

Lahemaa rahvuspargi Virumaa sisemaakülade ajaloolised õiendid

Uno Trumm

Rakvere 2020

Sisukord

I. PALMSE MÕIS 6

Aasumetsa ajalooline õiend **7**

Aso pere 18. sajandil 7

Aso pere 19. sajandi alguses 9

Rendilepingud ja päriseksostmine 13

Uued pered Asol 15

Aasumetsa 1918–1944 17

Ilumäe ajalooline õiend **20**

Ilumäe muinasaja lõpul ja keskajal 20

Ilumäe pered 18. sajandil 21

Ilumäe pered 19. sajandi I poolel 26

Rendilepingud ja päriseksostmine 30

Kõnnu hajatalu 35

Ilumäe kabel 38

Joandu ajalooline õiend **55**

Joandu pered 18. sajandil 55

Joandu pered 19. sajandi I poolel 60

Rendilepingud ja päriseksostmine 65

Uued pered Joandul 69

Koljaku ajalooline õiend **72**

Koljaku pered 18. sajandil 72

Koljaku pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandil 78

Talude rentimine ja päriseksostmine 92

Korjuse ajalooline õiend **103**

Korjuse pered 18. sajandil 103

Korjuse pered 19. sajandi alguses 106

Rendilepingud ja päriseksostmine 109

Uued pered Korjusel 113

Muike ajalooline õiend **117**

Esmamainimine ja arheoloogilised allikad 117

Muike pered 18. sajandil 118

Muikide vapid Ilumäe kabelis 124

Muike karjamõis 128
Muike 1919–1944 131

Palmse ajalooline õiend 135
Palmse muinasaja lõpul ja keskajal 135
Palmse pärast Liivi sõda 140
Palmse lahing 141
Palmse 17. sajandil 144
Palmse 18. sajandi algul: sõda, nälg, katk ja inimkaotused 149
Mõisa ja talupoegade riigimaksud 18. sajandil ja 19. sajandi alguses 155
Maatalupoegade maksud mõisale 18. sajandil ja 19. sajandi alguses 157
Mõisa maavaldused 1806–1807. aastal 160
Rendilepingud 165
Talude päriseksmüümine 166
Mõistööstused Palmses – viinaköök ja -vabrik 168
Palmse 1918–1944 173

Tõugu ajalooline õiend 178
Tõugu muinasaja lõpul ja keskajal 178
Tõugu pered 18. sajandil 178
Tõugu pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel 182
Kuue-päeva pered 19. sajandi alguses 185
Rendilepingud ja päriseksostmine 190
Palmse Ühispiimatalitus 195
Okupeeritud Eestis (1940–1944) 197

Uusküla ajalooline õiend 198
Uusküla muinasaja lõpul ja keskajal 198
Uusküla pered 18. sajandil 200
Uusküla pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel 208
Kuue-päeva pered 19. sajandi alguses 212
Rendilepingud ja päriseksostmine 216
Jakob Westholm 222

Vatku küla ajalooline õiend 224
Vatku muinasaja lõpul ja keskajal 224
Vatku pered 18. sajandil 227
Vatku pered 19. sajandi I poolel 231
Rendilepingud ja päriseksostmine 236

Porgaste veskikoht 239
Rahkema kõrts 246

Võhma ajalooline õiend **249**
Võhma muinasaja lõpul ja keskajal 249
Võhma pered 18. sajandil 254
Võhma pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel 264
Kuue-päeva pered 19. sajandi alguses 273
Rendilepingud ja päriseksostmine 277
Vabadikupered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandil 288
Ühiskondlik-, haridus- ja seltsielu 296

Võsupere ajalooline õiend **304**
Võsupere muinasaja lõpul ja keskajal 304
Võsupere pered 18. sajandil 305
Mõisa ametimehed Võsuperel (1711–1739) 310
Võsupere pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel 313
Kuue-päeva pered 19. sajandi alguses 317
Võsupere perede rendilepingud 320
Võsupere karjamõis 323
Mõisa ametimehed Võsuperel 323
Võsupere 1919–1940 344

II. SAGADI MÕIS 347

Lauli ajalooline õiend **348**
Lauli muinas-, kesk- ja Rootsi ajal 348
Lauli 18. sajandil 350
Lauli 18. sajandi II ja 19. sajandi I poolel 355
Rendilepingud ja talude päriseksostmine 360
Lauli pered 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi I poolel 361

Metsanurga ajalooline õiend **366**
Metsanurga keskajal ja Rootsi ajal 366
Metsanurga pered 18. sajandil 367
Metsanurga pered 18. sajandi lõpul, 19. sajandi I poolel 374
Perede kohustused mõisa ees 19. sajandil ja 20. sajandi alguses 386
Metsanurga renditalude planeerimine 390

Oandu ajalooline õiend **392**
Oandu keskajal ja Rootsi ajal 392
Oandu 18. sajandi I poolel 394
Oandu 18. sajandi II ja 19. sajandi I poolel 397
Oandu 19 sajandi II ja 20 sajandi I poolel 402

Sagadi ajalooline õiend **406**
Sagadi küla kesk- ja Rootsi ajal 406
Sagadi 18. sajandi algul 409
Sagadi pered 18. sajandil 410
Perede kohustused mõisa ees 19. sajandil ja 20. sajandi alguses 413
Talude päriseksostmine 419
Sagadi 1918–1944 420

Tepelvälja ajalooline õiend **425**
Tepelvälja kesk- ja Rootsi ajal 425
Tepelvälja pered 18. sajandi alguses 426
Tepelvälja pered 18. sajandil ja 19. sajandi I poolel 426
Soopõhja pered 18. sajandil ja 19. sajandi I poolel 432
Esko pered 18. sajandil ja 19. sajandi I poolel 435
Perede kohustused mõisa ees 18. sajandil 438
Perede kohustused mõisa ees 19. sajandil ja 20. sajandi alguses 439
Tepelvälja renditalude planeerimine 444

III. VIHULA MÕIS 446

Haili ajalooline õiend **447**
Haili inkvisitsioonides adramaarevisjonides (1711–1774) 447
Haili hingeloendites 452
Haili 1918–1944 460

Vihula ajalooline õiend **464**
Vihula piirkonnast muinasajal 464
Vihula keskajal ja Rootsi ajal 466
Vihula 18. sajandil 470
Vihula küla 18. sajandi lõpul ja 19. sajandil 478
Talude päriseksostmine 481
Vihula 1918–1944 483

I. Palmse mõis

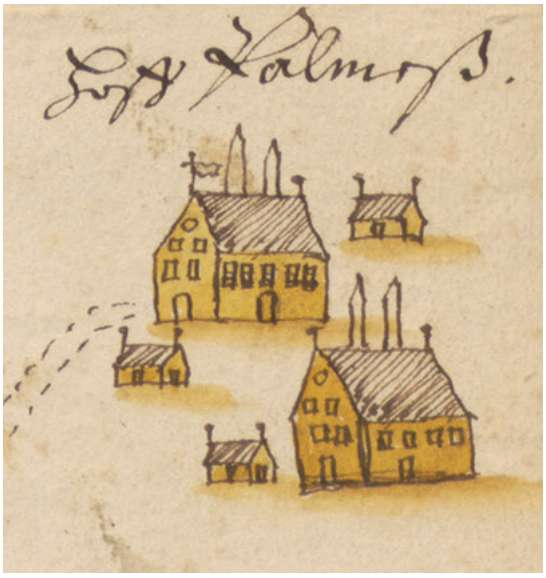

Palmse mõis 1679 (EAA 858, 2, 2509: 1)

Aasumetsa ajalooline õiend

Aasumetsa küla sai alguse Aso (Aasu) hajatalust ning selle lähikonda Aso ja Joaveski veskitalude vahele 19. sajandil tekkinud vabadikukohtadest. Millal talukoht ise alguse sai pole kahjuks teada.

Aso pere 18. sajandil

1711. aasta katkunimekirjas ja mõisa 1723. aasta vakuraamatus peret ei nimetata, küll aga esinevad 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus Vatku küla nimekirjas kaks vabadikuperet – Aso Thomase (Aso Peter Thomas) ja Aso Mardi (Aso Petri Mart) pered.[1] Ilmselt oli tegemist vendadega, kuna mõlemad olid Peetri pojad. Arvestades asjaoluga, et Aso Mart oli 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus üles tähendatud üle 60-aastaste vanade ja töövõimetute meeste seas oli tegemist ilmselt Thomase vanema vennaga. Nende sünniaeg pole teada, kuid see pidi jääma 17. sajandi 60.–80. aastatesse, kuna ka Thomas oli 1739. aastaks paigutatud üle 60-aastaste vanade ja töövõimetute meeste hulka.[2] Mingi orientiiri annab ehk teadmine, et Aso Thomase abikaasa Kaddri – kes võis küll mõnevõrra temast noorem olla – ema May sündis 1657. aasta paiku ning suri 67-aastasena 16. juunil 1724. Neli päeva enne surma tõukas teda lehm, ta kukkus, jäi põdema ning suri ja maeti juba 21. juunil.[3]

Vaatamata sellele, et kumbagi peret 1711. aasta katkunimekirjas ei olnud, elasid nad katku ometi üle. Aso Petri Thomase ja tema abikaasa Kaddri perre sündis poeg Maddis 11. novembril 1711 ning Aso Petri Mart abiellus Wolmeri Micku lese Madliga 1714. aastal. 1711–1734. aasta kirikuraamatu järgi said Aso Thomas ja Kaddri aastail 1711–1724 kaks poega (Maddi ja Arend) ning neli tütart (May, Anno, Madli, Ann, Leno). Kuna nad kõik olid kirikuraamatu järgi ka 1726. aastal elus, oli adramaarevisjonis viga, sest selle järgi oli peres vaid kaks poega ja kaks tütart.[4] Ka Aso Mardi ja Madli peres oli 1726. ja 1732. aasta adramaarevisjoni järgi alaealine poeg ja tütar, kuid kirikuraamatuis nende sünd ei kajastunud, pole võimatu, et tegu oli kasulastega.[5]

1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Aso Mart endiselt vabadik ning tema perele kuulus üks härg, üks lehm ja vasikas. Aso Thomas oli aga mõlema vakuraamatu järgi adratalupoeg, kelle käsutuses oli ½ adramaa suurune talu, mille eest ta tegi aasta ringi kolm päeva rakmetegu ja vaimuajal – Jüripäevast Mihklipäevani – kolm päeva jalategu ning maksis 1732. aastal lisaks kaheksa kopikat, kolm tündri rukkist, kolm vakka otri, ühe vaka kaeru, andis ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kolm koormat heinu ja ühe sülla küttepuid. 1739. aastal olid maksud

[1] EAA 3, 1, 445: 23p–24; EAA 3, 1, 460: 81p; DSHI 190 Estland 245: 7p–8p.
[2] EAA 3, 1, 469: 10p; EAA 3, 1, 475: 3p.
[3] EAA 1227, 3, 1: 389.
[4] EAA 3, 1, 460: 81p; EAA 1227, 3, 1: 11p, 72, 101p, 136p, 190, 207p, 225–225p.
[5] EAA 3, 1, 460: 81p; EAA 3, 1, 469: 10p.

üldjoontes samad, kuid rahamaks oli kadunud. Ühe vaka kaerade asemel pidi andma kaks vakka, kolme koorma heinte asemel ühe koorma, ühe sülla kütepuude asemel kuus koormat ning lisaks ketrama 3 naela lõnga ja andma ühe viljakoti. 1732. ja 1739. aastal oli Aso Thomase pere Võhma perede nimekirjas. 1732. aastal oli pere käsutuses kaks hobust ja kolm härga, seitse aastat hiljem üks hobune ja neli härga. Lehmi oli kolm, 1732. aastal üks ja 1739. aastal kaks vasikat.[6]

Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal revisjone enam läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Kuna pärast 1734. aastat pole säilinud ka kirikuraamatuid, saab andmeid inimeste kohta alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. Neis leiduvad Aso Thomase perest tema poja Maddi lesk Eva ning tütar Anno (21.07.1716–†1782–1795), kes elasid mõlemad Võhma külas.[7]

Foto 1. Palmse mõisa Loobu jõe äärde jäävad valdused kandis kaardile Carl Magnus von der Pahlen 1795. aastal. Kaardil on kujutatud ka Aso hajatalu (EAA 1690, 1, 46: 1)

1795. aastast pärineb Carl Magnus von der Pahleni joonistatud Joaveski ja Lemminge talude kaart, millelt nähtus, et Aso hajatalu paiknes Joaveski veskikohtadest ülesvoolu jõekäärus metsa ääres. Tollal nimetati seda Joaveski metsaks, kuid hilisematel kaartidel kannab see nime Aasopealne mets, kulgedes mööda Loobu jõe luhaheinamaid ning ulatudes välja kuni Laukasooni (Laukade

[6] EAA 3, 1, 469: 5p–6; EAA 3, 1, 475: 3p–4.
[7] EAA 1864, 2, V-48: 429–429p.

raba). Küllap oli pere Uusküla hingekirjas seetõttu, et sealt viis Asole tee ning selle maade naabruses olid Uusküla perede Loobu jõe äärsed luhaheinamaad.[8]

Foto 2. Aso hajatalu Carl Magnus von der Pahleni joonestatud kaardil. Kaardil tähistatud põlluala *I Lotte* esineb hilisemates allikates nime all Laudatagune põld, *II Lotte* nime all Jallase põld ja *III Lotte* nime all Toatagune põld (EAA 1690, 1, 46: 1)

1782. aasta hingeloendi järgi oli Aso pere Uusküla hingekirjas ning selle peremeheks oli Aso Abram (1722–1807). Kas ja kuidas ta adramaarevisjonides nimetatud Aso peredega seotud oli pole teada. Ta oli abielus Elsiga (1734–enne 1795), kellega neil olid pojad Jacob ja Madi ning tütar Mai. 1795. aasta hingeloendi koostamise ajaks oli Aso Abram pimedaks jäänud.[9]

Aso pere 19. sajandi alguses

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oligi talus peremeheks Abrami vanem poeg Jacob (1766–1838). Aso oli kahe-päevapere, mis pidi tegema mõisale aastas 100 rakmepäeva, millest suvel 44 ja talvel 56 päeva ning 100 jalapäeva suvisel vaimudeajal (Jüripäevast kuni kolm nädalat pärast Mihklipäeva), millest oli korralist jalategu 46 ning erakorralist suvel 23 ja talvel 31 päeva. Selleks pidi peres pidevalt olemas olema kaks tööjõulist meest ja üks naine. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[10]

[8] EAA 1690, 1, 46: 1; RM 7045 Ar_1 2099:1.
[9] EAA 1864, 2, V-48: 438–438p.
[10] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.

Kahe-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema heinamaal kaheksa päeva tööd ilma rakendita, kuid mõisal oli õigus nõuda selle kompenseerimiseks kaheksaks päevaks lisarakendit mõnel muul talle sobival ajal. Lõikuse ajal pidi pere täiendavalt tavapärasele kahele rakme- ja jalapäevale tegema veel 16 lõikuse päeva. Kui osa rakmepäevi kevadise ja sügisese teedelagunemise ajal tegemata jäid, oli mõisal õigus need talle sobival ajal sisse nõuda.
Maksudena pidi pere andma mõisale 15 leisikat heinu (1,5 saadu = 122,85 kg) ja ühe piimapüti, mis ümberarvestatuna rukkile tegi kaks toopi rukist aastas. Riigile pidi pere tasuma 3 rubla ja 18 kopikat pearahamaksu, andma valla magasini aastas ühe vaka rukkeid ja neli toopi otri ning postimoonaks ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kaks leisikat heinu.[11]

Foto 3. Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel on Aso Jacobi pere koht tähistatud numbriga 67 ning Aso Seppa Jacobi pere vabadikukoht ehk saun numbriga 29 (EAA 1690, 1, 33: 45)

[11] EKLA 38, 7:207p–208; EAA 1864, 2, VI-54: 158p.

Foto 4. Aso pere kõlvikud 1806–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel (EAA 1690, 1, 33: 45)

Lisaandmeid vakuraamatule pakub aastail 1806–1807 maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri koostatud Palmse mõisa atlas, mille kaardilehtedele on lisatud ülevaade mõisa kõigi talu- ja vabadikuperede käsutuses olevatest kõlvikutest.[12] Selle järgi kuulus Aso Jacobi perele 0,13

[12] EAA 1690, 1, 33.

dessatiini (0,14 ha) hoonetealust, õue- ja aiamaad, 4,63 dessatiini (5,05 ha) põllumaad, taluhoonete lähikonnas oli 2,13 dessatiini (2,32 ha) suurune koppel ning heinamaad oli 7,07 dessatiini (7,74 ha). Põllupeenarde jms arvel kuulus perele ka 2,21 dessatiini (2,41 ha) kasutuskõlbmatut maad. Karjamaad ja metsa perel ei olnud, kuid ilmselt oli sel õigus karjatada oma loomi sealsamas mõisa metsas. Kokku oli talu kõlvikute suuruseks 16,17 dessatiini (17,66 ha). Atlase koostamise ajal oli pere rukkivälja suurus 2,46 dessatiini (2,69 ha) ning odrapõllu ja kesapõllu suurus kummalgi 1,08 dessatiini (1,18 ha). Põllud olid suhteliselt kehvapoolsed, kuna pool kõigist väljadest kuulus 3. ja pool kõige kehvemasse 4. viljakusklassi.[13] 18. sajandi lõpus või 19. sajandi alguses koostatud Eestimaa kubermangu revidendi Salomon Dobermanni kirjelduse järgi olid Palmse mõisa ja tema talude põllud osalt mustmullapinnasega, osalt kivised ning osalt liivase pinnasega. Samasugused olid ka Aso talu maad – selle põldude põhja moodustas punakas liivakiht, mille peal oli 3–6 tolli (u 7,5–15,5 cm) paksune liiva ja paekiviseguse mulla kiht.[14] Veerand pere heinamaadest asus Loobu jõe äärsetel rannaheinamaadel ning kolmveerand aruheinamaadel. Nii pere kasutuses olevas koplis kui ka heinamaadel kasvas M. Dreyeri sõnul ilus tumeroheline hein.[15] Seega pidi pere 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt tavalisel heina-aastal saama oma heinamaalt 23 saadu head rannaheina ja 34–35 saadu aruheina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümme tuustine ja iga tuust leisikane, millise arvestuse järgi pidi pere saama korralikul heina-aastal 4668,3–4750,2 kg heinu. Väärib tähelepanu, et pere üks heinamaatükk asus Loobu jõe vasakul kaldal Loobu mõisa maa sees Laucki soo ja mõisa Kurresoo heinamaa vahelisel alal.[16] Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Aso kahe-päevakohal pidi alati olemas olema vähemalt üks hobune, kaks künnihärga, üks lehm, kaks lammast, kaks tündrit suvivilja seemet: üks tünder odra- ja üks tünder kaeraseemet, üks ader, äke, vanker, regi ja kirves, kaks vikatit ja kaks sirpi.[17]

Aso Jacob oli abielus temast neli aastat vanema Madliga (1762–enne 1834), kellega neil olid pojad Joosep ja Abram ning tütar Els.[18] Pere vanem poeg Joosep anti 1812. aastal 22-aastasena

[13] EAA 1690, 1, 33: 23, 45, 59.
[14] EAA 1690, 1, 33: 64p.
[15] EAM 70, 1, 3: 48; DSHI 190 Estland 253: 5p.
[16] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1690, 1, 33: 45.
[17] EKLA 38, 7: 216.
[18] EAA.1864.2.V-48: 438–438p; EAA 1864, 2, VII-106: 376p–377.

nekrutiks. Ta oli 1,62 meetrit pikk, rõõsa jume ja hallide silmadega, helepruunide juuste ja keskmise suurusega ninaga ega osanud lugeda.[19]

1834. aastal pandi Aso Jacobile, tema pojale Abramile ja selle abikaasale Maile ning nende pojale Jakobile ja tütardele Lenale ja Madlile perekonnanimeks Asomets (Assomets, Asometz).[20]

Aso Jacob suri 1838, olles peremeheohjad andnud oma pojale Abramile (1796–pärast 1870) üle juba enne 1834. aasta hingeloendust. Abram Asomets oli aga peremees veel ka 1858. aasta hingeloendeite andmeil. Ta oli abielus Maiga (1791–26.03.1879), kellega neil oli poeg Jakob ning tütred Lena ja Madli.[21] Ühes Jakobi surmaga 14. mail 1876 lõppes Asometsade pere aeg perekohal, kuna tema pojad lahkusid Haljala kihelkonda.[22]

Rendilepingud ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruande kohaselt kuulusid Aso pere kahe-päevakoha raudvara hulka üks hobune, kaks tündrit odraseemet, üks tünder kaeraseemet, üks ader, äke, vanker, regi ja kirves, kaks vikatit ja kaks sirpi.[23] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Esimesed rendilepingud *„Palmse Mõisawannema ja nende Palmse mõisakoggoduse perremeeste wahhel, kes sellesinnatse kirja sees al nimmetatud on ja kellele [...] õigus antud omma mõisawannemaga omma teo ja makso pärast kaupa teha, nende perrekohtade pärast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüd rendi peäle wõtawad“*, sõlmiti 1822. aastal. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise,

[19] EAA 1864, 2, VII-106: 376p–377; EAA 178, 1, 3667: 73p–74.
[20] EAA 1864, 2, VIII-130: 257p.
[21] EAA 1864, 2, VIII-129: 482p–483; EAA 1864, 2, IX-96: 514p–515; EAA 1864, 2, X-202: 562p–563.
[22] EAA 1227, 2, 49: pagineerimata.
[23] EAA 876, 1, 20: 36.

talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *"keige metsaraiskamisse eest kowwaste hoida"* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *"ni paljo kui nende joud annab, jure teha"*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras"*, rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda. Esimese mõisa ja peremeeste vahel sõlmitud rendilepingu allkirjastajate seas oli ka Aso Jakob.[24]

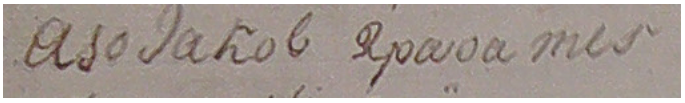

Foto 5. Aso Jakobi allkiri 18. aprillil 1822 mõisaga sõlmitud rendilepingul näitab, et ta oskas lugeda ja kirjutada (EAA 876, 1, 112: 2p)

1863. aastaks, mil Aso pere Jüripäevast raharendile üle viidi, oli seal peremeheks saanud Abrami poeg Jakob. Rendilepingu esimene punkt sätestas: *„Kõik mõisa teggo ja mud teod jätakse maha üksi agga wilja leikust arwamata mis wanna wisi jäeb"*. Teotöö ja naturaalrendi asemel pidi ta maksma oma koha eest renti 40 hõberubla. Viljalõikuse ajal pidi pere lõikama tasuta neli vakamaad (u 0,73 ha) suvi- ja teist samapalju talivilja ning võtma 12 päeva mõisa kartulit, saades selle eest 20 kopikat hõbedat päevas. Kartulit võis võtta ka tükitööna: 1½ vakamaad (u 0,27 ha) ja seejärel tegema veel neli päeva, mille eest arvestati rendist maha hõbedas kaks rubla ja 60 kopikat. Mõisa nõudmisel pidi perest käidama fikseeritud hindadega vooris: kaks korda Tallinnasse või kolm korda Kundasse, saades esimesel juhul palgaks hõbedas kaks rubla ja 50 kopikat voorilt ning teisel juhul ühe rubla ja 75 kopikat voorilt; tegema kaks päeva sõnnikuveo ajal ja kaks päeva rehepeksu ajal, saades 50 kopikat päevas ning saatma kevadel neljaks päevaks mõisa poisi või tüdruku 20 kopika eest päevas ning tegema küttepuid, mille tegemise ja veo eest maksti vastavalt nende pikkusele.[25]

14. detsembril 1877 kinnitas Eestimaa Keiserlik Ülemmaakohus Alexander von der Pahleni ja Samuel Hirschfeldi ostu-müügilepingu 1866. aastast, millega viimane ostis Aso koha suurusega 23,17 dessatiini (25,31 ha) 1650 rubla eest. Ostmise ajal kuulus kohale aia- ja põllumaad 3,67 dessatiini (4,01 ha), heinamaad 7,11 dessatiini (7,77 ha), karjamaad 5,46 dessatiini (5,97 ha), metsamaad 5,54 dessatiini (6,05 ha) ning õuealust ja *„muud kolwata maad"* 1,39 dessatiini (1,51).

[24] EAA 876, 1, 112: 1–2p.
[25] EAA 876, 1, 113: 60–60p.

25. veebruaril 1889 ostis Aso peremees S. Hirschfeld mõisalt 100 rubla eest talukoha juurde 5,7 dessatiini (6,23 ha) metsa, heina- ja karjamaad. Ilmselt oli tegemist metsaalaga, mida pere juba varemalt kokkuleppel mõisaga kasutas karjamaana.[26] 1898. aastaks oli S. Hirschfeld nii palju põllumaad juurde teinud, et koht oli *„kolmanda osa on põldude poolest suuremaks kaswanud“*.[27] Eestimaa Rüütelkonna Maamaksu Komisjoni hinnangul pidi Aso pere 1896/1897. aasta aastane kasum põllumajanduslikult tegevuselt olema 38 rubla 32 kopikat ja talu metsa majandamiselt 1 rubla 43 kopikat, kokku seega 39 rubla 75 kopikat.[28]

Uued pered Asol

Hiljemalt 19. sajandi algusest hakkas Aso pere naabrusse tekkima ka teisi peresid. M. von Dreyeri atlase järgi oli 1806–1807. aasta seisuga Aso pere naabrusse asunud Uusküla vabadike seas üles võetud Aso Seppa Jacobi pere, millele kuulus 0,17 dessatiini ehk 0,18 hektarit hoonete alust, õue- ja aiamaad ning 3,5 dessatiini ehk 3,8 hektarit põllumaad.[29] Hilisematel kaartidel on seda nimetatud Aaso Seppa saunaks.[30] Arvatavasti oli tegemist aastail 1782–1834 hingeloendeis esineva ja Uusküla hingekirjas oleva Clause (Nõmme) Jacobiga (1752–1820), kellel ei olnud ühte kätt.[31] 1834. aastal elas saunas ja oli mõisarahva hingekirjas Wälja Jakobi poeg Seppa Hans (1800–1841), kes oli abielus temast 10 aastat noorema Kaiga. 1834. aastal olid hingekirjas nende 2-aastane poeg Gusto ja vastsündinud tütar Marie. Pärast hingeloendust sündisid perre veel pojad Jakob ja Josep ning tütar Liso. 1835. aastal sai pere endale perekonnanimeks Soberg. Pärast Hans Sobergi varast surma asus tema lesk Kai ühes pisemate lastega – Gusto suri 1843. aastal – Aso peresse, kus Josep ja Kai elasid veel ka 1858. aastal. Jakob Soberg elas 1850. aastal Uuskülas Klaukse peres ning 1858. aastal Võsuperes.[32]

[26] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 957: pagineerimata; Maa Walla Kuulutaja, 1878, nr 1; Maa Walla Kuulutaja, 1889, nr 12.
[27] EAA 854, 5, 668: 19.
[28] EAA 854, 5, 668: 75.
[29] EAA 1690, 1, 33: 23, 45, 56p.
[30] RM 7045 Ar$_1$ 2099:1; EAA 3724, 4, 1684: 1.
[31] EAA 1864, 2, IV-4: 360; EAA 1864, 2, V-48: 438; EAA 1864, 2, VI-54: 158p; EAA 1864, 2, VII-106: 376p; EAA 1864, 2, VIII-129: 482p.
[32] EAA.1864.2.VIII-129: 968p–969; EAA 1864, 2, VIII-130: 248p–249; EAA 1864, 2, IX-96: 488p, 510p, 514p–515; EAA 1864, 2, X-202: 560p, 563p–564, 574p; EAA 1227, 3, 9: 8p; EAA 1227, 2, 48: 35.

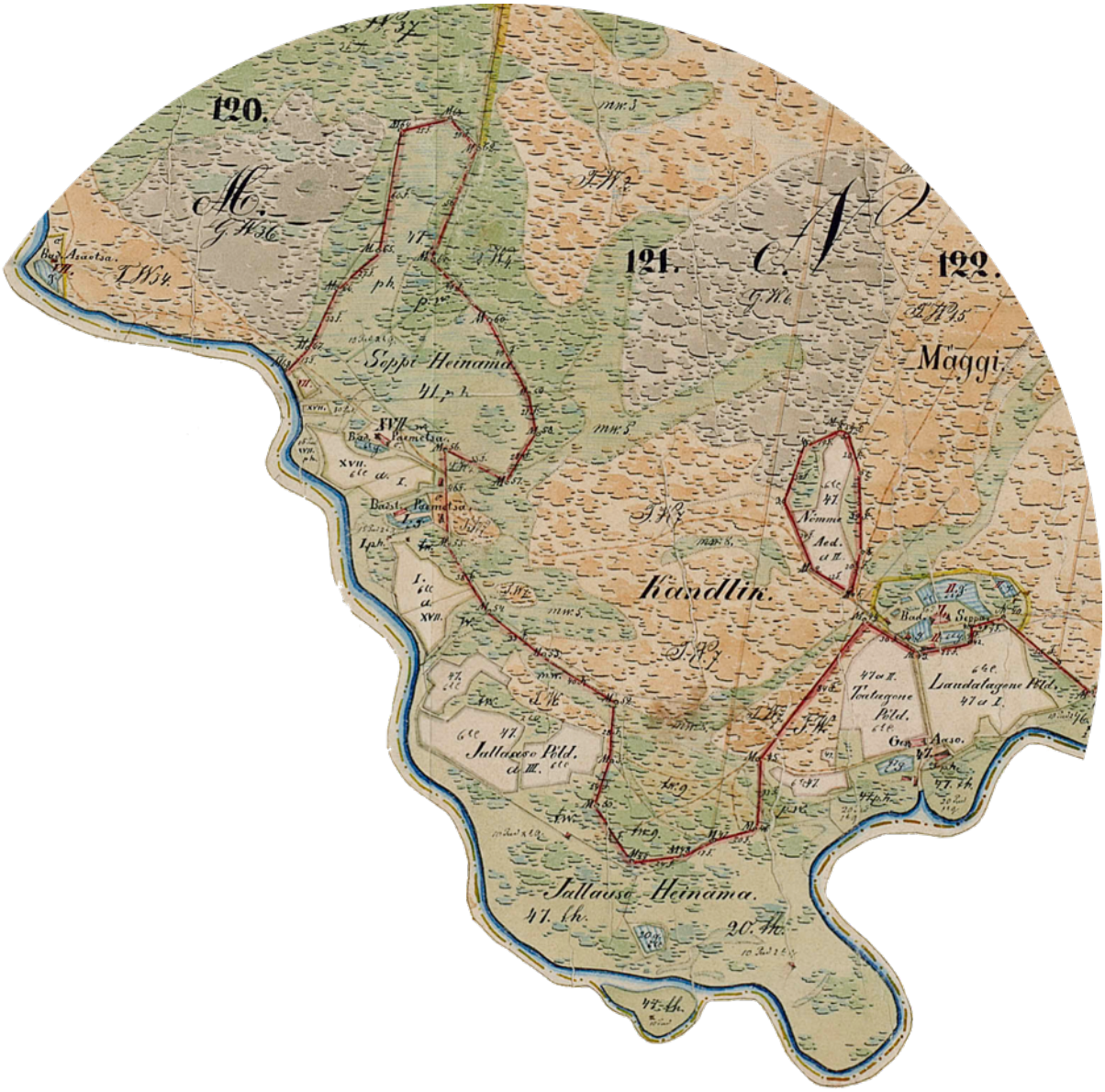

Foto 6. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, kus on kujutatud Aso (*Aaso*) hajatalu number 47 ja vabadikukohad Paemetsa Josep (*Bad Paemetsa*) number I, Seppa saun (*Bad Seppa*) number II, Aasootsa Johann (*Bad Asuotsa*) number VII ja Paemetsa Hans (*Bad Paemetsa*) number XVII. (RM 7045 Ar$_1$ 2099:1)

Mõisa 1859–1864. aasta kaardil on hilisema Aasuküla territooriumil tähistatud veel Paemetsa Josepi saun, Paemetsa Hansu saun ja Aasootsa Johanni saun.[33] 1860. aastatel maksid Paemetsa Josep ja Paemetsa Hans kumbki oma kohtade eest mõisale aastas kaheksa rubla renti ning tegid neli päeva abitegu. Asootsa Johan ei maksnud midagi.[34] 1890. aastal oli Paemetsa Hansu pere kõlvikute suurus 10,10 dessatiini (11,03 ha), Paemetsa Joosepil 9,55 dessatiini (10,43 ha) ja Asootsal 10,45 dessatiini (11,42 ha). Kõigil kolmel oli pisut aiamaad ning Paemetsa Hansul 0,37

[33] EAA 3724, 4, 1684: 1; RM 7045 Ar$_1$ 2099:1.
[34] EAA 4924, 1, 6087: pagineerimata.

dessatiini (0,4 ha) ja Paemetsa Josepil 0,59 dessatiini (0,64 ha) põllumaad. Ülejäänu oli metsaheinamaa, karjamaa ning heinateoks sobiv soo- ja rabamaa. Lisaks oli kõigi kolme arvele üles võetud pere kõlvikutega haakuv osa Loobu jõest. Asootsal põllumaad ei olnud.[35]

Külana on Aasumetsa esmakordselt märgitud aastail 1894–1913 koostatud Vene üheverstase topograafilise kaardi kaardilehele.[36]

Aasumetsa 1918–1944

Pärast 1919. aasta maaseaduse vastuvõtmist said Aasumetsa mõisarentnikest riigirentnikud, kes 1930. aastate teisel poolel oma kohad riigilt päriseks ostsid.

Paemetsa Josepi (Joosepi)

1920. aastal sõlmitud lepingu kohaselt oli Paemetsa Josepi rentnikuks Aleksander Kiidelmann, kellele renditi 1,5 dessatiini (1,64 ha) põllu- ja 2,5 dessatiini (2,73 ha) heinamaad. Ühes maaga sai rentnik kasutada elumaja ja lauda ning maksis kõige eest kokku 320 marka. 1921. aastal kuueks aastaks sõlmitud rendilepingus oli hoonetele tõhusat lisa tulnud ning selle järgi kuulusid rendiobjektide hulka lisaks eelmistele ka elumaja, laut, sealaut, ait ja küün. 1927. aastal pikendati rendilepingut veel kuueks aastaks, rendiga 7 krooni 20 senti aastas. 1935. aastal, enne koha korraldamist kuulus perele maja juures aed kahe õunapuu ja nelja marjapõõsaga ning peres peeti kahte lehma ja mullikat, siga ja põrsast ning kolme kana, perel oli olemas vajalik põllumajandusinventar maa harimiseks.

1936. aastal koha maad korraldati, millega sel oli 1,6 ha põldu, 4,85 ha heinamaad, 2,67 ha karjamaad, 2,52 ha metsa ja 1,19 ha muud maad, kokku 12,83 ha. Ühtlasi tõusis koha rent 20 kroon 40 sendini. Koha ümber toimunud kirjavahetusest selgus, et enne I maailmasõda asus Paemetsa Josepi kõrval ka Aasumetsa Väikepere, mis aga juba 1914. aastast oli renditud A. Kiidelmannile, millest tulenes ka kahe elumaja ja lauda olemasolu.[37] Maade korraldamisel liideti mõlemad kohad üheks ning müüdi 1. mail 1938 A. Kiidelmanni pärijatele. Kohale kuuluva maa hind oli 373 krooni 89 senti, kuid sellele lisandus hoonete hind ning riigilt 1920. aastate alguses võlgu saadud inventari hind, mis kokku moodustasid 1260 krooni, mille ostja pidi 55 aasta jooksul välja maksma, tasudes aastas koos intresside (2%) ja administratiivkuludega (0,5%) 43 krooni ja 98 senti.[38]

---

[35] EAA 1690, 1, 30: 2p.

[36] https://xgis.maaamet.ee/maps/XGis?app_id=MA22H5&user_id=at&LANG=1&WIDTH=1140&HEIGHT= 749&zlevel=9,604270.21879043,6597314.7937053&setlegend=FMAMALU01_22=0,FMAMALU02_22H5=0,FMAMALU03_22H5=0,FMAMALU04_22H5=0,FMAMALU08_22=0,HMAALUS22=0,HMAAJAL22_H5=1,HMAAJAL01_22H5=1,FMAAJAL27_22=0,FMAAJAL30_22=1,HMAAJAL02_22=0 (11.04.2020)

[37].

[38] ERA 62, 2, 6127: 22–22p; ERA 63, 19, 5356: 1–2, 6, 10–10p, 24–24p; EAA 4187, 1, 20299: 5, 7–7p.

Kuna pere ostis hooned juba 1927. aastal, toimus 1926. aastal nende hindamine, kus leidus ka nende kirjeldus. Selle järgi koosnes elumaja kolmest osast: eluosa (4,3 m x 6,6 m x 2,3 m), rehetuba (5 m x 6,6 m x 2,6 m) ja rehealune (4,7 m x 6,6 m x 2,3 m). Elumajal olid *„palkseinad maa peal. Sindli katus. Eluosal laudlaed ja põrandad, rehetoal palklagi, laudpõrand“*. Ait (3 m x 3,6 m x 2,5 m) oli laudlae ja -põranda ning pilpakatusega puuehitis. Küün (3,3 m x 2,6 m x 2 m) oli palkseinte ja õlgkatusega. Laut (6,5 m x 4,5 m x 2,5 m) oli maa peale rajatud palkseinte ja -laega ning õlgkatusega. Sealaut olnud sarnane laudaga, kuid muutunud sedavõrd kõlbmatuks, et A. Kiidelmann lammutas selle ära, mistõttu seda ei saadud ka hinnata. Ka teised hooned olid kehvas seisus: elumaja alla keskmise, aidal katus kõlbmatu ja kõdunenud, küüni palkseinad olid kõdunenud ja katus kõlbmatu. Kõige paremas seisus oli laut, mille vanadest palkidest ehitatud seinad olid küll kõdunenud, kuid katus korras ja hoone seisund keskmine. Väikepere hoonetest, mille A. Kiidelmann samuti ära ostis, oli elumaja (14 m x 6,7 m x 2,5) lagunenud, selle pilpakatus oli poolest saadik kõlbmatu, seinapalgid olid kõdunenud, elamul puudusid laed ja põrandad, aknad, uksed ja ahjud. Laut oli kõlbmatuks muutunud õlgkatuse ja palklaega. Pärast A. Kiidelmanni surma olid tema lese Aliine ja laste päranditombu hooldajaiks Jakob ja Albert Prass Uuskülast.[39]

Paemetsa Hansu

Paemetsa Hansu võttis 1. maist 1920 rendile puusepana põhilist elatist teeniv Juhanes Naan. Pere sai kasutamiseks 0,5 dessatiini (0,55 ha) põllu ja 0,5 dessatiini heinamaad ning elumaja, lauda ja sauna, mille eest pere maksis aastarenti 80 marka. 1926. aastal taas kuueks aastaks sõlmitud lepingu järgi oli rendimaks kasvanud kolme kroonini. Perele kuulusid elumaja, laut ja ladu. Maja juures oli 1930. aastate alguses aed, milles kasvas kaks õunapuud, üks kirss või murel ja viis marjapõõsast. Enne korraldamist pidas pere hobust, lehma, siga, kaht lammast ja viit kana ning soovis korraldamise tulemusel saada juurde rohumaad. 1932. aastal lubas J. Naan oma pojale Antonile oma krundist välja mõõta 0,042 ha koha maja ehitamiseks. Maja juures oli üks õunapuu ja viis marjapõõsast ning A. Naan pidas lehma, siga, kolme lammast ja nelja kana. 1936. aastal korraldati ka Paemetsa Hansu ning 1. maist 1936 kuulus perele 0,26 ha põldu, 1,81 ha heinamaad, 0,7 ha karjamaad, 0,4 ha metsa ja muud maad 0,19 ha, kokku 3,36 ha. Kuna kohal olevad hooned olid üle 40 aasta vanad, võõrandati need 1925. aastal tasu nõudmata J. Naanile. 9. detsembril 1937 sõlmis J. Naan Riigimaade ja Metsade valitsuse Riigimaadeametiga ostu müügilepingu, millega ostis oma rendikoha 55 aastase järelmaksuga 150 krooni eest, tasudes intresside ja administratiivkuluga kokku selle eest viis krooni 24 senti aastas.

[39] ERA 63, 19, 5356: 37–40.

Maade korraldamisega sai suurema krundi ka Anton Naan, kellele kuulus pärast seda 0,05 ha aia- ja põllumaad, 2,01 ha heinamaad, 0,42 ha karjamaad, 0,21 ha muud maad, kokku 2,69 ha.[40]

Aasuotsa

Aasuotsa rentnikuks 1920. ja 1930. aastate alguses oli Johannes Schneider ning kuulus kohale 0,17 (0,18 ha) dessatiini põllumaad ja samapalju heinamaad, 1935. aastal oli kohal 0,18 ha põldu ning 0,36 ha heinamaad ning kohal elav lesk Katarina Schneider soovis juurde rohumaad ühe lehma pidamiseks. Varasemast peeti lehma, siga ja kolme kana. Perele kuulusid elumaja ja laut ning maja juures kaks õunapuud.[41] 1938. aastal ostsid nad koha – suurusega 1,8 ha – riigilt välja, makstes selle eest 55 aasta jooksul aastas seitse krooni 68 senti.[42]

[40] ERA 63, 19, 5355: 1, 5, 9–9p, 15, 18; ERA 62, 2, 6127: 7–7p, 9–9p, 14, 19–19p, 35.
[41] ERA 62, 2, 6127: 6–6p, 21–21p.
[42] ERA 4187, 1, 20187: 5, 7–9p.

Ilumäe ajalooline õiend

Kuigi Ilumäe küla pole ajalooallikais nimetatud enne 1583. aastat, näitavad arheoloogia andmed veenvalt, et küla on samas paigas asunud hiljemalt muinasaja lõpust. 18. sajandil omandas Ilumäe Palmse mõisas keskse koha seoses Kadrina kihelkonna põhjaosa teenindava kabeli rajamisega külasse. Vaatamata sellele, et Kõnnu oli Palmse mõisa dokumentides tavaliselt kirjas hajataluna, käsitletakse teda siinkohal koos Ilumäega.

Ilumäe muinasaja lõpul ja keskajal

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil esitasid Palmse omandipaberid Marcus Metztackeni pojad Arendt ja Dietrich, kes olid Rootsi kuninga teenistusse Mõisa suuruseks oli 21 adramaad, kuid Ilumäed seal mõisa külade hulgas ei nimetatud[43] Küll aga teadis Engel Hartmann, et 1583. aastal oli Ilumäe (*Illomecki by*) suuruseks kaks adramaad.[44] Enn Tarveli arvates võis Ilumäe olla samane naistsistertslaste Püha Mihkli (Miikaeli) nunnakloostri võltsürikutes nimetatud Veneverega (*Venedevere*), mis näitab, et küla võis olemas olla juba hiljemalt 15. sajandi alguses või veelgi varem.[45]

Aastail 1993–1999 arheoloog Valter Langi eesvedamisel toimunud arheoloogilised uuringud endise Palmse mõisa, mh ka Ilumäe küla maa-alal näitasid aga, et küla oli oluliselt vanem, asudes oma praegusel kohal hiljemalt hilisrauaajast, muinasaja viimastest sajanditest. Ilumäel on teada kaks asula- ja kaks rauasulatuskohta ning keskaega kuuluvad adrajäljed Ilumäe II asulakoha alal. V. Lang seostab Ilumäe III asulakoha koos rauasulatamise jäänustega 1583. aastal nimetatud sepakohaga *Couwoby Een Smedh*, samastades seda nagu E. Tarvelgi 1836. aastal likvideeritud ja mõisastatud Kõnnu hajataluga, mis paiknes umbes samas piirkonnas, kus rauasulatuskohtki. V. Langi sõnul: *„Nagu nägime, kuulub kõnealune asulakoht kesk- ja uusaega, kusjuures varem oli siin rauasulatuskoht. Et siin ka 16. sajandil asus just nimelt sepapada, on igati usutav ja loogiline, arvestades kohalikke rauatöö traditsioone“*.[46]

1510. aastal vahetas tsistertslaste kloostri abtiss Elisabeth Brincke Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu ning ka Ilumäe läks viimase valdusse.[47] 1522. aasta Mardipäeval andis ta selle aga Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dyrick Metzenstakenile.[48]

---

[43] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.
[44] AM 92, 1, 25: 225p.
[45] Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval 1853, Sp. 630, nr 508; Johansen, P. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Kaugete aegade sära. lk. 140; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 28–29.
[46] Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 269–269.
[47] EAA 854, 2, 393: 1
[48] EAA 1690, 1, 2: 1; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.

1655. aastal oli Palmse ja Sagadi vahelise piiritüli protsessis tunnistajaks Ilumäelt pärit talupoeg Nano Peter ja Weickene Peter, kes on ilmselt vanimad nimeliselt teadaolevad küla elanikud. Nano Peter oli sündinud hiljemalt 1590. aastate alguses, kuna oli 1602–1603. aasta katkuepideemia ajal juba suur poiss. Weickene Peter oli protsessi ajal umbes 70-aastane (sünd u 1585).[49]

17. sajandist pole Ilumäe kohta teada muud, kui seda, et 1680. aastal mõisastas Gustav Christian von der Pahlen sealsete perede maa ning rajas sinna karjamõisa. Mõisavalitseja Joachim Junge teatel sai karjamõisa põldudelt 1682. aastal saagiks 125 tündrit rukist, 178 tündrit otra ja 135 tündrit kaeru.[50]

Ilumäe pered 18. sajandil

1712. aasta mõisate inkvisitsiooni ajal oli Ilumäe kirjas veel karjamõisana, kuid alates 1715. aastast hakati sinna uuesti talupoegi asustama.[51]

Jürri

Kuigi katkunimekiri Ilumäe peresid ei nimetanud, mainiti meetrikaraamatus 1711. aastal ometi Illoma (karjamõisa?) Kubja Jürrit Palmselt, kes abiellus Hanso Jürri kasutütare Mayga Vatkult.[52] Mõisa 1723. aasta vakuraamat teda ei maini, kuid adramaarevisjonides oli 1726. aastal kirjas pooladrik Illoma Jürri, 1732. aastal Wanna Kubia Jürry ning 1739. aastal Wanna Jürry, kahel viimasel korral Võhma perede hulgas.[53] Usutavasti oli tegemist endise karjamõisa kupjaga, kellele sealt 1715. aastal (?) talu jaoks maad eraldati. Pooladrik Illoma Jürri tegi mõisale aasta läbi iga nädal kolm päeva rakmetegu ning vaimude ajal (Jüripäevast Mihklipäevani) kolm päeva nädalas jalategu, andis kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, kaks koormat küttepuid, ühe koorma heinu, kolm naela lõngu, ühe lamba, kolm kana, 30 muna. 1739. aastal pidi ta andma ühe tündri jagu rohkem kaeru ning erinevalt varasemast ka ühe viljakoti. Ainus, mis vakuraamatust vakuraamatusse varieerus oli küttepuude kogus. Kui 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi peredel küttepuude andmise kohustust ei olnud, siis 1739. aastal pidid nad tegema mõisale kuus koormat küttepuid. Ilmselt asendas see rahamaksu, sest kui 1732. aastal pidid pered maksma mõisale kaheksa kopikat, siis 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamat enam rahamaksu ei näidanud.[54]

1782. aasta hingeloendi järgi oli talus peremeheks Illoma Kubja Jürri ja May 66-aastane poeg Jürri Mart. 1795. aasta hingeloenduse ajaks olid Jürri Mart ja tema abikaasa Ann juba surnud ning

[49] EAA 858, 2, 590: pagineerimata.
[50] DSHI 190 Estland 261: 22p.
[51] DSHI 190 Estland 261: 22p; EAA 3, 1, 448: 45.
[52] EAA 1227, 3, 1: 5p.
[53] EAA 3, 1, 460: 78p–79.
[54] DSHI 190 Estland 245: 7p–8; EAA 3, 1, 469: 6p–8; EAA 3, 1, 475: 5p–6.

nende asemel olid peremeheks-perenaiseks saanud Mardi vend Jürri Mick (1733–1799) ja tema abikaasa Marri.[55] Pärast Micku surma sai peremeheks tema poeg Jürri Jürri (1770–1831), kes oli abielus Anniga, kellega neil oli poeg ja kaks tütart.[56] Jürri Jürri vend Gusto võttis temalt peremeheameti üle enne 1829. aastat ja oli peremees kuni oma surmani 1838. aastal. 1835. aastal perekonnanime Schönberg saanud perekond hääbus pärast seda, kuna Gusto vanem poeg Gusto lahkus Palmsest 1839. aastal Inju (*Innis*, Viru-Jaagupi khk) ja noorem poeg Jürri 1847. aastal Metsiku (*Metzikus*. Haljala khk) mõisa.[57] Schönbergide hääbumisel sai talu uueks peremeheks Tõugu külast Jacob Touki pere sulane Abram Jankowitz.[58]

Tabel 1. Ilumäe küla perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[59]

Illoma Kubja Jürri	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	2	1		2			1	**7**
1732	1	3			1	2		1	**8**
1739	1	3			3	2		1	**10**
Wannapäre Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	3	1	1	1	2		1	**10**
1732	1	2	1	3	4	2			**13**
1739	1	1	1	3	4	2	1		**13**
Pertly Tönno Pertli Mart	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726					3	1	1	1	**6**
1732	1	1	1	1	3		2	1	**10**
1739	1	2	1	1	2	1	1	1	**10**

Tabel 2. Elanikke Ilumäe külas adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[60]

Aasta	**Tööealisi (16-60 aastat)**	**Alaealisi (0-16 aastat)**	**Vanu (üle 60 aasta)**	**Kokku**	**Kokku**

[55] EAA 1227, 3, 1: 306; EAA 1864, 2, IV-4: 363; EAA 1864, 2, V-48: 446.
[56] EAA 1864, 2, VI-54: 162p–163; EAA 1864, 2, VII-106: 387p–388; EAA 1864, 2, VIII-129: 488p–489.
[57] EAA 876, 1, 112: 18; EAA 1864, 2, VIII-129: 488p–489; EAA 1864, 2, VIII-130: 260p–261; EAA 1864, 2, IX-96: 523p.
[58] EAA 1864, 2, IX-96: 524p–525.
[59] EAA 3, 1, 460; 78p–79, 81p–82; EAA 3, 1, 469: 5p, 7p; EAA 3, 1, 475: 11p.
[60] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 11p; 13p.

	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	7	3	6	3	1	3	**14**	**9**	**23**
1732	9	6	8	4	2	2	**19**	**12**	**31**
1739	9	6	9	5	2	2	**20**	**13**	**33**

Tabel 3. Loomi Ilumäe perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739. Lehmade ja vasikate suur hulk viitas karjakasvatuse osatähtsuse perede majanduselus [61]

Illoma Kubja Jürri	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	1	2	2
1739	3	1	4	3	3
Wannapäre Tönno	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	3	1	6	3	1
1739	2	2	5	6	5
Pertly Tönno Pertli Mart	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2	1	2	3	2
1739	1	1	4	3	4
Ilumäe	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	**6**	**3**	**9**	**8**	**5**
1739	**6**	**4**	**13**	**12**	**12**

Vanapere (Wannaperre, Wannapäre, Wanapere)

Esimene kirjalik teade 18. sajandil Ilumäel olevast talust oli pärit mõisa 1723. aasta vakuraamatust, mille järgi elas Ilumäel ühe adramaa suuruse talu peremees täisadrik Illomeggi Tönno, kes maksis poole adramaa eest rahas kuus riigitaalrit ning ülejäänud poole eest tegi teotööd ning tasus naturaalandamina kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, kaks koormat küttepuid, ühe koorma heinu, kolm naela lõngu, ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kaheksa valget rootsi rundstükki, kolm lehmakütket ja 24 kubu õlgi. Tema teopäevade hulk vakuraamatust ei selgu, kuid ilmselt oli see võrdne 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonide vakuraamatuis tähendatuga, mille järgi pooladrikud tegid aasta läbi iga nädal kolm päeva rakmetegu ning vaimude ajal kolm päeva nädalas jalategu.[62] Veebruaris 1723 nimeti teda sünnimeetrikas mõisa kupjaks: Illoma Kubja Tönno oli Nano Jürgeni poja Jürri ristiisaks.[63] Ilmselt sai tema kupja-seisus samal aastal läbi, sest mõisa 1723. aasta vakuraamatus oli ta nagu öeldud tavaline adratalupoeg, kes maksis mõisale makse, millest kubjas oli vabastatud.[64] 1726. aastal kuulus tema peresse kümme inimest, 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli Vanapere (*Wannapäre*) Tönno 13-liikmeline pere Võhma küla nimekirjas ning 1739. aastal Uusküla perede nimekirjas. Pere tegi

[61] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 11p–12; 13p–14.
[62] DSHI 190 Estland 245: 8; EAA 3, 1, 469: 6p–8; EAA 3, 1, 475: 5p–6.
[63] EAA 1227, 3, 1: 208p.
[64] DSHI 190, Estland 245: 8.

aasta ringi iga nädal kuus rakmepäeva ja vaimudeajal kuus jalapäeva tegu, maksis 16 kopikat rahamaksu ning andis mõisa kuus tündrit rukist, kuus tündrit otri, kaks tündrit kaeru, kaks lammast, kuus kana, 60 muna, kuus naela lõnga ja kaks koormat heinu 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi maksis pere erinevalt 1732. aastast poolte teopäevade eest mõisale kuus riigitaalrit ning tegi rakmetegu vaid kolmel päeval nädalas ning jalategu vaimude ajal samuti kolmel päeval nädalas. Naturaalmaksud olid jäänud laias laastus samaks, juurde pidi maksma vaid kaks tündrit kaeru, neli koormat puid ja ühe koti, see-eest ei küsitud enam rahamaksu.[65]

Meetrikaraamatust selgus, et Tönno isa oli Muike Vanapere vanaisa Hans (*Hanß*; 1647–1720), kes enne surma elas poja juures ning suri Ilumäel.[66] Samas elas ka Hansu teine poeg Mik Ilumäelt (*von Illomäe*), kes 1721. aastal abiellus Jakob Falki tütre Barboga Joaveskilt (*Joaweske*). Tönno abiellus 1713. aastal Vihasoo (*Wihhasuh*) Micku kasutütre Kayga.[67] 1714. aastal sündis neile tütar Liso, 1717. aastal tütar Ann ja 1719. aastal tütar Madli.[68] Usutavasti asus Tönno Ilumäele ajavahemikus 1717–1719, sest tütar Anni sünni puhul kanti ta sünnimeetrikasse veel kui Wannaperre Muike Tönno, tütar Madli sünni ajal aga juba kui Illoma Tönno.[69]

Järjepidevalt nimetati Vanaperet Ilumäe küla perede seas alates 1782. aasta hingeloendusest. Siis oli seal peremeheks Ilumäe Miku ja Barbo 1726. aastal sündinud poeg, 56-aastane Vanapere (*Wannaperre*) Samuel, kes oli abielus 41-aastase Lisoga.[70] Samuel suri 1798. aastal ning peremeheks sai tema venna Jakobi (*Jacob*) poeg Jakob, kes suri aga juba 1807. aastal. Tema surmaga hääbus Muike Vanaperest pärit suguvõsa Ilumäe Vanaperes. Pärast Jakobi surma sai peremeheks Võhma külast Jära (*Jera*) Juhani poeg, varasem Vanapere talu sulane Jära Jakob (*Jacob*). Viimane suri 1818. aastal ning peremeheks sai tema teine poeg Vanapere Hans, kes oli seda ka 1858. aasta hingeloendi ajal. 1835. aastal anti neile perekonnanimi Jägermann.[71]

Pärtli (Bertli, Bertle)

1726. aasta adramaarevisjonis esines vabadik Pertly Tönno, kes aga 1732. aastal oli juba pooladrik ning ühes teiste Ilumäe peredega Võhma küla nimekirja üles võetud. 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonide järgi oli pere võrreldav teiste Ilumäe peredega nii inimeste kui ka loomade

[65] EAA 3, 1, 460: 78p–79; EAA 3, 1, 469: 5p–6; EAA 3, 1, 475: 13p–14;
[66] EAA 1227, 3, 1: 377.
[67] Samas: 9p, 20p.
[68] EAA 1227, 3, 1: 107, 146, 173.
[69] EAA 1227, 3, 1: 146, 173.
[70] EAA 1227, 3, 1: 244; EAA 1864, 2, V-42: 219p.
[71] EAA 1864, 2, V-42: 219p–220p; EAA 1864, 2, VI-54: 162p; EAA 1864, 2, VIII-129: 489p; EAA 1864, 2, VIII-130: 260p; EAA 1864, 2, X-202: 569p.

arvult (tabel 1, 3).[72] 1711–1734. aasta kirikuraamatu andmeil olid Pertly Tönno ja tema abikaasa Anno pärit Vatku külast, kus 1715. aastal sündis nende poeg Tönno, 1720. aastal poeg Jac ja 1722. aastal poeg Ado ja 1729. aastal poeg Juhhan.[73] 1725. aastal ilmus meetrikasse Tönno ja Anno enne 1711. aastat sündinud poeg Maddi, kes oli ilmselt verinoore mehena Sure Perre Maddi poja Jürri ristiisa.[74] Pere asus Ilumäele hiljemalt 1729. aastal, kuna nende 27. veebruaril 1729 sündinud poeg Juhhan sündis Vatkul, kuid 23. novembril 1730 ristitud poeg Hans (†07.02.1731) sündis Ilumäel. Siis nimetati pereisa juba Illoma Pertli Tönnoks. Väärib tähelepanu, et Hansu ristivanemateks olid Arend Dietrich von der Pahlen, valitseja Jacob Johann Krahn ja mõisa amm Kai.[75] 1739. aasta adramaarevisjoni järgi oli peremeheks Pertli Mart. Kuna aga sellenimelist ei esine kirikuraamatus ei sünni-, surma- ega abielumeetrikas peab arvama, et tegemist oli eksitusega nime kirjutamisel ning peremeheks oli hoopis Pertli Maddi. 1729. aasta lõpus abiellus Pertli Tönno poeg Maddi Ilumäelt mõisa teenijatüdruku Kayga.[76]

1782. aasta hingeloendi järgi oli talus peremeheks leskmees Tenno Jack (1720–1801), kes võis olla Pertli Tenno ja Anno 1720. aastal sündinud poeg. Hingeloendi järgi oli ta küll neli aastat vanem, kuid selliseid eksitusi tuli tollal ette õige tihti.[77] 1811. aasta hingeloenduse ajal oli peremeheks tema poeg Tenno Josep (1750–1827), kes sai abielust Lenoga kolm poega ja kolm tütart ning teisest abielust Oruveski Joosepi tütre Anniga kaks poega.[78] Hiljemalt 1822. aastal sai peremeheks Tenno Samuel (Samel, 1802–1850), kes oli abielus Aniga. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Einholm. Pärast Samuel Einholmi surma sai peremeheks tema 21-aastane vallaline poeg Johann, kes 1858. aastal oli abielus Maddlyga, kuid küllap olid nad äsja abiellunud, sest lapsi neil veel ei olnud.[79]

Allika (Hallika)

Kui Muike Vanapere inimesed 1759. aastal karjamõisa moodustamise ajal sealt mujale asustati, said nad ühe talukoha – Hallika – ka Ilumäele.[80] 1782. aasta hingerevisjoni järgi oli seal peremeheks Vanapere Jaagu poja Tönno ja tema abikaasa Elßi 14. aprillil 1728 ristitud poeg Hans, keda hingeloendis nimetati Hallika Hansuks. Samas peres elasid ka Hallika (Vanapere) Abrahami (*Abrami*) 1704. aasta paiku sündinud lesk Leno ja tema 36-aastane poeg Hans. Viimane oli 1795.

[72] EAA 3, 1, 460; 78p–79, 81p–82; EAA 3, 1, 469: 5p–6, 7p; EAA 3, 1, 475: 11p–12.
[73] EAA 1227, 3, 1: 122p, 143p, 180, 207p, 269.
[74] EAA 1227, 3, 1: 230.
[75] EAA 1227, 3, 1: 288p, 418p.
[76] EAA 1227, 3, 1: 31.
[77] EAA 1864, 2, IV-4: 362p; EAA 1864, 2, V-48: 445p.
[78] EAA 1864, 2, V-48: 445p; EAA 1864, 2, VI-54: 162; EAA 1864, 2, VII-106: 386p–387.
[79] EAA 876, 1, 112: 2; EAA 1864, 2, VIII-129: 488p–489; EAA 1864, 2, VIII-130: 260p–261; EAA 1864, 2, IX-96: 522p–523; EAA 1864, 2, X-202: 568p–569.
[80] DSHI 190, Estland 261: 28p.

aasta hingeloendis kirjas peremehena. Hans oli abielus 1752. aastal sündinud Madliga, kellega neil oli neli poega ja kaks tütart. Hans suri 1805. aastal ning peremeheks sai tema kõige vanem poeg Tenno. Hallika Hansu teine poeg Abraham oli 1811. aasta hingeloendi järgi mõisas kutsariks. Allika Tönno Muidik suri 1851. aastal ning peremeheks sai tema vanem poeg Maddis Muidik.[81]

Ilumäe pered 19. sajandi I poolel

Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni poolt 19. sajandi algul koostatud kirjelduse järgi asus küla tasasel maal ning selle põldudel oli mustmullapinnas, mis paiguti oli osaliselt segatud kivide ja liivaga, kuid küla heinamaad olid head. Põlluharimisest ja veisekasvatusest elatuvad pered olid heal järjel. S. S. Dobermann seletas seda nende kasutuses olevate maade headuse ja raske tööga. Mõisale tegid nad teotööd ega pidanud tasuma rahamaksu.[82]

Vastavalt mõisa 1805. aasta vakuraamatule olid kõik Ilumäe pered kuue-päeva pered ja pidid tegema aastas 300 rakmepäeva, millest 132 päeva tehti suvel ja 168 talvel ning 300 jalapäeva, millest vaimud ehk jalateolised tegid suvel 228 ning talvel 72 päeva. Vastavalt 1804. aasta talurahvaseadusele, pidi kuue-päeva perel olema kasutada kuus tööjõulist inimest, kellest kaks anti kuueks päevaks nädalas mõisa tööle. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[83]

Kuue-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema 18 päeva heinamaal tööd ilma rakendita, millest 12 päeva kompenseeriti sõnnikuveo ajal mõisale teise rakendi (hobune vankri ja riistadega) ja kolmanda teolise andmisega ning kuus päeva hobuse ja äkke andmisega vaimule samaks ajaks. Heinajal pidi kuue-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 24 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks kaks lisateolist kokku 48 päevaks. Kui osa rakmepäevi kevadise ja sügisese teedelagunemise ajal tegemata jäävad, oli mõisal õigus need talle sobival ajal sisse nõuda.

[81] EAA 1227, 3, 1: 260p; EAA 1864, 2, IV-4: 363p; EAA 1864, 2, V-42: 220p–221; EAA 1864, 2, VI-54: 150p, 163; EAA 1864, 2, X-202: 570p.
[82] EAM 70, 1, 3: 48p, 49p.
[83] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.

Foto 1. Ilumäe perede kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. Suurendatult on esile toodud talude hoonete alune maa: Tönno Josepi (Pertli) nr 40, Jürri Jürri (Jüri) nr 40, Wanna perre Jacob (Vanapere) nr 42 ning Hallika Tönno (Allika) nr 39 (EAA 1690, 1, 33: 33)

Lisaks teopäevadele maksid kuue-päeva pered mõisale kümniseks kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri, kaks tündrit kaeru ja 30 leisikat (ühe koorma ehk kolm sadu) heinu ning andma naturaalandamina mõisa ühe täiskasvanud lamba, kolm kana, 30 muna, kolm naela lõnga, ühe kolmevakase koti, kolm kütket, kaks käsisülda (kuus jalga süllas) halupuid (neli koormat) ja neli piimapütti. Seaduse alusel rukkiks ümberarvestatuna oli nimetatud kohustuste hinnaks kaks vakka, üks külimit ja $11^{1}/_{10}$ toopi rukkeid. Mõisakoormistele kõrval tasusid pered riigile ka pearahamaksu ning andsid postijaamade varustamiseks postimoona. Kuue-päeva perede pearahamaks oli 9 rubla 54 kopikat aastas. Postimoonaks pidid kuue-päeva pere maksma ühe vaka ja kaks külimittu kaeru ning kuus leisikat heina.

Kuna Palmse mõisa ja valla rahvas kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei osalenud nad Kadrina kiriku hoonete korrastamises ja köstri ülevalpidamises, küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevi. Kõik rahamaksud Ilumäe kabeli, köstri, laulumehe ja kihelkonna kirikõpetajale tasus mõis, kuid talupered vedasid oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegid samuti kõik sellega seotud tööd. Ilumäe kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud kaeti võrdselt teiste kogudusse kuuluvate valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[84]

Vakuraamatu järgi maksis iga pere alalisele sulasele aastapalgaks ühe tündri rukist ja teise otri, andis ühel aastal kuue, teisel lambanahkse kasuka, igal aastal kolm takuriidest särki, kaks paari uusi ja ühe paari jätkatud villaseid sukki, kaks paari takuriidest pükse, ühe paari uusi villaseid kindaid ja ühe paari uusi nahkkindaid, pool naela villast lõnga riiete nõelumiseks, kuus paari pastlaid ning iga kahe aasta tagant ühe paari uusi vatmanriidest pükse. Kuue kohta nimetas Haljala kihelkonnast Salatse külast pärit Hermann Länts, et kui see *„põrandal ise püsti ei ole seisand“*, ei ole seda vastu võetud. *„Nii keerd ja karm pidi lõng olema, et kuub püsti seisas“*. Alaliselt peres töötavale tüdrukule maksti igal aastal palgaks kaks särki, kaks paari linaseid käiseid, kaks takuriidest seelikut, kaks naela villu sukkade jaoks, viis paari pastlaid, iga kolme aasta sees üks villane seelik, uus vatmanriidest kuub ja uus kasukas.[85]

Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Ilumäe kuue-päeva perel pidi olema kaks hobust, neli künnihärga, kaks lehma ja neli lammast, suvivilja seemneks neli tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi.[86]

Aastail 1806–1807 M. von Dreyeri koostatud Palmse mõisa atlase lisas leidub Ilumäe põldude kirjeldus, mille kohaselt oli küla odrapõld kohati saviseguse kruusa ja kohati punase ning valge liivase põhjaga, millel oli 4–12 tolli paksune, kohati liiva ja kruusaga segatud mulla kiht. Tema hinnangul kuulus ⅔ sellest 2. viljakusklassi ja ⅓ kuulus 3. viljakusklassi. Rukkipõld oli osaliselt liivase, osaliselt paese ja osaliselt kruusase põhjaga, millel oli 4–7 tolli paksune hall savi- ja liivaseguse mulla kiht, millest pool oli hinnatud 2. ja pool 3. viljakusklassi. Kesapõld oli

[84] EKLA 38, 7: 206p–207, 215–215p.
[85] EKLA 38, 7: 216; EKM ERA II 198: 185.
[86] EKLA 38, 7: 216.

saviseguse kruusa ja kohati punase ning valge liivase põhjaga, millel oli 4–10 tolli paksune, kruusa ja saviliivaga segatud mulla kiht, mis oli hinnatud teise viljakusklassi.[87]

Perede karjakoplid andsid tumerohelist aruheina ning heinamaad, mis osalt asusid madalatel aladel kasvatasid ¼ ulatuses paju- ja ¾ osas aruheina.[88] 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidid pered tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 191 saadu (15 613 kg) pajuheina ja 357 saadu (29 275 kg) aruheina, ühtekokku 44 888 kg heina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine ja iga tuust leisikane (81,9 kg).[89]

Talurahvaseaduse arvestuse järgi pidi kuue-päeva perel olema nii palju põllumaad, et ta saaks külvata aastas ühele väljale kuus tündrit talivilja ning teisele väljale kaheksa tündrit suvivilja (otra ja kaera) ning lõikas sellelt – keskmise saagikuse juures 5½ seemet – 77 tündrit vilja, millest 14 tündrit läks seemneviljaks, 31½ tündrit kulus üheksaliikmelise pere (kolm meest, kolm naist, kolm last) toiduks, kuus tündrit mõisakoormiste tasumiseks ning 15 tündrit mitmesuguste muude vajaduste (eluhoonete remont, kala, soola ja raua ostmine, kiriku- jm maksude tasumine) rahuldamiseks. Pärast kõigi maha arvamiste tegemist pidi seaduse järgi jääma perele 10½ tündrit vilja kasumiks. Nagu viljasaagist, nii pidi ka heintest (30 koormat) kuue-päeva perele jääma kuuendik, ehk viis koormat kasumiks, kuna ülejäänud 25 koormat kulusid loomadele söödaks ning mõisakoormiste tasumiseks. Kui perele piisavalt põllumaad anda polnud võimalik, võis seda kompenseerida suurema heinamaaga.[90]

Tabel 6. Ilumäe perede kasutatavad kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri koostatud atlase järgi[91]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Ilumäe	**2,00**	**2,19**	**5,00**	**5,46**	**89,76**	**98,04**	**95,32**	**104,16**	**28,56**	**31,20**	**2,64**	**2,88**	**223,25**	**243,90**
Tönno Josep	0,38	0,41	1,08	1,18	22,44	24,51	23,83	26,04	7,14	7,80	0,66	0,72	**55,52**	**60,66**
Jürri Jürri	0,33	0,36	1,33	1,46	22,44	24,51	23,83	26,04	7,14	7,80	0,66	0,72	**55,73**	**60,88**
Wanna-perre Jacob	0,42	0,46	2,38	2,59	22,44	24,51	23,83	26,04	7,14	7,80	0,66	0,72	**56,85**	**62,11**
Hallika Tönno	0,88	0,96	0,21	0,23	22,44	24,51	23,83	26,04	7,14	7,80	0,66	0,72	**55,15**	**60,25**

[87] EAA 1690, 1, 33: 63p–64.
[88] DSHI 190, Estland 253: 5.
[89] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1690, 1, 33: 32, 57; DSHI 190 Estland 253: 5.
[90] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 30.
[91] EAA 1690, 1, 33: 59.

Rendilepingud ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruandest nähtus, et varasemaga võrreldes nõuti kuue-päeva peredelt vaid üht hobust ja kahte härga, muus osas olid nõudmised samad. Aruandes ei kajastanud lehmade ja lammaste olemasolu ning tundub, et seda peredelt enam ka ei nõutud.[92] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Foto 2. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Ilumäe perekohad (RM 7045 Ar$_1$ 2099:1)

Tabel 7. Kadrina kihelkonnakohtu koostatud Ilumäe perede raudvara aruanne 1819. aastal[93]

Peremehe nimi	Mitme päeva pere	Hobused	Härjad	Odra seemet (tünder)	Kaera seemet (tünder)	Adrad	Äkked	Vankrid	Reed	Kirved	Vikatid	Sirbid
Pertli (Tönno) Josep	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Jürri Jürri	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Wannaperre Jakob	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4

[92] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.
[93] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

Hallika Hans[94]	6											

Esimesed teadaolevad Ilumäe perede rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, pärinevad 1822. aastast Tönno Sameli, 1824. aastast Hallika Tenno, 1825. aastast Wannaperre Hansu ning 1829. aastast Jürri Gustoga. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi peale, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *“keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida”* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *“ni paljo kui nende joud annab, jure teha”*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras“*, rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[95]

1860. aastate alguses hakati Palmse mõisas sõlmima rendilepinguid, millega viidi pered teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Vaatamata sellele, et lepingud sõlmiti igal aastal uuesti, on need säilinud ainult osaliselt. Ilumäe perede kohta on olemas 1863. aastal sõlmitud lepingud Pertli talu peale Maddis Einholmiga, Allika talu peale Maddis Muidikuga, Jürri talu peale Josep Jankowitziga ja Vanapere talu peale Abram Jägermanniga. Lepinguist selgus, et Maddis Einholm ja Abram (Apram) Jägermann oskasid lugeda ja kirjutada, kuid teised mitte. 1863. aastal sõlmitud lepingud deklareerisid: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, naddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla“*. Talu eest pidi iga pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 84 hõberubla aastas, rehepeksu asemel andma

[94] Hallika Hans suri 1805. aastal ning ajavahemikus 1805–1851 oli peremees tema poeg Hallika Tenno Muidik. EAA 876, 1, 20: 35p; EAA 1864, 2, VI-54: 163; EAA 1864, 2, VIII-129: 489p; EAA 1864, 2, IX-96: 525p; EAA 1864, 2, X-202: 570p.

[95] EAA 876, 1, 112: 1–2, 5–6, 9–10, 17–18.

aga aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest küttepuid.[96]

Jüri ja Vanapere müüs mõis 1877. aastal, Pertli (Bertli) 1888. aastal ning Allika 1900. aastal. Kui teised müüdi enam-vähem sama hinnaga, siis vaatamata sellele, et Allika müüdi kahes taluna, oli ta teistest veerandi võrra odavam. (tabel 8).

Tabel 8. Ilumäe külas mõisalt välja ostetud talud.[97]

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
1	Bertli	69,97	Jaan Fischbach	1888	4200,00
2	Jürri	58,01	Joosep Prass	1877	4400,00
3	Wanapere	65,34	Abram Jägermann	1877	4400,00
4	Allika	35,61	Joosep Muidik	1900	2200,00
5	Orumäe	16,81	Jakob Muidik	1900	1100,00

1899. aastal algatas Alexis von der Pahlen Ilumäel seni müümata Hallika talu jagamise Allika ja Orrumäe taluks, esimene suurusega 35,61 dessatiini ja teine 16,81 dessatiini. Enne jagamist oli Allika talu rendisumma 150 rubla rahas ja 16 rubla, mis tasuti tööga, kokku 166 rubla. Allika koha ostis endale Joosep ja Orumäe koha Jakob Muidik.[98] Nagu selgus nende 1900. aastal saadetud kirjadest *„Kõrgeste auustatud Eestimaa Ritterschafti Wanemate Koosolekule“* polnud kumbki neist oma koha ja selle võimalustega eriti rahul: *„I. Allika talu põllumaa on suurema osa kuiw liiwak ja osalt pae-pealne, mille maapind wäga õhukene peal on. Heinamaa pind on liiwak ja ka osalt soomaa, mis suuremalt osalt wäga wähe rohtu kaswatab. Karjamaa on wäga weikene liiwa-pinnaga, mis suurt sammalt ja kadakaid kaswatab, aga looma söödawat rohtu wähe. – Tähele panemise wäärt on iseäranis see, et kõigest Allika talu krundist kolmas osa (⅓) 9 wirsta talu kohast kaugel on, mis Maamõõtjast koha kaardi peale heinamaa kirja on ülespandud, aga suurem osa sellest maatükkist oma wähese rohu kaswamise poolest heina niidumaaks ei kõlba. Karjaloomadega nii kauge maa ja wõera krundi taha käimine on koguni wõimatu, nii on see siis suuremalt osalt üks jõute maatükk, mis aga üksnes selle talu tiinude arvu suurendab. – Tähendus: Selle kohase talukoha pidajate suurem sissetulek, tuleb neil looma kaswatamisest, aga minu Allika talu koha peal karjakaswatamine wähese sööma maa pärast ei ole mitte wõimalik, nii on siis Allika talu koha üleüldine sissetulek wähene. – II Allika talu koha rent oli 166 rublani tõusnud nimelt selleaegse kõrge kardohwli hinna läbi. – Tähendus: Sell nimetud rendiajal oli nüüdne Orumäe koht Allika kohaga ühendud, ja karjamaa õigus mõisamaa peal. Nüüd on Orumäe koht Allika talu*

[96] EAA 876, 1, 113: 33–33p, 50–51p, 63–63p.
[97] Maa Walla Kuulutaja, 1889, nr 6; ERA 854, 5, 668: 95, 96p.
[98] ERA 854, 5, 668: 80, 89p.

kohast lahutatud ja karjamaa õigust mõisamaa peal ei ole. – III Allika talu koha eest maksin kõrged hinda 2200 rubla, nimelt sellepärast et kiwist ehitud kindel elu hoone talu wäärdust tõstis". Täpselt samasuguse ning peaaegu samas sõnastuses hinnangu andis oma Orumäe koha kõlvikute kohta ka Jakob Muidik.[99]

Joosep Muidiku nimetatud *„kiwist ehitud kindel elu hoone"* oli Carl Magnus von der Pahleni poolt 1844. aastal ehitada lastud korstnaga moodne elumaja. Samal aastal ehitati samasugune maja ka Vanapere tallu. Mõisa poolt oli ehitatud ka rõhtpalkidest ja õlgedest täiskelpkatusega korstnaga elumaja Pärtli tallu Praeguseks põhjalikult ümber ehitatud maja esiküljel oli pulkrinnatisega lahtine ulualune ja tormiluukidega pisikeseruudulised aknad. Maja all oli väike kelder.[100]

[99] ERA 854, 5, 668: 94–96p.

[100] Pärdi H. Lahemaa taluarhitektuuri muutumine ja eripära aastatel 1860–1940. Uusaegsed taluelamud. – Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest, Tallinn 2010, lk 88–89.

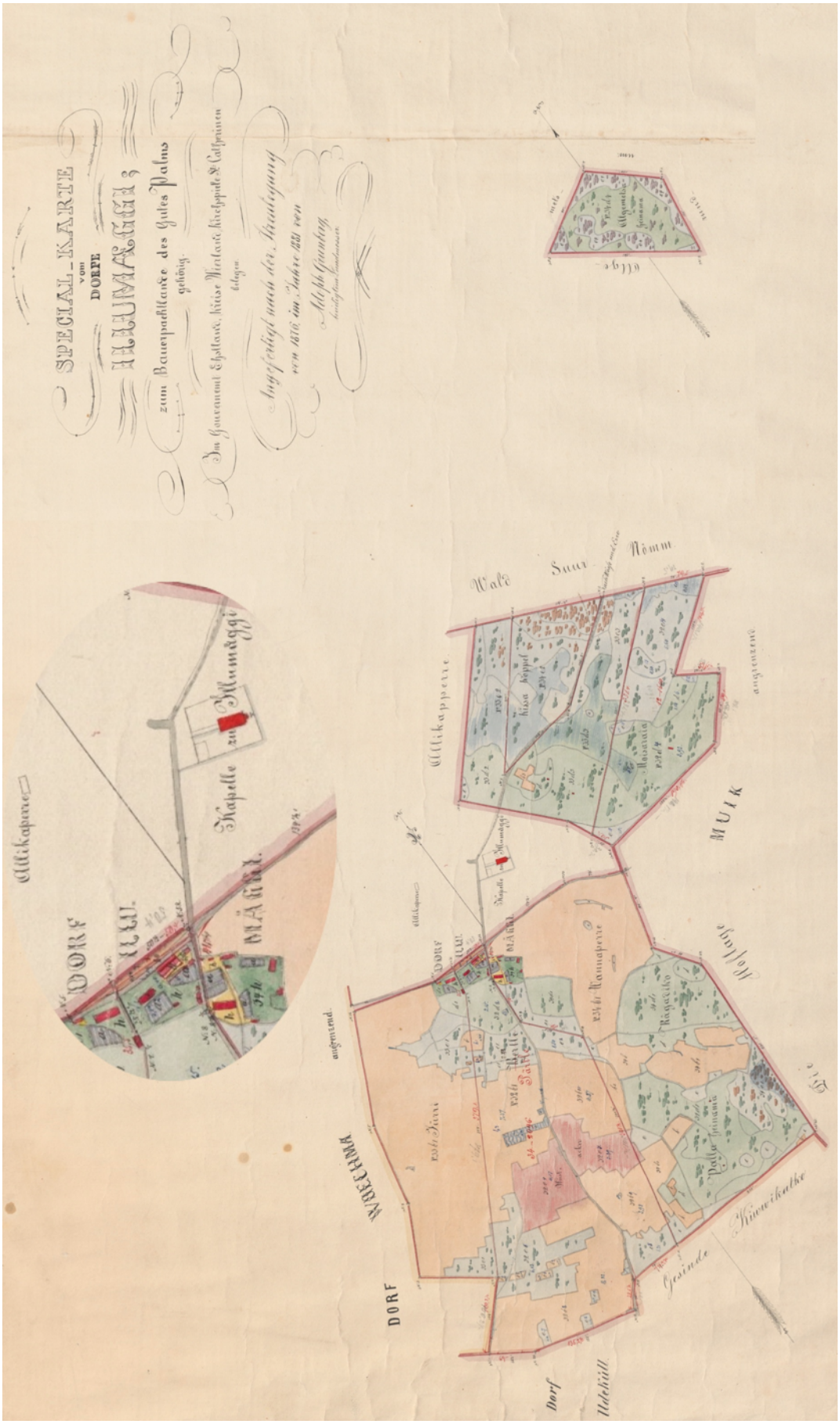
SPECIAL-KARTE
vom
DORFE
ILLUMÄGGI
zum Bauerpastellanke des Jules Palms
gehörig.
Im Gouvernement Livland, Kreise Werroschen Kirchspiele Calzenauen
belegen.
Angefertigt unter der Leitung
von 1880 im Jahre 1881 von
Adolph Grunberg
Landgeom. Gehilfen
Dorf
Illumäggi
Kapelle zu Illumäggi
Wald
Suur Nõmm
Mõisa Koppel
Mõisa Roggenfeld
Mõisa Gesinde
Mõisa Heuschlag
Mõisa Kartoffelland
Mõisa Gesinde
Mõisa Roggenfeld

Kõnnu hajatalu

1655. aastal oli Palmse ja Sagadi vahelise piiritüli protsessis tunnistajaks ühes eespool nimetatud Ilumäe meestega ka Konno Maddis, kes olnud 1602–1603. aasta katkuepideemia ajal juba noormees.[101] See viitab asjaolule, et pere oli olemas juba 17. sajandil.

1711. aastal oli Kõnnu peremeheks samuti Konno Madis, kelle peres elas kolm meest ja neli naist. Katk läks nende perest mööda ning kõik jäid ellu.[102] Kummalisel kombel on Kõnnu pere jäänud välja mõisa 1723. aasta vakuraamatust, kuid arvata võib, et sel lasusid samasugused kohustused, nagu olid kõigil teistelgi pooladrikutel (vt eespool). Samamoodi ka 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonide ajal. 1711. aastal peres elanud inimestest on nimepidi teada Könno Maddi lesk Kert, kes oli enne surma 1720. aastal, olnud 14 aastat pime; keskealised Könno Maddi ja tema abikaasa Kay ning nende poeg Könno Maddi Maddi. 1726. aasta adramaarevisjoni ajal oli Könno Madi üles tähendatud üle 60-aastaste meeste seas, kuid tema 1665. aasta paiku sündinud abikaasa Kay suri 1725. aastal. Maddi ja Kai olid abielus umbes 45 aastat ning said selle aja jooksul kaheksa last, kellest üks poeg (Maddi) ja kolm tütart (Madli, Kay ja Ann) olid ema surma ajal veel elus. Könno Maddi poeg Maddi abiellus 1727. aastal Praßi Tönno tütre Mayga Uuskülast ning sai pärast 1726. aastat talus peremeheks.[103]

Tabel 9. Kõnnu pere liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[104]

Kenna (Könno) Maddi	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1726		3	1		1	2	1		**8**
1732	1	2	1	1	2	2	1		**10**
1739	1	1	1	2	3	3	2		**13**

Tabel 10. Loomi Kõnnu pere käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739. Lehmade ja vasikate suur hulk viitas karjakasvatuse osatähtsuse pere majanduselus[105]

Kenna (Könno) Maddi	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	2	2	3	2	3
1739	2	2	4	5	5

12. augustil 1733 ristis Kadrina pastor Georg Handtwig Könno Maddi ja tema abikaasa Mai poja Abrahami (Abram), kes oli talus peremeheks ka 1782. aasta hingeloenduse ajal.[106] Pärast tema

[101] EAA 858, 2, 590: pagineerimata.
[102] EAA 3, 1, 445: 24.
[103] EAA 1227, 3, 1: 28, 73, 76, 130p, 377p, 392.
[104] EAA 3, 1, 460; 78p–79; EAA 3, 1, 469: 7p; EAA 3, 1, 475: 14p.
[105] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 11p–12; 14p–15.
[106] EAA 1227, 3, 1: 309; EAA 1864, 2, IV-4: 366.

surma 1797. aastal, sai peremeheks tema ja ta abikaasa Malle vanem poeg Maddis ning pärast tema surma 1809. aastal, Maddise vanem poeg, tollal alles 14–15-aastane Peter.[107] 1835. aastal sai Peter ja tema pere endale perekonnanime Königsberg. 1836. aastal asus perekond ümber Kõnnu mõisa (*Kõnda*, Kuusalu kihelkond), talu likvideeriti ja maa liideti mõisaga.[108] Königsbergide lahkumine põhjustas kohtuvaidluse mõisaga neist mahajäänud hoonete ja kaasa võetud talu raudvara ning viljaseemne pärast. Vaidlus lõppes kokkuleppega, kus pooled loobusid vastastikkustest pretensioonidest ning mõis maksis P. Königsbergile 100 bankorubla kahjutasu.[109] 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Könno Maddis kuue-päevamees, kes pidi kandma mõisa ees samasuguseid kohustusi nagu need olid eespool kirjeldatud Ilumäe kuue-päevaperedel. Könno pere kasutatavad kõlvikud olid kujutatud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri koostatud atlase kaardilehel (foto x, tabel 11) ning kirjeldatud selle lisades. Kirjelduse kohaselt olid põllud kohati kruusase, kohati savise, kohati paese ning kohati punase ja valge liivase põhjaga, millel paiknes 5–12 tolli paksune halli liiva- ja paeseguse, kohati aga punaka saviliivase mulla kiht. Pere rukki- ja kesapõllust hinnati pool 2. ja pool 3. viljakusklassi ning odrapõld kolmveerandi ulatuses 2. ja veerand 3. viljakusklassi.[110]

Tabel 11. Kõnnu pere kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi.[111]

Pered	**Aiamaa**		**Koppel**		**Põllumaa**		**Heinamaa**		**Mets ja karjamaa**		**Kõlbmatu maa**		**Kokku**	
	dess	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**
Kõnnu	**0,71**	**0,77**	**3,83**	**4,19**	**15,63**	**17,07**	**22,25**	**24,31**	**10,75**	**11,74**	**4,81**	**5,26**	**57,98**	**63,34**
Rukkipõld					4,04	**4,42**								
Odrapõld					5,58	**6,10**								
Kesapõld					5,29	**5,78**								
Hajali põllutükid					0,71	**0,77**								

Pere karjakoplis kasvas tumeroheline aruhein, heinamaad olid aga paremad ning kasvatasid ⅓ ulatuses paju- ja ⅔ ulatuses aruheina. 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidi pere tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 59 saadu (4832 kg) pajuheina ja 74 saadu (6061 kg) aruheina, ühtekokku 10 893 kg heina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine ja iga tuust leisikane (81,9 kg).[112]

[107] EAA 1864, 2, V-48: 455; EAA 1864, 2, VI-54: 167; EAA 1690, 1, 33: 57p.
[108] EAA 1864, 2, VIII-130: 265p–266; EAA 1864, 2, IX-96: 534p–535.
[109] EAA 876, 1, 25: 73p–74.
[110] EAA 1690, 1, 33: 63p.
[111] EAA 1690, 1, 33: 58.
[112] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1690, 1, 33: 32, 57; DSHI 190 Estland 235: 5.

1823. aasta aprillis sõlmis Könno Peter mõisaga talu kasutamise kohta rendilepingu, mille tingimused olid sarnased eespool kirjeldatud Ilumäe perede lepingutes olevate tingimustega.[113]

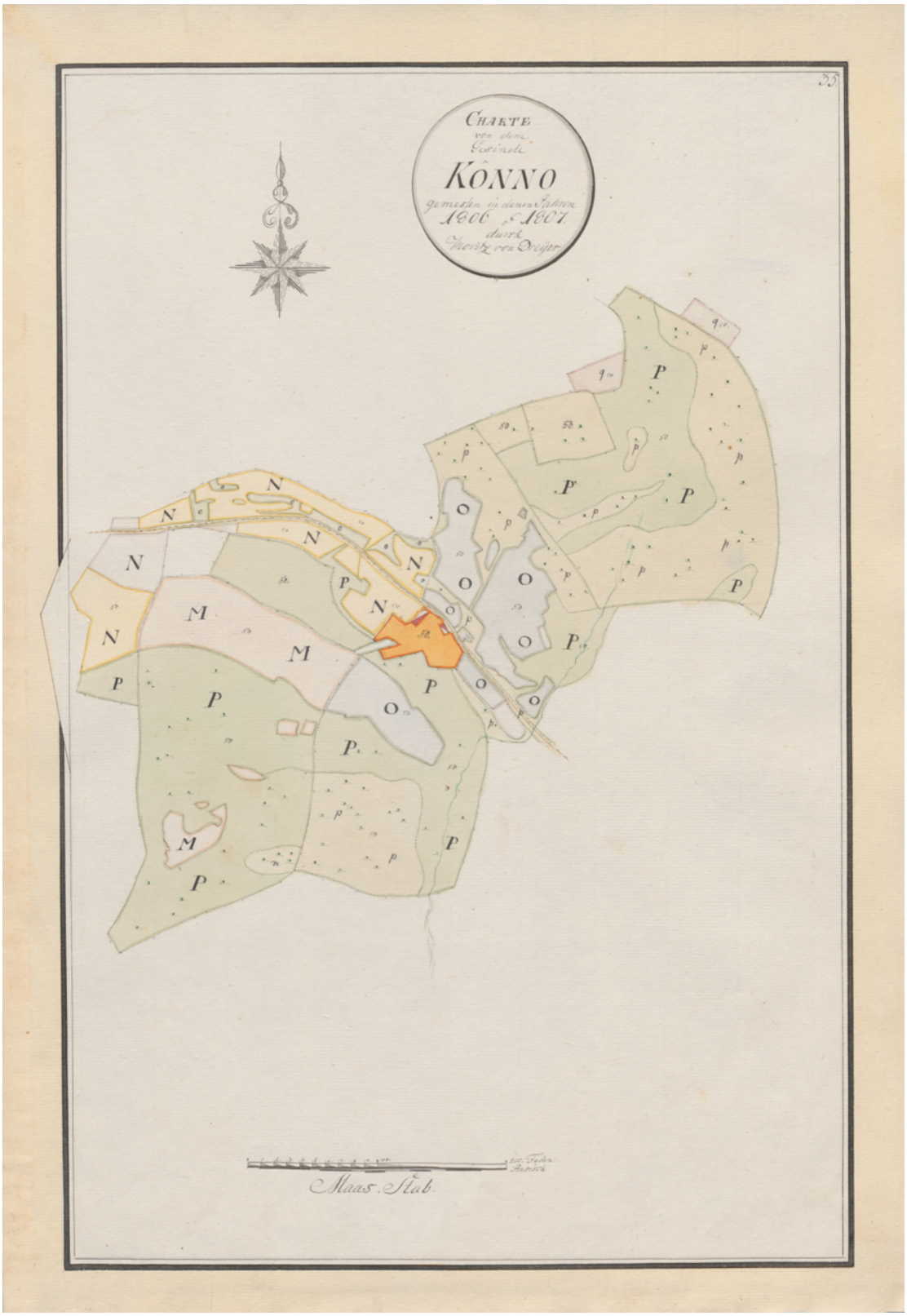

Foto 4. Kõnnu pere nr 50 kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel (EAA 1690, 1, 33: 35)

[113] EAA 876, 1, 112: 3–4.

Ilumäe kabel

Juhul, kui Ilumäel oli kabel ka enne 17. sajandit, siis pole selle kohta midagi teada. Juba 1649. aastal peeti aga Palmse mõisas jumalateenistusi igal neljandal pühapäeval ja kirikupühade kolmandal pühal, *„ühe suure saali sees mõisa ligidal“*. Kuna mõis Põhjasõja ajal 1703. aastal maha põletati, siis oli pastor Georg Handwig (1711–1733) suurema osa oma ametiajast *„mõisa reie sees Jumalateenistust pidanud pidama“*.[114]

Kui Palmse mõisa omanik Arendt Dietrich von der Pahlen 1727. aastal välismaalt õpingutelt tagasi koju pöördus, asus ta oma mõisa uuesti välja ehitama. Kuna kihelkonnakirik Kadrinas jäi mõisast liiga kaugele, alustas ta 1729. aastal oma talupoegade tarbeks Ilumäele kabeli ehitamist. Tegemist oli kreeka risti kujulise põhiplaaniga puithoonega, mille iga haara suurus oli neli ruutsülda (4,2672 m x 4,2672 m = 18,21 m^2) ning kabeli kogupindala seega kokku ümmarguselt 91 m^2. Puitpõrandaga kabeli altari taga oli ka väike käärkamber. Kuigi toonane Kadrina pastor G. Handwig õnnistas kabeli pidulikult sisse juba 1730. aasta Ülestõusmispühade 2. pühal, sai see lõplikult valmis ja sisustati alles 1731. aastal, mil lõpetati sisemised tisleri- ja maalritööd, valmisid altar, kantsel, toolid ja pingid.[115]

Kellad kinkis kabelile Porgaste vesiveski mölder Porgaste Arend *„selle tingimisega, et kellad pidid tema enese ja temaste matmise juures ilma maksuta löödud saama“*. Kabeli laulumees Hinrich Johann Eeck kinkis altaripildi ja Võhma peremees Reino Peter ise valmistatud kaheksaharulise puust tehtud ja punaseks värvitud kroonlühtri.

Ilumäe kiriku kellade kohta on säilinud rahvasuus traditsioon, et keegi merehädas olev kapten näinud merelt Ilumäe kiriku torni ja tõotanud pääsemise korral kinkida kirikule kellad. Laev randunud õnnelikult ja kapten täitnud oma lubaduse.[116] Nagu näha oli tegemist looga, millel puudus igasugune taust tegelikkuses.

1740. aastal kinkis A. D von der Pahlen kabeli kogudusele eestikeelse piibli ja 7. märtsil 1745 hõbedast armulauariistad – hõbekarika, armulaualeiva taldriku ja hõbekarbi armulaualeibade hoidmiseks. Viimased olid valmistatud Kadrina koguduselt ostetud vanade hõbenõude metallist.[117] Väidetavalt kinkisid 24. aprillil 1735 A. D von der Pahleni tütred M. E von P ja A. W. von P kabeli kogudusele siidist altarikatte. Viimane väide pole aga pehmelt öeldes tõene, sest enamus A. D von der Pahleni tütardest olid kinkimise ajal kas liig väikesed või alles sündimata. Kattele tikitud nimetähtede järgi sai kinkija olla pigem A. D von der Pahleni abikaasa

[114] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 9.
[115] DSHI 190, Estland 235: 7; Tarvel E. Lahemaa ajalugu, Tallinn 1983, lk 214.
[116] EKLA, f 199, m 55, 15 (I-1b) < Kadrina khk., Vohnja v., Soomukse k. Linda Vilmre < Kaarel Rumberg, 78 a. (1931). http://folklore.ee/radar/story.php?area=Kadrina&id=2076 (27.04.2020)
[117] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 9–11.

Magdalena Elisabeth von der Pahlen (sünd von Derfelden) ning teised nimetähed viitavad tema kinkimise ajaks kuuekuusele tütrele Anna Wilhelminele. Peres oli seks ajaks ka viieaastane tütar Margaretha Wilhelmine Charlotte, kes aga mingil põhjusel kinkijate ringist välja on jäänud. Võibolla tegigi M. E. von der Pahlen kabelile kingituse just oma tütre ristimise puhul.[118]

Nagu varem, pidas Kadrina kirikuõpetaja uues kabelis jumalateenistusi igal neljandal pühapäeval ja kolmandal suurel pühal, ülejäänud kolmel pühapäeval ja pühadel toimetas talitusi koguduse köster või laulumees, kes kogudusega laulis, palvetas ja luges Piiblist ette.

Kabeli esimeseks köstriks oli 1732. aasta adramaarevisjoni andmeil vaba saksa sugu mees, eespool nimetatud Hinrich Johan (Johann) Eeck. 1720. aastal abiellus ta Korjusse Jaagu ja Elßi tütre Marriga, kellega tal 1732. aastal oli kolm alaealist poega ning 1739. aastal kolm alaealist tütart. Küllap olid pojad seks ajaks täiskasvanuks saanud ning perest lahkunud. 1739. aastal nimetati teda ka koolmeistriks, mis viitab, et ta võis oma kodus köstrikooli pidada.[119]

30. oktoobril 1812 sai kabeli kogudus kingiks kaks maali. Püha õhtusöömaaega kujutava maali kinkis mõisa aednik Jürgen Mühlbach ja Kristuse taevasse minekut kujutava maali kinkis mõisa aidamees Gustav.[120] Odette Kirsi andmeil valmistas mõlemad maalid Rakvere maalermeister Johann Wilhelm Oertel.[121]

9. juunil 1776. aastal võttis Kadrina kirikukonvent vastu otsuse, millega vabastati Ilumäe kabeli kogukond Kadrina kiriku juures ette tulevate ehitustööde teostamisest, kuna nad edaspidi kabeli korrashoidmisega omal jõul hakkama peavad saama.[122] Mõni aasta hiljem otsustas konvent, et Ilumäe kogudus ei pea enam Kadrina köstrile palka maksma, vaid peab selle maksma oma koguduse laulumehele, kelle ülesandeks oli kogudusega laulda, palvetada ning katekismuse- või Piibliraamatust ette lugeda, surnuid matta ja lapsi ristida. 1794. aastal avaldati üle Eestimaa laulumeestele jutluseraamat, millest nad kogudusele asjakohaseid jutlusi ette said lugeda.[123]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatust selgus samuti, et Palmse mõisa ja valla rahvalt, kes kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei nõutud maksu Kadrina kiriku hoonete korrastamiseks ja köstri ülevalpidamiseks. Küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks sarnaselt teiste Kadrina kihelkonna talupoegadega ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevad. Kõik rahamaksud kabeli, köstri, laulumehe

[118] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 10.
[119] EAA 3, 1, 469: 10p; EAA 3, 1, 475: 9p–10, 17p; EAA 1227, 3, 1: 19, 389p.
[120] EKLA, f 199, m 55, 16 (I-1b) < Kadrina khk., Palmse v., Võhma k. Linda Vilmre < Hans Seemann, 70 a. (1931); EKLA, f 199, m 55, 16 (I-1b) < Kadrina khk. Linda Vilmre (1931). http://folklore.ee/radar/story.php?area=Kadrina&id=2076 (26.04.2020).
[121] Kirss, O. Rakvere elanikud kreisilinna aastail 1783–1917. Käsikiri SA Virumaa Muuseumid valduses.
[122] DSHI 190, Estland 261: 32.
[123] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 12.

ja kihelkonna kirikõpetaja heaks tasus mõis, kuid talupered pidi vedama oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegema samuti kõik sellega seotud tööd. Kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud katsid Palmse valla pered võrdselt teiste kogudusse kuuluvate valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[124]

Foto 5. 30. oktoobril 1812 Ilumäe kabelile kingitud maalermeister Johann Wilhelm Oerteli maalitud Püha õhtusöömaaeg, asub praegu Rakvere Kolmainu kirikus (Foto: Jaanus Lekk, 2017)

Kuna A. D von der Pahlen ei lubanud surnuid kabeli põranda alla matta, lasi ta rajada ümber kabeli surnuaia. 1806.–1807. aastal M. von Dreyeri koostatud mõisa atlase lisast selgus, et surnuaia suurus oli 700 ruutsülda ehk 0,32 ha.[125] 1711–1734. aasta kirikuraamatu andmeil maeti esimesena kabeli juures olevale surnuaiale 22. novembril 1730 Prassi Tönno ja Anni 3-aastane poeg Hans Uuskülast, kes oli neli nädalat enne suremist tulle kukkunud ja ränki põletushaavu saanud.[126] 1779. aastal said von der Pahlenid kubermanguvalitsuselt loa asutada surnuaiale oma perekonna matusepaik. Esimesed Ilumäele maetud pereliikmed olid Gustav Friedrich von der Pahlen

[124] EKLA 38, 7: 215–215p.
[125] EAA 1690, 1, 33: 57.
[126] EAA 1227, 3, 1: 418p.

(29.06.1730–19.08.1790) ja Juliane von der Pahlen (1789–IX 1790).[127] 1885. aastal laiendati surnuaeda lõuna suunas ning see ümbritseti kiviaiaga.[128]

19. sajandi alguseks oli puitkabel amortiseerunud ja koguduse kasvamise tõttu väikeseks jäänud, mistõttu kerkis päevakorda uue kabeli ehitamine. Juba Hans von der Pahlen (1740–1817) annetas kogudusele uue kabeli rajamise algkapitaliks 800 rubla.[129] Kabeli rajajaks sai aga tema poeg Carl Magnus von der Pahlen, kes lasi 1840. aastate alguses ehitada vana kabeli kohale uue. Kabeli, mille ehitus läks maksma 40 000 rubla, nurgakivi panijaks olnud tema poeg Alexander von der Pahlen. Uus hilisklassitsistlikus stiilis neogooti sugemetega kabel oli vanast oluliselt suurem, tema ristkülikukujulise põhiosa mõõtmed on 14,25 m x 21,3 m. Läänekülgel liitus sellega kolmandiku võrra kitsam eeskoda ning idaküljel mõnevõrra madalam kooriruum. Kabeli arhitekti nimi pole teada. Kabeli õnnistasid 22. augustil 1843 sisse Eestimaa kindralsuperintendent Christian Rein ja Kadrina pastor Arnold Friedrich Johann Knüpfer.[130]

Kabel sai endale uue altari, millele altarimaali – Kristus Õlimäel – maalis toonane tuntud kunstnik Carl Siegismund Walther. Altari kohal seinas oli Tallinna meistri Johann Gottfried Exneri tahutud dolomiidist von der Pahlenite vapp. Vapil on aastaarv 1842, mis peaks näitama müüride valmimise aega.[131] Kabel sai endale ka uued kellad, mille kinkis C. M. von der Pahlen. Neil on pühendused: 1) *Der Kirche zu Illomaggi. Von G. M. Baron von Pahlen 1843*. 2) *Der Kirche zu Illomaggi. Von G. M. von Pahlen 1844*.[132]

11. septembril 1888 õnnistati Ilumäe kabelis sisse uus orel, mis osteti 150 rubla eest Simuna koguduselt, kuna sealsesse kirikusse uus ja suurem orel muretseti. Ilumäe vana orel müüdi Vohnja valla koolile. Lisaks vana oreli müügist saadud rahale toetas oreli ostmist mõis ning osa raha saadi korjandusest.[133] Uue oreli paigaldamiseks raiuti tornijalast läbi uus uks. See tõstis päevakorda rahva hulgas levinud jutu, mille kohaselt pannud C. M. von der Pahlen torni ehitamise ajal selle alusmüüri (pole teada kuhu) ühe hõberublatüki ning sõnunud: *„Nii kaua kui see rublatükk seal liikumata paigal seisab, ei lange kabel sisse!“* Ukse raiumisel muretsenud vanainimesed: *„Aga*

[127] DSHI 190 Estland 261: 34p; EAA 1674, 2, 334: 173.
[128] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 15; Tarvel E. Lahemaa ajalugu... lk 215.
[129] ERA T-76, 1, 11993. Viires, J., 1987. Ilumäe kabel. Ajalooline õiend, 10.
[130] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 13: Hein A. Palmse/Palms. Ein Herrenhof in Estland. Tallinn 1996, lk 73.
[131] Hein A. Palmse/Palms... lk 74.
[132] EKLA, f 199, m 55, 12/5 (I-1b) < Kadrina khk. Linda Vilmre (1931).
[133] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 15–16.

mis siis, kui rublatükk seal kohal juhtub olema!"[134] Ants Heina arvates võis oreli valmistajaks olla meister Gustav Normann.[135]

Foto 6. Ilumäe kabel 1893. aastal (RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893)

Lisaks esitletuile teadis rahvas, et kabel hävinevat, kui ema seitsme pojaga koos kabelisse minevat:

> Rahwas usub, et igal ehitusel on oma hoidja. Peale selle tuleb ehitamise juures tõotus anda. Nii kaua, kui tõotus rikkumata, seisab hoone püsti. Rikutakse aga seda, langeb ta sisse. Ilumäe kabeli kohta olnud järgmine tõotus: Kui ema seitsme pojaga korraga kabelisse läheb, langeb kabel maa alla. Ühel emal Palmses olnud 7 poega. Nad ei läinud kunagi koos kabelisse. Ka ei olla pojad kõik korraga ema matuse puhul kabelisse tulnud, et mitte emaga ühes teise ilma minna.[136]

15. mail 1890. aastal võeti kabelisse laulumehe asemel köstrina ametisse endine Loobu valla koolmeister Gustav Bergmann, kes oli selles ametis viis aastat. Võsupere mehe Jakob Grassi (1862–1939) mälestuste järgi olnud köster suurte vaimuannetega mees, kes mõistnud rahvast patuunest äratada nii, et kabelis ei võinud enam ükski tukkuma jääda. Ta mänginud orelit ning asutanud laulukoori. Kui 1893. aastal tähistati uue kabeli rajamise 50. aastapäeva, siis kandis

[134] Ilumäe kabeli tõotus. – Wirulane, 1927, nr 102.
[135] Hein A. Palmse/Palms... lk 74.
[136] Ilumäe kabeli tõotus. – Wirulane, 1927, nr 102.

kabeli koor köstri juhatusel ette *„neli wägewat waimuliku laulu [...] kelle hulgast kõige esimene oreli kaasmänguga lauldi“*. Köstrile sai saatuslikuks vallarahva arvamus, et ta kõik valla asjad sakstele ette kannab ning ta oli sunnitud 1895. aastal ametist lahkuma.[137] Köstri lahkumisest kirjutas keegi pseudonüümi –r taha peitunu kohapealt ajalehele Postimees:

> Lihawõtte esimesel pühal s. a. pidas Ilumäe kabeli köster hr B, oma lahkumise-jumalateenistust siin kabelis ja lahkus pääle pühasid Palmsest. Wiis aastat oli ta siin auusasti ja truuwisti oma ametit pidanud ja oma mõnusate jutlustega koguduse meelt ülendanud. Armastusega täitis ta ameti-kohuseid kõikide kasuks. Juba ta esimesel ameti-aastal asutas ta siin sega-laulukoori ja oli selle tubli juhataja kuni oma lahkumiseni. Mõnda armast lõbutunnikest pakkus ta oma laulukooriga, misläbi paljud kõrtsidest eemal hoitud saiwad, kuhu muul ajal salga kaupa rutatakse. Tihti ilustas ta kabelis jumalateenistust kenade, puhtast ette kantud waimulikkude lauludega, mille hulgas ka rasked kunstlaulud ei puudunud. Tema ajal asus Palmsesse wastastikku tulekinnituse-selts, kus ta ka esimehena tegew oli kuni lahkumiseni. Haawatud tundmusel pidi ta siit lahkuma; süüdi oliwad selles parteilikud tuuled ja nende torkawad nooled. Kui elulaened hr B ehk ka siit kaugele saawad kandma, siisgi jääwad igale Ilumäe koguduse liikmele need wiis aastat, mis tema Palmses elas, kustumata meelde. Ilumäe kabelis ei saa nüüd enam igal pühapäewal jumalateenistust olema, waid ainult üks kord kuus peab Kadrina õpetaja jutlust. Teadmata on, millal kabel jälle igal pühapäewal oma kellahelinat saab kuulda laskma ja kogudust palwele kutsuma.[138]

Köstritega olid Ilumäel probleemid ka edaspidi. Aastail 1900–1906 oli seal köstriks Võsu kooli õpetaja Diido Jesaar, kelle Kadrina pastor Johannes Luther tema vabameelsete vaadete tõttu usuõpetuse õpetamise peale koolis, köstri ametist tagasi astuma sundis. Kuna köstri palk – 120 rubla aastas – liiga väike oli, et selle eest ainult uut köstrit palgata oleks saanud, nõudis pastor ka D. Jesaare õpetajaametist vabastamist, et uut õpetajat leida, kes siis ka köstri kohustused enda peale võtaks. Sündmus põhjustas „kirikutüli“, mida pikalt ja põhjalikult ajakirjanduse vahendusel, vastastikku süüdistusi esitades klaariti. Tüli taust oli muidugi laiem ning moodustas osa toonases ühiskonnas levinud üldisest ja üsna teravast diskussioonist pastorite osa üle rahvakoolide ja nende õpetajate tegevuse mõjutamisel.[139]

1907. aastal määras Venemaa evangeeliumi-luteriusuliste koguduste abikassa Ilumäe kogudusele kolmeks aastaks toetust 100 rubla aastas köstrile palgatoetuseks.[140] 1907. aastal osteti Allika talult maa, millele ehitati maja ning seati seega sisse kösteraat, milleks kulus 4000 rubla (foto x).[141] Kösteraadi hoonete ehitamine tõi kaasa ka Venemaa kõrgemasse kohtuorganisse Valitsevasse

[137] Grass, J. Vanaisa ajaraamat. Ühe eesti mehe elulugu. Tartu, 2012, lk 149–150; Bergmann, G. Ranna Wiru maalt. – Ristirahwa Pühhapäewaleht, 1893, nr 40.
[138] –r. Kadrina kihelkonnast. – Postimees, 1895, Nr 86.
[139] Koit, 1906, nr 49; Luther, J. Toimetusele tulnud kiri. – Koit, 1906, nr 55; Saksa karjased ja Eesti kari. – Postimees: Tallinna wäljaanne, 1906, nr 193; Jesaar, D. Toimetusele tulnud kiri. – Koit, 1906, nr 61; Md. Tormijooks kooliõpetajate vastu. – Postimees, 1907, nr 143.
[140] Wenemaa Ewangeliumi-Lutheruse usu koguduste abikassa tegewusest 1907. a. – Ristirahwa Pühhapäewaleht, 1908, nr 44.
[141] Luther, J. Kadrinast. – Ristirahwa Pühhapäewaleht, 1909, nr 44.

Senatisse jõudnud kohtuasja ning lõi pretsedendi samalaadsete kohtuasjade otsustamiseks tulevikus. Ilumäe kösteraadi ehitusel keeldus Palmse vald Kadrina kihelkonna kirikukonvendi käsku täitmast ning mõisa poolt antud ehitusmaterjali kohale vedamast. Virumaa ülem-kirikueestseisuse otsuse, mis kohustas valda ehitusmaterjali vedama, kaebas vallavalitsus kubermangu talurahva-asjade komisjoni, kus sai õiguse. Viimase otsuse kaebas kirikukonvent edasi Valitseva Senati 1. departemangu, kust 12. jaanuaril 1912 langetati otsus, mis kohustas valdasid ka tulevikus kiriku koguduse hoonete ehitamisel ja parandamisel materjali juurde vedama ja abitöid tegema.[142]

18. novembril 1907 asutati pastor J. Lutheri eestvõttel köster Jaan Viikmanni ja kabeli koguduse vöörmündrite osavõtul koguduse Vaeste eest hoolekandmise kogu, mille tegevusega õnnestus koguduse vaeste-kassa sissetulekut esimese tegevusaastaga kahekordistada.[143] J. Viikmanni juhendamisel tegutses kabeli juures ka meeskoor, milline 1910. aastal 15-liikmelisena võttis osa Tallinna VII üldlaulupeost. Need koori liikmed, kes merehaigust ei kartnud läinud peole Võsult laevaga, teised aga Kadrinast rongiga.[144] 1915. aastal sai Ilumäe köstriks Adolf (Ado) Kelder, kes tegutses selles ametis kuni pensionile minemiseni 1. jaanuaril 1937. Puhata ta siiski ei saanud, sest uue köstri puudumisel, kinnitati ta pooleks aastaks köstri kohusetäitjaks, mida hiljem veelgi pikendati ning ta oli ametis veel ka 1940. aastal.[145]

1938. aasta augustis hakati organiseerima Ilumäele iseseisvat kogudust, mille organiseerijaks vikaarõpetajaks nimetati konsistooriumi otsusega 24. augustil senine Väike-Maarja kogudusele õpetaja Valter Viks, kes oli seal õpetaja kuni 1941. aastani. Selleks, et uus kogudus oleks elujõulisem, liideti 1939. aasta suvel sellega ka Käsmu küla.[146] Kuna V. Viks leidis endale 1939. aastal parema töökoha – Piirimaade Seltsi sekretär – Tallinna, kuhu ta ka alaliselt elama asus, kuulutati Ilumäe pastori ametikoht 1940. aasta alguses vakantseks, sest kogudus nõudis endale õpetajat, kes elaks koha peal ning oleks saadaval ka muidu kui ainult pühapäeviti jumalateenistuse ajal.[147] Seoses Eesti okupeerimine ja riigi hävitamisega 1940. aastal lükkusid need probleemid aga tahaplaanile. V. Viks lõpetas oma tegevuse Ilumäel 1941. aasta märtsis ning koguduse

[142] Päewaleht, 1912, nr 193.
[143] Kadrina koguduse armastusetööst. – Ristirahwa Pühhapäewaleht, 1908, nr 52.
[144] Tallinna III laulupidust. – Isamaa, 1909, nr 276.
[145] Ado Kelder 70-aastane. – Wirumaa Teataja, 1935, nr 131; Kauaaegseid Wirumaa köstreid pensionile. – Wirumaa Teataja, 1936, nr 123; Kiriku Teataja, 1937, nr 1/2, 8/9, 10; Tüli Wirumaa kogudustes. – Postimees, 1940, nr 50.
[146] Wirumaa saab uue koguduse. – Postimees, 1938, nr 248; Kiriku Teataja, 1938, nr 7; Käsmu ühendati Ilumäe kogudusega. – Wirumaa Teataja, 1939, nr 78.
[147] Eesti Kirik, 1940, nr 2; Tüli Wirumaa kogudustes. – Postimees, 1940, nr 50; Tülid Wirumaa kogudustes, Maa Hääl, 1940, nr 24.

hooldusõpetajaks sai Kadrina koguduse abiõpetaja Arnold Kais, kes teenis Kadrina ja Ilumäe pastorina ka pärast II maailmasõja lõppu.[148]

Kabeli lähedal Palmse-Ilumäe tee ääres omaaegse Kõnnu talu lähedal Kõnnu (Rõnni) mäel, Palmse poolt tulles paremat kätt, asub püha Hiieniinepuu, mille kohta pastor J. Luther 1893. aastal väitis, et selle oksad olla veel haljendavad, ehkki puu tüvi *„alt ju pool mädand on“*.[149] Jaan Jungi järgi toonud vanad eestlased selle alla andeks mett, sügisel odrakookisid ja verd, kevadel aga piima. *„Rahwajutu järele peab selle all suur warandusekast olema, mille üle hallikas jookseb, mis puu tagant välja immitseb“*.[150] 1931. aastaks oli *„wanarauk kadunud, kuid ta asemel seisab wõsu, mis ka juba tubli „poiss“. Teekäija wõib ta laia lehekrooni alla mäekallakule maha istuda“*.[151] Hiieniinepuu juures oli veel 1920. aastate alguses kaks kuuske, mida rahvas „surnukuuskedeks“ nimetanud. *„Nimetus on sellest tulnud, et nende kuuskede juures iga leinarong, mis Ilumäe poole teel, senikauaks peatab, kuni kirikutornis leinakell lööma hakkab“*.[152] Jaan Jungi väitel oli 19. sajandi lõpus neid kuuski olnud kolm.[153]

6. juulil 1924 avati Ilumäel surnuaia väravate juures Vabadussõjas langenute mälestussammas, pruunist graniidist alusele paigutatud lihtne mustast graniidist obelisk. Mälestussambal on kaheksa Vabadussõjas langenud koguduseliikme nimed.[154] 1928. aastal avati kalmistul piduliku jumalateenistusega mälestussammas Eesti Vabariigi esimeste kommunismiohvrite, punakaartlaste poolt 27. veebruaril 1918 Jõhvi raudteejaamas hukatute – Gustav Grönholm, Didrich (Diido) Jesaar, Johannes Kaldenberg ja William Talpsepp – ühishaual.[155]

Ilumäe ja Võhma vahel Kotkemäel on A. von der Pahleni poolt isa mälestuseks püstitatud mälestussammas, millel on tekst: *„Se meletulletuse sammas on selle Palmse moisa Paeris Herrale Kindral Carl Magnus Baron von der Pahlen maelestusseks uelles pandud. Nemmad ollivad Palms moisa paerris Herra 1817 kunni 1863“*. Rahvajutu järgi lasknud üks Pahlenitest selle koha peal hõbekuuliga kotkast, päästnud tolle küüsist võõramaa kuningapoja ning saanud selle eest rikkalikult tasutud.[156]

---

[148] Kadrina kirik pühitsetakse pühapäeval. – Wirumaa Teataja, 1943, nr 29.
[149] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 6.
[150] Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 153.
[151] Haruldased pärnad Palmses. – Wirulane, 1931, nr 84.
[152] J. W. Wiru rannamailt. – Postimees, 1921, nr 151.
[153] Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 153. Vt ka: Kaasik, A. Pühapaikade teejuht. Tallinn 2017, lk 265.
[154] Langenud sõduritele mälestussamba püstitamine Kadrina Ilumäel. – Postimees, 1924, nr 174; A. S. Wabadussõjas langenud kangelaste mälestussamba awamine Ilumäel 6. juulil. – Waba Maa, 1924, nr 154.
[155] Mälestussammas langenutele. – Postimees, 1928, nr 264.
[156] Hein A. Palmse/Palms... lk 76.

Foto 7. Ilumäe kabel ja surnuaed, väljavõte 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehelt. Surnuaia edelanurgas oln aiaga muust surnuaiast eraldatud perekond von der Pahlenite matusepaik (EAA 1690, 1, 33: 32)

Foto 8. Ilumäe kabel ja surnuaed, väljavõte maamõõtja Adolph Grunbergi 1881. aasta Ilumäe küla kaardilt. Surnuaia lõunapoolne laiendus on veel tegemata ja selle edelanurgas on aiaga muust surnuaiast eraldatud perekond von der Pahlenite matusepaik (EAA 3724, 4, 1690: 1)

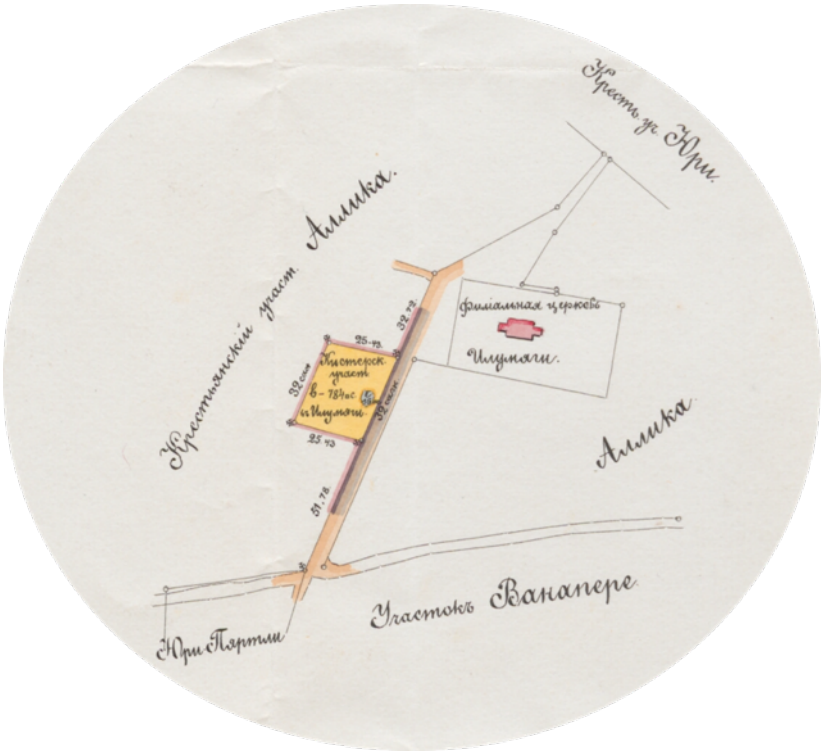

Foto 9. Kösteraadi krunt, Ilumäe kabel ja surnuaed, väljavõte maamõõtja Theodor August Friedrich Dau 1908. aastal koostatud plaanist (EAA 3724, 5, 1527: 1)

Foto 10. Ilumäe kabel, surnuaed ja kösteraat Maa-ameti ortofotol (Maa-amet)

Juba puitkabeli aknaid ehtisid 16 vitraaži, mis paigaldati hiljem ka uue kabeli akendele. Neist neljal oli kujutatud A. D. von der Pahleni ja tema abikaasa M. E. von Derfeldeni, neljal mõisaametnike ja seitsmel talupoegade vappe. Rahvajutu järgi telliti vapid Pariisist, kuid kunstiajaloolase A. Heina arvates valmistas need Tallinna klaasimaalija Johann Samuel Reimers.[157] Kuna aga üks vappidest oli pühendatud Tallinnas tegutsenud klaasimaalija Daniel Öhlersile, peab aga hoopis teda töö teostajaks pidama.

Kõigi vappide kilp on varustatud kaski (kiivri) ja vapimantliga. Parunipere ja mõisaametnike vappidel hoiavad vapimantlit terasturvistes vapisulased, talupoegade vappidel on nende asemele paigutatud loorberioksad. Talupoegade vapid, va Marten Sae oma, eristuvad ka selle poolest, et nende vappide kaski kohal on kõigil kolm viljapead.

Kuna 1930. aastate esimesel poolel kirjutati neist vappidest ajakirjanduses lugusid, millel polnud ei saba ega sarvi ja levitati mitmesuguseid väljamõeldisi, võttis lõpuks sõna ka Marten Sae järglane Gustav Greenwaldt Sae talust, kelle arvates võisid endale vapi saada toonased kabeli eestseisuse liikmed.[158]

[157] Hein A. Palmse/Palms... lk 73.
[158] Greenwaldt, G. Kellele kuulusid Ilumäe kabeli wapid. – Waba Maa, 1936, nr 4.

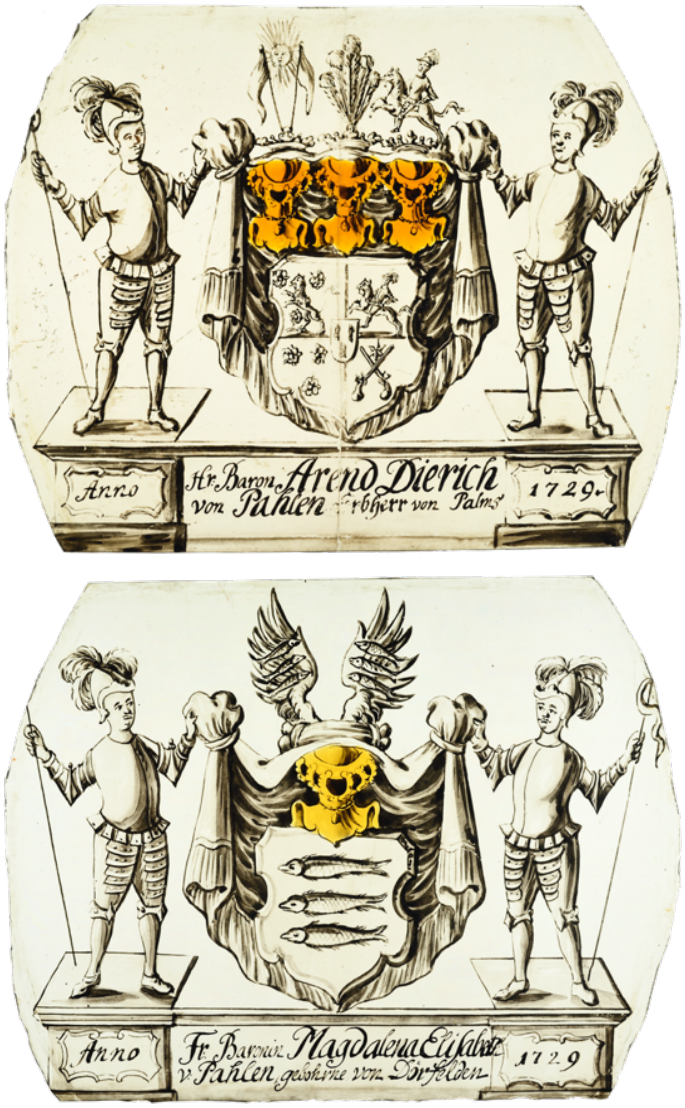

Foto 11, 12. A. D. von der Pahlen ja tema abikaasal M. E. von Derfelden (*Dörfelden*) olid oma vappidega esindatud kahel aknal. Pahlenite perekonnavapi kilbi I väljal oli kolm valget roosi ja lõvi, II väljal ratsutav kürassiir, III väljal kolm punast roosi ja IV väljal ristatud arkebuusid, südakilbil vana sugukonnavapp – kolm rohelist pärnalehte. A. D. von der Pahlen (01.01.1707–24.03.1753.) abiellus 15. mail 1728 M. E. von Derfeldeniga (17.04.1793 – 9.08.1793), Nad said 14 last, teiste seas oli ka hilisem ratsaväekindral, St Peterburgi sõjakuberner ja keiser Paul I troonilt tõukamisega tuntuks saanud krahv Peter Ludwig von der Pahlen. M. E. von Derfeldeni vapikilbil (sinise põhjaga) on kolm hõbedast kala ning kaski kohal tiivad, millel on samuti kolm kala (Foto: Stanislav Stepaško).

Foto 13. Palmse valitseja Jacob Johann Krahni vapi kilbil on kujutatud pesal oma südameverega poegi toitev pelikan ja kaski kohal seisev toonekurg (saksa k *Krahn*). Lipnik J. J. Krahn ilmus meetrikaraamatusse 1726. aastal ning 1728.–1733. aastani nimetati teda seal valitsejaks. J. J. Krahn oli paljude mõisa talulaste ristiisa (Foto: Stanislav Stepaško).[159]

Foto 14. Ewalt (*Ewold*) Muicki vapi kilbil on süda, millest Jüri Keevalliku järgi kasvasid välja *„kolm hingepuhtusele viitavat liiliaoksa”*.[160] Kolm liiliaõit on samuti kaski kohal. E. Muicki mainiti Kadrina kihelkonna meetrikaraamatus esmakordselt 1712. aasta veebruaris. 1714. aastal oli ta Vatku (*Watküll*) mõisa valitsejaks. Ta oli Palmse talurahva ja teiste mõisate sakslastest ametnike seas lugupeetud mees, olles sageli vastsündinutele ristivanemaks. Abielust Anlena Jungiga, oli neil tütar Ann. Tema sünni- ja surmadaatumid on teadmata (Foto: Stanislav Stepaško).[161]

[159] EAA 3, 1, 469: 1; EAA 1227, 3, 1: 244p, 246, 247, 252p, 259, 266, 269p, 283, 288p, 290.
[160] Keevallik, J. Ilumäe vabatmeeste vapid. – Kultuur ja Elu, 1978, nr 3, lk 41–42.
[161] EAA 1227, 3, 1: 67p, 78p, 98, 100p, 104p, 108p, 109p, 131, 136p.

Foto 15. Üks vappidest on purunenud ning selle vapiosa ja osa allkirja puudub. Tõenäoliselt oli see pühendatud Hulja mõisa valitsejale Matthias Mühlenbachile, kes abiellus maanõunik Gustav Christian von der Pahleni toatüdruku Kayga (Kaysa) ja oli aastail 1725–1734 paljude Palmse mõisa talulaste ristivanem. Matthias ja Kay Mühlenbachi poja Gustaff Christian Mühlen Bachi (*Gustav Christian Mühlenbach*) vapi keskel on kujutatud meri, kaski peal kolm lille. Ta ristiti 10. veebruaril 1728, kuid suri juba 24. oktoobril 1731. Tema ristivanemad olid maanõunik G. Ch. von der Pahlen, maanõunik von Rosen ja preili von der Pahlen Mädapealt. Vappe on seostatud Sagadi mõisa Liggedama veskikohalt pärit Mühlbachide perega, kuid see ühendus on meelevaldne (Foto: Stanislav Stepaško).[162]

Foto 16. Daniel Öhlersi vapi kilbil kujutatakse maalivat meistrit ja kahte lõvi, mis on ehk viide piibliloole Taanielist lõvide augus, kaski kohal on lind sõrmusega nokas. Klaasimaalija D. Öhlers sündis Hamburgis, oli alates 28. veebruarist 1721 Tallinna kodanik ning maeti 13. veebruaril 1732 Tallinnas. Abielust Gerdruta Elisabeth Packeliga oli tal tütar Barbara Helena. Ilmselt on just tema Ilumäe kabeli vappide autor (Foto: Stanislav Stepaško).[163]

[162] EAA 1227, 3, 1: 259, 284p, 420; Greenwald, G. Kellele kuulusid Ilumäe kabeli wapid. – Waba Maa, 1936, nr 4; Tarvel E. Lahemaa ajalugu... lk 132–133.
[163] Das Revaler Bürgerbuch 1710–1786. – Beiträge zur Kunda Estlands. Bd. XIX. Reval 1934, S. 21.

Foto 17. Veerandadrik, mölder Joaveski Jacob Falck maksis mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi oma veski eest raharenti viis riigitaalrit aastas ning oli vabastatud nii teotööst kui ka naturaalandamitest. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi tegi ta mõisale tegu ja tasus naturaalandameid võrdselt teiste veerandadrikutega. J. Falck suri ajavahemikus 1734–1739 (Foto: Stanislav Stepaško).[164]

Foto 18. Veerandadrik, mölder Jürgen Lawick (*Lawecke Jürry*) maksis mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi oma veski eest raharenti 2 riigitaalrit aastas ning oli vabastatud nii teotööst kui ka naturaalandamitest. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi tegi ta mõisale tegu ja tasus naturaalandameid võrdselt teiste veerandadrikutega (Foto: Stanislav Stepaško).[165]

[164] DSHI 190 Estland 245: 7p; EAA 3, 1, 469: 7p–8.
[165] DSHI 190 Estland 245: 8p; EAA 3, 1, 469: 8p–9.

Foto 19. Marten Sae (*Saeweske Mart*) vapi kilbil on kujutatud pool veskiratast ning sirkel ja nurgalaud, kaski kohal aga palgisaag, mis viitab tema tegevusele mõisa saeveski peremehena. 1723. aasta vakuraamatu järgi maksis ta selle eest kaheksa tündrit rukist ning oli vabastatud nii teotööst kui ka naturaalandamitest, kuid pidi viima mõisa neli sülda küttepuid, kolmveerand tündrit soolasilku ja 5000 kuivatatud silku. Ta suri millalgi ajavahemikus 1734–1739 (Foto: Stanislav Stepaško).[166]

Foto 20. Pooladrik, mölder Arendt Porggasti *(Porgaste Arend)* vapi kilbil on kujutatud pool veskiratast ning sirkel ja nurgalaud, kaski kohal on viljapead. Ta oli Joaveski möldri Hansu (†1689) ja tema abikaasa Malle (1632–1729) poeg. Porgaste Arend maksis oma veski eest 1723. aastal raharenti 8 riigitaalrit aastas ning oli vabastatud nii teotööst kui ka naturaalandamitest. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi tegi ta mõisale tegu ja tasus naturaalandameid võrdselt teiste pooladrikutega (Foto: Stanislav Stepaško).[167]

[166] DSHI 190 Estland 245: 9.
[167] DSHI 190 Estland 245: 7p; EAA 1227, 3, 1: 409; EAA 3, 1, 469: 2p–3, 7p–8.

Foto 21. Mall Porggast – vapi keskel on kujutatud pool veskiratast ning sirkel ja nurgalaud, kaski kohal on viljapead – oli Arend Porggasti abikaasa (Foto: Stanislav Stepaško).

Foto 22. Muike Vanapere peremees Jacob Muicki *(Wanna Muick Jack)* vapikilbil on kujutatud kahe härjaga rakendatud ader, kaski kohal on kolm viljapead. Täisadrik Muike Vanapere Jaak sündis 1661. aasta paiku, elas 70-aastaseks ning maeti 25. juulil 1731. Ta oli abielus Madliga. Aastail 1724–1731 oli Muike Vanapere Jaak ühtlasi Kadrina kiriku vöörmünder. Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi maksis ta poolte teopäevade eest mõisale rahas kuus riigitaalrit, tegi poole teopäevadest ja maksis naturaalandameid ning andis lisaks neile 10 naela (4,1 kg) humalaid aastas (Foto: Stanislav Stepaško).[168]

[168] EAA 1227, 3, 1: 69, 88, 244, 253p, 419p; DSHI 190, Estland 245: 8

Foto 23. Muike Noorpere rentnik Diedrich Muicki vapikilbil on kujutatud tuuleveski, kaski kohal on kolm viljapead. Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi oli tegemist ühe adramaa suuruse taluga, mille eest tema isa Jacob maksis mõisale teotöö eest rahas 12 riigitaalrit ning tasus naturaalandameid. Lisaks pidi pere andma mõisale aastal 10 naela humalaid. 1732. aasta vakuraamatu andmeil maksis D. Muick mõisale teotöö ja naturaalkohustuste eest kokku 24 riigitaalrit. 1739. aasta vakuraamatu järgi taas 12 riigitaalrit ning tasus naturaalmaksudena kuus tündrit rukkeid, kuus tündrit otri, neli tündrit kaeru, andis kaks vana lammast, kuus kana, 60 muna, kuus naela lõnga ja kaks koormat heinu. 1759. aastal, mil asutati Muike karjamõis, nimetati D. Muicki rentnikuks (*Arrendator*), mis viitab sellele, et tegemist võis olla isiklikult vaba mehega nagu oli ka tema arvatav onu Ewold Muick. Vapikilbil oleva tuuleveski järgi on D. Muicki peetud tuuleveski möldriks, kuid seda ei kinnita ei mõisa ega adramaarevisjoni vakuraamatud. Mingi minevikuseos tuuleveskiga võis perel siiski olla, sest 1701. aastast pärineb Tönnis Muickile kuulunud 17 cm kõrgune ja ülaääres 11 cm läbimõõduga hõbepeeker, millele graveeritud vappi kroonib tuuleveski kujutis. Lisaks oli vapikilbil kujutatud ka veskiratast. Võimaliku viite Muike Noorpere seosele tuuleveskiga andis siiski 1860. aasta Kadrina kihelkonnakohtu protokoll, millest selgus, et *„se Reo weski (Tule wesk) wanna ja laggund, se on nende Muiki seltsi jaggo. Selle weski tahwad nüd jaggo teggema, ja selle pärrast ta ärra müma mõisa lubbaga“*. Igal juhul seab peekril oleva vapikujutis kahtluse alla väite, nagu oleks A. D. von der Pahlen, kes nimetatud vitraažvapid tellis, kujutised suvaliselt oma peast välja mõelnud. Ilmselt oli Tönnis Muick, kellele peeker kuulus Jacob ja Ewold Muicki isa ning Dietrich Muicki vanaisa (Foto: Stanislav Stepaško).[169]

[169] EAA 3, 1, 460: 78p–79; EAA 3 1, 469: 7p–8; EAA 3, 1, 475: 6p–7; EAA 876, 1, 26: 116; DSHI 190, Estland 245: 8; DSHI 190, Estland 261: 28p; Eesti rahva ajalugu. Tallinn 1997, tahvel CIII.

Joandu ajalooline õiend

Joandu küla oli märgitud juba 1913. aastal välja antud Adolf Richteri Eestimaa aadressraamatus.[170] 18.–19. sajandil asusid selle administratiivterritooriumil Palmse mõisa Lemminge ja Põdralõppe hajatalud ning Joaveski veskitalud. Kuna viimaseid käsitleti juba 2017.–2019. aastal ellu viidud Lahemaa mälumaastike projektis, jäävad need käesoleva õiendi koosseisust välja.

Joandu pered 18. sajandil

Esmakordselt ilmuvad Lemminge ja Põdralõppe pered kirjalikesse allikatesse 1711. aastal Palmse mõisa katkunimekirjas, mille kohaselt ei surnud neis metsataludes elavatest inimestest katku mitte keegi (tabel 1).[171] Katkunimekiri ei käsitle küll vabadikke ja sulasrahvast, kuid küllap poleks perede liikmedki pääsenud, kui haigus sulasrahva hulgas levinud oleks.[172] Palmse katkupärimuse järgi pääsenud Lemminge inimesed seetõttu, et katk hakanud Vatku hiiest minema Lemmingi metsa, kus inimesed end varjanud, kuid *„tõllaratas lähend Katkusoonde katki – ei ole pääst“*.[173] Lemminge metsa kui katkuaegset varjupaiku kirjeldas Johannes Sõsteri teadete põhjal ka Jaan Jung:

> Palmse wallas Loobu jõe ääres metsa sees on üks talu, mille nimi Lemmingi on. Wanajutu järele olewat seal jahijumal Lemmingi elanud. Sellest ka koha nimi. Wõhma ja Wõsu küla wahel on ka Lemmuselja ehk Lemmingselja koht. Loobu jõel näikse siin niisamasugune tähtsus olema, kui Wõhandu jõel Wõrumaal. Siin on olnud Lemmingimets, jões Lemmingikari (madal, kiwine koht), siis sügaw jõehaud Lemmingi talu kohal, siis Hiiemets jõesuu ligidal, Uku haud Wihasoo külas, Hiiekoht ülemal pool Wihasoo küla, Kalmenõmm jne.
>
> Seal Lemmingimetsa kõrwas on üks wäike soon, mida Katkusooneks hüütakse. Sellest soonest räägib rahwas: Enne, kui palju sõdasid, näljaaegu ja katkusid olnud, põgenenud Palmse rahwas ikka Watkuhiide ja Lemmingimetsa ja leidnud sealt warjupaika. Kord olnud aga nii suur katk, et pühas hiieski inimesed surnud. Aga Lemmingimetsa ei ole katk ommeti mitte pääsnud. Katkusoones läinud katku tõllaratas katki ja katk jäänud pidama. Sellepärast hüütakse seda soont Katkusooneks. Wist on Lemminge koht wana pelgupaik olnud.[174]

Vaatamata sellele, et perede kohta varasemast midagi teada pole, olid nad tõenäoliselt olemas juba 17. sajandil. Lemminge peremees Arend sündis 1642. aastal ja tema abikaasa Pill 1647. aasta paiku. Mõlemad elasid üle katkuepideemia. 66-aastane Pill maeti 25. märtsil 1713 ja 80-aastane

---

[170] Adolf Richters Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. 3, Estland. Sp. 346.

[171] EAA 3, 1, 445: 23.

[172] Trumm U. Katkuepideemia Palmse mõisas 1710–1711. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2017, Rakvere 2017, lk 86. E-raamat. http://www.rehbinder.ee/sites/default/files/inline-files/SA_Virumaa_Muuseumid_Toimetised_2017-_0.pdf (11.04.2020)

[173] ERA II 198, 117 (160) < Haljala khk. – H. Länts (1917), vt kogumikus: Hiiemäe, R. Eesti katkupärimus. – Monumenta Estoniae Antiquae. II. Tartu, 1997, lk 369.

[174] Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 155–156.

Arend 15. mail 1722. Teine katku üle elanud meessoost pereliige oli nende poeg Mart, kes esines 1711.–1734. aasta kirikuraamatus ristivanemana esmakordselt 1711. aastal. 21. juunil 1713. aastal abiellus ta Wädimetza Jahni tütar Kayga. Arendi ja Pilli lastest on teada ka nende tütar Madli, kes 1721. aastal abiellus Murki Niggolasega Kolga-Kõnnust (*Kolka-Könno wallast*). Kuna Lemminge pere asus Loobu jõe ääres, Kuusalu kihelkonna piiril, oli neil hea ühendus ka Kuusalu kirikuga. Nii ei leia Kadrina kihelkonna sünnimeetrikast andmeid Mardi ja Kay poegade Arendi ja Johani kohta, küll aga saab surmameetrikast teada, et nad surid väikelastena. Pole võimatu, et nad ristiti Kuusalus, nagu ka nende 1725. aastal ristitud tütar Marri, kelle kohta pastor Georg Handtwig Kadrina sünnimeetrikasse siiski vastava sissekande tegi. Samas on nende kõige noorem, aasta pärast oma samanimelise venna surma, 1717. aastal sündinud poeg Arend ja 1729. aastal sündinud tütar Lyso ristitud Kadrinas.[175]

Tabel 1. Lemminge ja Põdralõppe pered Palmse mõisa katkunimekirja järgi 1711. aastal[176]

Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Ellu-jäänuid (%)	Kokku	
	Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
Lemmingke Arendt	2	1	0	0	100,00	3	0
Petraloppe Jahn	4	2	0	0	100,00	6	0
Kokku	**6**	**3**	**0**	**0**	**100,00**	**9**	**0**

1726. aasta adramaarevisjonis oli peremeheks nimetatud veel Põdralepi Jahn, kuid nad olid mõlemad abikaasa Kaddriga üles võetud vanade ja töökõlbmatute nimekirja. 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonides oli peremeheks Lemminge (Lemingke) Mart.[177]

Põdralõppe (*Pöddralöppe, Petraloppe*, *Petralibte, Pödralepi*) peremees Jahn (Johan) sündis 1658. aasta paiku ning maeti 19. mail 1728. Ta abiellus 1682. aasta paiku ning sai oma abikaasa Kaddriga 46 abieluaasta jooksul kolm poega ja ühe tütre. Enne surma käis ta viimati armulaual jõulueelsel nädalal. Seetõttu saatis ta pärast haigestumist ja surma lähedust tunnetades pastori järele, et enne surma veel armulauda saada, kuid kuna koht oli kaugel ning teed viletsad, ei jõudnud pastor enne Jahni surma kohale.[178] Meetrikaraamatu järgi oli Jahni abikaasa Kaddri sündinud 1642. aasta paiku. Viimane pole aga võimalik, sest sel juhul oleks ta pidanud oma 1708. aastal sündinud poja Arendi, ilmale tooma 66-aastasena. On tõenäoline, et Kaddri sündis 1660. aastate I poolel ning nad abiellusid Jahniga 1682. aastal, nagu oli kirjas Jahni elulookirjelduses,

[175] EAA 1227, 3, 1: 9p, 20p, 68, 151p, 228p–229, 271, 364p, 369p, 382p, 383.
[176] EAA 3, 1, 445: 23.
[177] EAA.3.1.460: 81p–82; EAA 3, 1, 469: 8p–9; EAA 3, 1, 475: 14p–15.
[178] EAA 1227, 3, 1: 407.

mitte aga 1662. aastal, nagu Kaddri elulookirjelduses. Kaddri suri 29. jaanuaril ja maeti 26. veebruaril 1727.[179]

Tabel 2. Lemminge ja Põdralõppe perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[180]

Lemminge Mart	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1		1	1			**5**
1732	1		1		1	1	1	1	**6**
1739	1		1	1	3	3	1		**10**
Pödralepi Jahn Petralebbe Peter	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		3		1	1		1	1	**7**
1732	1	2	1	2	2	2			**10**
1739	1	1	1	1	3	6			**13**

Tabel 4. Loomi Lemminge ja Põdralõppe perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739. Lehmade ja vasikate suur hulk viitas karjakasvatuse osatähtsuse perede majanduselus[181]

Lemminge Mart	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		2	3	3
1739	2		4	3	2
Petralebbe Peter	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		2	3	2
1739	2		4	3	5

Jahni ja Kaddri lastest on teada tütar Kerth, kes abiellus 1711. aastal Andrese Jürriga Viru-Vatkult (*Watküll* – Vatku mõis).[182] Nende noorem poeg Arend elas 1728. aastal Joaveskil, uppus seal Loobu jõkke ning maeti 16. juunil 1728. Kuigi ta oskas lugeda, oli tal veel leeris käimata.[183] Pöddralöppe Jahni poeg Juhhan abiellus 1729. aastal Rätseppa Jahni tütar Mayga Huljast.[184] Jaani ja Kaddri kasutütar Kay abiellus 1719. aastal Silla Mihkli Maddiga Kõnnult.[185]

Küllap oli Jaani ja Kaddri poeg ka Põdralõppe (*Petralebbe, Pottralöbbe*) Peter, kes sai peremeheks pärast 1726. aasta adramaarevisjoni ning oli seda ka 1732. ja 1739. aastal. Meetrikaraamatuisse

[179] EAA 1227, 3, 1: 401p.
[180] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.
[181] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p–6.
[182] Harju-Vatkuks nimetati meetrikas Palmse mõisa Vatku küla. EAA 1227, 3, 1: 4.
[183] EAA 1227, 3, 1: 407.
[184] EAA 1227, 3, 1: 30p.
[185] EAA 1227, 3, 1: 18p.

ilmus ta esmakordselt 1726. aastal, mil ristiti tema ja Madli tütar May. Peteri ja Madli abiellumise kohta meetrikaraamatus andmed puuduvad. Kuna Kuusalu kirikuraamatud sellest ajast puuduvad, pole võimalik kontrollida ega nende abielu seal ei sõlmitud.[186]

Palmse mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi olid Lemminge Mart ja Põdralõppe Jaan veerandadrikud, kes olid seni olnud teostööst vabad, kuid pidi käima trossides ja voorides ning maksma mõisale aastas kaks tündrit rukist, kaks tündrit otri ja kahe pere peale ühe lamba, kuid mitte andma kanu ega mune.[187] 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi pidid mõlemad pered tegema aasta ringi 1½ päeva rakmetegu nädalas ning vaimudeajal (Jüripäevast Mihklipäevani) 1½ päeva nädalas jalategu. 1732. aastal pidi kumbki pere andma mõisale neli kopikat raha, 1½ tündrit rukist ja teist samapalju otri, ½ tündrit kaeru, ketrama 1½ naela lõnga ning andma kahepeale ühe lamba, kolm kana, 30 muna ja ühe koorma heinu. 1739. aastal olid koormised muus osas samad, kuid nüüd anti mõisale terve tünder kaeru, samas kui rahamaks, kanade, munade, ketramise ja heinte andmise kohustus oli nagu varemalt ära jäänud.

Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal enam revisjone läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Et pärast 1734. aastat pole säilinud ka meetrikaraamatuid, saab lähemaid andmeid Vatku külas elanud inimeste kohta alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. Kahjuks pole ka mõisa 1770. aastal koostatud kaardil Lemminge ja Põdralõppe peremehi nimetatud.[188]

1782. aasta hingeloendi järgi oli Lemmingel peremeheks 38-aastane Hans (1744–1808) ja Põdralõppel 40-aastane Samuel (1742–1807). Kuna mõlemad olid keskealised ning sündinud pärast 1734. aastat, pole võimalik kindlaks teha nende seost eespool käsitletud peredega.[189]

Lemmingel sai pärast Hansu surma peremeheks Lemminge Arendi poeg Josep, kes oli abielus Maiga. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Lemming. 1827. aastaks oli peremeheks saanud Josepi vend Arend. 1863. aastal sõlmis mõis rendilepingu Võsuperelt enne 1850. aasta hingeloendust peresse elama asunud Jacob Seemanniga. Millal viimane peremeheks sai pole selge.[190]

[186] EAA 1227, 3, 1: 238p, 271.
[187] DSHI 190, Estland 245: 7p.
[188] EAA 1690, 1, 35: 1.
[189] EAA 1864, 2, IV-4: 367; EAA 1864, 2, V-48: 458p–459; EAA 1864, 2, VI-54: 168–168p.
[190] EAA 1864, 2, VI-54: 168p; EAA 1864, 2, VII-106: 405p–406; EAA, 1864, 2, VIII-130: 266p–267; EAA 1864, 2, X-202: 579p–580; EAA 876, 1, 112: 14; EAA 876, 1, 113: 52–52p.

Foto 1. Palmse mõisa läänepoolne osa 1770. aastal joonestatud kaardil, kujutatud on nii Lemminge kui ka Põdralõppe perekohad, kahjuks on nende peremehed nimetamata (EAA 1690, 1, 35: 1)

Põdralõppe peremeheks sai pärast Pöddraloppe Samueli surma tema poeg Abram (1772–1825), kes oli abielus Kayga. Samueli surma järel oli neli aastat peremeheks tema vend Joseph ning seejärel viimase poeg Gusto, kes oli abielus Maiga. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks

Hirschfeld. 47-aastane Gusto Hirschfeld oli Põdralõppe peremees ka 1858. aasta hingeloenduse ajal.[191]

Foto 2. Lemminge ja Põdralõppe ning nende kõlvikud, fragment 1770. aasta kaardist (EAA 1690, 1, 35: 1)

Joandu pered 19. sajandi I poolel

Vastavalt mõisa 1805. aasta vakuraamatule olid Lemminge ja Põdralõppe nelja-päeva pered ja pidid tegema mõisale aastas 200 rakmepäeva, millest 88 päeva tehti suvel ja 112 talvel ning 239 jalapäeva, millest vaimud ehk jalateolised tegid suvel 171½ ning talvel 67½ päeva. Vastavalt 1804. aasta talurahvaseadusele, pidi nelja-päeva perel olema kasutada neli tööjõulist inimest, kellest kaks anti neljaks päevaks nädalas mõisa tööle. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[192]

[191] EAA 1864, 2, VI-54: 168p; EAA 1864, 2, VII-106: 404p–405; EAA 1864, 2, VIII-129: 495p–496; EAA, 1864, 2, VIII-130: 266p–267; EAA 1864, 2, X-202: 578p–579; EAA 876, 1, 112: 10.
[192] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.

Nelja-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema heinamaal 8 päeva tööd ilma rakendita, mis kompenseeriti sõnnikuveo ajal mõisale teise rakendi (hobune vankri ja riistadega) ja kolmanda teolise andmisega. Heinajal pidi nelja-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 16 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks 32 päevaks. Vilja külvamise (seemendamise) ajal pidi pere andma vaimule teise hobuse äkkega neljaks päevaks. Kui osa rakmepäevi kevadise ja sügisese teedelagunemise ajal tegemata jäid, oli mõisal õigus need talle sobival ajal sisse nõuda.

Lisaks teopäevadele maksid nelja-päeva pered mõisale kümniseks ühe tündri ja ühe vaka rukkeid ning sama palju otri ja kaeru, 20 leisikat (kaks sadu) heinu ning andsid kahe peale ühe täiskasvanud lamba, ühe käsisülla (kuus jalga süllas) halupuid (kaks koormat) ja neli piimapütti. Seaduse alusel rukkiks ümberarvestatuna oli nimetatud kohustuste hinnaks kaks külimittu ja kaheksa toopi rukkeid. Mõisakoormistele kõrval tasusid pered riigile ka pearahamaksu ning andsid postijaamade varustamiseks postimoona. Nelja-päeva perede pearahamaks oli 6 rubla 36 kopikat aastas. Postimoonaks pidid nelja-päeva pere maksma ühe vaka ja kaheksa toopi kaeru ning neli leisikat heina.

Kuna Palmse mõisa ja valla rahvas kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei osalenud nad Kadrina kiriku hoonete korrastamises ja köstri ülevalpidamises, küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevi. Kõik rahamaksud Ilumäe kabeli, köstri, laulumehe ja kihelkonna kirikõpetajale tasus mõis, kuid talupered vedasid oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegid samuti kõik sellega seotud tööd. Ilumäe kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud kaeti võrdselt teiste kogudusse kuuluvate valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[193]

Vakuraamatu järgi maksis iga pere alalisele sulasele aastapalgaks ühe tündri rukist ja teise otri, andis ühel aastal kuue, teisel lambanahkse kasuka, igal aastal kolm takuriidest särki, kaks paari uusi ja ühe paari jätkatud villased sukad, kaks paari takuriidest pükse, ühe paari uusi villaseid kindaid ja ühe paari uusi nahkkindaid, pool naela villast lõnga riiete nõelumiseks, kuus paari pastlaid ning iga kahe aasta tagant ühe paari uusi vatmanriidest pükse. Kuue kohta nimetas Haljala kihelkonnast Salatse külast pärit Hermann Länts, et kui see *„põrandal ise püsti ei ole seisand“*, ei ole seda vastu võetud. *„Nii keerd ja karm pidi lõng olema, et kuub püsti seisas“*. Alaliselt peres töötavale tüdrukule maksti igal aastal palgaks kaks särki, kaks paari linaseid käiseid, kaks

[193] EKLA 38, 7: 206p–207, 215–215p.

takuriidest seelikut, kaks naela villu sukkade jaoks, viis paari pastlaid, iga kolme aasta sees üks villane seelik, uus vatmanriidest kuub ja uus kasukas.[194]

Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Lemminge ja Põdralõppe nelja-päeva perel pidi olema kaks hobust, neli künnihärga, kaks lehma ja neli lammast, suvivilja seemneks neli tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi.[195]

Aastail 1806–1807 M. von Dreyeri poolt koostatud Palmse mõisa atlase lisa järgi olid Lemminge pere kõik kolm põldu punase ja valkja liivakivipõhjaga, millele oli 4–8 tolli paksune punakas või hall liivasegune mullakiht, millest pool kuulus 2. ja pool 3. viljakusklassi.[196] Pere koplis kasvas tumeroheline aruhein, pere heinamaad oli valdavalt võsaheinamaad, kus kasvas tumeroheline aruhein, mis oli osaliselt segatud pajuheinaga. M. von Dreyeri hinnangu kohaselt kasvas ⅕ pere heinamaadel aasahein ja ⅘ aruhein. 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidi pere tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 28 saadu (2256 kg) aasaheina ja 55 saadu (4518 kg) aruheina, ehk kokku 6776 kg heinu.[197]

Põdralõppe pere rukkipõld oli savise ja saviga kaetud paese põhjaga, millel oli 5–8 tolli paksune must, põllukive sisaldav saviseguse mulla kiht, millest ¾ hinnati 2. ja ¼ hinnati 3. viljakusklassi. Pere kesapõld oli savise ja saviliiva põhjaga, millel oli 5–9 tolli paksuse hall, savisegune põllukive sisaldav mullakiht, mis hinnati tervenisti 2. viljakusklassi. Odrapõld oli liivase põhjaga, millel oli 5–8 tolli paksune halli liivaga segatud mulla kiht, millest pool hinnati 2. ja pool 3. viljakusklassi.[198]

Pere koplis ja heinamaadel kasvas valdavalt pajuheinaga segatud aruhein. Kuna heinamaad olid mättalised, hinnati nad aruheinamaadeks. 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidid pere tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 92 saadu (7542 kg) aruheina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine ja iga tuust leisikane (81,9 kg).[199]

[194] EKLA 38, 7: 216; EKM ERA II 198: 185.
[195] EKLA 38, 7: 216.
[196] EAA 1690, 1, 33: 63.
[197] EAA 1690, 1, 33: 38, 58; DSHI 190 Estland 253: 5.
[198] EAA 1690, 1, 33: 63.
[199] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1690, 1, 33: 32, 57; DSHI 190 Estland 253: 5.

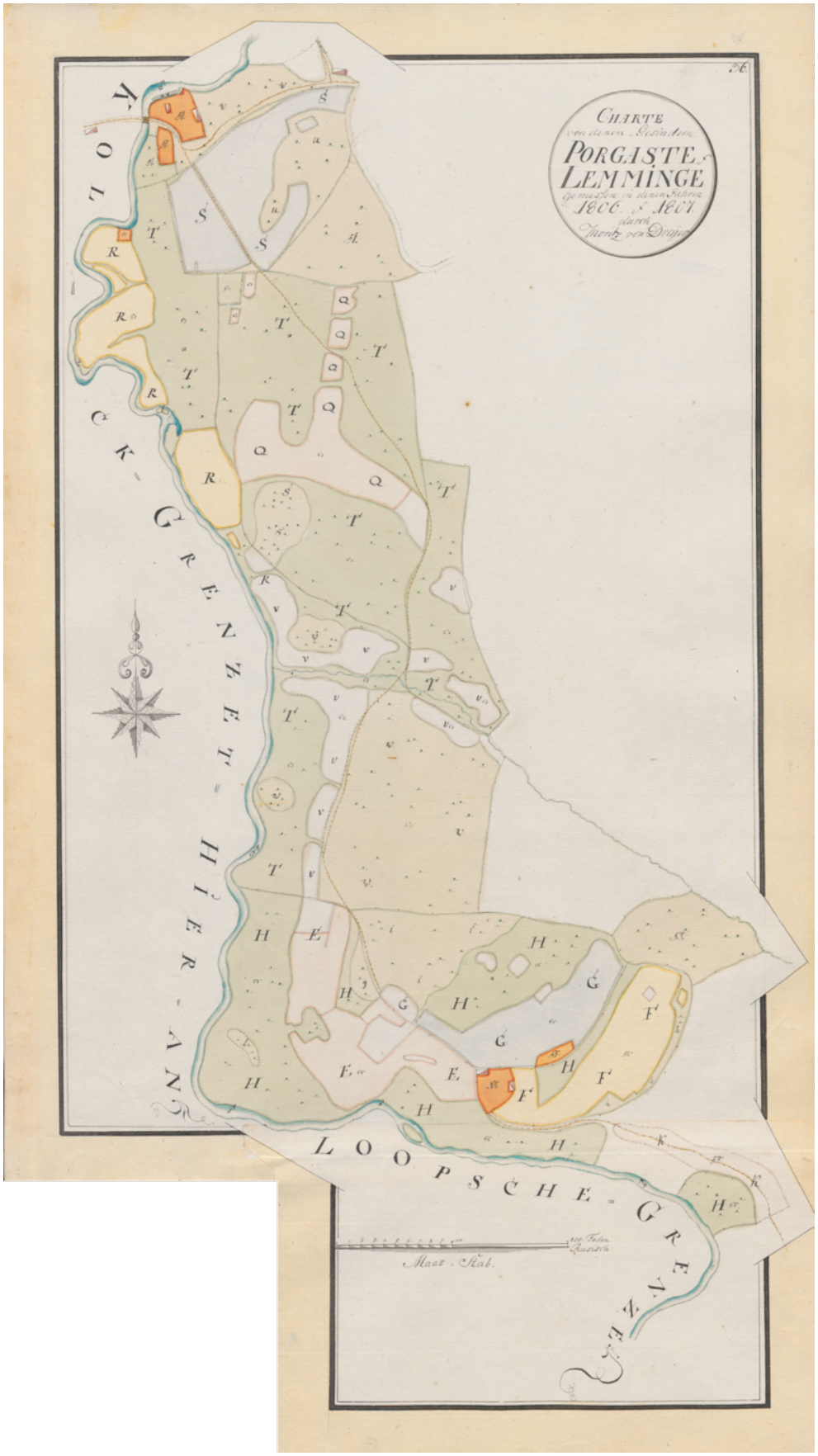

Foto 3. Lemminge pere (nr 55) kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. (EAA 1690, 1, 33: 36)

Foto 4. Põdralõppe pere kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. (EAA 1690, 1, 33: 38)

Tabel 5. Lemminge ja Põdralõppe perede kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[200]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Lemminge	**0,38**	**0,41**	**2,58**	**2,82**	**14,08**	**15,39**	**13,79**	**15,07**	**0,21**	**0,23**	**4,08**	**4,46**	**35,13**	**38,37**
Rukkipõld					5,33	5,83								
Odrapõld					3,58	3,91								
Kesapõld					3,83	4,19								
Hajali põllutükid					1,33	1,46								
Põdralõppe	**0,63**	**0,68**	**4,29**	**4,69**	**17,46**	**19,07**	**18,42**	**20,12**	**0,00**	**0,00**	**8,92**	**9,74**	**49,71**	**54,31**
Rukkipõld					3,25	3,55								
Odrapõld					7,04	7,69								
Kesapõld					6,75	7,37								
Hajali põllutükid					0,42	0,46								

Rendilepingud ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruandest nähtus, et varasemaga võrreldes nõuti nelja-päeva peredelt vaid üht hobust ja kahte härga, muus osas olid nõudmised samad. Aruandes ei kajastanud lehmade ja lammaste olemasolu ning tundub, et seda peredelt enam ka ei nõutud.[201] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Tabel 6. Kadrina kihelkonnakohtu koostatud Lemminge ja Põdralõppe perede raudvara aruanne 1819. aastal[202]

Peremehe nimi	Mitme päeva pere	Hobused	Härjad	Odra seemet	Kaera seemet	Adrad	Äkked	Vankrid	Reed	Kirved	Vikatid	Sirbid
				tünder								
Pöddralöppe Abram	4	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Lemminge Josep	4	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4

Esimesed teadaolevad Lemminge ja Põdralõppe perede rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, pärinevad 1825. aastast Podraloppe Josepi ja 1827. aastast Lemminge Arendiga.

[200] EAA 1690, 1, 33: 58.
[201] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.
[202] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

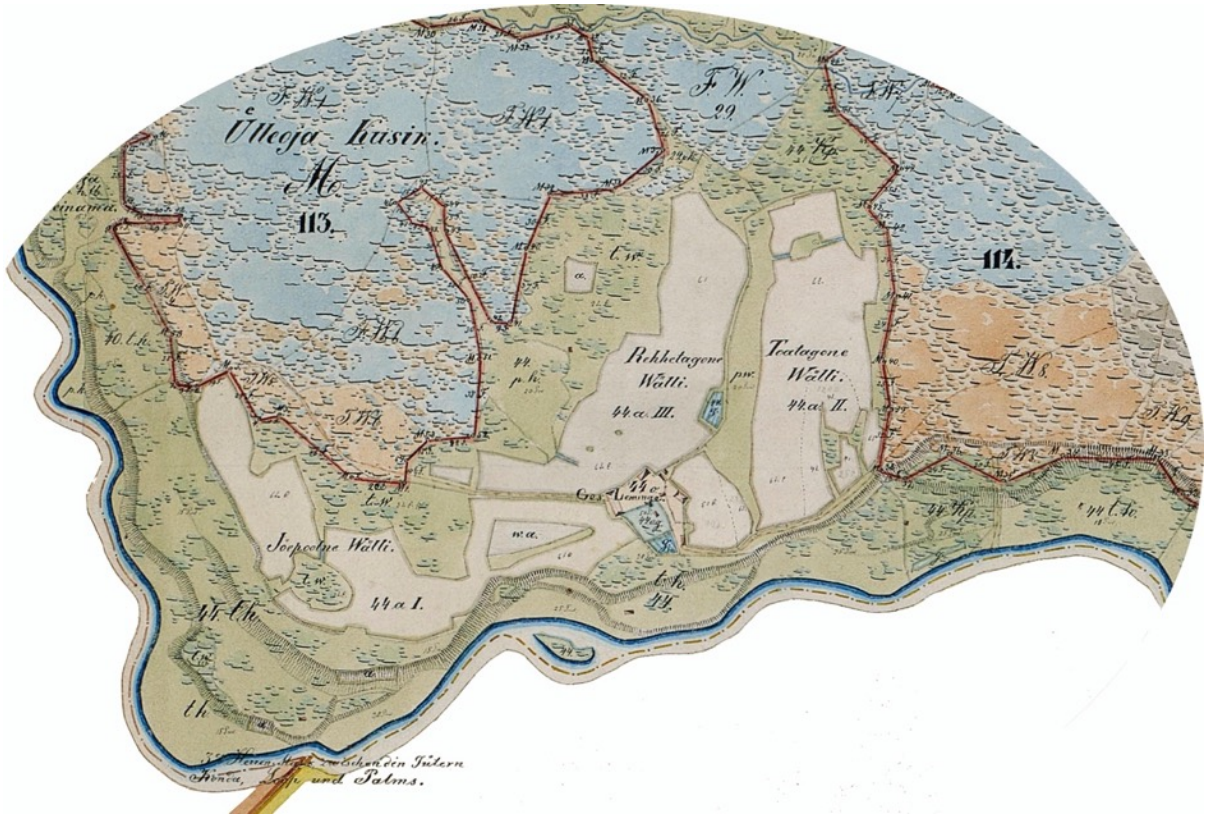

Foto 5. Lemminge rendikoht (nr 44), väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist (RM 7045 Ar$_1$ 2099:1)

Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *“keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida”* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *“ni paljo kui nende joud annab, jure teha”*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui*

rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras", rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[203]

[203] EAA 876, 1, 112: 9–10, 13–14.

Foto 6. Põdralõppe rendikoht (nr 43), väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist (RM 7045 Ar$_{1}$ 2099:1)

1860. aastate alguses hakati Palmse mõisas sõlmima rendilepinguid, millega viidi pered teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Lemminge ja Põdralõppe peredega 1863. aastal sõlmitud lepingud deklareerisidki: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, naddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla“*. Talu eest pidid pered tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 56 hõberubla aastas, rehepeksu asemel andma aga aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest 20 sülda küttepuid. Lepingutest selgus, et Lemminge talu peale lepingu sõlminud Jacob Seemann ei osanud kirjutada, Põdralõppe peale lepingu sõlminud Gusto Hirschfeld aga oskas.[204]

1877. aastal müüs mõis mõlemad talud maha, saades Lemminge eest Juhan Einholmilt 2800 rubla ja Põdralõppe eest Gustaw Klemannilt 3900 rubla.

Tabel 7. Põdralõppe ja Lemminge osteti mõisalt välja 1877. aastal[205]

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
1	Pödralepa	53,05	Gustaw Klemann	1877	3900,00
2	Lemmingo	39,65	Juhan Einholm	1877	2800,00

Eestimaa Rüütelkonna Maamaksu Komisjoni hinnangul oli Põdralõppe pere käsutuses 52,55 dessatiini majanduslikku kasu toovat maad ning pere 1896/1897. aasta aastane kasum põllumajanduslikult tegevuselt olema 192 rubla 78 kopikat. Lemminge pere käsutuses oli 37,58 dessatiini majanduslikku kasu toovat maad ning pere 1896/1897. aasta aastane kasum põllumajanduslikult tegevuselt olema 114 rubla 81 kopikat ja talu metsa majandamiselt 1 rubla 44 kopikat, kokku seega 116 rubla 25 kopikat.[206]

1898. aastal pöördusid Juhan Einholm ja Jakob Kleemann ühes teiste Palmse peremeestega Eestimaa Rüütelkonna Maamaksu Komisjoni poole protestikirjaga oma talude maksualuse kõrgemaks hindamise üle, mille tulemusel seda ka vähendati.[207]

1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel käigus selgus, et Lemmingu pere elumaja, nagu ka selle kõrvalhooned – ait ja laut, ehitati 1910. aastal.[208]

[204] EAA 876, 1, 113: 52–53p.
[205] Maa Walla Kuulutaja, 1878, nr 1.
[206] EAA 854, 5, 668: 75.
[207] EAA 854, 5, 668: 10–11, 34–35.
[208] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1075: 1.

Uued pered Joandul

Seoses Võhma küla talude kruntimisega 1860. aastate II poolel ja 1870. aastate I poolel viidi üleasustatud külast neli peret – Pisikeste, Reinopetri, Tõnnokeste ja Reo – välja, kaks kilomeetrit lõuna poole Joaveski lähedale ilusasse lepikusse. Heinamaad anti neile aga kaheksa kilomeetri kaugusel Korjusele. Uue koha eeliseks oli asjaolu, et karjamaad oli oluliselt lähemal kui Võhmas, kus karjamaad asusid Allkülas ja selle taga (Kurrendikoalone Karjasma).[209]

Nõnda tekkis uus küla, mida hakati kutsuma Joanduks, kuid vaatamata sellele arvestati talud 19. sajandil harilikult Võhma alla.

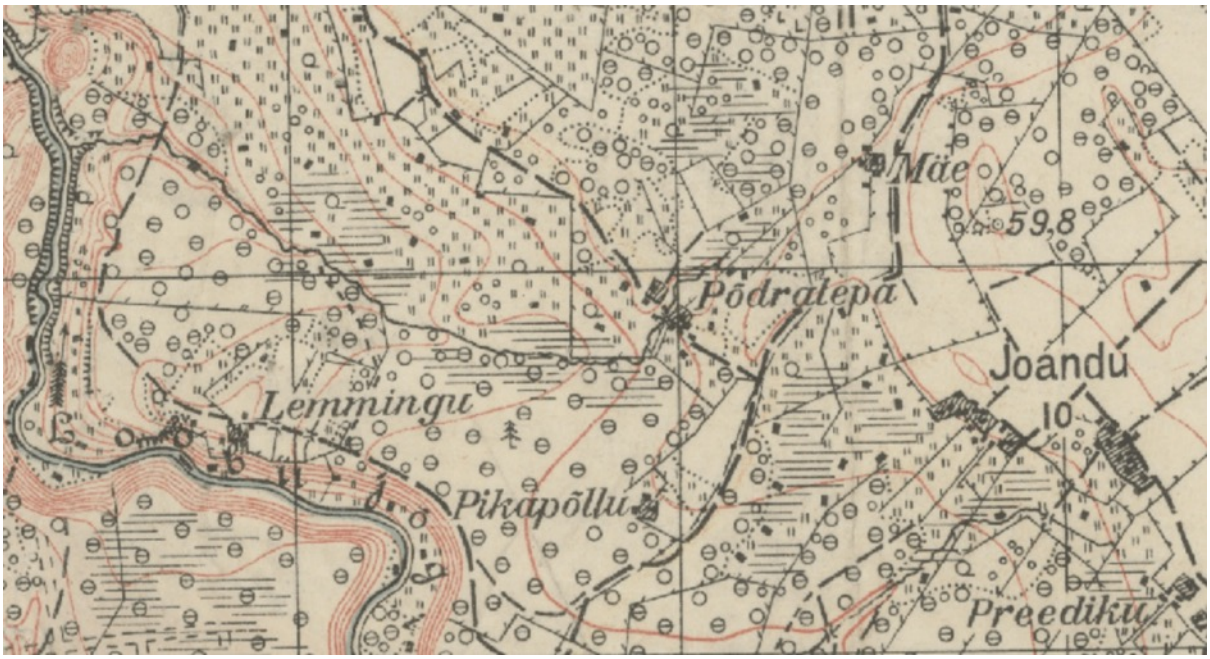

Foto 7. Joandu küla, väljavõte Eesti 1922.–1935. aasta topograafilisest kaardist (Maa-ameti kaardiserver)

Võib-olla, et pered viidi Võhmast välja ka mõnevõrra hiljem, kui eespool märgitud, sest 1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel käigus selgus, et Reo talu elumaja oli ehitatud 1880. aastatel. Teiste perede hooned olid oluliselt hilisemad, pärinedes 20. sajandi esimesest kümnendist. Nii olid Reinopetri talu hooned olid ehitatud ajavahemikus 1900–1910 ning Tõnnukeste talu elumaja ja ait 1910. aasta paiku, laut, kuur, saun ja kelder hiljem. Tõenäoliselt ehitati siis vanade asemele uued hooned. Reo abihooned uuendati 1930. aastate alguses, uus laut ehitati 1930. ning kuivatustare ja saun 1933. aastal.[210]

Tabel 8. Võhmast Joandule asustatud, mõisalt välja ostetud talud[211]

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)

[209] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 168.
[210] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1079: 1; säilik 1080: 1; säilik 1082: 1.
[211] Maa Walla Kuulutaja, 1884, nr 1; 1889, nr 6.

1	Reo	64,07	Josep Prass	1888	3000,00
2	Tönnokeste	62,62	Gustaw Ukareda	1888	3264,00
3	Reinopetri	59,08	Otto Ukareda	1888	2700,00
4	Piskeste	59,06	Jakob Seemann	1888	3264,00

Talud müüdi päriseks 1888. aastal. Reo talu ostis Jakob Prass Uuskülast ja Piskeste Võsuperelt maa mõisastamisel 1867. aastal lahkuma sunnitud Külaotsa endine peremees Joosep Seemann. Tõnnokeste ja Reinopetri ostsid Vihula kandist pärit Gustaw ja Otto Ukareda. Poole Tõnnokestest ostis hiljem G. Ukaredalt Läsnalt pärit Kiviberg.[212] Talle kuulunud Tõnnokeste Uuetoa elumaja, ait ja saun olid ehitatud umbes 1910. aasta paiku, kelder 19109. aastal ning rehi ehitati ümber hobusetalliks 1900. aasta paiku.[213]

Rendile anda

talukoht

Üle Wõsu, Joandu külas, Reinopeetri talu. 60 ti'nu · suur. Kokkuleppel wõib ka osa inwentaari ära osta.

Lähemaid teateid saab kohapeal ehk kirjateel aadressiga: Paide, W. Uukareda.

Foto 8. Teade Reinopeetri talu rendile andmisest ilmus mitmes ajalehes (Kaja, 1925, nr 17)

Ilmselt oli Joandu 1920–1930. aastatel üsna kõrvaline küla, mille tegemised ei jõudnud ka ajakirjanduse veergudele just kuigi tihti. Siiski ületas 1930. aastal uudisekünnise tuulerootori ehitamine ja kasutamine külas. Kahjuks pole ajakirjanik osanud nimetada ei talu, kus seda tehti ega leidliku peremehe nime:

> Palmse wallas Joandu külas on keegi peremees omapärase pilpalõikuse masina ehitanud. Kuuri katusele on kõrgete postide peale pandud suur tuuleratas, umbes sarnane nagu mõnes mõisas kaewudel tuuleturbiinid. Tuuleratas paneb käima puust püstwõlwe; wiimane on ühendatud kuuri sees suurte puust ratastega, kust siis rihm pilpalõikuse masina peale käib. Muidugi saab sel wiisil saadud jõudu ka muuks otstarbeks kasutada.[214]

Ka majanduskriisi raskused jõudsid korraks ajalehe veergudele, nimelt toimusid 1932. aastal Reol ja Piskestel enampakkumised, millel oksiti August Prassi kaks lehma ja vasikas alghinnaga 60 krooni ning Anton Seemanni kaks lehma ja hobune alghinnaga 140 krooni.[215]

[212] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 168.
[213] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1083: 1.
[214] Leidlik peremees Palmses. – Wirumaa Teataja, 1930, nr 85.
[215] Oksjonid Palmse wallas. – Wirumaa Teataja, 1932, nr 92

Tabel 9. Joandu pered ja nende talude suurus 1939. aasta põllumajandusloenduse ajal[216]

Pere	Talu suurus (ha)
Võhma Piskeste	31,42
Vainu	29,171
Piskeste Sepa	8,23
Reinu Peetri	64,54
Tõnukeste Uuetoa	34,21
Tõnnukeste	34,21
Võhma Reo	51,73
Põdralõppe	55,98
Pikapõllu	7,72
Lemmingu	43,42
Kokku	**360,631**

Tabel 10. Kokkuvõte Eesti Omavalitsuse Põllutöödirektooriumi katastri-maaüksuste kartoteegi Joandu küla nr 2 põllmajandusjuhi tööpiirkonnast 1942. aastal[217]

Pere	Peremees	Aia- ja põllu-maa	Heina maa	Karja maa	Mets	Muu	Kokku
Võhma Piskeste	Fr. Seemann	7,58	11,451	11,89		0,496	**31,417**
Vainu	Anna Basarov	5,67	8,76	14,42		0,321	**29,171**
Pisikeste Sepa	Hans Seemann	1,16	4,989	1,19	0,85	0,043	**8,232**
Reinupeetri	Valde ja Robert Uukareda	11,52	24,00	27,44		1,56	**64,52**
Tõnukeste Uuetoa	Eduard Kiviberg	5,78	12,27	14,59		1,57	**34,21**
Tõnnukeste	Priidik Uukareda	6,35	12,28	15,13		0,45	**34,21**
Võhma Reo	Johannes Prass	11,78	17,34	22,06		0,41	**51,59**
Põdralepa	Juuli Kleemann	9,217	15,066	30,148		1,548	**55,979**
Pikapõllu	Jakob Saidla	0,67	1,72	1,53	3,73	0,072	**7,722**
Lemmingu	Hans Heinsaar	9,78	12,58	18,63		2,33	**43,32**
	Kokku	**69,507**	**120,456**	**157,028**	**4,58**	**8,8**	**360,371**

[216] ERA 1831, 1, 1429: 16.
[217] ERA R-101, 1, 199: pagineerimata.

Koljaku ajalooline õiend

Koljaku on kunstlikult moodustatud administratiivüksus endise Palmse ja Sagadi mõisa piirialal ning haarab endasse kunagised Palmse mõisa põlistalud Lemuselja, Laviku ja Sae, aga ka Sagadi mõisa maadel asunud Ligedama. Lisaks asus küla piirides Palmse mõisa Koljaku metsavahikoht. 19. sajandi viimaseil aastail toodi Koljakule, valla keskele üle Palmse ja Sagadi mõisa ühendava Palmse valla vallamaja. Koljakult voolas läbi Võsu jõgi (*Wesenbeck*), mille ääres asetsesid nii Lavike kui ka Sae talud. Ligedama lähedal käis üle jõe Udrik Sild.

Koljaku pered 18. sajandil

Kuna praeguse Koljaku alal elanud pered ei moodustanud ühtset kogumit, valgustatakse järgnevalt nende ajalugu perede kaupa eraldi.

Sae

Palmse mõisa katkunimekirjas Sae (Saeweske) peret ei nimetata, kuid usutavasti oli pere olemas juba enne nimekirja koostamist. Saeweske Marti nimetati Kadrina koguduse 1711–1734. aasta kirikuraamatus esmakordselt juba 27. augustil 1711, mil ta oli Uuskülast pärit Praßi Jahni tütre Kay ristiisa. Tema abikaasa Madlit mainiti esmakordselt 1712. aastal, mil ta oli Muike Noorpere Jacob Muicki poja Samueli ristiema. Ilmselt abiellusid nad hiljemalt 1690. aastatel, sest 1713. aastal olid nende pojad Gustav ja Jahn juba piisavalt vanad, et ise ristivanemateks olla. 1727. aastal esines ristivanemana esmakordselt ka Mardi ja Madli poeg Mik ning 1729. aastal Michel. Saeweski (*Säge Müller*) Mardil ja Madlil oli ka tütar Madli, kes abiellus 1716. aastal Hulja Mölder Fabo poeg Jahniga. Millal abiellus Sae Marti poeg Gustav pole teada, kuid tõenäoliselt toimus see 1720. aasta paiku, sest 1721. aastal sündis tema ja ta abikaasa Greeti poeg Fabian, kes aga juba samal aastal suri. Järgmisel aastal sündis nende tütar Madli, 1724. aastal poeg Ewald, 1727. aastal tütar Leno, 1730. aastal poeg Jahn ja 1732. aastal tütar Gret. Sae Marti poeg Michael abiellus 1731. aastal Weske Jako tütar Eltsiga Vahakulmult. ning 1732. aastal sündis nende esimene tütar Leno, kes aga üsna varsti suri, 1734. aastal ristisid nad Haljala kirikus oma teise tütre Kai.[218]
Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi oli ta Võsu rannaküla alla kuuluv pooladrik ja vesiveski mölder – ilmselt oli Sael nii sae- kui ka jahuveski –, mille eest ta maksis mõisale kuus tündrit rukist ega pidanud kandma muid koormisi, kui ainult valmistama neli sülda küttepuid ja andma kolm veerandikku soolasilku ja 5000 kuivatatud räime. Ka koormistega seoses lisatud märkus, et

[218] EAA 1227, 3, 1: 6p, 15, 69, 76p, 93,115p, 189, 201p, 224, 251p, 277p, 283, 302p, 380p, 423; EAA 1224, 3, 3: 86p.

pere peaks tegelikult maksma kaheksa tündrit rukist, nagu see juba vanasti on olnud, viitab sellele, et pere oli olemas pigem pikemat, kui lühemat aega.[219]

Foto 1. Martin Sae (*Saeweske Mart*) vapp Ilumäe kabeli aknalt. Vapi kilbil on kujutatud pool veskiratast ning sirkel ja nurgalaud, kaski kohal aga palgisaag, mis viitab tema tegevusele mõisa saeveski peremehena. (Foto: Stanislav Stepaško)

1726. aastal adramaarevisjoni vakuraamatus mainiti Saeweske Marti Võsu rannaküla vabadike hulgas. 1732. aasta revisjoni vakuraamatus on veerandadrik Sae Mart nimetatud rannatalupoegade seas. Kahjuks ei saa vakuraamatust pere kohta muid andmeid, kui ainult pereliikmete arv (tabel 1). Sae Mart suri ilmselt vahemikus 1732–1739 ning tema asemel sai peremeheks poeg Gustav, kes 1739. aasta adramaarevisjonis on samuti veerandadrik. Ta pidi tegema teotööd nädalas 1½ rakmepäeva ning suvisel vaimudeajal (*Waimenzeit*, Jüripäevast Mihklipäevani) 1½ jalapäeva. Lisaks maksis ta oma maa ja veski eest 7 tündrit rukist ega pidanud kandma muid koormisi.[220]

Tabel 1. Sae pere liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[221]

Sae Mart Sae Gustav	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		2		1	1	1	1	1	**7**
1732	1	1	1	1	3	2	1	1	**11**
1739	1	2	1		2	5			**11**

[219] DSHI 190, Estland 245: 9.
[220] EAA 3, 1, 460; 84p–85; EAA 3, 1, 469: 2p; EAA 3, 1, 475: 14p–15.
[221] EAA 3, 1, 460; 84p–85; EAA 3, 1, 469: 2p; EAA 3, 1, 475: 14p–15.

Tabel 2. Loomi Sae pere käsutuses 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatute järgi[222]

Sae Gustav	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1739	1		4	4	4

Laviku

Mõisa katkunimekiri Laviku (Lawwiko) peret ei nimetata, kuid usutavasti oli see olemas juba enne nimekirja koostamist, ehk isegi 17. sajandil, kuna pereliikmed esinesid kirikuraamatutes juba 1711. aastast, mil veskit pidasid Lawwiko Jürri (u 1644–1723, Lawwiko Weske Jürri) ja tema abikaasa Kay. Neil olid pojad Jürgen (Jürg, Jürri), Maddi, Mart, Tönno ja tütar Elß. Isa surma järel sai Laviku möldriks Jürgen, kellega seoses pastor Georg Handtwig 1726. aastal teatas, et *„sündis Lawwiko mölder Jürri õe Elßi vallaspoeg (Huhrkind) Maddis, kes pidavat ka olema ühe venelase sigitatud“*. Jürgen abiellus 1725. aastal Maido Tönno tütre Tyoga Võduverest (*Wöddafer*) ning samal aastal sündis nende esikpoeg Jakob, 1728. aastal ka tütar Kaddri, kelle ristivanemate seas oli ka Palmse valitseja Jacob Johan Krahn. Teistest Lawwiko Jürri lastest abiellus poeg Maddi juba 1714. aastal Orroweske Jaku lesk Grethiga, kelle abikaasa aasta varem pärast pikka haigust ära oli surnud. 1731. aastal abiellus ka Lawwiko Weske Jürri tütar Elts leskmees Anti Tönno Abrahamiga Lantest. Samal aastal suri 1664. aasta paiku sündinud Lawwiko Marri, kelle seos ülejäänud perekonnaga jäi selgusetuks. 1732. aastal abiellus Lawiko Jürri poeg Tönno Haljala kirikus Kuska Tönno tütre Leeniga Läsnalt.[223]

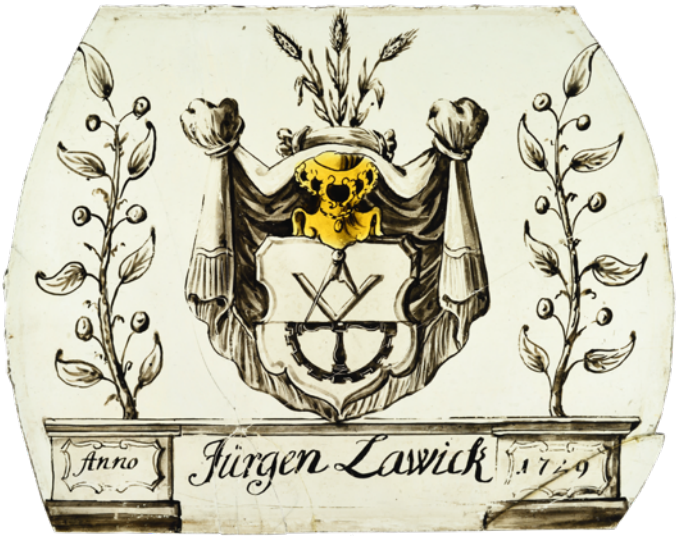

Foto 2. Veerandadrik, mölder Jürgen Lawicki (*Lawecke Jürry*) vapp Ilumäe kabeli aknalt. Vapi kilbil on kujutatud pool veskiratast ning sirkel ja nurgalaud, kaski kohal aga viljapead (Foto: Stanislav Stepaško).[224]

[222] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 14p–15.
[223] EAA 1227, 3, 1: 12, 25, 32p, 69p–70, 71, 73, 79p, 80p, 87, 88, 89p, 97, 181p, 238, 243, 266, 365, 385, 419p; EAA 1224, 3, 3: 52p.
[224] DSHI 190 Estland 245: 8p; EAA 3, 1, 469: 8p–9.

Foto 3. Koljaku piirkond ja Palmse ning Sagadi mõisade vaheline piir vastavalt 1790. aasta kokkuleppele. Kaardi valmistas Carl Magnus von der Pahlen 1795. aastal (EAA 1690, 1, 64: 1)

Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi oli Lawecke Jürry veerandadrik, kes ei teinud mõisale ei tegu ega tasunud naturaalandameid, kuid maksis oma veski eest kaks riigitaalrit.[225]

Tabel 3. Laviku pere liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[226]

Lawige (Laweke) Jürri	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1726	1	5	1	2	2			1	**12**
1732	1	2	1	1		1	1	1	**8**
1739	1	1	1	3	2	3	2	1	**14**

Tabel 4. Loomi Laviku pere käsutuses 1732.–1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatute järgi[227]

Lawige (Laweke) Jürri	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732			2	2	2
1739	1		3	3	3

1732. aasta adramaarevisjoni järgi tegi ta aastaringi nädalas 1½ päeva rakmetegu ning vaimudeajal 1½ jalapäeva nädalas ning maksis naturaalandamina 1½ tündrit rukkeid, 1½ tündrit otri, ½ tündrit

[225] DSHI 190, Estland 245: 8p.
[226] EAA 3, 1, 460; 85p–86; EAA 3, 1, 469: 8p; EAA 3, 1, 475: 14p–15.
[227] EAA 3, 1, 469: 8p–9; EAA 3, 1, 475: 14p–15.

kaeru, ½ lammast, 1½ kana, 15 muna, 1½ naela lõnga ja ½ koormat heinu. 1723. aastaga võrreldes oli tema maks mõisale kolmekordistunud, sest nimetatud teotöö ja naturaalandamite väärtus rahas oli kuus riigitaalrit.[228] 1739. aastal olid pere maksukoormus mõnevõrra muutunud: teopäevad olid jäänud samaks, maksuks antava rukki, odra ja lammaste kogus samuti, kaeru pidi andma ½ tündrit rohkem, kuid muud maksud olid ära jäänud.[229]

Lemuselja

1711. aasta katkunimekirjas ja mõisa 1723. aasta vakuraamatus Lemuselja peret ei nimetata, kuid kirikuraamatus nimetati Lemmoselja Jürrit juba 1713. aasta, mil tal sündisid poeg Maddiß ja tütar Kay. Jürri, kes suri juba 1720. aastal ei olnud tõenäoliselt aga kuigi noor, sest tal olid ka täiskasvanud pojad Jürri ja Tönno. Kas Jürri poeg oli ka Lemmoselja Jaack (Jacob) pole selge, kuid tal oli tütar juba 1710. aastal.[230]

1726. aasta adramaarevisjonis vakuraamatus on Lemmoselja Tönno nimetatud teiste Võsu vabadike hulgas, kellel maad oli väga vähe ning kes ei teinud seetõttu mõisale tegu.[231] 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli rannatalupoegade seas kirjas Lehmoselga Jaak ning 1739. aastal Lemmoselja Maddi, kes oli rannakilter ning sai selle eest mõisast palga ja leiva.[232]

Miks peremehekoht 1732. aastal Jaagule üle on läinud pole selge, ilmselt ei tulnud Tönno tööga toime. 1731. aastal abiellus Lemmoselja Tönno Haljala kirikus Hanso Hanso tütre Lenoga Sullilt ning 1733. aastal sündis Limmusse Tönno ja Leno poeg Jacob, kelle ristivanemate seas olid nii Sae Gustav Kui ka Liggedama Juhhani poeg Juhhan. Veel üks Lemmoselja Jürri poeg Ado abiellus 1738. aastal Haljala kirikus Naturi Jürri tütre Kaiga.[233]

Tabel 5. Lemoselja pere liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[234]

Lemmoselja Tönna Lemmoselga Jaak Lemmoselja Maddi	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	2				1		1	**5**
1732	1	1			1				**3**
1739	1		1		1	2	1		**6**

[228] EAA 3, 1, 469: 8p–9,
[229] EAA 3, 1, 475: 14p–15.
[230] EAA 1227, 3, 1: 89p, 95, 223–223p, 275, 378, 413, 419.
[231] EAA 3, 1, 460: 84p–85.
[232] EAA 3, 1, 469: 3p–4; EAA 3, 1, 475: 16p–17.
[233] EAA 1227, 3, 1: 308; EAA 1224, 3, 3: 52, 60p.
[234] EAA 3, 1, 460; 84p–85; EAA 3, 1, 469: 3p; EAA 3, 1, 475: 14p–15.

Tabel 6. Loomi Lemoselja pere käsutuses 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatute järgi[235]

Lemmoselja Maddi	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1739	1		2	2	

Ligedama

16. ja 17. sajandist teateid Ligedama kohta ei ole ning esmakordselt nimetatakse Liggedama Johanit 20. septembril 1724 Kadrina koguduse 1711–1734. aasta kirikuraamatus.[236] 18. sajandi II poolel koostatud Palmse mõisa kroonika *„Zusammene getragene Nachrichten von dem Guthe Palms, mit Anzeige derer ersten Besitzer und Dokumenten"* järgi asutati Sagadi mõisa Ligedama talukoht alles 1710. aastal katku ajal.[237]

1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus on hajatalude hulgas märgitud veerandadrik Ligdame Johann (u 1666–1752). 1732. aasta adramaarevisjoni ajal oli ta kirjas vabadike hulgas, kelle kohta oli öeldud, et neil olid ainult eluhooned metsas ning vähe põldu ja heinamaad, aga nad tegid mõisale metsa ega pidanud kandma muid kohustusi kui ainult tegema aasta läbi kaks rakmepäeva nädalas. Ka 1739. aastal oli Liggedame pere vabadike hulgas, kuid pere kohustusi oli vähendatud. Senise kahe päeva asemel tehti rakmetegu ühel päeval nädalas ning vaimudeajal jalategu samuti ühel päeval nädalas. Sama pidi kuuendikadrik Liekadame Juhan tegema ka 1744. aastal.[238]

Aastail 1724–1733 esinevad Ligedama pere inimesed mõned korrad ka Kadrina kirikuraamatuis. 1724. aastal sündis Liggedama Johannile ja tema abikaasa Annile *„Sae Marti pere lähedal Haljala kihelkonnas"* poeg Joseph (†1749), kelle ristivanemateks olid Lawwiko Jürgen, Lemmoselja Jürri poeg Jürri ja Lawwiko Jürri Lesk Kay, 1726. aastal oli Ann Lawwiko Jürri poja Jakobi ristiemaks ning 1733. aastal oli Liggedami Juhhani Juhhan Limmusse Tönno ja Leno poja Jacobi ristiisaks.[239]

1739. ja 1744. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Liggedama Johan kirjas vanade ja töövõimetute hulgas, kuid polnud peremeheametit veel poegadele üle andnud (tabel 7). Haljala sünnimeetrika aastaist 1745–1750 mainivad tihedalt Johani, tema abikaasa Anni, poeg Josepit ja Liggedama Johani tüdrukuid Anni ja Marrit. Kas viimased olid peretütred või teenijad, pole selge. Josep oli abielus Madliga, kes abiellus teistkordselt pärast seitsmeaastast lesepõlve.[240]

[235] EAA 3, 1, 469: 8p–9; EAA 3, 1, 475: 14p–15.
[236] Tarvel E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 132–133; EAA 1227, 3, 1: 223–223p.
[237] DSHI 190, Estland 261: 21p.
[238] EAA 3, 1, 460; 168p–170; EAA 3, 1, 469: 306p–307; EAA 3, 1, 475: 321p–322; EAA 3, 1, 481: 593p–594; EAA 1224, 3, 3: 175.
[239] EAA 1227, 3, 1: 223–223p, 243p, 308; EAA 1224, 3, 3: 165.
[240] EAA 1224, 3, 1: 78p, 83–83p; EAA 1224, 3, 2: 49.

17. oktoobril 1736 sündis Liggendama Johani (1711–1753) ja Mai poeg Jacob. Poisi ristivanemad olid teiste seas ka Lawiki Melder Jürri, Muike Jaan, Sae Marti Michel. 1739. aastal sündis Johani ja Mai tütar Madle, kelle üheks ristivanemaks oli Muike Abraham.[241]

Pärast vana ja noore Johanni surma saigi Ligedama peremeheks Jacob (Jakop), kelle *„ümmardaja Marri“* 1761. aastal abiellus.[242] 1777. aastal oli Jakob mõisa kilter. Pärast seda kadus pere mõisa maksude raamatust, kuna oli ameti tõttu kohustuste tasumisetest vabastatud. Kuna pere polnud ka 1782. aasta maksude raamatus, võib oletada, et Jacob suri vahetult enne 1782. aasta hingeloendust, kus peremeheks oli märgitud Ligedama Hans.[243]

Millal rajati Ligedamale vesiveski pole päriselt selge, kuid E. Tarveli väitel oli see olemas juba vähemalt 1765. aastal.[244]

Tabel 7. Ligedama pere liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1765[245]

Ligdame Johann	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1726	1		1		2	2		1	**7**
1732	1	1	1		1	2	1		**7**
1739		1		1	2	1	2	1	**8**
1744		1	1	2	2		2	1	**9**
1755			1	1	3		2	1	**8**
1765	1	1	1	1	3	1	1		**9**

Tabel 8. Loomi Ligedama pere käsutuses 1732.–1765. aasta adramaarevisjoni vakuraamatute järgi[246]

Ligdame Johann	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	2		2	3	2
1739	2		2	3	1
1744	2	1	1	3	2
1750	2	1	2	4	2
1765	1	1	2	3	3

Koljaku pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandil

Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal enam revisjone läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid

[241] EAA 1224, 3, 3: 95p, 107p, 179.
[242] EAA 1224, 3, 2: 55.
[243] EAA 1324: 1, 1: 40; EAA 1864, 2, IV-4: 62–62p.
[244] Tarvel, E. Lahemaa ajalugu... lk 133, 172.
[245] EAA 3, 1, 460; 168p–170; EAA 3, 1, 469: 306p–307; EAA 3, 1, 475: 321p–322; EAA 3, 1, 481: 593p–594; AM 41, 1, 137: 3p; AM 41, 1, 140: 3p.
[246] EAA 3, 1, 469: 306p–307; EAA 3, 1, 475: 321p–322; EAA 3, 1, 481: 593p–594; AM 41, 1, 137: 3p; AM 41, 1, 140: 3p.

mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Et pärast 1734. aastat pole säilinud ka meetrikaraamatuid, saab lähemaid andmeid elanud inimeste kohta alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. Sagadis on säilinud ka mõisa vakuraamatud kuni 1765. aastani, mistõttu oli Ligedama 18. sajandi I poole aegrida pisut pikem.

Sae

1782. aastal oli Sae peremeheks Sae Gustavi ja Greeti kolmas poeg Jahn (1730–†enne 1795). Pärast Jahni surma sai peremeheks tema ja ta abikaasa Madli vanem poeg Gusto (u 1760–1843), kes oli abielus Madliga.[247] Maamõõtja Salomon Severin Dobermanni andmeil oli Palmse mõisas 18. sajandi lõpul üks kivist ning viis puust vesiveskit, mis töötasid kõik ühe paari kividega. Neist üks – ilmselt Sae Gusto oma – oli samal ajal ka saeveski ning valmistas ühe raamiga oma tarbeks laudu paksusega ühest kuni kolme tollini.[248]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Sae Gusto pere ranna nelja-päevapere ja pidi tegema mõisale aastas 200 rakmepäeva, millest 88 päeva tehti suvel ja 112 talvel ning 239 jalapäeva, millest vaimud ehk jalateolised tegid suvel 171½ ning talvel 67½ päeva *„moisa kässo iärrel Merre ia Ma peal“*.

Vastavalt 1804. aasta talurahvaseadusele, pidi perel olema kasutada neli tööjõulist inimest, kellest kaks anti neljaks päevaks nädalas mõisa tööle. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[249]

Nelja-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema heinamaal 8 päeva tööd ilma rakendita, mis kompenseeriti sõnnikuveo ajal mõisale teise rakendi (hobune vankri ja riistadega) ja kolmanda teolise andmisega. Heinajal pidi nelja-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 16 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks 32 päevaks. Vilja külvamise (seemendamise) ajal pidi pere andma vaimule teise hobuse äkkega neljaks päevaks. Kui osa rakmepäevi kevadise ja sügisese teedelagunemise ajal tegemata jäid, oli mõisal õigus need talle sobival ajal sisse nõuda.

Lisaks teopäevadele maksis Sae pere mõisale kümniseks ühe vaka rukist, ühe vaka otri ja ühe tündri kaeru, 40 leisikat heinu (neli sadu = u 328 kg) ning andsid 3½ veerandikku soolasilku ja ühe kimbu kuivatatud räimi (450 räime kimbus), ½ täiskasvanud lammast, kuus koormat halupuid (kaks raudsülda). Mõisakoormistele kõrval tasusid pered riigile ka pearahamaksu ning andsid

[247] EAA 1864, 2, IV-4: 368; EAA 1864, 2, V-48: 461p–462; EAA 1864, 2, VI-54: 169p–170; EAA.1864.2.VII-106: 410p–411; EAA 1864, 2, VIII-129: 498p–499; EAA.1864.2.IX-96: 542p–543.
[248] AM 70, 1, 3: 49p.
[249] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.

postijaamade varustamiseks postimoona. Nelja-päeva perede pearahamaks oli 6 rubla 36 kopikat aastas. Postimoonaks pidi pere maksma ühe vaka ja neli toopi kaeru ning neli leisikat heina. Valla magasiaita pidi pere andma ühe vaka ja kaks külimittu rukkeid ning seitse toopi otri.

Kuna Palmse mõisa ja valla rahvas kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei osalenud nad Kadrina kiriku hoonete korrastamises ja köstri ülevalpidamises, küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevi. Kõik rahamaksud Ilumäe kabeli, köstri, laulumehe ja kihelkonna kirikõpetajale tasus mõis, kuid talupered vedasid oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegid samuti kõik sellega seotud tööd. Ilumäe kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud kaeti võrdselt teiste kogudusse kuuluvate valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[250]

Vakuraamatu järgi maksis pere alalisele sulasele aastapalgaks ühe tündri rukist ja teise otri, andis ühel aastal kuue, teisel lambanahkse kasuka, igal aastal kolm takuriidest särki, kaks paari uusi ja ühe paari jätkatud villased sukad, kaks paari takuriidest pükse, ühe paari uusi villaseid kindaid ja ühe paari uusi nahkkindaid, pool naela villast lõnga riiete nõelumiseks, kuus paari pastlaid ning iga kahe aasta tagant ühe paari uusi vatmanriidest pükse. Kuue kohta nimetas Haljala kihelkonnast Salatse külast pärit Hermann Länts, et kui see *„põrandal ise püsti ei ole seisand“*, ei ole seda vastu võetud. *„Nii keerd ja karm pidi lõng olema, et kuub püsti seisas“*. Alaliselt peres töötavale tüdrukule maksti igal aastal palgaks kaks särki, kaks paari linaseid käiseid, kaks takuriidest seelikut, kaks naela villu sukkade jaoks, viis paari pastlaid, iga kolme aasta sees üks villane seelik, uus vatmanriidest kuub ja uus kasukas.[251]

Vakuraamat sätestas ka pere kohustusliku raudvara suuruse. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Sae nelja-päeva perel pidi olema kaks hobust, neli künnihärga, kaks lehma ja neli lammast, suvivilja seemneks neli tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi, kuid peale selle veel ka kümme räimevõrku ja kalapaat (vene).[252]

M. von Dreyeri hinnangul kuulusid Sae pere põllud Võsu paremate põldude hulka ning asusid osaliselt saviga segatud liivasel, osaliselt savisel ja osalt valgel või punakal liivasel põhjal, mida

[250] EKLA 38, 7: 206p–207, 215–215p.
[251] EKLA 38, 7: 216; EKM ERA II 198: 185.
[252] EKLA 38, 7: 216.

kattis 4–12 tolli paksune punaka ja hallika osalt liiva, osalt saviseguse mulla kiht, millest ⅔ kuulus 2. ning ⅓ kuulus 3. viljakusklassi.[253] Sae pere heinamaal kasvas aruhein, mida saadi normaalsel heina-aastal 47 koorma ringis (u 11 600 kg, tabel 9).[254]

Foto 5.Väljavõte 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase Palmse mõisa kaardilehest, millel on kujutatud praeguse Koljaku külasse kuuluvaid Palmse mõisa alal olnud peresid (1690, 1, 33: 1)

1834. aasta hingerevisjoni järgi oli Sae Gusto millalgi enne revisjoni toimumist andnud peremeheameti üle enda ja oma abikaasa Madli pojale Gustole (1799–1875). 1835. aastal said isa ja poeg Gustod ja nende ning noore Gusto ja tema abikaasa Madli (1806–1885), Laviku Juhhani tütre, lapsed Magnus ja Jakob perekonnanimeks Greenwaldt.[255]

1834. aastal elas peres ka Sae Jahni poeg Jakob oma perega. Ta oli abielus Ligedama Jakobi tütre Madliga, kellega neil olid pojad Johan ja Jakob ning tütar Jula, kellest Johan anti 1820. aastal

[253] EAA 1690, 1, 33: 60p, 66.
[254] DSHI 190, Estland 253: 6.
[255] EAA 1864, 2, VIII-129: 498p–499; EAA 1864, 2, VIII-130: 267p–268; EAA.1864.2.IX-96: 542p–543; EAA 1227, 2, 49: 10.

nekrutiks. 23-aastane Johan oli 1,76 m pikk, rõõsa jume, hallide silmade, helepruunide juuste ja keskmine ninaga, lugeda ja kirjutada ta ei osanud.[256]

Tabel 9. Paeguse Koljaku perede kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[257]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Sae	**1,13**	**1,23**	**0,00**	**0,00**	**10,54**	**11,52**	**28,33**	**30,95**	**1,04**	**1,14**	**4,33**	**4,73**	**45,38**	**49,57**
Rukkipõld					3,08	3,37								
Odrapõld					3,83	4,19								
Kesapõld					3,63	3,96								
Lawiko	**0,63**	**0,68**	**0,29**	**0,32**	**10,42**	**11,38**	**27,79**	**30,36**	**5,21**	**5,69**	**4,71**	**5,14**	**49,04**	**53,58**
Rukkipõld					3,00	3,28								
Odrapõld					3,00	3,28								
Kesapõld					3,04	3,32								
Hajali tükid					1,38	1,50								
Lemuselja	**0,58**	**0,64**	**1,75**	**1,91**	**4,63**	**5,05**	**18,54**	**20,26**	**3,13**	**3,41**	**2,08**	**2,28**	**30,71**	**33,55**
Rukkipõld					2,58	2,82								
Kesapõld					2,04	2,23								
Koljoko	**0,21**	**0,23**	**0,42**	**0,46**	**1,92**	**2,09**	**4,29**	**4,69**	**0,29**	**0,32**	**0,00**	**0,00**	**7,13**	**7,78**
Rukkipõld					1,13	1,23								
Odrapõld ja kesa					0,79	0,86								

Sael sündis 6. oktoobril 1830 Karl Gustav Greenwaldt, kelle tema elusaatus viis lõpuks Soome. Ta oli õppis Rakvere algkoolis ja kreiskoolis ning jõudis mitmel pool kirjutaja olla, enne kui 1851. aastal Soome elama asus. Sealt saatis ta aastail 1858–1859 ajalehele Perno Postimees varjunimede Some Karel ja Soldat Karel all pikki olukirjeldusi Soome elust ja olust.[258]

Laviku

1782. aasta hingeloendi ajal oli Laviku peremeheks Laweke Samuel (u 1747–1808) ja perenaiseks tema abikaasa Liso. Kuidas ta oli seotud adramaarevisjonides esinenud Lawwiko Jürgeniga pole selge, kuid Jürgeni lesk Tio (u 1703–†enne 1795) ja poeg Hans oma perega elasid hingeloenduse ajal veel peres.[259] Kuna Samueli vanem poeg Juhhan suri kaks aastat pärast isa surma, sai Laviku uueks peremeheks Võsult pärit Wolmri Juhhani poeg Hans (u 1776–1845). 1835. aastal said Lawiko Hans, tema abikaasa Leno ja ainus ellujäänud poeg Johan perekonnanimeks Wolman. Perekonnanime Lawik sai endale Vatku külast Hansurahva perest pärit Hansu Jacobi poeg Jürri, kes oli asunud peresse elama juba enne 1811. aasta hingeloendust. Pärast seda kui Johan Wolman

[256] EAA 1864, 2, VIII-129: 498p; EAA 178, 1, 3670: 71p–72; EAA 1227, 3, 9: 12.
[257] EAA 1690, 1, 33: 58p, 60p, 61.
[258] Liivlaid, M. Karl Gustav Greenwaldt ja tema „ellu-päewad“. – Virumaa Teataja, 2018, nr 22. Vt nt: Soldat Karel. Some pulmad. – Perno Postimees, 1858, nr 22, 23, 24; Soldat Karel. Some Kaarli – teine raamat. – Perno Postimees, 1859, nr 31, 32, 38; Soldat Karel. Some Kaarli kolmas raamat. – Pernu Postimees, 1859, nr 10.
[259] EAA 1864, 2, IV-4: 366p–367; EAA 1864, 2, V-48: 458.

1851. aastal suri, sai peremeheks Jürri Lawiku poeg Jakob (1815–1881) ja perenaiseks tema abikaasa Leno (1810–1871).[260]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi Laviku oli nagu Saegi nelja-päevapere ning kõik, mis eespool Sae kohustustest kirjutatud, pidas paika ka Laviku puhul. Vahe oli ainult koormistes. Maaperena pidi Laviku lisaks teopäevadele maksma mõisale kümniseks aastas ühe tündri ja ühe vaka rukkeid ning sama palju otri ja kaeru, 20 leisikat (kaks sadu = u 164 kg) heinu ning andma ½ täiskasvanud lammast, ühe käsisülla (kuus jalga süllas) halupuid (kaks koormat) ja neli piimapütti.

Laviku põld asus osaliselt savisegusel, osaliselt valgel või punakal liivasel põhjal, mida kattis 6–15 tolli paksune punaka või halli saviseguse mulla kiht. ⅔ põllust kuulus 2. ning ⅓ kuulus 3. viljakusklassi.[261] Pere koplis kasvas tumeroheline aruhein, heinamaalt sai ligemale 35 koormat heina (88536 kg), millest ¾ oli aruhein (tabel 9).[262]

Lemuselja

1782. aasta hingeloendi järgi oli Lemuseljal peremeheks Lemmosell Josep (u 1733–†enne 1795). 1795. aastal oli peremeheks Josepi ja tema abikaasa May (u 1731–†enne 1795) poeg Lemmoselia Juhhan (1772–1802), kes oli abielus Laweke Samueli tütre Elsiga. Peres elasid ka Josepi vanapoistest vennad Tenno ja Jacob ning Josepi ja May poeg Gusto. Viimane pidi pärast oma vanema venna varast surma peremeheohjad enda kätte võtma, kuid tõenäoliselt ei õnnestunud see tal kõige paremini, sest pärast 1811. aasta hingeloendust oli temast saanud sulane Kivikatku peres ning tema asemele oli Lemuseljale peremeheks toodud Vatkust Josepi Hansu poeg Josep, ühes oma abikaasa Maiga. Pikalt nad siiski Lemuseljale ei jäänud, sest ta asustati ümber Rahkmäe kõrtsi, mille kõrtsmik vahetult enne 1816. aasta hingeloendust ära oli surnud. Lemuselja sai endale endise peremehe Lemmoselia Juhhani vanem poeg Daniel (Tanel, 1798–1856) koos oma abikaasa Lenoga, kes 1835. aastal said perekonnanimeks Lieholm. Pärast Danieli surma läks peremehekoht tema pojale Johann Lieholmile.[263]

1831. aastal anti mõisast nekrutiks Danieli 28-aastane vend Johan, kes oli 1,74 m pikk, rõugearmilise näo, hallide silmade, pruunide juuste ja teravavõitu ninaga. Ta oli pisut kõverate

[260] EAA 1864, 2, VI-54: 168; EAA 1864, 2, VII-106: 403p–404; EAA 1864, 2, VIII-129: 495p–496; EAA, 1864, 2.VIII-130: 266p–267; EAA 1864, 2, IX-96; 537p–538; EAA.1864.2.X-202: 577p–588; EAA 1227, 2, 49: 22.
[261] EAA 1690, 1, 33: 66.
[262] DSHI 190, Estland 253: 6; EAA 1690, 1, 33: 58p.
[263] EAA 1864, 2, IV-4: 369p; EAA 1864, 2, V-48: 466–466p; EAA 1864, 2, VI-54: 172; EAA 1864, 2, VII-106: 418p–419; EAA 1864, 2, VIII-129: 501p–502; EAA 1864, 2, VIII-130: 269p–270; EAA 1864, 2, IX-96: 547p–548; EAA.1864.2.X-202: 585p–586.

jalgadega ning väitis, et märgab öösiti voodit, kuid lähemal uurimisel osutus see väide valeks. Lugeda ega kirjutada ta ei osanud.[264]

Lemuselja ranna kahe-päevakoht pidi tegema mõisale aastas 100 rakmepäeva, millest suvel 44 päeva ja talvel 56 päeva ning 100 jalapäeva suvisel vaimudeajal (Jüripäevast kuni kolm nädalat pärast Mihklipäeva) *„moisa kässo iärrel Merre ia Ma peal“*, millest oli korralist jalategu 46 päeva ning erakorralist suvel 23 ja talvel 31 päeva. Selleks pidi peres pidevalt olemas olema kolm tööjõulist meest ja kaks naist. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[265]

Kahe-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema heinamaal kaheksa päeva tööd ilma rakendita, kuid mõisal oli õigus nõuda selle kompenseerimiseks kaheksaks päevaks lisarakendit mõnel muul talle sobival ajal. Lõikuse ajal pidi pere täiendavalt tavapärasele kahele rakme- ja jalapäevale tegema veel 16 lõikuse päeva. Kui osa rakmepäevi kevadise ja sügisese teedelagunemise ajal tegemata jäid, oli mõisal õigus need talle sobival ajal sisse nõuda.

Maksudena pidi pere andma aastas mõisale ühe vaka rukkeid, 20 leisikat heinu (2 saadu = 163,8 kg), 1½ veerandikku soolasilku, kaks kimpu kuivatatud räimi (900 tk) veerand lammast ja kuus koormat halupuid. Riigile pidi pere tasuma 3 rubla ja 18 kopikat pearahamaksu, andma magasini aastas ühe vaka rukkeid ja neli toopi otri ning postimoonaks ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kaks leisikat heinu.[266]

Raudvarast pidi kahe-päevakohal pidi alati olemas olema vähemalt üks hobune, kaks künnihärga, üks lehm, kaks lammast, kaks tündrit suvivilja seemet: üks tünder odra- ja üks tünder kaeraseemet, üks ader, äke, vanker, regi ja kirves, kaks vikatit ja kaks sirpi. Rannaperel pidi olema sellele lisaks kümme räimevõrku ja kalapaat (vene).[267]

Lemuselja (*Lemmoselja*) põld asus valgel või punakal liivasel põhjal, mis oli kaetud 4–7 tolli paksuse halli liivaseguse mullaga ning kuulus 3. viljakusklassi.[268] Pere koppel ja heinamaast ¾ kasvas tumeroheline aruhein ja ¼ soohein, millelt saadi normaalsel heina-aastal 28 koorma ringis heinu (u 6920 kg, tabel 9).[269]

[264] EAA 1864, 2, VII-106: 418p–419; EAA 1864, 2, VIII-129: 501p; EAA 178, 1, 3674: 11p–12.
[265] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.
[266] EKLA 38, 7: 208; EAA 1864, 2, VI-54: 158p.
[267] EKLA 38, 7: 216.
[268] EAA 1690, 1, 33: 65p.
[269] DSHI 190, Estland 253: 6.

Koljaku metsavaht

18. sajandi esimese poole adramaarevisjonide vakuraamatuis Koljaku metsavahti veel ei nimetatud, kuid 1782. aasta hingeloendis on ta juba olemas. Ilmselt loodigi metsavahikoht ajavahemikus 1739–1782 Palmse-Sagadi piirile Acha Sadama Mäggi nimelise künka juurde.

1782. aasta hingeloendi järgi oli Koljaku metsavahiks Kolioko Mart (u 1730–1795), kes oli abielus Madliga. Peres elasid veel nende 13-aastane poeg Ado (1769–1840), kellel üks käsi oli vigane. Peres teenis tüdrukuna Some Davedi 25-aastane tütar Mai, oma 4-aastase pojaga. Kuna Mart suri üsna kohe pärast 1795. aasta hingeloendust, sai uueks metsavahiks tema poeg Ado, kes oli enne revisjoni, hiljemalt 1791. aastal abiellunud Sagadi mõisast pärit Hedwigiga, kellega neil oli poeg Jahn ja tütar Kay. 1811. aasta hingeloendi ajaks oli nende poeg Jahn läinud sulaseks Sae Gusto juurde. Küllap oli läinud teenijaks ka Jahnist paar aastat vanem Kay, sest 1816. aastal elasid Ado ja Hedwig oma metsavahikohal kolmekesi koos oma teismelise tütre Elsiga. Enne 1834. aasta hingerevisjoni oli koju tagasi pöördunud nende 1797. aastal sündinud poeg Johann ühes oma abikaasa Mai ja lastega. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Kruuswald. Pärast Ado Kruuswaldi surma sai metsavahiks tema poeg Johann, kes aga suri samuti juba 1848. aastal ning uueks metsavahiks sai Lemminge Arendi poeg Johann Lemming ning perenaiseks tema abikaasa Kay. Nad olid kohal ka 1858. aasta hingeloenduse ajal.[270]

Foto 6. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Kolioko metsavahipere pere, otse Sagadi mõisa Mäe kõrtsi vastas (RM 7045 Ar$_1$ 2099:1)

[270] EAA 1864, 2, IV-4: 370; EAA 1864, 2, V-48: 467–467p; EAA 1864, 2, VI-54: 173; EAA 1864, 2, VII-106: 421p–422; EAA 1864, 2, VIII-129: 501p–502; EAA 1864, 2, VIII-130: 270p–271; EAA 1864, 2, IX-96: 549p–550; EAA.1864.2.X-202: 586p–587; EAA 1227, 2, 48: 47; EAA 1227, 3, 9: 12p.

Mõisa 1805. aasta vakuraamat Kolioko Adot ei nimeta, küllap oli pere käsutuses olev põllupind selleks liiga väike ning pere kuulus kategooriasse maaga vabadikud. Maaga vabadikud pidid tegema rakmetegu suvel 23 ja talvel 26 päeva ning jalategu suvel 50 ja talvel 8 päeva. Samas oli tegu mõisa ametimehega, kelle maksud võisid olla tema muude kohustuste tõttu väiksemad.[271]

Põllumaad oli Koljaku metsavahil vähe, alla kahe dessatiini, mis oli takseeritud 3. viljakusklassi.[272] Pere koplis kasvas tumeroheline aruhein. Poolel pere heinamaast kasvas tumeroheline aruhein ja poolel soohein, millelt saadi normaalsel heina-aastal umbes 6½ koormat heinu (u 1597 kg, tabel 9).[273]

Metsavaht pidi iga päev ning vajadusel ka öösel, oma vahtkonna läbi käima, kontrollima trumme ja kraave ning neid vajadusel hooldama ja korrastama, hoima sihid puhtad ja läbitavad, vaatama selle järele, et jahiseadust kuidagi ei rikutaks. Metsavaht ei tohtinud loata kodust ära minna või ära sõita ega tohtinud pidada muid ameteid. Ametikohustuste täitmiseks pidi ta igale poole ilma tõrkumata minema, kas jala või oma hobusega. 1911. aastal maksti metsavahile palgaks 50 puuda (819 kg) rukkeid, 32 puuda (524,2 kg), 25 puuda kaeru (9409,5 kg), herneid, linnaseid, soola, 80 rubla palka aastas, kaks vakamaad põldu (0,36 ha) ja karja- ning heinamaa ühe hobuse, lehma ja kahe lamba ülalpidamiseks.[274]

1912. aastal oli Koljaku metsavahiks Jõhvist pärit Kristov (Kristof) Altrov, kes oli samas ametis ka 1933. aastal, mil tema kohta teati öelda, et ta *„walwab riigimetsa ja kaht nägusat meheleminekuealist tütart“*.[275]

Ligedama

1782. aasta hingeloendi järgi oli Ligedama peremeheks Ligedama Hans (1743–1792). Ilmselt on just tema see 1743. aastal Liggendama noorel Johannil sündinud laps, kelle nime, ema nime ega ristivanemate nimesid pastor pole osanud sünnimeetrikasse kirjutada. Peaaegu sama lugu oli ka neli aastat hiljem sündinud Ewertiga, kellel olid samuti puudu nii ema kui ka ristivanemate nimed. Hansu ja Ewerti ema May oli 1782. aastal veel elus ning elas poegade juures.[276] Pole võimatu, et mõlemad ristiti hoopis Ilumäel ning Palmse poolt (Sae, Laviku, Muike) olid ka poiste ristivanemad. Selles mõttes pole Sagadi mõisale kuulunud Ligedama sidumine Palmse mõisa Sae,

[271] EKLA 38, 7: 209p: 207p, 214p.
[272] EAA 1690, 1, 33: 61.
[273] DSHI 190, Estland 253: 6.
[274] ERM KV 500:6. Arnold Ilves, 1975. Palmse mõisa metsadest ja metsavahtidest 20. saj. algul, 248–249.
[275] ERM KV 500:6. Arnold Ilves, 1975. Palmse mõisa metsadest ja metsavahtidest 20. saj. algul, 248; Tutwustame Palmse silmapaistwamaid mehi ja naisi. – Wirumaa Teataja, 1933, nr 57.
[276] EAA 1224, 3, 2: 119; EAA 1224, 3, 3: 129p; EAA 1224, 3, 4: 435.

Laviku ja Lemuseljaga üheks külaks sugugi vale, sest nagu eelnevast näha olidki nende sotsiaalsed ja seltskondlikud sidemed, vähemalt 18. sajandil, rohkem Palmse kui Sagadi suunalised.

Foto 4. Väljavõte 1789. aastal maamõõtja Johann Frey valmistatud Palmse ja Sagadi mõisate piirikaardist. Sagadi poolel on kujutatud Ligedama hajatalu ja selle vesiveski asukoht (EAA 46, 2, 173: 1)

Hingeloendist nähtus, et haiglasevõitu Hans oli abielus Mallega. 1782. aastal neil lapsi polnud, kuid 1795. aastal elas peres nende nelja aastane poeg, kes oli sündinud aasta enne isa surma. Peres elas oma abikaasa Kay ja tütardega ka Hansu vend Ewert (1747–1825), kes oli 1782. ja 1795. aastal hingekirjas kui Sagadi mõisa kubjas ning Ligedama Els oma nelja pojaga, kellest kolm olid juba tööealised ning neljas selleks kohe saamas. Pärast Hansu surma saigi peremeheks Elsi kõige vanem poeg Juhan (1761–1823), kellele olid abielust Elsiga pojad Daniel (Tanel) ja Johann ning tütar Els.

1805. aasta vakuraamatu järgi oli Ligedama Juhan kolmepäeva-mees, kes pidi tegema mõisale aastaringselt 150 rakmepäeva ja 170 jalapäeva, millest 39 päeva talvel ja ülejäänud 131 päeva suvisel vaimudeajal ning andma ⅔ tündrit kaeru, 22½ leisikat (184,275 kg) heinu, ühe lamba, ühe hane, kaks kana, kaks veisekütket ja ühe kolmevakase viljakoti. Magasiviljaks pidi pere andma ühe vaka rukist ja ühe külimitu otri, maksma riigile pearahamaksu 4 rubla 75 kopikat ning postimoonaks ühe vakka, ja kümme toopi kaeru ning viis leisikat (40,95 kg) heinu. Samal ajal oli pere käsutuses 35,52 dessatiini (38,81 ha) maad, millest 0,67 dessatiini (0,73 ha) oli õue ja aiamaa, 9,25 dessatiini (10,11 ha) põllumaa, 21,83 dessatiini (23,88 ha), 3,33 dessatiini (3,64 ha) kasutuskõlbmatut maad ja 0,42 dessatiini (0,46 ha) hõlmas vesiveski paisjärv. Pere põllumaast pool kuulus teise ja pool kolmandasse viljakusklassi, ehk pool oli pisut parem kui keskmine ja pool pisut halvem. 1765. aasta andmeil – kui palju perel siis maad oli pole teada – külvas pere

aastas maha kaks tündrit rukist, ühe tündri otri ja ühe tündri kaeru. 1804. aasta Eestimaa talurahva seaduse arvutuskäigu kohaselt pidi kolmanda viljakusklassi põllumaa andma välja *„nelli semet, peäle seemne“* ehk viis seemet iga mahakülitud seemne kohta ja teise klassi põllumaa *„wiis semet, peäle seemne“* ehk kuus seemet, mistõttu võttes keskmise 5,5 seemet iga maha külvatud seemne kohta, sai pere tavalisel keskmisel vilja-aastal saagiks 11 tündrit rukist, 5½ tündrit otri ja 5½ tündrit kaeru. Kui arvestada 1757. aasta vakuraamatu järgsete kohustustega ning arvata maha seemnevili ja pere sulase palk – üks tünder rukist ja üks tünder otri aastas – jäi perele kätte 6⅓ tündrit rukist, 1⅚ tündrit otri ja 2½ tündrit kaeru. Lisaks läks riigile postimoonaks natuke rohkem kui ⅓ tündrit kaeru ning pere osa mitmesuguste väiksemate kohustuste täitmiseks, nt mõisa vahimehele palga maksmiseks jne. Kuna Ligedama oli möldripere, oli neil lisasissetulek jahvatada toodud vilja pealt võetava tasu näol. Pere heinamaadel kasvas valdavalt aruhein, mida saadi 101 saadu ehk peaaegu 34 koormat (8272 kg), seitse saadu saadi pajuheina (573 kg) ning kolm saadu ehk üks koorem sooheina (246 kg), kokku 9091 kg heina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine (81,9 kg) ja iga tuust leisikane.[277]

1827. aastal oli talus suur tulekahju, milles põlesid sisse isa surma järel peremeheks saanud mölder Daniel ja tema onu Jonas ning talu läks üle Danieli nooremale vennale Johannile. Viimase onu Jacobi poeg Jacob Mühlbach oli 1834. aastal kirjas mõisarahva hulgas sepana. Teised perekonnaliikmed on aga nii 1834. aasta hingeloendis kui ka 1835. aasta perekonnanimede panemise raamatus kirjas perekonnanimega Mühlenbach, mis hiljem muutus samuti Mühlbachiks. Johann Mühlbach on aga millalgi pärast 1834. aasta hingeloendust kodust lahkunud ning on 1850. aastal hoopis Kolima kõrtsmik. Ligedama talu pidas 1850. aastal aga Ewerti, endise mõisa kupja noorem poeg Madis Mühlbach (1793–1852). 1858. aasta hingeloendi järgi oli Johann Mühlbach oma abikaasa Leno, tütre Elsi ja poeg Madisega Kolimalt tagasi pöördunud, kuid peremeheks oli Johann Gustavson Lauli külast Kangro talust.[278] 1875. aastal oli Ligedama üks Sagadi mõisa üheksast taluelamust, millel olid korstnad.[279]

1880. aastal, mil Madis Mühlbach (1840–1916) talu rentnikuks sai, läks see jälle endise pere kätte tagasi. Ilmselt iseloomude sobimatuse tõttu ja vana, paraku alusetu legendi toel, mille kohaselt olevat Ligedama põline vabatalu ja Mühlbachid kunagi Karl XII-lt, kes talus viibinud ja vastuvõtuga rahule jäänud, vabaduskirja ja talu kingituseks saanud, puhkes M. Mühlbachil tüli

[277] Eestima Tallorahwa Seädus... lk. 11–12; EAA 1324, 1, 8: 17p–18; AM 41, 1, 138: 3; AM 41, 1, 140: 3p; AM 41, 1, 144: 9p.
[278] EAA 1864, 2, IV-4: 62–62p; EAA 1864, 2, V-41: 211–211p; EAA 1864, 2, VII-105: 133p, 172p–173; EAA 1864, 2, VIII-127: 155p–156; EAA 1864, 2, VIII-128: 95p – 96; EAA 1864, 2, IX-94: 200p–201, 213p–214; EAA 1864, 2, X-197: 205p, 225p–227; EAA 1224, 3, 2: 119; Tarvel E. Lahemaa ajalugu... lk 133.
[279] Hein, A. Sagadi mõis. Tallinn 2011, lk 177.

Sagadi mõisahärra Alexander Gideon von Fockiga, Tüli päädis aastail 1887–1889 kohtuprotsessiga, mis käis läbi kõik kohtuastmed ja jõudis kuni Venemaa kõige kõrgema kohtuorgani, Valitseva Senatini välja, mis aga M. Mühlbachile edu ei toonud, kuna 14. jaanuaril 1893 saabunud Senati ukaas jättis jõusse Eestimaa ülemmaakohtu otsuse 9. septembrist 1889, milles kõik M. Mühlbachi kaebused tagajärjeta jäeti. Kuna ta oli kohtuvaidluse ajal talu rendi – 200 hõberubla ilma muude kohustusteta – maksmata jätnud tõsteti ta Haljala kihelkonnakohtu otsusega 24. augustist 1889 talust välja. Protsessimine oli võtnud kõik tema säästud ning ta suri vaese mehena. Ilmselt peab tüli põhjuseid peale selle osaliste kange ja kompromissitu iseloomu, otsima ka M. Mühlbachi ühiskondlikust tegevusest. Ta oli üks Käsmu merekooli asutajaid, Wiru Eesti „Kalewipoja“ Seltsi aktiivne tegelane ja seltsi kooli hoolekogu liige, ta oli isiklikult tuttav paljude rahvusliku liikumiste tegelastega, teiste seas ka Carl Robert Jakobsoniga.[280]

Talle omaselt üsna segasel, kuid siiski omamoodi armsal moel, on Ligedama asutamise, „kuningakirjade“ kaotamise ja vabadusest ilma jäämise lugu kirjeldanud vanavarakoguja Hermann Länts:

> Ligedamale tulnud Soomest üks Tanel. Ta ei ole esteks heast hakkama saand ja pidanud Soome tagasi menema, aga Sae hakand nõu andama weskit teha. Sael olid tädi pojad old. Katsunud weel ja jäänudki seie.
>
> See ei ole mitte see Tanel old, mis pärast ära põles. See on see wana Tanel old. Kaarel XII old sääl paar pääwa warjul, aga tuba lähend polema ja dokumendid põlend ära.
>
> Ligedamal on kaks korda tule kahi old. Teise korra on ka Tanel peremees old. Ukse ees old raha tünder. Tema lähend sulastega seda ära tooma, aga roowi witsad old jo läbi põlend ja katus kukund pääle ja keik põlened ära. Tema pidand ikka 4 sulast, siis oli koha kõrwas weel laewadega mürand.
>
> Minu isa oli „Ligedama surnuid“ waatamas käind. Tema old weel poisikene sell ajal ja ei ööld muud mälestama, kui mustad näud. Wana Landrahi isa oli hakand dokumentisid taga ajama, aga Tanel oli ööld: „Dokumendid põlesid ära.“ See püüdnud maad oma kätte, kust aga saand. Esteks Tanel käind hea mehe poolest ike mõisas aitamas, aga pärast hakatud sundima. Esteks pandud aga kolm pääwa nädalas käima. See Landraht, see wana rebane ise, see pand terve nädala mõisas käima.
>
> Ligedama Juhani ajal oli weel ikka 4 sulast peetud ja merd purjeststud aga Madis oli hakand Landrahiga kohut käima ööld „See on minu koht.“ Käind Rootsis kirjasid otsimas, aga sääl old niisugune kord, et ei ole midagi leidand.
>
> Iidu oli ööld Parma Marile. Ära sa käi temaga ümber. Waata järele: Ligedama Madis läheb walge kepiga Sagadi wallast wälja.[281]

[280] Tarvel E. Lahemaa ajalugu... lk 132–137; Hein, A. Sagadi mõis. Tallinn 2011, lk 178–180.
[281] EKM ERA II 153: 45–46.

Aleksander Mühlbach

7. märtsil 1875 sündis Ligedamal M. Mühlbachi ja tema abikaasa Anna peres neljanda lapsena seltsielutegelane ja Eesti Vabariigi aegne riigikontrolli ametnik Aleksander Mühlbach. Tema elust kirjutas 1935. aastal ajaleht Postimees:

> A. M. sündis Palmse wallas Wirumaal Ligedama möldri pojana. Juba ta isa, Madis, oli Õhtu-Wirus ja laiemaltki tuntud haridustegelane, kes oli tuttaw pea kõikide ärkamisaja tegelastega ja nende õhutusel hariduse walgust ka Põhja-Eestis aitas lewitada. Mõisnikkudega elas „Wana Ligedama", nagu rahwas teda hüüdis, alati wihas ja waenus, sest selles ringkonnas, kus liikus „Ligedama", ärkas eesti meel ja kõlas eesti keel. Siin kaswas ka noor Aleksander ühes wenna Gustawiga, kes tuttaw wanawara korjajana. A. õppis enne külakoolis, siis Palmse kaheklassilises koolis, mille lõpetamisel läks Wenemaale põllundusekooli piimandust õppima. See tööala aga ei meeldinud talle ja warsti oli ta kodumaal tagasi. Oli õpetajaks Rägaweres Järwamaal ja Mädapeal Wirumaal. 1838–1912 oli ta oma kodukohas Palmses. See aeg oli kõige tagajärjekam ta elus. Weendunud karsklasena ei suutnud ta kannatada, et ainsas Palmse kogukonnas töötas kolm kõrtsi: peale nende weel wiinapoed. Ühes oma kooliwendadega kapten K. Wellau, õpet. Joh. Sõsteri ja teistega algas ta ägedat kihutustööd kõrtside, wastu, kirjutati palweid, koguti allkirju, kuni osa kõrtsidest suleti. Kuid see tõmbas wägewate wiha noorte tulipeade, eriti A. M. peale. Ähwardati maalt wäljasaatmisega, mis aga ei läinud täide. Kui ajad 1905. a. rewolutsiooni mõjul lahenesid, oli A. M. jälle uue ja weel suurema hooga awalikus tegewuses. Ühes mõjurikka ja kauaaegse Palmse peakohtumehe Gustaw Greenwaldti, J. Saare, J. Strandmanni ja pärastpoole enamlaste poolt mahalastud õp. Tiido Jeesari ja teistega alustati iseäranis Wösu supeluspaigas äratustööd: asutati hariduseselts ja kool, laenu- ja hoiu-ühisus, tarwitajate ühisus, loodi laulu- ja pasunakoor, korraldati pidusid jm. See töö soetas A. M-le küll palju sõpru, aga ka wastaseid, iseäranis ärimeeste hulgas, kellele ühistegewus ei meeldinud. Ähwardati jällegi maalt wäljasaatmisega, mis aga ka nüüd ei teostunud. Kuid asutatud ettewõtted töötawad weel praegu Wõsul heade tagajärgedega. Ka korjas A. M. wanawara ja tegi ajalehtedele, iseäranis „Postimehele" pikemat aega kaastööd. 1905. a. kongressil hoidis ta J. Tõnissoni poole.
>
> Wiimaks tüdines hoolas töömees wastaste pealekäimisest ja läks maailma rändama, jättes enesest Palmsesse kõige parema mälestuse. Rändamiselt Euroopas ja Ameerikas tagasi tulles hakkas A. M. ametnikuks, teenides mitmesugustel aladel, wiimati riigikontrollis, ja läks 1925. a. haiguse pärast pensionile.

Ligedama Mäe kõrts

Maamõõtja Salomon Severin Dobermanni kirjelduse järgi 18. sajandi lõpust, 19. sajandi algusest oli Sagadi mõisal neli kõrtsi, mis müüsid mõisa viinaköögis valmistatud viina ja pruulikojas valmistatud õlut.[282] Ligedama asukoht Palmse mõisast Sagadi mõisa viival teel Udrik Silla läheduses oli kõrtsi jaoks igati sobiv.

Hingeloendeis nimetati Ligedama kõrtsi esmakordselt 1811. aastal. Seal oli kõrtsmikuks Ligedama pere koosseisus üles võetud Lauli vabadike hulgast pärit Jürri (1776–1818), kelle isa Jahn oli mõisa karjus. Jürri oli abielus Kayga, kellega neil olid poeg Hans ja tütred Els ja May. Peres elas ka eakas vabadikunaine Jürry Marry. Ilmselt jäi perekond Jürri surma järel kõrtsi edasi,

[282] EAM 70, 1, 3: 30p.

kuid jääb mulje, et pärast Hansu surma 1827. aastal lõpetas kõrts tegevuse.[283] Taas ilmus kõrts hingeloenditesse 1850 aastal, mil kõrtsmikuks nimetati 1836. aastal sündinud 14-aastast (*sic!*) Magnus Reinmanni. Usutavasti pidas tegelikult kõrtsi siiski tema ema, 53-aastane lesknaine Anna Reinmann. Magnus Reinmann suri 1854. aastal ning kõrtsmikuks sai Joseph Teppe, kes kolis Ligedamale ühes oma ema Maria, abikaasa Liso ja kolme väikese tütrega.[284] J. Teppe tegutses kõrtsis ka 1860. aastatel, 1870. aastatel aga Hans Sang.[285]

H. Länts on mitmetes oma kirjutistes väitnud, et 19. sajandi alguses olnud Ligedamal *„wiina riistad“* ehk viinaköök, mis hävinud 1835. aastal. *„Kes toond waka rukid sellele tehtud toop wiina. Praak jäänd tegemise eest omale“*.[286]

Ligedama telliselööv

Maamõõtja Salomon Severin Dobermanni kirjelduse järgi 18. sajandi lõpust, 19. sajandi algusest asus Sagadi mõisas telliselööv, mis tootis tellised mõisa vajadusteks.[287] Tõenäoliselt asus lööv juba siis Ligedamal ning võib-olla pidi Ligedama pere vajadusel tegelema ka telliste põletamisega, sest mõisa hingeloendisse ilmub tellisepõletaja alles oluliselt hiljem. Ligedama telliskivimeister Abram Altorff ühes oma abikaasa Anno ja tütre Annaga oli kirjas alles 1850. aasta hingeloendis. Sissekanne annab siiski mõista nagu oleks meister elanud Ligedamal ka 1834. aastal. 1858. aastaks oli meister A. Altroff Ligedamalt lahkunud ning tema asemel elas talus (Liggedama telliskiwi meister) Jahn Loemann oma abikaasa Liso ja pisikeste lastega.[288] Eestimaa aadressraamatu andmeil oli 1893. aastal Ligedama telliskivilöövis meistriks Stepan Iwanow Nikolajew.[289]

[283] EAA 1864, 2, V-41: 193; EAA 1864, 2, VI-53: 75: EAA 1864, 2, VIII-127: 155p.
[284] EAA 1864, 2, IX-94: 201p–202; EAA 1864, 2, X-197: 226p–227.
[285] Am 41, 1, 178: 32p.
[286] EKM ERA II 153: 729; EKM ERA_II_198: 109.
[287] EAM 70, 1, 3: 31p.
[288] EAA 1864, 2, IX-94: 201p–202; EAA 1864, 2, X-197: 226p–227.
[289] Estländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94. Riga 1893, S. 113.

Foto 7. Väljavõte krahv Ludwig August Mellini atlase Rakvere kreisi kujutavalt kaardilehelt, kus on kujutatud nii Ligedama (Liggedam) vesiveski, kui ka Sae (ilma nimeta) vesiveski, kuid pole Laviku vesiveskit. Millal Ligedamale vesiveski asutati pole täpsemalt teada (Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthymern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel. Riga-Leipzig, 1798)

1926. aastal avaldatud kuulutusest, millega *„Ligedama telliskivitehas“* rendile sooviti anda, selgus, et lisaks hoonetele kuulus selle juurde veel ka 9,09 dessatiini (9,9 ha) maad.[290]

Talude rentimine ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruandest nähtus, et varasemaga võrreldes nõuti kuue-päeva peredelt vaid üht hobust ja kahte härga, muus osas olid nõudmised samad. Aruandes ei kajastanud lehmade ja lammaste olemasolu ning tundub, et seda peredelt enam ka ei nõutud.[291] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

[290] Antakse rendile. – Waba Maa, 1926, nr 79.
[291] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

Tabel 10. Väljavõte Kadrina kihelkonnakohtu koostatud perede raudvara aruandest 1819. aastal[292]

Peremehe nimi	Mitme päeva pere	Hobused	Härjad	Odra seemet tünder	Kaera seemet tünder	Adrad	Äkked	Vankrid	Reed	Kirved	Vikatid	Sirbid	Räimevõrgud	Paadid
Sae Kusto	4	1	4	4	2	2	2	2	2	3	4	4	10	1
Lemmoselja Tanel	2	1	–	–	–	1	1	1	1	1	2	2	–	–
Lawike Jürri	4	1	2	3	3	2	2	2	2	3	4	4	1	2

Esimesed teadaolevad rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, pärinevad 1826. aastast Sae Gusto ja Lawike Jürriga ning 1829. aastast Lemoselja Danieli (Taniel) ja Kolioka Adoga. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik pöllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *“keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida”* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *“ni paljo kui nende joud annab, jure teha”*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras“*, rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[293]

[292] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.
[293] EAA 876, 1, 112: EAA 876, 1, 112: 7–8, 9–10, 17–18.

Foto 8. Vaade Sae veskile üle paisjärve (RMF 641:152)

1860. aastate alguses hakati Palmse mõisas sõlmima rendilepinguid, millega viidi pered teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Gusto (Kustas) Greenwaldtiga sõlmis mõis 1861. aastal kuueks aastaks lepingu Sae talu peale mis deklareeris: *„Ukspäinis agga jäwat maha 1, kümnes 2, neddalissed teo ja waimo päwat aasta ümber ja 3, moisa rehhepeksminne. Sellewasto aga jawat abbipaewat ja ketrus nenda kui seiamale“*. Kümnise, teo- ja vaimupäevade eest pidi pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 56 *„selged hõbbe rahha aastas“*, rehepeksu asemel andma aga aasta lõpus ühe tündri rukist. Lisaks pidi pere käima talvel üheksa päeva vooris ning *„raiub wiisteistkümmend seitsmejalla sülda ahju puid, arssinapikka allud, ja weab neid seitsme wersta pealt metsast wälja. Selle ette agga sawat temmale seitsekümmend wiis koppikat sülla pealt tassotud“*. Mõisale jäi aga õigus küttepuude tegemist vähem ehk üldse mitte küsida, mistõttu pidi rentnik seda igal sügisel mõisas järele kuulamas käima. Eraldi rõhutati üle, et rohkem kui 15 sülda puid aastas, mõis nõuda ei tohi. Raharendi pidi pere maksma kahes jaos 1. märtsil ja esimesel septembril, tündri vilja ja veski rendi – viis rubla, detsembri lõpuks. Raha asemel võis rentnik anda mõisale ka kartuleid, kuid mitte rohkem kui 25 tündrit aastas. Kartulite hind arvestati viina hinna järgi: *„kümme tündred kartuhwled sawad ühe wadi wiina waert arwatud, ja igga aastane wiina hind peab selle järrel arwatud , kui keskminne hind sest saab wõetud, mis wina eest kubbermango tseitungide jarrel 1mse Rojakuu päwast senni kui 1mse Paasto kuu päwani on maksetud“*

Erinevalt enamuse teiste peredega sõlmitud lepingutest oli selles ka klausel, mis garanteeris, et juhul kui G. Greenwaldt enne lepingu kehtivuse lõppu sureb, jääb Sae koht tema poja Jakobi kätte ning rendi tingimused ei muutu.[294]

Mis puutus rendi tasumisse kartulites, siis kõikus viina hind üsna suures ulatuses. Kui näiteks 1860. aasta aprilli lõpus maksis vaat 50% viina ainult 7¾–8 hõberubla, siis oktoobris juba 9½ rubla, 1861. aasta veebruaris 12 rubla ja oktoobri alguses juba 16 rubla. 1862. aasta veebruari lõpuks oli see langenud 12½ rublani ning oli oktoobris 13 rubla. 1863. aasta novembriks oli viina hind langenud taas 8 rublani vaadilt.[295] Siiski võis rentnik ainult kartulite müümisega heal aastal tasa teenida isegi kuni ⅔ rendirahast, halval aastal aga oluliselt vähem.

Sisuliselt samadel tingimustel sõlmis mõis lepingu ka Jakob Lawikuga. Ainsa erinevusena ei garanteeritud talu jäämist perele J. Lawiku enneaegse surma puhul.[296] Lemoselja pere ja mõisa vahelist rendilepingut 1860. aastatest ei ole kahjuks säilinud.

Sae

Sae veskitalu, suurusega 60,03 dessatiini (65,6 ha), ostis Jakob Greenwald 1867. aastal 4 500 rubla eest.[297] 1975. aasta suvel toimus Lahemaal Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna I kursuse üliõpilaste välipraktika, mille käigus plaanistati majaõuesid ja tehti majaplaane ning koguti andmeid hoonete vanuse ja perede endis aegse majanduselu kohta. Selle järgi oli Sae talu elumaja ehitatud 1878. aastal. Kõrvalhooneist olid alles veel kuur ja saun. Majaesise allee rajas 1878. aastal Alexander von der Pahleni saadetud mõisa kärner. Elumajast 20 m lõunas kasvas talu sulaste poolt Inglise-Buuri sõja ajal buuride auks istutatud tamm.[298]

> Jakobi poeg Gustav Greenvaldt lõi kaasa kohalikus seltsi ja ühiskonnaelus ning oli aktiivne vallavalitsuse tegelane. Teda ja tema tegevusi iseloomustati 1933. aastal järgnevalt:
>
> Et raha ei oleks waja kodus sukasääres hoida, selleks on Wõsu Laenu-Hoiu ühisuses teraskapp, mida tuli ei põleta ega rott ei näri. Pankiir Gustaw Greenwald oskab panga rahasid eeskujulikult korras hoida. Peale selle on Greenwald põline Palmse walla wolimees. Omab Wõsu lähedal „Sae“ talu ja jahuweski ning kena peigmeest ootawa tütre.[299]

[294] Roojakuu – oktoober; paastukuu – märts. EAA 876, 1, 113: 5–6p.
[295] Getreide Preise. – Эстляндские губернские ведомости/Estländische Gouvernements-Zeitung/Eestimaa Kubermangu Teataja, 1860, nr 35, 79; 1861, nr 17, 80; 1862, nr 79; 1863, nr 90; Getreide Preise. – Revalsche Zeitung, 1862, nr 45.
[296] EAA 876, 1, 113: 10–11p.
[297] Maa Walla Kuulutaja, 1873, nr 4.
[298] ERM EAp 540 EA 141:3. Piret Pukk, Anne Loonela, Reet Vikkat 1975. Lahemaa maakülade hoonestusest ja majanduselust, 83, 107, 108.
[299] Raporter. Raport Palmsest. – Maaleht, 1933, nr 106.

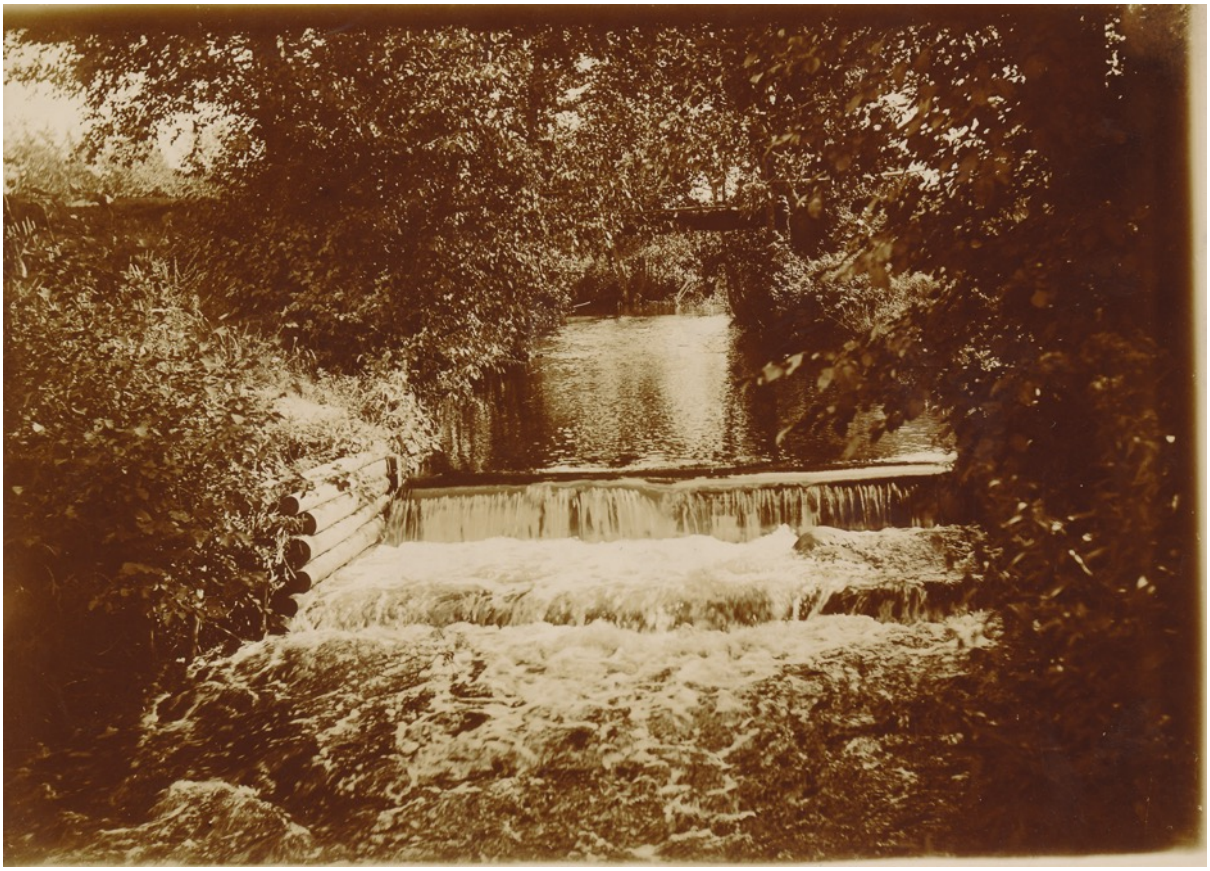

Foto 9. Vaade Sae vesiveski tammile selle alt (RMF 641:151)

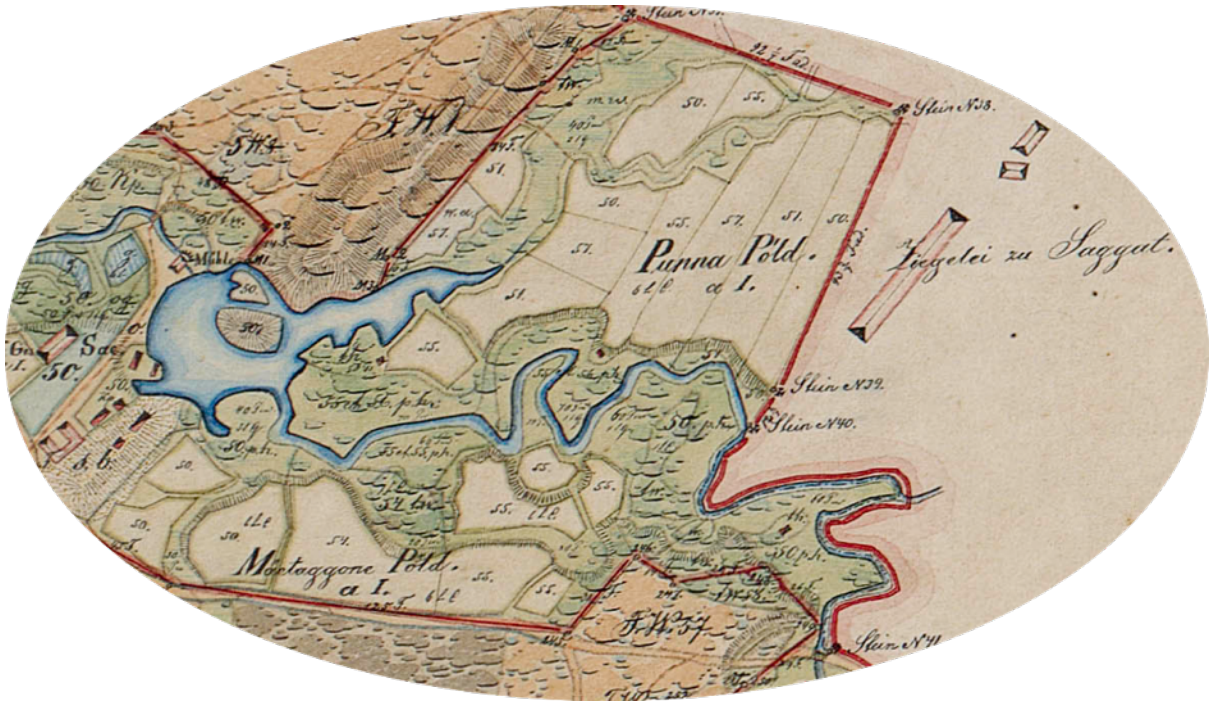

Foto 10. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Sae pere, Sagadi poolele on joonistatud ka Ligedama telliselöövi hooned (RM 7045 Ar1 2099:1)

Laviku

Lawiku veskitalu, suurusega 66,25 dessatiini (72,38 ha), ostis 1866. aastal päriseks Gustaw Lawik (1838–1871) 3400 hõberubla eest.[300] Kuna Gustaw Lawik suri vaid neli aastat pärast talu ostmist ja tema lapsed olid alles väikesed, jätkas talupidamist perenaine Leno Lawik.[301] Paraku jätkusid pere õnnetused ka järgnevatel aastatel:

> Laawiku koha perenaine Leena Laawik pidi mõne aasta eest oma mehe, mehe ema ja oma ema ühe korraga mahamatma ja ise kolme lapsega järele jääma. Et elumaja juba wana ja lagund oli, laskis lesk nüüd oma lastele mälestuseks wäga wiisipäralise uue toa ehitada, mis enamiste juba walmis oli saamas, kuid uksed ja aknad alles pooleli käes. Sääl pidi 2. augustil õnnetus tulema ja lõunasöögi ajal uus tuba seest põlema minema. Kellegi abi ei maksnud enam. Põlew tuba oli pääl tuule ja säält läksiwad ka aidad, karjalaudad jne. põlema, kus juures wäga wähe riidid ja muud majakraami wälja saadi. Paari tunniga oli kõik jõuka maja rohke warandus tuhaks saanud. Ahju küdemise ajal arwatakse tuld hööwli laastude sisse sattunud ja säält kahju tulnud olewat. Kahju arwatakse umbes pääle 2000 rbl. suur olewat.[302]

Foto 11. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Laviku pere (RM 7045 Ar$_1$ 2099:1)

[300] Maa Walla Kuulutaja, 1883, nr 9.
[301] EAA 1227, 2, 49: 22.
[302] W. D. Tulekahju. – Eesti Postimees, 1874, nr 37.

L. ja G. Lawiku poeg Jakob hakkas meremeheks ning jõudis välja Ameerikasse, kus nakatus kullapalaviku ning asus Alaskale Klondike'sse. Järgnev lõik pärineb Tõnis Sepa meenutustel, mis avaldati 1928. aastal raamatus „Kuld! Kuld!":

> Kus ilmakaares ei leidu eestlasi? Neid võib kohata pea igal maal, kui mitte palju, siis mõned üksikud ikka. Harilikult on nad kõik endised meremehed. Kullapalavik oli neid salgakese ka Klondike'isse meelitanud. Nimetan kõigepealt Jakob Lavikut ja Karl Martinit. Pidasid seltsis poodi. Valdasid mõlemad hästi inglise keelt kirjas ja kõnes. Ja nende kaup käis hästi. Iseäranis sitke ja väsimatu töömees oli Lavik. Käis talvel 50-kraadises külmas moona kaevandustesse müütamas, kuus koera kelgu ees. Olid ka ainsad eestlased, kes suuremal viisil oma käe peal kulda otsisid.
>
> Tähendan veel, et Lawik peale mõneaastast Klondike'is töötamist kodumaale oma sünnipaika Võsule ilmus, siin veskit ehitama hakkas, kuid nii suures ameerikalikus stiilis, et ettevõte kõrvalises maakohas end ära ei tasunud ja mehe võlgadesse viis. Rändas uuesti Ameerikasse, et raha teenida, kannatas mitmesuguseid Aljaska metsiku elu viletsusi, kuni viimaks jalad jälle alla sai. Suri San Franciskos südamerabandusse, kuna ta enne surma veel suurema summa raha oma isatalu lunastamiseks saatnud.[303]

J. Lawik sündis 14. aprillil 1866 Lavikul, käis 1883. aastal Ilumäel leeris, kus tema teadmised usuõpetusest hinnati heaks (*gut*). Kahjuks ei oska kirikuraamatud tema surma kohta muud öelda, kui et see juhtus Ameerikas.[304] Tekstis mainitud vesiveski oli tõepoolest suurejooneline ja võimas kiviehitis, mille veskitamm oli *„tugew betoonehitus palkidest raamiga ja üle kolme m kõrgune"*. Veski jaoks telliti turbiin, aga ka aurukatel ja muid masinaid. Lisaks üritas J. Lawik rajada moodsat kanakasvatust ja haudejaama.[305] 1914. aasta sügisel nõudsid võlausaldajad oma raha tagasi ning talu läks oksjoni teel müüki:

> 17. detsembril tuleb siinses ringkonnakohtus enampakkumise teel müügile Hans Sinisssowi 5875 rbl. 92 kop. ja Tallinna Wastastikuse Kreditseltsi 11.408 rbl. 4 kop. wõla pärast Jakob Laawiku Rakvere kreisis Palmst mõisast lahutatud talu, mis 99 tiinu 900 ruutsülda suur on. Hüpoteegi wõlga on seal peal 52.120 rbl. Pakkumine algab 15.000 rbl. peale. Igal oksjonist osavõtjal olgu 1500 rbl. käsiraha sissemaksmiseks kaasas.[306]

Ameerikast saadetud raha abil õnnestus talu siiski päästa ning 1920. aastatel on selle perenaiseks J. Lawiku õde Anna Katrina, kes oli 1896. aastal abiellunud Haljala kihelkonnast pärit Priidik Johannes Gustawsoniga.[307]

1929. aastal avalda ajaleht Päewaleht pikema kirjutise täheühendi G. J. P. taha peitunud suvitajalt, kes kirjeldas oma suveseikluste seas ka matka Võsult Palmse suunas:

> Koljuka mäelt paremat kätt wiib tee Ilumäele, Palmsi mõisa, Oruweskile. Tee läheb samuti, nagu siin igal pool, mööda ilusat marjulist metsaalust. Jäljed ühinewad ja lähewad lahku, wahel hargneb terwe teedesõlm igasse

[303] Sepp, J. Kuld! Kuld! (Tõnis Sepp Ameerikas). Tartu 1928, lk 88–89.
[304] EAA 1227, 1, 132: 38; EAA 1227, 1, 133: 57–57p.
[305] Jaan Tõnisson Narwa kosel. – Waba Maa, 1930, nr 236; Weemasside häwitustöö Wõsul. – Päewaleht, 1936, nr 227.
[306] Tallinna Teataja, 1914, nr 204.
[307] EAA 1227, 2, 49: 22.

harusse, ja tärkab mõte, ei tea, kuhu wälja jõuad. Nähtawale tuleb kogu suuremaid hooneid nagu mõne wäiksema mõisa majad hulga piksewarrastega ning oja weskijärwega. See on Laawiku.[308]

7. septembril 1931 korraldas Rakvere-Paide rahukogu oksioni, millel teiste hulgas pidi Wiru panga 1500 kroonise võla tõttu oksitama ka Anna Gustawsonile kuuluv Laviku talu. Talu alghinnaks määrati 5000 krooni, kuid võlgu oli talu arvel üleval 25 000 krooni eest. Oksjon jäi siiski toimumata, kuna võlg Wiru Pangale maksti enne oksjonipäeva ära.[309] Vaatamata sellele ei jäänud talu Gustawsonidele enam kauaks, sest juba 1933. aastal ilguti pere kallal ajalehes Maaleht: *„Oli ilus ja tubli „Lawiku“ talu ning weski omanik, aga näe, — ikka need wekslid, oblikatstoonid – läbi puha, järel waid kepp ja kott“*.[310] Villi Jahilo sõnul põhjustas talu pankroti perepoja lai elu Tartus tema ülikooliõpingute ajal.[311]

Talu ostis endale esimene eestlasest Tallinna linnavolinik Jaan Schlicht, kes aga juba 1936. aastal müüs seda ajalehe vahendusel oma vanaduse tõttu. Tema sõnul oli tegemist vesiveski ja ilusa taluga *„ühes koralikkude suuremate hoonetega, jõeäärne, suur viljapuuaed“*.[312] Talu J. Schlicht siiski müüdud ei saanud, sest järgmise aasta sügisel võitles ta kestvate vihmasadude tõttu veskitammist läbimurdnud ja suurt hävitustööd põhjustanud tulvaveega ning ülejärgmisel aastal oma metsade vahel asuvatel põldudel orast hävitavate metskitsedega, kes pärast looduskaitse alla võtmist hoogsalt sigima olid hakanud. Ajalehe Wirumaa Teataja ajakirjaniku hinnangul *„on saagilootused kadunud ka Laawiku weskikoha omanikul Schlihtil, kes tänawu oma metsawahelistelt põldudelt õige wähest saaki saab“*.[313]

Lemuselja

Lemuselja ostis 1869. aastal Vana-Karistelt (Alt-Karrishof) pärit Hans Putnik (1839–1915), kes sattunud Palmsesse juhuslikult, kuna tema õde oli sinna abiellunud ja suri seal sünnitusel. Kuna õemees Juhan Orra ei tahtnud enam kohta pidada, jäi poissmehest H. Putnik, kes oli tulnud õe matustele, kohale ning ostis selle välja. 1880. aastal abiellus ta Jõhvis sündinud Juliega.[314]

1878. aasta juulis Palmse walla Aleksandrikooli abikomitees H. Putnik, peakohtumees Palmses.[315]

[308] G. J. P. Wirumaa wõlu. – Päewaleht, 1929, nr 194.
[309] Suurem kinnisvarade oksjon Rakveres. – Wirumaa Teataja, 1931, nr 103.
[310] Palmses on rikkaid mehi. – Maaleht, 1933, nr 35.
[311] Villi Jahilo suulised mälestused 16. augustil 2020.
[312] Päewaleht, 1936, nr 114.
[313] Weemasside häwitustöö Wõsul. – Päewaleht, 1936, nr 227; Metskitsed häwitawad põldudel orase. – Päewaleht, 1937, nr 108.
[314] Tarvel, E. Lahemaa ajalugu... lk 163; EAA 1227, 1, 133: 122
[315] Eesti Postimees, 1878, Nr. 31. Sakala, 1878, Nr. 25.

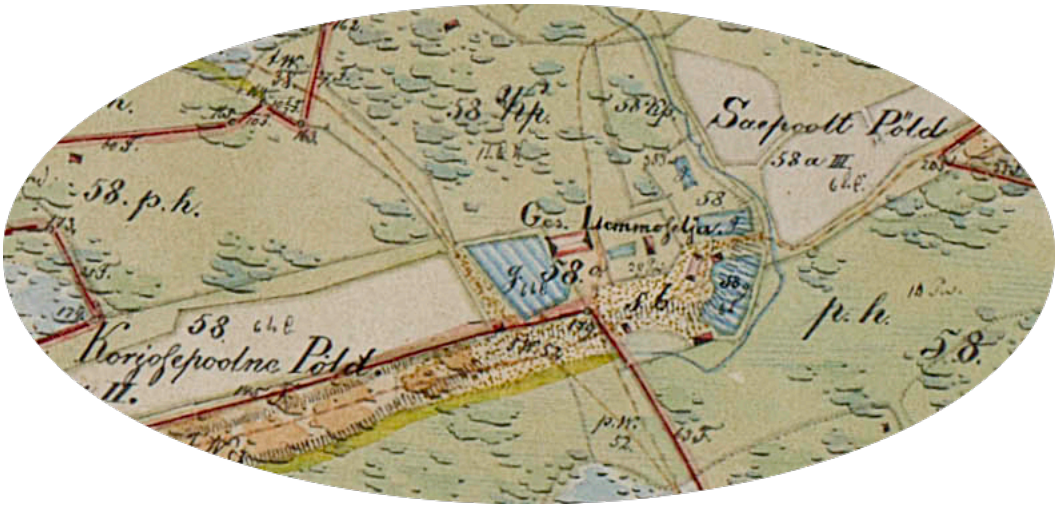

Foto 12. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Lemuselja pere (RM 7045 Ar_1 2099:1)

1975. aasta andmeil oli Lemuselja elumaja ehitatud 1867. aastal, laut ühes kuuri ja aidaga 1887. ja saun 1937. aastal. Ülejäänud hoonete – ait ja kelder – ehitusaeg polnud teada.[316]

Talust pool kilomeetrit läänes asub 1911. aastal sisse õnnistatud perekonnakalmistu. Muinsuskaitseameti andmeil maeti sinna esimesena 29. detsembril 1915 surnud Lemmuselja talu peremees H. Putnik. Hiljem veel tema abikaasa ja perenaine Julie Putnik (1858–1920), nende poeg Karl-Eduard (1887–1947) ja tema abikaasa Anette (1884–1976) ning peretütar Anna Putnik-Lillbock (1880–1952) ja tema abikaasa August Lillbock (1879–1964).[317]

Palmse vallamaja

Vallamaja krundi suurusega 0,46 dessatiini (0,5 ha) Koljakule ostis vald Palmse mõisa omanikult Alexis von der Pahlenilt 100 rubla eest. Mõisalt osteti ka maja ehitamiseks vajalikud palgid. 7. aprillil 1895 anti vallamaja ehitustööd vähempakkumisel välja meister Jakob Tankmannile, kes küsis vallalt tööde teostamise eest 890 rubla. Vallmaja võeti meistrilt vastu 19. augustil ning õnnistati pidulikult sisse 30. septembril 1896.

Palmse vallamaja põles maha 14. juulil 1941, mil metsavennad ründasid seal peituvat üheksat kohalikku punategelast. Nõukogude piirivalvurite sekkumine sundis metsavendi taanduma. Ühe versiooni kohaselt süttis vallamaja lahingu käigus, teise versiooni kohaselt süütasid vallamaja punategelased ise, et pääseda üksikus metsakohas asuva vallavalitsuse valvamisest. Tulekahjus hävis täielikult Palmse valla arhiiv.[318]

---

[316] ERM EAp 540 EA 141:3. Piret Pukk, Anne Loonela, Reet Vikkat 1975. Lahemaa maakülade hoonestusest ja majanduselust, 104, 107.
[317] ERM EAp 540 EA 141:3. Piret Pukk, Anne Loonela, Reet Vikkat 1975. Lahemaa maakülade hoonestusest ja majanduselust, 104, 107; EAA 1227, 1, 133: 122; Lemuselja talu kalmistu, mälestis nr 22307. https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=22307 (26.06.2020).
[318] Talving, H. Eesti vallamajad. Tallinn 2009, lk 193.

Foto 13. Palmse vallamaja Koljaku mäel enne I maailmasõda (Foto: Jakob Weber; RMF 641:143)

Koljaku mäe tee läbikaevamine

Ainus tee Võsule viis üle Koljaku mäe. Võsu autoomaniku Jaan Mahkvei poeg Guido Mahkvei meenutuste kohaselt olnud tema isa oma autoga kogu aeg hädas. *„Isal oli üks esimesi veomasinaid Võsul, mille mootor oli nõrk, Koljaku mägi veel läbi kaevamata ning järsk. Isa võtnud külast poisse peale, kes prii sõidu eest pidid masina mäest üles lükkama“*.[319]

1931.–1932. aasta talvel algas hädaabitööde korras Koljaku mäe maha kaevamine. Kuna mägi koosnes peamiselt liivast oli seda võimalik teha ka talvel. *„Kaewatakse sisse umbes 4 mtr., wäljakaewatud liiwa omakorda orukoha täiteks viies“*. 1932. aasta suvel kaeti uus teeosa raudkividega ning tee äärde paigaldati tsemendist kaitsepostid.[320]

[319] ERM KV 423:7. Aino Veelmaa, Mart Veelmaa 1980. Mälestuskilde Võsu ajaloost (aastad 1870–1930), 19.
[320] Antakse ja wõetakse tagasi. – Wirumaa Teataja, 1932, nr 12; Koljaku mäe mahakaewamine jätkub. – Wirumaa Teataja, 1932, nr 19; Autoõnnetus Võsu teel. – Wirumaa Teataja, 1933, 109.

Foto 14. Koljaku mäe tee, puude tagant paistab Sagadi mõisa Mäe kõrts (Foto: Carl Sarap, 1932; RMF 100:417)

Korjuse ajalooline õiend

Korjuse küla sai alguse Korjuse peredest, mida adramaarevisjonide vakuraamatuis ja hiljem hingeloendeis nimetati tavaliselt Võsu küla perede hulgas. Millal talukohad alguse said pole kahjuks teada. Samuti pole võimalik öelda, kas said pered nime nende maadest läbi voolava Korjuse (Käsmu) oja järgi, või vastupidi. Mõlemad talu õued asusid otse oja kaldal, Korjuse Alt õu ühes hoonetega jäi oja paremale ja Korjuse Ülalt õu ühes hoonetega oja vasakule kaldale. Talude juurde tõi Muikelt algav tee.

Kuna pered asusid kõrgendikul, mida piirasid metsad ja rabad, olid nende põllumaad suhteliselt – nagu järgnevalt näha – väiksemad, kuid see-eest oli mõlemal kasutada enam heinamaad ja karjamaad mõisa metsas.

Korjuse pered 18. sajandil

1711. aasta katkunimekirjas ja mõisa 1723. aasta vakuraamatus peret ei nimetata, küll aga esinevad 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus kaks rannatalupoegade hulgas üles võetud vabadikuperet – Korriusse Jaku ja Korriusse Jurri pered.[321] 1732. aasta adramaarevisjonis neid enam ei nimetata, küll aga esineb seal vabadik Korjosooja Mady. 1739. aasta adramaarevisjonis kutsutakse teda Korjossa Maddiks.[322] Ka meetrikaraamatuis esinevad paralleelselt nimekujud Korjuse ja Korjuse Oja, mida kasutati üsnagi tõenäoliselt ühtede ja samade inimeste puhul ning paraku läbisegi. Nii esinevad meetrikaraamatuis Korjuße Oia Jack ja tema abikaasa Elß, aga ka Korriusse Jack ja tema abikaasa Elß, Korjußeoia Jürri, aga ka Koriusse Jürri. Vaatamata sellele, et ei Jaak ega Jürri ilmu allikatesse enne 1726. aastat on tõenäoline, et pered olid olemas juba varem. Nii sündis Korjusse (Korjuße oia) Jaagu abikaasa Elß 1689. aasta paiku ning maeti 17. augustil 1729. Jaak ja Elß abiellusid 1705. aastal ning said 24 aastat kestnud abielu jooksul kaks poega ja kaks tütart, kellest üks tütar, kaheksa-aastane Elß (†1725), oli aga ema surma ajaks juba Käsmu surnuaiale viidud. 1730. aastal abiellus leskmees Koriusse (Korjuße oia) Jaak teist korda Piskesse Miku lese Marriga Võhmast. 1726. aasta adramaarevisjoni järgi oli Jaagu ja Elßu peres üks täiskasvanud poeg või sulane ja alaealine tütar Kay (1711–1728). Ka oma teise abikaasaga sai Korjusse Jaak tütre, kelle Ilumäe kabeli köster ja laulumees Hinrich Johann Eeck 5. oktoobril 1731 Evaks ristis.[323] Kui kaua Jaak ja Marri elasid pole kahjuks teada, sest pärast tütre ristimist ei mainita neid enam ei kirikuraamatuis ega adramaarevisjonides. 1739. aasta adramaarevisjoni

[321] EAA 3, 1, 445: 23p–24; EAA 3, 1, 460: 84p; DSHI 190 Estland 245: 7p–8p.
[322] EAA.3.1.469: 10p; EAA.3.1.475: 15p.
[323] EAA 3, 1, 460: 84p–85; EAA 1227, 3, 1: 31p, 69, 294, 393, 406, 411p.

materjalides on märge, mille kohaselt asustati Korjuse Jaak kogu oma perega ümber Haljala kihelkonda Aaspere (*Kattentack*) mõisa.[324]

Foto 1. Palmse mõisa Ero küla ja seda ümbritsevsse piirkonna jäävad mõisa valdused kandis kaardile Carl Magnus von der Pahlen 1795. aastal. Väljavõttel kaardist on kujutatud ka mõlemat Korjuse hajatalu (EAA 1690, 1, 45: 1)

[324] EAA 3, 1, 475: 2.

Kui Korjusse Jaak oli 1726. aasta adramaarevisjoni ajal veel keskealine, siis olid nii Koriusse (Korjußeoia) Jürri kui ka tema abikaasa 1726. aastal juba kirjas kui üle 60-aastased vanainimesed ning peale nende oli peres veel ainult üks tööealine naine.[325] Kuna neid kuni 1734. aasta aprillini meetrikaraamatu surnute nimekirjas üles polnud tähendatud, peab arvama, et nad olid 1732. aasta adramaarevisjoni ajal veel elus, kuid enam mitte Korjusel. Meetrikaraamatu andmeil oli neil poeg Ado, kes aga suri 16-aastasena 1724. aastal ning tütar Marri, kes 1720. aastal abiellus Hinrich Johann (Johan) Eeckiga, kelle kohta 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamat teatas, et tegu on vaba saksa sugu mehega, kes on Ilumäe kabeli laulumees ja köster ning koolmeister.[326]

Meetrikaraamatutes nimetati 1712. aastal veel Korjuße Christelit, Korjußoia Johanit ühes abikaasaga ja nende tütari Elßi Palmsest, kes sündis 27. detsembril 1716, kuid nende kohta midagi enamat teada ei ole.[327]

Nagu öeldud nimetati 1732. aasta adramaarevisjonis ainult ühte Korjusel elavat, Korjosooja (Korjusseoya) Mady vabadikuperet. Kuigi seda kindlalt väita ei saa, on võimalik, et tegemist oli ühega Korjusse Jaagu poegadest. Peres olid tööealised peremees ja perenaine ning kaks alla 15-aastast last. Pere käsutuses oli veoloomana üks härg ja lehm. Kahjuks ei kajastu Maddi ja tema abikaasa Madle lapsed äratuntavalt meetrikaraamatus. Alles 12. novembril 1732 on tehtud sissekanne, kus antakse teada Korjusse Oja Maddi ja Madle tütre Kai ristimisest.[328] 1739. aasta adramaarevisjoni ajal on peres olnud aga suisa seitse last, kolm poissi ja neli tüdrukut. Pere oli kasvanud ka loomade poolest, selles oli üks hobune ja härg ning kaks lehma. Rannatalupoegadest vabadike hulka üles võetuina neil mõisa ees vakuraamatus fikseeritud koormisi kanda ei tulnud.[329]

1759. aastal, mil asutati Muike karjamõis, sai Muike Noorpere rentnik (*Arrendator*) Dietrich Muick endale asemele Korgee-soo koha.[330] Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal revisjone enam läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Et pärast 1734. aastat pole säilinud ka meetrikaraamatuid, saab andmeid inimeste kohta alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid, seega pole ka Muickide elust ja tegevusest Korjusel teda midagi enamat peale nende sinna ümber asumise fakti.

1782. aastal hingeloendi järgi elas metsavaht Sacko Juhani peres Korjeso Jaagu 40-aastane lesk Ann, kes pärast loendust aga abiellus ning asus elama Aaspere mõisa (*Kattentack*, Haljala khk)

[325] EAA 3, 1, 460: 84p–85.
[326] EAA 3, 1, 475: 9p–10; EAA 1227, 3, 1: 19, 389p.
[327] EAA 1227, 3, 1: 85, 142p.
[328] EAA 3, 1, 469: 3p, 10p; EAA 1227, 3, 1: 303p.
[329] EAA 3, 1, 475: 7p–8; 15p–16.
[330] DSHI 190, Estland 261: 28p.

ning Võsu küla all olid üles võetud Korjeso Jürri ja Korjeso Gustavi pered. Dietrich Muick oli 1782. aastaks juba surnud, kuid tema lesk Liso elas Sae peres oma tütre Madli juures ja suri millalgi ajavahemikus 1782–1795.[331] Seoseid Dietrich Muicki ja hingeloendis olevate Korjeso peredega pole võimalik kinnitada ega eitada.

Korjuse pered 19. sajandi alguses

Millalgi 1782. ja 1795. aasta vahel paigutas mõis Korjeso Jürri ühes tema perega Kivikatku hajatallu, kuna sealne peremees Kiwikatko Juhan edutati peremeheks Võhma Jära (Jera) tallu. Tema asemele sai Vatku küla peremehe Hanso Jacobi noorem vend Hanso Abram, keda 1795. aasta kutsuti juba Korjeso Abramiks (1752–1799). Abram oli abielus Mayga, kellega neil olid pojad Josep, Jacob, Hans ja Gusto ning tütred Ann ja Madli.[332] Hiljemalt 1800. aastal sai Josep peremeheks ühes Uusküla kahest Prassi perest ning viis oma õed-vennad sinna kaasa. Korjesole asustati nende asemele Konno Abrami perest pärit Könno Juhhani poeg Jakob (1757–1828), kes 1795. aastal oli Muike karjamõisa kubjas ning abiellunud oma surnud eelkäia Tenno tütre Anniga, kellega neil oli kolm poega ja kaks tütart. 1834. aastal oli peremeheks ainus Jakobi ellujäänud poegadest, pere kõige noorem poeg Johan (1805–† enne 1870), kes oli alates 1830. aastast abielus Lenoga. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Lillepärri (Lilleberg). Johan Lillepärri oli oli peremees ka 1850 ja 1858. aastal.[333] Ilumäe koguduse personaalraamatu andmeil oli viimane Lillepärrist peremees Johan Lillepärri vennapoeg Hans (1832–1881).[334] Talu päriseksostmise ajal sai see nimeks Korjuse Alt (tabel 2).

1795. aastaks oli pererahvas vahetunud ka teises Korjeso peres. 1735. aastal sündinud Korjeso Gusto suri millalgi enne 1795. aastat ning tema asemel sai peremeheks endise mõisa kutsari ja tema abikaasa Anno poeg Juhhan (1768–1839), kes oli abielus Porgaste perest pärit Mallega, kellega nad said neli poega ja tütre. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Eek. Neist sai pärast Juhhani surma peremeheks Gusto Eek, kes oli seda ka 1850 ja 1858. aastal.[335] 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Korieso Juhhan mõisa kütt ja metsavaht. Ilmselt pidasid sama ametit ka tema eelkäia Gusto ning poeg Gusto.[336] Talu päriseksostmise ajal sai see nimeks Korjuse Ülalt (tabel 2).

---

[331] EAA 1864, 2, IV-4: 354, 370; EAA 1864, 2, V-42: 235p, 420p; Tarvel E. Lahemaa ajalugu... lk 132.
[332] EAA 1864, 2, V-42: 442–442p; 460p–461, 468.
[333] EAA 1864, 2, V-42: 419p, 421; EAA 1864, 2, VI-54: 173–173p; EAA 1864, 2, VII-106: 421p–422; EAA 1864, 2, VIII-129: 502p–503; EAA 1864, 2, VIII-130: 270p–271; EAA 1864, 2, IX-96: 549p–550; EAA 1864, 2, X-202: 586p–587; EAA 1227, 3, 9: 11p; EAA 1227, 2, 48: 31.
[334] EAA 1227, 2, 48: 31; EAA 1227, 2, 49: 25.
[335] EAA 1864, 2, V-42: 468–468p; EAA 1864, 2, VII-106: 422p–423; EAA 1864, 2, VIII-129: 502p–503; EAA 1864, 2, VIII-130: 270p–271; EAA 1864, 2, IX-96: 550p–551; EAA 1864, 2, X-202: 586p–587.
[336] EKLA 38, 7: 207p.

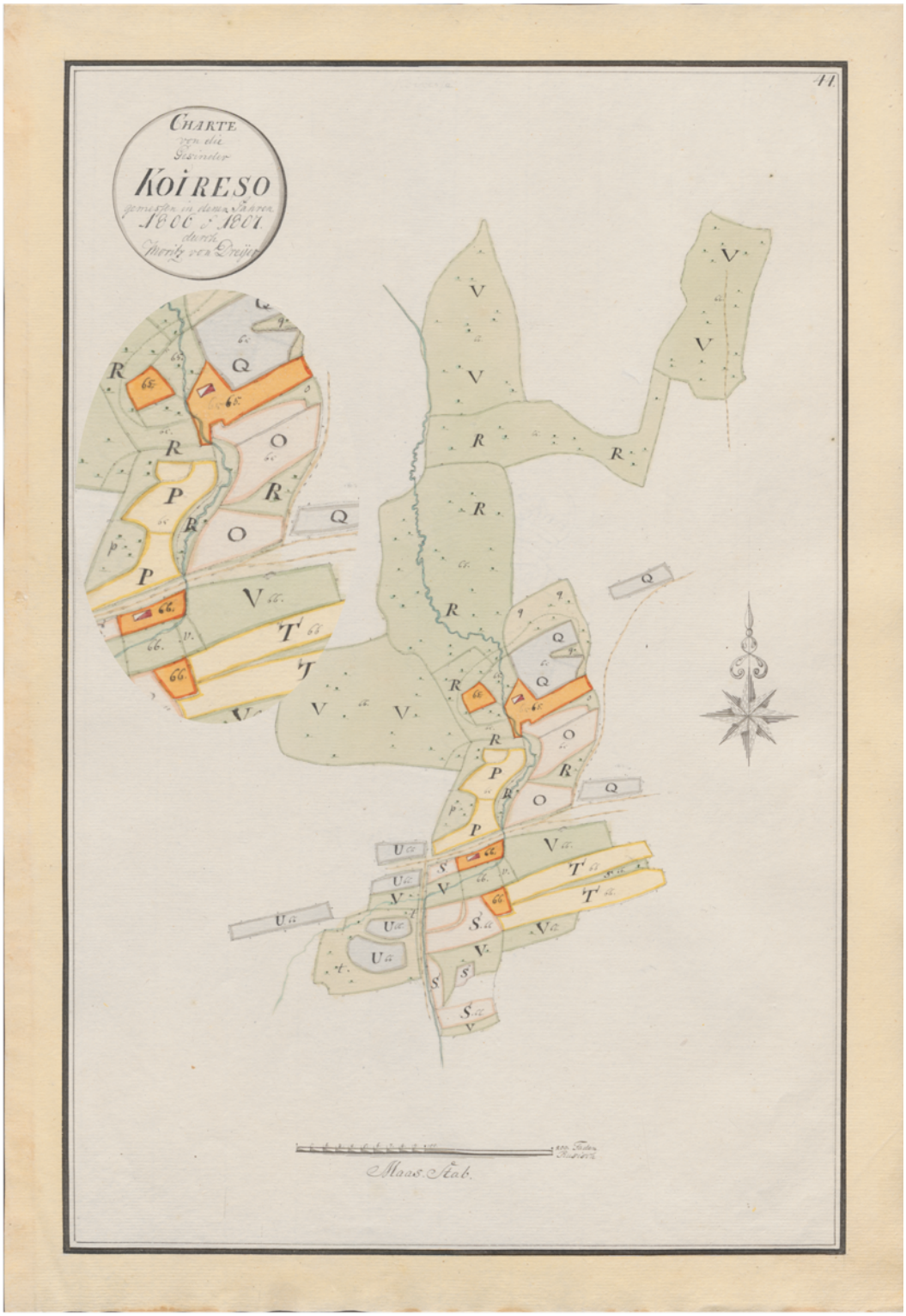

Foto 2. Korjesoo hajatalude perede kõlvikud 1806–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. Talus nr 65 (Korjuse Alt) toimetas Koriessoo Jacobi pere ja talus nr 66 (Korjuse Ülalt) mõisa metsavahi ja jäägri Koriessoo Johanni pere (EAA 1690, 1, 33: 44)

1831. aastal anti nekrutiks Korjuse Johani ja tema abikaasa Malle kolmas poeg, 23-aastane Johan, kes oli tõmmuka jumega ja vistrikuline, tema silmad olid hallid, juuksed pruunid ning nina keskmine, tema parema silma sarvkestal oli tume laik, ta oskas lugeda eesti keeles, aga mitte

kirjutada. 1838. aastal anti nekrutiks tema noorem vend Hans Eek. Erinevalt vennast oli ta rõõsa jume ja puhta näoga, täidlase lõua, suure suu, terava nina, hallide silmade, helepruunide kulmude ja juustega, lugeda ja kirjutada ta ei osanud.[337]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi olid mõlemad Korjuse pered kahe-päevakohad, mis pidi tegema mõisale aastas 100 rakmepäeva, millest suvel 44 päeva ja talvel 56 päeva ning 100 jalapäeva suvisel vaimudeajal (Jüripäevast kuni kolm nädalat pärast Mihklipäeva), millest oli korralist jalategu 46 päeva ning erakorralist suvel 23 ja talvel 31 päeva. Selleks pidi peres pidevalt olemas olema kaks tööjõulist meest ja üks naine. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[338]

Kahe-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema heinamaal kaheksa päeva tööd ilma rakendita, kuid mõisal oli õigus nõuda selle kompenseerimiseks kaheksaks päevaks lisarakendit mõnel muul talle sobival ajal. Lõikuse ajal pidi pere täiendavalt tavapärasele kahele rakme- ja jalapäevale tegema veel 16 lõikuse päeva. Kui osa rakmepäevi kevadise ja sügisese teedelagunemise ajal tegemata jäid, oli mõisal õigus need talle sobival ajal sisse nõuda.

Maksudena pidid pered andma mõisale 10 leisikat heina (üks saad = u 82 kg) ja ühe piimapüti, mis ümberarvestatuna rukkile tegi kaks toopi rukist aastas. Riigile pidi pere tasuma 3 rubla ja 18 kopikat pearahamaksu, andma magasini aastas ühe vaka rukkeid ja neli toopi otri ning postimoonaks ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kaks leisikat heinu.[339]

Lisaandmeid vakuraamatule pakub aastail 1806–1807 maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri koostatud Palmse mõisa atlas, mille kaardilehtedele on lisatud ülevaade mõisa kõigi talu- ja vabadikuperede käsutuses olevatest kõlvikutest (foto 2, tabel 1).[340] Tema hinnangul moodustas mõlema talu põldude aluspõhja punakas liiv, mille peal oli 4–7 tolli (u 10–18 cm) paksune liivaseguse halli mulla kiht, mis kehvemapoolsena kuulus 3. viljakusklassi.[341]

Perede heinamaad polnud samuti kõige paremad. Nii koplis kui ka heinamaadel kasvas valdavalt tumerohelist värvi aruhein, kuid üks kolmandik heinast oli soohein. Seega pidi Koriessoo Jacobi pere 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt tavalisel heina-aastal saama oma heinamaalt 76 saadu (6224 kg) aruheina ja 20 saadu (1638 kg) sooheina ehk kokku 7862 kg heinu. Koriessoo Johanni pere sai oma heinamaadelt 56 saadu (4586 kg) aruheina ja 15 saadu

[337] EAA 1864, 2, VIII-129: 502p–503; EAA 1864, 2, IX-96: 550p; EAA 178, 1, 3678: 23p–24; EAA 178, 1, 3687: 9p–10.
[338] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.
[339] EKLA 38, 7: 207p–208.
[340] EAA 1690, 1, 33.
[341] EAA 1690, 1, 33: 44, 59, 65p.

(1219 kg) sooheina ehk kokku 5805 kg heinu. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümme tuustine ja iga tuust leisikane.[342] Metsa ja karjamaad peredel ei olnud, kuid neil oli õigus karjatada oma loomi mõisamaal.[343]

Tabel 1. Korjuse perede kasutatavad kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri koostatud atlase järgi. Talu nr 65 oli hilisema nimega Korjose Alt ja talu nr 66 nimega Korjuse Ülalt.[344]

Pere	Hoonete all ja aiamaa		Põllumaa		Koppel		Heinamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Korjuse (Alt)	**0,58**	**0,64**	**3,63**	**3,96**	**0,38**	**0,41**	**19,92**	**21,76**	**1,50**	**1,64**	**26,00**	**28,41**
Rukkipõld			1,33	1,46								
Odrapõld			0,92	1,00								
Kesapõld			1,38	1,50								
Korjuse (Ülalt)	**0,33**	**0,36**	**4,42**	**4,83**	**0,38**	**0,41**	**14,50**	**15,84**	**1,38**	**1,50**	**21,00**	**22,94**
Rukkipõld			1,42	1,55								
Odrapõld			1,63	1,78								
Kesapõld			1,38	1,50								

Korieso Jakobi pere koht asus talumaal, samal ajal kui Korieso Juhhani pere metsavahikoht asus mõisamaal ning oli tema kasutada *„ni kaua kui nemmad keik omma Moisa teggo ia makso ausaste tassuwad, ia truiste tewad mis nende kohhus on. Kui nemmad sedda ei te, wottab Mois need maad taggasi, ehk panneb teisi innimessi nende peale elama“*.[345]

Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Kuna mõlemad Korjuse pered elasid kahe-päevakohtadel pidi neil alati olemas olema vähemalt üks hobune, kaks künnihärga, üks lehm, kaks lammast, kaks tündrit suvivilja seemet: üks tünder odra ja üks tünder kaeraseemet, üks ader, üks äke, üks vanker, üks regi, üks kirves, kaks vikatit ja kaks sirpi.[346]

Rendilepingud ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruande kohaselt kuulusid Korjuse perede

[342] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1690, 1, 33: 45, 59; DSHI 190 Estland 253: 5p.
[343] EAA 854, 5, 668: 67.
[344] EAA 1690, 1, 33: 59.
[345] EKLA 38, 7: 216p.
[346] EKLA 38, 7: 216.

kahe-päevakoha raudvara hulka üks hobune, kaks tündrit odraseemet, üks tünder kaeraseemet, üks ader, äke, vanker, regi ja kirves, kaks vikatit ja kaks sirpi.[347] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Esimene Korjuse peremeestega sõlmitud rendileping *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, kirjutati alla 21. aprillil 1825. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *“keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida”* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *“ni paljo kui nende joud annab, jure teha”*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras“*, rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[348]

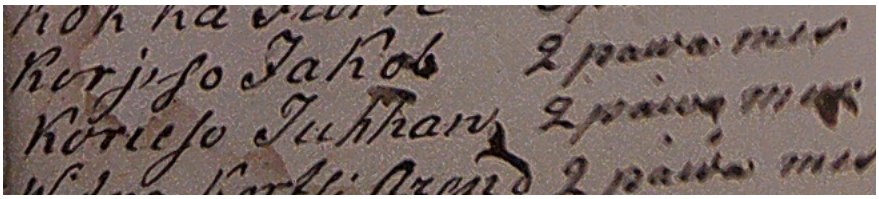

Foto 3. Korjeso Jakobi ja Korieso Juhhani allkirjad 21. aprillil 1825 mõisaga sõlmitud rendilepingul (EAA 876, 1, 112: 10)

Mõlemad Korjuse kohad läksid päriseks müümise läbi uute perede kätte (tabel 2). Korjuse Alt koha ostis endale 21. oktoobril 1838 Pärnumaal Veelikse (*Felix*, Halliste khk) mõisas sündinud ja

[347] EAA 876, 1, 20: 36.
[348] EAA 876, 1, 112: 9–10.

1870. aastal Palmse ümber asunud Jaan Koot. Vahetult enne ümberasumist abiellus ta Halliste kirikus Lenoga, kuid nende pojad Johannes, Anton, Oscar ja Julius sündisid juba Palmses.[349]

Tabel 2. Mõisalt välja ostetud Korjuse talud[350]

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
1	Korjuse Ülalt	27,17	Gustaw Treiberg	1877	1550,00
2	Korjuse Alt	21,33	Jaan Koot	1883	1550,00

Tundub, et koht valmistas J. Kootile pettumuse, kuna ta 20 aastat hiljem 1898. aastal kirjeldas oma kohta ja sellel ettevõetud tegevusi ning nende tulemust üsna mustades värvides. Tema sõnul: *„…üle üldse on põllud kehwad, oma wäärtusse poolest ossalt tuiskaw ja ossalt wesi liiw mis kewade ei lasse wilja õigel ajal maha teha ja wessi wilja ära rikkub, ossalt nii kuiw et sagetaste ei saa seemet tagasi sääljuuris teewad jänessed põltutele suurt kahjo sest et kohd metsade wahel on. [...] Enne minu koha ostmist makseti minu koha ette 45 rubla renti ja koha pidajad jäid seal juures vaeseks, senna juure antis mõis prii karjamaa ehitus materjali ja ahjo kütti mõisa metsast, need sissetulekud on Palmsi mõisa walitsus minu kohal ära wõtnud. Kaks Palmsi meest on enne mind seda kohda kaubelnud ja kässi rahad mõisa jätnud on kohda ülewaatades selle otsussele jõudnud et kohd mitte nõutud summa wäärt ei ole, ei ole kohtade rent meie lähetal mitte tõusnud. Et mina nii kõrged hinda olen maksnud tuleb sest et mina wõeras olen ja kohda õieti ei tunnud, ma olen oma kappitali koha sisse pannud pean issi waesel wiisil elama, sest vaevalt jõuan weel intressid 22 r 50 kop ja teised kõrvalised maksud maksta, mitte koha sise tulekutest waid kõrwal töötest. Senna juure weel üks selle koha tarwitaw sisse tuleku ära wõtmine tuleb, et mõisa metsast karjamaad on ära wõetud olen mina heinamaad karjamaaks sunnitud pidama, sest et karjamaad wähe ja waene on kui seda liiwast põldo tahan külwada selle einamaa kahjo tassomiseks olen mina heinamaad püüdnud parantada kellest üks hallikade oja labi jookseb kelle läbi maa-mõõtja selle koha hinda on wäga kõrgentanud et oja äärne einamaa selle koha päralt on. Selle hallikade wee on Gustaw Treiberg mööda läinud sügisel Baron Bahleni härra luba peale ära keeranud, et see wesi mitte minu heinamaale ei pea kasso tooma ilma mino paljo tööde peale waatamata mis mina selle oja kallal olen teinud. kui selle oja wessi jääb ära ehg saab wähentatud langeb minu koha sisse tulek paljo madalamale kui ta ialgi enne ei ole olnud“*. Kuna tsitaat on võetud *„Kõrgeste Auustatud Estima ritteschafti wanemate koosolekule“* kõrgendatud määraga maksustamise puhul saadetud protestikirjast, võib arvata, et J. Koot kirjeldas ehk olukorda siiski mõnevõrra tumedamates toonides, kui see tegelikult oli.[351] Eestimaa Rüütelkonna Maamaksu

[349] EAA 1227, 2, 49: 108; EAA 1227, 1, 132: 34.
[350] Maa Walla Kuulutaja, 1878, nr 1; 1883, nr 9.
[351] EAA 854, 5, 668: 67–67p.

Komisjoni hinnangul pidi Korjuse Alt pere 1896/1897. aasta aastane kasum põllumajanduslikult tegevuselt olema 92 rubla 66 kopikat ja Korjuse Ülalt perel 82 rubla 44 kopikat.[352]

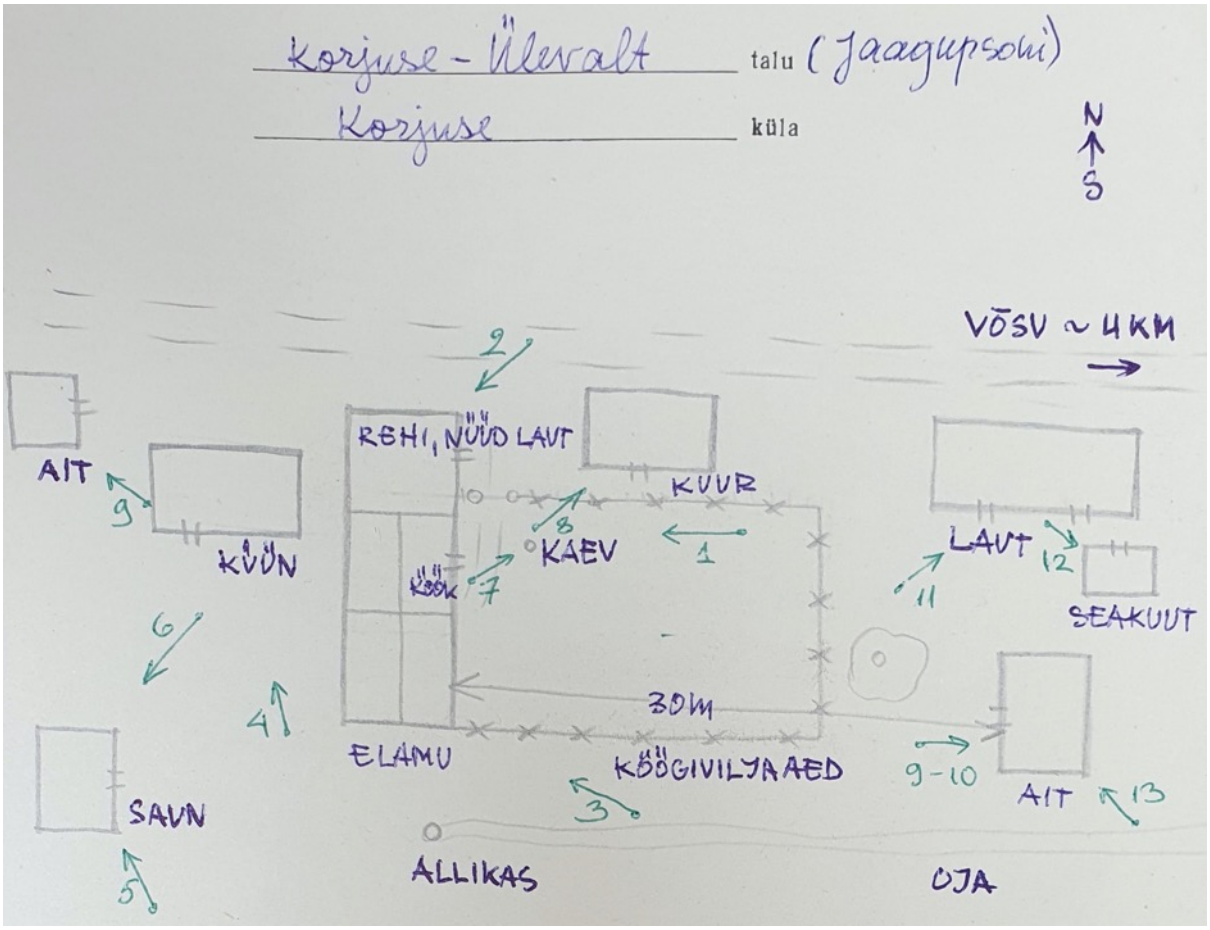

Foto 4. Korjuse Ülalt plaan 1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimise ajal (Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1320: 2)

Kirjeldatust parematest võimalustest annab tunnistust ka asjaolu, et 19. sajandi lõpus uuendati nii pere elu- kui ka majandushooned: 1895. aastal valmis uus elumaja, 19. sajandi lõpuaastail lautait, saun ja rehiküün ning 19. ja 20. sajandi vahetusel veel teinegi lautait ja küün.[353]

Korjuse Ülalt perel ilmselt nii hästi, sest 1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel käigus selgus, et pere elumaja pärines 19. sajandi II poolest ning majandushooned – laut-heinaküün, seakuut, ait ja saun – olid uuendatud alles 1930. aastatel.[354]

[352] EAA 854, 5, 668: 75.
[353] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1319: 1.
[354] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1320: 1.

Foto 5. Korjuse Alt talu kõlvikud 1866. aastal maamõõtja F. Krusmanni koostatud plaanil (EAA 2072, 1, 19: 1)

Uued pered Korjusel

Korjuse Ülalt pere naabruses üle oja oli mõisa 1859–1864. aasta kaardil kujutatud ka Korjosesauna Maddise vabadikukoht.[355] Koht on kujutatud ka aastail 1894–1913 koostatud Vene üheverstasel topograafilise kaardi kaardilehel.[356]

Korjuse Alt kohale rajati 20. sajandi alguses veel teinegi elumaja ühes kõrvalhoonetega – ühise katuse all olevad aidad, laut ja küün – Korjuse Alttoa. 1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimise ajal elas seal J. Kooti kõige noorem poeg Julius Koot, kes tegutses Haljala kihelkonnas mitmel pool kooliõpetajana ning oli lõpuks Sagadi algkooli juhataja. Vastavalt J. Kooti 1918. aastal tehtud testamendile jagati Korjuse Alt 1935. aastal kaheks võrdse suurusega taluks tema poegade Julius ja Johannes Kooti vahel, kusjuures keelas J. Koot testamendis talu võõrandamise seni, kuni seal on meessoost pärijaid. Johannes Kooti päritud talupool sai nimeks Korjuse Alttoa, Julius Kooti talupool jäi endise nimega – Korjuse Alt.[357]

[355] RM 7045 Ar1 2099:1.
[356] https://xgis.maaamet.ee/maps/XGis?app_id=MA22H5&user_id=at&LANG=1&WIDTH=1140&HEIGHT=814&zlevel=8,607677.18178954,6603459.3853471&setlegend=FMAMALU01_22=0,FMAMALU02_22H5=0,FMAMALU03_22H5=0,FMAMALU04_22H5=0,FMAMALU08_22=0,HMAALUS22=0,HMAAJAL22_H5=1,HMAAJAL01_22H5=1,FMAAJAL27_22=0,FMAAJAL30_22=1,HMAAJAL02_22=0 (10.04.2020)
[357] : EAA 4187, 1, 5362: 25–29.

Vene üheverstasel topograafilisel kaardi kaardilehel on Korjuse Ülalt kohast lõuna pool Muike-Korjuse tee ääres kujutatud veel kahte kohta, Oja ja Hiiela. Neist Oja on tekkinud pärast Palmse mõisa 1864. aasta kaardi ja enne Vene üheverstasel topograafilisel kaardi koostamist ning Hiiela on asundustalu, mis on Eesti Vabariigi aegne, kuigi ka selle kohal on üheverstasel topograafilisel kaardil juba elukoht kujutatud. Oja eluhoone on pärit 19. sajandi II poolest, kuid kõik kõrvalhooned – laut, saun, kelder, ait – on rajatud 1930. aastatel.[358] Hiiela elamu, kelder, ja rehealune rajati 1930. aastail.[359]

Hiiela asus esialgselt Uusküla Pretiko pere maal ja oli ilmselt saunikukoht ning muutus iseseisvaks alles 1936. aastal mil Leonty Tael koha – suurusega 0,3903 ha – Pretiko omanikult Milli-Fileida Välimehelt 80 krooni eest ära ostis.[360]

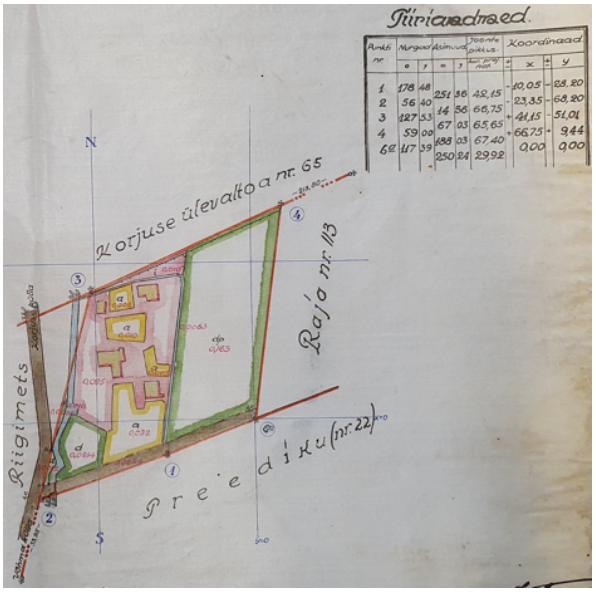

Foto 6. Väljavõte maamõõtja Artur Tiido valmistatud Hiiela krundi plaanist (ERA 4187, 1, 9056: pagineerimata)

Katastri ameti teatel oli Hiielal 0,053 ha aiamaad, 0,1862 ha heinamaad ja 0,1517 ha kõlbmata maad. Kuna kõik eluhooned olid L. Taela omandus, siis maksis ta ainult maa eest.[361]

[358] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1322: 1.
[359] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1321: 1.
[360] EAA 4187, 1, 9056: 5, 7.
[361] EAA 4187, 1, 9056: 7, 11.

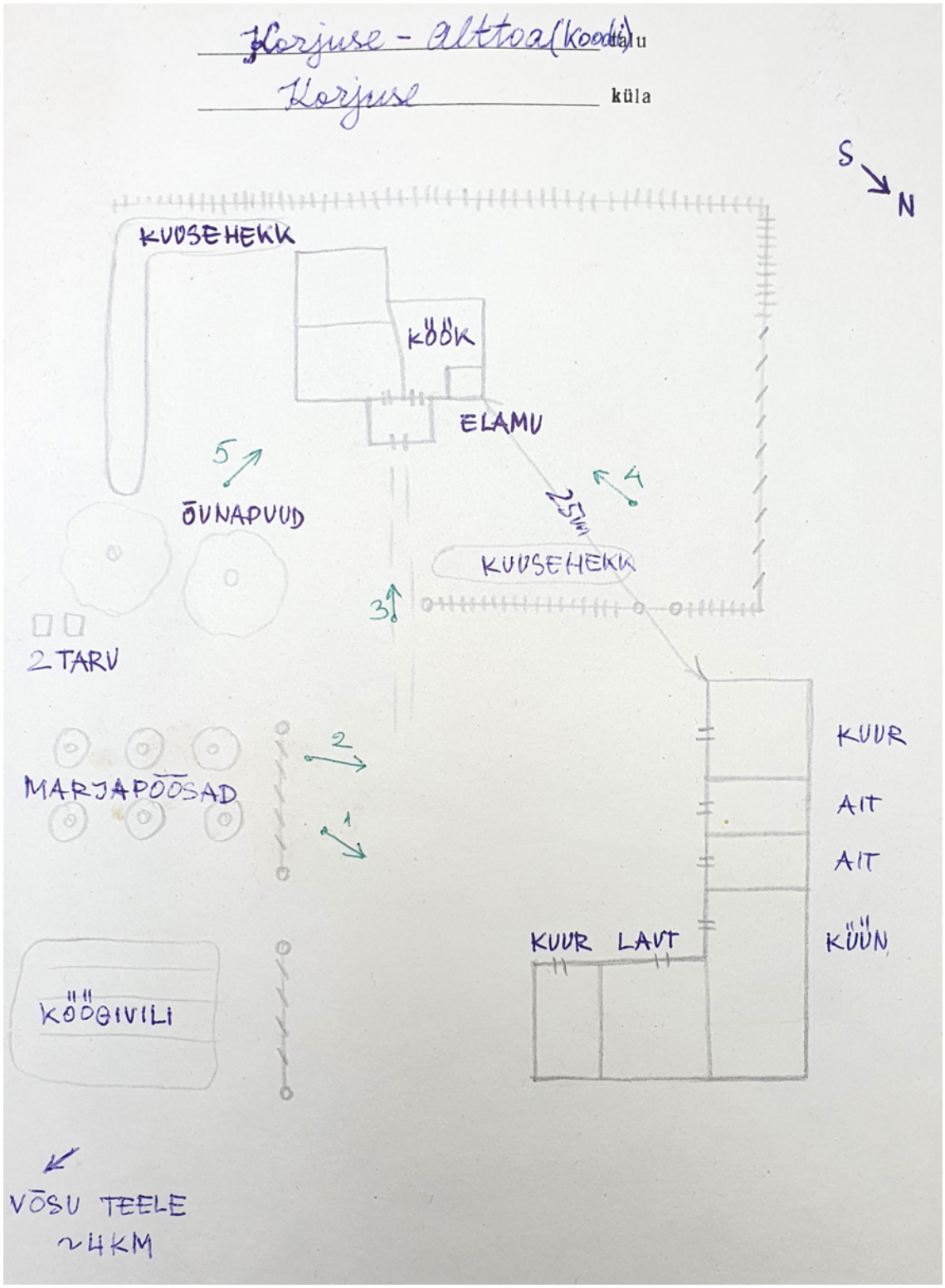

Foto 7. Korjuse Alttoa plaan 1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimise ajal (Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1318: 2)

Samamoodi oli ka Oja kohaga, mis asus algselt Uusküla Pitka talu maal. 25. septembril 1935. aastal müüsid Pitka omanikud Jakob-Albert Prass ja Elisabeth Prass oma maast Aleksander Kabritsale 3,15 ha suuruse Oja maatüki ühes kõikide hoonete ja päraldistega 200 krooni eest.

Katastriameti andmetel oli Oja kohal 0,193 ha põllumaad, 2,556 ha heinamaad, 0,281 ha karjamaad, 0,12 ha kõlbmata maad.[362]

1942. aastal oli Korjuse Alt peremeheks endiselt J. Koot, Korjuse Alttoa peremeheks Joh. Koot, Oja peremeheks A. Kabrits ja Hiiela peremeheks L. Tael. Korjuse Alt perel oli põllumaad 2,21 ha, heinamaad 4,25 ha, karjamaad 5,02 ha ja muud maad 0,34 ha, kokku 11,82 ha. Maa tegelikuks kasutajaks oli aga hoopis Enn Ristimäe. Korjuse Altoale kuulus 2,27 ha põllumaad, 5 ha heinamaad, 3,82 ha karjamaad, 0,39 ha muud maad, kokku 11, 48 ha. Korjuse Ülalt omanikuks oli Hilda Jakobson, kellele kuulus 3,29 ha põllumaad, 12,62 ha heinamaad, 12, 63 ha karjamaad ja 1, 14 ha muud maad, kokku 29,68 ha.[363]

[362] EAA 4187, 1, 9303: 7, 9.
[363] ERA R-101, 1, 199: pagineerimata.

Muike ajalooline õiend

Muike küla oli katkematult olemas hiljemalt muinasaja lõpust kuni 1759. aastani, mil küla mõisastati ning pered sealt ümber asustati. Pärast mõisa natsionaliseerimist 1919. aasta maaseaduse alusel loodi Muikel asunikutalud, mis 1949. aastal liideti Ilumäe kolhoosiga.

Esmamainimine ja arheoloogilised allikad

Muike küla ilmub esimest korda kirjalikesse allikatesse Tallinna Püha Mihkli tsistertslaste nunnakloostri võltsürikutes (*Mudike, Muicke, Muddick*), mille valmistamisajaks Paul Johansen ja talle tuginev Enn Tarvel peavad 15. sajandi esimesi aastakümneid.[364] Küla nimetamine võltsürikuis tähendas aga, et see pidi enne nende valmistamist juba olemas olema. Aastail 1993–1999, mil arheoloog Valter Langi eesvedamisel toimusid arheoloogilised uuringud endise Palmse mõisa maa-alal, mh ka Muike küla piirkonnas, avastati sealt lisaks kivikirst- ja tarandkalmetele ka fossiilsete põldude jäänused. Esimese, üsna vana põllu jäänused dateeris V. Lang oletamisi I aastatuhandesse eKr. Teise põllu jäänused aga, mis olid maastikul markeeritud suhteliselt madalate kamardunud põllukivihunnikutega ja paiknevad kadakasel ja võssa kasvanud karjamaal, umbes 100 m x 150 m suuruse pindalaga maa-alal, dateeris ta oletamisi I aastatuhande lõppu ja II aastatuhandesse. Seega võib arvata, et küla kohal on asustus olnud vähemalt muinasaja lõpust alates. V. Langi arvates võis Muike asustusüksusega seotud olla arvatavasti nooremasse rauaaega kuuluv kivivarekalme. Võimalikule keskaegsele külakalmele osutab ka üks hiline hoburaudsõlg, mis leiti Muike tee äärest elektriposti jaoks augu kaevamiselt. Harri Moora dateeringu järgi võis see pärineda 13. saj II poolest – 14. saj algusest. Asulakohta Muikelt täna veel ei teata, kuid mitmes kohas Muike ja Palmse piiril on registreeritud põllukivihunnikuid. Neid pole arheoloogiliselt veel uuritud, kuid välimuse järgi hindas V. Lang nende vanuseks umbes 1000 aastat ning leidis, et nende põhjal võib üsna suure tõenäosusega oletada, et 13. sajandi algul oli Muike küla või talu olemas.[365]

1510. aastal vahetas tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu, millega ka Vatku küla läks viimase valdusse.[366] 1522. aasta Mardipäeval andis ta selle aga Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dyrick Metzenstakenile.[367]

---

[364] Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval 1853, Sp. 630, nr 508; Johansen, P. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Kaugete aegade sära. lk. 140; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 28.
[365] Lang, V. keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk. 243, 247, 270; RM 4282 A 94:1.
[366] EAA 854, 2, 393: 1
[367] EAA 1690, 1, 2: 1; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil esitasid Palmse omandipaberid Marcus Metztackeni pojad Arendt ja Dietrich, kes olid Rootsi kuninga teenistusse Mõisa suuruseks oli 21 adramaad ning selle koosseisu kuulus ka Muike talu (*Gesinde Muttigh*).[368] Engel Hartmann nimetab Muiket külaks (*Mudick by*), mille suuruseks oli 1583. aastal kaks adramaad.[369] Millalgi aastail 1586–1711. aasta vahel on Muike talu jagunenud kaheks ühe adramaa suuruseks taluks, milles elavaid peresid kutsuti Vanapereks ja Noorpereks.

1695. aastal panditi Vatku ja Muike kellelegi Lohmanile, kellele need jäid kuni 1707. aastani, mil Arend Dietrich von der Pahlen need välja ostis.[370]

Muike pered 18. sajandil

1711. aasta katkunimekirja ja 1723. aasta vakuraamatu järgi kuulusid mõlemad Muike pered, nii Vanapere kui ka Noorpere Muike (*Muick*) küla, 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi Võsupere küla, hiljem aga hajatalude nimekirja.[371] 1723. aasta vakuraamatu ning 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni andmeil olid mõlemad nagu varasemaltki ühe adramaa suurused.[372]

Muike Vanapere vanim teadaolev meessoost pereliige vanaisa Hans (*Hanß*) sündis septembris-oktoobris 1647 ja suri Ilumäel (*Illoma*) – usutavasti poeg Tönno juures – 72½-aastaselt 5. märtsil ning maeti 13. märtsil 1720. Ta sai oma pikaaegse abikaasaga neli poega ja ühe tütre, kes kõik olid tema surma ajal veel elus.[373] Tema ainuke tütar Elß abiellus 1712. aastal Porgaste (*Porkasto*) Arni Hansuga, poeg Tönno 1713. aastal Vihasoo (*Wihhasuh*) Micku kasutütre Kayga, poeg Hans 1716. aastal Kõnnu (*Könna*) Maddi tütre Anniga ning poeg Mik Ilumäelt (*von Illomäe*) 1721. aastal Jakob Falki tütre Barboga Joaveskilt (*Joaweske*).[374] Hansu neljandat poega Hanso Maddist Muikelt nimetati sünnimeetrikas 1712. aastal, kuid järgnevalt teda enam ei nimetata.[375] Samal aastal ilmus abielu- ja sünnimeetrikasse Võsupere peremees Hanso Maddis, kes abiellus Micko Matzi tütre Kaddriga Ojaveskilt.[376] Siiski pole olemasolevate allikate põhjal võimalik välja selgitada, kas tegemist oli samade või erinevate inimestega.

Muike Vanapere peremehena oli 1711. aasta katkunimekirjas, 1723. aasta vakuraamatus ja 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus märgitud täisadrik Muike Vanapere Jaak (*Jaack, Jacob*), kes

[368] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.
[369] AM 92, 1, 25: 225p.
[370] DSHI 190 Estland 261: 24.
[371] EAA 3, 1, 460: 78p–79; EAA 3, 1, 469: 7p–8; EAA 3, 1, 475: 6p, 14p; DSHI 190, Estland 245: 8.
[372] EAA 3, 1, 469: 7p; EAA 3, 1, 475: 6p.
[373] EAA 1227, 3, 1: 377.
[374] Samas: 7p, 9p, 15, 20p.
[375] Samas: 84.
[376] Samas: 6.

sündis 1661. aasta paiku, elas 70-aastaseks ning maeti 25. juulil 1731.[377] Jaak oli abielus Madliga.[378] Tõenäoliselt on just Madli see üle 60-aastane naine, kes oli 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus Muike Abrahami pereliikmete hulka üles tähendatud.[379] 1711. aasta katkunimekirja järgi oli peres enne katku neli meest ja kolm naist, kellest suri epideemia ajal üks naine.[380] 1726. aasta adramaarevisjoni andmeil kuulus peresse kümme inimest, kellest neli olid tööealised mehed, kaks tööealised naised, kaks alla 15-aastased tüdrukud ning üks üle 60-aastane vana mees ja naine.[381] Alates Noorpere Jacob Muiki surmast 1724. aastal kuni oma surmani oli Muike Wanna Jaak ühtlasi Kadrina kiriku vöörmünder.[382] Jaagu ja Madli laste kohta täpsemad andmed puuduvad, kuid meetrikaraamatuis nimetatakse nende poegi Abrahami, kellest allpool lähemalt juttu tuleb, ning Jaani, kes 1733. aastal abiellus Orroweske Jacobi tütar Kreetiga.[383] Tütardest on teada Madli, kes abiellus 1721. aastal Joaveski (*Joaweske*) mölder Jürri poeg Hansuga, ning Kay, kes abiellus 1729. aastal Hinrike Peteri poja Hansuga Kolga mõisast. 1730. aastal nimetati sünnimeetrikas ristiemana Wanna Muike Jakobi tütar Mayd.[384] 1734. aastal suri Muike Jago 12-aastane tütar Liso.[385] Jaagu ja Madli kõige noorem tütar Ann ristiti 6. märtsil 1715, kuid tüdrukuke suri juba sama aasta lõpus.[386] Jaagul ja Madlil oli ka kasupoeg Mihkel, kuid 1728. aastal sai tollal 14-aastase Mihkel surma õnnetusjuhtumis hobusega.[387]

Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi maksis täisadrik Wanna Muicke Jack poole oma teotööst rahas kinni ning andis naturaalandamina kuus tündrit rukist, kuus tündrit otri, kaks tündrit kaeru, neli koormat küttepuid, kaks koormat heinu, kuus naela lõngu, kaks lammast, kuus kana, 60 muna, kuusteist valget rootsi rundstükki, kuus lehmakütket ja 48 kubu õlgi. Peale selle oli perel kohustus anda mõisale kümme naela humalaid. Kui suur oli teotöö eest makstav rahasumma, vakuraamatust ei selgu.[388]

Pärast Jacku surma sai talus peremeheks tema poeg Muike Abraham, kes oli abielus Madliga. Usutavasti abiellusid Abraham ja Madli millalgi enne 1710/1711. aasta katkuepideemiat. Madli suri 9. augusti pärastlõunal kell 2 ning maeti 16. augustil 1724. Nii täpne surmaaja fikseerimine

[377] Samas: 419p.
[378] Samas: 69, 88.
[379] EAA 3, 1, 475: 6p.
[380] EAA 3, 1, 445: 24.
[381] EAA 3, 1, 460: 78p–79.
[382] EAA 1227, 3, 1: 244, 253p, 419p.
[383] Samas: 34p.
[384] Samas: 283p.
[385] Samas: 20p, 31; 425p.
[386] Samas:119p–120, 368p.
[387] Samas: 406p.
[388] DSHI 190, Estland 245: 8.

viitab, et taluperes pidi olema kell. 1720. aastal sündis Abrahami ja Madli perre tütar Ann, kes suri juba 1722. aastal, ning 1723. aastal tütar Mall.[389]

1727. aastal abiellus Abraham teist korda Körwe Jaani Jürri tütre Lenoga Huljast. Abrahamil ja Lenol sündis 1726. aastal poeg Jakob, kellest hiljem sai Jaanioja pere rajaja. 1728. aastal sündis nende tütar Madli ja 1730. aastal tütar Kay.[390]

1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi elas peres kümme inimest: kolm töövõimelist meest ja kaks naist, üks eakas naine ning kaks alla 15-aastast poissi ja kaks tüdrukut. Tööloomadest oli perel kolm hobust ja üks varss ning kuus härga. Lehmi oli viis ning noorloomi kolm. Poole adramaa eest tegi pere aasta läbi tegu kolm rakmepäeva nädalas ning vaimude ajal kolm jalapäeva nädalas. Peale selle maksis pere mõisale aastas üheksa kopikat raha, kolm tündrit rukkeid, samapalju otri ja tündri kaeru, andis ühe vana lamba, ühe kana, 30 muna, kolm naela lõnga ja ühe koorma heinu. Teise ½ adramaa eest ta tegu ei teinud ja makse ei maksnud, kuna oli ametis mõisa kiltrina.[391]

1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi elas peres 19 inimest: peremees ja perenaine, neli täiskasvanud meest ja kolm täiskasvanud naist, üks vana naine ning kuus alla 15-aastast poissi ja kolm tüdrukut. Perele kuulus kolm hobust ja kaks varssa, kaheksa härga, kuus lehma ja viis noorlooma. Pere tegi nagu 1732. aastalgi pooled teopäevadest, makstes aga nüüd teise poole eest kuus riigitaalrit aastas. Naturaalmaksudeks anti kuus tündrit rukkeid, kuus tündrit otri ja neli tündrit kaeru, kaks vana lammast, kuus kana, 60 muna, kuus naela lõnga, kaks koormat heinu, kaks koormat puid ja ühe koti.[392]

Palmse mõisa kroonika kohaselt asustati Muike Vanapere inimesed Muike karjamõisa moodustamise ajal 1759. aastal Võhma Reo talusse, Ilumäe Hallika talusse ja Võsu Jaanioja veskitalusse.[393] Neist põlvnesid pered, kes said hiljem perekonnanimedeks Muidik, Muik (*Muick*), Muikmann ja Meikar.

Perede ümberasustamine Muikelt näib olevat toimunud poolte kokkuleppel ega ole rikkunud mõisa ja perede suhteid, millest annab tunnistust näiteks Jaanioja Jacob Muiki (*Muick*) poja Daniel kingitud saksakeelse pühendusega raamat Gustav Friedrich von der Pahlenile.[394] Seoses raamatutega väärib mainimist, et Muike Vanaperes on olnud juba 18. sajandi II poolel oma

[389] Samas: 182p, 184p, 208p, 382p, 389p.
[390] Samas: 28; 237p, 267, 283p.
[391] EAA, 3, 1, 469: 7p–8.
[392] EAA.3, 1, 475: 6p–7.
[393] DSHI 190, Estland 261: 28p.
[394] Murel, S. Palmse Pahlenid raamatupeeglis – põgus pilguheit mõisahärra raamatukokku. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2017. Rakvere 2017, lk 60–61. E-raamat. http://www.svm.ee/ sites/default/files/inline-files/SA_Virumaa_Muuseumid_Toimetised_2017-_0.pdf (10.02.2020)

raamatukogu, mis viitab, et peres olid lugemisoskuse ja nagu näitavad raamatuisse tehtud sissekirjutused ka eesti ja saksa keelse kirjutamisoskusega inimesed. Tänaseks on Muikide raamatukogust teada kolm raamatut, millest kaks asuvad Eesti Kirjandusmuuseumi ning üks SA Virumaa Muuseumid kogus. Neist vanim, kirikukäsiraamat, on välja antud aastal 1673 ning selle esikaanel on märge: *Jakob Muick 1777 Reval. Geschenked von ...* . Kaane keskel on teise käekirjaga tehtud sissekanne: *Jakob Muike Ramat*. Teine Muikide raamatukogusse kuulunud raamat "Jummala surest Teggudest Ma-ilma peäl. Esimenne Jäggo" (Revel 1774) kannab raamatukogu järjekorranumbrit 147 ning sisaldab pikimat 18. sajandist pärit raamatusse tehtud eesti keelset sissekirjutust:

Jummal:
Se Issa, kes meid keik on lonud:
Iesus Kristus: Temma popeg, kes meid on lunnastand:
Pühha Waim
Kes meid tänna ia iggal aial pühhitseb.
See on Jakob Muike Ramat.

Se armolinne Jummal on temale kolm poega siin ilmas annud, ja need ellawad weel keik. Selle esimesse poia nimmi on Jakob Muik, ja teise nimmi on Johan Muik, ja kolmanda nimmi on Daniel Muik. Ja minna temma noorem poeg ollen lasnud selle Ramato ueste kokko panna sest se olli lohki kistud, 1782 astal Neari kuul. Sowin ia pallun Jummalalt armo ia Hallastust, temma armsa pöia Jesusse Kristusse läbbi, et Keik ülle pea, olgo nemmad mull tutwad, ehk wöerad, ka woiksid omma hingede kassuks hoida, mis seie Ramatusse Jummala surest Teggudest on ülles pandud; et nemmad weel siin ilmas sell armo aial wotwad iärrel arwada, et neil üks Iggawenne ello teises ilmas on, et se taewane Issa neile mitte ei sa ütlema: Minge ärra minust teie ärranetud sinna iggawesse tullesse, mis on walmistatud kurratidele, ia temma Inglidele. Waid et ta saaks ütlema: Tulge tenna minno Issa önnistud, pärige seda Kunningriki mis teile on walmistud mailma algmisest. Seda keik sowib Daniel Muik.

Kirjutatud Tallinnas, Toompeal, 3. Küünla ku päeval, 1782 Astal.[395]

Kolmas raamatukogusse kuulunud raamat on Friedrich Gustav Arveliuse 1782. aastal välja antud „Üks Kaunis Jutto- ja Öppetusse-Ramat", mis kannab raamatukogu järjekorranumbrit 151. Selle esikaane siseküljel on sissekanne: *Jakob Muik Palmses 8 Wina Ku päwal 1784* ning tiitellehele on kirjutatud ka Daniel Muiki nimi.[396]

Seega oli Muikide raamatukogus vähemalt 151 raamatut, kuid tõenäoliselt hoopis rohkem. Kahjuks pole olemasolevate andmete alusel võimalik öelda, mil raamatukogu kujunemine alguse sai, kuid see pidi kindlasti toimuma ajal, mil pere veel Muike külas elas.

[395] RM 2936 Ar 571.
[396] Sildre, U. Sissekirjutused eesti vanaraamatus: 18. sajand ja 19. sajandi esimene pool. – Omanikumärgid vanaraamatus. Tallinn 2008, lk 116–117.

Muike Noorpere Jacob (Jakob) Muik sündis 1674. aasta paiku ning maeti 22 märtsil 1724 umbes 50 aasta vanuselt. Kuna ta oli olnud märkimisväärselt kaua aega kiriku vöörmünder (eestseisja), korraldati talle vääriline matusetalitus. Tema esimene abikaasa Anno sündis 1683. aastal Loobu möldri Jürgeni peresse ning abiellus Jacob Muikiga 1701. aastal 18-aastaselt. Nad said oma 20-aastase abielu jooksul kokku üheksa last – neli poega ja viis tütart –, kellest kaks tütart surid noorelt. Anno oli enne surma palju nädalaid haige, kuid käis veel 10 nädalat enne surma viimast korda armulaual. Ta suri 38-aastaselt 18. mail 1721 ja maeti 21. mail.[397] 30. oktoobril 1722 abiellus Jakob Muik oma teise abikaasa, Körwe Jahni Jürri tütre ja Hulja möldri Wabo kasutütre Elßiga.[398] Jacobi ja Elßi abielu kestis siiski vaid poolteist aastat ning pärast kolmeaastast leinaaega abiellus Elß 1727. aastal Joaweske Jürriga.[399]

Tegemist oli 1711. aasta katkunimekirja Muike noorpere (*neu Gesind* ehk *noreperre*) Jackuga. Enne katku elas peres 15 inimest – kuus meest ja üheksa naist. Neist jäi pärast katku ellu üks mees ja kolm naist.[400] Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi maksis täisadrik Muick Jack teotöö eest rahas ning tasus naturaalandameid sama suures ulatuses nagu Vanapere Jaak ning andis samuti mõisale igal aastal kümme naela humalaid.[401]

Jacobi pärija peremeheametis Dietrich Muik sündis ilmselt katku ajal või üsna varsti pärast seda, kuid enne sündide registreerimise algust. Vaderina ilmus ta sünnimeetrikasse esimest korda 1729. aastal.[402] Enne katku sündis ka Jacob ja Anno Muicki tütar Kay, kes 1725. aastal oli Hanso Jürri tütre May ristiemaks. 1712. aastal ristiti nende poeg Samuel, 1714. aastal tütar Dortie (*Toorti*), kes 1732. aastal abiellus Löppe Weske möldri poeg Jürriga, 1716. aastal tütar Elisabeth ja 1718. aastal tütar Mall. 1724. aastal ristiti Jacob ja Elß Muicki tütar May.[403]

1732. aasta adramaarevisjoni andmeil oli täisadrik Dietrich Muik täielikult raharendil, makstes oma teotöö ja naturaalkohustuste eest mõisale kokku 24 riigitaalrit.[404] 1739. aasta vakuraamatu järgi maksis ta teotöö eest mõisale 12 riigitaalrit ning tasus naturaalmaksudena kuus tündrit rukkeid, kuus tündrit otri, neli tündrit kaeru, andis kaks vana lammast, kuus kana, 60 muna, kuus naela lõnga ja kaks koormat heinu.[405]

[397] EAA 1227, 3, 1: 380, 388p.
[398] Samas: 22, 248.
[399] Samas: 28p.
[400] EAA 3, 1, 445: 24.
[401] DSHI 190, Estland 245: 8.
[402] EAA 1227, 3, 1: 271.
[403] Samas: 33p , 76p, 102, 134p, 154p, 217p, 234p.
[404] EAA 3, 1, 469: 7p–8.
[405] EAA 3, 1, 475: 6p–7.

1759. aastal, mil asutati Muike karjamõis, sai Noorpere rentnik (*Arrendator*) Dietrich Muick endale asemele Korgee-soo koha.[406] Kahjuks ei ole kirikuraamatute ja hingeloendite abil võimalik kindlaks teha, kas Koriesso peredes – neid oli kaks – elas 1782. aasta hingeloendi koostamise ajal veel Muickide järglasi. Küll elas Ditrich Muicki lesk Liso 1782. aastal Sae peres oma tütre Madli juures ja suri millalgi ajavahemikus 1782–1795.[407] Tundub, et Korgee-soole ümber asunud Muike Noorpere hääbus või lahkusid selle nooremad pereliikmed mõisast millalgi pärast ümberasumist. Palmse mõisa ja Muikega näivad olema seotud ka mõisavalitsejad Johan Muick ja Ewold Muick, kes pidid ilmselt olema mõlemad ka vabad mehed. Kuigi seda kindlalt väita pole võimalik, jääb mulje, et tegu võis olla Noorpere Jacob Muiki vendadega.

Johan Muickist on teada üsna vähe. 29. juulil 1711 nimetati teda Kadrina kihelkonna sünnimeetrikas Hulja mõisa valitsejaks, kelle abikaasa Helena Jung oli Jacob Muicki sulase Johani tütre Leno ristiema.[408] Kadrina koguduse surmameetrikas teade tema surmast puudus, kuid 18. jaanuaril 1713 nimetati Helena Jungi juba tema leseks. 5. juulil 1719 abiellus lesk Helena Jung sadulsepasell Johan Druskaga Karitsalt.[409]

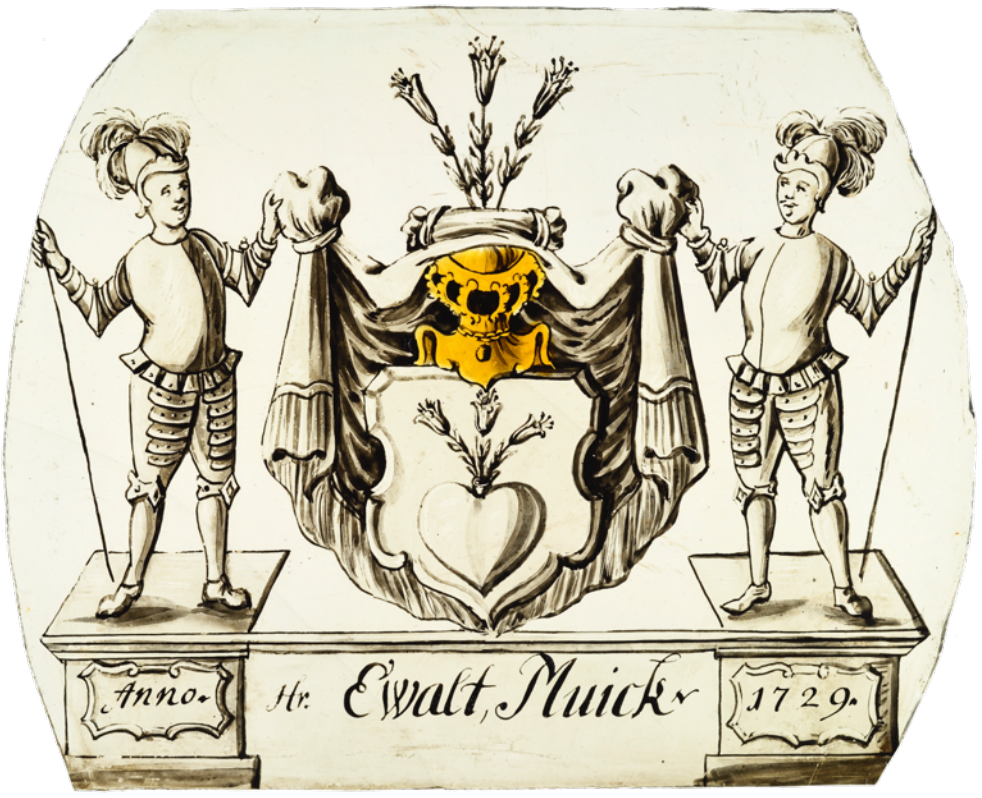

Foto 1. Ewold Muicki vitraažvapp Ilumäe kabeli aknalt (Fotod: Stanislav Stepaško)

[406] DSHI 190, Estland 261: 28p.
[407] EAA 1864, 2, V-42: 235p; Tarvel E. Lahemaa ajalugu... lk 132.
[408] EAA 1227, 3, 1: 67p.
[409] Samas: 18p, 89p. 175p.

Rohkem on teada Ewold Muickist, kes ilmus meetrikaraamatutesse korda 1712. aasta veebruaris Naugaste Micku tütre Madli ristiisana.[410] 23. oktoobril 1713 oli ta koos Johan Muicki lese (*Frau Muiksche*) Helena Jungiga Jõepere (*Jömper*) mõisa valitseja Johan Hinrich Frantzi tütre Anna Christina ristivanem. 11. aprillil 1714 nimetati Saksi mõisast (*Saximois*) pärit Johan Hammeri ristiisana mõisavalitseja Ewold Muicki. Sama aasta juunis täpsustas pastor Georg Handtwig, et ta oli Vatku (*Watküll*) mõisa valitseja. 1716. aasta algul oli Ewold Muick koos teiste kihelkonna mõisavalitsejate ja pastoriproua Anna Margaretha von Nierothiga komissar Otto Fabian Nylanderi poja ning suvel Carel Gustav Manfeldi tütre ristiisaks.[411] Ta kerkiski sünnimeetrikas esile kui Palmse mõisa talurahva ja kihelkonna mõisate sakslastest kõrgametnike seas populaarne ja lugupeetud mees, kelle kutsumine laste ristivanemaks nii ühtede kui ka teiste seas oli sage.

Üsna harva mainiti meetrikas aga Ewold Muiki kodakondseid. 1713. aasta jõulude paiku ilmus sünnimeetrikasse ristivanemana ka tema abikaasa Anna Helena (*Anlena*) Jung, kes esines seal järgnevalt aga palju harvemini kui tema abikaasa. Kahjuks pole nende abiellumise aeg teada, kuna olemasolev Kadrina koguduse meetrikaraamat seda ei kajasta ning on võimalik, et abielu sõlmiti enne 1711. aastat. Ewoldi ja Anna Helena lastest meetrikaraamatutes erilisi jälgi pole, vaid 1731. aastal nimetati Ewold Muiki tütar Anni, kes oli Labbiki Jürri ja Tio tütre Anni ristivanemaks.[412] 1728. aastal oli Körwe Körtsi Jaaku tütre Anni ristivanemate seas Muike Ewoldi tüdruk Ann ning 1729. aastal Võhmas sündinud Wolmeri Wolmeri ja Madli poja Peteri ristivanemaks Ewold Muiki sulane Jahn.[413] Ewold ja Anna Helena Muicki surmaaega pole 1734. aastast hilisemate kirikuraamatute puudumisel võimalik kindlaks teha.

Muikide vapid Ilumäe kabelis

Ilumäe kabeli akendel olevaist neljateistkümnest vitraažvapist oli Muikidele pühendatud kolm. Üks neist kuulus Jacob Muickile ehk Muike Vanapere Jaackule, keda meetrikaraamatuis hakati Jakobiks – siiski mitte alati – kutsuma pärast seda, kui temast oli saanud kiriku vöörmünder. Tema vapikilbil oli kujutatud kahe härjaga rakendatud ader, mis viitab tema tegevusele põlluharijana. Vapikilp oli varustatud kiivri ja mantliga, mille kohal oli kolm viljapead ja vapi kõrval viljapuuoksad. Teine kuulus Muike Noorpere Dietrich Muickile, kelle vapikilbil oli kujutatud tuuleveski ning üleval kolm viljapead. Nii Jacob kui ka Dietrich Muicki vapi kõrval olid stiliseeritud viljapuuoksad. Kolmas vapp kuulus härra Ewald Muickile, kelle vapikilbil oli süda, millest Jüri Keevalliku järgi kasvasid välja *„kolm hingepuhtusele viitavat liiliaoksa”*.[414] Vapi

[410] Samas: 78p.
[411] Samas: 98, 100p, 104p, 108p, 109p, 131, 136p.
[412] Samas: 100p, 289p.
[413] Samas: 263p, 276p.
[414] Keevallik, J. Ilumäe vabatmeeste vapid. – Kultuur ja Elu, 1978, nr 3, lk 41–42.

ülaosas kiivri peal olid samasugused oksad. Erinevalt teistest kannavad tema vappi kaks sõdurit, samamoodi nagu Arend Dietrich von der Pahleni, tema abikaasal Anna Magdalena Elisabeth von Derfeldeni ja Palmse valitseja Jakob Johan Krahni vappidel. Küllap see vastas tema valitsejaametist tulenevale ühiskondlikule ja sotsiaalsele positsioonile.

Foto x. Tönnis Muicki vapp (1701; Eesti rahva ajalugu. Tallinn 1997, tahvel CIII)

Vapi järgi on Dietrich Muicki peetud tuuleveski möldriks, kuid dokumentaalseid jälgi selle kohta pole. Mõisa 1723. aasta vakuraamat, kus esitati andmed kõigi mõisa veskite ja neis tegutsevate möldrite kohta – ühes veskite eest makstavate rendisummadega – pole Muike Noorpere ja Dietrich Muickiga seoses tuuleveskit mainitud. Samuti olid kõik möldrid – v.a Oruveskil tegutsev mõisa mölder – vabastatud teotööst ja naturaalandamist ning tasusid eranditult ainult raharenti, kuid Muike Noorpere peremees tasus naturaalandameid ja oli teotöökohuslane nagu teisedki mõisa adratalupojad, erinedes neist vaid selle poolest, et ta tasus oma teotöö eest rahas.[415]

[415] DSHI 190, Estland 245: 7p–8p.

Mingi minevikuseos tuuleveskiga võis perel ometi olemas olla, sest 1701. aastast pärineb Tönnis Muickile kuulunud 17 cm kõrgune ja ülaääres 11 cm läbimõõduga hõbepeeker, millele graveeritud vappi *„kroonib tuuleveski kujutis"*. Lisaks oli vapikilbil kujutatud veskiratast.[416] Igal juhul seab peekril oleva vapi kujutis kahtluse alla väite, nagu oleks Arend Dietrich von der Pahlen, kes nimetatud vitraažvapid tellis, kujutised suvaliselt oma peast välja mõelnud. Ilmselt oli Tönnis Muick, kellele peeker kuulus, Jacob, Johan ja Ewold Muicki isa ning Dietrich Muicki vanaisa. Perekonna olulisust kihelkonnas näitas ka fakt, et Tönnis Muickile (*Muicke Tönno von Palmus*) kuulus Kadrina kirikus oma matmiskoht, millel oleval kivil oli kiri: „DIESER STEIN VND STAETE GEHÖRET MUICKE TENNO UND SEINEN BRUDER JÜRRI [mingi ilukaar] SAMPT IHREN ERBEN DEN 11 MARTZ ANNO 1699". Matmiskoht asunud keset kirikut pinkide all, kuid kiriku ümberehitusel 1922. aastal seati kivid selle eeskotta, kus Muickide kivi oli asetatud põrandasse. Viide kivide ümber paigutamisele 1922. aastal ei pruugi aga olla tõene, vaid seda võidi teha hiljemalt 19. sajandi lõpus, kuna juba Jaan Jung (†1900) nimetas, et Muickide hauakivi asus *„torni all ukse juures"* so kiriku eeskojas.[417]

Muicke Tenno kohta muid jälgi peale eespool nimetatute pole, kuid Muicke Jürri kohta heitis valgust kanne meetrikaraamatus, mille kohaselt maeti 10. septembril 1732 Muike Wannaperre Jürri lesk Ann (sünd u 1645), kelle abikaasa oli surnud enne 1711. aastat.[418] Tõenäoliselt oli Jürri ja Anni poeg Tõugul elanud Muicke Jürri Jahn, kes 1712. aastal abiellus Könno Maddi tütre Madliga.[419] Tõendeid selle kohta leida pole, kuid ehk oli Jürri Muike Vanapere peremees ning Tönnis Muick (Muicke Tenno) Noorpere asutaja ja esimene peremees.

Vana suguvõsavapi ja kirikus asuva matmispaiga olemasolu Noorpere perekonnaliinil, viib mõttele, et nende puhul võis tegu olla isiklikult vabade inimestega. Lisaks mõisavalitsejatele Johan ja Ewold Muickile, oli vaba ka nende vend Jacob, kes oma talu mõisalt rentis. Seda kinnitab samuti eespool mainitud nimetus rentnik (*Arrendator*) Dietrich Muicki kohta Palmse mõisa kroonikas.

Võimaliku viite Muike Noorpere seosele tuuleveskiga annab siiski 1860. aasta Kadrina kihelkonnakohtu protokoll, millest selgus, et *„se Reo weski (Tule wesk) wanna ja laggund, se on nende Muiki seltsi jaggo. Selle weski tahwad nüd jaggo teggema, ja selle pärrast ta ärra müma mõisa lubbaga"*.[420]

---

[416] Kirme, K. Eesti hõbe. Tallinn 2000, lk 134; Eesti rahva ajalugu. Tallinn 1997, tahvel CIII.

[417] Jung J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 149; Wirumaa: maakonna minewikku ja olewikku käsitaw koguteos. Rakwere 1924, lk 164; Tarvel E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 214; EKLA 199, 55, 8/10 (I-1a) < Kadrina khk. – Linda Vilmre < (1931). http://folklore.ee/radar/story.php?area=Kadrina&id=2074 (29.02.2020)

[418] EAA 1227, 3, 1: 199p, 422p.

[419] Samas: 7.

[420] EAA 876, 1, 26: 116.

Foto 2, 3. Jackob (Vana Muike Jaak) ja Dietrich Muicki vitraažvapid Ilumäe kabeli aknalt (Fotod: Stanislav Stepaško)

Muike karjamõis

Muike karjamõis asutati 1759. aastal ning Muike pered asustati ümber mujale.[421] Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni poolt 19. sajandi alguses koostatud kirjelduse järgi asusid seal karjamõisa kupja elumaja, saun, ait, rehi ja karjaaed, mis kõik olid ehitatud puust. Karjamõisa põldudel oli mustmullapinnas, mis oli osaliselt segatud kivide ja liivaga, kuid heinamaad olid head.[422] 19. sajandil on Muikel olnud ka Muike ehk Liivaku kõrts, mis tegutses kindlasti veel 1857. aastal, kuid oli 1878. aastaks omaniku poolt suletud.[423] Kõrtsi ei kujutata enam ka mõisa 1864. aasta kaardil, mis lubab arvata, et see oli suletud juba siis.[424] Ajakirjas Horisont avaldatud artiklis, väitsid Alar Läänelaid ja Arvo Järvet Muike kõrtsi puiduproovide alusel pärinema aastatist 1705–1715, mis pole aga siiski tõenäoline. Seadmata kuidagi kahtluse alla puidu proovidest välja tulevat vanust, on usutavam, et hoone ehitamisel, milles 19. sajandi keskel paiknes kõrts, kasutati karjamõisa rajamisel lammutatud taluhoonetest pärit puitu.[425]

Aastail 1806–1807 koostas maamõõtja Moritz von Dreyer Palmse mõisa atlase, mille lisas olid esitatud üksikasjalikud andmed kõigi Palmse mõisale kuuluvate maavalduste, sh ka Muike karjamõisa kohta (tabel 1).[426]

Tabel 1. Muike karjamõisa juurde kuuluvad maad 1807. aasta atlase järgi

Muike karjamõisa maad	**Maa suurus**	
	dess	ha
Karjamõisa süda	**5,21**	**5,69**
Hoonete ja karjaõue alune maa	0,17	0,18
Koppel	5,04	5,51
Põllumaa	**62,58**	**68,37**
Rukkipõld Laoniethe Welli	17,58	19,21
Odrapõld	19,25	21,03
Kesapõld Kaltmaa Welli	25,75	28,13
Heinamaa	**78,29**	**85,53**
Põldudega piirnevad heinamaatükid	17,54	19,16
Tammicko Oja, Leo Nietho ja Könno Einama	60,75	66,37
Mets ja karjamaa	**60,29**	**65,87**
Kurro Nomm, Jalla Perdi Suo, Laastometz, Uni Laucka Kaddapick, Kaltmaa Ma Saad	60,29	65,87
Kasutamiskõlbmatu maa	**2,04**	**2,23**
Karjamõisa rehe maa	**2,67**	**2,91**
Kokku	**211,08**	**230,61**

[421] DSHI 190, Estland 261: 28p.
[422] EAM 70, 1, 3: 48–49p.
[423] EAA 1227, 1, 76: 2.
[424] RM 7045 Ar$_1$ 2099:1.
[425] Läänelaid A., Järvet A. Puuriga Palmse mõisa maadel. - Horisont, 2011, nr 5, lk 36.
[426] EAA 1690, 1, 33: 3, 55p.

Foto 4. Muike karjamõisa kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. Suurendatult on esile toodud karjamõisa süda, kus asusid karjamõisa kupja elumaja, saun, ait, rehi ja karjaaed (EAA 1690, 1, 33: 32)

Samal ajal kui mõisa talude põllu ja heinamaade kohta on säilinud M. von Dreyeri tehtud töökirjeldused, pole neid mõisa ja karjamõisade väljade kohta säilinud. Atlase lisast selgub vaid, et karjamõisa rukkipõllu – Laoniethe Welli – kuulus ⅔ osas 2. viljakusklassi ning ⅓ ulatuses 3. viljakusklassi. Enam-vähem sarnaselt jagunesid ka odrapõld ja kesapõld – Kaltmaa Welli. Muike karjaõue juures olev tööhärgade koppel kasvatas kvaliteetset pajuheina, põldudega piirnevatel heinamaatükkidel kasvas aga aruhein ning karjamõisa peamistel heinamaadel – Tammicko Oja, Leo Nietho ja Könno Einama – kasvas ⅜ osas aru- ja ⅝ osas pajuhein.[427] 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidi karjamõisa heinamaadelt tavalisel heina-aastal saama 88 saadu (16 544 kg) aruheina ja 304 saadu (24 898 kg) pajuheina, kokku 41 442 kg heina.

Muike kupjal oma talukohta ei olnud, ta oli üles võetud mõisarahva hulka ning sai oma töö eest ilmselt mõisalt palka. 1782. aasta hingeloendis olid üles tähendatud Muike kubjas Tenno, tema 42-aastane abikaasa May ning nende 10-aastane tütar An ja 8-aastane Leno.[428] 1795. aastaks oli Tenno surnud ning Muike kupjaks oli saanud tema väimees Konno Abrami perest pärit Konno Juhani poeg Jakob, kes oli abielus tema tütre Anniga. 1800. aasta paiku asus Jakob ühes oma perega Korjesole ning tema asemel oli 1811. aasta hingekirjas kupjaks Erust peremees Kasiko Maddi vend 48-aastane Jürri (1766–1831).[429] 1834. aasta hingeloendi järgi oli Muike kupjaks Vatkust Rahkema kõrtsmiku Jakobi poeg Jürri, kes 1835. aastal sai perekonnanimeks Raimer. 64-aastane Jürri Raimer oli mõisarahva hingekirjas ka 1858. aastal.[430] Kuna Palmse valla perekonnakirjad, mis olid hingeloendite jätkuks, pole säilinud ei ole ka Muike kubjaste kohta rohkem midagi teada.

1811. aastal ja 1816. aastal ilmus mõisarahva seas hingeloendeisse ka 43-aastane Muike karjane Jürri (1767–1823), kes oli varem olnud Võhma külas Naugaste pere sulane.[431] Hiljem pole Muike karjaseid hingeloendeis enam eraldi esile toodud.

Hiljemalt 1860. aastate keskpaigast oli Muike karjamõis antud rendile, selle aastane rendisumma oli 500 rubla. 1880. aastatel oli rendisumma tõenäoliselt tõusnud, kuid kuna sel ajal oli Muike rendile antud ühes peamõisaga, pole karjamõisa rendisummat eraldi välja toodud. Kui 1860. aastate keskel oli sissetulek Palmse ja Muike rentimisest 3000 rubla, siis 1880. aastate keskel oli see 4500–5000 rubla.[432] Karjamõisa rentnikest on teada, et 14. mail 1871 kuulutas Kadrina

[427] EAA 1690, 1, 33: 3.
[428] EAA 1864, 2, IV-4: 253–353p.
[429] EAA 1864, 2, V-42: 419p; 421; EAA 1864, 2, VI-54: 173–173p; EAA 1864, 2, VI-54: 150p; EAA 1864, 2, VII-106: 347p; EAA 1864, 2, VIII-129: 468p; EAA 1227, 3, 9: 11p.
[430] EAA 1864, 2, VIII-129: 469p, 487p; EAA 1864, 2, VIII-130: 249p; EAA 1864, 2, IX-96: 491; EAA 1864, 2, X-202: 548p.
[431] EAA 1864, 2, VI-54: 150p, 154; EAA 1864, 2, VII-106: 348p; EAA 1864, 2, VIII-129: 468p.
[432] EAA 4924, 1, 6087: pagineerimata.

kihelkonnakohus välja Sakusaare ja Muike karjamõisade rentniku Michael Johannsohni pankroti ning andis võlgnikele oma nõuete esitamiseks kahe kuu pikkuse tähtaja. Ühtlasi kohustati endast teada andma kõiki isikuid, kes olid M. Johannsohnile võlgu või hoidsid enda käes talle kuuluvaid vara.[433]

Karjamõisa kõlvikutest on teada, et 1895. aastaks oli selle põllumaa kasvanud 76,46 dessatiinini (83,53 ha).[434] Mõisa ajal peeti Muikel mõisa noorkarja ja künnihärgi, kelle eest hoolitsesid moonamajas elavad 4–5 perekonda moonakaid. Selleaegset elu meenutas ajalehe Wirumaa Teataja ajakirjanikule 1939. aastal Muike Allika asunikutalu perenaine: *„Mees käis mõisas päevast-päeva teol, sai selle eest 35 rubla raha ning teatud hulk teravilja. Tahtsid loomi pidada, pidid väljast pühapäeviti ja ööseti kahaheina tegema. Pidasime siiski ühe ja viimasel aastal koguni kaks lehma. Praegu on aga neli lehma ja teisi loomi. Ei võinud seda siiski varem uskuda, et ka moonamees saab mõisaväljadel peremeest mängida“.*[435]

Muike 1919–1944

10. oktoobril 1919 vastuvõetud maaseadusega sundvõõrandati kõik Eesti mõisad, mis jagati välja maata või vähese maaga talupoegadele. Nagu teatas ajaleht Tallinna Teataja, kiitis Viru maakonna valitsus juba 1919. aasta detsembri keskel heaks Muike karjamõisa tükeldamise ning 1. juuniks 1920 oligi karjamõis juba planeeritud ning taludena välja antud.[436]

Maasaajad otsustas Palmse valla volikogu aga juba 21. oktoobril 1919. Välja antavale seitsmele kohale astus üles 18 tahtjat. Nende hulgast olid kindlad maasaajad Joosep Meikar ja August Talpsepp, kes küll sel ajal veel sõjaväljal asusid, kuid maa harisid üles nende vanemad. Teistele kohtadele valiti varem Muikel elanud ja töötanud mõisatöölised, kes muidu oleksid jäänud ilma elatusvahenditeta. Lisaks eelnimetatutele said kohad Anton Krauberg, Joosep Margat, Johannes Kranberg, Jüri Tamm ja Adolf Kelder.[437]

Nagu ajalehe Wirumaa Teataja ajakirjanik märgib alustasid asunikud oma majapidamisi peaaegu paljaste kätega. Vabadussõjas käinud Joosep Meikar olevat alustanud talu rajamist 3000 margaga taskus. Kuna tegemist oli endise tubli sulasega, aitasid teda osaliselt ka peremehed, kelle juures ta varem oli teeninud. 1939. aastal olid tema talus korralikud hooned ning muretsetud põllutöömasinad ja -riistad ning talu oli ilma laenuta. 1939. aastal tõsteti teiste Muike asunikutalude peremeeste hulgast esile ka Vabadussõjas võidelnud Johannes Margati talu, mis

[433] Эстляндские губернские ведомости/Estländische Gouvernements-Zeitung/Eestimaa Kubermangu Teataja, 1871, nr 40.
[434] EAA 854, 5, 668: 2, 4.
[435] Peka. Asunikuseisus 20-aastane. – Wirumaa Teataja, 1939, nr 98.
[436] Tallinna Teataja, 1919, nr 278; Waba Maa, 1920, nr 137.
[437] ERA 63, 9, 3154: pagineerimata.

paistis silma oma korralike ehituste poolest. Asunikud võtsid kasutusse ja kohandasid enada vajadusteks ümber ka karjamõisa küünid ja tallid. Endise sauna ehitas J. Margat endale näiteks ümber ajakohaseks sigalaks.[438] Ta oli ka Palmse Põllumeeste Seltsi juhatuse liige.[439]

1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajalooline inventeerimine andis infot ka Muike asunikutalude kohta. Selle järgi oli Allika talu elumaja oli ehitatud 1925. aastal, viljaait 1927. aastal, teised majandushooned – laut-tall ja saun 1920. aastatel.[440] Laoniidu elumaja oli ehitatud 1926. aastal ning ühe katuse all olevad majandushooned: laut, heinaküün, sealaut ja kuur 1927. aastal.[441] Liivaku elumaja oli ehitatud 1922. aastal, laut 1927. aastal, sealaut 1938. aastal, saun ja tall 1920. aastatel ning heinaküün ja ait 1930. aastatel.[442] J. Meikari Kalkmäe elumaja valmis 1927. aastal, laut-küün ja saun 1920. aastatel ja ait, mis oli kuulunud karjamõisale 20. sajandi algul.[443] J. Margati Oja talu elumaja valmis 1927. aastal, ühe katuse all olevad kuur ja ait 1928. aastal, laut-karjaköök 1936. aastal, samal perioodil ehitati ka rehi ja laut.[444] Paasoja elumaja ja saun olid ehitatud 1920. aastatel, majapidamishooned – laut-heinaküün ja laut ilmselt umbes samal ajal.[445] Muike talu elumaja oli ehitatud 1920. aastatel, laut asus endises mõisamoonakate majas ja heinaküün endises mõisa küünis.[446] 1930. aastatel oli rajatud ka Soodla elumaja ja laut.[447]

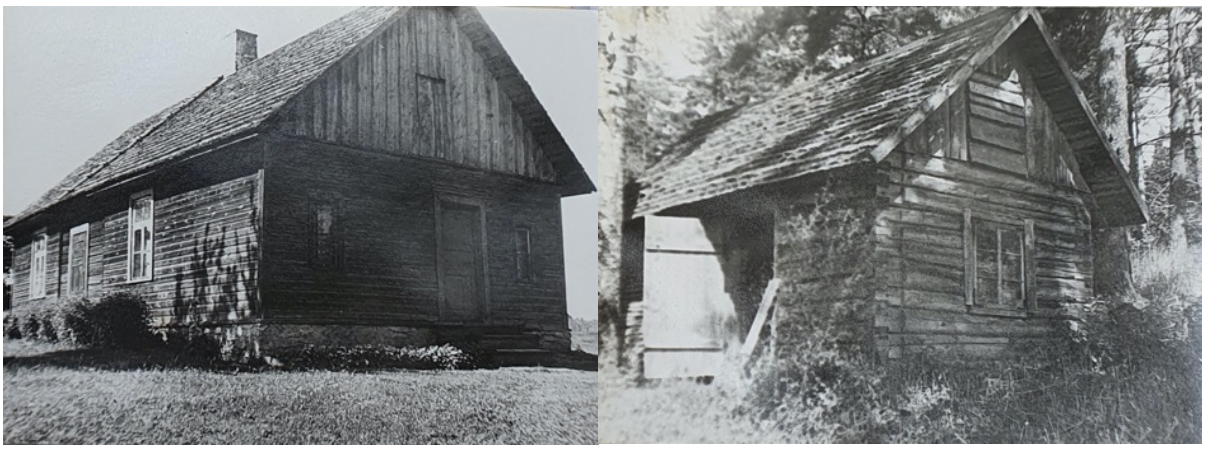

Foto 5, 6. Allika asunikutalu elumaja (1925) ja saun 1975. aastal (Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1614: 4.)

[438] Peka. Asunikuseisus 20- aastane. – Wirumaa Teataja, 1939, nr 98.
[439] Wirumaa Teataja, 1939, nr 17.
[440] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 1614: 1.
[441] Samas, säilik 1616: 1–2.
[442] Samas, säilik 1617: 1.
[443] Samas, säilik 1618: 1.
[444] Samas, säilik 1619: 1.
[445] Samas, säilik 1620: 1.
[446] Samas, säilik 1622: 1.
[447] Samas, säilik 1621: 1.

Tabel 2. Muike pered ja nende talude suurus 1939. aasta põllumajandusloenduse ajal[448]

Pere	Talu suurus (ha)
Liiva	29,56
Laoniidu	30,76
Paasoja	22,42
Muike	35,25
Kalkmäe	18,4
Allika	16,41
Oja	22,44
Laanemetsa	13,31
Kokku	

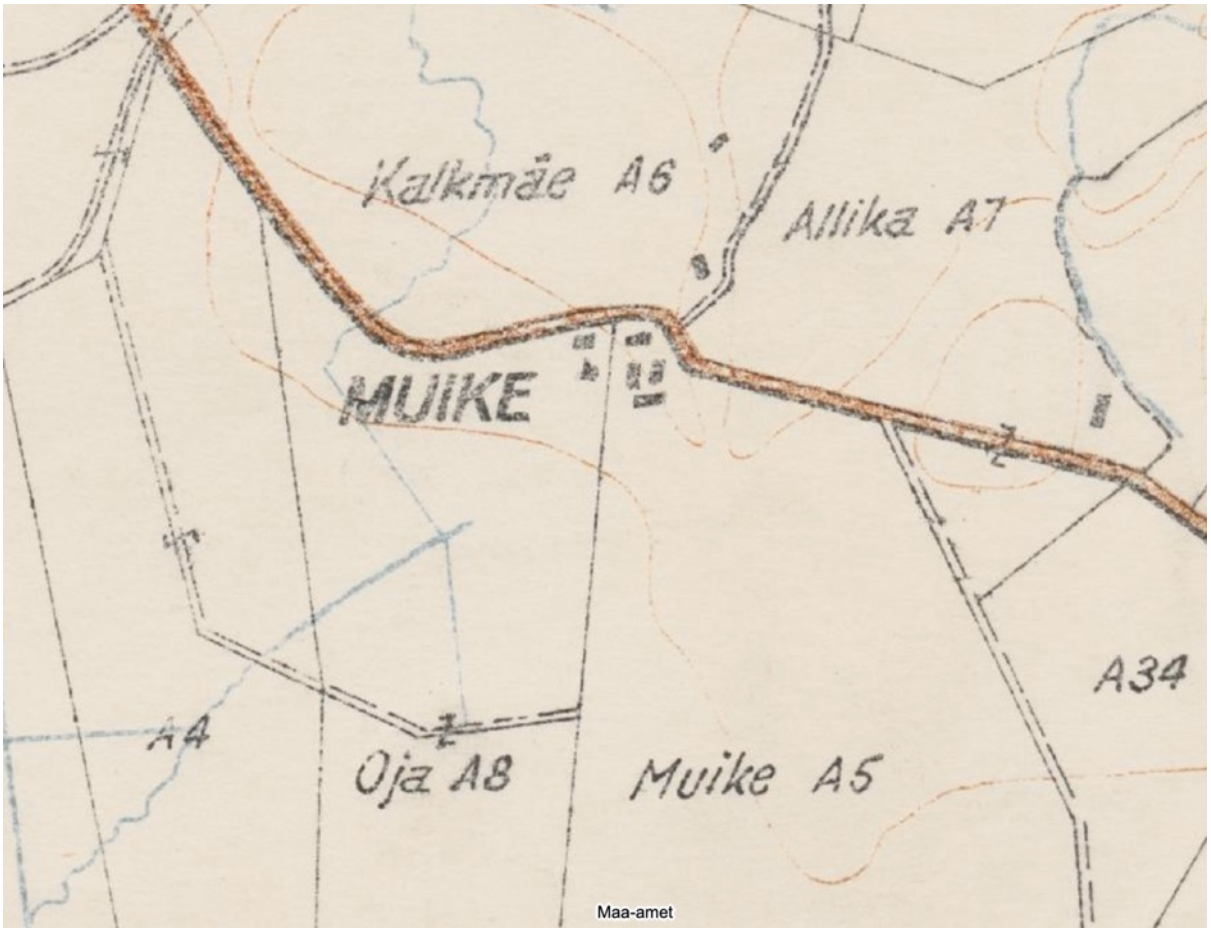

Foto 7. Muike karjamõisa südame alale rajatud asundustalud 1930.–1944. aasta katastrikaardil (Maa-amet)

[448] ERA 1831, 1, 1429: 20.

Tabel 3. Kokkuvõte Eesti Omavalitsuse Põllutöödirektooriumi katastri-maaüksuste kartoteegi Joandu küla nr 2 põllmajandusjuhi tööpiirkonnast 1942. aastal[449]

Pere	Peremees	Aia- ja põllumaa	Heina-maa	Karja-maa	Mets	Muu	Kokku
Liiva	Jüri Tamm	8,02	16,56	3,99	0,47	0,51	**29,55**
Laoniidu	Elisabeth Krausberg	11,34	4,84	13,98		0,60	**30,76**
Paasoja	Aleksander Margat	5,67	10,78	5,80		0,17	**22,42**
Muike	August Talpsepp	14,88	16,10	2,87		1,40	**35,25**
Kalkmäe	Joosep Meikar	7,90	6,44	3,28		0,78	**18,40**
Allika	Joh. Krausberg	8,14		6,97		1,30	**16,41**
Oja	Joosep Margat	6,18	11,10	3,08		0,77	**21,13**
Laanemets	Jaan Pikamäe		0,90	0,18	12,19	0,04	**13,31**
	Kokku	**62,13**	**66,72**	**40,15**	**12,66**	**5,57**	**187,23**

[449] ERA R-101, 1, 203: pagineerimata.

Palmse ajalooline õiend

Palmse oli üks piirkonna vanimaid allikates nimetatud külasid, kuid erinevalt Võhmast ja Vatkust mõisastati Palmse juba enne 1510. aastat, mil küla kuulus Tallinna Püha Mihkli (Miikaeli) tsistertslaste nunnakloostrile. Aastail 1522–1681 kuulus mõis Metstackenitele ning kuni natsionaliseerimiseni 1919. aastal Eesti Vabariigi poolt von der Pahlenite perekonnale. Eesti Vabariigi ajal rajati senistele mõisamaadele maareformi käigus asundustalud.

Kuna Palmse on suurema osa ajast olnud mõisasüda ja piirkonna keskus, siis on käesolevas ajaloolises õiendis käsitletud rohkem ka mõisa üldisemalt puudutavaid sündmusi ja protsesse.

Palmse muinasaja lõpul ja keskajal

Palmse küla (*Palkemas*) kirjalik esmamainimine oli 28. mail 1287, mil Taani kuningas Erik VI Menved (1286–1319) kinnitas Tallinna Püha Mihkli (Miikaeli) tsistertslaste nunnakloostri abtissile tema isa Erik V poolt kloostrile annetatud valdused ühes kõigi neil olevate vabaduste, õiguste ja privileegidega.[450] Kuna tegemist oli lääniõiguste kinnitamisega, võib arvata, et läänistus oli tehtud millalgi Erik V valitsemisajal, ajavahemikus 1259–1286.[451]

Kuna kloostri arhiiv on hävinud, ega olnud Palmsega seoses kohtuvaidlusi, puuduvad ajavahemikust 1287–1510 Palmse kohta kirjalikud allikad, va kloostri võltsürikud, mis Paul Johanseni ja talle tugineva Enn Tarveli arvates valmistati 15. sajandi esimestel aastakümnetel.[452]

Palmse küla ajalugu muinasaja lõpul ja keskajal, valgustavad aga arheoloogilised allikad. Palmse külade arheoloogilisi uuringuid teostas aastail 1993–1999 arheoloog Valter Lang, kes publitseeris oma uuringute tulemused 2000. aastal monograafias Keskusest ääremaaks.[453] Tema sõnul oli Palmse kohta *„raske midagi kindlat öelda, sest mõisaaegse maakorraldusega on siin varasemat kultuurmaastikku tunduvalt põhjalikumalt ümber korraldatud kui mujal. Palmse mõisa lähedalt on teada väike asulakoht, mis pinnamaterjali põhjal otsustades kuulub (vara)keskaega“*. Tõenäoliselt on tegemist kohaga, millel paiknes ainult üks talu, mis asetseb mõisast loode pool, aia taga põllul. V. Langi arvates pole Palmses olnud suurt küla, kuna sellest oleks isegi mõisaaegsele põlluharimisele vaatamata mingeidki jälgi alles jäänud. Ta uskus, et seal oli väike muinasmõis, mille juurde rajati hiljem ajalooline mõisasüda. Muinasaja lõppu ulatuvatest muististest on Palmsest teada ainult Muike ja Palmse piiril olevad põllujäänused.[454]

---

[450] Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval, 1853, Sp. 637–638, nr 514.
[451] Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 26.
[452] Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval 1853, Sp. 630, nr 508; Johansen, P. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Kaugete aegade sära. lk. 140; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 27–28.
[453] Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000.
[454] Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 270–271.

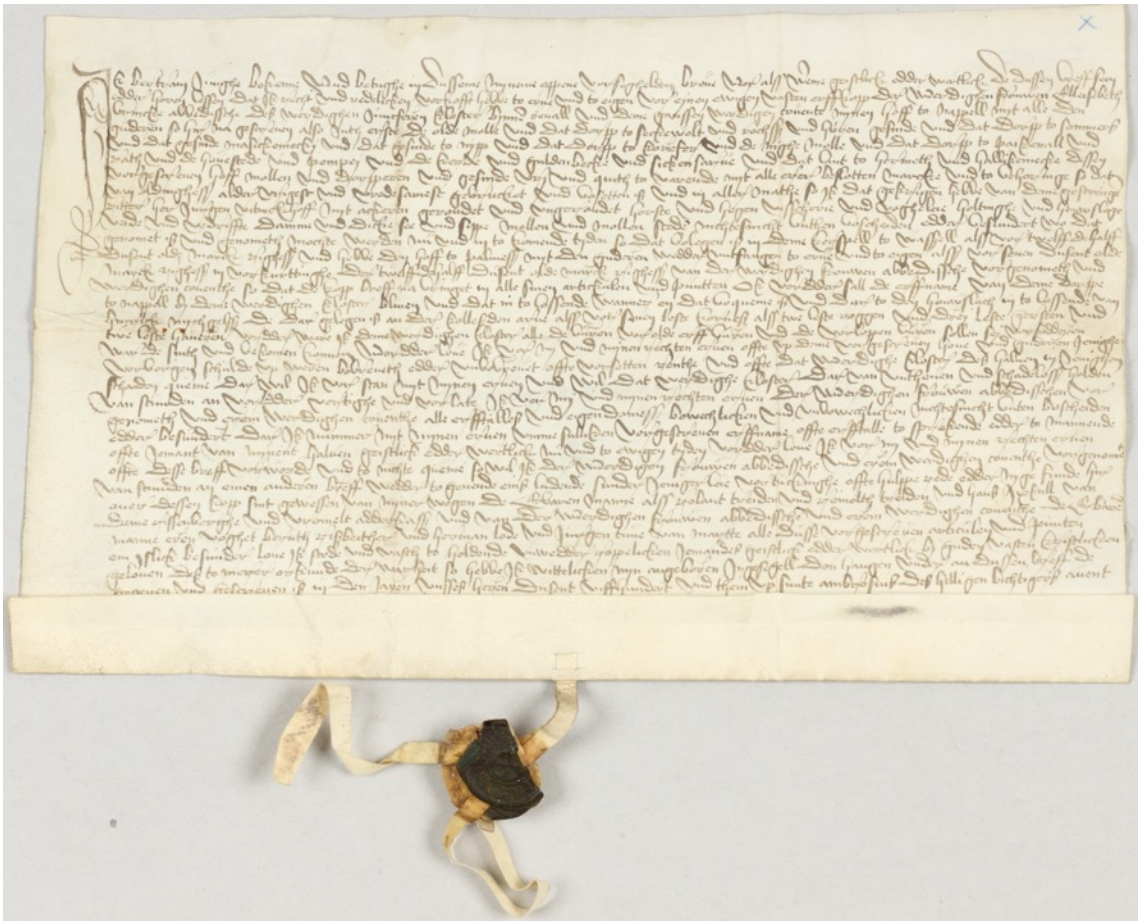

Foto 1. Leping, millega tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke vahetas 1510. aastal Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu (EAA 854, 2, 393: 1)

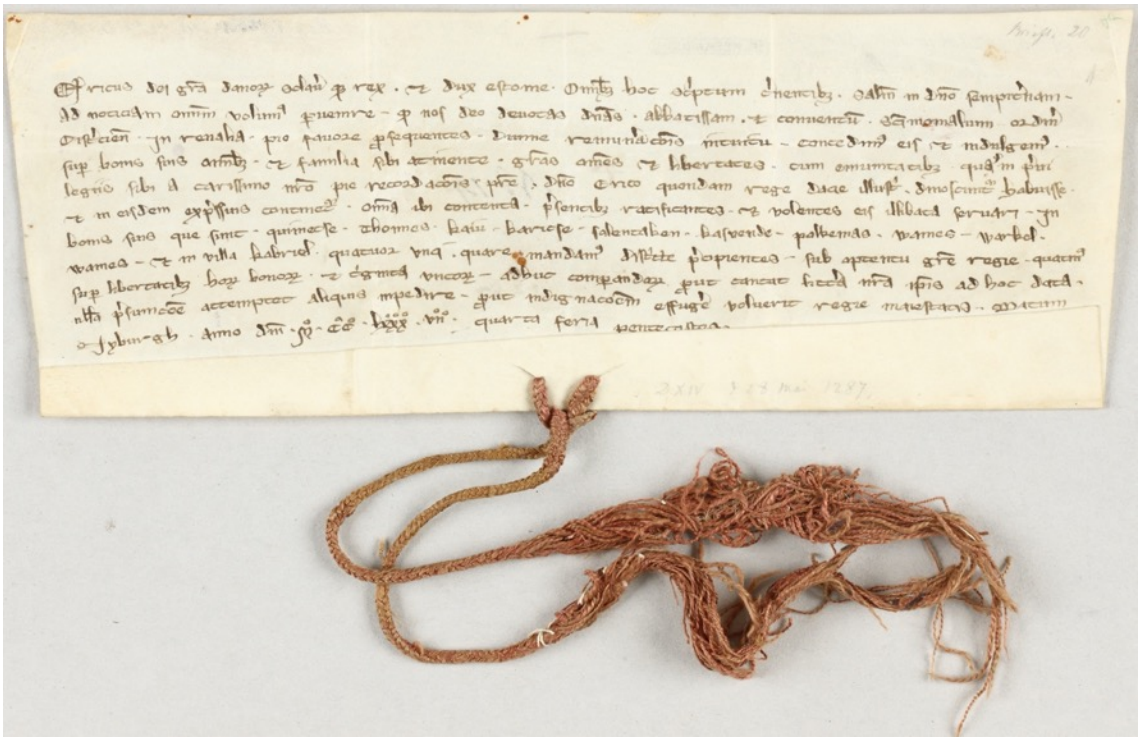

Foto 2. Bertram Junge andis Palmse mõisa 1522. aasta Mardipäeval Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dyrick Metzenstakenile (EAA 854, 2, 358: 1)

1510. aastal vahetas tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu, mille juures hinnati Palmse mõisa väärtuseks 7000 vana Riia marka.[455] Ühtlasi oli tegemist ka Palmse mõisa esmamainimisega, kuigi on tõenäoline, et mõis võis olemas olla ka oluliselt varem.

1522. aasta Mardipäeval andis Bertram Junge Palmse mõisa ühes kõige selle juurde kuuluvaga Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dietrich Metstackenile (*Dyryck Metstacken*, †1543).[456] Viimase kohta kuigi palju andmeid pole, kuid on teada, et neli aastat hiljem, 18. veebruaril 1526 müüs äi D. Metstackenile veel kaks krunti Tallinnas Toompeal koos kõige juurde kuuluvaga.[457] 1528. ja 1538. aastal nimetati teda Viru meeskohtu kaasistujana.[458] 1537. aastal rahuldas Harju-Viru maanõukogu D. Metstackeni kaebuse Püha Mihkli kloostri vastu, mille abtiss ei tahtnud tagastada Bertram Junge poolt tema tütre kloostrisse paigutamise kuludeks makstud 500 marka, mis tütre abiellumise tõttu D. Metstackeniga kasutamata jäi.[459] 1542. aastal ostis ta aga Hans von Wrangelli leselt 100 marga eest perekonna valduses olnud krundi Rakveres.[460]

D. Metstacken oli abielus kaks korda, tema esimene abikaasa oli eelpool mainitud B. Junge tütar († enne 28. jaanuari 1537), kelle nimi on kahjuks teadmata ning teine abikaasa oli Dorothea Fircks (*Dortye Virx*, †1559). Mõlemast abielust oli tal kokku neli poega: Marcus († 1576), Dietrich, Robert († enne 17. juunit 1563) ja Jürgen ning vähemalt üks tütar Gertke († 24. juunil 1546), kes 1544. aastal abiellus Tallinna kodaniku Paul Scharenbergiga.[461]

Kuna D. Fircks jäi leseks juba pärast mõne-aastast abielu ning ta (kasu)pojad olid alaealised, tegeles ta iseseisvalt Palmse mõisa pidamise ja perekonna varade haldamisega, millest on jäänud jälgi ka kirjalikesse allikatesse. 2. aprillil 1559 müüs ta oma poegade heakskiidul Evert von Delwigile (*Ewert von Delwich*) maja ja krundi Tallinnas Toompeal linnamüüri ääres, mis asus Anija mõisa omanike Zoegede (*Soyen*) ja Kuusiku mõisa omanike Wrangellide kruntide vahel,

[455] EAA 854, 2, 393: 1

[456] EAA 1690, 1, 2: 1; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.

[457] Nimetades Dietrich Metstackenit oma Palmse mõisast rääkivas raamatus Bertram Junge õemeheks Ants Hein eksis. Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I, Reval, 1856, S. 499–500, Nr. 926; Stackelberg O. M. von. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Estland. Bd. I. Görlitz, 1930, S. 162; Hein A. Palmse/Palms. Tallinn, 1996, lk. 15.

[458] Paucker C. J. Die Herren von Lode und deren Güter in Ehstland, Livland und auf der Insel Oesel nach Urkunden und andern Geschichtlichen Nachrichten. Dorpat, 1852, S. 140; Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I… S. 506. Nr. 937, S. 604, Nr. 1111, S. 607, Nr. 1121.

[459] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I… S. 592–593, Nr. 1095, S. 594–595, Nr. 1099.

[460] Baensch H. v. Geschichte der Familie von Wrangel vom Jahre Zwölfhundertfünfzig bis auf die Gegenwart. Berlin – Dresden, 1887, S. 131.

[461] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I… S. 869, Nr. 1488; Stackelberg O. M. von. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil: Estland. Bd. I. Görlitz, 1930, S. 248; Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg, aus authentischen Quellen gesammelt von Rudolf Freiherrn von Unger-Sternberg zu Birkas. Nachtrag zu den Urkunden. Dorpat, 1911, S. 85, Nr. 210.

1200 Riia marga, lasti odra ja kolme leisika (laevapunna) rukkite eest.[462] Maja ostu-müügitehingutega seotud kolmele dokumendile (ostu-müügi leping, üleandmise akt ja tõend kokkulepitud tasu kättesaamise kohta) oli alla kirjutanud ja oma pitseri külge pannud Marcus Metstacken (*Marcks Mestaken*).[463] Varem Bremenite perekonnale kuulunud maja ja krundi oli D. Metstacken omandanud Johan Zoegelt 1541. aastal 900 Riia marga eest.[464]

22. jaanuaril 1558 algas Liivi sõda vene vägede sissetungiga Tartu piiskopi valdustesse tatari vürsti Šig-Alei (Šahh-Ali) juhtimisel. Rüüstanud Tartumaal, liikus venelastest ja tatarlastest koosnev vägi üle Emajõe Laiusele ja Kärknasse ning jõudis sealt veebruari esimese dekaadi lõpus Järvamaa kaudu Virumaale. Venelased riisunud ümbruskonnas ning põletanud maha 20 aadlimõisa.[465] 10. veebruaril toimus venelaste ja orduväe vahel kokkupõrge Rakvere linna juures, mille tulemusel linn jäi terveks, kuid venelased rüüstasid kogu Virumaa ühes kirikutega, välja arvatud Kadrina ja Haljala. Tõenäoliselt piirduski rüüstamine Rakverest lõuna ja ida suunas jäävate aladega ega puudutanud ka Palmse mõisa alasid.[466]

Pärast Tartu kapituleerumist venelastele 18. juulil 1558, haaras maad paanika ja sellest tulenev lüüasaamismeeleolu. Augusti alguses langesid nii Rakvere kui ka Toolse linnused ning Virumaa langes venelaste võimu alla. Piir Vene ja Liivi ordu – alates 1560. aastast Rootsi – valduste vahel stabiliseerus Valgejõel. Tõenäoliselt ei ulatunud piiril tavaliselt ette tulevad tülid ja vastastikkused rüüsteretked mitte iga kord Palmseni.[467]

Pärast vallutust asus Vene riigivõim kohe tsaari nimel sõjaväeteenistuses viibivatele teenistusmõisnikele Virumaal maavaldusi jagama. Usutavasti toimus sama ka Palmse mõisaga. Mingit informatsiooni Palmse mõisa omanud Vene teenismõisnike kohta kahjuks teada pole.[468]

Samal ajal pidasid mõisa omaks ka Metstackenid ning 1. mail 1560. aastal tõendasid Virumaa meeskohtunik Tönnies Lode ning kaasistujad Johann Kublen ja Arend Asserien, et Dietrich II

---

[462] 1 Riia mark = 36 killingit = 83 g Ag. 1 last (tallinna sälitis) = 24 tallinna tündrit = 72 tallinna vakka ≈ 2000 kg ≈ 3200 liitrit. 1 leisik (pund) = 20 naela = 8,1905 kg. Täna paikneb mainitud krunt Tallinnas aadressidel Kohtu 12 ja Toom-Rüütli 8.
http://www.eha.ee/labs/kinnistud/index.php/et/kinnistud/view?id=7726&_xr=eNotjEsKgDAQQ%252B8yF9AWFxKPIbiVQUsd1PppBUG8u7W6SshLwlC4BHnFKD7joTVoFOfEh6PPvOG9G2qZ18lQpEqBJhlCuwQvzr5RAWpkPxMFbb%252BqV8tYZmcPtmkcn02g6r4fBb0loA%253D%253D; Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I… S. 867–868, Nr. 1484. Vt ka Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg, aus authentischen Quellen gesammelt von Rudolf Freiherrn von Unger-Sternberg zu Birkas. Th. 2. Reval, 1877, S. 384, Nr. 347; Paucker C. J. Die Herren von Lode und deren Güter in Ehstland, Livland und auf der Insel Oesel nach Urkunden und andern Geschichtlichen Nachrichten. Dorpat, 1852, S. 64, Nr. 251.

[463] Est- und Livländische Brieflade. Th. 4. Reval, 1887, S. 188, Tafel 53-8.

[464] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I… S. 650, Nr. 1185.

[465] Renner, J. Liivimaa... lk 32–33.

[466] Samas, lk 33.

[467] Trumm, U. Rakvere linnus ja maakond Liivi sõja ajal. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2015, Rakvere 2015, lk 23, 36.

[468] Trumm, U. Rakvere linnus ja maakond... lk 35–36.

Metstaken loovutas oma osa isa pärandist – Palmse mõisa, Tallinnas Toompeal asuva maja, Haljala kihelkonnas asuva maatüki Leholai (*Liholep*) ning kõrtsi Jõhvi kihelkonnas – oma vennale Marcus Metstackenile 3000 Riia marga eest pärilikuks omanduseks.[469]

Marcus Metstackenist (*Metstake*) on teada, et ta teenis Liivi sõja ajal kuni 1572. aastani hertsog Magnust, kuid läks siis üle Rootsi kuninga teenistusse ning sai 1576. aastal surma Vigala linnuses püssirohukeldri plahvatusel. Usutavasti võis see toimuda 27. jaanuaril, mil venelased Vigala linnuse vallutasid. Abielust Helene Asserieniga oli tal kaks poega, Dietrich (*Dierick*) ja Arendt (*Arend*). Kuna need olid 1581. aastal, mil Rootsi väed Pontus de la Gardie juhtimisel Rakvere linnuse vallutasid ning venelased lahkuma sundisid alles alaealised, andis Pontus de la Gardie Palmse mõisa Marcus Metstackeni naisevenna Arendt Asserieni (*Aszery*) hoole alla. P. de la Gardie sekretäri Nicolaus Hansoni koostatud 1581. aastal rootslaste võimu alla langenud mõisate nimekirjas sisaldunud andmete kohaselt asus Arendt Saksamaal ning Dietrich Karksis. Viimane käinud seal ka koolis, aga see tähendas usutavasti hoopis lahingukogemuste omandamist.[470]

Ka Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil kuulus Palmse mõis Marcus Metstackeni pärijate valdusesse. Marcuse pojad Arendt ja Dietrich olid astunud Rootsi kuninga teenistusse ning neil olid ette näidata omandiõigust kinnitavad ürikud, mille kohaselt mõis oli ostetud Mihkli kloostri abtissilt 12 000 vana marga eest. Mõisa suuruseks oli 21 adramaad ning selle koosseisu kuulusid mõis ühes majandusõuega, veski mõisa juures, talukohad Aorentall, Võsupere (*Wesempe*) ja Muike (*Muttig*) ning külad Uusküla (*Weszkull, Ueszküll, Udenküll*), Võhma (*Wambs, Wöchma, Wochma*), Tõugu (*Tank, Tauck, Taucka, Tauch, Tougu*) ja Vatku (*Watte*), Joaveski veski, talud Võsu (*Woge, Wösu, Weso*) ja Eru (*Öro*) rannas, kahe adramaa suurune Leholai (*Walep, Lealep*) maatükk Haljala kihelkonnas, kõrts Jõhvi kihelkonnas silla juures. Ühtlasi kuulus Arendt ja Dietrich Metstackenile ka krunt Rakvere alevikus ning veski, mille oli neile annetanud Pontus de la Gardie.[471]

---

[469] Tekstis on nimetatud küll Moritz Metstackenit, kelle kasuks Dietrich Metstacken oma pärandiosast loobus, kuid tõenäoliselt on tegu lihtsalt eksitusega. Paucker C. J. Die Herren von Lode und deren Güter in Ehstland, Livland und auf der Insel Oesel nach Urkunden und andern Geschichtlichen Nachrichten. Dorpat, 1852, S. 65, Nr. 254.

[470] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46-47, 140; Russow B. Liivimaa kroonika. Stockholm, 1967, lk 244. Taube M. v. Beiträge zur Baltischen Familiengeschichte. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1909 und 1910. Mitau, 1913, S. 136.

[471] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.

Foto 3. Metstackenite suguvõsa aadlivapp (RM 6989 Ar$_1$ 1626)

Engel Hartmanni järgi oli mõisa suuruseks 1583. aastal 21 adramaad, millest Võsuperel (*Woseperreby*) kaks adramaad, Muikel (*Mudickby*), Uuskülas (*Uskülby*) neli adramaad, Vatkul (*Wackoby*) kaks adramaad, Tõugul (*Theuckoby*) kaks adramaad, Võhmas (*Wehomalby*) seitse adramaad, Ilumäel (*Illomechiby*) kaks adramaad. Lisaks kuulusid mõisale kaks vesiveskit: Joaveski (*Joha quarn*) ja Porgaste veski (*Porchas quarn*).[472]

Palmse pärast Liivi sõda

Arendt ja Dietrich Metstackenile valitsesid mõisa kuni 1593. aastani ühiselt, mil jagasid omavahel isa päranduse ning Arend Metstacken ostis Palmse vennalt välja. Ta ei elanud eriti rikkal jalal ning suri 1598. aastal. Samal aastal Dietrich Stricki ja mõisa alaealise pärija Arend II Metstackeni eestkostjate vahel sõlmitud mõisa rendilepingust selgus, et Uusküla (*Ußkül*) neli adramaad, üks adramaa Võhmast (*Waymist*), ja Joaveski vesiveski (*Müle zum Falle*) olid enne rendilepingu sõlmimist panditud 2000 riigitaalri eest Jürgen von der Hoyele. D. Strick maksis renti aastas 300 riigitaalrit ning kohustus maksma J. von der Hoyele tagasi temalt võetud 2000 riigitaalrit, saades niiviisi tollele antud pandi endale. Kui A. Metstacken pärast välismaal veedetud aastaid 1607.

[472] AM 92, 1, 25: 225p, 314.

aastal Eestimaale naases maksis ta võlad ning asus oma mõisa üles ehitama. Pärast võlgade tasumist elas ta esialgu üsna vaesel jalal ning toonud oma vastse abikaasa (sünd von Tiesenhausen) talupojavankril mõisa, elasid nad esialgu Võhma külas talupojatares, sest mõisasüda oli Rootsi-Poola sõjas (1600–1611) hävinud ega olnud seal ühtegi tervet hoonet.[473]

Palmse lahing

Samal ajal, mil Arend II välismaal viibis elas Eestimaa üle raskeid aegu, kuna 1602. aastal algas Rootsi-Poola sõda, mille põhilised sündmused toimusid järgneva kümnekonna aasta jooksul valdavalt Eesti alal. Lisaks toimus ning aastail 1601–1604 üle kogu Eesti- ja Liivimaa viljaikaldus ning sellest tingitud suur näljahäda ja katkuepideemia. Häda põhjustajaks peetakse veebruaris-märtsis 1600 Lõuna-Peruus toimunud võimsat Huaynaputina vulkaani purset, milles paiskus õhku tohutus koguses gaase ja peent tuhka, mis paiskusid atmosfääri, kandusid laiali üle kogu maailma ning põhjustasid kliima äkilist jahenemist. Selle tulemusel oli 1601. aasta suvi põhjapoolkeral viimase 600 aasta kõige külmem ning Fennoskandias külmim viimase 1500 aasta jooksul. Ikaldus ja sellest tulenev näljahäda tabas eelkõige Ida- ja Põhja-Euroopat.[474] Aastail 1600.–1603. olid talved väga külmad ning suved jahedad ja vihmased, nii et suvivili ei valminud, talivilja aga võttis ära külm.[475] 1601.–1602. aasta talvel oli kogu maa kroonikakirjutaja Christian Kelchi sõnul rängalt koormatud mitte ainult *„sõja ja selle viletsusega, mida sinane tavatseb enesega kaasa tuua, vaid ka sedavõrd vaevatud näljahädast ja katkutõvest linnas ja maal, et mitu tuhat inimest sai hukka, sadu surnukehi õgisid koguni metselajad ja juhtus palju muidki hirmsaid eksempleid."*[476] Näljahäda Eestimaal kirjeldas ka Tallinna Pühavaimu kiriku abiõpetaja Georg Müller oma 17. juulil 1603. aastal peetud jutluses:

> ...mitu tuhat inimest on küll nälga surnud ja palju inimesi on (lubatagu [öelda]) surnud hobuste liha, surnud koeri, kasse, sigu jm. söönud ning üks veel elus nälginud inimene sõi surnud inimest, kuni ta ka ise maha kukkus ja sealsamas suri. Kas te siis oma silmadega iga päev ei näe, kuidas need vaesed inimesed elavad ja surnud kasse või koeri edasi-tagasi üle linnatänavate kannavad ja [neid] söövad? Kas te siis ei ole näinud, kuidas nad igal pool linnas istuvad ja koerte kombel surnukehade luid närivad ja söövad jne. [...] Liivimaa on olnud selline kaunis maa, mis on toitnud paljusid linnu ja maid Saksamaal ja muudel võõrastel maadel, aga nüüd, Jumal paraku, ei suuda Liivimaa omaenda rahvast toita...[477]

G. Müller kirjeldas küll olukorda linnas, kuid maal pidi see olema ehk isegi veel hullem, sest linna, toodi vilja kahel eelneval suvel Saksamaalt ja päästeti sellega linnakodanike elusid, kuid maal

[473] DSHI 190, Estland 261: 15–16; EAA 1690, 1, 24: pagineerimata.
[474] Seppel M. 1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal. Tuna, 2014, nr 2, lk 34–35.
[475] Gadebusch Fr. K. Livländische Jahrbücher. Th. 2. Ab. 2. Riga 1781, S. 246; Tarand A., Jaagus J., Kallis A. Eesti kliima minevikus ja tänapäeval. Tartu 2013, lk 88–90.
[476] Kelch Ch. Liivimaa ajalugu. Tartu 2004, lk 530.
[477] Müller G. Jutluseraamat. Tartu 2007, lk 249–251.

sellised abivõimalused puudusid.[478] G. Mülleri jutluses kirjeldatud vaesed nälgijad olid tõenäoliselt maapiirkondadest Tallinna abi otsima tulnud talupojad. Häda suurust raskendas asjaolu, et nälg tabas ka naabermaid – Venemaad, Rootsit ja Poolat.[479] 1602. aastal lisandus näljahädale katk.[480] Sündmuse olulisusele ja märgilisusele viitab ka asjaolu, et mitmed 1655. aastal Palmse-Sagadi piiritüli protsessil ütlusi andnud talupoegadest tunnistajad määratlesid oma vanust just selle järgi, kui vanad nad olid suure katku ajal (*Zeitt der großen Pest*).[481] Nälg lakkas 1604. aastal, mil soodsate ilmastikuolude tõttu saadi taas rikkalikku saaki.[482]

1615. aastal reisis Palmse mõisa lähistelt mööda Venemaale suunduv Madalmaade saatkond eesotsas Reinhold von Brederodega, kes mängis olulist rolli Stolbovo rahulepingu (27.02.1617) saavutamisel Rootsi ja Venemaa vahel. Saatkonna reisipäevikut pidas Anthonis Goeteeris, kes üsna üksikasjaliselt selle teekond kirjeldas. 19. septembril sõi saatkond lõunat Kolga mõisas ning suundus pärastlõunal sealt edasi Toolse linnuse poole viivat teed mööda:

> Me tulime läbi ühest väga suurest metsast, kus nägime väga palju pealuid ja luukeresid ümberringi siin ja seal vedelemas, ja meile öeldi, et need on Tema Majesteedi Rootsi kuninga sõjasalga ja poolakate vahelises lahingus langenute luud-kondid. Öömajal olime ühe junkru mõisas, keda kutsutakse N N Wrangel, neli miili ülalnimetatud Kolgast.[483]

Enn Tarveli arvates pärinesid nimetatud inimjäänused Poola-Rootsi sõja ajal 25. veebruaril 1603. aastal Palmse mõisa lähedal toimunud lahingust, mida ta soovitaski edaspidi kutsuda Palmse lahinguks.

1592. aastal oli Rootsi kuningaks saanud Sigismund (Zygmunt), kes juba 1587. aastal oli valitud ka Rzeczpospolita (Poola-Leedu) kuningaks. Sigismund veetis enamuse ajast oma Rzeczpospolita valdustes ning tema asevalitsejaks Rootsis oli Södermanlandi hertsog Karl, Sigismundi onu, kellega ta aga õige varsti usulisel pinnal tekkinud konflikti tõttu tülli pööras. Rootsi oli 16. sajandi lõpus radikaalsele luterlusele kalduv maa ning hertsog Karl oli tõsiusklik luterlane, Poola aga katoliiklik ning Sigismund pühendunud katoliiklane. Kartes, et Sigismund kavatseb riigis korraldada vastureformatsiooni, haaras hertsog Karl võimu ning kuulutas end riigi eestseisjaks. 1599. aastal võttis ta oma kontrolli alla Soome ning asus järgmisel aastal hõivama ka Eesti- ja Liivimaad, mis tal 1601. aasta kevadeks ka õnnestus.

1602. aastal saatis aga Sigismund armee eesotsas suurhetman Jan Zamoiskiga Eesti- ja Liivimaad

---

[478] Müller G. Jutluseraamat. Tartu 2007, lk 251.
[479] Gadebusch Fr. K. Livländische Jahrbücher. Th. 2. Ab. 2. Riga 1781, S. 316.
[480] Kelch Ch. Liivimaa ajalugu... lk 533.
[481] EAA 858, 2, 590: pagineerimata.
[482] Gadebusch Fr. K. Livländische Jahrbücher. Th. 2. Ab. 2. Riga 1781, S. 316.
[483] Des holländischen Gesandten Freiherrn von Brederode, und seiner Mitgesandten, Reisen durch Estland in den Jahren 1615 und 1616. Nach der niederdeutchen Urschrift abgefaßt von K. H. von Busse. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands. Hrsg. v. F. G. v. Bunge. Bd. IV. Dorpat, 1845, S 303–304.

taas oma kontrolli alla võtma. Sügiseks oli suur osa Liivi- ja Eestimaast taas Rzeczpospolita kontrolli all. Rootslaste valdusse jäid ainult Tartu, Tallinn, Haapsalu, Pärnu ja Narva. Aasta lõpul piirasid poola väed hetman Jan Karol Chodkiewiczi juhtimisel ümber Tartu. 1603. aasta alguses otsustasid rootslased koondada oma väed ning need Tartule appi saata. Peaülemjuhataja Andreas Lennartsoni (Anders Lindormsson, Andreas Linderson) käsul pidid kogunemispaika koonduma kohaliku maarahva hulgast värvatud ratsasõjamehed Philip Orgese juhatuse all, keda E. Tarveli hinnangul võis olla kõige enam mõnisada meest, umbes 150 meheline lippkond ratsanikke Johann von Fitinghoffi ja Nötkeni juhtimisel ning kuni 50 mõisameest, kokku seega umbes 500 meest. Lisaks pidid tulema ratsanikud Läänemaalt, Pärnust ja Narvast, kuid need ei jõudnud enne lahingut kohale. Ka A. Lennartson koos oma umbes 150 ratsamehe ja suurtükkidega jõudis kohale alles pärast lahingut.

Vägede koondamine toimus kusagile Palmse mõisa lähistele, et seejärel Vatku, Hõbeda, Kadrina, Assamalla ja Väike-Maarja kaudu Tartu poole liikuda. Ph. Orgese eestlaste ja sakslaste laagrid asusid eraldi. 25. veebruaril ründasid eestlaste leerile peale sattunud poolakad – kuus lippkonda ratsanikke, kuus lippkonda haidukke ja mõnisada suuskadel talupoega, kokku umbes 1500–3000 meest – umbes kaks tundi nende laagrit. Sakslased, kel polnud aimugi poolakate arvukusest läksid eestlastele appi, kuid löödi tagasi ja põgenesid seejärel Tallinna poole, kus kahe tunni tee kaugusel sündmuspaigast kohtusid A. Lennartsoni ja tolle ratsameestega. Ühendatud jõudude ja lahinguvalmis suurtükkidega liikus vägi lahinguvälja suunas, kuid seal selgus, et poolakate vägi oli vastu õhtut lahkunud. Ka rootslaste väe jäänused lahkusid järgmisel päeval Tallinna suunas. Lahingus oli langenud umbes 100 talupoega ning 60 kuni 70 sakslast. Poola vägedes langenute arv oli teadmata, kuid ilmselt oluliselt väiksem. Langenuid tõenäoliselt ei maetud ning seetõttu saigi eelmainitud Kolgast Palmse, Sagadi, Vihula, Karula, Kandle, Varangu ja Selja kaudu Toolsele liikunud saatkond veel 12 aastat hiljem nende jäänuseid imetleda.[484]

Poolakate versioon samast sündmust oli mõnevõrra teistsugune. Selle järgi kogusid rootslased 3000-mehelise väe, mille abil lootsid vallutada esmalt Rakvere ning seejärel vabastada piiramisrõngast Tartu. Hetman Chodkiewicz saatsid nende vastu Tartu alt poole oma vägedest, ehk umbes 800 meest, kes saavutasid rootslaste üle täieliku võidu. Dionysios Fabricius kirjeldas sündmust oma Liivimaa ajaloo lühiülevaates järgmiselt:

> Chodkiewicz saadab pooled, nimelt kaheksasada, Rakvere alla vaenlastele vastu, keda öeldakse olevat olnud kolm tuhat; nad võitlevad poolakatega, rootslasi tapetakse üle tuhande, silmapaistvaid vastalisi

[484] Tarvel E. Lahing Palmse mõisa juures 1603. – Ajalookimbatused. Tartu, 2013, lk. 363–370; Ungern-Sternberg P. von. Urkunden zur Geschichte des schwedisch-polnischen Krieges aus den Jahren 1600–1627. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1912. Riga, 1914, S. 178–180.

> Liivimaa aadlikke hukkus selles lahingus üle saja. Kui see võit oli saavutatud, pöörduvad meie omad Tartu alla tagasi, tuues endaga kaasa mõned vangid, kelle hulgas mitte viimane polnud Rootsi sõjaväe lipukandja, Liivimaa aadlik Christoph Treyden, tugev ja kõrget kasvu mees, kellelt, kui ta hobuse seljast oli maha paisatud, rittmeister Dąbrowa abiline Jakob Załeski, ise alles nooruk, rebis ära lipu, ta enda aga võttis kinni ning viis kinni seotuna laagrisse. See sündis veebruarikuus, 1602. aasta alguses.[485]

Lahingus langenute hulgas nimetas A. Lennartson oma kirjas hertsog Karlile ka mõningaid *"silmapaistvaid vastalisi Liivimaa aadlikke"* Frombholtt Mettstackenit, Magnus Vitingit ja Ph. Orgest.[486]

Kumma poole versioon toimunust oli õigem, pole olemasolevate tõendite abil võimalik välja selgitada, kuid on tõenäoline, et kumbki pool hindas vastase väe suurust pigem üle kui alla, Rootsi pool oma kaotuse õigustamiseks ning Poola pool oma võidu väärtuse tõstmiseks, samas kui oma poole vägede suurus esitati üsna tõepärasena.

Tee, mida mööda eespool viidatud saatkond liikus, algas Kolgast ja viis sealt Porgaste sillale ning Vatku-Tõugu-Võhma-Ilumäe-Muike-Palmse kaudu üle Sagadi, Vihula ja Varangu Toolse suunas ning sealt üle Kunda, Malla ja Viru-Nigula Padaorgu, kus liitus Rakvere poolt tuleva trassiga.

Palmse 17. sajandil

Pärast Palmsesse tagasi pöördumist, alustas Arendt II mõisa üles ehitamist. Ta lunastas välja panditud mõisaosad ning loobus rentnikust. Ühtlasi panustas ta ka ühiskondlikku ellu ning valiti 1629. aastal Eestimaa rüütelkonna peameheks, millises ametis oli kuni 11. veebruarini 1632. Aastail 1631–1649 oli ta maanõunik.[487] Maanõunikuna tuli tal tegelda tingimustes, kus kuningas Gustav II Adolf üritas Eestimaal reforme teostada, samal ajal kui rüütelkond sellele vastu seisis. Suuremast reformikavast asja ei saanud, kuid rüütelkonnal tuli leppida uute maksude – väiketolli ja veskitolliga – ning alustada maa postiolude parandamiseks postijaamade rajamist peamiste postmaanteede äärde.[488] Ta tegeles ka sõjas laastatud kirikute taastamisega ning kinkis oma kodukirikule Kadrinas altari ja kantsli, mida kaunistasid tema ja ta abikaasa vapid.[489] Hiljemalt 1649. aastal peeti ka Palmse mõisas jumalateenistusi igal neljandal pühapäeval ja kirikupühade kolmandal pühal, *„ühe suure saali sees mõisa ligidal"*. Kuna mõis Põhjasõja ajal 1703. aastal maha põletati, siis oli pastor Georg Handwig (1711–1733) suurema osa oma ametiajast *„mõisa*

[485] Tegelikult toimus lahing nagu eespool mainitud 25. veebruaril 1603. aastal. Rootsi ratsalipkonna vangistatud lipukandja oli Wolmar Treyden. Dionysius Fabricius. Liivimaa ajaloo lühiülevaade. Tallinn, 2010, lk. 305, 396–397.
[486] Ungern-Sternberg P. von. Urkunden zur Geschichte des schwedisch-polnischen Krieges aus den Jahren 1600–1627. – Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1912. Riga, 1914, S. 179.
[487] Wrangell, W. Eestimaa rüütelkond. Tallinn 2019, lk 353, 362.
[488] DSHI 190, Estland 261: 16.
[489] Hein A. Palmse/Palms. Ein Herrenhof in Estland. Tallinn 1996, lk 16.

reie sees Jumalateenistust pidanud pidama".[490]

Usutavasti oli A. Metstacken oma talupoegade seas hinnatud ja austatud mõisnik, sest ilmselt said just tema auks endale eesnime Arendt, Arend või Arn paljud Palmse mõisa taluperede poisslapsed 17. sajandil. Üldiselt ongi tolleaegsele ja hilisemale mõisaelule iseloomulik, et positiivselt silma paistnud mõisnike nimed levisid talupoegade hulka. Sageli olid sellised mõisnikud ühes oma prouaga ka paljude talulaste ristivanemad.

A. Metstacken suri 1650. aastal ilma pärijateta ning mõis läks üle tema vennapojale Reinhold Metstackenile. A. Metstackeni abikaasa rentis mõisa 1651/1652. majandusaastaks R. Metstackenilt 900 riigitaalri eest aastas. Tollal külvati mõisa rukkipõllule aastas 100 tündrit rukist.[491] Arvestades keskmise saagikusega 4,5 seemet oli saak 450 tündri ümber.

R. Metstacken osales 30-aastases sõjas veel Gustav II Adolfi alluvuses ning teenis välja oobersti aukraadi. Juba Gustav II Adolfi ajal oli ta Stralsundi komandant ja hiljem Kexholmi (Käkisalmi, praegu Priozersk) lääni pealik. Ta võitis sõjas au ja kuulsust ning mõisaid, mida teenete eest jagati. Eestimaal kuulusid talle Noarootsis Riguldi ja Virumaal Mädapea, Käru, Palmse, Loobu ja Läsna. Samuti oli ta Kolga mõisa pandihärra. Aastail 1653–1655 oli ta Eestimaa maanõunik.[492] Ta suri 1657. aastal koos oma abikaasa Anna Hastferiga katku. Neist jäi järgi poeg Arend Dietrich, kes sündis Kexholmis 14. oktoobril 1646 ja kolm tütart, Anna Margaretha (†1677), Elsa Elisabeth ja Margaretha Dorothea. Kuna lapsed olid alaealised, sai nende eestkostjaks kindralmajor Hans von Fersen, kes valitses Metstackenite mõisaid kuni Arend Dietrichi täisealiseks saamiseni. Aastail 1662–1668 reisis viimane Rootsis, Saksamaal, Hollandis, Inglismaal, Prantsusmaal ja Itaalias. Pärast tagasipöördumist kihlus ta Gerdraut Elisabeth Wrangeliga, kuid lahkus enne pulmi Eestimaalt ning viibis aastail 1671–1675 Hollandis, kus osales Kolmandas Inglise-Hollandi sõjas (1672–1674) ja sellega haakunud Prantsuse-Hollandi sõjas (1672–1678). Ta osales paljudes lahingutes ning näitas end neis heast küljest nii Gröningeni piiramisel kui ka Coevordeni kaitsmisel. Skåne sõja (1675–1679) puhkemisel kutsuti ta Rootsi tagasi ning sai seal armeesse astudes jalaväe ooberstleitnandi auastme. Võitluses taanlastega Landskrona piiramisel sai ta 30. juulil 1676 surma täpsusküti lasust pähe ning maeti 19. veebruari 1677 Tallinna.[493]

---

[490] RM 1304 Ar 232:7. Ilumäe kabeli 50 aastase Juubeli püha mälestuseks. Revel 1893, lk 9.

[491] DSHI 190, Estland 261: 17p.

[492] Wrangell, W. Eestimaa rüütelkond. Tallinn 2019, lk 363.

[493] DSHI 190, Estland 261: 20; Stecher, G. Vanitas vanitatum das ist Betrachtung der Eitelkeit auss dem Prediger-Buch am 1. vers. 2.3.4. (Es ist alles gantz eitel, sprach der Prediger, etc.) Bey Hoch-Adelicher Beerdigung Des ... Hn. Arend Diedrich Mettstacken, Erbgesessen auff Kerro, Palm, Mettepeh, Rickholtz, Kloppitz, Wohla und Sohrola, Ihr. Königl. Maytt. zu Schweden ... Obrist-Leutnants zu Fuss, Alss Derselbe im verwichenen 1676sten Jahre den 30. Julii, im 30. Jahre Seines Alters, in der Belägerung der Festung Lands-Cron bey nächtlicher Zeit mit einer feindlichen Kugel durch den Kopff geschossen, und bald darauff der Eitelkeit entrissen, und in die sehlige Ewigkeit auffgenommen, hernach den 19. Februarii dieses 1677sten Jahres in der Pfarr-Kirche zu St. Olai in Revall beerdiget

1668. aastal rentis A. D. Metstacken mõisa oma tulevasele äiale Hermann Wrangelile Elistverest, kuid pärast tema hukkumist leping lõppes, sest mõisad jagati tema õdede ja õemeeste vahel. Elsa Elisabeth ja tema abikaasa Erwe Hermann von Zoege Hanijast said Riguldi, Mädapea ja Käru ning Margaretha Dorothea (18. juuni 1656–1681) ja tema abikaasa Gustav Christian von der Pahlen (6. mai 1648–18. oktoober 1736) said Palmse ning Ingerimaal Klopitsõ (Klopitz) ja Soomes Wohla ja Sorrola. Klopitsõ vahetas G. Ch. von der Pahlen oma venna, kindralmajor Johann Andreas von der Pahleniga Ärina mõisa vastu.[494]

G. Ch. von der Pahlen ja Margaretha Dorothea abiellusid 1674. aastal ning samal aastal sündis nende esimene tütar Anna Christina Elisabeth. Pere esimene poeg Arend Dietrich sündis 15. mail 1675. Margaretha Dorothea suri pärast paari teise poja Johann Andrease sündi 1. mail 1681. G. Ch. von der Pahlen oli abielus veel kaks korda, kuna ka tema teine, 1683. aastal sõlmitud abielu osutus lühiajaliseks. Alles tema kolmas, 1687. aastal sõlmitud abielu Gertruda Elisabeth von Tiesenhauseniga (ristiti 3. veebruar 1670 ja maeti 25. veebruaril 1724) kestis 37 aastat kuni abikaasa surmani. Pärast seda elas G. Ch. von der Pahlen veel 12 aastat lesepõlves.[495]

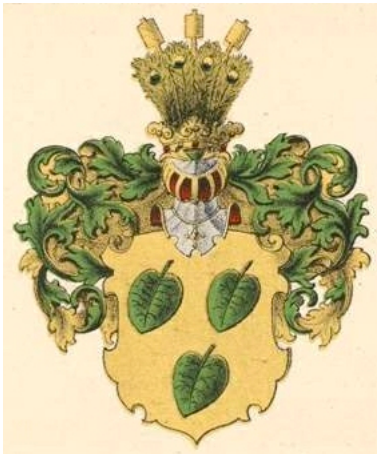

Foto 4. Pahlenite suguvõsa aadlivapp (Allikas:Wikipedia)

worden, in Volckreicher Versamlung vorgestellet und auff Begehren in Druck gegeben von M. Gottfried Stechern, Pastore zu St. Nicolai in Revall. Reval, Gedruckt bey Christoph Brendeken. Reval 1677, S. 60–67.

[494] DSHI 190, Estland 261: 17p–18, 19p–20, .

[495] Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland, Bd. I, Görlitz 1931, S. 162–163, 166–167.

Foto 5. Pahlenite suguvõsa vabahärravapp (Allikas:Wikipedia)

G. Ch. von der Pahlen alustas oma sõjaväeteenistust ooberst Uggla rügemendis, kus teenis välja kaptenleitnandi aukraadi, 1677. aastal sai ta Ingerimaa aadlilipkonna majoriks ning 1679. aastal andis kuningas Karl XI talle ja tema vendadele lahinguväljal osutatud vapruse eest Astrau vabahärra tiitli. 1694. aastal oli ta Viru-Järva meeskohtunik ning ajavahemikus 1697–1721 Eestimaa maanõunik.[496]

G. Ch. von der Pahleni maanõuniku ameti algus langes raskesse aega, kuna 1697. aasta talvel tabas Eestimaa talupoegi suur näljahäda, mille põhjustasid halvad ilmastikuolud 1695.–1696. aastal.[497] Näljahäda haaras tugevalt Soomet, Põhja-Rootsit, Ingerimaad, Eestimaad ja Põhja-Liivimaad, vähemal määral ka Lõuna-Liivimaad, Loode- Venemaad, Lõuna-Rootsit, Taanit ja Lääne-Euroopa riike, mistõttu polnud välist abi kusagilt loota. Palmses leevendasid Pahlenid võimalust mööda oma ja võõrastegi talupoegade rasket olukorda. Tuntuim lugu sellest pärineb Friedrich Reinhold Kreutzwaldi sulest ning räägib Näljakangrute tekkeloo:

> Kes Palmses juhtunud käima, küllap see on ka neid kivikuhjasid näinud, mis mitmes kohas mõisa väljadel seisavad. Nagu vanem rahvas teab rääkida, on need kivikuhjad kõik ühel kibedal näljaajal sinna kokku kantud, mis järgmisel kombel sündinud.
>
> Palmse härradel olnud ammust ajast harjunud viisiks võetud rohket viljakogu mõisa aitadesse kokku korjata, et kui viljaikalduse läbi rahval puudus juhtuks tulema, siis mõisa ait neid võiks uue lõikuseni toita. Seal juhtunud ühel aastal nii kibe nälg meie maal liikuma, et rahvast igal pool kui kärbseid nälja kätte langenud. Kellel aga õnneks veel nii palju jõudu olnud, et Palmse võinud minna, see oli kitsikusest päästetud.
>
> Sedaviisi kogunenud sinna aegamööda sadade kaupa inimesi kokku, keda Palmse härra oma aidast söötnud, aitadel olnud niisugune jumala õnnistus, et salved iialgi tühjaks ei jäänud. Ehk küll härra neilt mingisugust tööd ei tahtnud ega neid ka mingile tööle sundinud, vaid armu pärast leiba andis, arvas rahvas omalt poolt kohuseks härrale mingit tööd heategemise tänuks toimetada. Et Palmse väljad väga kivised olnud, võtnud rahvas üheskoos nõuks kõik kivid väljadelt kokku koristada ja hunnikusse panna. Neid kivihunnikuid kutsutakse sellepärast "näljaaja mälestuse kivikuhjadeks".

[496] EAA 1674, 2, 149: 5p: Wrangell, W. Eestimaa rüütelkond... lk 364.
[497] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 31–32.

> Nagu räägitakse, olevat sest ajast meie päevani rohket õnnistust vilja poolest Palmse väljadel. Ja kui ka ümberkaudu ikaldust juhtub, jäävad Palmse väljad puutumata, sest et näljaste silmapisarad neid kosutavad ja nende tänupalved jumala kõrva üles on tõusnud.[498]

1931. aastal Kadrina kihelkonnas ajaloolist pärimust kogumas käinud Linda Vilmre kirjutas samast loost üles kolm erinevat teisendit, millest vaid viimane Fr. R. Kreutzwaldi jutustusega kokku kõlas:[499]

> Umbes 200 a. tagasi olnud suur nälg. Vene valitsus andnud talupoegadele abi, kuid mõisnikud võtnud selle vahepealt ära, pannud talupojad tegema igasuguseid lisatöid ning andnud neile ainult niipalju vilja, et just nälga ära ei surnud. Nii pandud talupojad Palmse mõisas koguma põldudelt kiva. Veel nüüdki on nimetatud mõisa väljadel näha hulk kõrgeid kivikuhilaid, mis kõik olevat nälja ajal kantud kokku. Sama kohta räägib teine variatsioon, et nälg on olnud veel Rootsi ajal ja R. valitsus saatnud vilja ja soola Võsu sadamasse. Palmse parun jaganud inimesile toobri soola ja teise vilja päevas ning lasknud selle eest oma väljadel korjata kive kokku. Mõnede teadete järgi olnud Palmse parun nälja ajal rahva vastu väga helde, andnud mõisa aidast vilja niipalju kui rahvas tarvitanud. Tänutäheks kogunud rahvas vabatahtlikult mõisa kivid hunnikuisse.

1697. aastal alustas G. Ch. von der Pahlen ka vana elumaja kõrvale uue kivist elumaja ehitust, kuhu võetud leiva eest tööle võõraid inimesi, kes seda heameelega tegid, vaatamata sellele, et leib oli küpsetatud kaerajahust. Maja siiski valmis ei saanud, sest vana maja korstnast lennanud tulesäde süütas selle ning maja puitosad põlesid ära. Halb aeg ja Põhjasõja puhkemine ei lubanud ehitusega jätkata ning selle lõpetas alles 1730. aastal G. Ch. von der Pahleni pojapoeg Arend Dietrich II von der Pahlen.

G. Ch. von der Pahleni ajast on ka mõningaid andmekilde mõisa majandamise kohta. Mõisavalitseja Joachim Junge teate kohaselt külvati 1678. aastal Palmse mõisa põldudele 132 tündrit rukist, 84 tündrit otra ja 73 tündrit kaeru ning saadi saagiks 700 tündrit rukist, 259 tündrit otri ja 181 tündrit kaeru, mis tähendab, et iga maha külvatud seemne kohta saadi tagasi 5,3 seemet rukist, 3 seemet otra ja 2,5 seemet kaera.[500] Rukkikülvi suurenemine võrreldes 1651/1652. aastaga ligemale ⅓ võrra, viitab tõenäoliselt mõisa põldude laienemisele vahepealsete aastate jooksul.

1680. aastal mõisastas G. Ch. von der Pahlen Ilumäe perede maa ning rajas sinna karjamõisa. Mõisavalitseja J. Junge teate kohaselt sai karjamõisa põldudelt 1682. aastal saagiks 125 tündrit rukist, 178 tündrit otra ja 135 tündrit kaeru.[501] 1712. aasta mõisate inkvisitsiooni ajal oli Ilumäe veel karjamõis, kuid 1715. aastast hakati sinna uuesti taluperesid asustama.[502]

Kuna Palmse oli pärusmõis ehk allood juba orduajast alates, ei kuulunud see ka mõisate

[498] Palmse lood/Geschichten von Palms. Rakvere 2006, lk
[499] Liiv, O. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. Tallinn 1938, lk 379.
[500] DSHI 190, Estland 261: 22p.
[501] DSHI 190, Estland 261: 22p.
[502] DSHI 190 Estland 261: 22p; EAA 3, 1, 448: 45.

reduktsiooni alla ning jäi perekonna valdusse edasi. 1695. aastal toimunud mõisate revisjoni järgi oli mõisa suurus $23^{11}/_{24}$ revisjoniadramaad, ehk ligi 1,5 ratsateenistuskohustust, mis oli aluseks mõisa maksustamisel.

Palmse 18. sajandi algul: sõda, nälg, katk ja inimkaotused

Mõisa pärija, G. Ch. von der Pahleni ja M. D. Metstackeni vanim poeg A. D. von der Pahlen käis oma onu ja nimekaimu jälgedes ning astus 1695. aastal Hollandis kuningas Williami teenistusse, kus osales parasjagu käimasoleva Üheksa-aastase sõja (1688–1697) lahingutes ning teenis välja kapteni aukraadi. 1699. aastal pöördus ta tagasi Rootsi ning astus seal armeeteenistusse ning sai rittmeistri aukraadi. Järgnevalt osales ta Narva lahingust alates kõigis Põhjasõja lahingutes ning suri kindraladjutandi aukraadis 5. mail 1710, Riia linna venelastele üle andmise ajal Dünamündes katku.[503] Võimalik, et välismaale minekuks vajaliku rahasumma saamiseks panditi Vatku ja Muike 1695. aastal kellelegi Lohmanile, kellele need jäid kuni 1707. aastani, mil A. D. von der Pahlen need välja ostis.[504]

18. märtsi 1700 abiellus A. D. von der Pahlen Stockholmis Margaretha Charlotta Wachtmeisteriga, kellega neil oli kolm poega, Gustav, Fritz ja Arend Dietrich. (1706–1753). Esimesed kaks surid aga väikelastena. Pärast A. D. von der Pahleni surma sai G. Ch. von der Pahlen noore Arend Dietrichi eestkostjaks. Enne maal levima hakanud katku jõudmist Tallinna, lahkus M. Ch. Wachtmeister ühes pojaga vanematekoju Rootsis.[505]

Palmse mõisa külasid Põhjasõja algusaasta sündmused esialgu otseselt ei puudutanud, kuid Alutaguselt pärit talupojad põgenenud Vihula, Karula, Sagadi ning küllap ka Palmse mõisate metsadesse, end seal ära peites.[506] Tagasi pöördusid nad alles pärast rootslastele võidukat Narva lahingut.

2. septembril 1700 andis Eestimaa kindralkuberner A. J. de la Gardie välja plakati, milles nõudis moona Eestimaale toodavate vägede toitmiseks. Virulased pidid neil nõutava moona vedama oma kulul Tartus asuvasse moonalattu. Etteruttavalt olgu öeldud, et Venemaa sõtta astumise järel rajati uus sõjaväe moonaladu Rakverre, mis lähikonna mõisate ja perede küüdikohustust oluliselt vähendas. [507] Vastavalt kuningas Karl XII neli päeva varem antud käsule, andis Eestimaa kindralkuberner 14. jaanuaril 1701 välja plakati, milles käskis võtta igalt ratsateenistuskohustuselt maa kaitsmiseks vaenlaste eest maamiilitsasse kümme kõlblikku talupoega ehk ühe talupoja iga

[503] DSHI 190 Estland 261: 23p, 25.
[504] DSHI 190 Estland 261: 24.
[505] DSHI 190 Estland 261: 24; EAA 1674, 2, 149: 6.
[506] Winkler, R. König Karls XII. Zug nach Narva im Jahre 1700. – Deutsche Monatschrift für Rußland, der Baltischen Monatschrift. Riga 1914, S. 684.
[507] Sepp H. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tallinn 1930, lk 113–114.

1½ adramaa pealt. Moodustatava väeosa ülesandeks oli *„mitte ainult vaenulikke salku varitseda ja kinni pidada, vaid ka peetava sõja ja tõsise hädaohu korral tema kuningliku majesteedi armeega ühineda ja [sellega] kaasa minna”*.[508] Palmse mõis pidi välja panema ja varustama 15 meest.

Tabel 1. Palmse mõisalt 1½ ratsateenistuskohustuse pealt nõutav toidumoon[509]

Toiduained	Kogus (vananenud ühikud)	Kogus (kaasaegsed ühikud)
Rukis	4½ sälitist	8650 liitrit
Linnased	3 sälitist	5760 liitrit
Kaer või segavili	3 sälitist	5760 liitrit
Suitsutatud härjaliha	60 leisikat	480 kg
Suitsutatud pekk	6 leisikat	48 kg
Või	12 leisikat	96 kg
Heinad	15 koormat	3600 kg
Hekslid	7½ sälitist	14 400 liitrit
Härg	1½ härga	
Lammas	12 lammast	

1703. aasta augusti lõpus – septembri alguses rüüstas Boris Šeremetjevi ratsavägi põhjalikult Alutagusel, Virumaal, Järvamaal ja mujalgi, püüdes hävitada rootslaste võimalikke toidumoona varusid. Ch. Kelchi sõnutsi nad: *„põletasid maha kõik, mis neile ette sattus – aadlimõisad, kirikumõisad, külad, veskid ja mis tahes muu –, ning ajasid inimesed ja lojused, kelle nad välja nuuskisid, takistamatult minema või lõid surnuks”*.[510] 6. või 7. septembril rüüstati ja põletati teiste mõisate hulgas ka Palmse.[511]

Pärast Narva vallutamist 9. augustil 1704 võtsid venelased Ch. Kelchi teatel taas ette Alutaguse ja Virumaa kihelkondade rüüstamise ning siis *„valgus venelaste ratsavägi varasemast veel rohkem üle Alutaguse ja Virumaa laiali, nad läksid suurte ja väikeste jõukudena läbi suurimategi laante, soode ja metsade ja röövisid niikaua, kui neil midagi leida oli.”*[512] Ilmselt tabas Palmset ka venelaste seekordne rüüsteretk, sest 1705. aastal kurtis A. D. von der Pahlen oma palvekirjas Eestimaa kubernerile, et vaenlane on mõisa sõja algusest saadik kaks korda rüüstanud, karja ära ajanud ja nii mõisa kui ka talupoegade elamud maani maha põletanud, et ainult mõned üksikud on alles jäänud ning seetõttu pole ta võimeline oma mõisal lasuvat ratsateenistuskohustust tasuma.[513]

[508] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Tallinn 1960, lk 10, 68.
[509] Sepp H. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tallinn 1930, lk 113–114.
[510] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 247.
[511] DSHI 190, Estland 261: 23p–24.
[512] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika... lk 303; Гвардія Русскаго царя под Нарвою въ 1700 и 1704 году. С.-Петербургъ 1890, стр. 30–31.
[513] EAA 1, 2, 537: 210–211p.

Ch. Kelchi järgi põletasid venelased pärast 16. augustil 1708 toimunud võidukat Vinni lahingut mitme päeva jooksul taas palju külasid, sh ka Kadrina kihelkonnas, tapsid ja piinasid hirmsal kombel inimesi. Rüüsteretked häirisid saagikoristuse ja sügiskünni ning talirukki külvamise kulgu. Tõenäoliselt jäi osa suviviljast lõikamata ning osa taliviljast külvamata. Samuti sadanud 1708. aastal kohe pärast mihklipäeva, mis uue kalendri järgi (ukj) oli 10. oktoobril, maha nii paks lumi, et ulatus lõpuks poole mehe kõrgusse. Lumesaju tõttu jäi Virumaal lõikamata palju ilusat otra, *„sest me ei jõudnud pidevas vaenlase hirmus lõikusega algust teha"*.[514] Ilmselt kirjeldabki 1708. aasta sügisel ja seejärel toimunut sissekanne mõisa kroonikas mille järgi *„midagi ei külvatud ega olnud ka midagi lõigata ja oli nälg ja katk ja vaenlase jõugud saalisid ringi"*.[515]

Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli kroonika järgi oli ka 1709. aastal erakordselt tugev talvekülm ning väga sügav lumi: külm võtnud ära viljapuud, lume sulamine aga põhjustanud kevadel suuri üleujutusi.[516] Lumerohkest talvest põhjustatud kevadised üleujutused ei lasknud kevadtöödega õigel ajal alustada ning halb ilmastik põhjustas ikalduse.[517] Sellel lisaks oli aastaist 1708–1709 teateid ka Eestimaa kubermangus levivast loomataudist ja loomade lõppemisest.[518] Pikemaajalisest alatoitumisest ja näljast nõrgestatud organismiga inimesed olid nakkushaigustele vastuvõtlikud ning kui 1710. aasta sügisel jõudis Eestimaale katkuepideemia surid paljud inimesed katku.

Katkuepideemia kohta Palmses on kaks otsest allikat, 1711. aasta katkunimekiri ja 1712. aasta mõisate inkvisitsioon. Esimese järgi suri mõisas 162 ja ellu jäi 162, ehk enne katku oli mõisas 327 inimest. Pea igas külas oli peresid, mis jäid katkust puutumata, va Võsu ning üsna hästi läks ka hajataludel, millest enamus on paigutatud Vatku küla alla (tabel 2). Teise järgi jäi ellu 180 ja suri 229 inimest, ehk enne katku oli mõisas 409 inimest. Vahe tuleb ilmselt sellest, et katkunimekirjas ei kajastunud vabadikud ja võib-olla ka sulasrahvas (tabel 3).

Kumbki dokument ei anna aga tõest pilti Palmse mõisas enne katku elanud inimeste kohta. Ainus enam-vähem adekvaatne rahvaarvu muutusi käitlev dokument tollest ajast on Kadrina koguduse kirikuraamat aastast 1711–1734, mille abil on võimalik välja arvutada Palmse mõisa loomulik iive ajavahemikus 1711. aasta algusest kuni esimese enam-vähem korraliku talurahva revisjonini, mis Palmse mõisas viidi läbi 23. märtsil 1726. Lahutades adramaarevisjoniaegsest inimeste arvust loomuliku iibe, saab mõisa elanike arvu 1711. aasta juuni seisuga. Kui neile omakorda liita katku

[514] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 404–405.
[515] DSHI 190, Estland 261: 24.
[516] Vanamölder, K. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitlusvõimalustest. Magistritöö. Tartu 2007, lk 44.
[517] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Tallinn 1960, lk 98–99, nr 62.
[518] Samas, lk 97, nr 61; Seppel, M. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu 2008, lk 44.

surnud inimeste arv, saab mõisa elanike arvu enne katkuepideemia algust. Seega on võimalik välja selgitada 1711. aasta katkunimekirja ja 1712. aasta inkvisitsiooni arvestusest välja jäänud elavate inimeste arv. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu kohaselt elas mõisa talu- ja vabadikuperedes 584 isikut, kellest 315 olid mehed ja 268 naised. Ühe lapse soolist kuuluvust ei olnud võimalik ka kirikuraamatute abil täpsustada.[519]

Tabel 2. Palmse mõisa katkunimekiri 1711. aastast[520]

Jrk nr	Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Ellu-jäänuid (%)	Kokku	
		Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
Võsupere (Wossober)								
1	Ustallo Jahn	1	1	3	2	28,57	2	5
2	Kotlasse Claus		1	3	4	12,50	1	7
3	Otza Thomas	1	1	4	5	18,18	2	9
4	Hanso Tönno	2	1			100,00	3	0
5	Orro Weske Jack	2	2	1		80,00	4	1
Kokku		**6**	**6**	**11**	**11**	**35,29**	**12**	**22**
Uusküla (Udenküll)								
6	Rütel Friedrich	3	1			100,00	4	0
7	Pitka Matty	2	1	2		60,00	3	2
8	Nano Arend	4	2		1	85,71	6	1
9	Jahny Mart	2	1			100,00	3	0
10	Hanneske Madty	1	2	2	4	33,33	3	6
11	Prasse Mick	3	3			100,00	6	0
12	Rütell Claß	2	3			100,00	5	0
Kokku		**17**	**13**	**4**	**5**	**76,92**	**30**	**9**
Vatku (Wattko)								
13	Watko Hanß	2	2			100,00	4	0
14	Petry Jaack	2	4			100,00	6	0
15	Tönno Hanß	2	1			100,00	3	0
16	Jaacko Jaack	3	4			100,00	7	0
17	Porkaste Arendt	2	1			100,00	3	0
18	Lemmingke Arendt	2	1			100,00	3	0
19	Petraloppe Jahn	4	2			100,00	6	0
20	Joaweske Jürry	5	3			100,00	8	0
21	Jackob Falck	4	3			100,00	7	0
Kokku		**26**	**21**			**100,00**	**47**	**0**
Tõugu (Toucko)								

[519] EAA 3, 1, 460: 85p–86.
[520] EAA 3, 1, 445: 23p–24.

Jrk nr	Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Ellu-jäänuid (%)	Kokku	
		Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
22	Jürri Hanß	3	1			100,00	4	0
23	Hanso Mick	1	1	3	8	15,38	2	11
24	Ustallo Jürry	1	2	1	3	42,86	3	4
25	Marte Peter	3	2			100,00	5	0
26	Ado		1	2	3	16,67	1	5
27	Erro Ado	5		1		83,33	5	1
Kokku		**13**	**7**	**7**	**14**	**48,78**	**20**	**21**
Võhma (Wochmast)								
28	Pißkeste Mick	2			1	66,67	2	1
29	Naukaste Thomas	2	1	1	2	50,00	3	3
30	Tönno Keste Peter			2	2	0,00	0	4
31	Kankuste Mick	1	1	4	7	15,38	2	11
32	Kingo Jürry	2	2		1	80,00	4	1
33	Berendt	3	2			100,00	5	0
34	Welje Jürry	2	1	2	1	50,00	3	3
35	Rüncka Jaack	2	1	3	1	42,86	3	4
36	Reo Matdy	1	1	2	4	25,00	2	6
37	Jähre Mart			4	2	0,00	0	6
38	Wolmer Mick	2	1		1	75,00	3	1
39	Wolmer Jürry	2	1	1	1	60,00	3	2
40	Reino Hans	1	1	2	1	40,00	2	3
41	Elaste Matty	2		4	2	25,00	2	6
Kokku		**22**	**12**	**25**	**26**	**40,00**	**34**	**51**
Muike (Muick)								
42	Muick *altgesind* Jaack	4	2		1	85,71	6	1
43	Muick *neugesind* Jack	1	3	5	6	26,67	4	11
44	Kanno Matdis	3	4			100,00	7	0
Kokku		**8**	**9**	**5**	**7**	**58,62**	**17**	**12**
Võsu (Woßo am Strande)								
45	Pällo Jahn	1	1	3	8	15,38	2	11
46	Micko Mick			2	2	0,00	0	4
47	Simona Mart			6	2	0,00	0	8
48	Mattis			3	1	0,00	0	4
49	Wolmer Jürry	1	1	3	8	15,38	2	11
50	Matzo Jürry	1		2	2	20,00	1	4
51	Rütel Jürry			2	3	0,00	0	5
Kokku		**3**	**2**	**21**	**26**	**9,62**	**5**	**47**
Mõis kokku		**95**	**70**	**73**	**89**	**50,46**	**165**	**162**

Tabel 3. Palmse mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokolli alusel[521]

Adramaade arv	Elavad inimesed								Katku surnud	Hobused ja veised		
	Peremehed	Perenaised	Pojad	Tütred	Sulased	Tüdrukud	Sulasrahva lapsed	Kokku		Hobused	Härjad	Lehmad
12$^{1}/_{12}$	47	44	18	5	22	15	29	**180**	**229**	46	87	73

Tabel 4. Palmse mõisa talurahvas 23. märtsil 1726 toimunud adramaarevisjoni vakuraamatu alusel[522]

Tööjõulised mehed (15–60 aastat)				Alaealised (alla 15-aastased)		Töövõimetud (üle 60-aastased)		Võõrad inimesed			Kõik kokku
Peremehed	Pojad ja sulased	Perenaised	Tütred ja tüdrukud	Poisid	Tüdrukud	Mehed	Naised	Mehed	Naised	Lapsed	
67	94	78	40	117	112	34	36	2	1	3	584

Kirikuraamatu järgi sündisid esimesed lapsed Palmse mõisas – Reoia Seppa Abrami kaksikud Jahn ja Madli –17. juunil 1711 ning ühtekokku sündis enne 23. märtsi 1726 Palmse mõisa taluperedes 292 last, kellest 143 olid poisid ja 149 tüdrukud. Kuna adramaarevisjonis ei arvestatud mõisarahvast, on nende lapsed ka käesolevast arvestusest välja jäätud, v.a aednik Maddise ja Kokk Jahni lapsed, kuna nende pered olid adramaarevisjoni vakuraamatus üles tähendatud. Samas ajavahemikus suri taluperedes kokku 82 inimest (41 meest ja 41 naist). Seega oli mõisa rahvastiku loomulik juurdekasv 210 inimest, kellest 102 olid mehed ja 108 naised. Lahutades saadud väärtuse 1726. aasta adramaarevisjoni rahvaarvust 584 inimest, saab Palmse mõisa rahvaarvuks 1711. aasta suvel 374 inimest, kellest 213 olid mehed ja 160 naised.

Liites 1711. aasta rahvaarvule – 374 inimest – katku surnud inimeste arv 1712. aasta inkvisitsiooni järgi – 229 inimest, saab mõisa katkueelseks rahvaarvuks 603 inimest. Seega suri katku tegelikul umbes 38% kogu mõisa rahvastikust. Samas ei vasta 1726. aasta adramaarevisjoni andmed samuti täiel määral tegelikkusele, sest võrreldes seal ja kirikuraamatus nimetatud peresid, paistab silma, et esimeses on osa peresid nimetamata. Nii on sealt puudu nt Tammispea, Leppispea, Simmona ja Mahalluste pered. Seega võis tegelik rahvaarv 1711. aastal ja enne katku olla veel mõnevõrra suurem.

Tabel 5. Mõisa rahvaarv enne ja pärast katkuepideemiat 1712. aasta inkvisitsiooni ja kirikuraamatu järgi

E l a	1712. aasta inkvisitsioon	Meetrikaraamatud

[521] EAA 3, 1, 448: 44p–45.
[522] Samas: 77p–86.

	Elanikke pärast katku	Katku surnud	Elanikke enne katku	Surnuid üldarvust (%)	live 1711-1726	Elanikke pärast katku	Elanikke enne katku	Surnuid üldarvust (%)
584	180	229	409	56%	210	374	603	38%

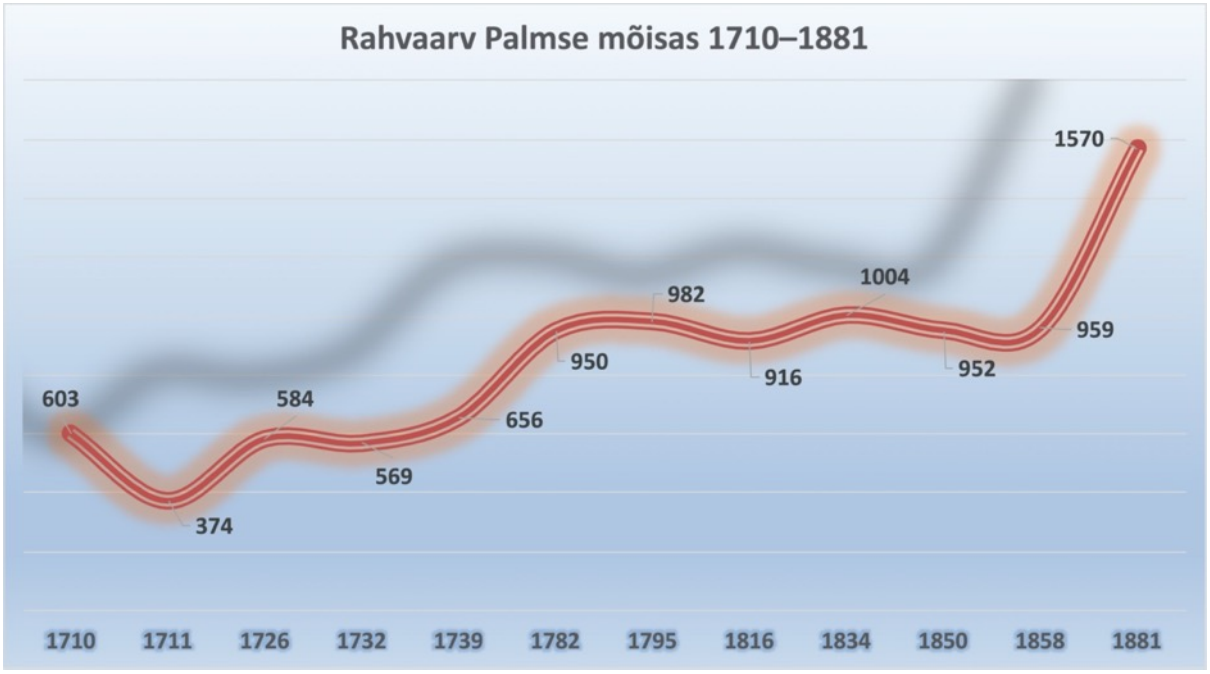

Foto 4. Rahvaarv Palmse mõisas aastail 1710 – 1881

Mõisa ja talupoegade riigimaksud 18. sajandil ja 19. sajandi alguses

Nii Rootsi kui ka Vene ajal jagunes mõisa maa maksuvabaks mõisa- ja maksustatavaks talumaaks. Maksude arvutamise aluseks oli nn revisjoniadramaa, mis arvutati talupoegade makstud mõisakoormiste järgi. Vene ajal leiti revisjoniadramaa suurus tööealiste meessoost talupoegade arvu järgi, lugedes tööealisteks talupoegi vanuses 15–60 eluaastani. 1712. aastal kinnitati revisjoniadramaa suuruseks 12 tööealist meest, 1726. aastal neli tööjõulist meest ühe taluadramaa kohta, millelt tehti kuus rakmepäeva tegu nädalas, 1732. aastal kaheksa kuni üheksa tööjõulist inimest, kellest viis olid mehed. Samast normist revisjoniadramaa määratlemisel lähtuti ka järgnevatel aastatel.[523]

Ühe revisjoniadramaa pealt maksti riigile kolm rubla ja 20 kopikat ratsateenistusmaksu, ning iga 15 revisjoniadramaa kohta oli üks sälitis ehk 24 tündrit vilja veskitolli, millest pool maksti rukkis ja pool otrades või linnastes.[524]

[523] Tarvel E. Adramaa. Tallinn, 1972, lk 152-161.
[524] Laur M. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710-1783). Tartu, 2000, lk 134-135.

Revisjoniadramaade välja selgitamiseks ning maksude määramiseks oli hädavajalik mõisade revideerimine. Seetõttu viidi ajavahemikus 1712–1774 läbi kaks invisitsiooni ja viis adramaarevisjoni, mille käigus püüti kindlaks teha taludes elavate inimeste, hobuste härgade ja lehmade arvu ning alates 1732. aasta revisjonist ka taludele määratud koormiste suurust. Selleks kontrollis revisjonikomisjon mõisa vakuraamatut ning küsitles talupoegi, et kontrollida mõisa omaniku või rentniku esitatud andmete õigsust. Nende alusel koostas komisjon oma vakuraamatu, kuhu olid sisse viidud talupoegade ütluste põhjal tehtud parandused.

1765. aasta adramaarevisjoni alusel koostatud Land-rolle järgi oli Palmse mõis koos Ilumäega 1757. aastal (tegelikult juba 1739. aastal) saavutanud oma Rootsi aegse adramaade suuruse $23^{11}/_{24}$ revisjoniadramaad, mille eest tuli maksta riigile ratsateenistusmaksu 75 rubla ja 6⅔ kopikat ning veskitolli 37 tündrit, 57⅗ toopi.[525]

Asehalduskorra kehtestamisel Eestimaal 1783. aastal, seati ka siinsetele talupoegadele sisse pearahamaks, mille suurus oli kuni 1794. aastani 70 kopikat, pärast seda, aga 1 rubla. Pearahamaksu alla käisid kõik meessoost talupojad. Selleks, et pearahamaksu alla kuuluvate isikute arvu kindlaks teha, hakati ka Eestimaal nagu Venemaalgi korraldama hingeloendusi. Esimene Eestimaad puudutav hingeloendus toimus 1782. aastal ja viimane 1858. aastal. Edaspidi täitsid sama ülesannet valdade perekonnakirjad, kuid kahjuks põles Palmse valla arhiiv 14. juulil 1941 suvesõja aegadel ühes vallamajaga maha ja need pole säilinud.[526]

Nekrutite ehk noorsõdurite andmise kohustus kehtestati Eestimaal 1796. aastal ning toimus vastavalt keiser Pauli 1. septembril 1797 antud ukaasile. See tähendas sõjaväe reakoosseisu – soldatite – võtmist maksualuste seisuste, eelkõige talupoegkonna hulgast. Nekruteid värvati vastavalt nekrutikohustuslastest meeste arvule, toetudes viimase hingeloenduse andmetele. Tavaliselt võeti väeteenistusse 20–35-aastasi mehi, kelle teenistus kestis 25 aastat. 1816. aasta talurahvaseadusega kehtestati Eestimaal nekrutite võtmine liisusüsteemiga. Selleks koostati hingeloendite andmeil liisunimekirjad, kuhu kanti kõik nekrutikohustuse alla kuuluvad mehed, kes liisutõmbamise teel selgitasid välja nekrutiks minejad.

19. sajandi alguses pidid pearahamaksu kuue-päeva pered tasuma 9 rubla 54 kopikat, nelja-päeva pered 6 rubla ja 36 kopikat, kolme-päeva pered 4 rubla ja 77 kopikat, kahe-päeva pered 3 rubla ja 18 kopikat ning vabadikud 1 rubla ja 28 kopikat. Vakuraamatu järgi maksis mõis pearaha oma perede ja vabadike eest ise.[527]

[525] Land-Rolle des Hertzogthums Ehstland nach der Revision von 1765. Revall, 1766, Tab. 20.
[526] Talving H. Eesti vallamajad. Tallinn 2009, lk 193.
[527] EKLA 38, 7: 206p–209, 215p.

Postimoonaks võeti peredelt kaeru ja heina. Kuue-päeva pere pidi maksma postimoonaks ühe vaka ja kaks külimittu kaeru ning kuus leisikat heina, nelja-päeva pere ühe vaka ja neli toopi kaeru ning neli leisikat heina, kolme-päeva pere kaks külimittu ja neli toopi kaeru ning kolm leisikat heina ja kahe-päeva pere ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kaks leisikat heinu.[528]

Selleks, et omada viljatagavara ikalduste ja nendest tingitud näljahädade puhuks, pidid talud vastavalt seadusele andma teatud koguse vilja ka valla magasiaidale. Kuue-päeva pered andsid kaks vakka rukkeid ja üheksa toopi suvivilja, nelja-päeva pered ühe vaka ja kaks külimittu rukkeid ja seitse toopi suvivilja, kolme-päeva pered ühe vaka ja ühe külimittu rukkeid ja viis toopi suvivilja, kahe-päeva pered ühe vaka rukkeid ja neli toopi suvivilja ning vabadikud pool vakka rukkeid ja kaks toopi suvivilja. Suviviljast pool pidid olema kaerad ja pool odrad.[529]

Maatalupoegade maksud mõisale 18. sajandil ja 19. sajandi alguses

Esimesed andmed talupoegade poolt Palmse mõisale makstavatest maksudest on pärit mõisa 1723. aasta vakuraamatust ning seejärel 1732. ja 1739. vakuraamatutest. Kuna Palmse saavutas 1739. aastal oma Rootsiaegse adramaade arvu, siis rohkem revisjone seal enam ei korraldatud ning andmed talupoegade koormistest ja nende muutumisest vahepealsest ajast puuduvad. Uus vakuraamat pärineb alles 1805. aastast ning selle järgi oli suurem osa peresid tugevnenud ning kasvanud adrataludeks, milles elavaid peresid kutsuti teopäevade arvu järgi nädalas – kuus rakme- ja kuus jalapäeva – kuue-päevaperedeks.[530]

Lisaks maatalupoegadele olid mõisal ka rannatalupojad, kes elasid Võsu ja Eru külas. 1723. aasta vakuraamatu järgi elas rannas üks pooladrik, kaheksa veerandadrikut ja neli vabadikku. Pooladrik Sahe Mart maksis mõisale oma veski eest kuus tündrit rukist, kuigi ta oleks pidanud maksma kaheksa, nagu ta seda vanasti olla teinud, tegi neli sülda puid ja andis 5000 kuivatatud räime ning ¾ tündrit soolasilku. Veerandadrikud tegid mõisale kaks sülda puid, andsid 3000 kuivatatud räime ja kaks veerandikku soolasilke ning igal teisel aastal ühe lamba. Vabadikud pidid andma veerandiku soolasilu ja tegema sülla puid, välja arvatud Fliedhuse Jaack, kes pidi tegema kaks sülda puid.[531] 1805. aastaks oli nende maksukoormus mõnevõrra kasvanud ning rannatalupojad pidid maksma ühe vaka rukkeid, poolteist veerandikku soolasilku ja kaks kimpu kuivatatud räimi, 450 räime kimbus, ¼ lammast ja kaks sülda küttepuid.[532] 1723. ja 1739. aasta vakuraamatute järgi ei pidanud rannatalupojad tegema teopäevi, kuid 1805. aasta vakuraamatu järgi pidid ranna kolme-

[528] EKLA 38, 7: 206p–209.
[529] EKLA 38, 7: 206p–209: Magasitest vt. lähemalt: Joandi A. Magasiaidad päästsid elusid ja lõid soodsa pinnase ühistegevuseks. – Eesti Loodus, 2012, Nr. 6-7; http://www.eestiloodus.ee/artikkel4653_4623.html (04.09.2014).
[530] EKLA 38, 7: 206p–208.
[531] DSHI 190, Estland 245: 9.
[532] EKLA 38, 7: 208p–209.

päeva pered tegema 150 rakme- ja 179 jalapäeva aastas ja kahe-päevapered tegema 100 rakme- ja 100 jalapäeva aastas. Osa peredest, pidid andma ka 10–40 leisikat heinu.

Tabel 6. Võhma pool ja veerandadrikute koormised aastail 1723–1739 mõisa ja adramaarevisjoni vakuraamatute alusel. 1723. aasta vakuraamatu järgi pidi tabelis toodule lisaks andma veel kolm lehmakütket ja 24 kubu õlg[533]

Talu suurus	Rakmetegu (päevi nädalas)	Jalapäevi suvel (päevi nädalas)	Rahamaks (kopikat)	Naturaalmaksud									
				Rukis (tündrites)	Oder (tündrites)	Kaer (tündrites)	Lambad	Kanad	Munad	Lõng (naela)	Hein (koorem)	Puud (koorem)	Kotid
1723													
1	?	?	16	6	6	2	2	6	60	6	2	2	
½	?	?	8	3	3	1	1	3	30	3	1	2	
¼	?	?	4	1½	1½	½	½	1½	15	1½	½	1	
1732													
1	6	6	16	6	6	2	2	6	60	6	2		
¾	4	4	12	4	4	1,5	1,5	4,5	45	4,5	1,5		
½	3	3	8	3	3	1	1	3	30	3	1		
¼	1½	1½	4	1½	1½	½	½	1½	15	1½	½		
1739													
1	6	6		6	6	4	2	6	60	6	2	12	1
⅔	4	4		4	4	2⅔	1½	4	40	4	1⅓	7½	1
½	3	3		3	3	2	1	3	30	3	1	6	1
¼	1½	1½		1½	1½	1	½	1½	15	1½	½	3	½

Tabel 6. Palmse maaperede jagunemine perede suuruse järgi 1723–1739[534]

Aasta	Täis-adrikud	¾-adrikud	⅔-adrikud	½-adrikud	¼-adrikud	Kokku
1723	5			24	22	51
1726	5			20	24	49
1732	3	1		24	20	48
1739	3		2	29	13	48

Talupoegade maksukoormus mõisa ees jäi aastail 1723–1739 rahalises väljenduses sisuliselt samaks, vaatamata sellele, et neist võis olla mõningaid ümberpaigutusi. Nii näiteks küsiti 1723. ja 1732. aastal täisadrikult 16 kopikat raha, kuid 1739. aastal enam mitte. Pisemaid muutusi oli muidki. Rahasse ümber arvutatult pidi täisadrik maksma oma teotöö – kuus rakme- ja kuus jalapäeva nädalas – eest 12 riigitaalrit ning naturaalandamite eest samuti 12 riigitaalrit, kokku seega 24 riigitaalrit, pooladrikud pidid maksma vastavalt 12 ja veerandadrikud 16 riigitaalrit. Kui võtta arvesse kõiki maksusoodustusi, milliseid tehti mõisas ametis olevatele peremeestele (kubjas,

[533] DSHI 190, Estland 245: 7p–8p; EAA 3, 1, 460; 77p–82p; EAA 3, 1, 469: 5p–8p; EAA 3, 1, 475: 3p–6p.
[534] DSHI 190, Estland 245: 7p–8p; EAA 3, 1, 460; 77p–82p; EAA 3, 1, 469: 5p–8p; EAA 3, 1, 475: 3p–6p.

kilter) ja neile, kes ühel või teisel põhjusel ei suutnud või ei pidanud (uudismaatalude harijad kolme aasta jooksul) kõike makse maksma, oli Palmse mõisa arvestuslik sissetulek talude teotöö ja maksude pealt 1723. aastal 512 riigitaalrit, 1732. aastal 478 riigitaalrit ja 1739. aastal 518 riigitaalrit. Võimalust täielikult või osaliselt rahas arveldada kasutasid siiski regulaarselt ainult mõlemad Muike pered. 1723. aastal olid raharendil ega teinud teotööd ja maksnud naturaalmakse ka veskiomanikud: Jakob Falck ja Joawesky Hans maksid oma veskite eest viis riigitaalrit, Porgaste (Porkasse) Arend kaheksa ja Lawecke Jürry kaks riigitaalrit. 1732. ja 1739. aasta vakuraamatute järgi olid nemadki üle viidud tavapärasele teo- ja naturaalrendile.[535]

1805. aasta vakuraamatu järgi oli mõisas 41 kuue-päevaperet, kuus nelja-päeva peret, seitse kolme-päevaperet ja üheksa kahe-päevaperet. Kuu-päevaperede arvu kasv peaks näitama perede majandusliku kandevõime ja jõukuse kasvu.

Tabel 7. Perede aastane teokohustus mõisa ees 1805. aasta vakuraamatu järgi.[536]

	Rakmepäevad				**Jalapäevad**				**Kokku**	**Talude arv**	**Rakmepäevi**		**Jalapäevi**		**Teopäevi kokku**
	Korraline tegu		**Abitegu**		**Korraline tegu**		**Abitegu**								
	Suvel	**Talvel**	**Suvel**	**Talvel**	**Suvel**	**Talvel**	**Suvel**	**Talvel**			**Suvel**	**Talvel**	**Suvel**	**Talvel**	
Kuue-päeva pere	132	168			132	18	96	54	**600**	**41**	5412	6888	9348	2952	**24 600**
Nelja-päeva pere	88	112			92	12	79½	55½	**439**	**7**	616	784	1200½	472½	**3073**
Kolme-päeva pere	66	84			69	9	61⅙	39⅚	**329**	**9**	594	756	1171½	439½	**2961**
Kahe-päeva pere	44	56			46		23	31	**200**	**25**	1100	1400	1725	775	**5000**
Maaga vabadikud	23	20		6	46		4	8	**107**	**1**	23	26	50	8	**107**
Maata vabadikud					69	29			**98**	**1**			69	29	**98**
Sulaste naised, vabadike lesed					46				**46**	**1**			46		**46**
Teopäevi kokku											**7745**	**9854**	**13610**	**4676**	**35 885**

Seaduse järgi jaotati aasta suveajaks, mis kestis Jüripäevast Mihklipäevani ja talveajaks, mis kestis Mihklipäevast Jüripäevani. Kuna seadus lubas suveaega mõnevõrra pikendada, lõppes Palmse suveaeg kolm nädalat pärast Mihklipäeva. Kuna suvised jalateolised olid valdavalt naised ja noorukid, keda kutsuti vaimudeks, nimetati suveaega ka vaimude ajaks (*Waimenzeit*). Teopäevi ei tehtud kirikupühade ajal (ülestõusmispühad, jõulud jt, kokku 13 päeva). Tavaliselt oli rohkem töökäsi tarvis sõnnikuveo, külvamise, heinateo ja viljalõikuse ning muude põllusaaduste

[535] DSHI 190, Estland 245: 7p–8p; EAA 3, 1, 460; 77p–82p; EAA 3, 1, 469: 5p–8p; EAA 3, 1, 475: 3p–6p.
[536] EKLA 38, 7: 206p–215.

koristamise ajaks, mistõttu nõuti sel ajal lisaks tavapärastele rakme- ja jalateolistele mõisa täiendavaid abiteolisi, kelle arv ja tööpäevade hulk sõltus pere nädalateo suurusest.[537]

Tabel 8. Perede aastane naturaalandam mõisa ees 1805. aasta vakuraamatu järgi.[538]

Pere suurus	**Perede arv**	**Rukis**	**Oder**	**Kaer**	**Hein**	**Lambad**	**Kanad**	**Munad**	**Lõngad**	**Kott (3 vakka)**	**Kütked**	**Küttepuud**	**Piimapütid**
		tündrit	tündrit	tündrit	leisikat	tükk	tükk	tükk	nael	tükk	tükk	koorem	tükk
Kuue-päevapere	41	82	82	82	1230	41	123	1230	123	41	123	164	164
Nelja-päevapere	6	8	8	8	120	3						12	18
Kolme-päevapere	7	14			135								7
Kahe-päevapere	9	18			115								18
	63	**122**	**90**	**90**	**1600**	**44**	**123**	**1230**	**123**	**41**	**123**	**176**	**207**

Vakuraamatust nähtub, et naturaalmaksude osa mõisa maksude hulgas on vähenenud ja teotöö osakaal tõusnud. Kahe- ja kolmepäeva perede peremehed on reeglina pidanud mingit mõisale vajalikku ametit ning seetõttu vabastatud enamusest naturaalkohustustest. Ametitalud olid mõisa vesiveski möldril Oruveskil, õllepruulil, sepal, kokal, parkalil (nahkur), vahimehel, kahel kangrul, kolmel kõrtsmikul ja metsavahtidel.

Mõisa maavaldused 1806–1807. aastal

Aastail 1806–1807 koostas maamõõtja Moritz von Dreyer Palmse mõisa atlase, mille lisas olid esitatud üksikasjalikud andmed kõigi Palmse mõisale kuuluvate maavalduste kohta. Seal leidusid üksikasjalikud andmed mõisasüdame ja karjamõisade ning talu- ja vabadikuperede põllu-, heina, metsa- ja karjamaade kohta. Järgnevalt on esitatud kõigi mõisale kuulunud mõisa- ja talumaade loetelu ning suurus.[539] Ühtekokku kuulus mõisale maad 11 184 dessatiini ja 1875 ruutsülda ehk 12 219,37 hektarit, sellest kuulus mõisale ja karjamõisadele 7957 dessatiini ja 1960 ruutsülda ehk 8693,91 hektarit ning peredele 3227 dessatiini ja 2315 ruutsülda ehk 3526,55 hektarit.

Tabel 9. Palmse mõisa maavaldused kokku

Mõis, karjamõisad, külad ja hajatalud	**Maa suurus**		
	Dessatiin	**Ruutsüld**	**Hektarid**
Mõisamaad kokku	**7957**	**1960**	**8693,91**
Palmse mõisa maad	7231	1010	7900,33

[537] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 7.
[538] EKLA 38, 7: 206p–215.
[539] EAA 1690, 1, 33.

Sakusaare karjamõisa maad	515	750	562,98
Muicke karjamõisa maad	211	200	230,61
Külade maad kokku	**2467**	**2285**	**2696,24**
Võhma	664	695	725,74
Uusküla	349	1500	381,97
Tõugu	232	2010	254,37
Vatku	234	1100	256,15
Ilumäe	223	600	243,90
Võsupere	295	1200	322,83
Võsu	335	680	366,30
Eru	132	1700	149,63
Hajatalude maad kokku	**760**	**30**	**830,31**
Kokku	**11 184**	**1875**	**12 219,37**

Tabel 10. Palmse mõisasüdame juurde kuuluvad maad

Palmse mõisamaad	**Maa suurus**		
	Dessatiin	**Ruutsüld**	**Hektarid**
Mõisasüda	**8**	**1150**	**9,26**
Hoonete ja karjaõue alune maa	1	1000	1,55
Aed ja park	2	1750	2,98
Tiigid	4	800	4,73
Põllumaad	**237**	**100**	**258,97**
Rukkipõld	86	500	94,18
Odrapõld	68	1500	74,97
Kesa	82	500	89,81
Heinamaad	**308**	**500**	**336,72**
Põldudega piirnevad heinamaatükid	16	500	17,71
Koppel	6	200	6,65
Kurro Suo Einama	69	200	75,47
Ried Suo Einama	33	2000	36,96
Ummako ja Kitzas Einama	7	900	8,06
Rawwa Suo Einama	109	1100	119,58
Väike heinamaa ja Ekke Niedo Einama	66	400	72,29
Metsad ja karjamaad	**5575**	**1110**	**6091,19**
Erg Koppell	13	2300	15,25
Kopli või Ticki Meggi mets	59	1400	65,09
Ried Suo Nomm	267	500	291,93
Tillika, Pitkasoune, Kassiko, Wahheselja ja Lagge Suo Metz	413	1000	451,66
Westra Mennick	67	500	73,43
Pollend Nomm, Micko Meggi, Wessi Niedo Taggone, Wessi Nieth, Alke Metz, Muike Nomm, Tulli Weske Nomm, Liwa Ma Suo, Terwa augo Meggi, Assopehle Nomm	827	350	903,66
Koljoko Metz ja Terwa Nomm	395	600	431,81

Palmse mõisamaad	Maa suurus		
	Dessatiin	Ruutsüld	Hektarid
Selja Allone, Kulli Niede Kusick, Regalcko Koppell, Pardi Kanno Padenick, Lemmo Selja Metz, Suo Aigo Metz, Undi Selg, Kahhe Tulle wahhe Metz, Pardi Kanno metza wahhe Suo, Lemmoselja Suo	786	1350	859,32
Marja Suo Kassiko Metz, Merro Selja Metz	108	1210	118,54
Koltzi Metz	183	500	200,16
Erro Metz	189	2100	207,44
Murro Ma Metz, Retseppasilla ja Anne Laugo Metza Mennick, Selja Meggi, Retla Selg, Marja Suo	363	1600	397,31
Joa Weske Mennick, Waino Suo ja Selja Ma Suo Aso metsa kõrval	853	400	932,08
Laucki Suo raba	954	600	1042,52
Laucki Suo Laugit ehk rabajärved	11	2200	13,02
Illick Jerw			0,00
Kõik mõisa piirides olevad jõed	23	1600	25,86
Mererand	56	2100	62,14
Mõisa telliselööv Võsul	**2**	**1900**	**3,05**
Telliselöövi maa-ala	0	300	0,14
Telliselöövi härjakoppel	2	1600	2,91
Mõisa rehed ja paekarjäärid	**9**	**550**	**10,08**
Ilumäe kabel	**0**	**700**	**0,32**
Kasutuskõlbmatu maa	**1089**	**2200**	**1190,73**
Tühermaa põldude juures	2	1200	2,73
Laucki Suo raba	954	600	1042,52
Laucki Suo Laugit ehk rabajärved	11	2200	13,02
Illick Jerw	39	100	42,65
Kõik Palmse piirides olevad jõed	23	1600	25,86
Mererand	56	2100	62,14
Tallinna−Narva maantee	1	1600	1,82
Kokku	**7231**	**1010**	**7900,33**

Tabel 11. Sakusaare karjamõisa juurde kuuluvad maad

Sakusaare karjamõisa maad	Maa suurus		
	Dessatiin	Ruutsüld	Hektarid
Karjamõisa süda	**6**	**1400**	**7,19**
Hoonete ja karjaõue alune maa	0	1600	0,73
Aiamaa	0	900	0,41
Koppel	5	1300	6,05
Põllumaa	**52**	**400**	**56,99**
Rukkipõld	10	1000	11,38
Odrapõld	25	700	27,63
Kesa	16	1100	17,98

Heinamaa	**115**	**1700**	**126,41**
Alliko ja Kulli Suo, Krusi Augo Einama	115	1700	126,41
Mets ja karjamaa	**315**	**100**	**344,18**
Tarri Katko, Sacko ja Otti allone Metz, Wiitna Mennick, Tannille Kassick, Rawwasuo Selja Metz, Nuggise Mennick, Kopplitaggone Metz	315	100	344,18
Kasutamiskõlbmatu maa	**25**	**1950**	**28,20**
Kokku	**515**	**750**	**562,98**

Tabel 12. Muike karjamõisa juurde kuuluvad maad

Muike karjamõisa maad	**Maa suurus**		
	Dessatiin	**Ruutsüld**	**Hektar**
Karjamõisa süda	**5**	**500**	**5,69**
Hoonete ja karjaõue alune maa	0	400	0,18
Koppel	5	100	5,51
Põllumaa	**62**	**1400**	**68,37**
Rukkipõld Laoniethe Welli	17	1400	19,21
Odrapõld	19	600	21,03
Kesapõld Kaltmaa Welli	25	1800	28,13
Heinamaa	**78**	**700**	**85,53**
Põldudega piirnevad heinamaatükid	17	1300	19,16
Tammicko Oja, Leo Nietho ja Könno Einama	60	1800	66,37
Mets ja karjamaa	**60**	**700**	**65,87**
Kurro Nomm, Jalla Perdi Suo, Laastometz, Uni Laucka Kaddapick, Kaltmaa Ma Saad	60	700	65,87
Kasutamiskõlbmatu maa	**2**	**100**	**2,23**
Karjamõisa rehehoone maa	**2**	**1600**	**2,91**
Kokku	**211**	**200**	**230,61**

Foto 5. Palmse mõis 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel (EAA 1690, 1, 33: 32)

Rendilepingud

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas 1819. aastal sellekohase aruande. Aruandest nähtus, et Palmse kuue- ja neljapäevaperede raudvara moodustasid üks hobune, kaks härga, 4 tündrit otri, kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi. Kolme- ja kahe-päevaperel pidi olema üks hobune, kaks tündrit otri, üks tünder kaeru, üks ader, üks äke, üks vanker, üks regi, kolm kirvest, kaks vikatit ja kaks sirpi. Kolme-päevaperel pidi olema kaks ja kahe-päevaperel üks kirves.[540] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Esimesed teadaolevad perede rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, sõlmiti 1822. aastal Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *“keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida”* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *“ni paljo kui nende joud annab, jure teha”*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras“*, rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[541]

[540] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.
[541] EAA 876, 1, 112: 1jj.

1860. aastal hakati mõisas sõlmima rendilepinguid, millega viidi pered teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Vaatamata sellele, et lepingud sõlmiti igal aastal uuesti, on need säilinud ainult osaliselt ning mitte kõigi perede kohta. Tavaliselt viis esimene leping pere täielikult üle raharendile, kuid aasta hiljem sõlmitud leping taastas osaliselt teotöö.

1860. aastate alguses perega esimest korda sõlmitud lepingud deklareerisid: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, naddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla“*. Talu eest pidi iga pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kuue-päevaperekoha eest 84 hõberubla aastas, rehepeksu asemel andma aga aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ja tegema mõisale tasu eest küttepuid. Aasta hiljem sõlmitud lepingud võtsid aga osa teotööst vabastamisest tagasi. Näiteks Võhma Välja talu peremehe Jacob Welli 1863. aastal sõlmitud rendilepingu esimene punkt teatas: *„Kõik mõisa teggo ja mud teod jätakse maha agga üksi teo päewad aasta ümber teha ja wilja leikus, mis wanna wisi jäeb“*. Pere pidi viljalõikuse ajal lõikama 12 vakamaad suvi- ja 12 vakamaad talivilja, iga vakamaa suurusega 400 ruutsülda ehk kokku neli hektarit ning tegema kartulipaneku või võtmise ehk muude sügiseste tööde juures mõisale 35 päeva 20 kopikase päevapalga eest. Kartulit võis võtta ka tükitööna, võttes neli vakamaad ja seejärel tegema veel kümme päeva, mille eest arvestati rendist maha seitse hõberubla. Mõisa nõudmisel pidi perest käidama fikseeritud hindadega vooris: kaks korda Tallinnasse või kolm korda Kundasse, saades esimesel juhul palgaks hõbedas kaks rubla ja 50 kopikat voorilt ning teisel juhul ühe rubla ja 75 kopikat voorilt; tegema kuus päeva sõnnikuveo ajal ja kuus päeva heinateo ajal, saades 50 kopikat päevas ning saatma kevadel 12-ks päevaks mõisa poisi või tüdruku 20 kopika eest päevas ning tegema küttepuid, mille tegemise ja veo eest maksti vastavalt puude pikkusele. Lisaks maksis pere raharenti 50 hõberubla aastas.[542]

Kui seni sõlmiti rendilepinguid ainult aastaks, siis alates 1868. aastast hakati lepinguid sõlmima kuue aasta peale. Rendisumma kuue-päevakoha eest oli 132 hõberubla, millest 12 rubla tasuti viljakoristusel, kus pidi koristama kokku 24 vakamaad (4,37 ha) suvi- ja talivilja. Ülejäänud 120 rubla tasuti kahe osamaksena poolaasta eest ette 28. veebruaril ja 28. augustil. Lisaks oli rendivõtjal luba lepingut seaduse kohaselt igal aastal üles öelda.[543]

Talude päriseksmüümine

Palmse mõisa talud müük algas Alexander von der Pahleni rahaprobleemide tõttu üsna varakult ning mõisa külade kõlvikud krunditi juba 1860. aastate II poolel. Kui vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud mõisa kaardil on kujutatud veel

[542] ERA 876, 1, 113: 1jj.
[543] EAA 876, 1, 114: 1jj.

varasemat ribapõldude süsteemi, siis järgnevatel aastatel koostatud kaartidel enam mitte. Esimesed talud – Erro Hanso, Aasumetsa, Nuggise, Põdraleppe, Laviku ja Kivikatku – müüdi 1866. aastal, Sae (praegu Koljaku) ja Pello (Võsu), müüdi 1857. aastal.[544] Ajalehe Wirulane pisut ekslikul teatel 1888. aastast *„Palmse wallas ostetud esimene koht 1865 a. dess. hind 55 rbl. Praegune kõrgem ostuhind olla seal umbes 70 rbl. dess“*.[545] Esimesed teated kavatsetavast suurmast talude müümisest ilmusid ajakirjanduses juba 1886. aastal. „Kohad, mis 60 kuni 70 dessjätiini ümber suured on, maksawad 3000 rubla, metsaline maakoht, mere lähidal. [...] Ka wõib mitu kohtu üheskoos äraosta, kui kokku sünniwad“.[546] ka 1887. aasta alguses andis Palmse mõisa rentnik Jacob Limann teada, et *„Rakwere maakonnas Kadrina kihelkonnas Palmse mõisas müiakse wäga heade tingimistega talukohtasi. Ainult 10 protsenti on sisse maksta. Kohad on heaste ehitatud ja mere lähidal. [...] Mina olen nüüd alati Palmses ja kui piaks olema, et ma mõnel päewal siin ei ole, siis saab siit metsawalitseja Raudsep kohti näitama“*.[547] Nagu J. Limanni järgnevast teatest selgus, müüdi kohti oluliselt odavamalt kui mujal. Nagu selgus valitseja teatest oli kohtade müümise osas ka mõningast draamat, mille üksikasjad siiski ei selgu:

> On meel mõned üsna heaste ehitatud kohad järel; neid wõib üksikult ja mitu koos osta. Selle mõisa pärishärra tahab nüid ühekorraga neid kohtasi müia ja sellepärast kolmanda osa hinnaga, mis teised ümberringi müiwad. See on, teised mõisad müiwad 130 ja 150 rbl. tessätini, meil 50 rbl. ümber, teised weawad 70 mersta pealt metsa, siin on ta päris juures. 20 aastat aega on maksta ja kõik muud head tingimised. Igaühe oma asi on kohaga teha, mis ta tahab. - Siis ma palun weel, selle tee peal Palmsisse on palju, kes wale ja pettusega inimesi tagasi ajawad ja kohtasid laitwad. Mina ei tea, kas nad armu wõi raha eest seda tegewad, aga olgu igaüks kui mees, tulgu mõisasse minu juurde, ja waadaku järele. Peale selle palun neid, kes Palmsesse kohti ostma tulewad, otse masinaga Rakweresse sõita; sealt saab odawalt Palmse mõisasse sõitmiseks posthobusid. Limann.[548]

Ühtekokku osteti ja müüdigi mõisas 1887. aastal 28 kohta, kokku 1726,19 dessatiini (1885,86 ha) 87 790 hõberubla eest. Keskmiseks hinnaks ühe dessatiini maa eest kujuneski nagu lubatud 50 hõberubla 86 kopikat. Järgnevatel aastatel ostis Gustav Vask veel mõlemad Joaveski veskitalud, aga juba oluliselt kallima hinna eest – 82 hõberubla 75kopikat dessatiini eest –, makstes kokku 11 000 hõberubla. Järgnevatel aastatel müüdi veel väiksemaid kohti Võsul ning 1900. aastal näiteks Allika Ilumäel.[549]

Tabel 13. Päriseks ostetud talud Palmse mõisas 1887. aastal[550]

[544] EAA 876, 1, 27: 40 ERA 876, 1, 28: 7p.
[545] Wirulane, 1888, Nr 41.
[546] Eesti Postimees, 1886, Nr 52.
[547] Wirulane, 1887, Nr 2.
[548] Wirulane, 1887, nr 14.
[549] Maa Walla Kuulutaja, 1889, nr 12; ERA 854, 5, 668: 95, 96p.
[550] Maa Walla Kuulutaja, 1889, nr 6.

Küla	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
Võhma	Pearna	65,43	Hans Meikar	1887	3664,00
Võhma	Jäära	61,52	Juhan Waltok	1887	2 800,00
Võhma	Wolmari	62,69	Juhan Waltok	1887	3000,00
Võhma	Klaukse	63,99	Abram Talpsep	1887	3064,00
Võhma	Mäealuse	61,26	Maddis Sammelselg	1887	3604,00
Võhma	Naugaste	57,87	Konstantin Peterson	1887	3000,00
Võhma	Kanguste	53,37	Konstantin Peterson	1887	3000,00
Võhma	Rünga	54,86	Magnus Weber	1887	3000,00
Võhma	Wälja	59,83	Mart Mühlberg	1887	3444,00
Võhma	Reo	64,07	Josep Prass (?)	1887	3000,00
Võhma	Tönnokeste	62,62	Gustaw Ukareda	1887	3264,00
Võhma	Reinopetri	59,08	Otto Ukareda	1887	2700,00
Uusküla	Pitkaste	59,06	Jakob Seemann	1887	3264,00
Uusküla	Pitka	74,39	Jürri Rass	1887	3392,00
Uusküla	Toma	71,36	Maddis Mugamägi	1887	3592,00
Uusküla	Prassi Jacob	69,76	Hans Einholm	1887	3092,00
Uusküla	Klaukse	69,97	Gustaw Reinbaum	1887	3392,00
Uusküla	Jaani	73,35	Jakob Waltok	1887	3292,00
Uusküla	Naano	64,32	Maddis Sammelselg	1887	2700,00
Uusküla	Prassi Abram	69,25	Joseph Einholm	1887	2592,00
Uusküla	Pretiko	69,62	Gustaw Bergmann	1887	2900,00
Tõugu	Jürri	60,13	Jakob Muikmann	1887	3250,00
Tõugu	Ado	55,14	Maddis Wemberg	1887	3592,00
Tõugu	Ustallo	56,10	Joseph Ring	1887	3292,00
Tõugu	Mäe	58,33	Jakob Muikmann	1887	3250,00
Vatku	Petrijago	60,85	Juhan Hirschfeld	1887	3000,00
Ilumäe	Bertli	69,97	Jaan Fischbach	1887	4200,00
Võsu	Reino	18,00	Siegfrid Saar	1887	1450,00

Mõistööstused Palmses – viinaköök ja -vabrik

Palmse mõisas viinaköögis põletati viina juba vähemalt 1714/1715. aasta talvel, sest 12. juunist 1715 pärineva kviitungi kohaselt müüsid Palmse ja Hulja mõis Vene laevastikule kokku 91 toopi põletatud viina.[551] Enne 1736. aastat puudus mõisas spetsiaalne viinaköök ning viina põletati õlleköögis. 1736. aastal ehitati viinaköögile uus puuhoone, mis asus enam-vähem samas kohas, kus praegune viinavabrik. Kivist viinaköögihoone ehitati 1774. aastal. Arvatavasti kasutati selle

[551] DSHI 190 Estland 240: 16.

käitamiseks juba algusest peale veejõudu. See oli varustatud vesirattaga, millele tõi vett tiigitammi kõrvale kaevatud kanal. Veejõudu kasutati ka meski segamisel ja pumpade käitamiseks.[552]

Foto 6. Väljavõte Gustav Friedrich von der Pahleni 1753. aastal koostatud Palmse mõisasüdame kaardist, kus on kujutatud viinaköök (I), õlleköök (H) ja linnaserehi (K; EAA 1690, 1, 34: 1)

Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni teatel valmistati mõisa viinaköögis 1780. aastatel viina mõisa nelja kõrtsi tarbeks ja linnadesse müümiseks.[553] 1794. aastal toodeti Palmse mõisa viinaköögis 66 vaati (2640 pange = 32 472 l) viina, millest 600 pange (7380 l) kasutati oma tarbeks ning 2040 pange (25 092 l) realiseeriti Eestimaal. Nimetatud viinakoguse tootmiseks kulus 220 sülda küttepuid ning 660 setverti (138 541 l) mõisas kasvatatud vilja viinakatla kohta. 1796. aastal toodeti 75 vaati (3000 pange = 36 900 l) viina, millest 100 pange (1230 l) kasutati oma tarbeks ning 2900 pange (35 670 l) müüdi Eestimaal. Kummalgi aastal ei osalenud Palmse mõis kroonu viinhangetes. Küttepuude ja vilja kulu viinakatla kohta oli vastavalt 600 sülda ja 720 setverti (151 135 l).[554] Seoses halvenenud konjunktuuriga viinaturul, langes Palmse mõisa viinaköögi toodang 1806. aastaks 50 vaadini (2000 pange = 24 600 l). Viinköögis oli neli katelt ning viinaajamine toimus aastaringselt.[555]

[552] Hein A. Palmse/Palms. Tallinn, 1996, lk 56; DSHI 190, Estland 261: 25p.
[553] AM 70, 1, 3: 49p.
[554] Valder V. Palmse mõis 18. ja 19. sajandil majandusajaloolises plaanis. Tartu, 2007, lk 14-15. Käsikiri SA Virumaa Muuseumid valduses.
[555] Sama, lk 16.

Tabel 14. Viina müügist teenitud kasum aastail 1794 ja 1796

	Oma tarbeks (vaat)	Turule (vaat)	Omahind (rubla)	Hind kõrtsis (rubla)	Hind vabaturul (rubla)	Kasum kõrtsist (rubla)	Kasum turult (rubla)	Kokku
1794	15	51	9,90	16,00	11,70	91,50	91,80	**183,30**
1796	2,5	72,5	10,30	16,00	13,10	14,25	203,00	**217,25**

Kui varem nõuti viinapõletamise päevadeks mõisa tööle taluperemehed, siis 1804. aasta talurahvaseaduse järgi see neile enam kohustuslik ei olnud. Kuna mõis pidi oma valla liikmete seast *"wäljaöppind winapölletaja meistrit noudma"*, st õpetama oma valla talurahva seast välja sobiva ja asjatundliku viinapõletaja, kelle juhendamisel edaspidi töö viinaköögus toimuma pidi, siis võis viinapõletusele saata ka tavalise teomehe, kes *"seal abbiks sudab olla"*.[556] Kahjuks ei selgunud vakuraamatust, Palmse atlase lisast ega tolle aja hingeloenditest, kes mõisa viinapõletaja ametit pidas. Kuue-päeva pere pidi talveajal viinapõletusele saatma meessoost jalateolise 16 päevaks, nelja-päeva pere 21 päevaks, kolme-päeva pere 14 päevaks ja kahe-päeva pere 14 päevaks.[557] Seega võis aastas kulutada viinapõletamisele kokku maksimaalselt 1279 teopäeva.

Eesti viinatööstuse ajalugu uurinud Otto Ibiuse arvestuse järgi kulus ühe vaadi viina valmistamiseks viinaköögis umbes 20 teopäeva, mis lisaks tegelikule viinapõletamisele sisaldas ka viinapõletamiseks vajalike küttepuude ettevalmistamist ja kohalevedu (3 päeva), linnaste ettevalmistamist ja jahvatamist, teravilja jahvatamist ja nendega kaasnevaid vedusid (1–2 päeva), viinavedu Tallinnasse või Peterburisse (7–15 päeva) jm.[558] 1794. aastal toodetigi Palmse mõisa viinaköögis 66 vaati viina (u 1320 teopäeva), 1796. aastal aga 75 vaati viina (u 1500 teopäeva), mis enam-vähem vastaski vakuraamatu järgsele teopäevade arvule.[559]

19. sajandi alguseks oli Eesti mõisades viina tootmine seoses halvenenud konjunktuuriga oluliselt vähenenud. Nii valmistati Palmse mõisa viinaköögis 1806. aastal vaid 50 vaati viina, milleks kulus umbes 1000 teopäeva.[560] Kuna tegelik viinatoodang oli vakuraamatu koostamise ajal võimalustest väiksem, võidi viinapäevi tegelikkuses sisse nõuda vähem, või asendada neid teiste töödega.

[556] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 9.
[557] EKLA 38, 7: 210p, 212, 213p, 214.
[558] Ibius O. Ühe tööstusharu... lk. 49–50.
[559] 18. sajandi lõpus turustas Palmse mõis kogu oma viinatoodangu valdavalt siseturul ning kroonuhangete korras Peterburisse viina ei vedanud, 19. sajandi alguses hakati viima müüma ka kroonuhangete korras. Valder V. Palmse mõis 18. ja 19. sajandil majandusajaloolises plaanis. Tartu, 2007, lk 14–17. Käsikiri SA Virumaa Muuseumid valduses.
[560] Valder V. Palmse mõis 18. ja 19. sajandil majandusajaloolises plaanis. Tartu, 2007, lk 16. Käsikiri SA Virumaa Muuseumid valduses.

Foto 7. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel kujutati mõisa viina- ja õlleköögi, viinakeldrit ja viinaköögi juures üle tee asuvat härjatalli, kuhu viidi viinapõletusest ülejäänud praak. Kevadised härjad peeti ületalve ja saadeti uuel kevadel omal jalal Peterburi poole, kuhu jõudsid kohale talve alguse külmadega (RM 7045 Ar_1 2099:1)

Praegune kivist viinavabrik alustas tegevust 1868. aastal. Kahjuks pole säilinud eriti palju andmeid vabriku tootmisvõimsuse kohta, on vaid teada, et 1886. aastal toodeti seal 1 459 000 kraadi toorpiiritust. Vabriku aastane piirituse kogutoodang oli 1889. aastal väärt 24 520 rubla. 1894. aastal toodeti 996 000 kraadi piiritust ning selleks kasutati 8 hj aurumasinat. 1895. aastal vabriku oli toodangu koguväärtus 18 517 rubla ning seal töötas kaheksa töölist.[561] 1890. aastal hinnati vabriku hoonete maksumuseks 24 520 rubla.[562]

1896. aastal töötas vabrik 202 päeva aastas. eespool nimetatud aurumasina aurukatla pindala oli 325 ruutjalga ning selle kütmiseks kulus 1200 rubla eest küttepuid aastas. Vabrikus töötas kuus meestöölist, kes valmistasid rukki- ja kartulipiiritust 16 963 rubla eest aastas.[563]

1908. aastal töötas viinavabrikus kuus töölist, kes tootsid 1 406 060 kraadi piiritust, aastamaksumusega 27 500 rubla aastas.[564] 1909. aastal valmistati 35 000 pange toorpiiritust.[565] 1910. aastal toodeti 35 000 pange piiritust.[566] 1911. aastal oli Palmse mõisa viinavabriku aastatoodang väärt 33 640 rubla. Vabrikus töötas endiselt kuus töölist, tema aurumasina võimsus

[561] Орлов. П. А. Указатель фабрикъ и заводовъ Европейской Россіи и Царства Польскаго. СПб., 1887, стр. 556; Сапожниковъ А. Справочная книжка эстляндской губерніи. Ревель, 1890, стр. 112; Вся Россія. Т. I. Санктъ Петербургъ, 1895, veerg 1655; Памятная книжка Эстляндской губерніи на 1896. годъ. Ч. II. Ревель, 1896, стр. 45.

[562] Сапожниковъ Д. Справочная книжка Эстляндской губерніи. Ревель, 1890, стр. стр. 112.

[563] Фабрично-заводская промышленность Россіи. Перечень фабрикъ и заводовъ. Санктъ Петербургъ, 1897, стр. 976-977.

[564] Фабрично-Заводскія Предпріятія Россійской Имперіи. Санктъ Петербургъ, 1909, Д-Nr. 5477.

[565] Списокъ фабрикъ и заводовъ Россіи 1910 г. Москва, С.-Петербургъ, Варшава, 1910, стр. 580.

[566] Статистико-экономическій обзоръ мѣстностей, тяготѣющихъ къ желѣзнымъ дорогамъ С.-Петербургскаго района. С. Петербургъ, 1897, стр. 102.

oli 10 hj.[567] 1912. aastal töötas vabrikus üheksa töölist ning kogutoodangu aastane väärtus oli 32 000 rubla.[568]

Foto 8. Palmse viinavabrik 20. sajandi alguses (Fiedler G. Das Gutsensemble Palmse des Nationalparkes Lahemaa. Brandenburg 1987)

Viinavabrikus oli peamiseks tooraineks kartul, mida kasvatati mõisa väljadel, aga ka osteti eelkõige mõisarentnikelt ning seejärel, kui need ei suutnud piisavalt kartulit tarnida ka kõigilt teistelt pakkujatelt. 1860. aastate alguses sõlmiti mõisas ka rendilepinguid, millega rentnikud võisid raha asemel anda mõisale ka kartuleid, kuid mitte rohkem kui 25 tündrit aastas. Kartulite hind arvestati viina hinna järgi: *„kümme tündred kartuhwled sawad ühe wadi wiina wäärt arwatud, ja igga aastaga wiina hinna järrele kartuhwle hind pandud, wiina hinnaks agga arwatakse keskmine hind sest mis kubbermango tseitungide järel wiin sab 18st Rojakuu pääwast sadik senni kui 1e Paastukuu pääwani müdud“*.[569] Viina hind kõikus aga üsna suures ulatuses. Lepingute sõlmimise ajal 1860. aasta aprillis maksis vaat 50% viina ainult 7¾–8 hõberubla, oktoobris 9½ rubla, 1861. aasta veebruaris 12 rubla ja oktoobri alguses 16 rubla. 1862. aasta veebruari lõpuks oli see langenud 12½ rublani ning oli oktoobris 13 rubla. 1863. aasta novembriks oli viina hind langenud taas 8 rublani vaadilt.[570] Seega teenis rentnik kartulite müümisega halval

[567] Списокъ фабрикъ и заводовъ Россійской Имперіи. Санктъ Петербургъ, 1912, стр. 266.
[568] Фабрики и заводы Всей Россіи. Кіевъ, 1913, ст. 890.
[569] Roojakuu – oktoober; paastukuu – märts. EAA 876, 1, 113: 9–9p.
[570] Getreide Preise. – Эстляндские губернские ведомости/Estländische Gouvernements-Zeitung/Eestimaa Kubermangu Teataja, 1860, nr 35, 79; 1861, nr 17, 80; 1862, nr 79; 1863, nr 90; Getreide Preise. – Revalsche Zeitung, 1862, nr 45.

aastal kuni ⅔ rendirahast, heal aastal aga oluliselt rohkem. Viimasega polnud mõisas kartulite hinna määramisel ilmselt aga arvestatud ning järgnevalt eelkirjeldatud praktikast loobuti.

1881. aastal pöördus mõisavalitsus tarnijate poole teatega: *„Palutakse tähele panna. Palmse mõisas saab nii kui iga aasta wiina kööki linnaste tarwis odri ostetud, selle pärast saab siit ümber kaudo wano tutwaib rahwast palutud, kes jo enne oma wilja seija on müinud aegsaste üles anda kui palja kellegil äraanda on, muidu peab mõisa walitsus eemalt katsuma oma tarwitust osta. Wilja ja karduhwlite eest antakse hinda, mis ta läbisegamini maksab ehk mis teistes kohtades — maksetakse“*.[571]

Foto 9. Härjad talli juures 20. sajandi alguses (Fiedler G. Das Gutsensemble Palmse des Nationalparkes Lahemaa. Brandenburg 1987)

Palmse 1918–1944

1919. aasta maaseadusega Palmse mõis riigistati ning tükeldati. Juba 1920. aastal korraldati ja anti rentnikele välja Muike ja Sakusaare karjamõisade maad, 1921. aastal Võsupere karjamõisa maad, metsad võttis üle Riigi Metsavalitsuse Sagadi metskond.[572] Palmse mõisa maade planeerimiseni ja renditalude väljaandmiseni jõuti 1923. aastal, seni olid mõisa maad olnud rendil Gustav von der Pahleni pärijate – Kitty Dewitz, Dietrich ja Hans von der Pahlen – käes.

[571] Ristirahwa Pühhapäewaleht, 1881, nr 40.
[572] ERA 39, 2, 780: pagineerimata.

Tabel 15. Palmse mõisa ja selle müümata talude maavaldus 19. septembril 1914[573]

	Dessatiini	**Hektarit**
Põllumaa	642,01	701,40
Heinamaa	949,36	1037,17
Karjamaa	709,70	775,34
Mets	3420,34	3736,73
Kõlbmata maa	867,79	948,06
Kokku	**6589,20**	**7198,70**
Talumaa	137,29	149,99

12. aprillil 1923 arutas Palmse vallavolikogu mõisast planeeritud kruntidele üles seatud kandidaate. Ühtekokku oli krunte planeeritud 31, kuid neist ei kuulunud Planeerimise Peakomisjoni otsusel välja andmisele üheksa krunti, mille hulgas nt viinavabriku krunt, mõisa aia krunt, hobupostijaama krunt, kolm metsavahi krunti jne. Krunt nr 27 oli määratud Soo vabadikuperede planeerimiseks. Põllutööministeeriumi Maakorralduse Peavalitsuse teadaandel anti üks krunt põllutööministri abi resolutsiooniga sõdur Johannes Engelhardtile, Palmse mõisa töölistele jäi kuus kohta ning vallavolikogu sai kandidaadid üles seada 12 planeeritud kohale. Isepäine volikogu lükkas aga Planeerimise Peakomisjoni viimase ettepaneku tagasi ning lisas J. Engelhardti üldisesse nimekirja. Kuna 13 planeeritud kohale oli 27 soovijat, jaotati kandidaadid kategooriatesse. Esimeses järjekorras valiti välja endised sõdurid, kes pandi järjekorda teenistusaja ja sõjategevusest osavõtmise aja järgi. Selle nimekirja esimene oli J. Engelhardt, kes teenis sõjaväes talle järgnevast kaks nädalat kauem, 27. novembrist 1918 kuni sõja lõpuni, talle järgnesid Hermann Tiideberg, Albert Prass, Aleksander Rahkema, Jakob Talpsepp, Aleksander Lindermann, Jakob Kuusikvald, kes sai koha kahe peale Magnus Naaniga, Jüri Kristelstein, kes sai koha kahe peale Johannes Kristelsteiniga, Alfred Muik, August Trallmann, kes sai koha kahe peale ühes Magnus Bösbergiga, Jakob Einpaul, kes sai koha kahe peale Osvald Meikariga, Jüri Parmas. kes sai koha kahe peale ühes Joosep Niigastiga, Jakob Viedenberg, kes sai koha kahe peale Aleksander Meederiga. Seega sai 13 koha peale kokku 18 kandidaati. Mõisatöölistele eraldatud kuus kohta jagati tööliste vahel enam-vähem võrdselt, millega igaüks neist sai umbes kuue kuni seitsme hektari suuruse väikekoha. Väikesed olid ka kaks käsitöölistele mõeldud kohta (krundid nr 29, 30).[574]

[573] ERA 39, 2, 780: pagineerimata.
[574] ERA 63, 9, 3154: pagineerimata; ERA 1545, 1, 310: pagineerimata.

Tabel 15. 1923. aastal Palmse mõisast välja antud renditalud[575]

Krunt	Rentnik	Põllu-maa	Heina-maa	Karja-maa	Mets	Muu maa	Kokku
3	Johannes Engelhardt	3,45	4,76	1,18	4,41	2,03	**15,83**
4		8,10	6,38	3,16	7,17	0,70	**25,51**
8	August Trallmann	11,40	7,40	9,52	0,95	0,13	**29,40**
	Magnus Böösberg						
9	Jakob Kuusikwaldt	10,60	12,21	13,63	0,30	0,13	**36,87**
	Magnus Naan						
10	Jüri Kristelstein	10,15	8,85	4,80	2,33	0,88	**27,01**
	Johannes Kristelstein						
11	Juhan Karro	13,16	7,20	7,02	2,32	0,53	**30,23**
	Jüri Palm						
	Aleksander Argipüss						
13	Jüri Parmas	12,82	7,97	2,17	4,91	0,28	**28,15**
	Joosep Niigast						
14	Jakob Einpaul	8,91	7,34	7,44		0,33	**24,02**
	Osvald Meikar						
15	Joosep Niiwel	8,11	8,30	6,88		0,10	**23,39**
	Karl Watku						
	Hans Feldt						
16	Aleksander Talpsepp	7,51	6,88	7,39		0,12	**21,90**
	Johan Liidemann						
	Joosep Puusep						
17	Aleksander Rahkema	10,47	9,86	5,00	3,68	0,33	**29,34**
18	Aleksander Linderman	7,25	9,00	5,77	1,16	1,10	**24,28**
19	Jaan Lood	11,26	10,02	5,71	1,09	0,33	**28,41**
	Johannes Manitsky						
	Heinrich Vendelborn						
20	Jaan Uude	9,78	12,47	4,28	1,08	0,47	**28,08**
	Ado Rahkemäe						
	August Apraksin						
21	Hermann Tiideberg	9,73	10,77	4,09	1,20	0,50	**26,29**
22	Willen Kraanig	9,85	6,75	4,27	3,36	0,43	**24,66**
	Joosep Mahlberg						
	Katti Vahtram						
23	Jakob Talpsepp	7,30	5,55	5,45	4,20	0,69	**23,19**
24	Alfred Muike	7,00	5,07	5,45	2,41	0,61	**20,54**
25	Albert Prass	4,30	6,32	8,17	1,44	0,25	**20,48**

[575] ERA 63, 9, 3154: pagineerimata; ERA 1545, 1, 310: pagineerimata.

Krunt	Rentnik	Põllu-maa	Heina-maa	Karja-maa	Mets	Muu maa	Kokku
27		6,62		0,08			**6,70**
29	Joosep Puntjanus	2,40	1,79		0,43	0,38	**5,00**
30	Jakob Eru	1,55	1,58		0,19	0,18	**3,50**
	Kokku	**178,27**	**151,71**	**110,28**	**38,22**	**8,47**	**486,95**

1934. aastal toimus Palmse asunduse talude osaline ümberkorraldamine. Seoses hobupostijaama likvideerimisega planeeriti selle endisele pidajale Jakob Liivalehele 25,96 ha suurune talu, mille maad asusid kolmes tükis, millest põllumaad oli 11,06 ha, heinamaad 7,28 ha, karjamaad 0,39 ha, metsa 5,97 ha ning ülejäänu oli kasutuskõlbmatu maa. Kuna hobupostijaamal oli ligi 60 ha suurune koht, planeeriti sellest ka teine, 24,70 ha suurune talukoht ning 8,43 ha suurune käsitöölisekoht. Sagadi Tarvitajate Ühisus, mis avas oma kaupluse Palmse asunduses sai elumaja ehitamiseks 0,41 ha krundi, Kaitseliidu Viru Malev sai 2,70 ha maad ning Magnus Naan, Jakob Kuusikvald, Magnus Bösberg ja August Trallmann said oma kruntidele väiksed juurdelõiked heina- ja karjamaad suuruses 0,24–0,36 ha.[576]

Tabel 16. Palmse asunduse pered ja nende talude suurus 1939. aasta põllumajandusloenduse ajal[577]

Pere	Talu suurus (ha)
Viljapuuaia	15,36
Laane	16,97
Järvela	27,56
	19,00
Oru jahu- ja saeveski	12,57
Liivanõmme	36,74
Nõmmaru	20,87
Loigu	21,11
Vahakivi	15,93
Aiandi	13,89
Sillaoru	25,96
Lehtse	17,53
Salu	16,04
Leili	17,63
Kopli	14,43
Tagavälja	31,53
Sepa	25.97
Vendla	13,03

[576] ERA 63, 9, 3154: pagineerimata.
[577] ERA 1831, 1, 1429: 20.

Pere	Talu suurus (ha)
Kaasiku	13,23
Rehe	28,92
Kääpa	17,05
Muru	25,30
Tilgametsa	22,49
Lehtmetsa	22,36
Urva	5,44
Männipõllu	18,08
Okasmetsa	20,76
Kivistiku	13,01
Paemurru	13,96
Pärtjani	14,04
Metsaotsa	17,50
Potisepa	16,85
Väljaotsa	11,15
Männi	13,59
Laura	15,18
Kaljumäe	15,27
Saare	18,50
Kärka	17,76
Kruusamäe	14,21
Rehemäe	14,41
Pihlaka	17,73
Mäe	2,10
	40,13
Saare	19,80
Kivistiku	24,70
Reino	8,43
Kaitseliidu Viru Malev	2,50
Sagadi Tarvitajate Ühisus	0,41
Kalda	3,30
Kokku	**501,19**

Tõugu ajalooline õiend

Vaatamata sellele, et Tõugu küla pole ajalooallikais nimetatud enne 1583. aastat, näitavad arheoloogia andmed veenvalt, et küla on samas paigas asunud hiljemalt 11–12. sajandil, kuid võimalik, et varemgi.

Tõugu muinasaja lõpul ja keskajal

Tõugu küla ilmub esimest korda kirjalikesse allikatesse Tallinna Püha Mihkli tsistertslaste nunnakloostri võltsürikutes (*Teuto, Teutu*), mille valmistamisajaks Paul Johansen ja talle tuginev Enn Tarvel peavad 15. sajandi esimesi aastakümneid.[578] Küla nimetamine võltsürikuis tähendas aga, et see pidi enne nende valmistamist juba olemas olema.

Aastail 1993–1999 arheoloog Valter Langi eesvedamisel toimunud arheoloogilised uuringud endise Palmse mõisa, mh ka Tõugu küla maa-alal näitasid aga, et küla oli asunud samas kohas oluliselt kauem. Tõugu asulakohast avastati inspekteerimisel nii keskaegset kedrakeraamikat kui ka varasemat käsitsi valmistatud keraamikat. Tõugu fossiilsed põllujäänused tagasi ulatusid kindlasti juba 11.–12. sajandisse, kuid võib-olla isegi eelviikingiaega. V. Langi arvates oli *„ Tõugu 13. sajandi algul kahtlemata asustatud ning maakasutussüsteemi põhjal otsustades oli arvatavasti tegu juba külaga“*.[579]

1510. aastal vahetas tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu, millega ka Tõugu läks viimase valdusse.[580] 1522. aasta Mardipäeval andis ta selle Virumaa meeskohtu ees oma väimehele Dyrick Metzenstakenile.[581]

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil esitasid Palmse omandipaberid Marcus Metztackeni pojad Arendt ja Dietrich, kes olid Rootsi kuninga teenistusse Mõisa suuruseks oli 21 adramaad ning selle koosseisu kuulus ka Tõugu (*Tanck*).[582] Engel Hartmanni järgi oli Tõugu (*Theucko by*) suuruseks 1583. aastal kaks adramaad.[583]

Tõugu pered 18. sajandil

Pidevad kirjalikud andmed Tõugu (*Toucko, Taucka, Taucko, Taugko*) ja tema elanike kohta ilmuvad alates 1711. aastast, millest pärineb Palmse mõisa katkunimekiri. Selle järgi elas Tõugul kuus peret, kuid tõenäoliselt pärines Erro Ado pere hoopis Erust. Katk jättis ellu kõik inimesed

[578] Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval 1853, Sp. 630, nr 508; Johansen, P. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Kaugete aegade sära. lk. 140; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 28.
[579] Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 268.
[580] EAA 854, 2, 393: 1
[581] EAA 1690, 1, 2: 1; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.
[582] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.
[583] AM 92, 1, 25: 225p.

Jürri Hanßu ja Marte Peteri peres. Kõige rängemalt kannatas Hanso Micku pere, kus suri 11 inimest ning ellu jäid vaid üks mees ja üks naine. 1859.–1864. aasta kaardil asus Tõugu külast edelas Katkokoppel, millega seoses allakirjutanu teada ühtegi katkuga seotud rahvapärimust siiski teada ei ole.[584]

Tabel 1. Palmse mõisa katkunimekiri 1711. aastast[585]

Jrk nr	Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Ellu-jäänuid (%)	Kokku	
		Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
Tõugu								
1.	Jürri Hanß	3	1			100,00	4	0
2.	Hanso Mick	1	1	3	8	15,38	2	11
3.	Ustallo Jürry	1	2	1	3	42,86	3	4
4.	Marte Peter	3	2			100,00	5	0
5.	Ado		1	2	3	16,67	1	5
6.	Erro Ado	5		1		83,33	5	1
Kokku		**13**	**7**	**7**	**14**	**48,78**	**20**	**21**

Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi oli külas viis adratalupoja peret, kellest 1711. aasta katkunimekirjas oli nimetatud pooladrik Jürri Hanß ja veerandadrik Ustallo Jürry. Uute peremeestena olid vakuraamatus kirjas Marte (Marty) Mick, Reiepapp (Reye Pappi, Reie Pabbe, Reie Papie) Maddi ja Flidhuse (Plikuse, Lickus) Jürri.[586]

Kadrina kihelkonna 1711–1734. aasta kirikuraamat andis Tõugu (*Taucka, Tauko, Taugko*) inimeste kohta üsna vähe ja kesist infot. Ilmselt oli Jürri Hanß ja May abiellunud juba enne katku ning May oligi ainus enne seda peres elanud naine.[587] Ustallo Jürri (Jürgen) sündis 1649. aasta paiku ja maeti 15. mail 1733. Abielust Anniga sündis neil 1711. aastal poeg Claus ja 1714. aastal poeg Mick.[588] Rehhepappi Maddist on esimene teade 1711. aastast, mil tema abikaasa Ewa sünnitas tütar Madli.[589] Rehhepappi Maddi Wannamoor Tyo, kes sündis 1669. aasta paiku ja maeti 24 septembril 1729 Käsmu kalmistule, oli tõenäoliselt tema ema.[590] Marti Jürri Mick abiellus 1711. aastal Naugaste Micku tüdruku Kaddriga Võhmast.[591] Plikuse Hanso Jürri abiellus 1711. aastal Rehhepappi Ado lese Mallega Tõugult.[592]

[584] EAA 3724, 4, 1684.
[585] EAA 3, 1, 445: 23p–24.
[586] DSHI 190, Estland 245: 8.
[587] EAA 1227, 3, 1: 107.
[588] EAA 1227, 3, 1: 74, 111p, 184p, 424.
[589] EAA 1227, 3, 1: 74,153p.
[590] EAA 1227, 3, 1: 412p.
[591] EAA 1227, 3, 1: 5.
[592] EAA 1227, 3, 1: 3p.

Pooladrik Reiepappe Maddi andis mõisale kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, kaks koormat küttepuid, ühe koorma heinu, kolm naela lõngu, ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kaheksa valget rootsi rundstükki, kolm lehmakütket ja 24 kubu õlgi, veerandadrikud Ustallo Jürri ja Flidhuse Jürri poole võrra vähem ning Jürry Hans, kes teotööd tegi poole adramaa eest, kuid maksis muid makse ¾ adramaa eest, ehk pooladrikutest poole võrra rohkem. Marte Mick oli kuni 1723. aastani veerandadrik, kui pidi sama aasta sügisest hakkama otri andma nagu pooladrik ning ilmselt järgmisest sügisest ka rukist. Teopäevade hulk vakuraamatust ei selgu, kuid küllap oli see võrdne 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonide vakuraamatuis tähendatuga, mille järgi pooladrikud tegid aasta läbi iga nädal kolm päeva rakmetegu ning Jüripäevast Mihklipäevani kolm päeva nädalas jalategu. Peaaegu samaks olid jäänud ka naturaalmaksud, vaid 1739. aastal pidi pooladrik andma kaeru ühe tündri jagu rohkem kaeru ning erinevalt varasemast ka ühe viljakoti. Ainus, mis vakuraamatust vakuraamatusse varieerus oli küttepuude kogus. Kui 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi peredel küttepuude andmise ei olnud, siis 1739. aastal pidid pooladrikud tegema mõisale kuus koormat küttepuid. Ilmselt asendas see rahamaksu, sest kui 1732. aastal pidid pooladrikud maksma mõisale kaheksa kopikat, siis 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamat enam rahamaksu ei näidanud.[593]

Tabel 2. Tõugu küla adratalude perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[594]

Jürri Hans Jürri Jahn	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	4	1	2	1	2			**11**
1732	1	3	1	2	2	3	1	1	**14**
1739	1	3	1	4	2	3	1	1	**16**
Rehhepappi Maddi	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1	3			**6**
1732	1	1	1	1	1	2	1	1	**9**
1739	1			1	1	2	1	1	**7**

[593] DSHI 190, Estland 245: 8; EAA 3, 1, 460: 80p–81; EAA 3, 1, 469: 6p–7; EAA 3, 1, 475: 12p–13.
[594] EAA 3, 1, 460; 80p–81; EAA 3, 1, 469: 6p; EAA 3, 1, 475: 12p.

Ustallo Jürri Ustallo Claus	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1726	1	1	1	1	2	1			**7**
1732	1	2	1		1	2		1	**8**
1739	1	3	1	2	1	2		1	**11**
Marti Mick	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1	1	1	2			**7**
1732	2	1	1					1	**5**
1739	1	1		1	2	1	1	2	**9**
Lickus Jürri	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1	2			**5**

Tabel 3. Elanikke Tõugu külas adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[595]

Aasta	Tööealisi (16-60 aastat)		Alaealisi (0-16 aastat)		Vanu (üle 60 aasta)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	11	9	6	10	0	0	**17**	**19**	**36**
1732	12	7	4	7	2	4	**18**	**18**	**36**
1739	11	10	6	8	3	5	**20**	**23**	**43**

Tabel 4. Loomi Tõugu perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739. Lehmade ja vasikate suur hulk viitas karjakasvatuse osatähtsuse perede majanduselus[596]

Jürri Hans Jürri Jahn	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	2		6	4	3
1739	3		6	4	5
Rehhepappi Maddi	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	4	2	
1739	2	1	4	4	
Ustallo Jürri Ustallo Claus	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		3	2	2
1739	2	1	6	3	2

[595] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.
[596] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p–6.

Marti Mick	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	2		3	2	2
1739	1	1	5	5	6
Tõugu	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	7	1	16	10	7
1739	8	3	21	16	13

Tabel 5. Tõugu perede talude suurus adramaades 1723–1739[597]

1723		1726		1732		1739	
Jürry Hanß	½	Jürri Hans	1	Jürry Hans	¾	Jürry Jahn	⅔
Reiepapp Madde	½	Reie Pappi Maddis	¼	Reie Pabbe Made	½	Reiepabbi Maddi	⅔
Ustallo Jürry	¼	Ustallo Jürri	½	Mardiekesse Jürry	½	Ustallo Claus	½
Marte Mick	½	Marti Mick	½	Marty Mick	½	Marti Mick	½
Flidhuse Jürry	¼	Lickus Jürri	¼				
Kokku	**2**	**Kokku**	**2½**	**Kokku**	**2¼**	**Kokku**	**2⅓**

Tõugu pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel

Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal enam revisjone läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Et pärast 1734. aastat pole säilinud ka meetrikaraamatuid, saab lähemaid andmeid Tõugu külas elanud inimeste kohta alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. Siiski on külas asuvate viie pere peremehi – Hanso Jürri, Maddi Mick, Marti Ado, Tenno Jürri ja Ustallo Mik – nimetatud ka mõisa 1770. aasta kaardil.[598]

Hansurahva (Hansorahwa, Anso)

1782. aasta hingeloendi järgi oli Hansurahva peremeheks tõenäoline Hanso Jürri poeg Jürri Josep (u 1737–† enne 1795), kes oli abielus Mayga. 1795. aastal oli peremeheameti isa surma järel üle võtnud tema poeg Jürri Hans (u 1771–1831). Ta oli abielus Madliga, kellega neil oli poeg Jacob (1795–1876) ja neli tütart: Kai, Liso, Mai ja Madli. 1835. aastal anti Jakobile, tema abikaasa Anile ja nende poegadele – Joseph, Jakob ja Hans – perekonnanimeks Touk (Tauk). J. Touk oli peremees ka 1850. ja 1858. aasta hingeloenduste ajal.[599]

Jürirahva (Jürrirahwa, Jürri)

1782. aasta hingeloendi järgi oli Jürirahva peremeheks endiselt Tenno Jürri (u 1714–† enne 1795), kelle vanemaid ei olnud võimalik meetrikaraamatute abil välja selgitada. Ta oli abielus Tioga, kellega neil oli poeg Hans. Kuna ka viimane suri enne 1795. aastat pole teada, kas ta jõudis enne

[597] DSHI 190, Estland 245: 8; EAA 3, 1, 460; 80p–81; EAA 3, 1, 469: 6p–7; EAA 3, 1, 475: 4p–5p.
[598] EAA 1690, 1, 35, 1: 1.
[599] EAA 1864, 2, IV-4: 360; EAA 1864, 2, V-48: 438p–439; EAA 1864, 2, VI-54: 159; EAA 1864, 2, VII-106: 377p–378; EAA 1864, 2, VIII-129: 483p–484; EAA 1864, 2, VIII-130: 257p–258; EAA 1864, 2, IX-96: 515p–516; EAA 1864, 2, X-202: 563p–564; EAA 1227, 2, 49: 56.

seda ka peremeheametit pidada. 1795. aasta hingeloendi järgi oli peremeheks Hansu poeg Hansu Josep, kes oli abielus Uuskülast Toma Jürri Jahni perest pärit Anniga. Peres elasid ka Hansu ja tema abikaasa Madli lapsed: Jacob ühes oma abikaasa Kayga, Maddis, Jürri ja Liso. Tundub, et Josep ei saanud talupidamisega hakkama, sest millalgi enne 1805. aastat oli ta ametist lahti saanud ning teenis 1811. aastal sulasena Janioia Juhhani peres Võsul. Peremeheks oli saanud tema noorem vend Jakob (1784–1827), kes oli abielus Kaiga, kellega neil oli kolm poega ja kaks tütart. Jakob suri 1827. aastal, kuid keegi tema poegadest peremeheks ei saanud. 1834. aasta hingeloenduse andmeil teenisid tema vanemad pojad Joseph ja Johan sulastena Uusküla peredes ning kõige noorem 19-aastane poeg Hans anti 1829. aastal nekrutiks. Johanist sai siiski 1825. aastast Uuskülas Klaukse peremees. Uueks peremeheks oli saanud Josepi Hanso teine poeg Gusto (u 1779–1849) Vatkult Josepilt. Temaga tulid kaasa abikaasa Liso, poeg Hans ja tütar An. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Watk, samal ajal kui tema vend Jakob Vatkul sai perekonnanimeks Roopa. Gusto Watku surma järel sai peremeheks tema poeg Hans Watk (1810–1852), kelle varase surma järel sai peremeheks tema ja ta abikaasa May vanem poeg Gusto Watk (1835–1863), kes suri samuti üsna noorelt.[600]

Ado (Ado Jakobi)

1782. aasta hingeloendi järgi oli Ado peres peremeheks Marti Ado (1727–† enne 1795), kes oli tõenäoliselt Marti Marti ja Anno poeg. Ta oli abielus Gretaga ning peres elas ka nende poeg Juhan oma abikaasa May ja lastega, kuid peremeheks oli 1795. aastal hoopis tema väimees Abram (u 1753–1820), kes oli juba 1782. aastal abielus Ado tütre Anniga ning elas koduväina äia peres. Paaril oli neli poega – Jacob, Tenno, Josep ja Gusto ning tütred Liso ja Leno. Mardi Ado Juhhan jättis oma pere maha ning jooksis 1803. aastal mõisast ära. Tema 15-aastane poeg Jaan oli aga Aurora Sophie von Krusenstjerni (sünd von der Pahlen) toapoiss ning lahkus mõisast seoses viimase abiellumisega 14. märtsil 1807 ning elama asumisega Harjumaale Järlepa mõisa (*Jerlep*, Juuru khk). Mõisarahva hulka võeti ka Abrami teine poeg Tenno, kellest sai mõisa eesratsutaja (*Vorreiter*). Isa surma järel sai peremeheks Abrami vanim poeg Jakob (u 1784–1852). 1835. aastal anti talle, tema abikaasa Madlile poegadele Jakobile ja Joosepile ning tütardele Marile, Annale ja Madlile perekonnanimi Lilleman. Hingeloendeist see otseselt ei selgu, kuid ilmselt sai isa asemel peremeheks tema poeg Jacob Lillemann, kes oli abielus Kayga.[601]

[600] EAA 1864, 2, IV-4: 360p; EAA 1864, 2, V-48: 439p–440; EAA 1864, 2, VI-54: 159; EAA 1864, 2, VII-106: 378p–379; EAA 1864, 2, VIII-129: 479p, 483p–484, 486p–487; EAA 1864, 2, VIII-130: 257p–258, 259p; EAA 1864, 2, IX-96: 515p–516; EAA 1864, 2, X-202: 563p–564; EAA 1690, 1, 33: 31, 56p–57; EAA 1227, 2, 48: 20.
[601] EAA 1864, 2, IV-4: 360p; EAA 1864, 2, V-48: 440 - 441p; EAA 1864, 2, VI-54: 159p; EAA 1864, 2, VII-106: 379p–380; EAA 1864, 2, VIII-129: 484p–485; EAA 1864, 2, VIII-130: 258p–259; EAA 1864, 2, IX-96: 517p–518; EAA 1864, 2, X-202: 564p–565; EAA 1690, 1, 33: 31, 56p–57; EAA 1227, 2, 48: 21; EAA 1227, 3, 1: 201p, 250.

Uustalu (Ustallo, Uustallo)

1782. aasta hingeloendi järgi oli Uustalu peremeheks endiselt Ustallo Mick (1714–† enne 1795), eespool nimetatud Ustallo Jürri ja Anni noorem poeg, kes oli abielus Elsiga. Tema järglaseks peremeheametis oli poeg Jacob (u 1750–1801). Jacobi surma järel sai peremeheks tema ja ta abikaasa Mai vanim poeg Josep (u 1772–1820), kelle samuti varase surma järel läks peremeheamet üle tema teisele pojale Jakobile, kes isa surres oli vaid 17-aastane. 1835. aastal anti talle ja tema abikaasa Lenole perekonnanimi Ustall. Millalgi enne 1850. aastat asustati ta aga ühes perega Ilumäele Allika tallu sulaseks ning Uustalu koht läks üle Võhmast Mäeallose Josep Meikari pojale Daniel Meikarile ja tema abikaasa Lisole, kes olid pererahvas ka 1858. aasta hingeloenduse ajal. D. Meikar oli enne Uustalule tulekut 1834. aastal Võsupere Kasiko talu peremees.[602]

Mäe (Mäe Josepi)

1770. aasta kaardil oli Mäe peremehena märgitud Maddi Mick, kes võis olla Rehhepappi Maddi ja tema abikaasa Madli 1730. aastal sündinud poeg. Kahjuks ei selgu hingeloendeist, kas 1782. aasta hingeloendi järgne peremees Gusto Jacob (u 1754–1812) oli kuidagi Maddi Mickuga seotud, või oli enne hingeloendust asunud peresse uus pererahvas. Tõenäolisem on pigem viimane. Peresse oli siiski jäänud ka varasemast pererahvast Maddi Ado ühes oma abikaasa Kayga ja Maddi Micku lesk Marri (u 1712–† enne 1795). Gusto Jacob abiellus pärast 1782. aasta hingeloendust Mayga ning nende poeg Tenno sündis 1786. aastal Tütred Ann ja May olid nooremad. Napoleoni sõdade ajal käis kroonu reha perest korralikult üle, kuna 1811. aastal anti nekrutiks pere sulane Hans, 1812. aastal teine sulane Gusto ning 1815. aastal Jacobi ainus poeg Tenno, kes ilmselt ei saanud isa surma järel talu pidamisega hakkama, ehk omas muid iseloomuvigu, mis tegid ta selle töö jaoks sobimatuks. 1816. aastal oli peremeheks Nano Gusto poeg Hans Uuskülast, kes oli ilmselt värskelt abiellunud Anniga, kellega neil oli poole-aastane tütar Liso. Tundub, et ka Hansul ei läinud talupidamine hästi, sest 1834. aastaks oli ta ümber asustatud Vatkule. 1829. aastal sõlmis mõis talu peale rendilepingu Kusto Jürriga ning 1834. aastaks oli peremeheks saanud Jürri Jürri Madis Ilumäelt Jüri perest. Maddis, tema abikaasa Sophie, poeg Jürri ja tütred Anna ja Liso said 1835. aastal perekonnanime Schönberg. M. Schönberg suri 1847. aastal, kuid hingeloenditest ei selgu, kes sai talu uueks peremeheks. 1862. aastal sõlmis mõisaga rendilepingu Jakob Wennberg, kelle isa Jaan asus oma perega talusse millalgi enne 1850. aasta hingeloendust.[603]

---

[602] EAA 1864, 2, IV-4: 360p–361; EAA 1864, 2, V-48: 440p–441; EAA 1864, 2, VI-54: 159p–160; EAA 1864, 2, VII-106: 380p–381; EAA 1864, 2, VIII-129: 484p–485; EAA 1864, 2, VIII-130: 258p–259; EAA 1864, 2, IX-96: 518p–519; EAA 1864, 2, X-202: 564p–565; EAA 1227, 3, 1: 74, 111p; EAA 1227, 2, 48: 21; EKLA 38, 7: 206p–207.

[603] EAA 1864, 2, IV-4: 361; EAA 1864, 2, V-48: 441p; EAA 1864, 2, VI-54: 160; EAA 1864, 2, VII-106: 381p–382; EAA 1864, 2, VIII-129: 485p–486; EAA 1864, 2, VIII-130: 258p–259; EAA 1864, 2, IX-96: 518p–519; EAA 1864,

Foto 1. 1770. aastal joonestatud Palmse mõisa läänosa kaardil on kujutatud ka Tõugu (EAA 1690, 1, 35: 1)

Kuue-päeva pered 19. sajandi alguses

Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni poolt 19. sajandi algul koostatud kirjelduse järgi asus küla tasasel maal ning selle põldudel oli mustmullapinnas, mis paiguti oli osaliselt segatud kivide ja liivaga, kuid küla heinamaad olid head. Põlluharimisest ja veisekasvatusest elatuvad pered olid

2, X-202: 565p–566; EAA 1690, 1, 33: 31, 56p–57; EAA 876, 1, 112: 18; EAA 876, 1, 113: 16p; EAA 1227, 3, 1: 287.

heal järjel. S. S. Dobermann seletas seda nende kasutuses olevate maade headuse ja raske tööga. Mõisale tegid nad teotööd ega pidanud tasuma rahamaksu.[604]

Vastavalt mõisa 1805. aasta vakuraamatule pidid kuue-päeva pered tegema aastas 300 rakmepäeva, millest 132 päeva tehti suvel ja 168 talvel ning 300 jalapäeva, millest vaimud ehk jalateolised tegid suvel 228 ning talvel 72 päeva. Vastavalt 1804. aasta talurahvaseadusele, pidi kuue-päeva perel olema kasutada kuus tööjõulist inimest, kellest kaks anti kuueks päevaks nädalas mõisa tööle. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[605]

Kuue-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema 18 päeva heinamaal tööd ilma rakendita, millest 12 päeva kompenseeriti sõnnikuveo ajal mõisale teise rakendi (hobune vankri ja riistadega) ja kolmanda teolise andmisega ning kuus päeva hobuse ja äkke andmisega vaimule samaks ajaks. Heinajal pidi kuue-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 24 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks kaks lisateolist kokku 48 päevaks.

Lisaks teopäevadele maksid kuue-päeva pered mõisale kümniseks kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri, kaks tündrit kaeru ja 30 leisikat (ühe koorma ehk kolm sadu) heinu ning andma naturaalandamina mõisa ühe täiskasvanud lamba, kolm kana, 30 muna, kolm naela lõnga, ühe kolmevakase koti, kolm kütket, kaks käsisülda kuue jalaseid halupuid (neli koormat) ja neli piimapütti. Seaduse alusel rukkiks ümberarvestatuna oli nimetatud kohustuste hinnaks kaks vakka, üks külimit ja $11^{1}/_{10}$ toopi rukkeid. Mõisakoormistele kõrval tasusid pered riigile ka pearahamaksu ning andsid postijaamade varustamiseks postimoona. Kuue-päeva perede pearahamaks oli 9 rubla 54 kopikat aastas. Postimoonaks pidid kuue-päeva pere maksma ühe vaka ja kaks külimittu kaeru ning kuus leisikat heina.

Kuna Palmse mõisa ja valla rahvas kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei osalenud nad Kadrina kiriku hoonete korrastamises ja köstri ülevalpidamises, küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevi. Kõik rahamaksud Ilumäe kabeli, köstri, laulumehe ja kihelkonna kirikõpetajale tasus mõis, kuid talupered vedasid oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegid samuti kõik sellega seotud tööd. Ilumäe kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud kaeti võrdselt teiste kogudusse kuuluvate

[604] EAM 70, 1, 3: 48p, 49p.
[605] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.

valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[606]

Vakuraamatu järgi maksis iga pere alalisele sulasele aastapalgaks ühe tündri rukist ja teise otri, andis ühel aastal kuue, teisel lambanahkse kasuka, igal aastal kolm takuriidest särki, kaks paari uusi ja ühe paari jätkatud villased sukad, kaks paari takuriidest pükse, ühe paari uusi villaseid kindaid ja ühe paari uusi nahkkindaid, pool naela villast lõnga riiete nõelumiseks, kuus paari pastlaid ning iga kahe aasta tagant ühe paari uusi vatmanriidest pükse. Kuue kohta nimetas Haljala kihelkonnast Salatse külast pärit Hermann Länts, et kui see *„põrandal ise püsti ei ole seisand“*, ei ole seda vastu võetud. *„Nii keerd ja karm pidi lõng olema, et kuub püsti seisas“*. Alaliselt peres töötavale tüdrukule maksti igal aastal palgaks kaks särki, kaks paari linaseid käiseid, kaks takuriidest seelikut, kaks naela villu sukkade jaoks, viis paari pastlaid, iga kolme aasta sees üks villane seelik, uus vatmanriidest kuub ja uus kasukas.[607]

Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Tõugu kuue-päeva perel pidi olema kaks hobust, neli künnihärga, kaks lehma ja neli lammast, suvivilja seemneks neli tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi.[608]

Aastail 1806–1807 M. von Dreyeri koostatud Palmse mõisa atlase lisa järgi oli Tõugu küla odrapõld paese ja kruusase põhjaga, millel peal oli 5–9 tolli paksuse musta, paetükkidega segatud mulla kiht. M. von Dreyeri hinnangu kohaselt kuulus pool sellest 2. ja pool 3. viljakusklassi. Mäealune ja heinamaatagune liivane põld asus liivasel põhjal ning kuulus 4. viljakusklassi. Rukkipõld asus paesel ja paega segatud kruusasel põhjal, millel oli 5–9 tolli paksune saviseguse musta mulla kiht, mis takseeriti 2. viljakusklassi. Põllu ääreala oli liivase pinnasega, mis paiknes liivasel põhjal ning takseeriti poolest saadik 3. ja poolest saadik 4. viljakusklassi. Kesapõld asus osaliselt paesel, osaliselt kruusasel ja osaliselt liivasel põhjal, mida kattis 5–10 tolli paksune hall, liiva ja savisegune, paekivitükkide ja põllukividega segatud mulla kiht. ⅔ sellest kuulus 2. viljakusklassi ja ⅓ kuulus 3. viljakusklassi.[609] Küla kuue-päeva perede valduses olev põllumaa oli jagatud nende võrdselt nii, et iga pere sai keskmise headusega põllumaale ümber arvestatult ühepalju maad. Kuna M. von Dreyer ei näidanud heina-, karja-, metsa- ja kõlbmatute maade

[606] EKLA 38, 7: 206p–207, 215–215p.
[607] EKLA 38, 7: 216; EKM ERA II 198: 185.
[608] EKLA 38, 7: 216.
[609] ERA 1690, 1, 33: 64 – 64p.

jagunemist talu täpsusega, siis on needki jagatud talude vahel võrdselt, mistõttu ei näita tabel peredele kuulunud kõlvikute suurust päris täpselt, kuid suurusjärgud peaksid olema enam-vähem õiged (vt tabel 6).

Tabel 6. Tõugu perede kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[610]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Tõugu	**1,88**	**2,05**	**19,29**	**21,08**	**94,19**	**102,90**	**89,73**	**98,03**	**19,83**	**21,67**	**7,92**	**8,65**	**232,84**	**254,37**
Jürri Hans	0,38	0,41	3,04	3,32	18,84	20,58	17,95	19,61	3,97	4,33	1,58	1,73	45,75	49,98
Hanso Jacob	0,42	0,46	3,92	4,28	18,84	20,58	17,95	19,61	3,97	4,33	1,58	1,73	46,67	50,98
Mardi Abram	0,38	0,41	3,29	3,60	18,84	20,58	17,95	19,61	3,97	4,33	1,58	1,73	46,00	50,26
Ustallo Josep	0,38	0,41	4,13	4,51	18,84	20,58	17,95	19,61	3,97	4,33	1,58	1,73	46,83	51,17
Gusto Hans	0,33	0,36	4,92	5,37	18,84	20,58	17,95	19,61	3,97	4,33	1,58	1,73	47,58	51,99

Küla koplites kasvas tumeroheline aruhein. Heinamaad asusid osaliselt madalamatel maadel ning neil kasvas ⅕ ulatuses paju- ja ⅘ ulatuses aruhein. 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidid küla pered tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 599 saadu ehk 200 koormat heina, milles 40 koormat oli pajuheina ja 160 koormat aruheina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine (81,9 kg) ja iga tuust leisikane, seega saadi pajuheina umbes 9779 kg ja aruheina umbes 39261 kg, kokku umbes 49 040 kg.[611]

Talurahvaseaduse arvestuse järgi pidi kuue-päeva perel olema nii palju põllumaad, et ta saaks külvata aastas ühele väljale kuus tündrit talivilja ning teisele väljale kaheksa tündrit suvivilja (otra ja kaera) ning lõikas sellelt – keskmise saagikuse juures 5½ seemet – 77 tündrit vilja, millest 14 tündrit läks seemneviljaks, 31½ tündrit kulus üheksaliikmelise pere (kolm meest, kolm naist, kolm last) toiduks, kuus tündrit mõisakoormiste tasumiseks ning 15 tündrit mitmesuguste muude vajaduste (eluhoonete remont, kala, soola ja raua ostmine, kiriku- jm maksude tasumine) rahuldamiseks. Pärast kõigi maha arvamiste tegemist pidi seaduse järgi jääma perele 10½ tündrit vilja kasumiks. Nagu viljasaagist, nii pidi ka heintest (30 koormat) kuue-päeva perele jääma kuuendik, ehk viis koormat kasumiks, kuna ülejäänud 25 koormat kulusid loomadele söödaks ning

[610] EAA 1690, 1, 33: 56p–57.

[611] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; DSHI 190, Estland 253: 5; EAA 1690, 1, 33: 31, 57.

mõisakoormiste tasumiseks. Kui perele piisavalt põllumaad anda polnud võimalik, võis seda kompenseerida suurema heinamaaga.[612]

Foto 2. Tõugu perede kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. Suurendatult on esile toodud Tõugu talude hoonete alune maa: Hansurahva nr 31, Jürirahva nr 32, Ado nr 33, Uustalu nr 34 ja Mäe nr 35 (EAA 1690, 1, 33: 32)

[612] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 30.

Rendilepingud ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruandest nähtus, et varasemaga võrreldes nõuti kuue-päeva peredelt vaid üht hobust ja kahte härga, muus osas olid nõudmised samad. Aruandes ei kajastanud lehmade ja lammaste olemasolu ning tundub, et seda peredelt enam ka ei nõutud.[613] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Tabel 7. Kadrina kihelkonnakohtu koostatud Tõugu küla perede raudvara aruanne 1819. aastal[614]

Peremehe nimi	Mitme päeva pere	Hobused	Härjad	Odra seemet (tünder)	Kaera seemet (tünder)	Adrad	Äkked	Vankrid	Reed	Kirved	Vikatid	Sirbid
Jürri Hans	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Hansu Jakob	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Marti Abram	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Uustallo Josep	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Kusto Hans	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4

Esimesed teadaolevad Tõugu perede rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, pärinevad 1824. aastast Tauko Jürri Hansu, 1825. aastast Hanso Jakobi ning 1829. aastast Ustallo Jakobi ja Kusto Jürriga. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa

[613] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.
[614] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *"keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida"* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *"ni paljo kui nende joud annab, jure teha"*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras"*, rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[615]

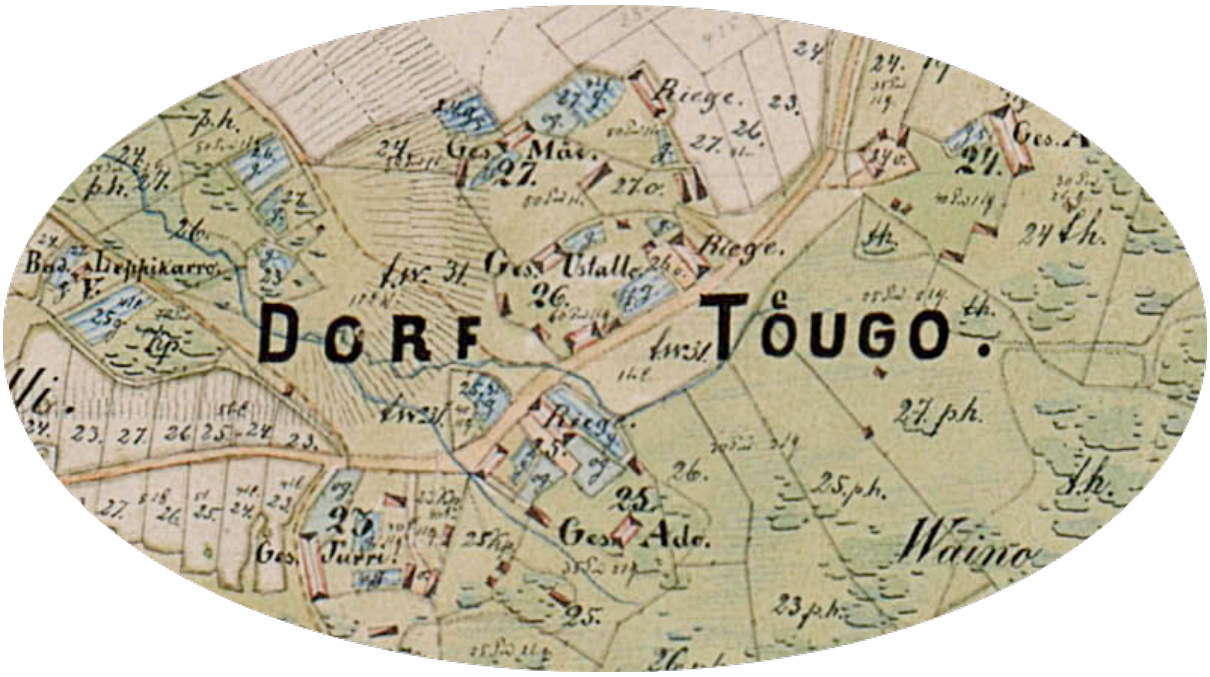

Foto 3. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Tõugu pered (RM 7045 Ar$_1$ 2099:1)

1860. aastate alguses sõlmiti Palmse mõisas rendilepinguid, millega pered viidi teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Lepingud sõlmiti igal aastal uuesti ning on säilinud ainult osaliselt ja mitte kõigi perede kohta. Tõugu perede lepinguist on teada 1862. aastal sõlmitud rendileping Mäe talu üle Jakob Wennbergiga ja 1864. aastal sõlmitud lepingud Jakob Touki (Hansurahva) ja Gusto Lillemanniga (Ado). Lepingud deklareerisid: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, näddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla"*. Talu eest pidi pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 84 hõberubla aastas, rehepeksu asemel andma aga aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest küttepuid.[616]

[615] EAA 876, 1, 112: 7–8, 9–10, 17–18.
[616] EAA 876, 1, 113: 16–16p.

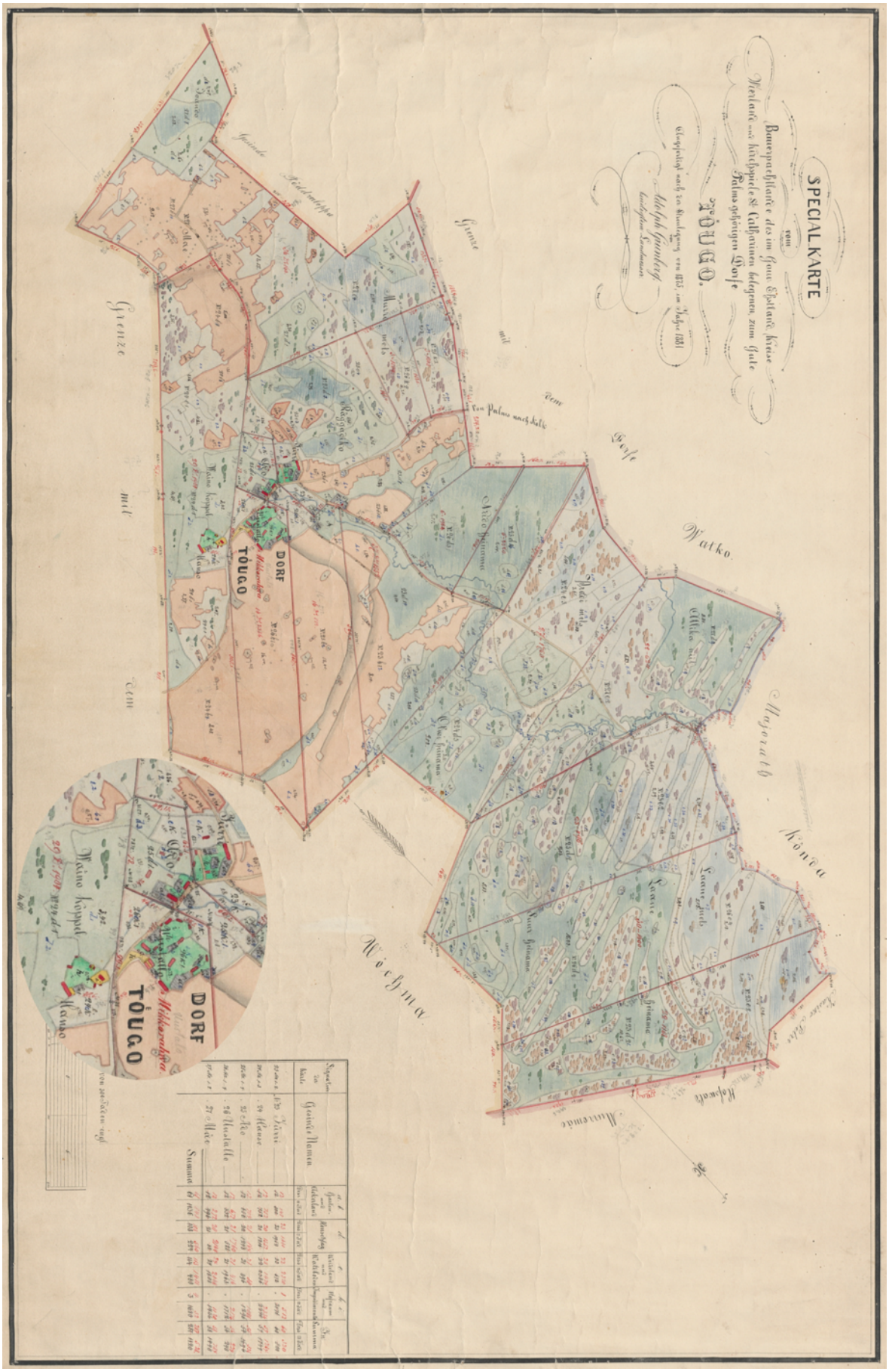
SPECIAL KARTE
vom
Bauerpachtlande des im Gouv. Ehstland, Kreise Werland und Kirchspiele St. Catharinen belegenen, zum Gute Palms gehörigen Dorfe
TÖUGO.
Adolph Grünberg
Grenze mit dem Dorfe Watko
Majorath Kõnda
Wõchma
Grenze mit dem
DORF TÖUGO
DORF TÖUGO

Foto 4. Tõugu maamõõtja Adolf Grunbergi kaardil 1881. aastal (EAA 3724, 4, 1692: 1)

Kui seni sõlmiti rendilepinguid ainult aastaks, siis alates 1868. aastast hakati lepinguid sõlmima kuue aasta peale. 1868. aastal sõlmisid sellised rendilepingud Josep Prass (Jürirahva), Jakob Touk (Hansurahva) ja Gustaw Meikar (Uustalu) ning 1870. aastal Gustaw Lillemann (Ado) ja Jakob Vemberg (Mäe) Rendisumma kuue-päevakoha eest oli 132 hõberubla, millest 12 rubla tasuti viljakoristusel, kus pidi koristama kokku 24 vakamaad (4,37 ha) suvi- ja talivilja. Ülejäänud 120 rubla tasuti kahe osamaksena poolaasta eest ette 28. veebruaril ja 28. augustil. Lisaks oli rendivõtjal luba lepingut seaduse kohaselt igal aastal üles öelda.[617]

Palmse mõisa teiste külade puhul on säilinud ka aasta või paari võrra hilisemaid rendilepinguid, kus üleüldine teotööst vabastamine jälle tagasi võeti ning teotöö muutus jälle rendi osaks. Nii sätestas nende lepingute esimene punkt: *„Kõik mõisa teggo ja mud teod jätakse maha üksi agga wilja leikust arwamata mis wanna wisi jäeb“*. Iga pere pidi viljalõikuse ajal lõikama 12 vakamaad suvi- ja 12 vakamaad talivilja, iga vakamaa suurusega 400 ruutsülda ehk kokku neli hektarit ning tegema kartulipaneku või võtmise ehk muude sügiseste tööde juures mõisale 35 päeva 20 kopikase päevapalga eest. Kartulit võis võtta ka tükitööna, võttes neli vakamaad ja seejärel tegema veel kümme päeva, mille eest arvestati rendist maha seitse hõberubla. Mõisa nõudmisel pidi perest käidama fikseeritud hindadega vooris: kaks korda Tallinnasse või kolm korda Kundasse, saades esimesel juhul palgaks hõbedas kaks rubla ja 50 kopikat voorilt ning teisel juhul ühe rubla ja 75 kopikat voorilt; tegema kuus päeva sõnnikuveo ajal ja kuus päeva heinateo ajal, saades 50 kopikat päevas ning saatma kevadel 12-ks päevaks mõisa poisi või tüdruku 20 kopika eest päevas ning tegema küttepuid, mille tegemise ja veo eest maksti vastavalt puude pikkusele. Lisaks oli uutel tingimustel rendilepingu sõlminud perede raharent tõusnud 120 hõberublani aastas.[618] Kuigi neid lepinguid Tõugu peredega pole säilinud võib arvata, et samalaadsed lepingud sõlmiti ka nendega. 1850.–1860. aastatel ehitati mõisa eestvõttel Tõugu peredele uued elumajad. Uustalu pere kivist elumaja sarnanes 1850. aastatel Võhmas Rüngale ja Jäärale ehitatud elumajadega. Tegemist oli krohvitud paekiviseinte, ühe korstna ja s-kivist poolkelpkatusega majaga, mille esikülje keskel oli kitsa valgmikuga peauks. Majas oli kolm tuba, köök ja sahver, mida köeti kahe ahjuga. Jürirahvale ehitati Carl Magnus von der Pahleni poolt paekivist korstnaga rehielamu, Hansurahvale palkidest korstnaga rehielamu.[619]

[617] EAA 876, 1, 114: 29–31, 47–49.
[618] Vt nt: EAA 876, 1, 113: 15jj.
[619] Pärdi H. Lahemaa taluarhitektuuri muutumine ja eripära aastatel 1860–1940. Uusaegsed taluelamud. – Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest, Tallinn 2010, lk 88–89.

1887. aasta alguses andis Palmse mõisa rentnik Jacob Limann teada, et *„Rakwere maakonnas Kadrina kihelkonnas Palmse mõisas müiakse wäga heade tingimistega talukohtasi. Ainult 10 protsenti on sisse maksta. Kohad on heaste ehitatud ja mere lähidal. [...] Mina olen nüüd alati Palmses ja kui piaks olema, et ma mõnel päewal siin ei ole, siis saab siit metsawalitseja Raudsep kohti näitama“*.[620] Nagu J. Limanni järgnevast teatest selgus, müüdi kohti oluliselt odavamalt kui mujal. Nagu selgus valitseja teatest oli kohtade müümise osas ka mõningast draamat, mille üksikasjad siiski ei selgu:

> On meel mõned üsna heaste ehitatud kohad järel; neid wõib üksikult ja mitu koos osta. Selle mõisa pärishärra tahab nüid ühekorraga neid kohtasi müia ja sellepärast kolmanda osa hinnaga, mis teised ümberringi müiwad. See on, teised mõisad müiwad 130 ja 150 rbl. tessätini, meil 50 rbl. ümber, teised weawad 70 mersta pealt metsa, siin on ta päris juures. 20 aastat aega on maksta ja kõik muud head tingimised. Igaühe oma asi on kohaga teha, mis ta tahab. - Siis ma palun weel, selle tee peal Palmsisse on palju, kes wale ja pettusega inimesi tagasi ajawad ja kohtasid laitwad. Mina ei tea, kas nad armu wõi raha eest seda tegewad, aga olgu igaüks kui mees, tulgu mõisasse minu juurde, ja waadaku järele. Peale selle palun neid, kes Palmsesse kohti ostma tulewad, otse masinaga Rakweresse sõita; sealt saab odawalt Palmse mõisasse sõitmiseks posthobusid. Limann.[621]

Hansurahva koha ostis endale Jakob Muik juba 1860. aastatel. Teised Tõugu pered müüdi 1887. aastal (tabel 8).

1975. aastal kogutud kohaliku pärimuse järgi elas Jakob Muikmann ise Võsul ning pärandas mõlemad Tõugul ostetud talud oma lastele, kes aga omakorda rentisid need rentnikele edasi. Ado talu peremees Madis Wemberg tegeles ka parkalina ja parkis kasukanahkasid, talus *„olnud suured parkimise tõrred ja paha lehka olnud ka“*. Küla kiik oli Hansurahva karjamaal.[622]

Tabel 8. Tõugu külas mõisalt välja ostetud talud[623]

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
1	Hanso		Jakob Touk		
2	Ado	55,14	Maddis Wemberg	1887	3592,00
3	Ustallo	56,10	Joseph Ring	1887	3292,00
4	Jürri	60,13	Jakob Muikmann	1887	3250,00
5	Mäe	58,33	Jakob Muikmann	1887	3250,00

Üsna pessimistlikul moel kirjeldab 1911. aastal talumajanduse olukorda ajalehe Postimees kirjasaatja Marta:

> Kohad on siin põllumeestel juba aasta 30 eest ära ostetud, kuid waewalt kolmandikul nendest on ostuwõlg tasutud. Pääpõhjuseks on küll, et põld wähe sisse annab. Maa on suuremalt jaolt liiwakas, kividega kui üle

[620] Wirulane, 1887, Nr 2.
[621] Wirulane, 1887, nr 14.
[622] ERM EAp 541 EA 141:1. Jüri Linnus 1975. Lahemaa maakülade olustikust, 53.
[623] Maa Walla Kuulutaja, 1889, nr 6.

külvatud, sekka wahel ka paepäälne, Siisgi annaks põld hoopis enam, kui teda põhjalikumalt haritaks. Põllutöömasinate tarvitusele wõtmist takistavad kivid. Et aga Palmse meestel metsa küllalt, siis ehitavad nad oma laudad, tallid puust ja lõhuwad atru-äkkeid põllu kiwidesse edasi. Karjapidamise pääle ei ole ka siiamaani suurt rõhku pandud. Peeti lehmi niipalju, et enese jaoks piima sai, ja vahest ka mõni nael võid lähedasse suvituskohta Wõsule viia. Ainult üksikutes peredes on koorelahutajaid muretsetud; need pered wiivad oma wõi enamasti Tallinna. Wiimasel ajal plaanitseti ühispiimatalitust asutada. Selginud aga, et tarwilikku osa piima kokku ei saa, sest praegu kuluwat piim enesele ära, harimata karjamaad aga rohkem lehmi pidada ei lubawat, ja asutamise nõu jäeti kõrvale. Pääsissetulekuhallikaks on põllumeestel kartulid, mida pääasjalikult wiinawabrikusse wiidakse. Ka Soomemaale weavad neid rannamehed iga aasta mõni tuhat tündrit.[624]

Siiski peab siinkohalgi ütlema, et Marta pessimistlik toon nii talude olukorra, kui ka kõigi muude kohaliku elu valdkondade suhtes, mida siinkohal ei tsiteeritud, oli sama lohutu ega leidnud midagi kiiduväärset. Ilmselt oli tegemist lihtsa ning ka tänapäeval tavalise vingumisega selle üle, kui halvasti kõik on ning miks keegi midagi ei tee.

Palmse Ühispiimatalitus

Palmse Ühispiimatalituse asutamiskoosolek toimus 4. märtsil 1912 Võhmas vabatahtliku tuletõrjeühingu seltsimajas. Instruktor Illimari toetusel otsustasid 29 asutajaliiget rajada meierei Tõugu külasse ning hakata seal peategevusena pressitud koort ja kohupiima valmistama.[625] 1913. aasta alguseks oli ühistul Hansu talu maale ehitatud aurujõul töötav meierei, kuhu veebruari alguses otsiti kautsjonivõimelist vajalike tunnistustega meierit.[626] 1913. aasta lõpuks olid aga ühisuse töös tekkinud probleemid, mida valgustas ajalehes Põllutööleht piimatalituste probleemidest kirjutanud A. Wipper. Tema arvates oli Palmse piimaühisuse peaprobleemiks asjaolu, et ühisust asutades loodeti saada piima eest kõrgemat hinda, 10–12 kopikat toobilt, kuid see oli ebareaalne, sest olenevalt hooajast ja turustusvõimalustest kõikus reaalne piima hind vahemikus 3½–10 kopikat. *„Palmses on lühikese aja jooksul mitu eestseisust olnud, sest ka Palmse ühisus asutati tõotatud suure hinna lootuses. Ehitati suur auru-meierei, mis umbes 10.000 rubla ümber maksma läks. Piima tuli umbes 500–600 toobi ümber päewas. Katsuti õnne kõigi kaupmeeste juures. Enne saadeti erakaupmeestele, siis „Estoniale“ ja nüüd jällegi erakaupmeestele. Kuid piima eest ikka rohkem ei saa“*.[627]

Liig suurte ootuste ühistule tõttu võetud laen käis sellele üle jõu. Kuna ühistu ei suutnud täita oma kohustusi, läks selle vara Võsu laenu-hoiu ühisuste nõudmisel oksjoni korras müüki. 2. augustil 1915 pandi alghinnaga 3000 rubla oksjonile meierei ja 3. novembril ühistu liikuv varandus:

[624] Marta. Kadrina – Palmsest. – Postimees, 1911, Nr 276.
[625] Tallinna Teataja, 1912, nr 59.
[626] Tallinna Teataja, 1913, nr 29.
[627] Wipper A. Mõnda meie ühispiimatalitustest. – Põllutööleht, 1913, nr 45.

masinad, kuur, puud, õled, takud, lubi ja lauad, kokku 6320 rubla väärtuses. Pakkumises osalemiseks pidi tasuma kautsjoni, mis moodustas 10% oksitavate varade alghinnast.[628]

Juss Sõsteri mälestuste kohaselt ei katnud oksitud varade väärtus kogu ühisuse poolt võlgu oldavat summat ning ühisuse liikmed, kes vastutasid võetud laenu eest kogu oma varaga, pidid puuduva osa tasuma solidaarselt. Kuna aga liikmeid olnud palju, ei tekitanud puudujäägi kinnimaksmine kellelegi erilisi raskusi, kuigi esialgu olnud osanike hirm üsna suur, mida väljendas ka tollal ümbruskonnas levinud laulusalm:

„Piimamaja sopsu läinud,
see on Erus nalja teinud:
Kruusvall võlga maksta'i taha,
Mäeberg müünud maja maha.
Dööring Venemaale läinud,
end maksujõuetumaks teinud.
Kuusma Meikar ajas käed püsti,
Jumal, aita rikkaid leski!
Noor ei salli ilmakära,
maksab võlad ausalt ära".[629]

1920.–1930. aastatel oli meierei hoones kauplus. Maja kuulus 1923. aastal Joosep Tõukile. *„Esimesel korrusel olid; poeruum, pakk-kamber, aidaruum, 2 meiereiruumi, 2 eraldi keldriruumi. Ärklikorrusel oli 3 elutuba. Hoone on hiljem 2 korda põlenud ja peale 1949. aastat seisab tühjana".*[630]

5. detsembril 1933 müüdi Pikalaenupanga nõudel oksjonil Jakob Muikmanni pärija Emmeline Langsepale kuulunud talukoht Teugo Jüri 4000 krooni eest Nõmme elanikule Rudolf Saarele.[631] Aasta hiljem oksiti ka teise J. Muikmanni pärija Gustav Elmar Muimanni päralt olnud Teugo Mäe, mis läks müüki alghinnaga 2000 krooni.[632] 1975. aastal piirkonnas välitöid teinud üliõpilaste kogutud mälestustest selgus, et J. Muikmann ise oma ostetud talusid ei pidanud, vaid andis edasi pärijatele, kes samuti ise talutöödega ei tegelenud ning rentisid need välja.[633]

---

[628] Tallinna Teataja, 1915, nr 154; Эстляндские губернские ведомости/Estländische Gouvernements-Zeitung/Eestimaa Kubermangu Teataja, 1915, nr 41; Piimaühisuse warandus oksjoni alla. – Koit, 1915, nr 79.
[629] ERM KV 373:4. Juss Sõster 1982. Mälestusi pidudest enne Esimest maailmasõda Rakvere rajoonis Võhma seltsimajas, 14–15.
[630] ERM EAp 541 EA 141:1. Jüri Linnus 1975. Lahemaa maakülade olustikust, 56–57.
[631] Rakweres müüdi kinniswarasid. – Waba Maa, 1933, nr 287.
[632] Mida oksitakse esmaspäewal. – Wirumaa Teataja, 1934, nr 120.
[633] ERM EAp 541 EA 141:1. Jüri Linnus 1975. Lahemaa maakülade olustikust, 53.

Tabel 9. Tõugu pered ja nende talude suurus 1939. aasta põllumajandusloenduse ajal[634]

Pere	Talu suurus (ha)
Teugo Jüri	24,62
Lepikaru	41,61
Tõugu Mäe	39,25
Oja	24,47
Tõugu Hansu	62,67
Uustalu	61,28
Tõugu Ado	60,24
Vareme	0,18
Kokku	**314,32**

Okupeeritud Eestis (1940–1944)

Pärast Eesti Vabariigi okupeerimist ja inkorporeerimist NSV Liidu koosseisu, algas nõukogude 1940. aastal maareform, mille käigus võeti nn vanataludelt, mis olid suuremad kui 30 ha, ära üle nimetatud piirmäära jäävad maavaldused. Madis Wennula Ado talust eraldati 30,24 ha, August Uustalu Uustalu talust 31,30 ha, Anna Tiiski Hansurahva talust 32,67 ha, Johannes Einholmi Mäe talust 9,25 ha. Kuna Rudolf Saarele kuulunud Jürirahva talu suuruseks oli kõigest 24,62 ha, siis sellest äralõiget ei tehtud.[635]

[634] ERA 1831, 1, 1429: 16p.
[635] ERA 3817, 1, 409: pagineerimata.

Uusküla ajalooline õiend

Vaatamata sellele, et Uusküla pole ajalooallikais nimetatud enne 1583. aastat, näitavad arheoloogia andmed veenvalt, et küla on samas paigas asunud hiljemalt muinasaja lõpust. Keskajast ja Rootsi ajast (13.–17. sajand) on Vatku kohta kirjalikke allikaid äärmiselt vähe, mistõttu keskendub ka käesolev ülevaade peaasjalikult 18. sajandist ja hilisemast ajast pärinevate allikate ja neist tuleneva tutvustamisele.

Uusküla muinasaja lõpul ja keskajal

Uusküla ilmub esimest korda kirjalikesse allikatesse Tallinna Püha Mihkli tsistertslaste nunnakloostri võltsürikutes (*Usiculle, Usicule*), mille valmistamisajaks Paul Johansen ja talle tuginev Enn Tarvel peavad 15. sajandi esimesi aastakümneid.[636] Küla nimetamine võltsürikuis tähendas aga, et see pidi enne nende valmistamist juba olemas olema.

Aastail 1993–1999 arheoloog Valter Langi eesvedamisel toimunud arheoloogilised uuringud endise Palmse mõisa, mh ka Uusküla maa-alal näitasid aga, et küla oli asunud samas kohas oluliselt kauem. Uuskülast on teada rauasulatuskoht, mis võib pärineda ajavahemikust 12.–14. sajandini, Uuskülast on teada ulatuslik ribapõllusüsteemiga fossiilne põld, mis pärineb 10.–12. sajandist ning usutavasti on küla samaaegne või isegi vanem.[637] Sarnane ribapõllusüsteem kestis kuni 19. sajandi II pooleni, mil hakati talusid kruntima.[638] Seega võib arvata, et Uusküla oli olemas juba muinasaja lõpust ning

Arutledes Uusküla nime võimaliku tekke üle, leidis V. Lang: *„Kuna siinkandis ei tunta kivikirstkalmeid, on koht algselt asustatud hiljem kui teised paigad klindi lähistel. Seega võis taoline nimetus tekkida juba koha esmakordsel hõivamisel rohkem kui kaks tuhat aastat tagasi. Teiselt poolt on mõeldav, et Uusküla asustuses esines rahvasterännuajal ja võib-olla ka (nooremal) rooma rauaajal lünk ning see koht asustati uuesti viikingiaja paiku. Seega võis nimetus „Uusküla“ tekkida ka selle paiga uuesti asustamisel. Siinne II kalme rajati nooremal eelrooma rauaajal ning perioodist 1.–7.(8.) sajandini polnud seal mingeid tõendeid matustest. kalme on küll veel uurimata, kuid see võib põhimõtteliselt sisaldada (ka) rooma rauaaja matuseid. Samas ei tõesta lünga olemasolu (tarand)kalmetesse matmisel veel iseenesest asustuslünga olemasolu, sest arheoloogiline materjal keskmise rauaaja kohta kas puudub või on äärmiselt napp ka teistes uurimispiirkonna asustusüksustes. Niisiis pole Uusküla nime vanus teada, küll aga on selge, et*

[636] Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval 1853, Sp. 630, nr 508; Johansen, P. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Kaugete aegade sära. lk. 140; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 28.
[637] Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 268–269 .
[638] Vt nt: EAA 1690, 1, 33: 30; EAA 3724, 4, 1689: 1.

koht laiemas tähenduses asustati hiljemalt nooremal eelrooma rauaajal ning küla tänapäevasel kohal hakkas kujunema hiljemalt viikingi- või hilisrauaajal".[639]

1510. aastal vahetas tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu, millega ka Uusküla läks viimase valdusse.[640] 1522. aasta Mardipäeval andis ta selle Virumaa meeskohtu ees oma väimehele Dyrick Metzenstakenile.[641]

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil esitasid Palmse omandipaberid Marcus Metztackeni pojad Arendt ja Dietrich, kes olid Rootsi kuninga teenistusse Mõisa suuruseks oli 21 adramaad ning selle koosseisu kuulus ka Uusküla (*Weszkull*).[642] Engel Hartmanni järgi oli Uusküla (*Vskülby*) suuruseks 1583. aastal neli adramaad.[643]

1598. aastal Dietrich Stricki ja mõisa alaealise pärija Arend Metztackeni eestkostjate vahel sõlmitud mõisa rendilepingust selgus, et Uusküla (*Ußkül*) neli adramaad, üks adramaa Võhmast (*Waymist*), ja Joaveski vesiveski olid enne rendilepingu sõlmimist panditud 2000 riigitaalri eest Jürgen von der Hoyele. D. Strick maksis renti aastas 300 riigitaalrit ning kohustus maksma J. von der Hoyele tagasi temalt võetud 2000 riigitaalrit, saades niiviisi tollele antud pandi endale.. Kui A. Metztacken pärast välismaal veedetud aastaid 1607. aastal Eestimaale naastes maksis ta võlad ning asus oma mõisa üles ehitama. Pärast võlgade tasumist elas ta esialgu üsna vaesel jalal ning toonud oma vastse abikaasa ... von Tiesenhauseni talupojavankril mõisa, elasid nad esialgu Võhma külas, sest mõisasüda oli Rootsi-Poola sõjas (1600–1611) hävinud ega olnud seal ühtegi tervet hoonet.[644]

Kõige vanem nimepidi teadaolev talupoeg Uuskülast (*Uhßkull*) oli umbes 80-aastane Naukaste Thomas (sünd u 1575), kes esines tunnistajana 1655. aastal Palmse ja Sagadi piiritüli lahendaval kohtuprotsessil.[645]

[639] Lang, V. Keskusest ääremaaks... lk 269.
[640] EAA 854, 2, 393: 1.
[641] EAA 1690, 1, 2: 1; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.
[642] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.
[643] AM 92, 1, 25: 225p.
[644] DSHI 190, Estland 261: 15–16; EAA 1690, 1, 24: pagineerimata.
[645] EAA 858, 2, 590: pagineerimata.

Uusküla pered 18. sajandil

Pidevad kirjalikud andmed Uusküla (*Udeküll, Udekül, Udenküll*) ja tema elanike kohta ilmuvad alates 1711. aastast, millest pärineb Palmse mõisa katkunimekiri. Selle kohaselt oli Uuskülas seitse peret, mis jäid kõik alles ka pärast katku. Ühtegi katku surnut ei olnud neljas peres. Nano Arendi peres oli vaid üks ja Pitka Matty peres kaks surnut, see-eest sai katku poolest kõvasti pihta Hanneske Madty pere, kus oli kuus surnut ning ellu jäi vaid kolm, üks mees ja kaks naist.[646]

Tabel 1. Uuskülas katku surnud ja ellu jäänud perede kaupa Palmse mõisa katkunimekirja järgi 1711. aastal[647]

Jrk nr	Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Ellu-jäänuid (%)	Kokku	
		Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
1	Rütel Friedrich	3	1			100,00	4	0
2	Pitka Matty	2	1	2		60,00	3	2
3	Nano Arend	4	2		1	85,71	6	1
4	Jahny Mart	2	1			100,00	3	0
5	Hanneste Madty	1	2	2	4	33,33	3	6
6	Prasse Mick	3	3			100,00	6	0
7	Rütell Claß	2	3			100,00	5	0
Kokku		**17**	**13**	**4**	**5**	**76,92**	**30**	**9**

Palmse mõisa 1723. aasta vakuraamatus on peresid nimetatud ainult kuus: endiselt oli olemas Rütel (Reuter) Friedrichi pere, Pitka pere, kus peremeheks oli saanud Matty asemel Tönno, Nano pere, kus peremeheks oli Arendi asemel Jack, Jahny Mardi pere, Hanneste (Hinsto) Madty pere ja Prassi pere, kus Micko asemel oli peremeheks Jahn. Vakuraamatus oli Uusküla perede hulgas nimetatud ka Kivikatku (Kewekacko) hajatalu pere.[648] Hanneste Madty pere pärast 1723. aastat allikais enam äratuntaval kujul ei esine.

Prediko

1711. aasta katkunimekirja järgi oli Rütel (Reuter) Friedrichi (Fredrick, Fredrik, Wredrick, Wredrik) peres kolm meest ja üks naine. Üks meestest oli loomulikult Friedrich ise ning naine tema abikaasa Kay. Ülejäänud meestega on raskem, sest 1711. aastaks oli Friedrichil ja Kayl vähemalt kolm poega: Rütteri Fredriko Jürry (Jürgen), kes abiellus 1716. aastal Pitka Tönno kasutütar Trinoga; Reuter Wredriku poeg Tönno, kes abiellus 1723. aastal Kallamehe Abrahami tütar Marriga Hukkost (Vohnja); Reuter Wredriku poeg Jahn, kes abiellus 1726. aastal Erro Körwe Seppa Jürri tütar Madliga; Rütri Wrederiko poeg Peter, kes abiellus 1731. aastal Wolmeri Micku

[646] EAA 3, 1, 445: 23.
[647] EAA 3, 1, 445: 23.
[648] DSHI 190, Estland 245: 7p.

tütar Mayga Tõugult; Rütri Wrederiko poeg Jaan kes abiellus 1731. aastal Jako Jako tütar Anniga Vatkult; Rütel (Reuter) Fredricki poeg Ado, kes sündis 1711. aastal. Lisaks oli Friedrichil vähemalt üks tütar Mall, kes läks 1712. aastal mehele Maido Tönno Poik Tönnole Riowallast. Pere staatusest Palmse mõisas annab ehk pisut tunnistust asjaolu, et 1728. aastal, mil sündis Rütli Wredriko Johani tütar Kay oli tüdrukukese üheks ristiisaks parun Arend Dietrich von der Pahlen.[649]

1723. aasta vakuraamatu ja 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Friedrich täisadrik, hilisemate adramaarevisjonide vakuraamatute järgi pooladrik.[650]

Pitka

1711. aasta katkunimekirja järgi surid Pitka Maddi (*Matty*) peres mõlemad mehed ning ellu jäi ainult Maddi abikaasa Elß, kes abiellus 1712. aastal Jaani peremehe poja Jahni Marti Tönnoga. 1723. aasta vakuraamatus kutsuti teda Pitka Tönnoks. Kuigi katkunimekiri seda ei kinnita, elasid katku üle vähemalt kaks Elßi ja Maddi tütart. Pitka Tönno kasutütar Trino abiellus 1716. aastal samast külast pärit Rütteri Fredriko Jürryga ning Pitka Tönno kasutütar May 1728. aastal Kolga kõnnu mõisa *Reuter* Andres Bucksi poeg Jaacuga. Samas võis tegu olla ka pärast katku peresse võetud vaeslastega. 1782. aasta hingeloendis esines Pitka Tenno lesk Kay (u 1707 – †enne 1795), kelle näol võis olla tegu Tönno teise abikaasaga.

Katkunimekirjas ei kajastu Pitka pere liikmete hulgas ka Pitka Maddi arvatav ema, Pitka Jaaku lesk Kaddri, kes sündis 1653. aastal ning maeti 74-aastasena 22. aprillil 1727. Jaak ja Kaddri abiellusid 1669. aastal ning said 24 aastat kestnud abielu jooksul – Jaak suri 1693. aastal – kaks poega. Ema surma ajal oli need pojad juba surnud, kuid neist jäi järele kaks pojapoega, kes vanaema matmise eest hoolitsesid.[651] On muidugi võimalik, et Kaddri ja tema pojapojad ei elanudki katku ajal Pitkal.

Nano pered

Nano Arend (Arn) sündis 1646. aasta paiku ja maeti 30. märtsil 1721. aastal. Ta oli abielus ainult ühe korra ning jäi pärast abikaasa Marreti surma 1712. aastal leseks. Arendil ja Marretil oli kaheksa last, neli poega ja neli tütart, kes isa surma ajal kõik veel elasid.[652] 1711. aasta katkunimekirja järgi oli tema peres enne katku kuus inimest – neli meest ja kaks naist, kellest üks

[649] EAA 1227, 3, 1: 8, 14p, 23, 26p, 32p–33, 67p, 147p, 151p, 180p, 212p, 263p.
[650] EAA 3, 1, 460: 79p–80; EAA 3, 1, 469: 7p–8; EAA, 3, 1, 475: 6p–7.
[651] EAA 3, 1, 448: 44p ; EAA 1227, 3, 1: 7, 14p, 29, 402p; EAA 1864, 2, IV-4: 358.
[652] EAA 1227, 3, 1: 364, 379p.

naine suri katku.[653] Vaatamata sellele, et Arend ja Marret oli katku ajal suhteliselt eakad, jättis katk nad puutumata.

1723. aasta vakuraamatu järgi oli pooladrik Nano Arni Jack (*Nano Jak, Nano Arni Jacob*) abielus Annoga (*Ann*), kes oli Vandu mõisast pärit Pällo Jacobi tütar. Enne abiellumist 1714. aasta lõpus teenis Anno Neeruti mõisas tüdrukuna.[654]

Lisaks Jackule on Arni ja Marreti lastest teada Nano Arni Thomas, kes 1711. aastal abiellus Reino Peteri tütre Ewaga Võhmast.[655] 1723. aasta vakuraamat Thomast ei nimetanud, kuid 1726. aastal oli ta juba pooladrik, samal ajal kui Jack oli jäänud veerandadrikuks. 1732. aasta adramaarevisjon ei nimeta Jacku enam üldse, samal ajal kui Thomasel oli kasutuses ainult veerand adramaad ning veerand seisis kasutamata.[656] 1739. aasta adramaarevisjoni protokollist selgus, et Nano Jaak oli nende seas, kes saadeti Palmsest kogu oma perega Sakusaarele.[657] Nano Arni Thomas suri enne 1739. aasta adramaarevisjoni, sest selle vakuraamatus on uueks peremeheks tema 1712. aastal sündinud poeg Ado.[658]

Usutavasti olid Nano Arendi pojad ka Jürri, kes oli juba enne 1711. aastat abiellunud Elßiga, ning Nano Ado Võhmast, kelle perre 1728. aastal sündis tütar Els.[659]

Klaukse

Rütell Claßi pere elas katku ilma ühegi kaotuseta üle, terveks jäid kõik kaks meest ja kolm naist. Kaks neist olid Rütell Claß (Rütter Claus) ise ja tema abikaasa Kert. Teist meest ei õnnestunud välja selgitada, kuid teised kaks naist võisid olla Clausi ja Kerti tütred Ann ja Kay.

Ann abiellus 1720. aastal Hannuße Mikko Tönno Kolgakülast ning Kay 1723. aastal Willa Tönno poeg Mardiga Sagadist, seega lahkusid mõlemad tütred Palmse mõisast. Kerti saatusest rohkem midagi teada ei ole, kuid Rütter Claus, kes sündis 1661. aasta paiku, maeti 25. märtsil 1731. 1726. aasta adramaarevisjoni järgi oli Wanna Claus Uuskülast vabadik, kelle peres oli ainult kaks vanainimest. Ilmselt ei olnud 1732. ja 1739. aasta vakuraamatute veerandadrik Clausse Jürri kuidagi Rütter Clausiga seotud.[660]

Jaani

Ka Jahni (*Jahny*) Mardi perest läks katk mööda ning mõlemad seal elanud mehed ja naine jäid terveks. Ilmselt olid need Jahni Mart ja tema abikaasa Kadri ning keegi nende poegadest, kellest

[653] EAA 3, 1, 445: 23p.
[654] EAA 1227, 3, 1: 12p.
[655] Samas: 5.
[656] EAA 3, 1, 460: 78p–79; EAA 3, 1, 469: 7p–8.
[657] EAA 3, 1, 475: 1p.
[658] EAA 1227, 3, 1: 87p; EAA 3, 1, 475: 5p.
[659] EAA 1227, 3, 1: 260.
[660] EAA 1227, 3, 1: 19, 22p, 137, 150, 419; EAA 3, 1, 460: 79p–80; EAA 3, 1, 469: 7p–8; EAA, 3, 1, 475: 6p–7.

kirikuraamatuis esinesid Jahni Marti Tönno, kes 1712. aastal abiellus Pitka Maddi lese Elßiga, Jahni Marti Mick, kes 1726. aastal abiellus Kingo Jürri tütar Mayga Võhmast ning Jahni Maddi, kellele 1720. aasatel sündisid ridamisi kolm tütart: Elß, May ja Madli ning kaks poega: Joseph ja Maddis. Nagu eespool nimetatud, oli Jahni Marti Tönno hiljem Pitka peremees ning tuntud nime all Pitka Tönno.

Mõisa 1723. aasta vakuraamatu ja 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Jahni Mart pooladrik. Kaddri surma kohta kirikuraamatus andmeid ei leidunud, kuid Mart oli sündinud 1657. aasta paiku ja maeti 19. märtsil 1732. aastal.[661]

Tooma

Thoma Hansu lesk, kelle nime pastor surmameetrikas paraku ei nimeta, sündis 1665. aasta paiku ning maeti 24. jaanuaril 1725. Ta abiellus 1680. aasta paiku Thoma Hansuga, kellega sai 20 aasta jooksul neli poega ja ühe tütre, kellest kolm poega olid ema surma ajal veel elus. Ta lesestus 1700. aasta paiku, mil Thoma Hans suri. 1726. aastal abiellus üks nende poegadest Thoma Hansu Jaac Erro Seppa Andrese tütar Anniga. Tema pojad võisid olla ka Thoma Andres ja Thoma Maddy, esinesid meetrikaraamatutes esimene 1712. aja teine 1711. aastast alates. Thoma Andres (Andreß) oli abielus Kaddriga, kellega neil ajavahemikus 1714–1722 sündis kolm tütart ja poeg. Kirikukirjade järgi suri Kaddri 1724. aastal, kuid 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli veerandadrik Thoma Andrese peres poja ja kolme tütre kõrval taas ka perenaine. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus pere enam ei esine.

Thoma Maddi oli abielus Mallega, kellega neil 1711. aastal sündis tütar Kay ja 1714. aastal tütar May. Enne 1711. aastat oli perre sündinud tütar Mall, kes abiellus 1728. aastal endise Palmse mõisa Reuter Peteri pojaga. 1729. aastal ilmus kirikuraamatutesse Maddi ja Malle poeg Thoma Mart, kes oli abielus Mallega. 1731. aastal sündis neile poeg Jürri, kelle ristiisaks oli Arend Dietrich von der Pahlen.[662]

Prassi pered

1711. aasta katkunimekirja järgi jäid ellu kõik kuus Prassi (Praßi) Micku pere liiget – kolm meest ja kolm naist. Prassi Mik sündis 1645. aasta paiku. Enne 1670. aastat ta abiellus ning sai oma abikaasaga seitse last, kellest elasid kaks poega ja neli tütart. 1720. aastal ta suri ning temast jäi maha lesk, kelle nime meetrikaraamatud kahjuks ei vahenda. Tõenäoliselt kuulus tema peresse ka Prassi Jürri lesk Kaddri, kes sündis 1629. aastal ning maeti 12. juulil 1731 ning oli surres 102-aastane. Prassi Jürri ja Kaddri olid ilmselt Miku vanemad. Miku enda pojad olid Prassi Jahn

[661] EAA 1227, 3, 1: 7, 71, 178, 199, 224p, 248p, 268p; 421; EAA 3, 1, 460: 78p–79; DSHI 190, Estland 245: 7p.
[662] EAA 1227, 3, 1: 27, 30, 71, 78p, 112, 136p, 165p, 177p, 200, 268p, 291, 388, 391p.

(Johan), keda mainis täisadrikuna juba 1723. aasta vakuraamat ning Tönno. Ilmselt jagasid nad isatalu omavahel, sest 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi olid mõlemad pooladrikud. Arvatavasti olid Miku tütred abiellunud juba enne katku nagu nende vennadki. Ainus, kes oli katku ajal vallaline oli Miku kasutütar Madli (Madell), kes abiellus 1712. aastal Paggari Hindrichi poja Jahniga Hukult.

Prassi Tönno oli abielus Annoga, kellega neil enne 1711. aastat oli vähemalt üks poeg Tönno ja tütar May ning ajavahemikus 1712–1732 sündisid veel tütar Madli ja kuus poega, kellest Gustavi ristiisaks oli maanõunik Gustav Christian von der Pahlen, 13-aastane Mick oli 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi talu peremees ning Prassi Tenno Jahn oli talu peremees 1782. aasta hingeloendi andmetel.

Prassi Jahnil olid abielust Kaddriga, tütred Kay ja Elß ning poeg Jürri, kes 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli isalt talu pärast selle surma, üle võtnud. Jürri oli abielus Lisoga, kellega neil 1728. aastal sündis poeg Josep ja 1730. aastal tütar Liso.[663]

Uusküla perede koormised 1723–1739

1723. aasta vakuraamatu järgi maksid pooladrikud mõisale kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, kolm koormat küttepuid, ühe koorma heinu, kolm naela lõnga, ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kolm lehmaohelikku, 24 leisikat (196,56 kg) õlgi ja kaheksa valget rootsi rundstükki ning kaks täisadrikut (tabel 5), vastavalt kaks korda rohkem. Kokku maksid Uusküla pered mõisale 24 tündrit rukist, 24 tündrit otri, kaheksa tündrit kaeru, 24 koormat küttepuid, kaheksa koormat heinu, 24 naela lõnga (u 9,8 kg), kaheksa lammast, 24 kana, 240 muna, 24 lehmaohelikku 192 leisikat (1572,5 kg) õlgi ja 64 valget rootsi rundstükki ehk kaks hõbetaalrit.[664] 1732. aastal olid maksud jäänud sisuliselt samaks, kuid rahas tuli maksta kaheksa kopikat ning adramaarevisjoni vakuraamatus ei kajastunud küttepuude, lehmaohelike ja õlgede andmine. 1739. aastal oli rahamaks kadunud, kuid selle asemel tuli anda üks tünder kaeru rohkem, üks koorem küttepuid vähem ning lisaks üks kott. Teotöö oli kogu aeg sama – rakmetegu aasta ringi kolm päeva nädalas ning jalategu vaimude ajal kolm päeva nädalas.[665]

[663] EAA 1227, 3, 1: 6, 28, 67p–68, 84, 88, 69, 115p, 117p, 139p, 173, 216p, 248p–248, 252p, 263p, 282, 289p, 377p, 419p; DSHI 190, Estland 245: 7p; EAA 3, 1, 460: 79p–80; EAA, 3, 1, 475: 6p–7; EAA 1864, 2, IV-4: 359p.
[664] DSHI 190, Estland 245: 7p.
[665] EAA, 3, 1, 469: 7p–8; EAA 3, 1, 475: 13p–14; DSHI 190, Estland 245: 7p.

Tabel 2. Vatku küla perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[666]

Reuter Friedrich Reuter Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		5	1	3	1	2	1	1	**14**
1732	1	2	1	1	1	3	1	1	**11**
1739		2	1	2	2	7	1		**15**
Pitka Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	2	1	2	1			1	**8**
1732	1	3	1	1	2	1		1	**10**
1739		2		2	3	3	1	1	**12**
Nanno Thomas Nahno Ado	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1			1			**4**
1732	1		1		1	2	1		**6**
1739	1		1	1	1	3	1	1	**9**
Jahni Mart Jany Maddy Jahni Jaak	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		2		1	2	2	1	1	**9**
1732	1	2	1		2	4			**10**
1739	1		1		4	1			**7**
Prasse Tönno Prassi Mick	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1	1	2				**6**
1732	1		1		3		1		**6**
1739	1	1		1	2				**5**

[666] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.

Prasse Jahn Prassi Jürri	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1726	1	3	1			1			**6**
1732	1	2	1	1	2	1	1	1	**10**
1739	1	2	1	2	3	2		1	**12**
Thoma Maddi Thoma Mart	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1	1		2			**5**
1732	1		1	2	1	1	1	1	**8**
1739	1	2	1	2	1	3		1	**11**
Wanna Claus Clausse Jürry	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726							1	1	**2**
1732	1		1		2	2			**6**
1739	1			1		3		1	**6**
Thoma Andres	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1	3			**6**
Nanno Jak	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1	2			**5**

Tabel 3. Elanikke Vatku külas adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[667]

Aasta	Tööealisi (16-60 aastat)		Alaealisi (0-16 aastat)		Vanu (üle 60 aasta)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	21	16	8	13	3	4	**32**	**33**	**65**
1732	17	13	14	14	5	4	**36**	**31**	**67**
1739	15	16	16	22	3	5	**34**	**43**	**77**

[667] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.

Tabel 4. Loomi Vatku perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739[668]

Reuter Friedrich Reuter Tönno	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	3		3	2	2
1739	2		3	3	3
Pitka Tönno	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	3	1	4	3	2
1739	2	1	4	2	4
Nanno Thomas Nahno Ado	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		2	1	
1739		1	2	2	2
Jahni Mart Jany Maddy Jahni Jaak	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732		1	2	1	
1739	2		1	1	1
Prasse Tönno Prassi Mick	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2	1	4	2	
1739	2		3	2	2
Prasse Jahn Prassi Jürri	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		4	3	2
1739	2	1	3	3	3
Thoma Maddi Thoma Mart	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	3	2	1
1739	3		4	3	3
Wanna Claus Clausse Jürry	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	2	2	
1739	1		1	2	3
Uusküla	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	**13**	**5**	**24**	**16**	**7**
1739	**14**	**3**	**21**	**18**	**21**

Kui 1723. aasta andmeil oli Uusküla nelja adramaa suurune nagu 16. sajani lõpulgi ja 1726. aastal isegi ¼ adramaa võrra suurem, siis 1732. aastaks on sellest terve adramaa harimata ja seisab tühjana (*Wüst*). 1739. aastal oli harimata ja tühja maad veel ¼ adramaa võrra rohkem (tabel 5). Millest see tulenes pole päriselt selge, sest rahvaarv oli juba 1726. aastaks taastunud. Ilmselt ei kajasta 1723. ja 1726. aasta andmed täielikult asjade tegelikku seisu ning tühjad adramaad on lihtsalt kajastamata.

[668] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p–6.

Tabel 5. Tõugu perede talude suurus adramaades 1723–1739[669]

1723		1726		1732		1739	
Rütel Friedrich	1	Reuter Friedrich	1	Reutel Fredrick	½	Reuter Tönno	½
Pitka Tönno	½	Pitka Tönno	½	Pitka Tönno	½	Pitka Tönno	½
Nano Jack	½	Nano Jak	¼				
		Nano Thomas	½	Nano Thomas	¼	Nahno Ado	¼
Jahni Mart	½	Jahni Mart	½	Jany Maddy	¼	Jahni Jak	¼
Parße Jahn	1	Prassi Jahn	½	Prasse Jahn	½	Prassi Jürry	½
		Prassi Tönno	½	Prasse Tönno	½	Prassi Mick	¼
		Thoma Maddi	¼	Tohma Maddy	½	Thoma Mart	½
		Thoma Andres	¼				
		Wanna Claus	-	Clausse Jürry	¼	Clausse Jürry	¼
Hinsto Maddi	½						
Kokku	**4**	**Kokku**	**4¼**	**Kokku**	**3¼**	**Kokku**	**3**

Uusküla pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel

Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal enam revisjone läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Et pärast 1734. aastat pole säilinud ka meetrikaraamatuid, saab lähemaid andmeid Uuskülas elanud inimeste kohta alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid.

Prediko (Reitle)

1782. aasta adramaarevisjoni järgi oli Prediko peremeheks Reiter Maddi (1731–†enne 1795), kes oli Wredriko Tönno ja Marri poeg. Ta oli abielus Mayga, kellega neil oli kaks poega ja kaks tütart. Peres elas oma perega ka tema vend Prediko Mart ja sulane Hans. 1795. aastal oli peremeheks Maddi vanem poeg Tenno (u 1770–1825), kes oli abielus Kõnnu mõisast pärit Madliga. Isa surres sai peremeheks tema vanem poeg Abram (1800–1879), kelle sõlmitud oli ka pere teadaolevalt esimene rendileping mõisaga 1827. aastal, kuid 1834. aastaks olid peremeheohjad mingil põhjusel läinud tema nooremale vennale Jakobile. 1835. aastal sai pere endale perekonnanime Pilberg. J. Pilberg ja tema abikaasa Ann olid pererahvas veel ka 1858. aastal.[670]

1854. aastal anti nekrutiks Abram Pilbergi vanem poeg Tönno ning saadeti Tallinna hospitali ravima jalal olevat haavandit. Vastavalt hospitali ordinaatori Šeremetjevski teatele õnnestus haavand terveks ravida ning 1855. aasta aprillis võeti T. Piilberg väeteenistusse. Ta oli 1,66 m

[669] DSHI 190, Estland 245: 8; EAA 3, 1, 460; 80p–81; EAA 3, 1, 469: 6p–7; EAA 3, 1, 475: 4p–5p.
[670] EAA 1864, 2, IV-4: 358; EAA 1864, 2, V-48: 433p–434; EAA 1864, 2, VI-54: 156p; EAA 1864, 2, VII-106: 368p–369; EAA 1864, 2, VIII-129: 478p–479; EAA 1864, 2, VIII-130: 254p–255; EAA 1864, 2, IX-96: 507p–508; EAA 1864, 2, X-202: 558p–560; EAA 1227, 2, 48: 36; EAA 1227, 3, 1: 291p; EAA 876, 1, 112: 14.

pikk, puhta näoga, täidlase lõuaga, keskmise suu ja ninaga, hallide silmade ning mustadade kulmude ja juustega ning oskas eesti keeles lugeda.[671]

Pitka

1782. aastal oli Pitka peremeheks Pitka Abram (u 1734–†enne 1795), kes oli abielus Annoga, kellega neil oli kaks poega ja kaks tütart. Peres elasid ka Abrami vend Jürri ühes oma perega ning Pitka Tenno (Tönno) lesk Kay, kes oli ühtlasi Abrami ja Jürri ema. Lisaks teenis peres sulane Jahn. 1795. aastal oli peremeheks Pitka Juhhan (u 1768–1809), kes suri aga keskeas ning kuna tema oma pojad olid veel liiga noored, sai peremeheks tema noorem vend Gusto (u 1774–1839). Kuna Gusto ja tema abikaasa Mall olid lastetud, sai pärast Gusto surma peremeheks Juhani noorim poeg Tenno (1800–1879) ja perenaiseks tema abikaasa May. 1835. aastal anti perekonnale perekonnanimeks Neudorf (Neydorf).[672]

Nano

1782. aastal oli Nano peremeheks Nano Arni Thomase ja tema abikaasa Ewa esikpoeg Nano Ado (1712–†enne 1795), kes oli olnud peremees juba hiljemalt 1739. aastast saadik. Ta oli abielus endast 20 aastat noorema Kayga, kes oli ilmselt tema teine abikaasa. Peres olid ka Ado pojad tema esimesest abielust Gustaw ja Jahn oma perekondadega ning Ado vennad Tenno ja õde An. Kuna pere kõige vanem poeg Gustav suri enne 1795. aasta hingeloendust oli loenduse ajal peremeheks tema noorem vend Jahn (u 1744–1819) ja perenaiseks tema abikaasa Kay. Jahni surma järel sai peremeheks tema teine poeg Jahn (1795–1874). 1835. aastal said Jaan ja tema abikaasa Ann ühes lastega ning Jaani vanem vend Gusto ühes perega nimeks Nano. J. Nano (Naano, Noan) oli peremees ka 1858. aastal.[673]

Klaukse

1782. aastal oli Klaukse peremeheks Clausse Hans (u 1726–1796), kes oli abielus Kayga, kellega neil oli kolm poega ja kaks tütart. Peres elas ka Clausse Tenno ühes oma abikaasa Kay, poja pere ja lastelastega ning Prassi (Karia) Maddi abikaasa May ühes oma pisikeste lastega. Hansu surma järel sai peremeheks tema kolmas poeg Jürri, kuid tema peremehepõlv ei kestnud kaua, sest juba 1816. aastal oli peremeheks toodud Võhmast Rünga Juhani poeg Peter (u 1786–1825). Jürri ja

[671] EAA 1864, 2, X-202: 558p; EAA 178, 1, 3745: 165p–166..
[672] EAA 1864, 2, IV-4: 358; EAA 1864, 2, V-48: 433; EAA 1864, 2, VI-54: 156; EAA 1864, 2, VII-106: 367p–368; EAA 1864, 2, VIII-129: 478p–479; EAA 1864, 2, VIII-130: 254p–255; EAA 1864, 2, IX-96: 507p–508; EAA 1864, 2, X-202: 558p–559; EAA 1227, 2, 48: 36.
[673] EAA 1864, 2, IV-4: 358–358p; EAA 1864, 2, V-48: 434–434p; EAA 1864, 2, VI-54: 156p–157; EAA 1864, 2, VII-106: 369p–370; EAA 1864, 2, VIII-129: 479p–480; EAA 1864, 2, VIII-130: 255p–256; EAA 1864, 2, IX-96: 508p–509; EAA 1864, 2, X-202: 559p–560; EAA 1227, 3, 1: 87p; EAA 1227, 2, 49: 36

tema vanem vend Jacob oma peredega elasid talus edasi.[674] Pärast Peteri surma sai peremeheks Clausse Hansu kõige vanema poja Jahni poeg Clausse Hans, kes sõlmis veel 1827. aastal mõisaga rendilepingu kolmeks aastaks. Arvatavasti ei tulnud ta aga talu pidamisega hästi toime, sest 1834. aastal on Klauksel peremeheks Tõugult Hanso Jakobi poeg Johan. 1835. aastal anti talle ühes abikaasa Anni ja tütar Maiga perekonnanimi Klaus, samal ajal kui talu vana pererahva perekonnanimeks sai Laimel. 1850. aastaks oli J. Klaus ühes perega üle viidud Erusse ning talu oli üle läinud Toomalt ümber asustatud Tompakite perele. Perepea Maddis (u 1780–1851) ja tema poeg Joseph (1806–1851) surid samal aastal ning peremeheks sai Josephi vanem poeg Maddis (1832–1890) 1853. aastal abiellus ta Kai Steinpestiga (1823–1892).[675]

Laimelite perel pidi mõisa silmis olema mingi väga tõsine probleem, sest suur osa pere meesliikmeist anti üksteise järel nekrutiteks. Clausse Jürri poeg Johan anti nekrutiks 1827. aastal. Ta oli 1,61 m pikk, rõõsa jume, hallide silmade, helepruunide juuste ja pikkavõitu ninaga. Clausse Jacobi tütre Mai abieluväline poeg Hans Laimel anti nekrutiks 1846 ja 1847. aastal Clausse Jacobi vanema venna Jahni poeg Johann Laimel. H. Laimel oli 1,64 m pikk rõõsa jumega, ümara lõuaga, keskmise suu, tavalise nina, hallide silmade, helepruunid kulmude ja juustega. J. Laimel oli 1,71 cm pikk ning erines eelnevaist vaid selle poolest, et oma laiavõitu nina. Kui Clausse Johan oskas eesti keeles lugeda, siis teised olid kirjaoskamatud.[676]

Jaani

Jaani peremeheks oli 1782. aastal Jaco Andres (1726–1797), kes oli Pitka Jaagu ja Leno (1705–†enne 1795) poeg. Ta oli abielus Anniga, kellega tal oli kaks poega ja kolm tütart. Peres elas ka tema vennad Jaco Jahn ja Jaco Hans oma peredega. Pärast Andrese surma sai peremeheks tema teine poeg Jahni Hans. 1816. aastaks oli Hans peremehe ametist lahti saanud ning tema asemel oli peremeheks tõusnud Võhma külast pärit Wolmari Maddi poeg Juhan (u 1765–1835), kes oli abielus Madliga. 1834. aastaks oli ta peremeheameti üle andnud oma teisele pojale Josephile, kuna tema vanem poeg Samuel oli ümber asunud Suru mõisa (*Surro*, Kuusalu khk). 1835. aastal sai

[674] EAA 1864, 2, IV-4: 358–358p; EAA 1864, 2, V-48: 421p, 434–434p; EAA 1864, 2, VI-54: 156p–157; EAA 1864, 2, VII-106: 369p–370; EAA 1864, 2, VIII-129: 479p–480; EAA 1864, 2, VIII-130: 255p–256; EAA 1864, 2, IX-96: 508p–509; EAA 1864, 2, X-202: 559p–560; EAA 1227, 3, 1: 87p; EAA 1227, 2, 49: 36

[675] EAA 1864, 2, IV-4: 358p–359; EAA 1864, 2, V-48: 421p, 434p–435p; EAA 1864, 2, VI-54: 157; EAA 1864, 2, VII-106: 370p–371; EAA 1864, 2, VIII-129: 479p–480; EAA 1864, 2, VIII-130: 255p–256; EAA 1864, 2, IX-96: 509p–511; EAA 1864, 2, X-202: 560p–561; EAA 1227, 1, 132: 102; EAA 876, 1, 112: 16.

[676] EAA 1864, 2, VII-106: 370p–371; EAA 1864, 2, VIII-129: 479p–480; EAA 1864, 2, IX-96: 509p; EAA 178, 1, 3671: 8p–9; EAA 178, 1, 3710: 10p; EAA 178, 1, 3711: 18p–19.

Joseph ühes oma abikaasa Kay ja lastega endale perekonnanimeks Wolmar, Jaco Andrese järglased said perekonnanimeks Puntjanus. J. Wolmar oli Jaani peremees ka 1858. aastal.[677]

Foto 1. Väljavõte Carl Magnus von der Pahleni poolt 1795. aastal koostatud Palmse mõisa Loobu jõe äärsete valduste kaardist. Uusküla heinamaadel, mis paiknesid Loodu jõe ääres Risti Nieth'ust kuni Aasumetsa pere maadeni kasvas kõige parema kvaliteediga aasahein (EAA 1690, 1, 46: 1)

Tooma

1782. aastal oli Tooma peremeheks Toma Jürri Jahn (u 1747–1812). kes oli abielus Mayga. peres elasid ka tema nooremad vennad: Jürri Maddi ühes oma abikaasa Anniga, Tenno ja Jacob ning õde An. Lisaks teenis peres sulane Tomas. 1795. aastaks oli Jahn peremehekoha üle andnud oma nooremale vennale Toma Maddile (u 1759–1833). Ajavahemikus 1807–1811 on peremeheks saanud Toma Jürri kõige noorem poeg Jacob (u 1768–1843), kes oli abielus Anniga. 1835. aastal anti neile perekonnanimi Tomerias. Pärast J. Tomeriase surma sai peremeheks tema poeg Abram (1795–1879). 1858. aasta hingeloendi järgi elas talus ka Treybachide pere, kelle ilmselt oli läinud ka peremehekoht – 1863. aastal sõlmis mõisaga rendilepingu Tooma talu üle Magnus Treybach.[678] 1813. aastal anti nekrutiks Tooma Maddi poeg Josep ja 1814. aastal Maddis ja 1838. aastal A. Tomeriase ja Leno poeg Johan. Kahe esimese kohta lähemaid andmeid ei ole, kuid J. Tomerias oli 1,61 m pikk, rõõsa jumega, kuid vistrikuline, täidlase lõua, väikese suu, terava nina, hallide silmade, tumepruunide kulmude ja juustega ning oskas eesti keeles lugeda.[679]

Prassi Abram

1782. aastal Prassi Abrami peremeheks olnud Prassi Jahn (u 1708–†enne 1795) võis vanuse järgi otsustades olla Prassi Jahni ja Kaddri poeg. Ta oli abielus Kaddriga, kes oli tema teine abikaasa. Esimesest abielust olid tal pojad Abram ja Josep, kes elasid peres ühes oma abikaasade ja lastega.

[677] EAA 1864, 2, IV-4: 359; EAA 1864, 2, V-48: 421p, 435p–436p; EAA 1864, 2, VI-54: 157–157p; EAA 1864, 2, VII-106: 371p–372; EAA 1864, 2, VIII-129: 480p–481; EAA 1864, 2, VIII-130: 255p–256; EAA 1864, 2, IX-96: 510p–511; EAA 1864, 2, X-202: 561p–562; EAA 1227, 3, 1: 247, 248.
[678] EAA 1864, 2, IV-4: 359–359p; EAA 1864, 2, V-48: 436p–437p; EAA 1864, 2, VI-54: 157p–158; EAA 1864, 2, VII-106: 373p–374; EAA 1864, 2, VIII-129: 480p–481, 496p; EAA 1864, 2, VIII-130: 256p–257; EAA 1864, 2, IX-96: 511p–512; EAA 1864, 2, X-202: 561p–562; EAA 1227, 2, 49: 56; EAA 876, 1, 113: 48–48p; EAA 1690, 1, 33: 56p.
[679] EAA 1864, 2, V-42: 208p; EAA 1864, 2, VI-54: 157p; EAA 1864, 2, VII-106: 372p, 373p; EAA 1864, 2, IX-96: 511p; EAA 178, 1, 3687: 9p–10.

Pärast isa surma sai uueks peremeheks Josep (u 1746–1795), kes oli abielus Lisoga. Hiljemalt aastast 1800 sai talus peremeheks Hanso Abrami ehk Korjeso Abrami poeg Josep (u 1781–1816), kes oli abielus Annoga. Pärast Josepi surma sai peremeheks tema noorem vend Prassi Jakob (u 1785–1833) ja seejärel Josepi vanem poeg Abram (1808–1876). 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Prassi. A. Prass ja tema abikaasa Lieso olid talu pererahvas ka 1858. aastal.[680]

Prassi Jakob

1792. aastal oli Prassi Jakobi peremeheks Prassi Tönno ja Anno poeg Prassi Tenno Jahn (1732–1809), kes oli abielus Kayga, kellega neil oli neli poega ja tütar. Peres elas ka Prassi Peter ühes oma abikaasa ja lastega. Isa surma järel said pererahvaks tema poeg Tenno (u 1769–1833) ja tema abikaasa Ann. Oma perest Tennole järglast ei leidunud ning uus peremees Pello Jaani Jakob toodi talusse hiljemalt 1829. aastal Erult Kasiko perest. 1835. aastal anti talle ja tema abikaasale Maile, kes olid talu pererahvaks ka 1858. aastal, perekonnanimeks Grass.[681]

Kuue-päeva pered 19. sajandi alguses

Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni poolt 19. sajandi algul koostatud kirjelduse järgi asus küla tasasel maal ning selle põldudel oli mustmullapinnas, mis paiguti oli osaliselt segatud kivide ja liivaga, kuid küla heinamaad olid head. Põlluharimisest ja veisekasvatusest elatuvad pered olid heal järjel. S. S. Dobermann seletas seda nende kasutuses olevate maade headuse ja raske tööga. Mõisale tegid nad teotööd ega pidanud tasuma rahamaksu.[682]

Vastavalt mõisa 1805. aasta vakuraamatule olid kõik Uusküla pered kuue-päevapered, mis pidid tegema aastas 300 rakmepäeva, millest 132 päeva tehti suvel ja 168 talvel ning 300 jalapäeva, millest vaimud ehk jalateolised tegid suvel 228 ning talvel 72 päeva. Vastavalt 1804. aasta talurahvaseadusele, pidi kuue-päeva perel olema kasutada kuus tööjõulist inimest, kellest kaks anti kuueks päevaks nädalas mõisa tööle. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[683]

Kuue-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema 18 päeva heinamaal tööd ilma rakendita, millest 12 päeva kompenseeriti sõnnikuveo ajal mõisale teise rakendi (hobune vankri ja riistadega)

[680] EAA 1864, 2, IV-4: 359p; EAA 1864, 2, V-48: 436p–437p; EAA 1864, 2, VI-54: 157p–158; EAA 1864, 2, VII-106: 374p–375; EAA 1864, 2, VIII-129: 481p–482, 496p; EAA 1864, 2, VIII-130: 256p–257; EAA 1864, 2, IX-96: 512p–513; EAA 1864, 2, X-202: 562p–563; EAA 1227, 2, 49: 43.
[681] EAA 1864, 2, IV-4: 359p–360; EAA 1864, 2, V-48: 437p–438; EAA 1864, 2, VI-54: 158p–159; EAA 1864, 2, VII-106: 375p–376; EAA 1864, 2, VIII-129: 481p–482, 503p; EAA 1864, 2, VIII-130: 256p–257; EAA 1864, 2, IX-96: 513p–514; EAA 1864, 2, X-202: 562p–563; EAA 1227, 3, 1: 301; EAA 876, 1, 112: 18.
[682] EAM 70, 1, 3: 48p, 49p.
[683] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Reval 1805, lk. 16.

ja kolmanda teolise andmisega ning kuus päeva hobuse ja äkke andmisega vaimule samaks ajaks. Heinajal pidi kuue-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 24 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks kaks lisateolist kokku 48 päevaks.

Lisaks teopäevadele maksid kuue-päeva pered mõisale kümniseks kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri, kaks tündrit kaeru ja 30 leisikat (ühe koorma ehk kolm sadu) heinu ning andma naturaalandamina mõisa ühe täiskasvanud lamba, kolm kana, 30 muna, kolm naela lõnga, ühe kolmevakase koti, kolm kütket, kaks käsisülda kuue jalaseid halupuid (neli koormat) ja neli piimapütti. Seaduse alusel rukkiks ümberarvestatuna oli nimetatud kohustuste hinnaks kaks vakka, üks külimit ja $11^{1}/_{10}$ toopi rukkeid. Mõisakoormistele kõrval tasusid pered riigile ka pearahamaksu ning andsid postijaamade varustamiseks postimoona. Kuue-päeva perede pearahamaks oli 9 rubla 54 kopikat aastas. Postimoonaks pidid kuue-päeva pere maksma ühe vaka ja kaks külimittu kaeru ning kuus leisikat heina.

Kuna Palmse mõisa ja valla rahvas kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei osalenud nad Kadrina kiriku hoonete korrastamises ja köstri ülevalpidamises, küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevi. Kõik rahamaksud Ilumäe kabeli, köstri, laulumehe ja kihelkonna kirikõpetajale tasus mõis, kuid talupered vedasid oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegid samuti kõik sellega seotud tööd. Ilumäe kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud kaeti võrdselt teiste kogudusse kuuluvate valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[684]

Vakuraamatu järgi maksis iga pere alalisele sulasele aastapalgaks ühe tündri rukist ja teise otri, andis ühel aastal kuue, teisel lambanahkse kasuka, igal aastal kolm takuriidest särki, kaks paari uusi ja ühe paari jätkatud villased sukad, kaks paari takuriidest pükse, ühe paari uusi villaseid kindaid ja ühe paari uusi nahkkindaid, pool naela villast lõnga riiete nõelumiseks, kuus paari pastlaid ning iga kahe aasta tagant ühe paari uusi vatmanriidest pükse. Kuue kohta nimetas Haljala kihelkonnast Salatse külast pärit Hermann Länts, et kui see *„põrandal ise püsti ei ole seisand“*, ei ole seda vastu võetud. *„Nii keerd ja karm pidi lõng olema, et kuub püsti seisas“*. Alaliselt peres töötavale tüdrukule maksti igal aastal palgaks kaks särki, kaks paari linaseid käiseid, kaks takuriidest seelikut, kaks naela villu sukkade jaoks, viis paari pastlaid, iga kolme aasta sees üks villane seelik, uus vatmanriidest kuub ja uus kasukas.[685]

[684] EKLA 38, 7: 206p–207, 215–215p.
[685] EKLA 38, 7: 216; EKM ERA II 198: 185.

Foto 2. Uusküla perede kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. Suurendatult on esile toodud Uusküla talude hoonete alune maa: Pitka nr 21, Prediko nr 22, Nano nr 23, Klaukse nr 24, Jaani nr 25, Tooma nr 26, Prassi Abram nr 27, Prassi Jakob nr 28 (EAA 1690, 1, 33: 32)

Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Uusküla kuue-päeva perel pidi olema kaks hobust, neli künnihärga, kaks lehma ja neli lammast, suvivilja seemneks neli tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi.[686]

Aastail 1806–1807 M. von Dreyeri koostatud Palmse mõisa atlase lisa järgi oli Uusküla odrapõld Saue Augu Welli asus liivasel ja liivasuguse kruusa põhjal, mille peal oli 4–9 tolli paksune osalt hallika, osalt musta, põllukividega segatud mulla kiht. M. von Dreyeri hinnangu kohaselt kuulus ⅓ sellest 2. viljakusklassi ja ⅔ sellest 3. viljakusklassi. Rukkipõld Risti Welli asus osalt liivasel, osalt kruusasel ja osalt paesel põhjal, millel asus 3–7 tolli paksune hallikas, kividega segatud liivase mulla kiht, millest pool takseeriti 2. ja pool takseeriti 3. viljakusklassi. Kesapõld Kiwwi ma Welli asus liivasegusel kruusa, osalt paesel ja osalt liivasel põhjal, mille peal asus 4–8 tolli paksune halli, liivaseguse ja kividega segatud mulla kiht, millest ¼ hinnati 2. ja ¾ hinnati 3.

[686] EKLA 38, 7: 216.

viljakusklassi.[687] Küla kuue-päeva perede valduses olev põllumaa oli jagatud nende võrdselt nii, et iga pere sai keskmise headusega põllumaale ümber arvestatult ühepalju maad. Kuna M. von Dreyer ei näidanud heina-, karja-, metsa- ja kõlbmatute maade jagunemist talu täpsusega, siis on needki jagatud talude vahel võrdselt, mistõttu ei näita tabel peredele kuulunud kõlvikute suurust päris täpselt, kuid suurusjärgud peaksid olema enam-vähem õiged (vt tabel 6).

Tabel 6. Tõugu perede kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[688]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Uusküla	**3,67**	**4,01**	**21,67**	**23,67**	**147,33**	**160,96**	**136,94**	**149,60**	**31,54**	**34,46**	**1,19**	**1,30**	**342,33**	**374,00**
Pitka Johann	0,54	0,59	4,21	4,60	18,42	20,12	17,12	18,70	3,94	4,31	0,15	0,16	44,38	48,48
Reiteri Tönno	0,21	0,23	3,08	3,37	18,42	20,12	17,12	18,70	3,94	4,31	0,15	0,16	42,92	46,89
Nano Jahn	0,50	0,55	2,38	2,59	18,42	20,12	17,12	18,70	3,94	4,31	0,15	0,16	42,50	46,43
Clause Jürri	0,58	0,64	3,50	3,82	18,42	20,12	17,12	18,70	3,94	4,31	0,15	0,16	43,71	47,75
Jahni Hans	0,42	0,46	1,00	1,09	18,42	20,12	17,12	18,70	3,94	4,31	0,15	0,16	41,04	44,84
Thoma Maddi	0,42	0,46	1,63	1,78	18,42	20,12	17,12	18,70	3,94	4,31	0,15	0,16	41,67	45,52
Prassi Josepe Abram	0,50	0,55	3,46	3,78	18,42	20,12	17,12	18,70	3,94	4,31	0,15	0,16	43,58	47,61
Prassi Tönno Jahn	0,50	0,55	2,42	2,64	18,42	20,12	17,12	18,70	3,94	4,31	0,15	0,16	42,54	46,48

Kõik madalamatel aladel paiknevad koplid kasvatasid head pajuheina. Heinamaad, mis asusid suuremalt osalt Loobu jõe ääres kasvatasid head aasaheina, metsaheinamaadel kasvas tumeroheline aruhein.[689]

1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidid küla pered tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 817 saadu ehk 272 koormat heina, milles 87 koormat oli aasaheina ja 185 koormat aruheina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine (81,9 kg) ja iga tuust leisikane, seega saadi aasaheina umbes 21 499 kg ja aruheina umbes 45 393 kg, kokku umbes 66 892 kg.[690]

[687] EAA 1690, 1, 33: 64p–65.
[688] EAA 1690, 1, 33: 56p–57.
[689] DSHI 190, Estland 253: 5.
[690] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; DSHI 190, Estland 253: 5; EAA 1690, 1, 33: 31, 57.

Talurahvaseaduse arvestuse järgi pidi kuue-päeva perel olema nii palju põllumaad, et ta saaks külvata aastas ühele väljale kuus tündrit talivilja ning teisele väljale kaheksa tündrit suvivilja (otra ja kaera) ning lõikaks sellelt – keskmise saagikuse juures 5½ seemet – 77 tündrit vilja, millest 14 tündrit läks seemneviljaks, 31½ tündrit kulus üheksaliikmelise pere (kolm meest, kolm naist, kolm last) toiduks, kuus tündrit mõisakoormiste tasumiseks ning 15 tündrit mitmesuguste muude vajaduste (eluhoonete remont, kala, soola ja raua ostmine, kiriku- jm maksude tasumine) rahuldamiseks. Pärast kõigi maha arvamiste tegemist pidi seaduse järgi jääma perele 10½ tündrit vilja kasumiks. Nagu viljasaagist, nii pidi ka heintest (30 koormat) kuue-päeva perele jääma kuuendik, ehk viis koormat kasumiks, kuna ülejäänud 25 koormat kulusid loomadele söödaks ning mõisakoormiste tasumiseks. Kui perele piisavalt põllumaad anda polnud võimalik, võis seda kompenseerida suurema heinamaaga.[691]

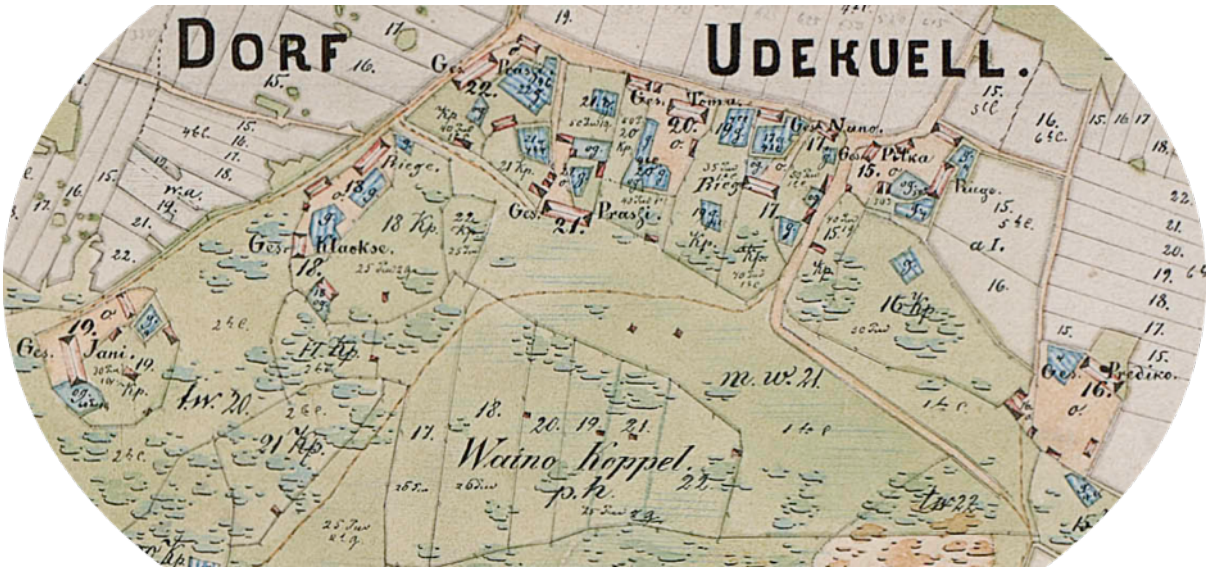

Foto 3. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Uusküla pered (RM 7045 Ar1 2099:1)

Rendilepingud ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruandest nähtus, et varasemaga võrreldes nõuti kuue-päeva peredelt vaid üht hobust ja kahte härga, muus osas olid nõudmised samad. Aruandes ei kajastanud lehmade ja lammaste olemasolu ning tundub, et seda peredelt enam ka ei nõutud.[692] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

[691] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 30.
[692] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

Tabel 7. Kadrina kihelkonnakohtu koostatud Uusküla perede raudvara aruanne 1819. aastal[693]

Peremehe nimi	Mitme päeva pere	Hobused	Härjad	Odra seemet (tünder)	Kaera seemet (tünder)	Adrad	Äkked	Vankrid	Reed	Kirved	Vikatid	Sirbid
Pitka Kusto	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Reutli Tönno	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Nano Kusto	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Klaukse Peter	6	1	2	–	–	2	1	1	2	1	–	–
Jani Juhhan	6	1	2	4	2	1	2	1	1	–	1	2
Toma Jakob	6	1	2	–	–	2	2	1	2	1	3	3
Prassi Jakob	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Prassi Tönno	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4

Esimesed teadaolevad Tõugu perede rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, pärinevad 1822. aastast Pitka Gusto, 1824. aastast Nano Jahni, 1825. aastast Toma Jakobi, 1826. aastast Jani Juhani, 1827. aastast Reiter Abrami, Clausse Hansu ja Prassi Jakobiga ning 1829. aastast Prassi Jani Jakobiga. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *“keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida”* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *“ni paljo kui nende joud annab, jure teha”*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui*

[693] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras", rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[694]

1860. aastate alguses sõlmiti Palmse mõisas rendilepinguid, millega pered viidi teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Lepingud sõlmiti igal aastal uuesti ning on säilinud ainult osaliselt ja mitte kõigi perede kohta. Uusküla perede lepinguist on teada 1862. aastal sõlmitud rendileping Prassi Jakobi talu üle Jakob Grassiga ja 1863. aastal sõlmitud lepingud Jani talu üle Hans Naaniga, Nano talu üle Maddis Naaniga, Prediku (Pridiku) talu üle Tonno Puntianusega, Pitka (Pikka) talu üle Tönno Neudorfiga, Klaukse talu üle Maddis Tompakiga, Prassi Abrami talu üle Abram Prassiga ja Tooma talu üle Magnus Treibachiga (Treybah). Lepingud deklareerisid: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, näddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla"*. Talu eest pidi pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 84 hõberubla aastas, rehepeksu asemel andma aga aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest küttepuid.[695]

Palmse mõisa teiste külade puhul on säilinud ka aasta või paari võrra hilisemaid rendilepinguid, kus üleüldine teotööst vabastamine jälle tagasi võeti ning teotöö muutus jälle rendi osaks. Nii sätestas nende lepingute esimene punkt: *„Kõik mõisa teggo ja mud teod jätakse maha üksi agga wilja leikust arwamata mis wanna wisi jäeb"*. Iga pere pidi viljalõikuse ajal lõikama 12 vakamaad suvi- ja 12 vakamaad talivilja, iga vakamaa suurusega 400 ruutsülda ehk kokku neli hektarit ning tegema kartulipaneku või võtmise ehk muude sügiseste tööde juures mõisale 35 päeva 20 kopikase päevapalga eest. Kartulit võis võtta ka tükitööna, võttes neli vakamaad ja seejärel tegema veel kümme päeva, mille eest arvestati rendist maha seitse hõberubla. Mõisa nõudmisel pidi perest käidama fikseeritud hindadega vooris: kaks korda Tallinnasse või kolm korda Kundasse, saades esimesel juhul palgaks hõbedas kaks rubla ja 50 kopikat voorilt ning teisel juhul ühe rubla ja 75 kopikat voorilt; tegema kuus päeva sõnnikuveo ajal ja kuus päeva heinateo ajal, saades 50 kopikat päevas ning saatma kevadel 12-ks päevaks mõisa poisi või tüdruku 20 kopika eest päevas ning tegema küttepuid, mille tegemise ja veo eest maksti vastavalt puude pikkusele. Lisaks oli uutel tingimustel rendilepingu sõlminud perede raharent tõusnud 120 hõberublani aastas.[696] Kuigi neid lepinguid Uusküla peredega pole säilinud võib arvata, et samalaadsed lepingud sõlmiti ka nendega.

Kui seni sõlmiti rendilepinguid ainult aastaks, siis alates 1868. aastast hakati lepinguid sõlmima kuue aasta peale. 1868. aastal sõlmisid sellised rendilepingud Magnus Naan (Nano, Naano), Josep

[694] EAA 876, 1, 112: 1–2; 5–6; 9–14, 17–18;
[695] EAA 876, 1, 113: 41–48p.
[696] Vt nt: EAA 876, 1, 113: 15jj.

Einholm (Klaukse), Hans Mauermann (Tooma, Toma), Josep Prass (Prassi Abram) ja Josep Grass (Krass, Prassi Jakob) ning 1871. aastal Jacob Puntjanus (Prediko) ja Juhhan Naan (Jaani) Rendisumma kuue-päevakoha eest oli 132 hõberubla, millest 12 rubla tasuti viljakoristusel, kus pidi koristama kokku 24 vakamaad (4,37 ha) suvi- ja talivilja. Ülejäänud 120 rubla tasuti kahe osamaksena poolaasta eest ette 28. veebruaril ja 28. augustil. Lisaks oli rendivõtjal luba lepingut seaduse kohaselt igal aastal üles öelda.[697]

1887. aasta alguses andis Palmse mõisa rentnik Jacob Limann teada, et *„Rakwere maakonnas Kadrina kihelkonnas Palmse mõisas müiakse wäga heade tingimistega talukohtasi. Ainult 10 protsenti on sisse maksta. Kohad on heaste ehitatud ja mere lähidal. [...] Mina olen nüüd alati Palmses ja kui piaks olema, et ma mõnel päewal siin ei ole, siis saab siit metsawalitseja Raudsep kohti näitama“*.[698] Nagu J. Limanni järgnevast teatest selgus, müüdi kohti oluliselt odavamalt kui mujal. Nagu selgus valitseja teatest oli kohtade müümise osas ka mõningast draamat, mille üksikasjad siiski ei selgu:

> On meel mõned üsna heaste ehitatud kohad järel; neid wõib üksikult ja mitu koos osta. Selle mõisa pärishärra tahab nüid ühekorraga neid kohtasi müia ja sellepärast kolmanda osa hinnaga, mis teised ümberringi müiwad. See on, teised mõisad müiwad 130 ja 150 rbl. tessätini, meil 50 rbl. ümber, teised weawad 70 mersta pealt metsa, siin on ta päris juures. 20 aastat aega on maksta ja kõik muud head tingimised. Igaühe oma asi on kohaga teha, mis ta tahab. - Siis ma palun weel, selle tee peal Palmsisse on palju, kes wale ja pettusega inimesi tagasi ajawad ja kohtasid laitwad. Mina ei tea, kas nad armu wõi raha eest seda tegewad, aga olgu igaüks kui mees, tulgu mõisasse minu juurde, ja waadaku järele. Peale selle palun neid, kes Palmsesse kohti ostma tulewad, otse masinaga Rakweresse sõita; sealt saab odawalt Palmse mõisasse sõitmiseks posthobusid. Limann.[699]

Uusküla talude ostjaist oli J. Prass (1841–1927) pärit Uuskülast, J. Waltok (1842–1909) Võsult, kus ta pidas trahterit „Hôtel de la Baltique“. J. ja H. Einholm pärinesid Ilumäelt Pärtli perest. Naano ostis Loobu Metsanurgast pärit Madis Sammelselg, Prediko Gustav Bergmann, kes oli sündinud 1858. aastal Elistveres, kuid käis 1876. aastal leeris juba Haljalas ning Tooma Maddis Muugamäe (1843–1920), kes sündis Anijas, kuid leeritati 1861. aastal juba Ilumäel.[700]

Tabel 8. Uuskülas mõisalt välja ostetud talud[701]

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
1	Pitka	74,39	Jürri Prass	1887	3392,00
2	Pretiko	69,62	Gustaw Bergmann	1887	2900,00

[697] EAA 876, 1, 114: 24–28, 45–46.
[698] Wirulane, 1887, Nr 2.
[699] Wirulane, 1887, nr 14.
[700] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 169–171; EAA 1227, 1, 132: 76, 110; EAA 1227, 1, 133: 6, 93; EAA 1864, 2, IX-96: 522p.
[701] Maa Walla Kuulutaja, 1889, nr 6.

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
3	Naano	64,32	Maddis Sammelselg	1887	2700,00
4	Klaukse	69,97	Gustaw Reinbaum	1887	3392,00
5	Jaani	73,35	Jakob Waltok	1887	3292,00
6	Toma	71,36	Maddis Mugamägi	1887	3592,00
7	Prassi Abram	69,25	Joseph Einholm	1887	2592,00
8	Prassi Jacob	69,76	Hans Einholm	1887	3092,00

Uusküla talude põlumaade kvaliteedist annab põgusa ülevaate Pitka peremehe Jüri Prassi pöördumine *„Kõrgeste auustatud Eestimaa Ülem-takseerimise Kommisjonile“*, kelle sõnul:

> I Minu Pika talu koht seisab suure ja kõrge soo sõrwas, mille wee läbi 10 aasta jooksul see koht weel waesemaks on muutunud, wett kraawide läbi kõrwale lasta ei saa, sest et teiste kohtade krundid all pool ees seisavad. Soost enesest on 7½ dessatiini karjamaaks mõetetud, mis aga ainult laukate ja kurgede karjamaaks kõlbab; muist karja maid liiwak kus rohtu ega ka puudest muud ei kasva kui kadakaid. Karja maa waesuse pärast olen maa 2 dessatiini põldu ja 2 dessatiini heinamaad karjamaaks jätnud. Pika koha põld on kõik madal pae pealne, kus aga 3 ja 6 tolli maad peal on; ja et ta soo ligidal on sellepärast rikuwad sügised külmad allad tihti halja wilja ära. Ka heinamaad on suurem osa pae pealne, kus kuiwaga hein wäga wäheseks jääb, ja liiwa põhjaga wesised soo ääred, mis halba heina kaswatawad.
>
> II Et Pika koha peal ainustki ehituse puud ei kaswa, peab kõik ehitusepuud ostma, mis kohale suuri kulusid teeb.
>
> III Pika koha sissetulekutest ei saa protsentisitki tasa, nõnda olen mina koha ostmisest 1887. aastast saadik 400 rubla kõrwa maksnud. Töö tegijate palgad peawad wälja teenitud saama.
>
> IV Et Pika koha wähestest sisse tulekutest, tema kõrged ostu hinda 2800 rubla wälja ei jõua maksta, siis on arwata, et Pika koht, kui tema wälja maksmise termini aeg 20 aastat täis saab, jälle mõisa kätte tagasi langeb.[702]

Kurtmisega ühines ka Tooma talu omanik Madis Muugamägi, kelle sõnul *„üleüldse on põllud paepealsed, kehwad oma wäärtuse poolest“*, samuti ei pidanud kohal olema metsa.[703] Kuna kirjad kirjutati eesmärgiga talu hindamisel tõstetud maksukohustust vähendada, ei vasta nende pessimistlik toon ehk päriselt tõele.

[702] EAA 854, 5, 668: 15p–16.
[703] EAA 854, 5, 668: 28.

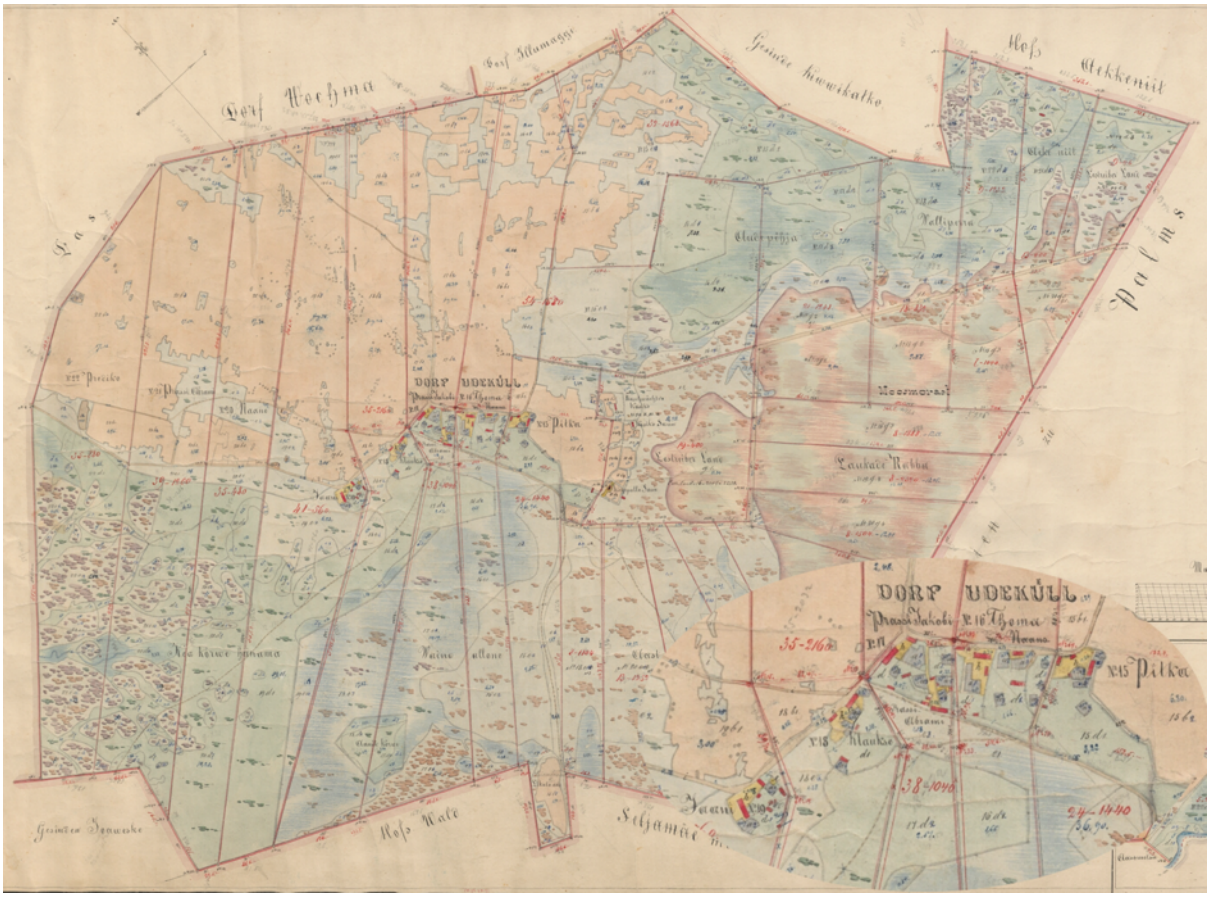

Foto 4. Väljavõte maamõõtja Adolf Grunbergi 1881. aastal koostatud Uusküla kaardist. Külast on lahkumas ja oma majapidamist oma väljadele kolimas Prediko, Prassi Abrami ja Nano pered (EAA 3724, 4, 1689: 1)

Üsna pessimistlikul moel kirjeldab 1911. aastal talumajanduse olukorda ajalehe Postimees kirjasaatja Marta:

> Kohad on siin põllumeestel juba aasta 30 eest ära ostetud, kuid waewalt kolmandikul nendest on ostuwõlg tasutud. Pääpõhjuseks on küll, et põld wähe sisse annab. Maa on suuremalt jaolt liiwakas, kividega kui üle külvatud, sekka wahel ka paepäälne, Siisgi annaks põld hoopis enam, kui teda põhjalikumalt haritaks. Põllutöömasinate tarvitusele wõtmist takistavad kivid. Et aga Palmse meestel metsa küllalt, siis ehitavad nad oma laudad, tallid puust ja lõhuwad atru-äkkeid põllu kiwidesse edasi. Karjapidamise pääle ei ole ka siiamaani suurt rõhku pandud. Peeti lehmi niipalju, et enese jaoks piima sai, ja vahest ka mõni nael võid lähedasse suvituskohta Wõsule viia. Ainult üksikutes peredes on koorelahutajaid muretsetud; need pered wiivad oma wõi enamasti Tallinna. Wiimasel ajal plaanitseti ühispiimatalitust asutada. Selginud aga, et tarwilikku osa piima kokku ei saa, sest praegu kuluwat piim enesele ära, harimata karjamaad aga rohkem lehmi pidada ei lubawat, ja asutamise nõu jäeti kõrvale. Pääsissetulekuhallikaks on põllumeestel kartulid, mida pääasjalikult wiinawabrikusse wiidakse. Ka Soomemaale weavad neid rannamehed iga aasta mõni tuhat tündrit.[704]

Siiski peab siinkohalgi ütlema, et Marta pessimistlik toon nii talude olukorra, kui ka kõigi muude kohaliku elu valdkondade suhtes, mida siinkohal ei tsiteeritud, oli sama lohutu ega

[704] Marta. Kadrina – Palmsest. – Postimees, 1911, Nr 276.

leidnud midagi kiiduväärset. Ilmselt oli tegemist lihtsa ning ka tänapäeval tavalise vingumisega selle üle, kui halvasti kõik on ning miks keegi midagi ei tee.

Tabel 9. Uusküla pered ja nende talude suurus 1939. aasta põllumajandusloenduse ajal[705]

Pere	Talu suurus (ha)
Pitka	42,29
Nurme	35,12
Madikse	25,567
Tooma	52,39
Prassi Jakobi	76,21
Klaukse	76,44
Jaani Udeküll	80,13
Naano	70,27
Prassi Abrami	25,47
Udeküll Preediku	37,97
Kokku	**521,857**

Jakob Westholm

11. mai 1877 sündis Klaukse talus Jakob ja Leena Westholmi peres teise lapsna hilisem tuntud kooli- ja riigimees, Westholmi poeglaste gümnaasiumi asutaja ja direktor Jakob Westholm. Ta õppis Palmse ministeeriumikoolis (1886–1894) ja Tartu Õpetajate seminaris (1894–1898). Pärast Seminari lõpetamist töötas ta Vana-Antsla valla Lusti koolis (1898–1899), Viru-Nigula kihelkonnakoolis (1899–1902) ja Kolga ministeeriumikoolis (1902–1903). 1903. aastal astus ta tööle Tallinna Väikelaste Eest Hoolitsemise Seltsi algkooli õpetajaks, sai 1905. aastal kooli direktoriks ja 1907. aastal omanikuks. Ta arendas oma kooli järk-järgult nii kaugele, et 1917. aastal avati see poeglaste eragümnaasiumina, mida hakati kutsuma Westholmi gümnaasiumiks. J. Westholm oli kooli ülalpidaja ja direktor kuni oma surmani 9. märtsil 1935. Ta pärandas koolile kogu oma kinnis ja vallasvara, mille põhjal moodustati sihtasutus selle ülalpidamiseks tulevikus.

[705] ERA 1831, 1, 1429: 15p.

Foto 5. Jakob Westholm (1877–1935)

J. Westholm osales Vabadussõjas kooliõpetajate roodus ning oli aastail 1919–1920 Asutava Kogu liige ning aastail 1920–1931 Riigikogu liige, kuuludes Eesti rahvaerakonda.

Vatku küla ajalooline õiend

Vatku küla on üks Palmse mõisale kuulunud põlisküladest, mis on samas paigas asunud vähemalt muinasaja lõpust alates. Keskajast ja Rootsi ajast (13.–17. sajand) on Vatku kohta kirjalikke allikaid äärmiselt vähe, mistõttu keskendub ka käesolev ülevaade peaasjalikult 18. sajandist ja hilisemast ajast pärinevate allikate ja neist tuleneva tutvustamisele. Kuna praeguse Vatku alale jäävad ka kunagised Palmse mõisa Rahkmäe kõrts ning Porgaste veskikoht, siis tuleb lisaks ajalooliselt Vatku küla alla kuulunud peredele juttu ka neis elanud inimestest.

Vatku muinasaja lõpul ja keskajal

Vatku (*Warkel*) kirjalik esmamainimine oli 28. mail 1287, mil Taani kuningas Erik VI Menved (1286–1319) kinnitas Tallinna Püha Mihkli (Miikaeli) tsistertslaste nunnakloostri abtissile tema isa Erik V poolt kloostrile annetatud valdused ühes kõigi neil olevate vabaduste, õiguste ja privileegidega.[706] Kuna tegemist oli lääniõiguste kinnitamisega, võib arvata, et läänistus oli tehtud millalgi Erik V valitsemisajal, ajavahemikus 1259–1286.[707]

Vaatamata sellele, et küla pole mainitud Taani hindamisraamatus oli see tõenäoliselt olemas ja asus püsivalt ühel ja samal kohal muinasaja lõpust alates. Sellele viitavad sealsete fossiilsete põldude jäänused, millest maanteest lõuna poole jääval kadakasel karjamaal paikneval Vatku I põllukompleksil algas maaharimine hiljemalt 11.–12. sajandil ning kestis läbi kogu selle aastatuhande. Vatku II põllukompleks, mis asub põhja pool maanteed, samuti kadakasel karjamaal on ilmselt pärit alles kesk- või uusajast. Keskajast pärineb ka Vatku asulakoht, mis on levinud peamiselt tänapäevaste külamajade ümbruses. See lubab eeldada, et küla on asunud samas kohas vähemalt keskajast alates.[708] Küla juures asusid ajalt ebamäärased Hiiemets ja selle ligidal põld, mida kutsuti Hiieväljaks (*Ie Wälli*) ning sellel suure lohuga ohvrikivi – Vatku Vahakivi. Hermann Läntsi kirjelduse järgi *„Watku küla ümber näib Iie keskpaik olema: Iie wäljad, Iie mets...“* Järgnes loetelu ümberkaudsetest hiiekohtadest, millised asusid aga väljaspool Vatku küla. Vahakivi kohta teadis H. Länts nimetada, et *„Watku Iiewäljal on Wahakiwil alati wesi pääl.* Teine ohvrikivi oli olnud Vatku külas Joosepi pere õues. *Watku külas, Joosepi peremees ja perenaine weend ohwrikiwile igast uudsest oolega. Minia pidand seda tühjaks asjaks ja jätand tegemata. Tale sündinud 3 tumma poega“*.[709]

---

[706] Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval, 1853, Sp. 637–638, nr 514.
[707] EAA 854, 2, 358: 1; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 26.
[708] Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 267–268; Lang, V. Ülevaade Lahemaa rahvuspargi esiajaloolistest väärtustest. Tallinn 2002, lk 10.
[709] ERA II, 198: 117–118, 123; RM 7045 Ar$_1$ 2099:1; Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 153–154; Lang, V. Ülevaade Lahemaa rahvuspargi esiajaloolistest... lk 10.

Kusagilt Vatku lähedalt, V. Langi arvates Hiieväljalt, leiti 20. sajandi alguses hilisrauaaegse rinnakee pronksist vahelüli, rombikujuline tinaripats 13.–15. sajandist ning arvatavasti samaaegne lihtne kinnine pronkssõrmus, mille kohta tema arvates võib oletada, et need võivad pärineda muinas- ja ajaloolise aja piirimail rajatud külakalmest.[710]

Kuna Vatku kuulus kuni 1510. aastani ühele omanikule – Tallinna Püha Mihkli tsistertslaste nunnakloostrile – ega olnud temaga seoses piiri- või muid kohtuvaidlusi, ei esine küla kirjalikes allikates rohkem kui Mihkli kloostri võltsürikutes, mille valmistamisajaks Paul Johansen ja talle tuginev Enn Tarvel peavad 15. sajandi esimesi aastakümneid. Küla esines neis nimekujul *Wackewomes* ja *Wackowomes*.[711]

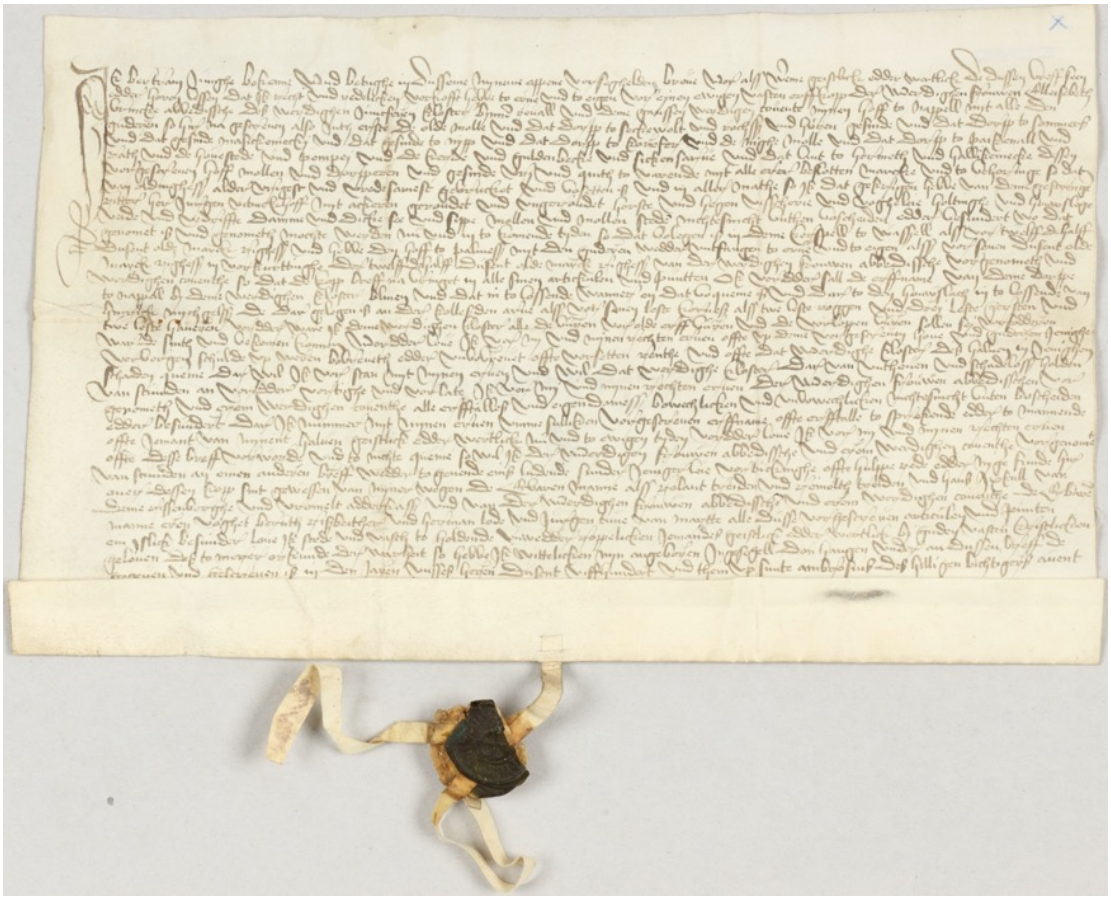

Foto 1. Leping, millega tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke vahetas 1510. aastal Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu (EAA 854, 2, 393: 1)

[710] Lang, V. Keskusest ääremaaks... lk 265.

[711] Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval 1853, Sp. 630, nr 508; Johansen, P. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Kaugete aegade sära. lk. 140; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 27–28.

1510. aastal vahetas Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu, millega läks ka Vatku viimase valdusse.[712] 1522. aasta Mardipäeval andis ta selle Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dyrick Metzenstakenile.[713]

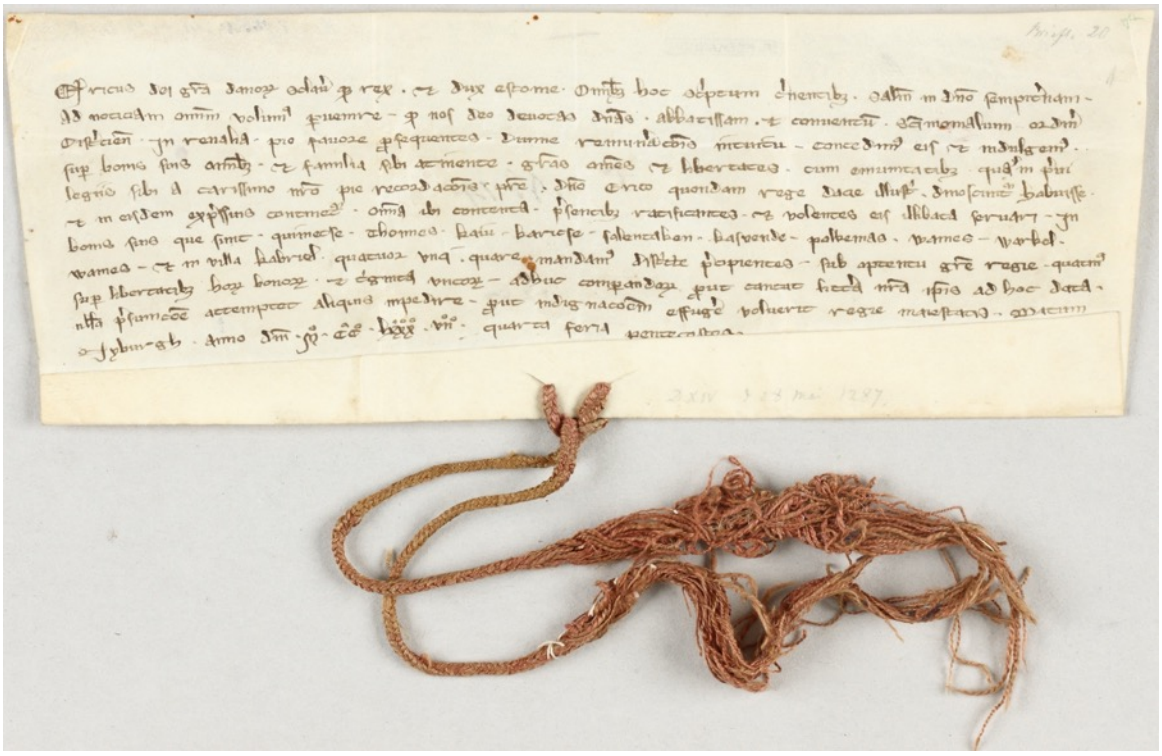

Foto 2. Bertram Junge andis Palmse mõisa 1522. aasta Mardipäeval Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dyrick Metzenstakenile (EAA 854, 2, 358: 1)

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil esitasid Palmse omandipaberid Marcus Metztackeni pojad Arendt ja Dietrich, kes olid Rootsi kuninga teenistusse Mõisa suuruseks oli tollal 21 adramaad ning selle koosseisu kuulus ka Vatku (*Watke*).[714] Engel Hartmanni järgi oli Vatku (*Wacko by*) suuruseks 1583. aastal kaks adramaad.[715] Külast on teada veel niipalju, et 17. sajandi alguses oli see kuueks aastaks panditud Jürgen von der Hoyele 1590. aastal võetud, kuid tagasi maksmata jäänud 150 taalrise võla tõttu. Sel ajal elas küla kahel adramaal kokku kolm peret.[716]

1655. aastal oli Palmse ja Sagadi vahelise piiritüli protsessis tunnistajaks Vatkult (*Wattkull*) pärit Palmse päristalupoeg Wattko Mart, kes oli umbes 70-aastane (sünd u 1585), kes on ilmselt vanim nimepidi teada olev Vatkult pärit inimene.[717]

[712] EAA 854, 2, 393: 1
[713] EAA 1690, 1, 2: 1; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.
[714] Ungern Sternberg, P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.
[715] AM 92, 1, 25: 225p.
[716] DSHI 190 Estland 261: 15p
[717] EAA 858, 2, 590: pagineerimata.

1695. aastal panditi Vatku ja Muike kellelegi Lohmanile, kellele need jäid kuni 1707. aastani, mil Arend Dietrich von der Pahlen need välja ostis.[718]

Vatku pered 18. sajandil

Pidevad kirjalikud andmed Vatku ja tema elanike kohta ilmuvad alates 1711. aastast, millest pärineb Palmse mõisa katkunimekiri. Selle järgi elas Vatkul neli peret, mille peremeesteks olid Watko Hanß, Petry Jaack, Tönno Hanß ja Jaacko Jaack (tabel 1). Piirkondlik katkupärimus, mille järgi surnud Põhjasõja järgse katku ajal rahvast ka Vatku hiies, ei pea see paika, sest Vatkul jäid ellu kõik inimesed.[719] Katkunimekiri ei käsitle küll vabadikke ja sulasrahvast, kuid küllap poleks perede liikmedki pääsenud, kui haigus sulasrahva hulgas levinud oleks.[720]

Tabel 1. Vatku küla ja Porgaste pered Palmse mõisa katkunimekirja järgi 1711. aastal[721]

Jrk nr	Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Ellu-jäänuid (%)	Kokku	
		Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
1	Watko Hanß	2	2	0	0	100,00	4	0
2	Petry Jaack	2	4	0	0	100,00	6	0
3	Tönno Hanß	2	1	0	0	100,00	3	0
4	Jaacko Jaack	3	4	0	0	100,00	7	0
	Kokku	**9**	**11**	**0**	**0**	**100,00**	**20**	**0**
5	Porkaste Arendt	2	1	0	0	100,00	3	0

Palmse mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi oli külas viis peret. Endistest olid alles pooladrikud Jacko Jack, Tönno Hanß, Petre Jack. Watko Hanß on ilmselt samastatav veerandadrik Hanso Hansuga ning lisandunud oli veerandadrik Hanso Jürri. Pooladrikud andsid mõisale, kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, kaks koormat küttepuid, ühe koorma heinu, kolm naela lõngu, ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kaheksa valget rootsi rundstükki, kolm lehmakütket ja 24 kubu õlgi, veerandadrikud poole võrra vähem. Teopäevade hulk vakuraamatust ei selgu, küllap oli see võrdne 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonide vakuraamatuis tähendatuga, mille järgi pooladrikud tegid aasta läbi iga nädal kolm päeva rakmetegu ning Jüripäevast Mihklipäevani kolm päeva nädalas jalategu. Peaaegu samaks olid jäänud ka naturaalmaksud, vaid 1739. aastal pidi pooladrik andma kaeru ühe tündri jagu rohkem kaeru ning erinevalt varasemast ka ühe viljakoti.

[718] DSHI 190 Estland 261: 24.
[719] EAA 3, 1, 445: 23; Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 155–156; ERA II 198, 117 (160) < Haljala khk. – H. Länts (1917), vt kogumikus: Hiiemäe, R. Eesti katkupärimus. – Monumenta Estoniae Antiquae. II. Tartu, 1997, lk 369.
[720] Trumm U. Katkuepideemia Palmse mõisas 1710–1711. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2017, Rakvere 2017, lk 86. E-raamat. http://www.rehbinder.ee/sites/default/files/inline-files/SA_Virumaa_Muuseumid_Toimetised_2017-_0.pdf (11.04.2020)
[721] EAA 3, 1, 445: 23–24.

Ainus, mis vakuraamatust vakuraamatusse varieerus oli küttepuude kogus. Kui 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi peredel küttepuude andmise ei olnud, siis 1739. aastal pidid nad tegema mõisale kuus koormat küttepuid. Ilmselt asendas see rahamaksu, sest kui 1732. aastal pidid pered maksma mõisale kaheksa kopikat, siis 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamat enam rahamaksu ei näidanud.[722] 1732. aastal oli Jako Jack kirjas kupjana (*Kobias*) ning seetõttu vabastatud nii teotööst kui ka naturaalmaksudest. 1739. aastal oli kupjaks tema järglane peremeheametis Jaco Hans.[723]

Tabel 2. Vatku küla perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[724]

Hanso Hans	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	**1**		**1**		**1**				**3**
Hanso Jürri Jürry Johann	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1		2	1			**6**
1732	1		1	1	2	4			**9**
1739	1	2	1	1	2	2	1	1	**11**
Petre Jack Petri Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		3	1	1			1	1	**7**
1732	1	3	1		1		1	1	**8**
1739	1	3	1	1	2	2			**10**
Tönno Hans	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		3	1		2	2	1		**9**
1732	1	1	1	1	1	1	2	1	**9**
1739		3		1	1	2	2		**9**

[722] DSHI 190 Estland 245: 7p–8; EAA 3, 1, 469: 6p–8; EAA 3, 1, 475: 5p–6.
[723] EAA 3, 1, 475: 5p–6.
[724] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.

Jako Jack Jaco Hans	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1726		1		2		2	1	1	**7**
1732	1	1	1	3		2	1	1	**10**
1739	1	1	1	3	2	3		1	**12**

Tabel 3. Elanikke Vatku külas adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[725]

Aasta	Tööealisi (16-60 aastat)		Alaealisi (0-16 aastat)		Vanu (üle 60 aasta)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	10	7	5	5	3	2	**18**	**14**	**32**
1732	9	9	4	7	4	3	**17**	**19**	**36**
1739	12	9	7	9	3	2	**22**	**20**	**42**

Tabel 4. Loomi Vatku perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739. Lehmade ja vasikate suur hulk viitas karjakasvatuse osatähtsuse perede majanduselus[726]

Hanso Jürri Jürry Johann	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	1	1	3	2	2
1739	2		2	4	3
Petre Jack Petri Tönno	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2	1	4	3	2
1739	3		3	4	3
Tönno Hans	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		4	2	1
1739	3		3	2	2
Jako Jack Jaco Hans	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	3		4	3	2
1739	2	2	3	3	4
Vatku	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	**8**	**2**	**15**	**10**	**7**
1739	**10**	**2**	**11**	**13**	**12**

Meetrikaraamatu andmeil oli Hanso Jürri (Jürgen, Jürg) kuni 1712. aasta lõpuni abielus Elßiga ning pärast viima surma oma tüdruku Lenoga (Leen). Jürri ise suri ilmselt 1726 või 1727. aastal, sest 1728. aasta algupoolel on tema lesk Leno abiellunud sulasrahva või vabadike hulka kuulunud Watko Tönnoga.[727] Watko Tönno Hans (Hanß) oli abielus Kaddriga, Jaco Jac Mallega ja Petri Jac (Watko Jack, Hanso Petri Jack) Mallega. 1726. aastal on sünnimeetrikas Petri Jako Tönno poja

[725] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.
[726] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p–6.
[727] Meetrikaraamatu abielusissekannetes on Lenot ekslikult nimetatud Ewaks. EAA 1227, 3, 1: 11p, 29p, 364

Jakobi ristivanemate seas märgitud ka tema „lits“ (*Dirne*) Kay. Kas tegemist võis olla Petri Jacu armukese või vabaabielunaisega, sissekirjutusest ei selgu.[728] 1739. aastal rentis Petri Tönno Jõetaguse (*Jentack*) veskit Kadrina külje all Jõetaguse (*Jöntack*) mõisas ning oli palganud sinna möldriks Keila kihelkonnast pärit vaba mehe Hans Hinrichi.[729]

1726. aasta vakuraamatus nimetatakse Vatku küla nimekirjas ka nelja vabadikku – Pertle Tönno, Retseppa Tönn, Aso Thomas ja Aso Mart. Kuna viimased kaks elasid pigem Aasumetsas, jäävad nad praegusest käsitlusest välja. Vanade ja töövõimetute hulka üles võetud Pertle Tönno ja tema abikaasa Anno peres oli adramaarevisjoni andmeil kolm alaealist poissi ja üks tüdruk, Retseppa Tönno ja tema kahjuks nimepidi nimetamata abikaasa peres üks alaealine tüdruk.[730] Surmameetrika järgi sündis Rettseppa Tönno 1653. aasta paiku ning maeti 22. aprillil 1733. Tema abikaasa, kellele Tönno oli teine mees, suri 17. juulil 1727. Oma esimese mehega elas ta koos 16 aastat ja sai kolm last, kes olid kõik ema surma ajaks surnud. Teine abielu Tönnoga kestis samuti 16 aastat ning sellest sündis üks laps, kes oli ema surma ajal veel elus. Pole võimatu, et tema esimene perekond hukkus katku ajal.[731] Muuseas, olgu siinkohal öeldud, et 1711.–1734. aasta kirikuraamatus nimetati Vatkut läbivalt Harju-Vatkuks (*Harjo-Watko*), et eristada seda Vatku mõisas (*Watküll*) paiknevast Viru-Vatkust (*Wirro-Watko*).[732]

Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal enam revisjone läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Et pärast 1734. aastat pole säilinud ka meetrikaraamatuid, saab lähemaid andmeid Vatku külas elanud inimeste kohta alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. Siiski on külas asuvate perede peremehi – Hanso Jacob, Tenno Josep, Tenno Peter ja Juhanni Hans – nimetatud ka mõisa 1770. aasta kaardil.[733] 1782. aastal oli Vatkul samuti neli perekohta, mida pidasid Hanso Jacob (1738–1808) ja tema abikaasa Madli, Josepi Juhan (1736–enne 1795) ja tema abikaasa Ann, Tenno Peter (1735–1801) ja tema abikaasa Ann ning Juhani Hans (1733–1801) ja tema abikaasa Tio.[734]

[728] EAA 1227, 3, 1: 247; Trumm U. Palmse mõisas pärast katkuepideemiat 1711. aastal elanud inimesed. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2017, Rakvere 2017, 2017, lk 110–111. E-raamat. http://www.svm.ee/sites/default/files/inline-files/SA_Virumaa_Muuseumid_Toimetised_2017-_0.pdf (18.04.220)
[729] EAA 3, 1, 475: 6.
[730] EAA 3, 1, 460: 81p–82.
[731] EAA 1227, 3, 1: 403, 424
[732] EAA 1227, 3, 1: 1jj.
[733] EAA 1690, 1, 35, 1: 1.
[734] EAA 1864, 2, IV-4: 361–362p; EAA 1864, 2, V-48: 442–444p.

Foto 3. Palmse mõisa läänepoolne osa 1770. aastal joonestatud kaardil, kujutatud on nii Vatku küla, Rahkame kõrts kui ka Porgaste veskikoht (EAA 1690, 1, 35: 1)

Vatku pered 19. sajandi I poolel

Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni poolt 19. sajandi algul koostatud kirjelduse järgi asus küla tasasel maal ning selle põldudel oli mustmullapinnas, mis paiguti oli osaliselt segatud kivide ja liivaga, kuid küla heinamaad olid head. Põlluharimisest ja veisekasvatusest elatuvad pered olid

heal järjel. S. S. Dobermann seletas seda nende kasutuses olevate maade headuse ja raske tööga. Mõisale tegid nad teotööd ega pidanud tasuma rahamaksu.[735]

Vastavalt mõisa 1805. aasta vakuraamatule olid kõik Vatku pered kuue-päeva pered ja pidid tegema mõisale aastas 300 rakmepäeva, millest 132 päeva tehti suvel ja 168 talvel ning 300 jalapäeva, millest vaimud ehk jalateolised tegid suvel 228 ning talvel 72 päeva. Vastavalt 1804. aasta talurahvaseadusele, pidi kuue-päeva perel olema kasutada kuus tööjõulist inimest, kellest kaks anti kuueks päevaks nädalas mõisa tööle. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[736]

Kuue-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema heinamaal 18 päeva tööd ilma rakendita, millest 12 päeva kompenseeriti sõnnikuveo ajal mõisale teise rakendi (hobune vankri ja riistadega) ja kolmanda teolise andmisega ning kuus päeva hobuse ja äkke andmisega vaimule samaks ajaks. Heinajal pidi kuue-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 24 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks kaks lisateolist kokku 48 päevaks. Kui osa rakmepäevi kevadise ja sügisese teedelagunemise ajal tegemata jäid, oli mõisal õigus need talle sobival ajal sisse nõuda.

Lisaks teopäevadele maksid kuue-päeva pered mõisale kümniseks kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri, kaks tündrit kaeru ja 30 leisikat (ühe koorma ehk kolm sadu) heinu ning andma naturaalandamina mõisa ühe täiskasvanud lamba, kolm kana, 30 muna, kolm naela lõnga, ühe kolmevakase koti, kolm kütket, kaks käsisülda (kuus jalga süllas) halupuid (neli koormat) ja neli piimapütti. Seaduse alusel rukkiks ümberarvestatuna oli nimetatud kohustuste hinnaks kaks vakka, üks külimit ja $11^{1}/_{10}$ toopi rukkeid. Mõisakoormistele kõrval tasusid pered riigile ka pearahamaksu ning andsid postijaamade varustamiseks postimoona. Kuue-päeva perede pearahamaks oli 9 rubla 54 kopikat aastas. Postimoonaks pidid kuue-päeva pere maksma ühe vaka ja kaks külimittu kaeru ning kuus leisikat heina.

Kuna Palmse mõisa ja valla rahvas kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei osalenud nad Kadrina kiriku hoonete korrastamises ja köstri ülevalpidamises, küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevi. Kõik rahamaksud Ilumäe kabeli, köstri, laulumehe ja kihelkonna kirikõpetajale tasus mõis, kuid talupered vedasid oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegid samuti kõik sellega seotud tööd.

[735] EAM 70, 1, 3: 48p, 49p.
[736] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.

Ilumäe kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud kaeti võrdselt teiste kogudusse kuuluvate valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[737]

Vakuraamatu järgi maksis iga pere alalisele sulasele aastapalgaks ühe tündri rukist ja teise otri, andis ühel aastal kuue, teisel lambanahkse kasuka, igal aastal kolm takuriidest särki, kaks paari uusi ja ühe paari jätkatud villased sukad, kaks paari takuriidest pükse, ühe paari uusi villaseid kindaid ja ühe paari uusi nahkkindaid, pool naela villast lõnga riiete nõelumiseks, kuus paari pastlaid ning iga kahe aasta tagant ühe paari uusi vatmanriidest pükse. Kuue kohta nimetas Haljala kihelkonnast Salatse külast pärit Hermann Länts, et kui see *„põrandal ise püsti ei ole seisand“*, ei ole seda vastu võetud. *„Nii keerd ja karm pidi lõng olema, et kuub püsti seisas“*. Alaliselt peres töötavale tüdrukule maksti igal aastal palgaks kaks särki, kaks paari linaseid käiseid, kaks takuriidest seelikut, kaks naela villu sukkade jaoks, viis paari pastlaid, iga kolme aasta sees üks villane seelik, uus vatmanriidest kuub ja uus kasukas.[738]

Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Vatku kuue-päeva perel pidi olema kaks hobust, neli künnihärga, kaks lehma ja neli lammast, suvivilja seemneks neli tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi.[739]

Aastail 1806–1807 M. von Dreyeri poolt koostatud Palmse mõisa atlase lisas olid nimeliselt ära toodud väljad, millel asusid Vatku külale kuuluvad põllumaad: Arro Welli, Joawesky Pold Welli ja Rehhetaggone Welli. Odrapõld Arro Welli oli kruusase ja liivase põhjaga, millel oli 6–15 tolli paksune, kohati punaka ja kohati musta põllukividega segatud mulla kiht. M. von Dreyeri hinnangu kohaselt kuulus ¾ sellest 2. viljakusklassi ja ¼ kuulus 3. viljakusklassi. Küla teine, ilma nimeta odrapõld oli paese ja liivase põhjaga, millel oli 4–9 tolli paksune, kohati hallika ja kohati musta, paekividega segatud mulla kiht. Pool sellest kuulus 2. ja pool 3. viljakusklassi. Rehhetaggone Welli asus paesel, kohati savisel ja saviliivasegusel põhjal, mida kattis 4–14 tolli paksuse mustja ja hallika, kohati liiva- kohati saviseguse mulla kiht. Väljast ⅔ kuulus 2. ning ⅓ kuulus 3. viljakusklassi. Rukkipõld Joawesky Pold Welli asus paesel põhjal, mis oli kaetud 4–8 tolli paksuse hallika, paekiviseguse mullaga. Pool väljast kuulus 2. ning pool 3. viljakusklassi[740]

[737] EKLA 38, 7: 206p–207, 215–215p.
[738] EKLA 38, 7: 216; EKM ERA II 198: 185.
[739] EKLA 38, 7: 216.
[740] EAA 1690, 1, 33: 62p.

Küla kuue-päeva perede valduses olev põllumaa oli jagatud nende võrdselt nii, et iga pere sai keskmise headusega põllumaale ümber arvestatult ühepalju maad (vt tabel 5).

Küla heinamaad kasvatasid tumerohelist aruheina. 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidid küla pered tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 512 saadu (41 933 kg) aruheina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine ja iga tuust leisikane (81,9 kg).[741]

Talurahvaseaduse arvestuse järgi pidi kuue-päeva perel olema nii palju põllumaad, et ta saaks külvata aastas ühele väljale kuus tündrit talivilja ning teisele väljale kaheksa tündrit suvivilja (otra ja kaera) ning lõikas sellelt – keskmise saagikuse juures 5½ seemet – 77 tündrit vilja, millest 14 tündrit läks seemneviljaks, 31½ tündrit kulus üheksaliikmelise pere (kolm meest, kolm naist, kolm last) toiduks, kuus tündrit mõisakoormiste tasumiseks ning 15 tündrit mitmesuguste muude vajaduste (eluhoonete remont, kala, soola ja raua ostmine, kiriku- jm maksude tasumine) rahuldamiseks. Pärast kõigi maha arvamiste tegemist pidi seaduse järgi jääma perele 10½ tündrit vilja kasumiks. Nagu viljasaagist, nii pidi ka heintest (30 koormat) kuue-päeva perele jääma kuuendik, ehk viis koormat kasumiks, kuna ülejäänud 25 koormat kulusid loomadele söödaks ning mõisakoormiste tasumiseks. Kui perele piisavalt põllumaad anda polnud võimalik, võis seda kompenseerida suurema heinamaaga.[742]

Tabel 5. Vatku perede kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[743]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Vatku	**2,25**	**2,46**	**6,50**	**7,10**	**86,92**	**94,96**	**95,83**	**104,70**	**31,46**	**34,37**	**11,50**	**12,56**	**234,46**	**256,15**
Hanso Jacob	0,63	0,68	1,46	1,59	21,73	23,74	23,96	26,17	7,86	8,59	2,88	3,14	**58,51**	**63,92**
Joseppe Hans	0,54	0,59	1,67	1,82	21,73	23,74	23,96	26,17	7,86	8,59	2,88	3,14	**58,64**	**64,06**
Petri Tönno	0,54	0,59	1,96	2,14	21,73	23,74	23,96	26,17	7,86	8,59	2,88	3,14	**58,93**	**64,38**
Johanni Johann	0,54	0,59	1,42	1,55	21,73	23,74	23,96	26,17	7,86	8,59	2,88	3,14	**58,39**	**63,79**

19. sajandi alguses vahetusid peremehed enamuses küla peredest. Hansurahval (*Hansorahwa, Jaaguhansu*) sai hiljemalt 1808. aastast peremeheks Hanso Jacobi poeg Hanso Jakobi Hans (1766–1812) ja seejärel tema poeg, nooruke Tenno (1796–1841) ning Juhani (*Johanirahwa*)

[741] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1690, 1, 33: 32, 57; DSHI 190 Estland 253: 5.

[742] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 30.

[743] EAA 1690, 1, 33: 59.

peremeheks oli hiljemalt 1801. aastast saanud Hansu poeg Juhhani Juhhan (1769–1845).[744] Joosepil (*Josepi*) oli juba enne 1795. aastat peremeheks saanud surnud Josepi Juhani kümme aastat noorem vend Josepi Hans (1746–1813), kelle poeg Jakob (1772–1836) võttis isalt ameti üle hiljemalt 1813. aastal. Petrijago (*Petri Jago*) peremeheks sai hiljemalt 1801. aastast Peteri poeg Petri Tenno (1765–1835), kes oli ametis ka 1811. aastal. Enne 1816. aastat oli ta aga sealt lahti saanud ning talus oli peremeheks Körwekõrtsi Jahni poeg Jacob (1792–).[745]

Foto 4. Vatku ja Rahkame perede kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. Suurendatult on esile toodud Rahkame kõrtsi nr 30x ning Vatku talude hoonete alune maa: Hansurahva nr 36, Joosepi nr 37, Petrijago nr 38 ning Juhani nr 39 (EAA 1690, 1, 33: 32)

1835. aastal said kõik pered endale perekonnanimed: Hansurahva pere sai nimeks Dambach, Joosepi pere Roopa, Juhani pere Kuurberg ning Petrijago uus pere Klemann. Petri Tenno,

[744] EAA 1864, 2, VI-54: 160p–161; EAA 1864, 2, VII-106: 382p; EAA 1864, 2, IX-96: 519p, 521p.
[745] EAA 1864, 2, V-48: 443; EAA 1864, 2, VII-106: 383p, 384p; EAA 1864, 2, IX-96: 520p.

Petrijago vana pere pea, sai perekonnanimeks Elberg, kuid pere hääbus tema surmaga 1835. aastal.[746]

Rendilepingud ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruandest nähtus, et varasemaga võrreldes nõuti kuue-päeva peredelt vaid üht hobust ja kahte härga, muus osas olid nõudmised samad. Aruandes ei kajastanud lehmade ja lammaste olemasolu ning tundub, et seda peredelt enam ka ei nõutud.[747] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Tabel 6. Kadrina kihelkonnakohtu koostatud Vatku küla perede raudvara aruanne 1819. aastal[748]

Peremehe nimi	Mitme päeva pere	Hobused	Härjad	Odra seemet (tünder)	Kaera seemet (tünder)	Adrad	Äkked	Vankrid	Reed	Kirved	Vikatid	Sirbid
Hanso Tönno	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Josepi Jakob	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Petri Jakob	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Juhhani Juhhan	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Porgaste Juhhan	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Rahkmakörtsi Jürri	2	1	–	2	1	1	1	1	1	1	2	2

Esimesed teadaolevad Vatku perede rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, pärinevad 1824. aastast Watko Juhani Juhani, 1826. aastast Josepi Hanso Jakobi ning 1829. aastast Petri Jakobi ja Hanso Tennoga. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse

[746] EAA.1864.2.VIII-130: 258p–260; EAA 1864, 2, IX-96: 520p.
[747] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.
[748] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *"keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida"* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *"ni paljo kui nende joud annab, jure teha"*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras"*, rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[749]
1860. aastate alguses hakati Palmse mõisas sõlmima rendilepinguid, millega viidi pered teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Vaatamata sellele, et lepingud sõlmiti igal aastal uuesti, on need säilinud ainult osaliselt ning mitte kõigi perede kohta. Nii on Vatku perede lepinguist teada Gusto Dambachi ja Joseph Ropa lepingud 1862. aastast ning Gusto Dambachi ja Gusto Kleemanni lepingud 1863. aastast. 1862. aastal esmakordselt sõlmitud lepingud deklareerisid: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, naddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla"*. Talu eest pidi iga pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 84 hõberubla aastas, rehepeksu asemel andma aga aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest küttepuid. 1863. aasta lepingud võtsid aga osa teotööst vabastamisest tagasi. Nii sätestas rendilepingu esimene punkt: *„Kõik mõisa teggo ja mud teod jätakse maha üksi agga wilja leikust arwamata mis wanna wisi jäeb"*. Iga pere pidi viljalõikuse ajal lõikama 12 vakamaad suvi- ja 12 vakamaad talivilja, iga vakamaa suurusega 400 ruutsülda ehk kokku neli hektarit ning tegema kartulipaneku või võtmise ehk muude sügiseste tööde juures mõisale 35 päeva 20 kopikase päevapalga eest. Kartulit võis võtta ka tükitööna, võttes neli vakamaad ja seejärel tegema veel kümme päeva, mille eest arvestati rendist maha seitse hõberubla. Mõisa nõudmisel pidi perest käidama fikseeritud hindadega vooris: kaks korda Tallinnasse või kolm korda Kundasse, saades esimesel juhul palgaks hõbedas kaks rubla ja 50 kopikat voorilt ning teisel juhul ühe rubla ja 75 kopikat voorilt; tegema kuus päeva sõnnikuveo ajal ja kuus päeva heinateo ajal, saades 50 kopikat päevas ning saatma kevadel 12-ks päevaks mõisa poisi või tüdruku 20 kopika eest päevas ning tegema küttepuid, mille tegemise ja veo eest maksti vastavalt puude pikkusele. Lisaks oli kõigi 1862. aastal uutel tingimustel

[749] EAA 876, 1, 112: 5–6, 11–12, 17–18.

rendilepingu sõlminud perede raharent tõusnud 120 hõberublani aastas. Samal ajal sõlmis Gusto Kleemnn oma esimese uutel tingimustel rendilepingu alles 1863. aastal, saades täpselt samad tingimused, kui teised pered aasta varem.[750]

Jaaguhansu, Joosepi ja Juhani talud müüs mõis päriseks 1877. aastal 4200 hõberubla eest ning Petrijago üksteist aastat hiljem ning oluliselt odavamalt, kui varem müüdud talud (tabel 7). Nagu näha jäi ainult Joosepile alles endine pererahvas, teised uued peremehed olid kõik küll Palmse mõisast, kuid mitte Vatkult.

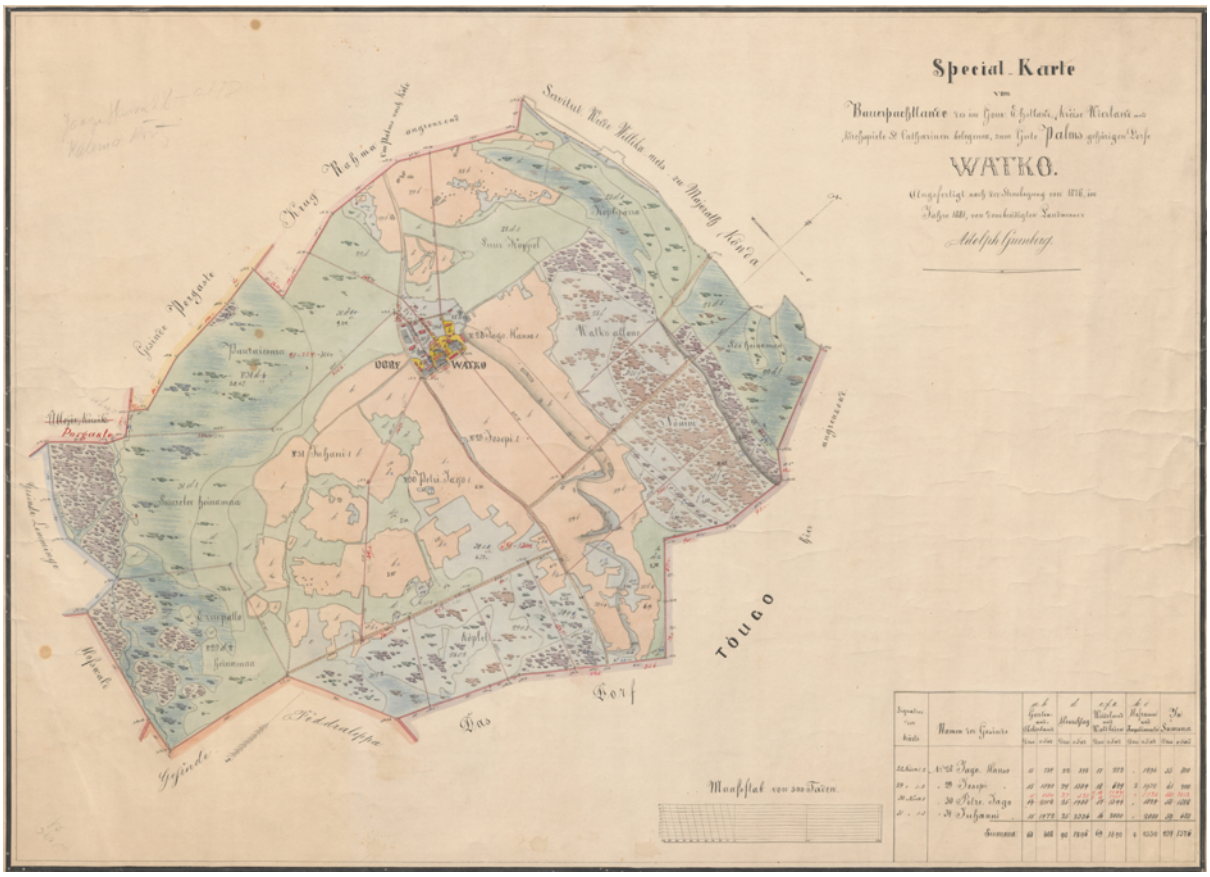

Foto 5. Vatku küla ja tema perede kõlvikud maamõõtja Adolph Grunbergi 1881. aastal koostatud kaardil (EAA 3724, 4, 1691: 1)

Vatku küla talude põlumaade kvaliteedist annavad põgusa ülevaate Petrijago peremehe Juhan Hirschfeldi ja Juhani peremehe Joosep Einholmi pöördumised *„Kõrgeste auustatud Eestimaa Ülem-takseerimise Kommisjonile“*. Neist esimese sõnul: *„Minu Petri Jago koha Põllumaa on kõik kehwa pae põhjaga ja hirmus wähese mula koraga ni, et tema mõnikord üsna ärakuiwab, mis saab Külwatud ja kui wähegi rohkest wihma on siis upputab wesi kõik wilja põlule ära. Nõnda ei ole siis kiwi kaljuga midaki paremaks tegemist loota wõimalik, ei ole temale krawid teha paas on kindel ja kõwa ja mulda tükati 2. ehk 3. toli pae peal“* ning teise sõnul: *„Johani talu põllumaa on*

[750] EAA 876, 1, 113: 15–15p, 17–17p, 28–29, 35–35p, 60–60p.

osalt paekiwi ja kruusi põhjaga, mille mulla pind wäga õhukene, osalt madal kus wesi wilja ära rikub ja kus wõimalik ei ole põlluga mingi uuendust ette wõtta".[751]

Kuna kirjad kirjutati eesmärgiga talu hindamisel tõstetud maksukohustust vähendada, ei vasta nende pessimistlik toon ehk päriselt tõele.

Tabel 7. Vatku külas mõisalt välja ostetud talud[752]

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
1	Jaaguhansu	55,33	Joosep Naan	1877	4200,00
2	Joosepi	61,17	Joosep Roopa	1877	4200,00
3	Petrijago	60,85	Juhan Hirschfeld	1888	3000,00
4	Juhani	59,29	Joosep Einholm	1877	4200,00
5	Porgaste	63,28	Madis Adler	1877	5500,00

Enne müümist lasi Alexander von der Pahlen ehitada kõigile küla taludele ühesugused uued elumajad. Heiki Pärdi iseloomustuse kohaselt esindasid küla südamesse rajatud Joosepi, Juhani ja Petrijago talude uued elamud *„tollast suurmoodi historismi – kõik nad olid ehitatud nn šveitsi stiilis, mida iseloomustab puumajade rohke kaunistamine saelõikepitsiga. [...] Peetrijaagu poolkelpkatusega kaheosalise välislaudisega palkmajas on neli tuba, keset maja suur pikk köök, selle otsas väike sahver, esiküljel veranda ja tagaküljel trepikoda. On säilinud vana valgeks krohvitud tellistest leivaahi, alles on ka vanad põrandad ja laed. Verandalt , mille sisenurkades on ainulaadsed reljeefse siksakilise puulõikega nurgapostid , viib esikusse väga kaunite detailidega tahveldatud tiibuks"*.[753]

Porgaste veskikoht

Porgaste vesiveskit mainiti kirjalikes allikates esmakordselt pärast Liivi sõda. Rootsi valitsuse poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil annetas Pontus de la Gardie Metztackenitele Rootsi riigi teenimise eest Liivi sõja ajal veskikoha.[754] Tõenäoliselt oli annetatud kohaks ühe adramaa suurune Porgaste vesiveskikoht (*Porchas Quarn*), mis Engel Hartmanni järgi kuulus 1583. aastal Palmse mõisale.[755]

17. sajandil Porgaste kirjalikes allikates ei esine ning järjepidevaid andmeid seal elanud inimestest saab alates 1711. aastast, mil pere esineb Palmse mõisa katkunimekirjas. Kuna pere oli veelgi üksildasemas kohas kui Vatku, ei jõudnud sinna ka katk ning kõik kolm Porkaste Arendti (Arn)

[751] EAA 854, 5, 668: 20, 23p.
[752] Maa Walla Kuulutaja, 1878, nr 1; 1883, nr 9; 1889, nr 6.
[753] Pärdi H. Lahemaa taluarhitektuuri muutumine ja eripära aastatel 1860–1940. Uusaegsed taluelamud. – Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest, Tallinn 2010, lk 89–91.
[754] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.
[755] AM 92, 1, 25: 225p.

pereliiget – Arendt, tema abikaasa Mall ja poeg Hans – jäid ellu.[756] Kadrina koguduse 1711–1734. aasta meetrikaraamatu järgi elas Porgastel siiski oluliselt rohkem inimesi kui katkunimekirjas üles tähendatud – maksimaalselt võis neid olla kuni kaheksa meest ja kuus naist, kuid tõenäoliselt siiski ehk mõnevõrra vähem.[757] Nii näiteks sündis Porgaste Arni Hansu poeg Johann 1710. aastal, kuid oma abikaasa Muike Vanapere Hansu tütre Elßiga abiellus Hans kirikukirjade järgi alles 1712. aastal.[758] Samuti oli peres sulaseid ja tüdrukuid.

Porgaste Arendt oli sündinud millalgi enne 1689. aastat Joaveski möldri Hansu ja tema abikaasa Malle peres. Mall oli sündinud 1632. aasta paiku ning abiellus Hansuga 1649. aastal. Pärast Hansu surma 1689. aastal oli ta 40 aastat lesk ning suri 6. märtsil 1729.[759]

Mõisa 1723. aasta vakuraamatu järgi oli Porgaste (*Porkatz*) ½ adramaa suurune vesiveskikoht, mille pidamise eest maksis mölder Porkasse Arend mõisale 8 riigitaalrit ja oli selle eest vabastatud nii teotööst kui ka naturaalandamitest mõisale.[760]

Tabel 8. Elanike arv Porgaste peres adramaarevisjonide andmeil 1726–1739[761]

Aasta	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1726	1	3	1	2	3	1	1	1	**13**
1732	1	3	1	1	4	2	1	2	**15**
1739	1	2	1	2	3	0	2	1	**12**

Seda, et Porgaste peres oli oluliselt rohkem elanikke kui katkunimekirjas, kinnitavad ka 1726., 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjonide andmed, mille kohaselt pere liikmete arv oli vahemikus 12–15 inimest (tabel 8). Üldjuhul oli meeste osakaal peres suurem kui naistel.

Tabel 9. Loomade arv Porgaste peres adramaarevisjonide andmeil 1732–1739[762]

	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	3	1	4	6	4
1739	2	2	5	6	8

1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi pidi Porgaste Arend tasuma samasuguseid makse nagu teisedki pooladrikud: pidi tegema aasta ringi nädalas kolm päeva rakmetegu ning kolm päeva jalategu suvisesel vaimudeajal (Jüripäevast Mihklipäevani) tasuma kaheksa kopikat rahas ning

[756] EAA 3, 1, 445: 23.
[757] Trumm U. Palmse mõisas pärast katkuepideemiat 1711. aastal elanud inimesed – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2017, Rakvere 2017, lk 100, 16–117. E-raamat. http://www.rehbinder.ee/sites/default/files/inline-files/SA_Virumaa_Muuseumid_ Toimetised_2017-_0.pdf (11.04.2020)
[758] EAA 1227, 3, 1: 7p, 383.
[759] EAA 1227, 3, 1: 409.
[760] DSHI 190, Estland 245: 7p.
[761] EAA 3, 1, 460: 82p–83; EAA 3, 1, 469: 2p; EAA 3, 1, 475: 14p.
[762] EAA 3, 1, 469: 2p; EAA 3, 1, 475: 14p.

andma mõisa kolm tündrit rukist ja kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, ühe lamba ja kana, 30 muna, koorma heinu ja ketrama kolm naela lõnga.[763] 1739. aastal maksis ta aga oma teotöö ja veski eest mõisale kaheksa riigitaalrit ning andis kolm tündrit rukkeid, kolm otri, kaks kaeru ja ühe lamba.[764]

Foto 6, 7. Arendt ja Mall Porggaste vitraažvapid Ilumäe kabeli aknalt (Fotod: Stanislav Stepaško)

Küllap tõi veski pidamine Porgaste Arendile piisavalt sisse, et ta võis oma varast ka Jumalale tänuohvreid tuua. 1727. aastal kinkis ta Kadrina kirikule pronksist valatud kroonlühtri, mille kerale on graveeritud annetustekst: AREND BURCHARTZ OMMA NAISE MALLEKA OLLEME SE KRONE KINCKENUT CATRINA KIRCKOISE SESUHRE JUMMALA JA

[763] EAA 3, 1, 469: 7p–8.
[764] EAA 3, 1, 475: 14p–15.

DEMMA PÖHHA KOIJA AUWUX ANNO 1727 21 MAY PALMSE WALLAST MÖLLER.[765] 1886. aastal, mil Kadrina kiriku vanad kroonlühtrid maha võeti ja ära puhastati, kirjutati pühendusest toonases ajakirjanduses mitmel korral.[766] 1734. aastal kinkis Porgaste Arendt Ilumäe kabelile kellad, tingimusel et neid pidi tema ja tema omaste matmisel tasuta löödama.[767] 1729. aastaga on dateeritud klaasimaalija Daniel Öhlersi maalitud Arendt ja Mall Porggasti vitraažvapid Ilumäe kabeli akendel (foto 6, 7).

Kui pikalt Arend ja Mall veskit pidasid pole teada, kuid 1765. aastal oli seal ametis Porgaste Mölder Maddis, kes Haljala kihelkonna kirikuraamatu andmeil abiellus nimetatud aasta novembris Loobu Möldri Juhhani lese Mallega.[768]

Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal revisjone enam läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Kuna pärast 1734. aastat pole säilinud ka Kadrina kihelkonna kirikuraamatuid, saab andmeid inimeste kohta (mõninga erandiga) alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. 1782. aasta hingeloendi järgi oli Porgaste veskikoha peremeheks 1719. aasta paiku sündinud Porgaste Josep ja perenaiseks 1746. aasta paiku sündinud Els. Paraku pole võimalik seostada Josepit varem Porgastel elanud perega, samuti pole ka meetrikaraamatust võimalik leida ühtegi sobival ajal sündinud Josepi nimelist isikut. Josep ja Els surid mõlemad enne 1795. aasta hingeloendit ning peremeheks sai tema poeg 34-aastane Arend (1761–1802), kes oli abielus Kolga mõisast pärit 35-aastase Madliga. Kuna nende vanem poeg Josep oli Arendi surres peremeheks liiga noor ning võeti pealegi mõisa teenijaks, sai uueks peremeheks pere senine sulane Porgaste Peter (1763–1827), kes oli abielus Elsiga.[769]

Ilmselt oli Arend enne surma pikemalt haige, sest ta andis ilmselt sajandivahetuse paiku oma veski rendile Jera Juhani pojale Juhanile, kes tegi veskis kapitaalremondi ja maksis veski rendiks (pole selge, kui pika perioodi jooksul) 100 rubla ja viis tündrit vilja. Lisaks ehitas ta endale veski juurde 30 rubla maksnud elamu. Pärast Juhani surma 1809. aastal läks veski rendileping üle tema vennale Dietrichile, kelle käes see oli 11 aastat. Viimane saanud veskist aastas sissetulekut üle 20 tündri vilja. Veski rendilepingu lõppemisel maksis Porgaste Johan (Juhhan) talle veski juures tehtud remondi ja rendilepingu lõpetamise kuludeks 190 rubla raha ja viis tündrit vilja.[770]

[765] EAA 1227, 1, 30: 52; https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=16940 (12.04.2020)
[766] Postimees, 1886, nr 5; –mp–. Kadrina kihelkonnast. – Ristirahwa Pühhapäewaleht, 1886, nr 13.
[767] Tarvel E.
[768] EAA 1224, 3, 2: 61.
[769] EAA 1864, 2, V-48: 456; EAA 1864, 2, VI-54: 150, 167.
[770] ERA 876, 1, 21: 21–22.

Foto 8. Porgaste pere nr 51 kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel (EAA 1690, 1, 33: 36)

1805. aasta vakuraamatu järgi oli Porgaste Peter kuue-päevamees, kes pidi kandma mõisa ees samasuguseid kohustusi nagu need olid eespool kirjeldatud Vatku kuue-päevaperedel. Porgaste pere kasutatavad kõlvikud olid kujutatud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri koostatud atlase kaardilehel (foto 8, tabel 10) ning kirjeldatud selle lisades. Kirjelduse kohaselt kuulus perele rukkipõld Ladiko Welli, mille kruusasel aluspõhjal oli 5–9 tolli (13–23 cm) paksune liiva- ja põllukividega segatud halli mulla kiht, millest ⅔ kuulus 2. ja ⅓ kehvemapoolsesse 3. viljakusklassi. Pere odrapõllu – Asso Welli – aluspõhja moodustas

savisegune liiv, mille peal olev 6–10 tolli (15–26 cm) paksune liivasegune halli mulla kiht kuulus 2. viljakusklassi. Kesapõllu – Essimenne Wälli – aluspõhja moodustas liiv, mille peal oli 5–8 tolli (13–20 cm) paksune punaka liivaga mullakiht millest ⅓ kuulus 2. ja ⅔ kehvemapoolsesse 3. viljakusklassi. Pere hajali paiknevate põllutükkide aluspõhja moodustas liiv, millel oli 3 – 5 tolli (8–13 cm) paksune liivase mulla kiht, mis kuulusid kõige kehvemasse 4. viljakusklassi.[771] Pere käsutuses olevas koplis ja heinamaadel kasvatas tumeroheline rohi, millest ⅛ moodustas pajuhein ja ⅞ aruhein. Seega pidi Porgaste pere 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt tavalisel heina-aastal saama oma heinamaalt 30 saadu (2457 kg) pajuheina ja 132 saadu (10 810 kg) aruheina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümme tuustine ja iga tuust leisikane. Pere käsutuses olev kõlbmatu maa oli võsastik, mida kasutati karjamaana.[772] Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni poolt 19. sajandi algul koostatud mõisa kirjelduse järgi paiknes ühe käiguga Porgaste vesiveski puithoones.[773]

Tabel 10. Porgaste pere kasutatavad kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri koostatud atlase järgi.[774]

Pere	Aiamaa		Põllumaa		Koppel		Heinamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Porgaste	**0,75**	**0,82**	**13,29**	**14,52**	**3,71**	**4,05**	**26,54**	**29,00**	**3,42**	**3,73**	**64,38**	**70,33**
Rukkipõld			4,13	4,51								
Odrapõld			4,08	4,46								
Kesapõld			5,08	5,55								
Hajali põllud			4,54	4,96								

Juba enne Peteri surma sai Porgastel peremeheks Arendi teine poeg Johann (1788–1838), kes 1823. aasta aprillis sõlmis mõisaga Porgaste talu kasutamise kohta rendilepingu, mille tingimused olid sarnased eespool kirjeldatud Vatku perede lepingutes olevate tingimustega, kuid lisaks pidi Johann maksma iga-aastaselt veel 5 rubla renti oma veski eest.[775] 1835. aastal pandi talle ja tema pereliikmetele perekonnanimeks Mühlmann.[776] Johan Mühlmanni surmaga nende perekond hääbus ja veskikoha uueks peremeheks sai Võhmast Reo perest pärit Gusto Muik.[777] 4. mail 1860 sõlmis ta mõisaga rendilepingu Porgaste veskikoha peale, millega läks täielikult üle raharendile, makstes talukoha kasutamise eest 85 hõberubla ja veski kasutamise eest 5 hõberubla aastas, kokku

[771] EAA 1690, 1, 33: 44, 59, 62.
[772] Eestima Tallorahwa Seädus... lk. 12; EAA 1690, 1, 33: 36, 58; DSHI 190 Estland 235: 5.
[773] EAM 70, 1, 3: 48p, 49p.
[774] EAA 1690, 1, 33: 58.
[775] EAA 876, 1, 112: 3–4.
[776] EAA 1864, 2, VIII-130: 265p–266.
[777] EAA 1864, 2, IX-96: 535p–536.

90 rubla, rehepeksupäevade kompenseerimiseks andis ta aga iga aasta lõpus mõisale tündri rukist. Ainus mitterahaline kohustus, mis perele langes oli talvel üheksal päeval vooris käimine. Rendiraha maksti kahes võrdses osas 1. märtsiks ja 1. septembriks. Raha asemel võis rentnik anda mõisale ka kartuleid, kuid mitte rohkem kui 40 tündrit aastas. Kartulite hind arvestati viina hinna järgi: *„kümme tündred kartuhwled sawad ühe wadi wiina wäärt arwatud, ja igga aastaga wiina hinna järrele kartuhwle hind pandud, wiina hinnaks agga arwatakse keskmine hind sest mis kubbermango tseitungide järel wiin sab 18st Rojakuu pääwast sadik senni kui 1e Paastukuu pääwani müdud“*.[778]

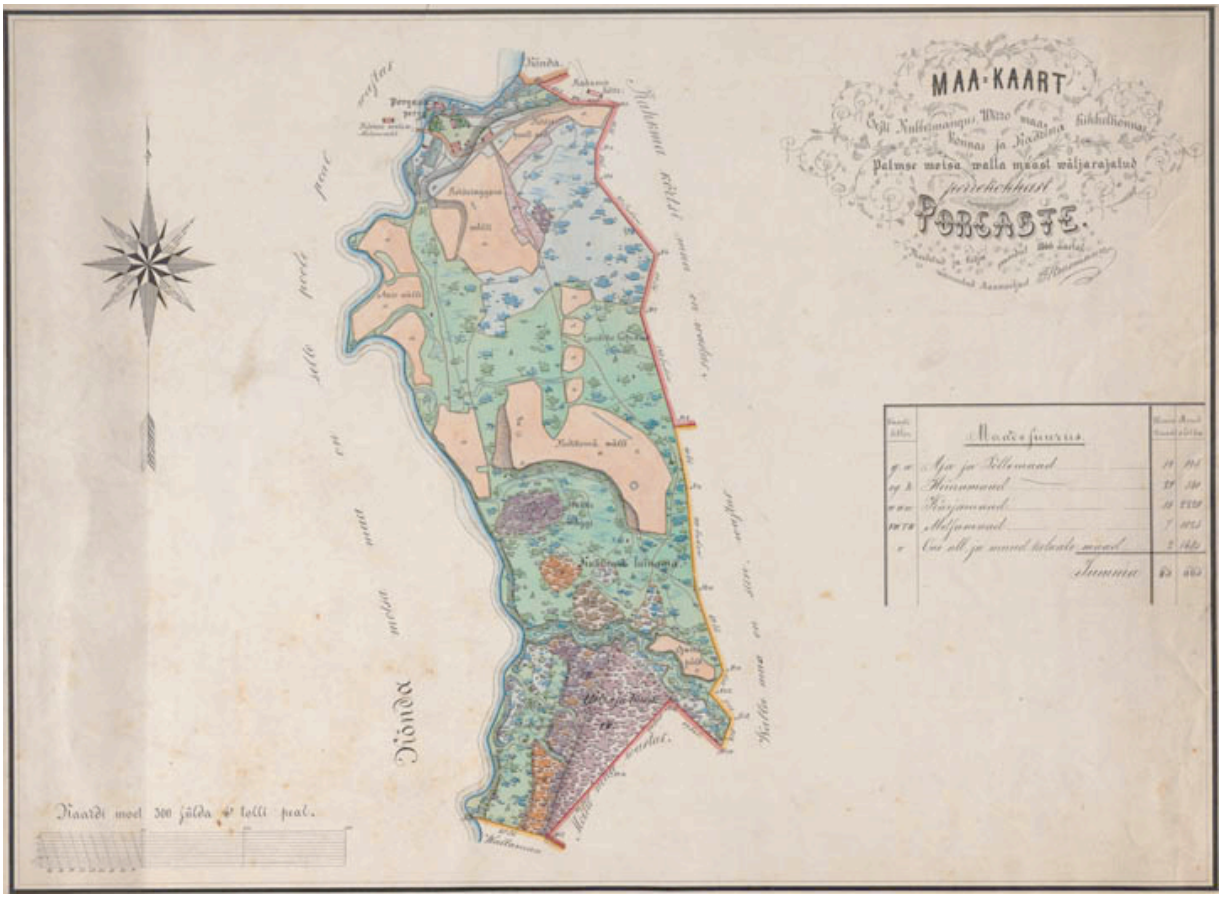

Foto 9. Porgaste talu kõlvikud 1866. aastal maamõõtja F. Krusmanni koostatud plaanil (RM 1524 Ar$_1$ 614:4)

Viina hind kõikus aga üsna suures ulatuses. Kui näiteks 1860. aasta aprilli lõpus maksis vaat 50% viina ainult 7¾–8 hõberubla, siis oktoobris juba 9½ rubla, 1861. aasta veebruaris 12 rubla ja oktoobri alguses juba 16 rubla. 1862. aasta veebruari lõpuks oli see langenud 12½ rublani ning oli oktoobris 13 rubla. 1863. aasta novembriks oli viina hind langenud taas 8 rublani vaadilt.[779] Seega võis rentnik ainult kartulite müümisega teenida heal aastal isegi kuni ⅔ rendirahast, halval aastal

[778] Roojakuu – oktoober; paastukuu – märts. EAA 876, 1, 113: 1–1p.

[779] Getreide Preise. – Эстляндские губернские ведомости/Estländische Gouvernements-Zeitung/Eestimaa Kubermangu Teataja, 1860, nr 35, 79; 1861, nr 17, 80; 1862, nr 79; 1863, nr 90; Getreide Preise. – Revalsche Zeitung, 1862, nr 45.

oluliselt vähem. 1863. aastal Gusto Muikiga sõlmitud rendilepingus ongi mõisa poolne kartulite ostmise kohustus lepingust välja võetud ning talu rendihind tõusnud 120 hõberublani.[780]

Porgaste ostis pärast talu kruntiajamist 1866. aastal mölder Julius Behm, kellelt selle päris Juliane Behm, kes ise talu pidama ei hakanud vaid rentis selle välja. Ilmselt oli tegu üsna konfliktse daamiga, sest temaga seotud kohtuasju pidi Kadrina kihelkonnakohus alates 1872. aastast mitmeid kordi harutama. Nagu kohtuprotokollist selgus, töötas Porgastes 1871. aasta paiku ja ka hiljem villakraasimisvabrik.[781] Villaveskit (*Walkmühle*) oli kujutatud ka Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud mõisa kaardil.[782]

1877. aastal ostis Porgaste veskikoha endale 5500 hõberubla eest Kuusalu kihelkonnast Kolgast pärit Madis Adler, kellel oli mängida oluline roll Käsmu merekooli rajamisel. 1880. aastal valiti ta juhtima Käsmu ning lähema ümbruskonna elanikkudest koosnevat komiteed, mille eesmärgiks oli Käsmu merekooli asutamine ja seejärel ka pidamine. M. Adler asus kirjavahetusse Moskva Mereasjanduse Edendamise Seltsi esimehe Krishjan Waldemarsiga, kes 1882.–1883. aastal ka ise Käsmus kohal käis. Tema toetusel saadigi 1884. aastal Vene valitsuselt luba kooli avamiseks. Kuna aga M. Adler proovis esimese õppeaasta järel teistest komitee liikmetest mööda minnes, tuua kooli Käsmust üle Võsule, puhkes komitees konflikt, mille tõttu see 1885. aasta sügisel täies koosseisus tagasi astus. Uutel valimistel M. Adlerit enam komiteesse ei valitud ning kool jäi Käsmu edasi.[783] M. Adler suri 1887. aastal ning koht läks edasi tema pojale Arthurile, kellel aga talupidamine hästi ei õnnestunud. 16. veebruaril 1912 pandi A. Adleri Porgaste talu Doni põllupanga nõudmisel 5668 rubla ja 76 kopikalise võla tõttu Tallinna ringkonnakohtu otsusega enampakkumisele.[784] 1914. aastast alates elaski A. Adler Rakveres.[785]

Rahkema kõrts

Rahkema kõrtsikoht asus Kolgast Porgasteni ja sealt edasi Palmse kaudu Sagadi ja Vihulani kulgeva tee ääres, Porgaste veski juures üle Loobu jõe kulgeva Porgaste silla läheduses.

Kõrtsi (*Rach Keme Krug*) on esmakordselt kirjalikult nimetatud ja kujutatud 1770. aasta Palmse mõisa kaardil. Siis valas seal jooke välja kõrtsmik Ado.[786] 1782. aasta hingeloend nimetas Rachkeme peremeheks Abramit (1743–enne 1793) ja 1795. aasta hingeloend Jacobit (1745–

[780] EAA 876, 1, 113: 34–34p.
[781] ERA 876, 1, 28: 124p–125, 128jj, 131; EAA 876, 1, 251: pagineerimata.
[782] RM 7045 Ar$_1$ 2099:1.
[783] EKLA, f 199 m 57, 270/5 (III.7) < Haljala khk. - Helmi Aspel (1931); Käsmu merikool. – Wirulane, 1925, nr 20; W. K. Pilk Käsmu merekooli minevikku. – Waba Maa, 1927, nr 159.
[784] Tallinna Teataja, 1912, nr. 295.
[785] EAA 1227, 1, 133: 205.
[786] EAA 1690, 1, 35: 1.

1816), kes oli enne kõrtsmikuks saamist olnud Tõugul Jürri Josepi sulane. Ühes kõrtsiga oli ta kaasavaraks saanud ka Abrami lese May, kellega ta hiljemalt 1793. aastal juba abielus oli.[787]

1805. aasta vakuraamatu kohaselt oli Rahkema kahe-päeva koht, mis pidi tegema suvel 44 päeva ja talvel 56 päeva korralist rakmetegu ning suvisel vaimudeajal (Jüripäevast kuni kolm nädalat pärast Mihklipäeva) korralist jalategu 46 päeva ning erakorralist jalategu suvel 23 ja talvel 31 päeva. Selleks pidi peres pidevalt olemas olema kaks tööjõulist meest ja kaks naist. Maksudena pidi pere andma mõisale 10 leisikat heina (üks saad = 82 kg) ja ühe piimapüti, mis ümberarvestatuna rukkile tegi kaks toopi rukist aastas. Riigile pidi pere tasuma 3 rubla ja 18 kopikat pearahamaksu, andma magasini aastas ühe vaka rukkeid ja neli toopi otri ning postimoonaks ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kaks leisikat heinu.[788] Rahkema kõrtsi kahepäevakoha põllud olid liivasel põhjal, mille peal oli 4–6 tolli (10–15 cm) paksune liivase mulla kiht ning need kuulusid 3. viljakusklassi.[789] Pere koplis ja heinamaadel kasvas ⅓ ulatuses pajuhein, ⅔ ulatuses aruhein. Seega pidi Rahkema kõrtsi pere 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt tavalisel heina-aastal saama oma heinamaalt 19 saadu (1556 kg) pajuheina ja 24 saadu (1966 kg) aruheina ehk kokku 3522 kg heinu.[790]

Tabel 11. Rahkema kõrtsi pere kasutatavad kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri koostatud atlase järgi.[791]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Rachkma Körzi Jacob	**0,17**	**0,18**	**1,17**	**1,27**	**6,00**	**6,56**	**6,08**	**6,65**	**13,42**	**14,66**
Rukkipõld					0,63	0,68				
Odrapõld					0,58	0,64				
Kesapõld					1,46	1,59				
Vatku küla põllust					3,33	3,64				

Vahetult enne 1816. aasta hingeloendit kõrtsmik Jakob suri, kuid ilmselt oli tema poeg Jurri sel ajal kõrtsipidamiseks veel liiga noor ning figureeris 1834. aasta hingeloendis hoopis Muike karjamõisa kupjana. Kõrtsi hakkasid aga pidama Josep (1786–1842) ja tema abikaasa Mai, kes olid Rahkemale ümber asustatud Võsult. Tegemist oli küll Vatku oma inimestega, sest Josep oli Joosepi pere peremehe Hansu Jacobi kõige noorem vend. 1835. aastal anti talle nagu vennalegi

[787] EAA 1864, 2, IV-4: 362p; EAA 1864, 2, V-48: 445; EAA 1864, 2, VII-106: 385p.
[788] EKLA 38, 7: 207p–208.
[789] EAA 1690, 1, 33: 44, 59, 62–62p.
[790] Eestima Tallorahwa Seädus... lk. 12; EAA 1690, 1, 33: 32, 60; DSHI 190 Estland 235: 6.
[791] EAA 1690, 1, 33: 60.

perekonnanimeks Roopa.[792] Pärast Josep Roopa surma sai uueks kõrtsmikuks tema poeg Hans, kes oli samas ametis ka 1858. aastal.[793]

1827. aastal on sõlmitud rendileping Rahkema kõrtsi pidamiseks. Millegipärast on lepingu sõlmijaks nimetatud Rahkeme Jakob, kuigi kõrtsmikuks oli juba tükk aega olnud Josep. Ilmselt sai viga võimalikuks ka seetõttu, et Josep ei osanud lugeda ega kirjutada ning tema allkirja asendasid kolm risti. Lepingu tingimused olid samad, kui eespool Vatku perede rendilepingutega seoses juba kirjeldatud.[794] Kahjuks pole säilinud kõrtsi rendilepingut 1860. aastatest, kuid mõisa aruannatest selgus, et majandusaastal 1878/1879 oli rendisumma Rahkema kõrtsi eest teiste kõrval üsna väike, ainult 75 rubla ja kaheksa abiteopäeva aastas.[795]

1885. aastal kirjutas Rahkema kõrtsist pikema negatiivse alatooniga kirjutise ajaleht Wirulane:

> Suurem jagu kõrtsisid on ikka tähtsate teede ääres, aga meie Palmse walla Rahkmäe kõrts on hoopis kõrwalises kohas, kuhu hobusega teekäiad palju ei puudu, sest seal on wäga waene tee, mida ialgi ei parandata. Aga seda enam käiwad lähidal olema küla nooremad inimesed, enamiste teenrid sinna kõrtsi kokku, wiidawad seal laupäewa õhtaid ja pühapäewi ning teewad enestele ja ka oma leiwawanematele suurt kahju. Selle kahjulise elu kautamiseks palusiwad tähendatud küla peremehed 1881 aastal Palmse mõisa pärishärrat, et ta kõrtsi kinni paneks, ning peremehed tõutasiwad omalt poolt kõrtsi rendiraha maksta, mis mitte suur ei olnud. Härra lubas ka lahkeste nende soowi kohe 1882 aasta hakatusega täita. Aga ei tea, mis seal wahele tuli, kõrtsipidamine läks ikka edasi ja pealegi oli niisugune mees kõrtsmikuks, kelle südamele auusa kombe ja seadusliku korra wastu toimetamine hästi armas näikse olema. Näituseks piditi teda mullu aastal neli korda trahwima; aga sellest hoolimata on ta oma pahades kombedes siiski jälle nii kaugele astunud, et selle aasta küinla kuul tema peale mitu rasket tõepõhjalist sõnumit kohtu ette toodi. Asjad oliwad nõnda, et walla walitsus wähemaga enam ei wõinud toime saada, kuid pidi kõrtsis müimise nii kauaks kinni panema kuni kõrgem kohus asja läbi waatab ja kindlamat otsust annab. Aga mõne päewa pärast laskis mõisa politsei jälle kõrtsi lahti teha ja kõrtsmik on ikka seesama. Palju wõib niisugusel luol korralise elu edenemisest rääkida![796]

Vaatamata sellele, et mõisa 1885/1886 majandusaasta sissetulekute real Rahkema kõrtsi teiste hulgas enam ei esine, tegutses kõrts siiski edasi.[797] 1898. aastal vahendas ajaleht Postimees teadet Joaveski vabriku tööliste pühapäevaõhtusest kaklusest, mille käigus nad *„ühe Palmse mehe koguni ilma süüta koledasti läbi peksnud“*.[798] 20. oktoobril 1899 otsustas Kõnnu valla täiskogu *„ülemale poole“* palvekirja saata, et ühes valla alal olevate kõrtsidega suletaks ka Rahkmäe kõrts, mis asus otse valla piiril.[799]

---

[792] EAA 1864, 2, VII-106: 383p; 385p–386; EAA 1864, 2, VIII-129: 469p, 487p–488; EAA 1864, 2, VIII-130: 259p; EAA 1864, 2, IX-96: 521p–522.
[793] EAA 1864, 2, IX-96: 521p–522; EAA 1864, 2, X-202: 567p–568.
[794] EAA 876, 1, 112: 13–14.
[795] EAA 4924, 1, 6087: pagineerimata.
[796] Wirulane, 1885, nr 12.
[797] EAA 4924, 1, 6087: pagineerimata.
[798] Postimees, 1898, nr 162.
[799] Postimees, 1899, nr 236.

Võhma ajalooline õiend

Võhma küla on üks Palmse mõisale kuulunud põlisküladest, mis on samas paigas asunud vähemalt muinasaja lõpust alates. Keskajast ja Rootsi ajast (13.–17. sajand) on Võhma kohta kirjalikke allikaid äärmiselt vähe, mistõttu keskendub ka käesolev ülevaade peaasjalikult 18. sajandist ja hilisemast ajast pärinevate allikate ja neist tuleneva tutvustamisele.

Võhma muinasaja lõpul ja keskajal

Võhma küla (*Wames*) kirjalik esmamainimine oli 28. mail 1287, mil Taani kuningas Erik VI Menved (1286–1319) kinnitas Tallinna Püha Mihkli (Miikaeli) tsistertslaste nunnakloostri abtissile tema isa Erik V poolt kloostrile annetatud valdused ühes kõigi neil olevate vabaduste, õiguste ja privileegidega.[800] Kuna tegemist oli lääniõiguste kinnitamisega, võib arvata, et läänistus oli tehtud millalgi Erik V valitsemisajal, ajavahemikus 1259–1286.[801]

Vaatamata sellele, et küla pole mainitud Taani hindamisraamatus oli see tõenäoliselt olemas ja asus püsivalt ühel ja samal kohal juba muinasaja lõpust alates. Küla alalt korjatud pinnaleiud näitasid, et asulakoht elati muinasaja lõpust läbi kesk- ja uusaja kuni tänapäevani välja. Võhmast on teada ka külakalme, mille rajamine võis ulatuda isegi muinasaega. Küla maakasutussüsteemide uurimisel selgus, et küla 19. sajandi alguse kaartidelt (foto 1) tuntud põllud rajati juba 7.–8. sajandi paiku ning need olid kasutusel sisuliselt kuni 19. sajandi II pooleni, mil toimus talumaade kruntiajamine.[802]

Kuna Võhma kuulus kuni 1510. aastani ühele omanikule – Tallinna Püha Mihkli (Miikaeli) tsistertslaste nunnakloostrile – ega olnud temaga seoses piiri- või muid kohtuvaidlusi, ei esine küla kirjalikes allikates rohkem kui Mihkli kloostri võltsürikutes, mille valmistamisajaks Paul Johansen ja talle tuginev Enn Tarvel peavad 15. sajandi esimesi aastakümneid. Küla esines neis nimekujul *Womes* ja *Wames*.[803]

1510. aastal vahetas tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu, millega ka Võhma küla läks viimase valdusse.[804] 1522. aasta Mardipäeval andis ta selle aga Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dyrick Metzenstakenile.[805]

---

[800] Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval, 1853, Sp. 637–638, nr 514.
[801] Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 26.
[802] Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 231–236, 263, 268.
[803] Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst regesten (LUB). Herausgegeben von F. G. v. Bunge, Bd. I. Reval 1853, Sp. 630, nr 508; Johansen, P. Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostri asutamine. – Kaugete aegade sära. lk. 140; Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 27–28.
[804] EAA 854, 2, 393: 1
[805] EAA 1690, 1, 2: 1; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.

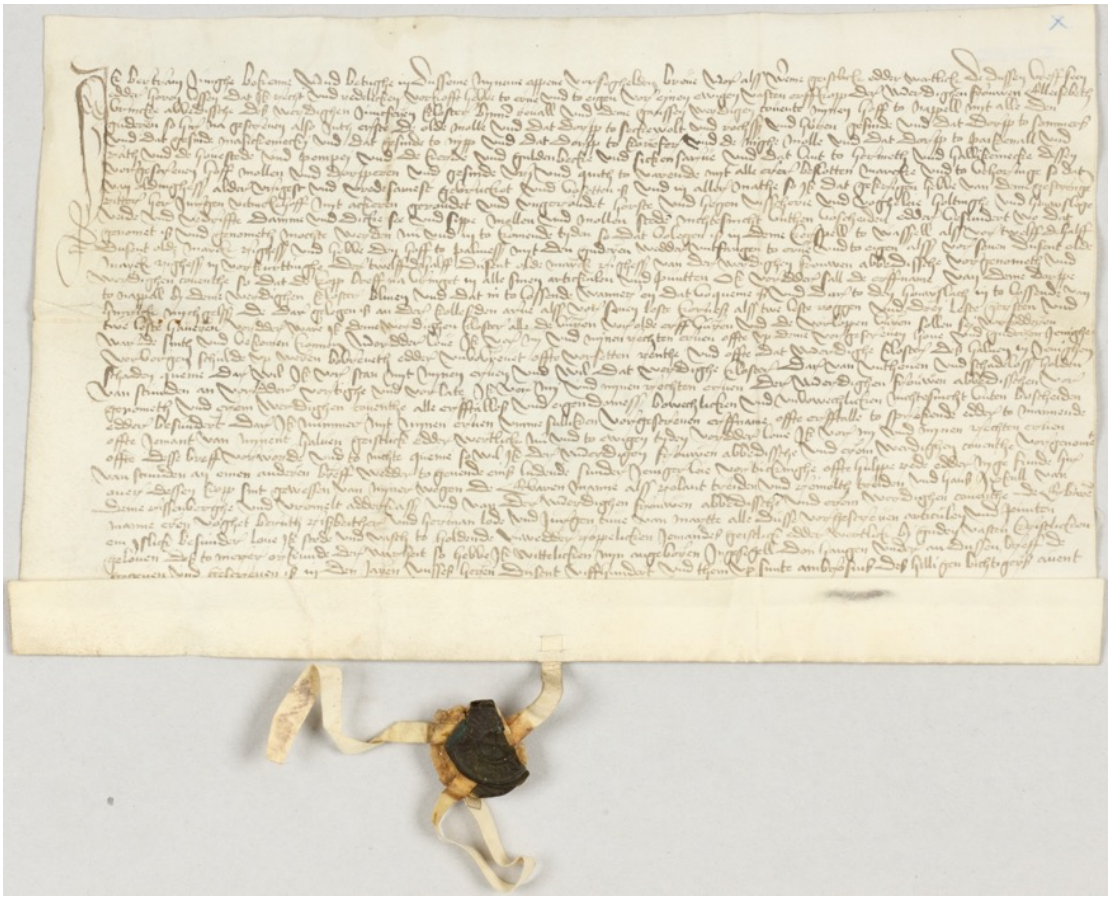

Foto 1. Leping, millega tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke vahetas 1510. aastal Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu (EAA 854, 2, 393: 1)

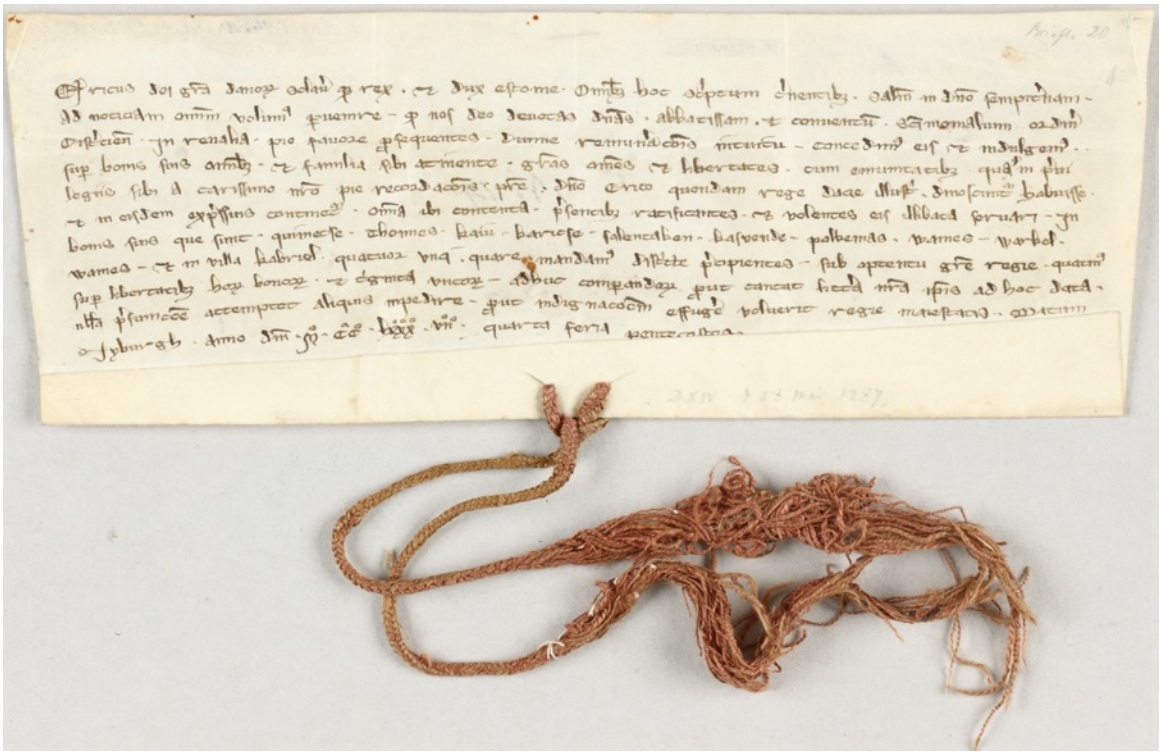

Foto 2. Bertram Junge andis Palmse mõisa 1522. aasta Mardipäeval Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dyrick Metzenstakenile (EAA 854, 2, 358: 1)

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil esitasid Palmse omandipaberid Marcus Metztackeni pojad Arendt ja Dietrich, kes olid Rootsi kuninga teenistusse Mõisa suuruseks oli 21 adramaad ning selle koosseisu kuulus ka Võhma (*Wambs*).[806] Engel Hartmanni järgi oli Võhma (*Wehomal by*) suuruseks 1583. aastal seitse adramaad.[807]

1598. aastal Dietrich Stricki ja mõisa alaealise pärija Arend Metztackeni eestkostjate vahel sõlmitud mõisa rendilepingust selgus, et üks adramaa Võhmast (*Waymist*), Uusküla ja Joaveski vesiveski olid enne rendilepingu sõlmimist panditud 2000 riigitaalri eest Jürgen von der Hoyele. D. Strick maksis renti aastas 300 riigitaalrit ning kohustus maksma J. von der Hoyele tagasi temalt võetud 2000 riigitaalrit, saades niiviisi tollele antud pandi endale. Kui A. Metztacken pärast välismaal veedetud aastaid 1607. aastal Eestimaale naases, maksis ta võlad ning asus oma mõisa üles ehitama. Pärast võlgade tasumist elas ta esialgu üsna vaesel jalal ning toonud oma vastse abikaasa, kes pärines von Tiesenhausenitest, talupojavankril mõisa, elas temaga esialgu Võhma külas, sest mõisasüda oli Rootsi-Poola sõjas (1600–1611) hävinud ega olnud seal ühtegi tervet hoonet.[808]

Ilmselt elas ja tegutses Võhmas just 17. sajandi I poolel ka ümbruskonnas nõia ja libahundina tuntust kogunud Kingo Krõõt, kellest räägitut vahendas juba Jaan Jung 19. sajandi lõpuaastail:

> Võhma külas Kingu talus olnud vanal ajal üks nõid, nimega Krõõt, kes sagedaste oma nõiakäikudel käinud. Seal ligidal on üks väga pehme laukasoo, mis Krõõda käiku takistanud. Sellepärast võtnud tema selle kivi Eru rannalt rüppe ja tahtnud laukasoosse jalakiviks viia. Et aga kukk siis parajaste laulnud, kui ta kiviga Palmse väljal olnud, kukkunud kivi ta rüppest maha ja jäänud sinna paika. Viimaks olla Kingu Krõõt ise Kõue küla vainul kivi peal ära põletatud, kus see kivi praegu alles olevat. Süda ei olla tall ära põlenud, vaid lennanud kiunudes metsa.[809]

Samast loost on põhjalikuma teisendi avaldanud Johann Matthias Eisen kogumikus „Esivanemate varandus“:[810]

> Kes Palmse mõisast Sagadisse läheb, näeb kaks ja pool versta Palmse mõisast minnes pahemat kätt tee ääres, paarkümmend sammu teest eemal kuuse- ja männimetsa sees heinakuhja moodi kivi. Sealne rahvas hüüab seda Nõiakiviks. Kust see nimi kivile tulnud, räägib rahvas nõnda:
>
> Palmse vallas Võhma külas Kingu peres elanud perenaine, nimega Krõõt. See on suur nõid ja kuradi seltslane olnud, ennast mitmet moodi moondanud. Temal olnud ahju ees põranda all hundinahk. Kui selle sealt võtnud ja ümber pannud, siis olnud hunt, läinud püüdnud metsas loomi kinni ja keetnud neist perele süüa.

---

[806] Ungern Sternberg, P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.
[807] AM 92, 1, 25: 225p.
[808] DSHI 190, Estland 261: 15–16; EAA 1690, 1, 24: pagineerimata.
[809] Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 153–154.
[810] Eisen, M. J. Esivanemate varandus. III. Narvast Tallinna. http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/narvast/sisu.html (27.05.2020)

Ükskord hommiku vara, pere olnud veel tööle minemata, visanud murtud koera üle sanga[811] tuppa ja keetnud perele lõunaks värsket leent. Sestsaadik ei ole pere enam liha söönud.

Temal olnud mood iga laupäev võid teha. Ükskord, kui teised tööle läinud, pugenud sulane voodi alla, et näha saada, kuidas perenaine võid teeb. Perenaine toonud natuke koort, pannud kirnu, liigutanud natuke ümber, siis läinud heitnud ahjulaele magama.

Natukese aja pärast tulnud nurgast suur must kass välja, tulnud kirnu juurde, oksendanud selle täis, siis läinud tuldud teed tagasi. Seepeale tõusnud perenaine magamast üles, liigutanud kirnus natuke ümber - või olnud valmis. Sestsaadik ei ole pere enam võid söönud.

Seal juures on teine pere, nimega Kanguste. Kui see vilja tuulanud, tulnud kange tuul ja viinud kõik vilja ära. Kui seda juba mitu korda olnud, toonud Kanguste peremees teiste nõu järgi metsast kuuseoksi, pannud rehe üles, kuivatanud ja peksnud nii kui viljagi. Kui see kuuseoksa-rehi juba hakanud tuulatud saama, tulnud kange tuul ja viinud kõik ära.

Mõni päev peale seda hakanud Kingu perenaine kurtma: „Ei tea, mis lugu see on, meie leib on nii kuuseokka magu.“ Sellest on siis teada saadud, kes vilja ära viib. Nõnda on tema mitmet moodi varastanud ja teistele kahjuks elanud.

Neid ja palju muid kaebusi on mõisas tema peale kaevatud. Seepärast on tahetud teda hukata. Mõisahärra käsu peale toodud ja visatud mõisa tiiki, et pidanud ära uppuma. Aga ei ole uppunud, tulnud sügavast veest välja, istunud ühe kesk tiigis oleva kivi otsa ja ütelnud: „Ei upu, ei upu, olen laps, kel nööpnõel p....s.“

Siis toodud tiigist välja ja viidud nimetatud Nõiakivi otsa, seal on ta tulega põletatud. Keha on küll ära põlenud, aga süda jäänud järele. Üks mees on siis kadakakepi lõiganud, vastuoksa oksad küljest ära kiskunud ja selle kepiga põlemata südame läbi pistnud. Siis läinud süda suure pauguga äkitselt lõhki, karanud kuuse otsa ja olnud harakas.

NT 14/6 (10). Käsikirjas: E 6760/1 < Haljala, Metsiku v. – D. Pruhl (1889).

Kõige põhjalikumalt kajastas Krõõda tegevust aga lugu, mille avaldas Mall Hiiemäe Eesti Kirjandusmuuseumi ja Viru Instituudi koostöös valminud kogumikus „Virumaa vanad vaimujutud“:[812]

Endisel ajal elanud Palmse vallas Võhma külas Kingu talus perenaine, Krõet nimi, keda külarahvas suureks nõiaks on pidanud. Kingu ja Rünga talu olnud üleaedsed. Kingu Krõet oli Rünga rahva kõigest töövaevast – kraamist, viljast ikka ka omale muist nõidunud, ainult musta härja tööst ei ole ta omale jaksanud midagi saada. Kord on Rünga rahvas Kingu Krõedale kelmustükki teinud: hakanud tuulama, pole aga sarja sisse mitte üskeid (vilja) pannud, vaid kuuseokkaid. Kingu Krõet teinud ka oma rehealuse väravad lahti ja hakanud ka tuulama – muidugi teada, Rünga rahvalt omale vilja nõiduma, aga et Rünga rahvas vilja ei tuulanud, vaid kuuseokkaid, siis on ka Kingu reiealuse põrandale kuuseokkad vilja asemele jäänud. Selle koerustüki üle olnud Kingu Krõet väga pahane ja tasunud seda kõik Rünga rahvale tublisti kätte.

Kord olnud pühad tulemas. Kõik Võhma küla perenaesed valmistanud pühadeks paremat toidupoolist ja mehed keetnud õlut. Kingu peres pole justnagu teatudki, et pühad tulemas on. Mehed teinud argipäeva tööd edasi ja va Krõet maganud hooleta ahju peal. Pühade õhta tulnud kätte. Kingu sulane istunud voodi sõrval ja kurtnud:

[811] Sang, -a - suitsutares alumine uksepool, mis jäeti suitsu väljalaskmise ajal kinni. Eisen, M. J. Esivanemate varandus. III. Narvast Tallinna. http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/narvast/sisu.html (27.05.2020)

[812] Hiiemäe, M. Virumaa vanad vaimujutud. Rakvere-Tartu 2015, lk 233 – 235.

„Pühad käes, teistes peredes kõik rõemsad, söövad ja joovad, aga mis meil – ei midagi!“ Krõet aga öölnud: „Ära kurda, meesi, küll meil ka ikka on, et võime süüa ja juua ja rõemsad olla. Minge aga tooge keldrist ära, küll seal ikka meie jauks on.“

Sulane ja tüdruk läinud keldri, arvates, et perenaene neid muidu vintsutada tahab, sest nad teadnud ju hästi, et sinna midagi pole pandud. Imestades leidnud nad aga sealt suure lahatud sea, suure vaadi õlut ja rohkeste kõike pühadekraami. Seda oli siis jällegi Krõet teistest peredest nõidunud ja muidugi ikka naabru – Rünga rahvalt kõige soolasemalt.

Kingu peres on küll väga harva loomi tapetud, aga värsket lihaleent on Kingu rahvas ühtepuhku söönud ja sulasel, kui mõisas rehel on käinud, olnud ikka värske liha märsis. Kord tulnud Rünga sulane Kingule ja Kingu rahvas on parajaste söönud. Kutsutud siis ka Rünga sulane sööma. Rünga sulane hakanud sööma ja pannud jalad risti. Krõet läinud ja tõmmanud jalad ristist lahti. Sulane pannud jälle uueste jalad risti. Krõet tõmmanud jälle lahti. Sulane tõmmanud kolmat korda jalad risti. Krõet tõmmanud ka jälle lahti, siis on aga ka sulane ise surnult laua tagant pingi pealt maha langenud.

Kingu sulasele olnud see aga väga imelik, et kust perenaene ometi ikka seda värsket liha saab ja hakanud teravaste perenaesele järele luurama. Kord hakanud perenaene jälle leent keetma, vesi keenud tulel, sulane saanud aga asjast aru ja pugenud parsile ja jäänud ootama, mis liha perenaene pada toob. Varsti tulnud perenaene ja viskanud koera prantsti üle ukse toa põrandale, tõmbanud naha seljast ära ja pannud pada keema. Nüüd saanud siis sulane teada, kust perenaene alati värsket liha saab: see olnud ju kõik koerte liha, sest sagedaste on üks suur hall hunt Võhma külast ja mujalt koeri ära viinud. Aga see pole mitte hunt olnud, vaid va Kingu Krõet, kes ennast vahel hundiks on muutnud. Palmse mõisas on Krõet ka vargal või nõidumas käinud. Kord kannud ta sealt ühe sälituse rukkid põlle sees ära. Kord tahtnud Krõet Sagadi vallast Lahe rannast üht suurt kivi Palmse valla Laukasoosse põlle sees kanda. Põllepaelad läinud aga Palmse mõisa väljal katki ja kivi kukkunud sinna maha. Kivi teavad vanad inimesed veel praegu Palmse mõisa väljal näidata ja nimetavad seda Kingu Krõeda kiviks.

Kord moondanud Krõet jälle ennast hundiks ja tahtnud siis Sagadi valda saaki varitsema minna. Metsast läbi minekul tulnud talle üks Sagadi valla jahimees vasta (nimega „Orn“). Hunt tahtnud otse selle peale jooksta koleda õrisemisega. Jahimees tõmbanud aga püssi palge ja sihtinud hundile otse pähe. Siis hakanud hunt inimese keeli paluma: „Ära lase, vader, mina olen samasugune inimene kui sinagi,“ puistanud hundi naha maha ja olnudki inimene, va Kingu Krõet.

Jahimees võtnud Krõeda seltsi ja viinud Sagadi mõisa, õiguse ette: et kuidas inimene niisuguseid koledaid hirmutusi tohib teistele teha. Mõisas põle aga jahimehe juttu kohe ustud, pandud Krõet kolmeks päevaks aita kinni, et näha saada, kas Krõet ennast jälle hundiks muudaks või endast midagi hundi märki näitaks. Kui Krõeta aita vaatama on mindud, siis on aidast karvast hundi rooja leitud. Siis on ka mõisasaksad jahimehe juttu uskuma jäänud, Krõet aga toodud Palmse mõisa kohtu ette, sest et ta Palmsest olnud. Palmse mõisa tulnud ka valla rahvas oma kaebtusega Krõeda peale kokku. Kaebtusi on Krõeda peale nii rohkeste ja nii raskeid tõstetud, et kohus teda kohe surma on mõistnud ja nimelt uputamise surma.

Visatud siis va Krõet Palmse mõisa tiiki, tõrjutud ja lükatud puudega, et ära upuks. Aga Krõet öelnud: „Vôta näpust, ei upu mitte, olen noorekuu laps.“ Katsutud iga moodi, aga kudagi ei ole võimalik olnud Krõeta ära uputada. Siis veetud ühe suure kivi ümber viis sülda kasepuid, viidud Krõet kivi otsa, torgatud kadakaoks puude sisse ja pistetud puud põlema. Sinna on siis ka Krõet ära põlenud. Krõet aga ise veel laulnud:

„Olen söönud viiskümmend vibunina,
seitsekümmend jõhvisaba, tuhat tukapead,
sada sarvipead
ja mitukümmend koonukesta.“

Seda kivi teavad vanad inimesed veel praegu näidata tee ääres metsas, mis Palmse mõisast Sagadi mõisa läheb, kivi aga nimetatakse Suurenõia ehk Vahakiviks.

Vana eit, kes sest jutust mulle mõnda jutustas, pidas seda tõestisündinud looks ja arvas, et aja jooksul sest mõnda kaduma on läinud, ja kõige rohkem sest laulust, mis Krõet kivi peal laulis.

H 10, 7/11 (1) < Kadrina khk. – G. Mühlbach < Maria Eintreu, M. J., L. Mühlbach (1896).

Kingo Krõõda põletamine sündis ilmselt 17. sajandi I poolel, mil luteriusu kirik viis Eestis läbi ulatusliku nõiajahi. Palmse ja Sagadi mõisate vahelise piiritüli lahendamisel 1655. aastal oli üheks vaidlusaluseks piiritähiseks suur kivi – Nõiakivi (*Hexenstein*), kus Arend Metztackeni ajal (1608–1650) nõidu põletati. 18. sajandi lõpus koostatud ülevaates Palmse mõisa ajaloost ja seda kajastavatest dokumentidest nimetati seda kivi samuti Nõiakiviks (*Neua Kiwi*). Ilumäe päristalupoja Weickene Peteri sõnul rääkinud vanainimesed, et kivil põletatud nõidu ka Liivi sõja (1558–1581) aegse vene valitsuse ajal (*Reußen Zeitt*). Sama kinnitas ka protsessil esinenud tunnistaja Konno Maddis.[813] Samal protsessil oli tunnistajaks ka Võhma päristalupoeg Rebbo (Reo?) Claus, kes olnud suure katku ajal (1602–1603) nii suur poiss, et käinud juba äestamas.[814] Nõiakivi (*Noyakiwy*) mainis järjekordse piiritüli lahendamise ajal 1671. aastal koostatud protokollis ka Sagadi mõisa Kone (*Konnada*) talust pärit 34-aastane Konne Hanß.[815]

Võhma pered 18. sajandil

Järjepidevad kirjalikud andmed Võhma ja tema elanike kohta algavad 1711. aastast, alates Palmse mõisa katkunimekirjast. Selle kohaselt elas Võhma (*Wochmast*) peredes enne 1710.–1711. aasta katku 85 inimest, kuid pärast ainult 34 (tabel 1). Tönno Keste Peteri ja Jähre Marti peres surid kõik pereliikmed ning ainult Berendti (*Pearna*) peres jäid kõik ellu. Teistes peredes oli ellujäänuid erinevalt, kuid kokku jäi küla perede liikmeist ellu vaid 40%. Katkunimekiri ei kajasta vabadike ja sulasrahva, vaid ainult pererahva andmeid, mistõttu oli ilmselt nii ellujäänuid kui ka surnuid oluliselt rohkem.[816] 1711.–1734. aasta Kadrina kirikuraamatu abil õnnestus välja selgitada 100

[813] DSHI 190, Estland 261: 19p; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.
[814] EAA 858, 2, 590: pagineerimata.
[815] AM 41, 1, 55: 18.
[816] Trumm, U. Katkuepideemia Palmse mõisas 1710–1711. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2017. Rakvere 2017, lk 86. E-raamat. http://www.svm.ee/ sites/default/files/inline-files/SA_Virumaa_Muuseumid_Toimetised _2017-_0.pdf (10.02.2020).

Võhmaga seotud inimest – pererahvast, vabadikke ja sulasrahvast –, 52 meest ja 48 naist, kes olid elus pärast katku 1711. aastal ja hiljem.[817]

Kuna kõigi Võhma perede lugudesse süveneda pole võimalik, esitatakse allpool mõned meetrikaraamatutest selgunud inimeste, küllap 18. sajandi algusele tüüpilised lood.

Tabel 1. Palmse mõisa katkunimekiri 1711. aastast.[818]

Jrk. nr.	Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Ellujäänuid (%)	Kokku	
		Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
1	Pißkeste Mick	2			1	66,67	2	1
2	Naukaste Thomas	2	1	1	2	50,00	3	3
3	Tönno Keste Peter			2	2	0,00	0	4
4	Kankuste Mick	1	1	4	7	15,38	2	11
5	Kingo Jürry	2	2		1	80,00	4	1
6	Berendt	3	2			100,00	5	0
7	Welje Jürry	2	1	2	1	50,00	3	3
8	Rüncka Jaack	2	1	3	1	42,86	3	4
9	Reo Matdy	1	1	2	4	25,00	2	6
10	Jähre Mart			4	2	0,00	0	6
11	Wolmer Mick	2	1		1	75,00	3	1
12	Wolmer Jürry	2	1	1	1	60,00	3	2
13	Reino Hans	1	1	2	1	40,00	2	3
14	Claße Matty	2		4	2	25,00	2	6
Kokku		**22**	**12**	**25**	**26**	**40,00**	**34**	**51**

Wälja Jürri (*Welje Jürry*) peres suri katku kaks meest ja üks naine ning sama palju – kaks meest ja üks naine – jäid elama. Suri ka Jürri abikaasa, sest 1711. aastal abiellus ta Rättseppa Marti lesk Anniga Tõugult. Ellu jäi ka Jürri poeg esimesest abielust Wälja Jürri Thomas, kes abiellus samal aastal Ehro Marti tütre Elßiga ning oli hiljemalt 1715. aastast Sohere peremees. Ellujäänud naisterahvas oli usutavasti Jürri õde Elß, kes 2. juulil 1712 abiellus Clauße Jürri Jahniga Võsuperelt. Wälja Jürri suri 1718. aastal ning tema lesk Ann 1720. aastal. Ühiseid lapsi neil ei olnud, kuid Ann sünnitas oma esimesele abikaasale Rättseppa Martile kolm poega ja kaks tütart. Pärast Jürri surma sai peremeheks tema oletatav poeg Wälja Jahn, kes oli abielus Mayga. Viimane suri sünnitusel ühes oma vastsündinud tütrega, kes hädaristimisel sai ema nime ning maeti 23. aprillil 1728. Kaks nädalat varem oli surnud ka paari vanem tütar Elß.[819]

[817] Trumm U. Palmse mõisas pärast katkuepideemiat 1711. aastal elanud inimesed. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2017. Rakvere 2017, lk 99–100; 105–107. E-raamat. http://www.svm.ee/ sites/default/files/inline-files/SA_Virumaa_Muuseumid_Toimetised_2017-_0.pdf (10.02.2020).
[818] EAA 3, 1, 445: 24.
[819] EAA 3, 1, 445: 24; EAA 1227, 3, 1: 4, 5, 7p, 130p, 372, 377p, 406p.

Reo Peter sündis 1640. aasta paiku ning suri 18. novembril ja maeti 24. novembril 1723. Ta oli enne surma mitu aastat tõbine ja käis viimati armulaual neli nädalat enne Mihklipäeva.[820]

Clausse Maddis (*Claße Matty*) sündis 1659. aasta paiku, suri 19. mail 1726 pärast lühikest haigust ja maeti 22. mail. Esimese abikaasaga oli neil 25-aastase abielu jooksul viis poega ja kolm tütart, kellest isa surma ajal oli elus üks poeg ja üks tütar. Pärast kolmeaastast lesepõlve abiellus ta uuesti, kuid tema teine, 14 aastat kestnud abielu, oli lastetu. Nimetatud tütar oli Kay, kes 1711. aastal abiellus Naugaste Thomasega Võhmast. 1711. aasta katkunimekirja järgi oli peres enne katku kuus meest ja kaks naist, kellest ellu jäid ainult kaks meest, kuna Kay oli selleks ajaks ilmselt juba kodust lahkunud. Mõisa 1723. aasta vakuraamat Maddist ei nimeta, kuid 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli kirjas tema tõenäoline poeg vabadik Clausse Maddis, kelle peres olid tööealised peremees ja perenaine Tyo ning kaks alla 16-aastast last – poeg ja tütar. 1732. ja 1739. aastal oli Maddis veerandadrik.[821]

Reino Hans sündis 1661. aasta paiku ning suri 66-aastaselt 18. detsembril ja maeti 27. detsembril 1727. Ta elas oma abikaasa Kertiga 27 aastat ning sai temaga seitse last, kellest kolm surid Hansu eluajal. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus olid nad kirjas vabadikena. Nende lastest on teada enne 1711. aastat sündinud tütar, endine mõisa amm Kay, kes 21. mail 1733 abiellus endise mõisa kutsari Retsepa Marti poeg Lauriga, 1712. aastal sündinud poeg Hans ja 1720. aastal sündinud tütar Ann. Viis aastat enne abiellumist 18. aprillil 1728 oli Kayl sündinud abieluväline poeg Jürri, kelle isa nime ristivanemad kas ei teadnud või ei tahtnud pastorile avaldada. Kui 8. juulil 1729 sündis Arend Dietrich von der Pahleni ja Anna Magdalena Elisabeth von Derfeldeni esimene laps, tütar Margaretha Wilhelmine Charlotte, sai Kay tema ammeks. Ta oli mõisa amm ka 1730. aasta lõpul.[822]

Matso (Matzo) Jahn sündis 1640. aasta paiku ja maeti 85-aastasena 12. detsembril 1725. Ta oli oma eluajal kihelkonna kõige pikem mees. Ta oli abielus ühe naisega, kellelt sai neli last. Isa surma ajal elas neist kaks tütart, kellest May abiellus 1721. aastal Ustallo Jahni Poeg Jacuga ja poeg, pooladrik Rehe (Matso Jahni, Reo, Kubja) Mart, kes oli aastal 1716 kilter ning aastail 1723–1731 kubjas. 1716. aastal abiellus Mart Palmse mõisa tüdruku (*Hoffs Magd*) Kayga.[823]

Lõpuks tasub mainida 10. oktoobril 1713 maetud mõisa kubjast Wolmeri Micku, kes suri vägivaldset surma. Kas see oli seotud tema tegevusega kupjana kirikuraamatust ei selgu.[824]

---

[820] EAA 1227, 3, 1: 387.
[821] EAA 3, 1, 445: 24; EAA 3, 1, 460: 80p–81; EAA 3, 1, 469: 6p; EAA 3, 1, 475: 4p; EAA 1227, 3, 1: 2, 279p, 396p.
[822] EAA 1227, 3, 1: 34p, 88, 142p, 184p, 261, 288p, 404p; EAA 3, 1, 460: 80p; Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. T. Estland. Bd. I. Görlitz 1930, S. 167–168.
[823] DSHI 190 Estland 245: 8p; EAA 3, 1, 460: 79p–80; EAA 1227, 3, 1: 15p, 20p, 137, 259, 291, 394–394p.
[824] EAA 1227, 3, 1: 365.

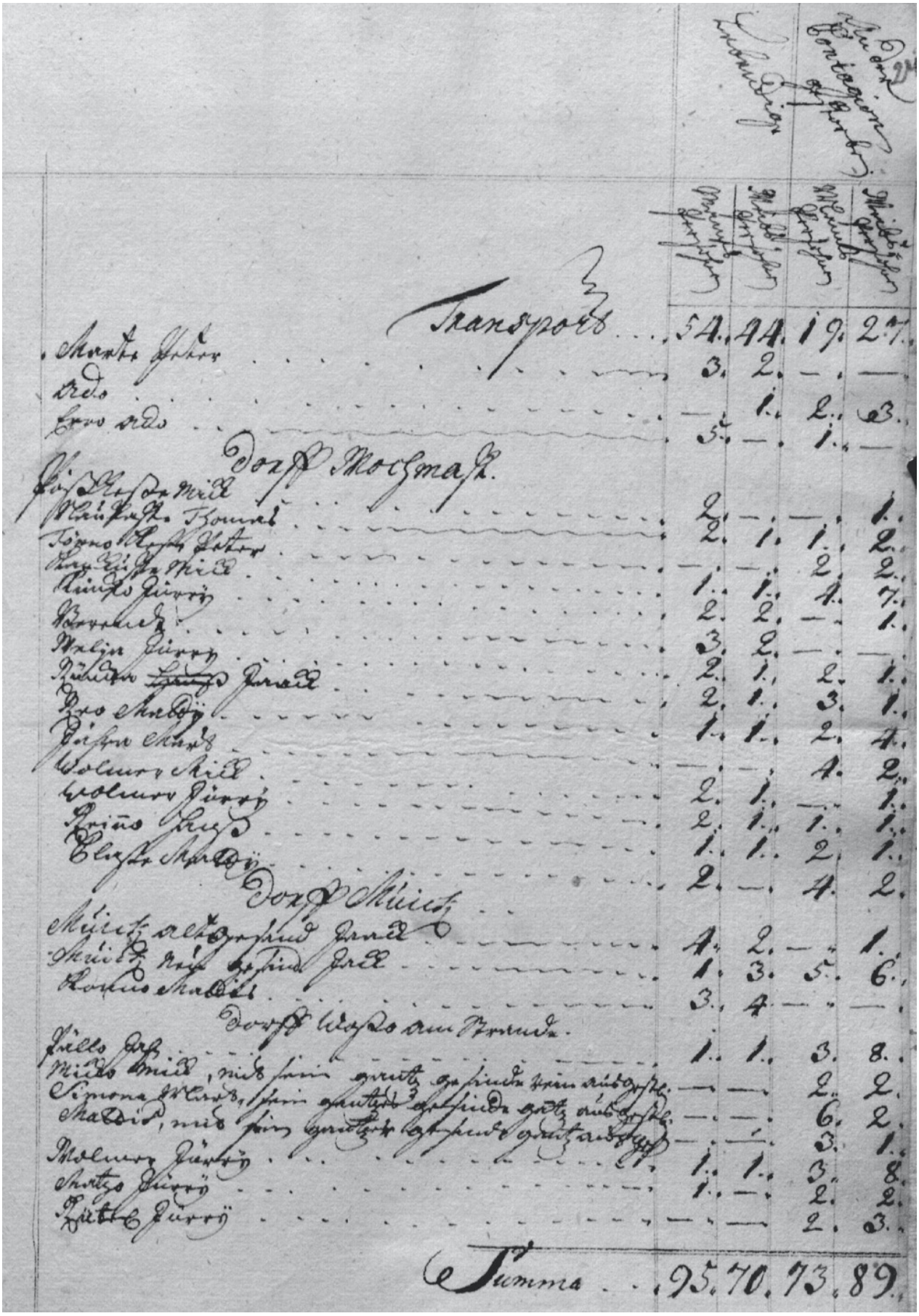

Foto 1. Elavad ja surnud Võhma peredes 1711. aasta katkunimekirjas (EAA 3, 1, 445: 24)

Tabel 2. Võhma küla adratalude perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[825]

Pissikeste Thomas	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1	1	1		**5**
Naukaste Thomas	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1		2	1	1	1	**8**
1732	1	1	1	1	2	1			**7**
1739	1	1		1	3	1	1	1	**9**
Tönnokeste Jak Tönnokeste Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		2	2			**6**
1732	1	2	1	1	1	3			**9**
1739	1	1	1	3	1	1		1	**9**
Kanguste Mick	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		3	2			**7**
1732	1	1	1	2	3				**8**
1739	1	2	1	2	1	2	1		**10**
Kingo Jürri Kingko Mick	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1	1		3			**6**
1732	1		1	1		1	1	1	**6**
1739	1	1		3				1	**6**

[825] EAA 3, 1, 460; 79p–81; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.

Kingo Mart	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1726	1		1		1	1			**4**
Berend Ado	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1			1			**4**
1732	1		1				1	1	**4**
1739	1		1	2	2				**6**
Welja Jahn	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		2	1		1	**6**
1732	1		1		3	2			**7**
1739	1	2	1	1	2	3			**10**
Ringa Maddi	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	2	1	1	3	1		1	**10**
1732	1	1	1	1	4				**8**
1739	1	1	1	1	5		1		**10**
Rehe (Reo) Mart	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1		2	2			**7**
1732	1	1	1		3	2			**8**
1739	1	1		2	2	1			**7**
Jera Jak Tarto Jaacku lesk (?) Jera Michel	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		3		1		**6**
1732	1		1		2	2		1	**7**
1739	1	1	1	1	4		1		**9**

Wollmre Gustav Wolmri Wolmer	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		2	2			**6**
1732	1	1	1		2	2			**7**
1739	1	2	1	1	2	4			**11**
Nömme Ado	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		2			1	**5**
1732	1		1		3	1			**6**
Reino Peter Reino Jaak	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1		2			1	**6**
1732	2	1	1	1			1	1	**7**
1739	1	2	1	2		2		1	**9**
Clausse Maddis	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1	1			**4**
1732	1	1	1		1	1			**5**
1739	1	1	1	1	1	1		1	**7**
Mähallose (Mehallo) Thomas	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1739	1	1	1		2	2		1	**8**

Arusaamatutel põhjusel puuduvad adramaarevisjoni vakuraamatutest mitu peret, kes tegelikult võiksid neis olla. Nii oli 1723. aasta vakuraamatus nimetatud Mahuloste Jack, kuid 1726. ega 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatuis peret ei nimetatud. Samuti ei esine pere liikmed kirikuraamatus. See viitab, et esialgne pere suri enne 1726. aastat välja, või asustati ümber ning 1739. aastal adramaarevisjonis kirja pandud Mähallose (Mehallo) Thomas oli uusasukas. Pissikeste (Piskeße, Pißkeße, Pißkaße) Thomase pere kohta ilmus kirikuraamatus viimane teade 1732. aastal, mil 19. novembril maeti tema 1684. aasta paiku sündinud abikaasa Kaddri. 1739.

aasta adramaarevisjoni vakuraamatu seletuskirja järgi oli Pissoke Thomas kirjas nende hulgas, kes asustati kogu perega Palmsest ümber Aaspere mõisa.[826]

Jära Jack asus Järale ilmselt pärast Jähre Mardi pere katkusurma. Ta abiellus 1711. aastal mõisa valitseja Gerdt (*Gärth*) Matthiesseni tüdruku Mayga. Järgnevalt nimetati neid kirikuraamatus seoses laste sündide ja surmaga ning ristivanemaina 1724. aastani, kuid hiljem enam mitte.[827]

Tabel 3. Elanikke Võhma külas adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[828]

Aasta	Tööealisi (16-60 aastat)		Alaealisi (0-16 aastat)		Vanu (üle 60 aasta)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	21	17	26	18	3	5	50	40	**90**
1732	23	20	24	15	3	4	50	39	**89**
1739	29	30	25	17	4	6	58	53	**111**

Tõenäoliselt on hulk Võhmas elanud inimesi tabelist 3 puudu, kuna adramaarevisjonide järgi pole võimalik kindlaks teha kõiki Võhmas elanud vabadikke. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi olid nendeks lisaks Clausse Maddisele veel Pissikesse Mick, Reino jürri, Karja Jürri, Reino Hans, Matzi Jahni Jak ja Brauer (Pruual) Rein, kokku 28 inimest, mis teeb küla rahvaarvuks 118 inimest. Kuna 1732. ja 1739. aastal olid vabadikud märgitud ühtsesse vabadike nimekirja pole võimalik kindlaks teha, kes neist ning kus elas.[829] Lõplik pole küll ka viimane nimetatud küla rahvaarvu kajastav tulemus, sest vabadike hulgast on puudu, aga kajastu 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus Võhma kõrtsi kõrtsmiku pere. Kirikuraamatu järgi on Võhma kõrtsist teada, et 1715. aastal oli seal kõrtsmikuks Körtzi Tönno, kelle tütar Elß abiellus Tallinnast pärit kaluri poja Michell Martinson Kayferiga. Tönno oli kõrtsmik ka 1721. aastal, mil tema teine tütar Kay abiellus Wihhasu Weske Hanßu sulase Matsiga. Samal aastal ja 1723. aastal nimetati aga kõrtsmikuks Ustallo Jahni ja tema abikaasa Kaddrit. 1726. aasta vakuraamatus on Ustallo Jahn ja tema abikaasa märgitud Võsupere küla vabadike hulgas üle 60-aasta vanuste ja töövõimetute vanainimestena. Kaddri sündis 1662 paiku ning suri 29. märtsil 1730 pärast poole aasta pikkust haigust. Esimesest abielust, mis kestis üheksa aastat oli tal üks laps, teisest abielust, mis kestis 26½ aastat oli tal kaks poega ja üks tütar, kes olid ema surma ajaks kõik surnud.[830]

1729. aastal ilmusid sünnimeetrikasse Körtsi Maddi ja Elß, kuna neile sündis poeg Joseph. Vabadik Kortzo Maddi, kelle perekonnas oli kaks tööealist täiskasvanut – Maddi ja tema abikaasa Elß ning alaealised poiss ja tüdruk oli kirjas ka 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus. 1739.

[826] EAA 1227, 3, 1: 423
[827] EAA 1227, 3, 1: 65, 89p, 104, 121, 160p, 184p, 218p, 226, 364p, 407.
[828] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.
[829] eaa0003_001_0000460:
[830] EAA 1227, 3, 1: 415p.

aasta adramaarevisjoni järgi oli Maddi juba üle 60 aasta vana, kuid tema abikaasa Elß pidi olema oluliselt noorem, sest võrreldes 1732. aastaga oli paarile sündinud veel kaks poega. Arvatavasti oli nende näol tegemist 1728. aastal abiellunud Jako Maddi poja Maddiga Võhmast ja Errokörwe Seppa Jürri tütre Elßiga.[831]

Tabel 4. Loomi Võhma perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739. Lehmade ja vasikate suur hulk viitas karjakasvatuse osatähtsuse perede majanduselus[832]

Naukaste Thomas	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		3	3	1
1739	1		4	3	3
Tönnokeste Jak Tönnokeste Tönno	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732		1	3	1	1
1739	2	1	4	3	2
Kanguste Mick	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732			1	2	1
1739	2		4	2	2
Kingo Jürri Kingko Mick	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732			2	1	2
1739	1		3	2	2
Berend Ado Pärendt Abrahm	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732			2	1	1
1739	1		2	1	2
Welja Jahn	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		1	2	
1739	1		3	3	2
Ringa (Rüngka) Maddi	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		2	3	2
1739	1		5	5	6
Rehe (Reo, Reho) Mart	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		3	2	2
1739			2	2	2

[831] EAA 1227, 3, 1: 13p, 20, 30, 187, 212p, 216p, 278, 279p; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 469: 10p–11; EAA 3, 1, 475: 15p–16.
[832] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p–6.

Jera Jak Tarto Jaacku lesk (?) Jera Michel	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		1	1	1
1739	1		3	3	2
Wollmre Gustav Wolmri Wolmer	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		2	2	1
1739	2		4	4	2
Nömme Ado	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732		1	2	1	
Reino Peter Reino Jaak	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		3	2	2
1739	1	1	3	3	4
Clausse Maddis	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732		1	1	1	1
1739		1	3	2	3
Nemme Peter	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	2	1	1
Mähallose Thomas	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1739	1		3	2	2
Võhma	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	**11**	**4**	**28**	**23**	**16**
1739	**14**	**3**	**43**	**35**	**34**

Tabel 5. Võhma perede talude suurus adramaades 1723–1739[833]

1723		**1726**		**1732**		**1739**	
Pißkaße Thomas	½	Pissikeste Thomas	¼				
Naukasse Thomas	½	Naukaste Thomas	½	Naugaste Tohmas	½	Naugaste Thomas	½
Tankasto Jaack	½	Tönnokeste Jak	¼	Tönnokeste Jaak	¼	Tönnokeste Tönno	½
Kangeste Mick	¼	Kanguste Mick	¼	Kanguste Mick	¼	Kanguste Mick	½
Kingo Jürry	¼	Kingo Jürri	¼	Kingo Jürry	½	Kingo Mick	¼
Kinga Mart	¼	Kingo Mart	¼				
Berna Ado	½	Berend Ado	½	Berende Ado	¼	Pärendt Abrahm	¼
Welja Jürry	½	Welja Jahn	¼	Welja Jahn	¼	Wellja Jahnn	½
Ringa Maddi	½	Ringa Maddi	½	Ringa Maddy	¼	Rüngka Maddi	½
Kubjas Mart	½	Rehe Mart	½	Reo Mart	½	Reho Mart	¼
Gerra Jack	½	Jera Jak	¼	Tarto Jaacku lesk (?)	¼	Jära Michell	½
Wollmar Gustu	¼	Wollmre Gustav	¼	Wollmer	¼	Wolmri Wolmer	½
Nänne Ado	¼	Nömme Ado	¼	Nemme Ado	¼		
Reino Peter	½	Reino Peter	½	Reino Peter	½	Reino Jaak	½
Mahuloste Jack	¼					Mehallo Thomas	½
		Clausse Maddis	v	Clusse Maddy	¼	Clausse Madi	¼
Pißkaße Mick	¼	Pissikesse Mick	v				
Gerdt Matthiessen	½			Nemme Peter	¼		

[833] DSHI 190, Estland 245: 8p; EAA 3, 1, 460; 79p–80p; EAA 3, 1, 469: 5p–6p; EAA 3, 1, 475: 11p–12p.

Kokku	6¾	Kokku	4¾	Kokku	4½	Kokku	5½

Omaette nähtusena peaks nimetama endist Palmse mõisa valitsejat G. Matthiessenit, kes sai Võhmas poole adramaa suuruse koha pärast valitsejaametist erru minekut 1720. aastate alguses ning pidas seda kuni oma surmani 1724. aastal (matus 7. juunil). 1723. aasta vakuraamatu järgi oli ta kõigist mõisale tasutavatest maksudest vabastatud. G. Matthiessen oli Palmse mõisa valitseja alates 1704. aastast, 2. juulil 1721 abiellus ta Helena Borckholmiga ning 18. jaanuaril 1724 ristiti nende tütar Gerdruta Helena. Lapse ristivanemateks olid pastor Georg Handtwigi abikaasa Anna Margaretha Nieroth ja nende tütar Sophia Helena, Joaveske Hanßu abikaasa Madli, köstriproua An Lena Reiter, Hõbeda mõisa valitseja Reinhold Johann Rogge, mölder Porkaste Arend, Carl Albrecht Wiekhoff ja Hulja mõisa valitseja Matthias Mühlenbach. Kirikuraamatu järgi oli ta surres elatanud ja pimenev mees, kelle õiget vanust keegi ei teadnud.[834]

Tabel 6. Võhma pool ja veerandadrikute koormised aastail 1723–1739 mõisa ja adramaarevisjoni vakuraamatute alusel. 1723. aasta vakuraamatu järgi pidi tabelis toodule lisaks andma veel kolm lehmakütket ja 24 kubu õlg[835]

Talu suurus	Rakmetegu (päevi nädalas)	Jalapäevi suvel (päevi nädalas)	Rahamaks (kopikat)	Naturaalmaksud									
				Rukis (tündrites)	Oder (tündrites)	Kaer (tündrites)	Lambad	Kanad	Munad	Lõng (naela)	Hein (koorem)	Puud (koorem)	Kotid
1723													
½	?	?	8	3	3	1	1	3	30	3	1	2	
¼	?	?	4	1½	1½	½	½	1½	15	1½	½	1	
1732													
½	3	3	8	3	3	1	1	3	30	3	1		
¼	1½	1½	4	1½	1½	½	½	1½	15	1½	½		
1739													
½	3	3		3	3	2	1	3	30	3	1	6	1
¼	1½	1½		1½	1½	1	½	1½	15	1½	½	3	½

Võhma pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel

Kuna Palmse mõis saavutas 1739. aastaks oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal enam revisjone läbi ei viidud ning seetõttu pole 18. sajandi keskpaigast ning teisest poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta mõisa ees. Et pärast 1734. aastat pole säilinud ka meetrikaraamatuid, saab lähemaid andmeid Vatku külas elanud inimeste kohta alles alates 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. 18. sajandi II poolel ja 19. sajandi I poolel järgi vahetus pererahvas pea kõigis Võhma peredes, mõnes isegi mitu korda.

[834] DSHI 190, Estland 245: 8p; EAA 1227, 3, 1: 20p, 65p, 70p, 79, 89p, 104, 117p, 121, 123, 126, 143p, 148, 157p, 165, 178p, 181p, 187, 195, 198, 198p, 200, 207p, 212p, 217, 218p, 389.
[835] DSHI 190, Estland 245: 8p; EAA 3, 1, 460; 79p–80p; EAA 3, 1, 469: 5p–6p; EAA 3, 1, 475: 11p–12p.

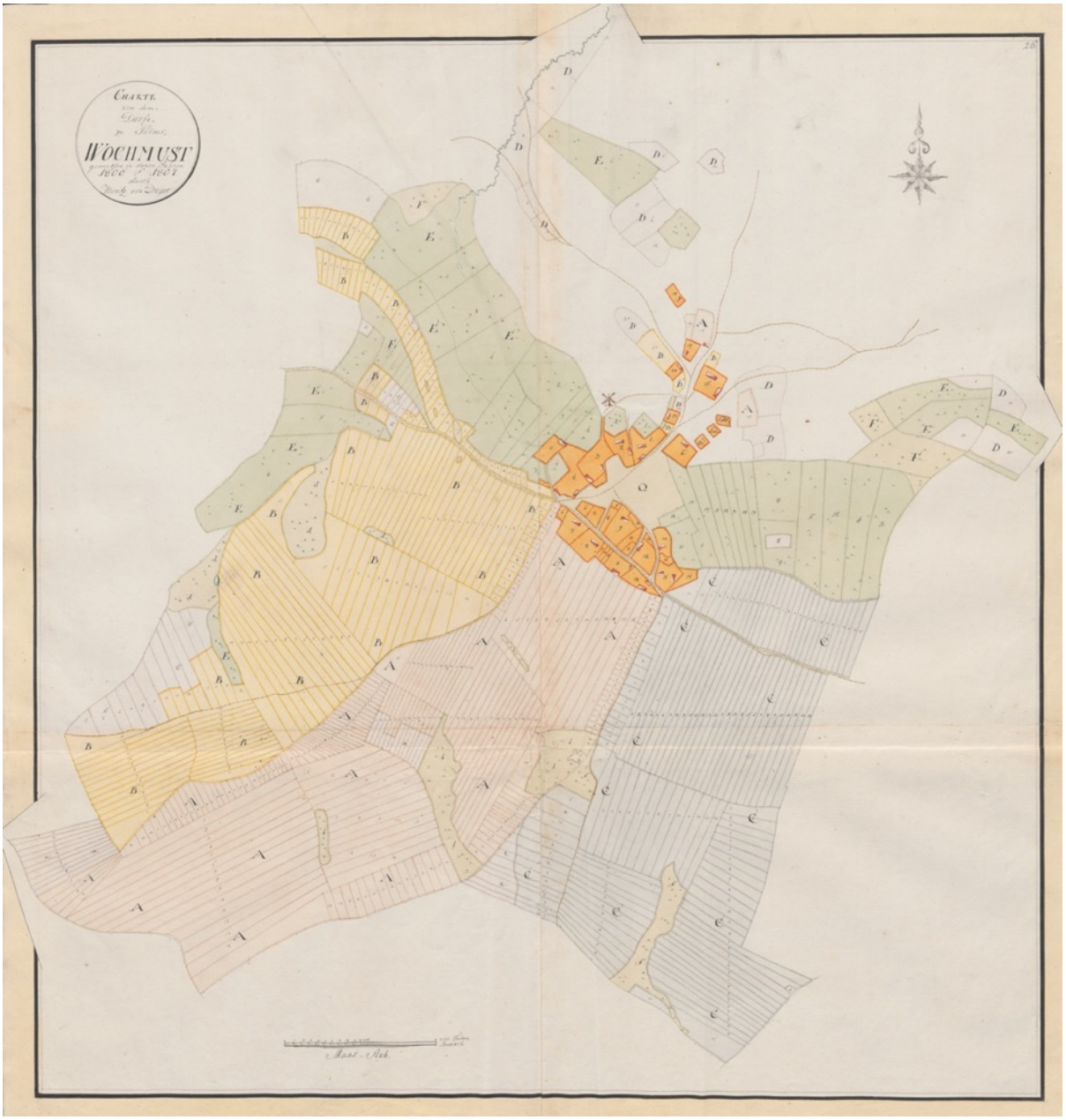

Foto 2. Võhma perede kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. Valter Langi järgi ulatus kaardil kujutatud ribapõldude süsteem muinasaega, olles üle tuhande aasta vana.[836] (EAA 1690, 1, 33: 26)

Foto 3. Võhma perede heinamaad olid mitmel pool laiali (EAA 1690, 1, 33: 27, 28, 29)

[836] Lang, V. Keskusest ääremaaks... lk 231, 236.

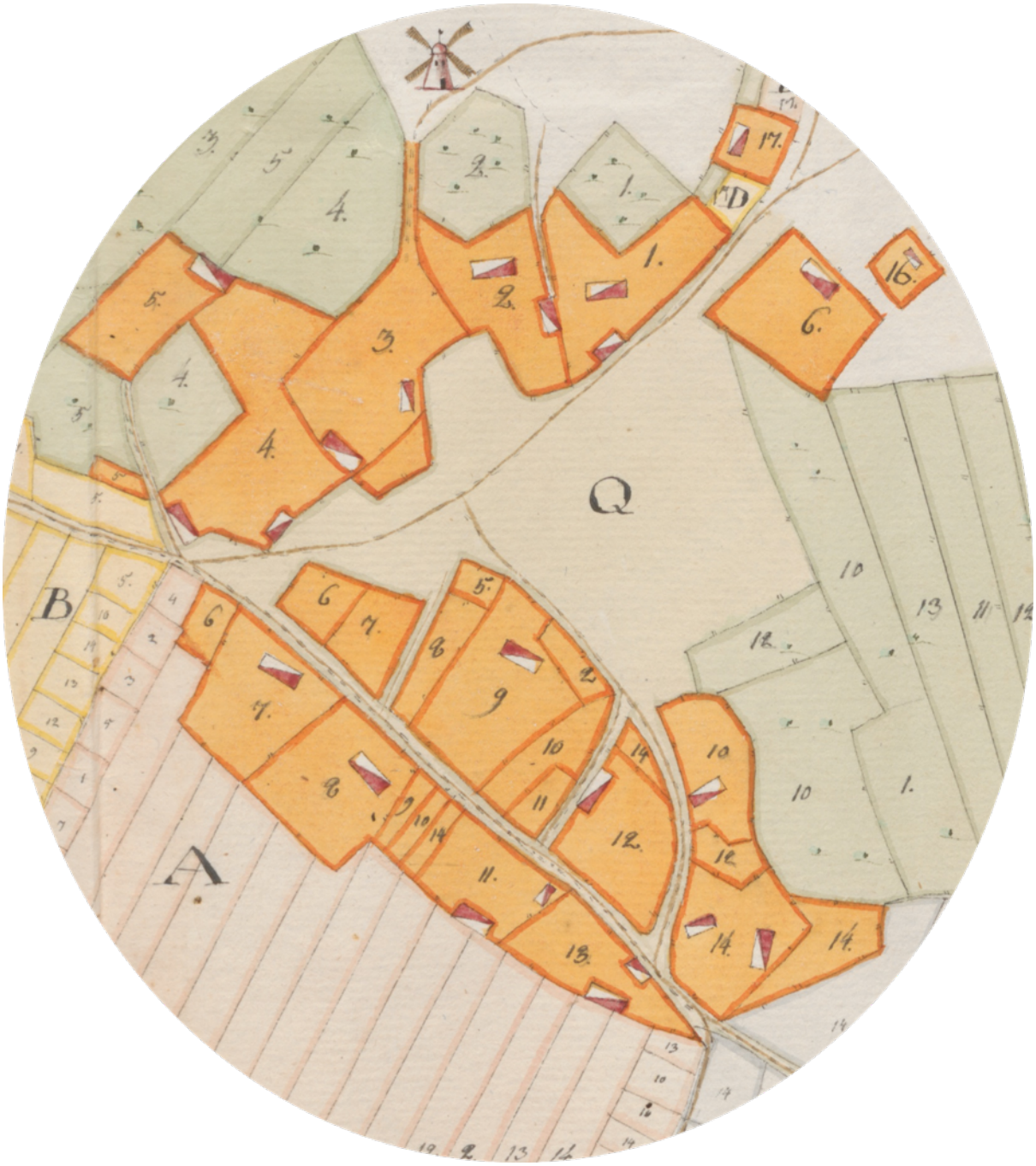

Foto 4. Väljavõttel 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehelt on kujutatud Võhma küla talude hoonete alune maa: Wolmri nr 1, Jära nr 2, Reo nr 3, Rünga nr 4, Välja nr 5, Pearna, nr 6, Kingo nr 7, Kanguste nr 8, Tõnnokeste nr 9, Reino Petri nr 10, Naugaste nr 11, Mäallose nr 12, Piskeste nr 13, Klaukse nr 14 (EAA 1690, 1, 33: 26)

Wolmri

1782. aasta hingeloendi järgi oli Wolmri peremeheks Wolmeri Jahni ja tema abikaasa Anni poeg Wolmri Maddi (1717–† enne 1795), kes oli abielus Lenoga, kellega neil oli kaks poega ja neli tütart. Pärast isa surma sai peremeheks pere vanim poeg Jackob (u 1757–1823) ühes oma abikaasa Lisoga. Pärast isa surma sai peremeheks Jacobi ainus poeg Gusto (1791–?), kes 1835. aastal sai

ühes oma abikaasa May ning poegade ja tütardega perekonnanimeks Wolmar. Ta oli peremees ka 1858. aasta hingeloendi koostamise ajal.[837]

Jära

1782. aasta hingeloendi järgi oli Järal (Jera) peremeheks 60-aastane Juhan, kes oli abielus Kayga. Juhan suri millalgi enne 1795. aasta hingeloendust ning kogu tema pere, kaasa arvatud selle sulased ja tüdrukud lahkusid Järalt. Talusse sai uueks peremeheks Kiwikatko Juhan, keda 1795. aasta revisjoni ajal kutsuti juba Jera Juhaniks (u 1737–1800). Juhaniga koos asusid talusse tema esimesest abielust Madliga sündinud täiskasvanud pojad Josep, Juhan ja Dietrich ning teisest abielust Lisoga sündinud väikesed pojad Peter ja Abram. Kuna Juhani vanemad pojad surid noortena – Josep 37-aastaselt 1804. ja Juhan 36-aastaselt 1809. aastal – sai 1809. aastal peremeheks nende kolmas vend Dietrich (u 1775–1825). 1822. aasta kevadel andis ta talu pidamise oma 15 aastat noorema venna Abrami kätte, kelle ta aga juba poolteist aastat hiljem kohtusse kaebas, kuna Abram nõudis temalt varasemal ajal pere peale tehtud võlgade tasumist. Kuna Dietrichil oli aga saada tema osa isa pärandist leppisid Abram, Dietrich ja nende noorem vend Peter omavahel päranduse ja võlgade jagamises kokku. 1835. aastal sai pere omale perekonnanimeks Steinpest. Abram Steinpest oli Jära peremees ka 1850. ja 1858. aasta hingeloendi koostamise ajal.[838]

Reo

Reo pere moodustab teiste seas erandi, kuna tema kohta on teada, et Muike karjamõisa rajamisel 1759. aastal asustati sinna ümber pererahvaks osa Muike Vanaperes elanud inimestest. Ilmselt oli Rehe (Reo) Mardi pere talus selleks ajaks hääbunud. Sellele, et tegemist oli Muikelt ümberasujatega, viitas ka perele 1835. aastal antud perekonnanimi Muik. 1782. aasta hingeloendi alusel oli Reo peremeheks Juhan (u 1734–1805), kes oli abielus Kayga. Kahjuks lõppesid Kadrina koguduse 1711–1734. aasta sünnimeetrika andmed enne Juhani sündimist, mistõttu pole teada, kes olid tema vanemad. Pärast Reo Juhhani surma sai peremeheks tema poeg Jakob, kes oli abielus Madliga. Hiljemalt 1822. aastal asus Reo Jakob elama Porgaste peresse ning Reo uueks peremeheks sai Jakobi noorem vend Johan (Juhan). J. Muik suri 1845. aastal ning peremeheks sai

[837] EAA 1864, 2, IV-4: 354–354p; EAA 1864, 2, V-48: 422–423p; EAA 1864, 2, VI-54: 151; EAA 1864, 2, VII-106: 349p–350; EAA 1864, 2, VIII-129: 470p–471; EAA 1864, 2, VIII-130: 250p–251; EAA 1864, 2, IX-96: 493p–494; EAA 1864, 2, X-202: 550p–551; EAA 1227, 3, 1: 144; EAA 1227, 2, 48: 5; EAA 1227, 2, 49: 65.
[838] EAA 1864, 2, IV-4:367p–368; EAA 1864, 2, V-48: 423p–424; EAA 1864, 2, VI-54: 151; EAA 1864, 2, VII-106: 350p–351; EAA 1864, 2, VIII-129: 470p–471; EAA 1864, 2, VIII-130: 250p–251; EAA 1864, 2, IX-96: 494p–495; EAA 1864, 2, X-202: 550p–551; EAA 876, 1, 21: 21–22; EAA 876, 1, 112: 18.

tema noorim poeg Maddis, kes omakorda suri 1857. aastal. Maddise asemel sai peremeheks tema vanem vend Jacob Muik.[839]

Rünga

1782. aasta hingeloendi järgi oli Rünga peremeheks 60-aastane leskmees Rünga (Ringa) Jacob. Viimane suri millalgi pärast hingeloendust ning peres sai uueks peremeheks tema noorem vend Rünga Arend (u 1735–1799), kes oli abielus Elloga, kellega neil olid pojad Josep ja Juhan ning tütred May, Ann, Els, Leno ja Liso. Talus elas oma perega ka Jacobi ja Arendi noorem vend Juhan ning sulane Ado. Pärast isa surma said talu uueks pererahvaks Arendi poeg Josep (u 1776–1825) ja tema abikaasa Madli. Uueks peremeheks sai nende poeg Jakob, kes aga lahkus 1832. aastal mõisast omavoliliselt teadmata suunas, jättes maha oma abikaasa Madli ja kaks alaealist poega, 7-aastase Gusto ja 1½-aastase Josephi. Samal aastal oksiti kihelkonnakohtu otsusega kogu tema liikuv varandus. Kuna pere teine poeg Arend anti 1833. aastal nekrutiks ning kolmas poeg Hans oli surnud lapseeas ning neljas poeg Maddis alles alaealine, asustas mõis peresse Välja talust Wälja Hansu poja Arendi (Arn). 1835. aastal anti Rünga Josepi järglaste perekonnanimeks Korstna ning Arendile, tema abikaasale Mayle ja nende poegadele Rüng. 1850. aasta hingeloenduseks oli tollal 56-aastane Arni Rüng andnud talu peremeheohjad üle oma vanimale pojale Hansule, kes pidas seda ühes oma abikaasa Maddlyga ka 1858. aasta hingeloendi koostamise ajal.[840]

Tundub, et Korstna pere mehed ei sobitunud hästi tollasesse ühiskonda, sest 1840. aastal anti nekrutiks Jakobi kõige noorem vend Maddis Korstna ja 1847. aastal Jakobi ja Madli vanem poeg Gusto Korstna. 20-aastane Gusto oli 1,73 m pikk, rõõsa jume, ümar lõua, väikese suu, tavalise nina, hallide silmade ning helepruunide kulmude ja juustega, kirjaoskamatu noormees. Tema onude isikukirjeldusi pole kahjuks säilinud.[841]

Välja

1782. aasta hingeloendi järgi oli Välja peremeheks Welia Jonas (u 1714–1804), kes oli 1795. aasta hingeloenduse ajaks jäänud pimedaks. Peres elas ka Jonase ja temast 20 aastat noorema Anni vanem poeg Jacob ühes oma abikaasa Liso ja kolme alaealise lapsega. Pere teine poeg Juhan oli mõisast ära jooksnud millalgi enne 1795. aasta hingeloendust. Lisaks teenis peres kaks sulast ning

[839] EAA 1864, 2, IV-4: 354p; EAA 1864, 2, V-42: 196; EAA 1864, 2, VI-54: 151p, 163; EAA 1864, 2, VII-106: 351p; EAA 1864, 2, VIII-129: 471p; EAA 1864, 2, VIII-130: 250p; EAA 1864, 2, IX-96: 495p; EAA 1864, 2, X-202: 551p; EAA 876, 1, 112: 2.
[840] EAA 1864, 2, IV-4: 355; EAA 1864, 2, V-48: 424p–425; EAA 1864, 2, VI-54: 152; EAA 1864, 2, VII-106: 352p–353; EAA 1864, 2, VIII-129: 471p–472; EAA 1864, 2, VIII-130: 251p–252; EAA 1864, 2, IX-96: 496p–497; EAA 1864, 2, X-202: 552p–553; EAA 876, 1, 25: 41–42.
[841] EAA 1864, 2, VIII-129: 471p; EAA 1864, 2, IX-96: 496p; EAA 178, 1, 3710: 10p; EAA 178, 1, 3711: 18p–19.

tüdruk Madli, kes oli seal vaeslapsena kasvandikuks juba enne 1782. aasta hingeloendust. Ilmselt läks talu üsna varsti pärast 1795. aasta hingeloendust üle Uuskülast pärit Nano Ado pojale Hansule (u 1762–1817), keda hakati kutsuma Welia Hansuks. Hansu ja tema abikaasa Madliga tuli peresse kaasa ka nende alaealine poeg Arend ja Hansu vennad Maddis ja Jacob oma perega. Peresse jäi edasi ka Jonase poeg Jacob oma perega. Pärast Wälja Hansu surma sai talus peremeheks Rünga Arendi poeg Johan (1792–1865), kes oli seda ka 1850 ja 1858. aasta hingeloenduse ajal. 1835. aastal anti talle koos abikaasa Ani ja lastega perekonnanimi Wälli.[842]

Pearna

1782. aasta hingeloendi järgi oli Pearna peremeheks Perna Jacob (u 1738–1810), kuid millalgi hingeloenduste vahel oli ta oma peremeheameti kaotanud ning 1795. aasta hingeloendi järgi oli talu peremeheks Maallose (Mäallose) Peter. Perna Jacob oli abielus Aniga, kellega neil oli kaks poega ja kaks tütart. Vana pererahvas jäi ka uue peremehe ajal talusse elama, nende lapsed läksid teistesse peredesse teenima või mehele. Mäallose Peter oli abielus Madliga, kellega neil oli kolm poega ja kaks tütart. Kuigi Peteri vanim poeg Tenno oli isa surma ajal juba 18-aastane, sai talus uueks peremeheks senine sulane Pearna Juhhan (u 1762–1822). Pärna Johani surma sai peremeheks tema ja ta abikaasa May vanem poeg Arend (Arni; 1793–1873). 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Pearna. Talus elas ka Maallose Peteri poeg Tõnno, kelle perekonnanimeks sai Niwel. Tema noorem vend Peter anti 1806. aastal nekrutiks ning ta sattus tõenäoliselt Napoleoni sõdade keerisesse. 1816. aastal anti nekrutiks ka Arendi noorem vend Maddis. Kuna Arendil ja tema abikaasal Kayl olid ainult tütred, läks talu enne 1858. aasta hingeloendit Klaukselt pärit Josep Westholmi ja tema ema lesknaise Lieso Westholmi kätte. Ühes nendega asusid Pearnale ka Josepi noorem vend Maddis ning täiskasvanud õed Leno, Anna ja Lieso. Peres teenis 1857. aastal Anijast Palmsesse ümber asunud sulane Thomas Kruas.[843]

Kingo

1782. aasta hingeloendi järgi oli Kingo peremeheks Kingo Peter (u 1715–† enne 1795), kes oli abielus endast üle 20 aasta noorema Lisoga. Arvestades Liso ja Peteri kõige vanema poja Samueli vanusevahet oli Liso Peteri teine abikaasa. Pärast isa surma sai Samuel (u 1750–1814) Kingo peremeheks. Kuna peres elasid ka tema kolm nooremat venda oma peredega ning õde Madli, ei vajatud seal ei sulaseid ega tüdrukuid. Samuelil ja tema abikaasal Mayl oli küll samuti poeg

[842] EAA 1864, 2, IV-4: 355–355p; EAA 1864, 2, V-48: 425–425p; EAA 1864, 2, VI-54: 152–152p; EAA 1864, 2, VII-106: 353p–354; EAA 1864, 2, VIII-129: 471p–472; EAA 1864, 2, VIII-130: 251p–252; EAA 1864, 2, IX-96: 497p–498; EAA 1864, 2, X-202: 552p–553; EAA 1227, 2, 48: 8.
[843] EAA 1864, 2, IV-4: 355p; EAA 1864, 2, V-48: 425p–426, 427; EAA 1864, 2, VI-54: 152p; EAA 1864, 2, VII-106: 354p–355; EAA 1864, 2, VIII-129: 472p–473; EAA 1864, 2, VIII-130: 251p–252; EAA 1864, 2, IX-96: 498p–499; EAA 1864, 2, X-202: 553p–554; EAA 1227, 2, 49: 39.

Maddis, kuid ilmselt ei kõlvanud ta mingil põhjusel peremeheks, sest koht läks 1806. aasta paiku üle hoopis Samueli nooremale vennale Mickule (u 1765–1836). Millalgi pärast 1827. aastat loovutas Mick aga peremehekoha enda ja oma abikaasa Mai esimesele pojale Samuelile (1794–1834). 1835. aastal anti perele perekonnanimeks Kink. Mick ja tema teismelised pojad seda aga enam ei näinud, sest surid kõik 1834. aastal. Kingo Micku teine poeg Jakob anti aga 1830. aastal nekrutiks. 1850. aasta hingeloendi järgi oli Kingo uueks peremeheks Abram Raja. 1858. aastal oli Kingole asunud Michel Sollmann oma abikaasa May ning poegade Johanni ja Carliga, kellest J. Sollmann talu endale päriseks ostis (vt tabel 9).[844]

28-aastane Kingo Jakob oli nekrutiks andmise ajal abielus Kaiga, kellega neil oli nelja-aastane tütar Mai. 9. detsembril 1830 anti Kaile nekruti abikaasa pass nr 225. Jacob üritas väeteenistusest pääseda, viidates on halvale kuulmisele ja nägemisele, kuid kumbki viga ei leidnud kinnitust. Nekrutite võtmist korraldava komisjoni teatel suutis ta vaatamata oma väidetavale halvale kuulmisele vastata hästi ka kõigile vaiksemal häälel esitatud küsimustele ning dr Pezoldi väitel polnud ka tema nägemisel midagi viga, kuna tema silmade pupillid olid liikuvad ning valgusärritusele tundlikud. Jakob oli 1,73 m pikk, rõõsa jume, kuid väheke vistrikulise näoga, tema silmad olid sinised, juuksed helepruunid ja nina keskmine, ta mõistis eesti keeles lugeda ja oskas sepatööd. 1847. aastal anti nekrutiks ka tema õe Madli vallaspoeg Peter Kink. Tundub, et Kinkude pere mehed olid kõik pikakasvulised, sest ka P. Kink oli 1,73 m pikk, temagi oli rõõsa jumega, ümara lõua, keskmise suu ja ninaga, kuid tema silmad olid pruunid ning kulmud ja juuksed tumepruunid, ta oskas eesti keeles lugeda. Kuigi tema parema jala ülaosas oli värske arm, mille ümbrus oli veel paistetanud, võeti ta arsti loal väeteenistusse vastu.[845]

Kanguste

1782. aasta hingeloendi järgi oli Kanguste peremeheks Kanguste Hans (u 1738–† enne 1795), kes suri millalgi pärast seda. Ilmselt juhtus üsna varsti pärast hingeloendust, mil tema ja ta abikaasa Leno pojad Jacob ja Maddi olid veel liiga noored, sest talus sai peremeheks varesemalt Uuskülas Pitka Abrami talus sulaseks olnud Jahn (u 1757–1807), kes abiellus Kangusta Hansu tütre, endast 10 aastat noorema Mayga. 1795. aastaks olid nad abielus olnud vähemalt kuus aastat, kuna nende tütar Kay oli loenduse toimumise ajal juba viieaastane. Kuna Jahni ja Kay poeg oli isa surma ajal alles laps, sai uueks peremeheks Kangusta Hansu noorem poeg Maddi. Viimane ei tulnud ilmselt aga talupidamisega toime ning viidi hingeloenduste vahel (1811–1816) Tõugu külasse sulaseks.

[844] EAA 1864, 2, IV-4: 355p; EAA 1864, 2, V-48: 426–426p; EAA 1864, 2, VI-54: 153; EAA 1864, 2, VII-106: 355p–356; EAA 1864, 2, VIII-129: 473p–474; EAA 1864, 2, VIII-130: 251p–252; EAA 1864, 2, IX-96: 498p–500; EAA 1864, 2, X-202: 553p–554; EAA 1690, 1, 33: 56; EAA 876, 1, 112: 14.
[845] EAA 1864, 2, VIII-129: 473p–474; EAA 1864, 2, IX-96: 499p–500; EAA 178, 1, 3674: 11p–12; EAA 178, 1, 3712: 7p; EAA 178, 1, 3713: 13p–14.

Uueks peremeheks sai Kanguste Jakob, kes oli Tõugu külast Ustallo Micku poeg. 1832. aastal asus ta oma perekonnaga ümber Kauksi mõisa (*Kauks*, Iisaku khk). Uus pererahvas – Nano Gusto poeg Maddis (u 1779–1851) ühes oma abikaasa Anni ning poegade Jakobi ja Gustoga – tuli Uuskülast ning oli kohale saanud juba hiljemalt 1829. aastal. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Kangust. Millalgi enne 1850. aasta revisjoni asus peresse Määlloselt peremeheks sealse peremehe Hans Meikari noorem vend Jonas Meikar (1798–1863) ühes abikaasa Liso, poegade Jakobi, Hansu ja Josephi ning tütre Sophiaga. Pere vanim vend Jakob oli sellal juba abielus Kayga ning neil oli kolm poega ja tütar, teised vennad ja õde olid veel vallalised.[846]

Tõnnokeste

1782. aasta hingeloendi järgi oli Tõnnokeste peremeheks Tennokeste Hans (u 1754–1814) Hansu esimene abikaasa Kaddri suri millalgi 1782. ja 1795. aasta hingeloendite vahelisel ajal ning Hans abiellus uuesti Annoga, kes oli pärit Kõnnu mõisast (*Kõnda*, Kuusalu khk). Mõlema abikaasaga oli tal kokku kolm poega ja kolm tütart. Pärast isa surma sai peremeheks tema teine poeg nooruke Jacob (u 1794–1830), kes oli abielus Anniga, kellega neil oli tütar Liso. Tõnnokeste uueks peremeheks sai hiljemalt 1829. aastal Uuskülast Prediko (Reitre) perest pärit Jaan (1781–1849), kes asus kohale ühes abikaasa Liso, poeg Josephi ning tütarde Mai ja Lisoga. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Tönnokes. Pärast isa surma sai peremeheks tema poeg Joseph Tönnokest, kes oli seda ka 1858. aastal. Ta oli abielus Lisoga, kellega neil oli poeg Hans ja tütar Anna.[847]

Reino Petri

1782. aasta hingeloendi järgi oli Reino Petri peremeheks Reino Petri Juhan (u 1740–1800), kes oli abielus Kayga, kellega neil oli kaks poega ja tütar. Isa surma järel sai peremeheks tema vanem poeg Reino Petri Peter (u 1770–1830), kes sai oma abikaasa Kayga neli poega ja neli tütart. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Reinholm. 1820. aastate alguses sai peremeheks tema vanem poeg Jakob Reinholm (1801–1851), kes sai oma abikaasa Lenoga (1813–1891) kolm poega ja kolm tütart ning jättis talu oma kõige vanemale pojale Josephile (1829–1884) ja tema abikaasa Madlyle (1819–1885), kellega nad abiellusid 1851. aastal.[848]

---

[846] EAA 1864, 2, IV-4: 355p–356; EAA 1864, 2, V-48: 426p–427; EAA 1864, 2, VI-54: 153–153p; EAA 1864, 2, VII-106: 356p–357, 381p; EAA 1864, 2, VIII-129: 473p–474; EAA 1864, 2, VIII-130: 252p–253; EAA 1864, 2, IX-96: 500p–501; EAA 1864, 2, X-202: 553p–555; EAA 1227, 2, 48: 10; EAA 876, 1, 112: 18.

[847] EAA 1864, 2, IV-4: 356; EAA 1864, 2, V-48: 427–427p; EAA 1864, 2, VI-54: 153p; EAA 1864, 2, VII-106: 358p–359; EAA 1864, 2, VIII-129: 474p–475; EAA 1864, 2, VIII-130: 252p–253; EAA 1864, 2, IX-96: 501p–502; EAA 1864, 2, X-202: 554p–555; EAA 1227, 2, 49: 55; EAA 876, 1, 112: 18.

[848] EAA 1864, 2, IV-4: 356–356p; EAA 1864, 2, V-48: 427p–428; EAA 1864, 2, VI-54: 153p–154; EAA 1864, 2, VII-106: 359p–360; EAA 1864, 2, VIII-129: 474p–475; EAA 1864, 2, VIII-130: 252p–253; EAA 1864, 2, IX-96: 502p–503; EAA 1864, 2, X-202: 555p–556; EAA 1227, 2, 48: 11; EAA 1227, 2, 49: 44; EAA 876, 1, 112: 2.

Naugaste

1782. aasta hingeloendi järgi oli Naugaste peremeheks leskmees Nougaste Tomas (1717–† enne 1795). Tema isa oli Naugaste Thomas, kes oli Naugaste peremees juba 1711. aastal ja ema eespool nimetatud Claußе Maddi tütar Kay. 1795. aastal oli peremeheks Tomase poeg Nougaste Maddi (u 1747–1811), kes oli abielus Kayga, kellega neil oli kolm poega ja tütar. poegadest jäi ellu ainult keskmine poeg Hans (u 1778–1845), kellest pärast isa surma sai peremees. Ta oli abielus Elsiga, kellega neil oli kaks poega ja kaks tütart. 1835. aastal anti neile perekonnanimi Naugast. H. Naugasti surma järel sai peremeheks tema vanem poeg Maddis. Kuna Maddis suri 1851. aastal vanapoisina ning tema noorem vend Joseph oli 1839. aastal ümber asunud Kõnnu mõisa, sai uueks peremeheks Ilumäelt Vanaperest pärit Joseph Jägermann.[849]

Mäeallose

1782. aasta hingeloendi järgi oli Mäeallose peremeheks Maallose Jack (u 1738–1803) ühes oma abikaasa Mayga, kellega neil oli kolm poega ja tütar. Josep, poegadest kõige vanem asus Välja vabadikukohale, Jürist sai Kanguste pere sulane ning kõige noorem poeg, Juhan, anti 1805. aastal nekrutiks. Kui 1782. ja 1795. aasta hingeloendite vahelisel ajal suri mõisa parkal Parkale Andres sai tema asemel uueks parkaliks Reo Juhani perest pärit Josep (u 1756–1812). Pärast Maallose Jacku surma, sai Parkale Josep tema asemel Mäeallose peremeheks. Josep oli abielus Anniga, kellega neil oli kolm poega ja tütar. Isa surma järel sai peremeheks tema vanem poeg Hans (u 1787–1851), kes abikaasa Madliga sai kolm poega ja kolm tütart. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Meikar. Mäallose Josepi noorem poeg Daniel Meikar oli 1834. aastal Võsupere Kasiko talu peremees ning 1850. ja 1858. aastal Tõugu küla Ustallo peremees. H. Meikar suri 1851. aastal ning peremeheks sai tema poeg Jürri ühes oma abikaasa Anniga.[850]

Hans ja Jürri Meikarid olid mõlemad teineteise järel ka Ilumäe kabeli laulumehed. Kui pikalt Hans seda ametit pidas pole täpselt teada, kuid Jürri Meikar luges pühapäeviti Ilumäel pühakirja, mattis surnuid, ristis lapsi, pidas kiriku- ja arveraamatut aastail 1851–1890, saades selle eest palgaks neli tündrit ja ühe vaka vilja ning 5000 silku.[851]

[849] EAA 1864, 2, IV-4: 356p; EAA 1864, 2, V-48: 428–428p; EAA 1864, 2, VI-54: 154; EAA 1864, 2, VII-106: 360p–361; EAA 1864, 2, VIII-129: 475p–476; EAA 1864, 2, VIII-130: 253p–254; EAA 1864, 2, IX-96: 503p–504; EAA 1864, 2, X-202: 555p–556; EAA 1227, 3, 1: 2, 143p.
[850] EAA 1864, 2, IV-4: 356p–357; EAA 1864, 2, V-48: 429; EAA 1864, 2, VI-54: 154p; EAA 1864, 2, VII-106: 361p–362; EAA 1864, 2, VIII-129: 475p–476; EAA 1864, 2, VIII-130: 253p–254; EAA 1864, 2, IX-96: 504p–505; EAA 1864, 2, X-202: 556p–557; EAA 1227, 2, 48: 12.
[851] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 172.

Piskeste

1782. aasta hingeloendi järgi oli Piskeste peremees leskmees Piskeste Maddi (1722–† enne 1795), eespool mainitud Pißkeße Thomase ja Elßi poeg. Pärast Maddi surma sai peremeheks tema teine poeg Josep (1749–1828), kes aga oli ajavahemikus 1811–1816 ühes oma abikaasa Kaiga ümber asustatud Võsule. Küllap oli tegemist problemaatilise perega, sest 1812. aastal anti nekrutiks kaks Josepi 1803. aastal surnud venna Abrami kolmest pojast. Juhan oli nekrutiks andmise ajal 20-aastane 1,62 m pikk, rõõsa jume, hallide silmade, helepruunide juuste ja keskmise ninaga kirjaoskamatu noormees. Jakob oli vennast kolm aastat noorem, kuid kahjuks pole tema kirjeldust säilinud. Uueks peremeheks sai Uuskülast pärit ning juba paarkümmend aastat peres elanud Clausse Tenno Jürri poeg Juhan. Ka Juhan ei saanud oma peremeheametiga hakkama ning asustati samuti ümber Võsule. Hiljemalt 1826. aastal oli tema asemel peremeheks Poisma Gustawi poeg Uetoa vabadikukohalt Gustaw ehk Piskeste Kusto (u 1782–1845). Uetoale saadeti tema asemel Juhani noorem vend Jaan. 1835. aastal anti Gustawile, tema abikaasa Anile ja nende kahele pojale ja kahele tütrele perekonnanimeks Peesberg (*Beesberg, Bösberg, Boesberg*). G. Peesberg surma järel sai peremeheks vabadik Tõnnokeste Abram Walduk(1783–1857), kes enne seda oli Tõnnokeste talust üle viidud Reo Gusto Sepa vabadikukohale. Pärast A. Walduki surma sai peremeheks tema vanem poeg Hans (1814–1888), kes oli abielus Kaiga (1810–1883).[852]

Klaukse

1782. aasta hingeloendi järgi oli Klaukse peremeheks Clausse Maddi (u 1739–1800), kellel oli tema abikaasa Madliga kolm poega ja kaks tütart. Isa järglaseks peremeheametis sai neist kõige vanem vend Abram (u 1770–1805), ühes oma abikaasa Lisoga. Paraku lahkus Abram siitilmast üsna noorena ning talus sai peremeheks tema toona vaevu alaealise east välja jõudnud poeg Hans (u 1790–1843). 1814. aasta paiku oli Hans abiellunud Maiga, kellega neil oli kaks poega ja kolm tütart. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Westholm. H. Westholmi surma järel läks talu pidamine üle tema pojale Maddis Westholmile (1815–1896) ja viimase abikaasa Elsile (1819–1889), kelle käes see oli ka 1858. aastal.[853]

Kuue-päeva pered 19. sajandi alguses

Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni poolt 19. sajandi algul koostatud kirjelduse järgi asus küla tasasel maal ning selle põldudel oli mustmullapinnas, mis paiguti oli osaliselt segatud kivide

[852] EAA 1864, 2, IV-4: 357; EAA 1864, 2, V-48: 429–430; EAA 1864, 2, VI-54: 154p; EAA 1864, 2, VII-106: 362p–363; EAA 1864, 2, VIII-129: 476p–477; EAA 1864, 2, VIII-130: 253p–254; EAA 1864, 2, IX-96: 505p–506; EAA 1864, 2, X-202: 556p–557; EAA 1227, 3, 1: 198; EAA 1227, 2, 48: 13; EAA 1227, 2, 49: 59; EAA 1227, 1, 132: 114.
[853] EAA 1864, 2, IV-4: 357; EAA 1864, 2, V-48: 430–430p; EAA 1864, 2, VI-54: 155; EAA 1864, 2, VII-106: 363p–364; EAA 1864, 2, VIII-129: 476p–477; EAA 1864, 2, VIII-130: 253p–254; EAA 1864, 2, IX-96: 505p–506; EAA 1864, 2, X-202: 557p–558; EAA 1227, 2, 48: 13; EAA 1227, 2, 49: 62; EAA 1227, 1, 132: 114.

ja liivaga, kuid küla heinamaad olid head. Põlluharimisest ja veisekasvatusest elatuvad pered olid heal järjel. S. S. Dobermann seletas seda nende kasutuses olevate maade headuse ja raske tööga. Mõisale tegid nad teotööd ega pidanud tasuma rahamaksu.[854]

Vastavalt mõisa 1805. aasta vakuraamatule pidid kuue-päeva pered tegema aastas 300 rakmepäeva, millest 132 päeva tehti suvel ja 168 talvel ning 300 jalapäeva, millest vaimud ehk jalateolised tegid suvel 228 ning talvel 72 päeva. 1804. aasta talurahvaseaduse järgi pidi kuue-päeva perel olema kasutada kuus tööjõulist inimest, kellest kaks anti kuueks päevaks nädalas mõisa tööle. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[855]

Kuue-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema 18 päeva heinamaal tööd ilma rakendita, millest 12 päeva kompenseeriti sõnnikuveo ajal mõisale teise rakendi (hobune vankri ja riistadega) ja kolmanda teolise andmisega ning kuus päeva hobuse ja äkke andmisega vaimule samaks ajaks. Heinajal pidi kuue-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 24 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks kaks lisateolist kokku 48 päevaks.

Lisaks teopäevadele maksid kuue-päeva pered mõisale kümniseks kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri, kaks tündrit kaeru ja 30 leisikat (ühe koorma ehk kolm sadu) heinu ning andma naturaalandamina mõisa ühe täiskasvanud lamba, kolm kana, 30 muna, kolm naela lõnga, ühe kolmevakase koti, kolm kütket, kaks käsisülda kuue jalaseid halupuid (neli koormat) ja neli piimapütti. Seaduse alusel rukkiks ümberarvestatuna oli nimetatud kohustuste hinnaks kaks vakka, üks külimit ja $11^{1}/_{10}$ toopi rukkeid. Mõisakoormistele kõrval tasusid pered riigile ka pearahamaksu ning andsid postijaamade varustamiseks postimoona. Kuue-päeva perede pearahamaks oli 9 rubla 54 kopikat aastas. Postimoonaks pidid kuue-päeva pere maksma ühe vaka ja kaks külimittu kaeru ning kuus leisikat heina.

Kuna Palmse mõisa ja valla rahvas kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei osalenud nad Kadrina kiriku hoonete korrastamises ja köstri ülevalpidamises, küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevi. Kõik rahamaksud Ilumäe kabeli, köstri, laulumehe ja kihelkonna kirikõpetajale tasus mõis, kuid talupered vedasid oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegid samuti kõik sellega seotud tööd. Ilumäe kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud kaeti võrdselt teiste kogudusse kuuluvate

[854] EAM 70, 1, 3: 48p, 49p.
[855] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.

valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[856]

Vakuraamatu järgi maksis iga pere alalisele sulasele aastapalgaks ühe tündri rukist ja teise otri, andis ühel aastal kuue, teisel lambanahkse kasuka, igal aastal kolm takuriidest särki, kaks paari uusi ja ühe paari jätkatud villased sukad, kaks paari takuriidest pükse, ühe paari uusi villaseid kindaid ja ühe paari uusi nahkkindaid, pool naela villast lõnga riiete nõelumiseks, kuus paari pastlaid ning iga kahe aasta tagant ühe paari uusi vatmanriidest pükse. Kuue kohta nimetas Haljala kihelkonnast Salatse külast pärit Hermann Länts, et kui see *„põrandal ise püsti ei ole seisand“*, ei ole seda vastu võetud. *„Nii keerd ja karm pidi lõng olema, et kuub püsti seisas“*. Alaliselt peres töötavale tüdrukule maksti igal aastal palgaks kaks särki, kaks paari linaseid käiseid, kaks takuriidest seelikut, kaks naela villu sukkade jaoks, viis paari pastlaid, iga kolme aasta sees üks villane seelik, uus vatmanriidest kuub ja uus kasukas.[857]

Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Võhma kuue-päeva perel pidi olema kaks hobust, neli künnihärga, kaks lehma ja neli lammast, suvivilja seemneks neli tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi.[858]

Aastail 1806–1807 M. von Dreyeri koostatud Palmse mõisa atlase lisas olid nimeliselt ära toodud väljad, millel asusid Vatku külale kuuluvad põllumaad: Suure Jerwe Welli, Keskmene Welli ja Liwama Welli ehk Kotkamae Welli. Odrapõld Suure Jerwe Welli oli osalt kruusase, osalt liivase ja paese põhjaga, millel oli 5–10 tolli paksune musta ja pruunika liivaseguse mulla kiht. M. von Dreyeri hinnangu kohaselt kuulus ⅔ sellest 2. viljakusklassi ja ⅓ kuulus 3. viljakusklassi. Rukkipõld Keskmene Welli asus peamiselt kruusasel, kohati savisel ja punase liiva põhjal, mida kattis 4–13 tolli paksuse musta, mustjaspruuni ja hallika mulla kiht. Väljast ⅞ kuulus 2. viljakusklassi ning ⅛ kuulus 3. viljakusklassi. Kesapõld Liwama ehk Kotkamae Welli asus peamiselt kruusasel ning osaliselt liivapõhjal, mis oli kaetud 4–10 tolli paksuse hallika, kruusa ja liivaseguse savimullaga. Väljast ⅔ kuulus 2. viljakusklassi ning ⅓ kuulus 3. viljakusklassi.[859] Küla kuue-päeva perede valduses olev põllumaa oli jagatud nende võrdselt nii, et iga pere sai keskmise headusega põllumaale ümber arvestatult ühepalju maad. Kuna M. von Dreyer ei näidanud heina-,

[856] EKLA 38, 7: 206p–207, 215–215p.
[857] EKLA 38, 7: 216; EKM ERA II 198: 185.
[858] EKLA 38, 7: 216.
[859] EAA 1690, 1, 33: 64.

karja-, metsa- ja kõlbmatute maade jagunemist talu täpsusega, siis on needki jagatud talude vahel võrdselt, mistõttu ei näita tabel peredele kuulunud kõlvikute suurust päris täpselt, kuid suurusjärgud peaksid olema enam-vähem õiged (vt tabel 5).

Tabel 5. Võhma perede kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[860]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Võhma	**8,08**	**8,83**	**33,37**	**36,45**	**245,38**	**268,08**	**306,11**	**334,43**	**54,75**	**59,82**	**11,84**	**12,93**	**659,53**	**720,53**
Wolmri Jacob	0,54	0,59	1,46	1,59	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**46,15**	**50,42**
Jera Johann	0,54	0,59	3,42	3,73	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**48,11**	**52,56**
Reo Jacob	0,75	0,82	3,58	3,91	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**48,48**	**52,97**
Rünga Josep	0,79	0,86	3,88	4,23	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**48,82**	**53,33**
Welja Hans	0,42	0,46	4,96	5,42	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**49,52**	**54,10**
Peerna Johann	0,67	0,73	2,79	3,05	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**47,61**	**52,01**
Kingo Mick	0,67	0,73	0,83	0,91	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**45,65**	**49,87**
Kanguste Jain	0,63	0,68	2,96	3,23	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**47,73**	**52,15**
Tönnokes te Hans	0,63	0,68	0,63	0,68	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**45,40**	**49,60**
Reino Petri Peter	0,54	0,59	1,54	1,68	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**46,23**	**50,51**
Naugaste Maddis	0,42	0,46	0,71	0,77	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**45,27**	**49,46**
Maallose Josep	0,38	0,41	5,08	5,54	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**49,60**	**54,19**
Piskesste Josep	0,42	0,46	1,54	1,68	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**46,11**	**50,37**
Clausi Abram	0,71	0,77	0,00	0,00	17,53	19,15	21,87	23,89	3,91	**4,27**	0,85	0,92	**44,86**	**49,01**

Küla koplid asusid madalamatel maadel ning kasvatasid valdavalt tumerohelist rohtu, millest ⅔ takseeriti paju- ja ⅓ aruheinaks. Samamoodi kasvatasid ka küla heinamaad ⅔ ulatuses paju- ning ⅓ aruheina. 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidid küla pered tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 1633 saadu (133 709 kg) pajuheina ja 510 saadu (41 784 kg) aruheina ehk kokku 175 493 kg. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine ja iga tuust leisikane (81,9 kg).[861]

[860] EAA 1690, 1, 33: 59.

[861] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; DSHI 190, Estland 253: 5; EAA 1690, 1, 33: 26, 56.

Tabel 6. Võhma küla kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[862]

Võhma	Dessatiini	ha
Hoonete alune maa ja aiamaa	**8,08**	***8,83***
Koppel	**33,37**	***36,45***
Põllumaa	**245,38**	***268,08***
Keskmenne Welli (rukkipõld)	80,92	*88,40*
Suur Jerwe Welli (odrapõld)	74,79	*81,71*
Kotka Ma Welli (kesapõld)	69,67	*76,11*
Hajali põllutükid	23,02	*25,15*
Heinamaa	**306,11**	***334,43***
Mets ja karjamaa	**54,75**	***59,82***
Kasutuskõlbmatu maa	**11,84**	***12,93***
Kokku	**659,53**	***720,53***

Talurahvaseaduse arvestuse järgi pidi kuue-päeva perel olema nii palju põllumaad, et ta saaks külvata aastas ühele väljale kuus tündrit talivilja ning teisele väljale kaheksa tündrit suvivilja (otra ja kaera) ning lõikas sellelt – keskmise saagikuse juures 5½ seemet – 77 tündrit vilja, millest 14 tündrit läks seemneviljaks, 31½ tündrit kulus üheksaliikmelise pere (kolm meest, kolm naist, kolm last) toiduks, kuus tündrit mõisakoormiste tasumiseks ning 15 tündrit mitmesuguste muude vajaduste (eluhoonete remont, kala, soola ja raua ostmine, kiriku- jm maksude tasumine) rahuldamiseks. Pärast kõigi maha arvamiste tegemist pidi seaduse järgi jääma perele 10½ tündrit vilja kasumiks. Nagu viljasaagist, nii pidi ka heintest (30 koormat) kuue-päeva perele jääma kuuendik, ehk viis koormat kasumiks, kuna ülejäänud 25 koormat kulusid loomadele söödaks ning mõisakoormiste tasumiseks. Kui perele piisavalt põllumaad anda polnud võimalik, võis seda kompenseerida suurema heinamaaga.[863]

Rendilepingud ja päriseksostmine

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruandest nähtus, et varasemaga võrreldes nõuti kuue-päeva peredelt vaid üht hobust ja kahte härga, muus osas olid nõudmised samad. Aruandes ei kajastanud lehmade ja lammaste olemasolu ning tundub, et seda peredelt enam ka ei nõutud.[864] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Tabel 8. Kadrina kihelkonnakohtu koostatud Võhma küla perede raudvara aruanne 1819. aastal[865]

[862] EAA 1690, 1, 33: 59.
[863] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 30.
[864] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.
[865] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

Peremehe nimi	Mitme päeva pere	Hobused	Härjad	Odra seemet	Kaera seemet	Adrad	Äkked	Vankrid	Reed	Kirved	Vikatid	Sirbid
				tündrit								
Wolmri Jakob	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Jära Juhhan[866]	6	1	2	4	2	2	2	2	2	2	4	4
Reo Jakob	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Ringa Josep	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Wälja Arni	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Peärna Juhhan	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Kanguste Jakob	6	1	2	-	-	2	2	2	2	3	4	4
Kingo Mik	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Tõnnokeste Abram	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Reino Petri Peter	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Nougaste Hans	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Mäealluse Hans	6	1	2	–	–	1	1	1	–	–	–	–
Piskeste Juhhan	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Klaukse Hans	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4

Esimesed teadaolevad Võhma perede rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, sõlmisid 1822. aastal Reo Juhhan, Reino Jakob ja Mäalluse Hans, 1823. aastal Rünga Josep, 1824. aastal Wolmri Gusto, 1825. aastal Naukase Hans, 1826. aastal Piskeste Gusto, 1827. aastal Peärna Arend, Kingo Mik ja Klause Hans, 1829. aastal Jera Abram, Wälja Juhhan, Kanguste Maddis ja Tennokeste Jaan. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa

[866] Peaks olema Jera (Jära) Dietrich, kes oli peremees aastail 1809–1825. EAA 876, 1, 20: 35; EAA 1864, 2, VI-54: 151; EAA 1864, 2, VIII-129: 470p.

loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *"keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida"* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *"ni paljo kui nende joud annab, jure teha"*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras"*, rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[867]

1860. aastate alguses hakati Palmse mõisas sõlmima rendilepinguid, millega viidi pered teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Vaatamata sellele, et lepingud sõlmiti igal aastal uuesti, on need säilinud ainult osaliselt ning mitte kõigi perede kohta. Tavaliselt viis esimene leping pere täielikult üle raharendile, kuid aasta hiljem sõlmitud leping taastas osaliselt teotöö.

Nii on Võhma perede esimest tüüpi lepinguist teada Hans Meikari (Maealluse), Jacob Wolmar (Wolmari), David Tomeriase (Domerias; Reo), Josep Reinholmi (Reino Petri) ja Josep Westholmiga (Paerna) lepingud 1863. aastast, mis deklareerisid: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, naddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla"*. Talu eest pidi iga pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 84 hõberubla aastas, rehepeksu asemel andma aga aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest küttepuid. Aasta hiljem sõlmitud lepingud võtsid aga osa teotööst vabastamisest tagasi. Ilmselt sõlmis Välja talu peremees Jacob Welli oma esimese lepingu juba 1862. aastal, sest aasta hiljem sõlmitud rendilepingu esimene punkt teatas: *„Kõik mõisa teggo ja mud teod jätakse maha agga üksi teo päewad aasta ümber teha ja wilja leikus, mis wanna wisi jäeb"*. Pere pidi viljalõikuse ajal lõikama 12 vakamaad suvi- ja 12 vakamaad talivilja, iga vakamaa suurusega 400 ruutsülda ehk kokku neli hektarit ning tegema kartulipaneku või võtmise ehk muude sügiseste tööde juures mõisale 35 päeva 20 kopikase päevapalga eest. Kartulit võis võtta ka tükitööna, võttes neli vakamaad ja seejärel tegema veel kümme päeva, mille eest arvestati rendist maha seitse hõberubla. Mõisa nõudmisel pidi perest käidama fikseeritud hindadega vooris: kaks korda Tallinnasse või kolm korda Kundasse, saades esimesel juhul palgaks hõbedas kaks rubla ja 50 kopikat voorilt ning teisel juhul ühe rubla ja 75 kopikat voorilt; tegema kuus päeva sõnnikuveo ajal ja kuus päeva heinateo ajal, saades 50 kopikat päevas ning saatma kevadel 12-ks päevaks mõisa poisi või tüdruku 20 kopika eest päevas ning

[867] EAA 876, 1, 112: 1–18.

tegema küttepuid, mille tegemise ja veo eest maksti vastavalt puude pikkusele. Lisaks maksis pere raharenti 50 hõberubla aastas.[868]

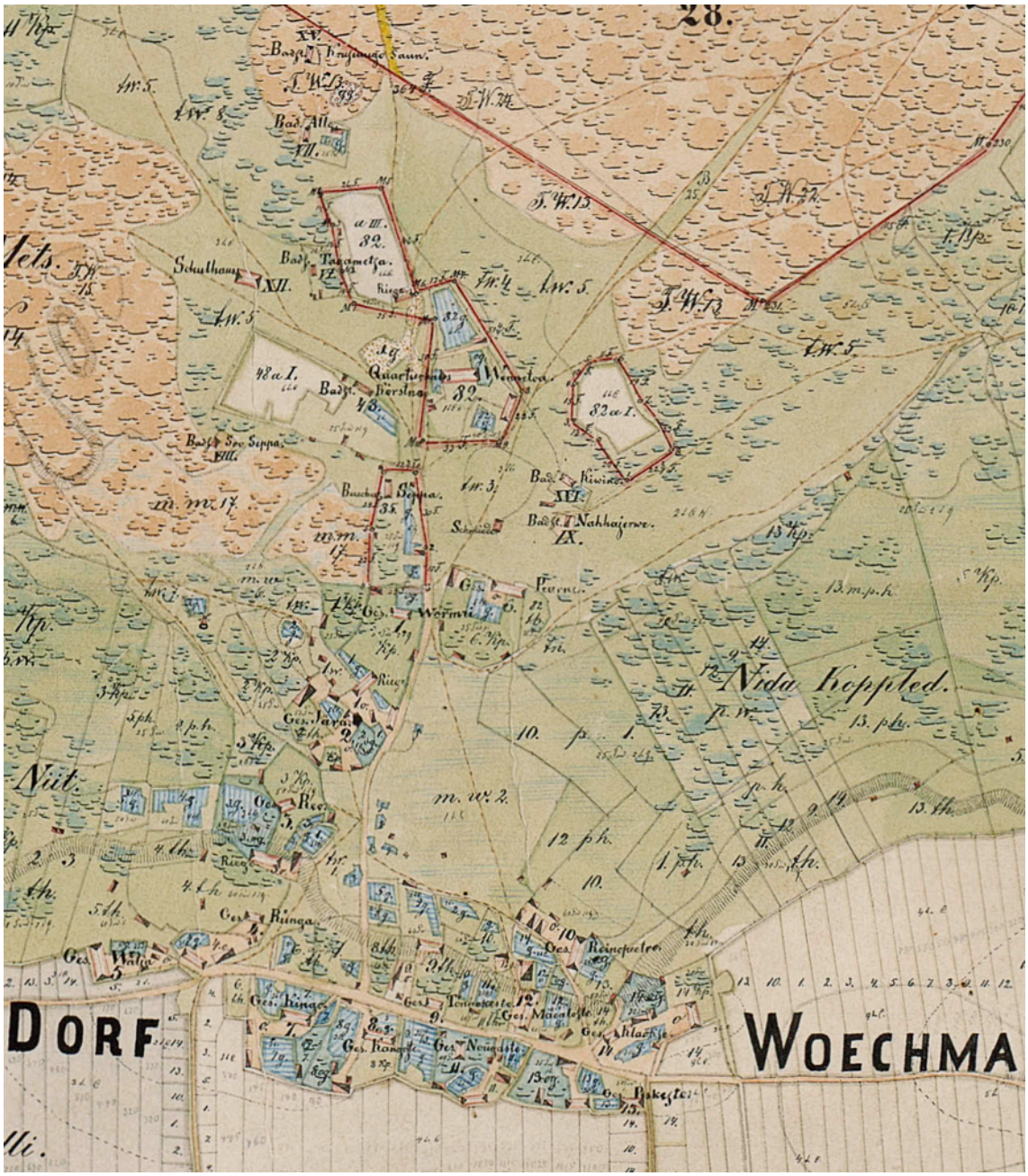

Foto 5. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Võhma pere- ja vabadikukohad (RM 7045 Ar$_1$ 2099:1)

[868] ERA 876, 1, 113: 32–32p, 36–40p.

Tabel 9. Võhma perede ja mõisa vahel 1881. aasta aprillis kuueks aastaks sõlmitud rendilepingutes esinevad perede rahalised kohustused[869]

Pere	Rent mõisale (rbl)			Kiriku- ja riigimaksud				Kõik kokku
	Rahas	Teorendi väärtus rahas	Kokku	Kirikumaks (rbl)	Vangide küüt ja politseimaksud	Postimoon	Teede remont	
Wolmari	150.00		150.00	5.65	3.00	6.80	7	172.45
Jäära	150.00	16.00	166.00	5.65	3.00	6.80	7	188.45
Reo	125.00	16.00	141.00	5.65	3.00	6.80	7	163.45
Rünga	145.00	16.00	161.00	5.65	3.00	6.80	7	183.45
Wälja	145.00	16.00	161.00	5.65	3.00	6.80	7	183.45
Pearna	150.00	16.00	166.00	5.65	3.00	6.80	7	188.45
Kanguste	135.00	16.00	151.00	5.65	3.00	6.80	7	173.45
Tönnokeste	125.00	16.00	141.00	5.65	3.00	6.80	7	163.45
Reinopetri	125.00	16.00	141.00	5.65	3.00	6.80	7	163.45
Naugaste	135.00	16.00	151.00	5.65	3.00	6.80	7	173.45
Mäealuse	135.00	16.00	151.00	5.65	3.00	6.80	7	173.45
Piskeste	125.00		125.00	5.65	3.00	6.80	7	147.45
Klaukse	125.00	16.00	141.00	5.65	3.00	6.80	7	163.45

Aeg-ajalt ei tulnud rentnikud oma kohustustega toime nii näiteks kuulutas Kadrina kihelkonnakohus 15. mail 1884 pankrotistunuiks Tõnnokeste Johannes Steinpesti ja Reinopetri Madis Einholmi ning kohustas kõiki, kel oli nende vastu nõudmisi ning kõiki, kes olid neile võlgu, endast kolme kuu jooksul kohtule teada andma.[870]

Võhma küla põllud krunditi 1860. aastate II poolel. Kui vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud mõisa kaardil on kujutatud veel varasemat ribapõldude süsteemi, siis ühel kahest 1866–1877. aastal koostatud plaanist enam mitte.[871] Seoses talude kruntimisega viidi sel ajal üleasustatud külast neli peret – Pisikeste, Reinopetri, Tõnnokeste, Reo – välja, kaks kilomeetrit lõuna poole Joaveski lähedale lepikusse. Heinamaad anti neile aga kaheksa kilomeetri kaugusel Korjusele. Nõnda tekkis uus küla, mida hakati kutsuma Joanduks, kuid vaatamata sellele arvestati talud 19. sajandil harilikult Võhma alla. Uue koha eeliseks oli asjaolu, et karjamaad oli oluliselt lähemal kui Võhmas, kus karjamaad asusid Allkülas ja selle taga (Kurrendikoalone Karjasma).[872]

[869] EAA 2486, 1, 3394: 8p, 11p–12
[870] Maa Walla Kuulutaja, 1884, nr 5.
[871] RM 7045 Ar_1 2099:1; EAA 2486, 1, 3393: 811, 833.
[872] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 169

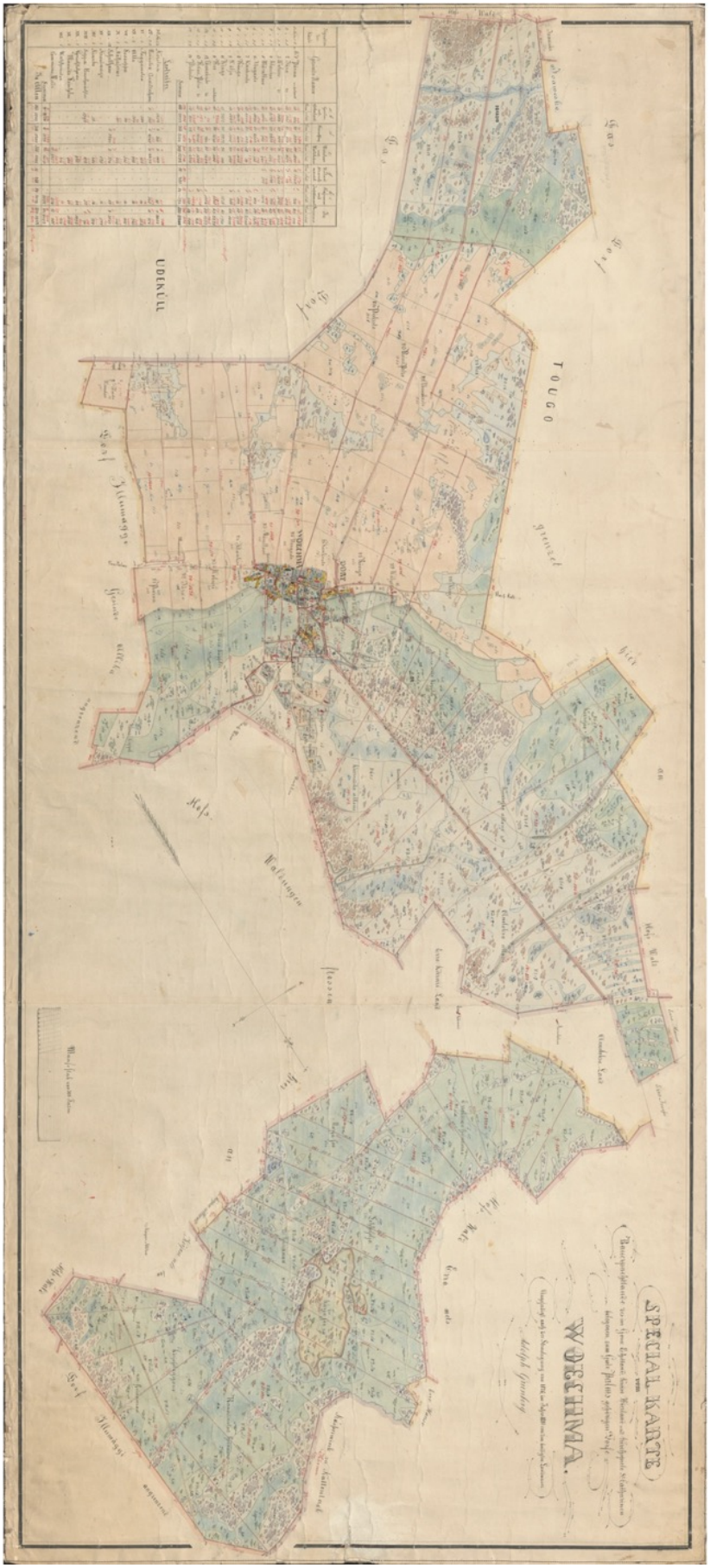

Foto 6. Võhma maamõõtja Adolf Grunbergi kaardil 1881. aastal (EAA 3724, 4, 1688: 1)

Kõik rentnikud ei tulnud aga talu pidamisega toime. Nii kuulutas Kadrina kihelkonnakohus 15. mail 1884 kuulutas pankrotistunuiks Tõnnokeste Johannes Steinpesti ja Reinopetri Madis Einholmi Võhmast. Kõik, kel oli nende vastu nõudmisi ning kõik, kes olid neile võlgu, pidid endast kolme kuu jooksul kohtule teada andma.[873]

1887. aasta alguses andis Palmse mõisa rentnik Jacob Limann teada, et *„Rakwere maakonnas Kadrina kihelkonnas Palmse mõisas müiakse wäga heade tingimistega talukohtasi. Ainult 10 protsenti on sisse maksta. Kohad on heaste ehitatud ja mere lähidal. [...] Mina olen nüüd alati Palmses ja kui piaks olema, et ma mõnel päewal siin ei ole, siis saab siit metsawalitseja Raudsep kohti näitama“*.[874] Nagu J. Limanni järgnevast teatest selgus, müüdi kohti oluliselt odavamalt kui mujal. Nagu selgus valitseja teatest oli kohtade müümise osas ka mõningast draamat, mille üksikasjad siiski ei selgu:

> On meel mõned üsna heaste ehitatud kohad järel; neid wõib üksikult ja mitu koos osta. Selle mõisa pärishärra tahab nüid ühekorraga neid kohtasi müia ja sellepärast kolmanda osa hinnaga, mis teised ümberringi müiwad. See on, teised mõisad müiwad 130 ja 150 rbl. tessätini, meil 50 rbl. ümber, teised weawad 70 mersta pealt metsa, siin on ta päris juures. 20 aastat aega on maksta ja kõik muud head tingimised. Igaühe oma asi on kohaga teha, mis ta tahab. - Siis ma palun weel, selle tee peal Palmsisse on palju, kes wale ja pettusega inimesi tagasi ajawad ja kohtasid laitwad. Mina ei tea, kas nad armu wõi raha eest seda tegewad, aga olgu igaüks kui mees, tulgu mõisasse minu juurde, ja waadaku järele. Peale selle palun neid, kes Palmsesse kohti ostma tulewad, otse masinaga Rakweresse sõita; sealt saab odawalt Palmse mõisasse sõitmiseks posthobusid. Limann.[875]

Esimene Võhmast müüdud talu oli Kingo, mille ostis endine rentnik Juhan Sollmann. Teised talud müüdi 1888. aastal ning ostjateks olid valdavalt väljastpoolt sisse tulnud inimesed. Kui Kingo talu eest küsiti 4300 rubla, siis teised talud müüdi tuhatkond rubla odavamalt (tabel 10).

Tabel 10. Võhma külas mõisalt välja ostetud talud[876]

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
1	Wolmari	62,69	Juhan Waltok	1887	3000,00
2	Jäära	61,52	Juhan Waltok	1887	2800,00
3	Reo	64,07	Josep Prass	1887	3000,00
4	Rünga	54,86	Magnus Weber	1887	3000,00
5	Wälja	59,83	Mart Mühlberg	1887	3444,00
6	Pearna	65,43	Hans Meikar	1887	3664,00
7	Kingo	61,73	Juhan Sollmann	1881	4300,00
8	Kanguste	53,37	Konstantin Peterson	1887	3000,00
9	Tönnokeste	62,62	Gustaw Ukareda	1887	3264,00

[873] Maa Walla Kuulutaja, 1884, nr 5.
[874] Wirulane, 1887, Nr 2.
[875] Wirulane, 1887, nr 14.
[876] Maa Walla Kuulutaja, 1884, nr 1; 1889, nr 6.

Jrk nr	Talu	Suurus (dessat)	Ostja	Aasta	Hind (rbl)
10	Reinopetri	59,08	Otto Ukareda	1887	2700,00
11	Naugaste	57,87	Konstantin Peterson	1887	3000,00
12	Mäealuse	61,26	Maddis Sammelselg	1887	3604,00
13	Piskeste	59,06	Jakob Seemann	1887	3264,00
14	Klaukse	63,99	Abram Talpsep	1887	3064,00

Võhma küla talude põlumaade kvaliteedist annab põgusa ülevaate Jära ja Wolmari peremehe Juhan (Johannes) Waltoki pöördumine *„Kõrgeste auustatud Ritterschafti Wanemate koosolekule“* maade takseerimise asjus: *„Põldudest olen palju maha jätnud, on liiwsed ja nii paepealsed, et seemet ega tööd ei tasu. Heinamaad on neljas tükis, osalt 6 wersta kodust eemal; ka palju niisugust, mis koguni niita ei maksa. – Karjamaad on 2–3 wersta kaugusel, wähe kaswataja maa“*.[877] Sarnaselt kaebas ka Rünga talu omanik Magnus Weber:

> Rünga talu põllumaa on osalt pae kiwi põhjaga, mille mulla pind väga õhukene, osalt madal, kus wesi wilja ära rikkub ja wõimalik ei ole wett kraawi läbi ära lasta. Heina ja karja maa pind on liiwak ja ka osalt soomaa, kus kadaka põesad ja lahja rohtu wähe kaswab. koha peal uut põldu ehk paremaks tegemist ei ole olnud ning Rünga talu maad on wiies iseäranis seiswas jagudes, werstade kaugusel ühest ära lahutatud ja seeläbi koha sissetulek wähene. [...] Rünga talu koht oli kuni 1887 aastani Palmse mõisa oma ja koha rent oli 160 rublani tõusnud, nimelt selleaegse kõrge kartohwli hinna läbi. Nimetatud 1887 aastast saadik on koht minu omandus ja järge mööda rendi peal olnud, aga kartohwli madala hinna läbi rent praegu 120 rubla peale alanenud. [...] Rünga talu koha eest maksin kõrget hinda, 3000 rubla, nimelt sellepärast et kiwist ehitatud kindel elu hoone talu wäärdust tõstis.[878]

Üsna pessimistlikul moel kirjeldab 1911. aastal talumajanduse olukorda ajalehe Postimees kirjasaatja Marta:

> Kohad on siin põllumeestel juba aasta 30 eest ära ostetud, kuid waewalt kolmandikul nendest on ostuwõlg tasutud. Pääpõhjuseks on küll, et põld wähe sisse annab. Maa on suuremalt jaolt liiwakas, kividega kui üle külvatud, sekka wahel ka paepäälne, Siisgi annaks põld hoopis enam, kui teda põhjalikumalt haritaks. Põllutöömasinate tarvitusele wõtmist takistavad kivid. Et aga Palmse meestel metsa küllalt, siis ehitavad nad oma laudad, tallid puust ja lõhuwad atru-äkkeid põllu kiwidesse edasi. Karjapidamise pääle ei ole ka siiamaani suurt rõhku pandud. Peeti lehmi niipalju, et enese jaoks piima sai, ja vahest ka mõni nael võid lähedasse suvituskohta Wõsule viia. Ainult üksikutes peredes on koorelahutajaid muretsetud; need pered wiivad oma wõi enamasti Tallinna. Wiimasel ajal plaanitseti ühispiimatalitust asutada. Selginud aga, et tarwilikku osa piima kokku ei saa, sest praegu kuluwat piim enesele ära, harimata karjamaad aga rohkem lehmi pidada ei lubawat, ja asutamise nõu jäeti kõrvale. Pääsissetulekuhallikaks on põllumeestel kartulid, mida pääasjalikult wiinawabrikusse wiidakse. Ka Soomemaale weavad neid rannamehed iga aasta mõni tuhat tündrit.[879]

[877] EAA 854, 5, 668: 66–66p.
[878] EAA 854, 5, 668: 12–12p.
[879] Marta. Kadrina – Palmsest. – Postimees, 1911, Nr 276.

Siiski peab siinkohalgi ütlema, et Marta pessimistlik toon nii talude olukorra, kui ka kõigi muude kohaliku elu valdkondade suhtes, mida siinkohal ei tsiteeritud, oli sama lohutu ega leidnud midagi kiiduväärset. Ilmselt oli tegemist lihtsa ning ka tänapäeval tavalise vingumisega selle üle, kui halvasti kõik on ning miks keegi midagi ei tee.

M. Weber (1849–1922) oli Palmse mõisa kangru Jüri Weberi ja tema abikaasa Liso noorim poeg Võsuperelt, kelle ristiisaks oli Carl Magnus von der Pahlen.[880] Kuna ta oli kohalik elanik, pidi Rünga talu tegelik seisund talle enne ostmist teda olema, seega ei saa eelnevat kurtmist päris tõsiselt võtta. Endise Reo talu asemele ehitas M. Weber endale uue elumaja, milles olid ka kaupluseruumid ning fotoateljee poeg Jakobi jaoks, kes innustus fotograafiast ning sai 1902. aastal loa avada *„Võhma külasse päewapildi töökoda“*. Algul tegutses J. Weber (1879–1947) aktiivselt Palmse kaubatarvitajate ühisuses, kuid avas hiljem oma poe ning pakkus ühisusele konkurentsi.[881] 1920. aastatel pidas ta Võhmas riigiviina poodi, kuid mõisteti salapiiritusega kauplemise tõttu Rakwere-Paide rahukogu poolt kaheks aastaks vangi. J. Weberi kaubanduslikku fiaskot valgustas üksikasjalikult ajaleht Wirumaa Teataja:

> 21. aug läinud aastal ostsid Anton Sollmann ja Karl Saar Palmse wallas Wõhma külas asuwast Jakob Weberi kroonuwiina poest kumbki ühe pudeli wiina. Pudeleid lähemalt silmitsedes märkasid ostjad, et wiin on sogane ja pitsatid isesugused. Et asjale selgust muretseda, teatasid ostiad sellest aktstisiametnikule, andes üle ka wiinapudelid.
>
> Ekspertiis tegi kindlaks, et pudelites on wälismaa wiin, kangem kui wabariigi „walge“ ja et pitsatid on järeltehtud. Kirjalakiga kinni pandud pudelitele oli kolme lõwi kujund metallrabaga wajutatud sisse. Harilikul (õigel) wiinapudelil on pitsatikirjad laki peal, kuid siin olid ümberpöördult need laki sees.
>
> Weber ei tunnistanud ennast süüdi pitsati jäljendite järeltegemises kui ka wälismaa piiritusest walmistatud wiina riigiwiina asemel müümises, arwates, et kogu asi olewat saanud alguse Sollmanni wihawaenust tema wastu.
>
> Et aga asi nii puhas polnudki, näitas juba see, et läbiotsimisel Weberi ruumidest ja maa seest leiti 16 plekknõu salapiiritusega ja 3 tühja plekknõu. Ka rääkisid tunnistajad, et Weber olla Rakwerest endale tellinud sinist lakki, millisega harilikult piirituse pudeleid kinni pitseeritud. Ka ei leitud tema riigiwiinapoest ühtegi pudelit riigiwiina, mis tekitab arwamise, et siin suurem salawiina „tööstus“ oli.
>
> Rakwere-Paide rahukogu mõistis 25. nowembril Jakob Magnuse p Weberi 2 a. wangi ja wõttis tema kohe wahi alla.[882]

Naugaste ja Kanguste ostis Konstantin Peterson, kes rajas oma hoonete juurde õuna ja kreegiaia. Kuna tema krunti jäi ka vana magasiait asutas ta sinna poe. 1905. aasta revolutsiooni ajal sattus ta aga kogukonnaga tülli, kuna tema kaebuse peale vangistati Palmse Ministeeriumikooli juhataja

[880] EAA 1864, 2, X-202: 548p–549.
[881] Postimees, 1902, Nr 117; ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 173.
[882] Müüs salawiina riigiwiina pudelites. – Wirumaa Teataja, 1930, nr 134.

Eduard Linnamaa. Kogukonna eestkoste tõttu pääses koolimees küll vahi alt, kuid Petersoni kauplus pandi boikoti alla. Tüli lõppes talude müümise ja Petersonide lahkumisega Võhmast. Naugaste ostis Sagadist tulnud Magnus Baumann 4200 kuldrubla eest, Kanguste jagunes lõpuks kolme omaniku vahel – ühe talupoole omandas Kütist sisse rännanud Voldemar Tiido (1876–1949) ning teise poole jagasid omavahel Kustav Roopa (1853–1934) ja Jakob Parktal (1863–1921). Mäallose ostis samuti Loobu Metsanurgast pärit Madis Sammelselg oma vanemale pojale Jakob Sammelseljale (1868–1923).[883] Klaukse ostis Abram Talpsepp Loobu Metsanurgast oma poegadele Gustavile ja Aleksandrile, kes pidasid seda pooleks. G. Talpsepp tegi talutööde kõrvalt ka sepatööd.[884] Jära ja Wolmri ostja J. Waltok tuli Võhmasse Võsult, kus ta pidas trahterit „Hôtel de la Baltique“. ta ehitas uued taluhooned külast välja, oma maade keskele metsa äärde. Kuna ta ise oma talusid ei pidanud, vaid rentis need välja, siis ehitati maja nii ruumikas, et sinna mahtus elama ka rentnik oma perega. Pearna ostis samuti varem Rahkmäel kõrtsmikuna tegutsenud Hans Meikar. H. Meikar abielus 1890. aastal mõisa aidamehe kasutütre Helene Wackeriga, kellega nad tutvunud laulukooris, kus *„Pearna Hansu tenor ja te naise Helene sopran olid kooris kandvad hääled läbi mitme aastakümne“*. 1920. aastast juhatasid laulukoori nende pojad Hans Evald ja Richard Hermann.[885]

M. Weberi nimetatud kivist eluhoone oli Carl Magnus von der Pahleni poolt 1856. aastal Rüngale ehitada lastud moodne korstnaga kivist elumaja. Hiljem ehitati kivist elumajad ka Jäärale ja Klauksele. Jäärale ehitatud maja oli Heiki Pärdi iseloomustuse järgi *„lihtne, barokne, krohvitud paekiviseintega, ühe korstnaga, s-kivist poolkelpkatusega maja. Esikülje keskel on kitsa valgmikuga peauks, teine, suurde tuppa (36 m^2) avanev uks paikneb vasakus otsaseinas. Maja, milles on kolm tuba, köök ja sahver, köeti kahe ahjuga“*. 1863. aastal Klauksele ehitatud kivimaja iseloomustas kahe massiivse kivisambaga ulualune esiküljel. maja keskelt pääses peauksest esikusse, mille taga olid kõrvuti köök ja sahver ja paremal suurem tuba. Pearnale ehitati üleni paekivist rehielamu, millel oli uuenduslik korstnaga reheahi.[886] 1866. aastal olid korstnaga elumajad Volmril, Jääral, Klauksel, Tõnnokestel, Rüngal, Piskestel, Naugastel ja Reol ning korstnaga elurehed Mäealusel, Reinopetril, Kangustel, Pearnal ja Väljal, tavaline elurehi oli Kingol.[887]

[883] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 169–171.
[884] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 171.
[885] EAA 1227, 1, 132: 52; ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 169–171, 175–176.
[886] Pärdi H. Lahemaa taluarhitektuuri muutumine ja eripära aastatel 1860–1940. Uusaegsed taluelamud. – Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest, Tallinn 2010, lk 88–89.
[887] ERM EAp 541 EA 141:1. Jüri Linnus 1975. Lahemaa maakülade olustikust, 64.

Foto 7. Vaade Võhma külale, magasiait, hiljem Palmse tarvitajate ühisuse pood (Foto: Jakob Weber, enne 1912; ERM Fk 182:11)

Foto 8. Vaade Võhma külale (Foto: Jakob Weber, enne 1912; ERM Fk 182:10)

Vabadikupered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandil

Lisaks taluperedele oli 1782. aastal Võhmas hingeloendi järgi ka kuus vabadikukohta, mis olid koondunud Erusse viiva tee äärde Võhma Altküla. Küllap oli tegemist mõisa maal asuvate vabadikukohtadega, kuna talude maadel asuvate vabadikukohtade üle eraldi arvet ei peetud ning nende elanikud kajastusid hingeloendites talude nimekirjas.

Kuuest popsikohast hääbus kolm 1820. aastatel, alles jäid Venetoa, Korstna ja Sepa, kuid 1858. aasta hingeloenduste järgseil aastail lisandus neile veel terve hulk vabadikukohti.

Venetoa

Venetoa vabadikukohal elas 1782. aasta hingeloendi järgi müürsepp Uetoa Jürri (u 1743–1805) ühes oma abikaasa Kay ja poja Jaackuga. Ilmselt osales Jürri ka Palmse uue härrastemaja ja muude kivihoonete ehitamisel. Pärast isa surma pidas kohta mõnda aega ka tema poeg Jaack, kes oli Moritz von Dreyeri atlase seletuskirjas nimetatud Wenne Toa Jacob. Kui kaua ta kohal oli pole teada sest 1811. aasta hingeloendi järgi elas seal Poisma Gustawi poeg Gustaw Võsuperest, keda kutsuti ka Seppa Kustoks. Kuna ta oli mõisa sepa Poisma Gustawi poeg, võis ta pidada ka sepaametit. Seoses Piskeste Juhhani ametist tagandamisega millalgi enne 1826. aastat, oli toimunud vahetus, millega Uetoa Gustaw oli saanud Piskeste peremeheks ning Juhani noorem vend Jaan asunud tema asemel Uetoale. Millalgi aastail 1834–1850 asus(tati) Jaan Wenberg ühes abikaasa May ja lastega ümber Tõugu külasse ning tema asemel sai kohale Hans Dambach Tõugu külast ühes oma abikaasa Mai, kahe poja ja kahe tütrega. Perekond oli kohal ka 1858. aastal.[888]

Venetoa oli ainus Võhma popsikohtadest, millel oli ka natuke rohkem põllu- ja heinamaad. Samuti oli koha õue alune maa ja koppel oluliselt suuremad kui teistel vabadikel. Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Venetoa kahe-päeva koht, mille peremees Wennetoa Jürri oli *„Upseri Hone Wahhimees“*. Lisaks vabadiku elumajale oli Venetoa õuel *„Upseri Hone“* ehk mõisas majutust saavate sõjaväeosade ohvitseride jaoks ehitatud elumaja (*Quartierhaus*), millest tänaseks on alles vaid massiivne mantelkorsten. Elumaja lähedal Tallimäel olnud ka tallid sõjaväe hobuste jaoks. Ajavahemikus 1843–1867 asunud majas mõned aastad ka Palmse vallakool. Helmi Rohtla kirjeldas hoonet oma Eesti Rahva Muuseumile saadetud võistlustöös: *„Hoone ise oli suhteliselt suur, mäletan seda lapsepõlvest. Suur mantelkorsten oli keset maja. Teises otsas olid tallid, see osa veeti ära ja palkidest ehitati Nurga popsimaja“*. 1898. aastal asus H. Rohtla mälestuste järgi Venetoale elama sepp Magnus Mauermann, kes ilmselt seadis majja sisse ka fotol 9 kujutatud

[888] EAA 1864, 2, IV-4: 357; EAA 1864, 2, V-48: 430p–431; EAA 1864, 2, VI-54: 155; EAA 1864, 2, VII-106: 364p–365; EAA 1864, 2, VIII-129: 476p–477; EAA 1864, 2, VIII-130: 254p–255; EAA 1864, 2, IX-96: 506p–507; EAA 1864, 2, X-202: 557p–558; EAA 1227, 2, 48: 14; EAA 1690, 1, 33: 26, 56.

sepikoja. Elamu ehitamisaeg pole teada, kuid seda kujutati juba 1806.–1807. aastal koostatud M. von Dreyeri Palmse mõisa atlase Võhma küla kaardilehel.[889]

1805. aasta vakuraamatu järgi pidi Wennetoa Jürri pere tegema suvel 44 päeva ja talvel 56 päeva korralist rakmetegu ning suvisel vaimudeajal (Jüripäevast kuni kolm nädalat pärast Mihklipäeva) korralist jalategu 46 päeva ning erakorralist jalategu suvel 23 ja talvel 31 päeva. Selleks pidi peres pidevalt olemas olema kaks tööjõulist meest ja kaks naist. Maksudena pidi pere andma mõisale 10 leisikat heina (üks saad = 82 kg) ja ühe piimapüti, mis ümberarvestatuna rukkile tegi kaks toopi rukist aastas. Riigile pidi pere tasuma 3 rubla ja 18 kopikat pearahamaksu, andma magasini aastas ühe vaka rukkeid ja neli toopi otri ning postimoonaks ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kaks leisikat heinu.[890]

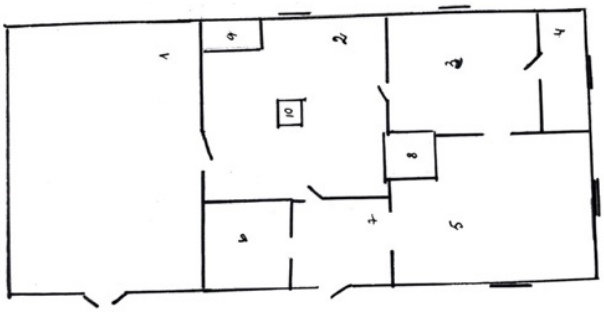

Foto 9. Venetoa ohvitseride elumaja (*Quartierhaus*) plaan Helmi Rohtla järgi: 1. rehealune; 2. suur tuba, hiljem sepikoda; 3. tagakamber; 4. sahver; 5. eeskamber; 6. sepa „värkstuba“; 7. eeskoda; 8. mantelkorstnaga ahi; 9. ääs; 10. alasi (ERM KV 225:48. Helmi Rohtla 1974. Ühest vanimast Virumaa koolist, 714)

Foto 10. Venetoa ohvitseride elumajast (*Quartierhaus*) on kaasajal alles ainult mantelkorsten (Foto: Hanno Talving, 2008; EVM N 444:454)

[889] EAA 1690, 1, 33: 26, 56; RM 7045 Ar$_1$ 2099:1; EKLA 38, 7: 207p–208; ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 182.
[890] EKLA 38, 7: 207p–208.

Korstna

Teine vabadikukoht millel oli natuke rohkem põllumaad kui teistel, kuid palju vähem kui Venetoal, oli Korstna, millel elas oli 1782. aasta hingeloendi järgi 67-aastane Lachter Maddi oma abikaasa Gretaga ning 55-aastane Reo Mardi Juhan oma viis aastat vanema õe Mayga. 1795. aastaks oli neist elus ainult Juhan ning Korstnale oli asustatud endine Welja Jonase sulane Korstna Jacob ühes oma abikaasa ja alaealiste lastega. Pere ainuke poeg Jürri anti 1807. aastal Napoleoni sõdade aegu maamiilitsasse ning pärast Jacobi surma 1814. aastal asustati kohale Karia Micheli poeg Abram ühes oma abikaasa Anni ja nelja lapsega. Abram suri 1820. aastal ning kohale jäid tema pojad Hans ja Dietrich, kes aga anti nekrutiks vastavalt 1831. ja 1833. aastal ning kohale jäi nende võõrasema, Abrami teine abikaasa lesknaine Mai, kes 1835. aastal sai perekonnanimeks Niewel. Nekrutiks andmise ajal 20-aastane Hans oli 1,69 m pikk, rõõsa jumega, kuid rõugearmiline, tema silmad olid hallid, juuksed helepruunid ja nina keskmine, lugeda ega kirjutada ta ei osanud ning käsitööd teha ei mõistnud. Dietrichi isikukirjeldust kahjuks säilinud ei ole. Millalgi enne 1850. aasta hingeloendust sai kohale Hans Kangust Vatku külast, kes suri 1856. aastal ning kohale sai Joseph Einholm Uuskülast ühes oma abikaasa Anni ja viie lapsega.[891]

Sepa

Sepal elas 1782. aastal Nõmme Hindrich oma abikaasa Kayga. Hindrich lahkus sealt millalgi enne 1795. aasta hingeloendust Võsule, tema abikaasa aga kanti Ilumäe kalmistule. Kohale asus Reo Jahni perest pärit Reo Gusto (u 1750–1817) ühes oma tosinkond aastat noorema abikaasa Leno ja kolme tütrega. Sepal sündis peresse ka poeg Josep, kes anti aga 1830. aastal 20-aastasena nekrutiks. Josep oli 1,56 pikk, rõõsa jumega, kuid vistrikuline, tema silmad olid hallid, juuksed helepruunid ja nina keskmine, lugeda ega kirjutada ta ei osanud ning käsitööd teha ei mõistnud. Millalgi enne 1834. aastat asus kohale Tõnnukeste Hansu Abram oma abikaasa Ewa ja kahe pojaga, kellele anti perekonnanimi Walduk. Seosas Piskeste peremehe Gustav Peesbergi surmaga 1845. aastal viidi A. Walduk oma perega üle Piskestele pererahvaks ning 1850. aasta hingerevisjoni ajal seisis Sepa tühjana. 1858. aastal elas seal aga 1855. aastal von der Pahlenitele kuuluvast Arbavere mõisast (*Arbafer*, Kadrina khk) Palmse mõisa ümber asunud Jürri Bruus oma abikaasa Maddly, tütre Maria ja lesknaise Lieso Steinpestiga. Mõisa 1859.–1864. aasta kaardil on Sepa kohast veidi ida poole Pearna perekoha ja Nahhajerwe vabadikukoha vahel kujutatud ka

[891] EAA 1864, 2, IV-4: 357p; EAA 1864, 2, V-48: 431p–432; EAA 1864, 2, VI-54: 155p; EAA 1864, 2, VII-106: 365p–366; EAA 1864, 2, VIII-129: 477p–478; EAA 1864, 2, VIII-130: 254p–255; EAA 1864, 2, IX-96: 506p–507; EAA 1864, 2, X-202: 558p–559; EAA 1227, 2, 48: 14; EAA 1690, 1, 33: 26, 56; EAA 178, 1, 3678: 24p–25.

sepikoda, kuid see ei kuulunud pigem Sepa koha juurde, sest Sepa oli hoopis mõisa metsavahikoht. 1869. aastal elanud seal mõisa puusepp Eru Abram (1835–1911).[892]

Kadapiku

Kadapiku (*Kaddapikko*) vabadikukohal elas 1782. aasta hingeloendi järgi Kaddapikko Jack (1722–1813) oma pimeda abikaasa May ja kasutütre Trinoga. 1795. aastaks olid nii May kui ka Trino surnud, kuid Jacku juures elas Tõugu külast tulnud Tenno Micku lesk Madli. 1816. aasta hingeloendi andmeil elas kohal Maddi Ado (1758–1821) ühes oma abikaasa Kaiga. Pärast Maddi Ado surma koht enam hingerevisjonides ei kajastunud.[893]

Välja

Samamoodi kui Kadapiku, hääbusid ka kaks ülejäänud vabadikukohta. Esimesel neist elasid 1782. aasta hingerevisjoni ajal Welia Mick (u 1729–1798) oma abikaasa Madli, õe Madli, tüdruk Liso ja tema pisikese tütre Kayga. Welja Micku surma järel sai koht Mäallose perest pärit Josepile, kes oli abielus Kayga. Welja Josep suri 1820. aastal ning pärast seda kadus koht hingeloenditest.[894]

Naugaste

Teisel vabadikukohal elas aga 67-aastane Naugaste Jaack oma poole noorema abikaasa May ja kahe väikese pojaga, kellest üks oli vastsündinu. 1795. aasta hingeloendiks oli Jaack surnud ning koht läinud üle tema esimesest abielust sündinud pojale Juhanile, kes oli olnud enne seda Naugaste peres sulane ning tema abikaasa Mayle. Pärast Juhani surma 1813. aastal sai koha endale tema noorem poolvend Jaak, kes oli varem olnud Põdralõppe peres sulane. Jaak suri vanapoisina 1825. aastal ning pärast seda kadus koht hingeloenditest.[895]

---

[892] EAA 1864, 2, IV-4: 357p; EAA 1864, 2, V-48: 431–431p; EAA 1864, 2, VI-54: 155p; EAA 1864, 2, VII-106: 364p–365; EAA 1864, 2, VIII-129: 477p–478; EAA 1864, 2, VIII-130: 254p–255; EAA 1864, 2, IX-96: 506p–507; EAA 1864, 2, X-202: 557p–558; EAA 1690, 1, 33: 26, 56; EAA 178, 1, 3678: 23p–24; EAA 3724, 4, 1684: 1; RM 7045 Ar$_{1}$ 2099:1; ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 178.

[893] EAA 1864, 2, IV-4: 357p; EAA 1864, 2, V-48: 432; EAA 1864, 2, VI-54: 155p; EAA 1864, 2, VII-106: 366p; EAA 1864, 2, VIII-129: 477p–478; EAA 1690, 1, 33: 26, 56.

[894] EAA 1864, 2, IV-4: 357p; EAA 1864, 2, V-48: 432; EAA 1864, 2, VI-54: 155p; EAA 1864, 2, VII-106: 366p–367; EAA 1864, 2, VIII-129: 477p–478; EAA 1690, 1, 33: 26, 56.

[895] EAA 1864, 2, IV-4: 357p; EAA 1864, 2, V-48: 432p; EAA 1864, 2, VI-54: 156; EAA 1864, 2, VII-106: 366p–367; EAA 1864, 2, VIII-129: 477p–478; EAA 1690, 1, 33: 26, 56.

Foto 11. Võhma Altküla 1806–1807, väljavõte Moriz von Dreyeri mõisa atlase Võhma kaardilehelt. Vabadikukohtadest on kujutatud Venetoa nr 15, Korstna nr 16, Seppa nr 17, Kadapiku nr 18, Välja nr 19 ja Naugaste nr 20 (EAA 1690, 1, 33: 26)

Vabadikukohad mõisa 1859.–1864. ja 1881. aasta kaardil

Lisaks eelkirjeldatud vabadikukohtadele oli M. von Dreyeri atlase kaardilehel kujutatud veel kahte vabadikukohta, mis puudusid atlase seletuskirjas ega esinenud ka hingeloendeis. Mõisa 1859.–1864. aasta kaardil asetsevad enam-vähem samas kohas Nahajärve (*Nahhajerwe*) ja Kiviku (*Kiwiko*) vabadikukohad. Esimene saanud oma nime sellest, et seal olnud varem parkali eluase ning seal olnud juba ammu aega tagasi nahaloetuse augud. Kohal, kus atlase kaardilehel oli Korstna vabadikukoht oli 1859–1864. aastal sepikoda ning Korstna nimetus oli kandunud üle endisele Naugaste vabadikukohale. Ilmselt võis see sündida millalgi pärast 1825. aastat seoses Korstna pererahva ümber asustamisega endisele Naugaste kohale ning Korstna elamu muutmisega sepikojaks. Sepast ja Korstnast lääne pool, Suureniidialose Metsa serval asus Soo Seppa saun. Venetoast põhja suunas asusid Tagametsa, Ale (*Alle*) ja Kruusiaugu (*Krusiaugo*). Samad vabadikukohad olid ka küla 1881. aasta kaardil, kuid neile lisandus veel Kruusiaugust edasi asetsev Männiku. H. Rohtla järgi paiknesid seal 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses ka Vahemetsa, Alttoa ja Kopli vabadikukohad, kuid viimaseid nimetatud kaartidele pole märgitud. Küll aga on 1859.–1864. ja 1881. aasta kaardil vabadikukohana arvele võetud koolimaja ja viimasel kaardil ka valla kohtumaja. Küllap tasub siinjuures ka nimetada, et 1806.–1807. aasta

atlase kaardilehel ja 1859.–1864. aasta kaardil on näidatud, et Võhma Altkülas Jära pere kõlvikute kõrval asus tuuleveski, mida aga 1881. aasta kaardil enam ei ole.[896]

Osal kohtadest oli ka pisut põllumaad, heinamaad oli ainult Venetoal, Korstnal ja koolil, karjatada tohtisid kõik oma loomi kogukonna karjamaal. Loomade talveheinad saadi tavaliselt peremehe heinamaalt, kus tehti nn kahaheina, millest osa sai maaomanik ja osa tegija. 19. sajandi lõpupoole ja 20. sajandi alguses käisid vabadikud peredes või mõisas päevilisteks. H. Rohtla järgi elasid vabadikukohtadel (temal popsikohtadel) *„peremeeste nooremad vennad ja õemehed, kel ei õnnestunud koduväi kohta saada ega jatkunud raha mujalt koha ostmiseks, samuti ka endised sulased taludest, lastega lesknaised, vanad ja vigased, ka maata käsitöölised“*. Tema sõnul asus Allküla *„rannamadalikul kivide ja metsade serval, liivasel pinnasel“*, seda iseloomustasid *„liivamaa, raudkividest künkad ja nõmmemännik, kiviaiad ja väikesed hurtsikud“*.[897]

Tabel 11. Võhma Altküla vabadikuperede maavaldused 1881. aastal[898]

Pere	Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa		Õuemaa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Korstna	0,51	0,56	2,09	2,28	2,55	2,78	0,02	0,02	5,17	5,64
Venetoa	5,01	5,48	2,05	2,24	4,12	4,50	0,15	0,16	11,33	12,37
Tagametsa	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28	0,31	0,01	0,01	0,29	0,31
Ale	0,02	0,02	0,00	0,00	0,28	0,31	0,01	0,01	0,31	0,34
Soosepa	0,03	0,03	0,00	0,00	0,14	0,15	0,00	0,00	0,17	0,18
Nahajärve	0,03	0,03	0,00	0,00	0,11	0,12	0,01	0,01	0,15	0,16
Koolimaja	0,00	0,00	2,39	2,61	2,51	2,75	0,02	0,02	4,93	5,38
Kruusiaugu	0,00	0,00	0,00	0,00	0,22	0,24	0,01	0,01	0,23	0,25
Kiviku	0,01	0,01	0,00	0,00	0,11	0,11	0,01	0,01	0,13	0,14
Seppa	0,73	0,79	0,00	0,00	0,29	0,31	0,02	0,02	1,03	1,13
Kohtumaja	0,00	0,00	0,00	0,00	0,39	0,42	0,03	0,03	0,41	0,45
Männiku	0,00	0,00	0,00	0,00	0,41	0,45	0,03	0,03	0,44	0,48
Vahemetsa	0,00	0,00	0,00	0,00	0,22	18,00	0,01	0,01	0,23	0,25
Ühiskarjamaa					16,48		0,58		17,06	18,64
Kokku	6,34	6,93	6,53	7,13	28,11	30,46	0,88	0,33	41,85	45,72

Võhma Altkülas Tagametsa kohal elas 19. sajandi teisel poolel ka väljateeninud soldat Siim Sone (personaalraamatus Some, 1820–1893), kes asus Palmse mõisa ümber 1842. aastal Anija mõisast ning anti 1844. aastal nekrutiks nekrutikomisjonis välja praagitud Jürri Freybergi asemele, kelle põlvel oli kinnikasvanud haav, mille arm takistas vaba käimist. S. Sone oli 1,71 m pikkune, rõõsa jume ja puhta näoga, täidlase lõua, keskmise suu ja nina, pruunide silmade, tumepruunide kulmude

[896] EAA 1690, 1, 33: 26, 56; RM 7045 Ar_1 2099:1; EAA 3724, 4, 1684: 1; EAA 3724, 4, 1688: 1; ERM EAp 541 EA 141:1. Jüri Linnus 1975. Lahemaa maakülade olustikust, 76.
[897] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 176.
[898] EAA 3724, 4, 1688: 1.

ja juustega. Ta oskas eesti keeles lugeda, kuid käsitööd ei osanud. Pärast teenistust pöördus ta Palmse mõisa tagasi ning abiellus 1876. aastal Liisu Steinpestiga.[899]

Foto 12. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Võhma Altküla vabadikukohad (RM 7045 Ar$_1$ 2099:1)

[899] EAA 1864, 2, IX-96: 517p; EAA 178, 1, 3698: 29p–30, 48p–49; EAA 1227, 1, 132: 93.

Tabel 12. Võhma vabadikukohtade rent mõisale 1880. aastatel[900]

Vabadikupere	Koha rent	
	Raharent (rbl)	Teo-päevad
Venetoa	44.00	8
Korstna	Metsavahikoht	
Tagametsa	4.00	4
Nahajärve	4.00	4
Ale	4.00	4
Kiviku	4.00.	4
Kruusiaugu	4.00	4
Kadarpiku	-	-

Foto 13. Helmi Rohtla väitel oli Mihkel Kampmanni (eestist Kampmaa) maateaduse alases väljaandes „Eesti kodumaa“ avaldatud Jakob Weberi fotol kujutatud 20. sajandi alguses Tagametsal elanud vabadikupaar Joosep ja Miina Niigast (Foto: Jakob Weber, enne 1912; ERM Fk 182:1)[901]

[900] ERA 4924, 1, 6087: pagineerimata.
[901] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 180; Kampmann, M. Eesti kodumaa. 1. osa. Põhja-Eesti. Tallinn, 1918, lk 148.

Ühiskondlik-, haridus- ja seltsielu

Kuna Võhma oli mõisa kõige suurem ja rahvarohkem küla ning asus enam-vähem keset mõisa ala, siis kujunesid just seal välja kohaliku seltsielu keskus. Seda soodustas ka kooli asumine külasse 1843. aastal ning vallavalitsuse asupaik.

Kõrts

Küla üheks esimeseks ühiskondliku elu keskuseks oli kõrts, kus toimus omavaheline suhtlus, vahetati uudiseid ning arutati päevakajalisi sündmusi. Küllap elati seal ka ühiskonnaelu pahupoolele jäävat seltsielu, kuid ei esimesest ega teisest pole säilinud mingeid teateid. Nagu eespool mainitud oli esimene teadaolev kirjalik jälg Võhma kõrtsist 1715. aastast. Kuna tegemist oli külakõrtsiga, ei saanud see olla kuigi suur ning tõenäoliselt pidasidki kõrtsmikud seda oma kodus, pakkudes mõisas valmistatud õlut ja viina. Kahjuks ei nimetata Võhma kõrtsi ega kõrtsmikku ei hingeloendites ega 1805. aasta vakuraamatus. Kõige tõenäolisemalt aga pidas seda keegi 1782.–1858. aasta hingeloendeis nimetatud vabadikest. Richard Tammiku teatel peeti kohaliku rahva seas kõrtsiks Rünga talu maal olnud kiviehitust. Küll on teada, et 1857. aastal Võhma kõrts enam ei tegutsenud, seega on kõige tõenäolisemalt alusetu ka R. Tammiku arvamus, nagu oleks võinud Klaukse pere elamu, mis valmis 1863. aastal, olla algselt mõeldud Võhma kõrtsi jaoks.[902]

Vallavalitsus

1856. aasta talurahvaseadusega suurendati talurahva vallaomavalitsuse õigusi ja seati sisse vallakohus, mistõttu kerkis vajadus sellele sobiva hoone järele. Vallamaja, kus asus ka vallakohus, ehitati sama plaani järgi kui Jära pere kivielamu, ilmselt 1850. aastate teisel poolel või 1860. aastatel. Kui 1893. aastal liideti Sagadi vald Palmse vallaga, jäi vallamaja Sagadi rahvale liiga kaugele ning seepärast omandas vallavalitsus 1895. aastal mõisalt 100 rubla eest 0,46 dessatiini (0,5 ha) suuruse krundi, kuhu aastail 1895–1896 ehitati uus vallamaja. 14. juulil 1941 põles vallamaja maha metsavendade ja kohalike punategelaste ning neid toetanud piirivalvurite vahelises lahingus.[903] Tules hävis ka vallavalitsuse arhiiv, mistõttu puuduvad allikad Palmse vallavalitsuse ja -kohtu tegevusest.

Kool

1823. aastal avas mõis linnaserehes vallalastele kooli, mis töötanud vaheaegadega „kuni Poola mässuni“ ehk siis tõenäoliselt 1830.–1831. aasta Poola ülestõusuni. 1843. aastal jätkas kool

[902] EAA 1227, 1, 76: 2; Tammik, R. Kadrina kihelkond läbi aegade. Kadrina 2005, lk 235–236; Pärdi H. Lahemaa taluarhitektuuri muutumine... lk 88.
[903] Pärdi H. Lahemaa taluarhitektuuri muutumine... lk 89; Talving H. Eesti vallamajad. Tallinn 2009, lk 193.

tegevust Võhmas ning asunud kuni 1867. aastani mitmes erinevas hoones: Venetoa ohvitseride elumajas, Välja talu elamus ja valla(kohtu)majas. 1867. aastal valmis uus kahekorruseline puust koolimaja, milles toimus õppetöö kuni kooli sulgemiseni 1968. aastal.[904]

Vallakoolis toimus eesti keelne õppetöö kuus kuud – kool algas oktoobri keskel ja lõppes aprilli keskel, talvine koolivaheaeg algas 20 detsembril ja lõppes 7. jaanuaril. Õppeaineist õpetati piiblilugu, katekismust, kolmehäälset kirikulaulu, lugemist, kirjutamist, rehkendamist, vene keelt ja geograafiat.[905]

Foto 14. Palmse valla(kohtu)maja ja algkooli hoone (RM F 105:110)

1886. aastal asutati Palmse üheklassiline ministeeriumikool, mille õpetajaks palgati 330 rublase aastapalga eest Eduard Langsepp. Lisaks asus ta tööle ka valla-, politsei- ja kohtukirjutajana.[906] Kuna õpilased läksid pea kõik vallakoolist ministeeriumikooli üle, lõpetas see tegevuse. Vaatamata sellele, et kool oli üheklassiline, pidid õpilased läbima selle madalama ja kõrgema jaoskonna, mistõttu õppetöö toimus kaks aastat. 1899. aastal muudeti kool kaheklassiliseks viie jaoskonnaga kooliks. I jaoskond ja ühe õpetaja korter asusid valla(kohtu)majas, mis oli nüüd täielikult kooli kasutada, II–V jaoskond töötasid suures majas. Õppetöö toimus alates III jaoskonnast vene keeles.[907]

[904] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 180; RM 4171 Ar$_I$k 915:2. Helmi Rohtla 1967. Võhma algkooli ajaloost, 1.
[905] ERM KV 225:8. Helmi Rohtla 1974. Ühest vanimast Virumaa koolist, 731–732.
[906] RM 2317 Ar$_I$ 92:62: pagineerimata.
[907] ERM KV 225:8. Helmi Rohtla 1974. Ühest vanimast Virumaa koolist, 742.

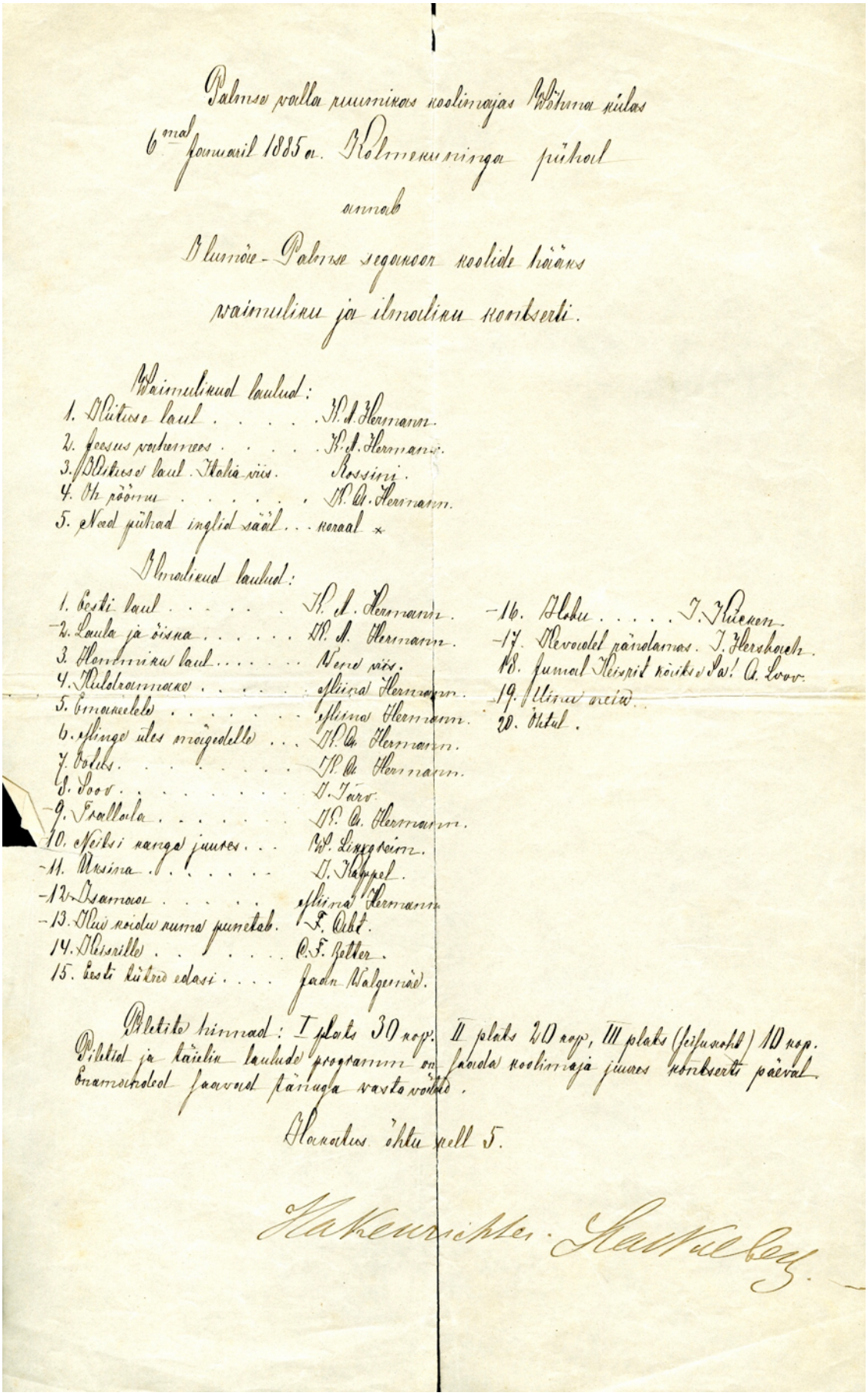

Palmse valla ruumikas koolimajas Võhma külas
6mal januaril 1885 a. Kolmekuninga pühal
annab
Ilumäe-Palmse segakoor koolide hääks
waimuliku ja ilmaliku kontserti.

Waimulikud laulud:

1. Kiituse laul . . . . . K. A. Hermann.
2. Jeesus vahemees . . . . . K. A. Hermann.
3. Kiituse laul. Italia viis. Rossini.
4. Oh röömu . . . . . K. A. Hermann.
5. Need pühad inglid sääl . . . koraal ×

Ilmalikud laulud:

1. Eesti laul . . . . . K. A. Hermann.
2. Laula ja öiska . . . . . K. A. Hermann.
3. Hommiku laul . . . . . Vene viis.
4. Kuldrannake . . . . . Miina Hermann.
5. Emakeelele . . . . . Miina Hermann.
6. Minge ules mägedelle . . . K. A. Hermann.
7. Ootus . . . . . K. A. Hermann.
8. Soov . . . . . J. Järv.
9. Frallala . . . . . K. A. Hermann.
10. Neitsi kanga juures . . . W. Lindgrein.
11. Üksina . . . . . J. Kappel.
12. Isamaa . . . . . Miina Hermann.
13. Kui koidu kuma punetab. F. Abt.
14. Keisrille . . . . . C. F. Zelter.
15. Eesti tütred edasi . . . . Jaan Walgemäe.
16. Hobu . . . . . J. Kücken.
17. Kevadel rändamas. J. Hersbach.
18. Jumal Keisrit käitse Sa! A. Loov.
19. Uinu neiu.
20. Öhtul.

Piletite hinnad: I plats 30 kop. II plats 20 kop, III plats (seisuskoht) 10 kop.
Piletid ja täielik laulude programm on saada koolimaja juures kontserti päeval.
Enamanded saavad tänuga vastavõtud.

Hakatus öhtu kell 5.

Hakenrichter. Hakkulberg.

Foto 15. Kolmekuningapäeval 1885 Võhma kooli heaks toimunud segakoori kontserdi kava (RM 2317 Ar1 92:57)

Ministeeriumikool tegutses kuni 1919. aastani, mil nimetati ümber Võhma 6. klassiliseks algkooliks, mis tegutses selle nime all kuni 1949. aastani.[908]

Kuna Võhmas polnud kuni 20. sajandi algusaastateni seltse ega seltsimaja, oli kool kultuurielu keskuseks, seal tegutses juba 1860.–1870. aastatel laulukoor ning õpetajad osalesid näitemängudes.[909] Väike murrang toimus pärast köster Gustav Bergmanni ametisse astumist 1890. aastal, mil ka kiriku juurde asutati laulukoor. Samuti mõjutas kohalikku elu Võhma Priitahtlike Pritsimeeste seltsi asutamine ja seltsimaja ehitamine 1905. aastal ning pidude üleviimine koolist seltsimajja.

Vaestemaja

Vaestemaja ehitati Palmse vallavalitsuse maja taha umbes samal ajal kui toimus eespool kirjeldatud perede ümber asumine Joandule, kuna vaestemaja hoone ehitati mõisa poolt Reinopetri elamu palkidest. Hoonel oli pilpakatus ning ukse ees eeskoda. Hoone lammutati 1948.–1949. aastal ning selle palgid saeti koolimaja kütteks. Vaestemaja koosnes ühest suurest toast. Selle keskel oli ahi, mille suus olnud ka pliit. Igal vaesel oli seina ääres oma voodi, laud ja pink. Vallavaesteks olid peamiselt vanad naised, kes said vallalt toetust ning tegid ka ise jõukohaselt tööd. Igaühel olnud oma vokk, millega nad kedranud lõnga ning kudunud müügiks sukki ja sokke, suvel käidi marjul. Need kellel olnud sugulasi saanud toetust ka neilt. Vaestemaja küttepuude eest hoolitses vald.[910]

Seltside kujunemine

1894. aastal alustas tegevust üks esimesi seltse Võhmas – Tuleõnnetuste korral vastastikku abiandmise selts. 1905. aastal loodi sellele täienduseks Võhma priitahtlik tulekustutajate selts, mis alustas omale seltsimaja ehitamist. Selleks renditi 1907. aastal Jakob Sammelseljalt Mäallose (Mäealuse) talu krundist endise Piskeste pere õue alalt 0,33 dessatiini (0,36 ha) maad 100 rubla eest 99 aastaks. Oma tänaseni säilinud omapärase välisilme sai hoone seetõttu, et eespool juba mitmekordselt mainitud J. Weberile hakkas Tallinnas ehituse jaoks eeskuju otsides silma 1905. aastal tuntud Soome arhitektide Herman Geseliuse, Armas Eliel Lindgreni ja Eliel Saarineni projekti järgi valminud Lutheri vabriku töölisklubi. Ta tegi sellest joonistuse, mille järgi kavandatigi seltsimaja esifassaad. Paas ehituseks saadi maja tagant, muu muretseti pidude korraldamisest saadud rahaga. Ettevõtet toetas ka seltsi esimees Ilumäe kaupmees J. Ulfsak.

[908] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 184–185.
[909] Kruusvall. J. Kõigi aegade parim „Libahunt“. – Sirp ja Vasar, 1980, nr 5.
[910] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 183; ERM EAp 541 EA 141:1. Jüri Linnus 1975. Lahemaa maakülade olustikust, 66.

Kolme aastaga valmiski uus umbes 200 kohalise saaliga ja kõrvalruumidega ehitis ning hoone pidulik avamine toimus pühapäeval, 17. oktoobril 1910.[911]

Съ разрѣшенія Начальства.

Въ Воскресенье 17-го Октября 1910 года въ помѣщеніяхъ Пальмсской вольной пожарной дружины имѣютъ быть въ пользу дружины:

I. Духовное освященіе новаго дома дружины. II. Музыкально-драматическій вечеръ:
1. КОНЦЕРТЪ. 2. Декламированіе изъ дозволенныхъ цензурою книгъ.
3. Драма Р. Блаумана, въ 5 дѣйствіяхъ „Ärakadunud poeg".

III. ТАНЦЫ И ХОРОВОДЫ.

Начало освященія въ 2 часа дня, начало вечера въ 7 часовъ вечера; конецъ въ 2 часа ночи.
Въ антрактахъ и на танцахъ играетъ оркестръ фабрики Іоавески.
Цѣны билетамъ на драматическій вечеръ (со включ. благ. сб.) I рядъ—1 р., I мѣсто—50 коп., II мѣсто—40 коп., III мѣсто—30 коп. и 4 мѣсто—20 коп. На танцы: кавалерамъ—30 коп. и дамамъ—20 коп.

Предварительная продажа билетовъ у предсѣдателя дружины Ю. Ульфсака. Правленіе дружины.

На основаніи Высочайше утвержденнаго 5-го Мая мнѣнія 1892 г. Государственнаго Совѣта и утвержденныхъ 8-го Марта 1908 г. правилъ взиманія сбора съ публичныхъ зрѣлищъ и увеселеній, со всѣхъ билетовъ взимается дополнительный сборъ въ пользу вѣдомства учрежденій Императрицы Маріи, оплачиваемый марками онаго, безъ коихъ билеты недѣйствительны.

Walitsuse lubaga.

Pühapäewal, 17. Oktobril 1910 aastal

on

Palmse priitahtliku tulekustutajate Seltsi uues majas,

nimetatud Seltsi heaks

I.

Seltsi maja õnnistamine, kell 2 päewal.

II.

Suur Pidu-õhtu.

I. Kontsert.

Eeskawa:

I.

1. Laulu wõim . . . C. M. Heim.
2. Sakala . . . Stünze.
3. Lauljate lahutus . . . J. C. Willi.
4. Wennad . . . K. A. Hermann.

Loksa meestekoor.

II.

1. Mis mulle jutustad koidiku tuul . . . M. Hermann.
2. Wee peal . . . Weidt.
3. Lustilik karjapoiss . . . Fr. Silcher.
4. Kosja sõit . . . Weike w. r. wiis.

Palmse meestekoor.

III.

1. Eesti laul . . . K. A. Hermann.
2. Jahi laul . . . F. Säbelmann.

Palmse ja Loksa ühendatud meestekoor.

II. Ilulugemised, tsensuri poolt lubatud raamatutest.

III. Suur wiiewaatusline kurbmäng rahwa elust:

„Ärakadunud poeg."

Kirjutanud Rudolf Blaumann.

Osalised.

1. Roplaini peremees.
2. Roplaini perenaene.
3. Andres, nende poeg.
4. Elsa, Roplaini kasutütar.
5. Liisu, Roplaini tüdruk.
6. Miku, 7. Hans, 8. Kusta, } Roplaini sulased.
9. Miku isa.
10. Ink, kõrtsmik.
11. Mathilde, tema tütar.
12. Paul Puulit, noor peremees.
13. Asja, nõdrameelne wanaeit.

Kaks last.

IV. Tants ja ringmängud.

Nalja post, konfetti, serpentin.

Waheaegadel ja tantsul mängib Joaweski pasuna koor.

Pidu hakatus kell 7 õhtul.

Pidul on ilma joowastawate jookideta eineland.

Piletite hinnad (ühes margi maksuga): kontserdile ja näitemängule: I. rida 1 rubla, I. plats 50 kop., II. plats 40 kop., III. plats 30 kop., IV. plats 20 kop. — Tantsule: meesterahwad 30 kop., naesterahwad 20 kop.

Piletite eelmüük on Seltsi esimehe J. Ulfsaki juures. Eestseisus.

Печатать разрѣшаю. Гор. Везенбергъ, 25 Сентября 1910 г. Старш. Пом. Нач. уѣзда А. Петровъ. Везенбергъ, тип. М. Лелманъ.

Foto x. Plakat Seltsimaja sisseõnnistamise peo puhuks (MTÜ Võhma Seltsimaja)

[911] Pärdi, H. Võhma küla. – Lahemaa külaarhitektuurist, Tallinn 2013, lk 100; ERM EAp 541 EA 141:1. Jüri Linnus 1975. Lahemaa maakülade olustikust, 72; MTÜ Võhma Seltsimaja. https://vohmaseltsimaja.voog.com/ajalugu (31.05.2020).

1907. aastal asutati Palmse Rahvahariduse Selts, mille eestseisusesse kuulusid esimees J. Schmidt, esimehe asetäitja J. Meikar, sekretär J. Koot, sekretäri asetäitja M. Aren, kassapidaja M. Mauermann ja kassapidaja asetäitja E. Ukareda. Seltsi esimese, pooliku tegevusaasta aktivasse jäid tasuta kirjanduse õhtu ning kaks näidendiga peoõhtut, üks Võsul, teine Võhmas. 1908. aastal asutas Selts oma raamatukogu, võttes selleks viimase liikmete nõusolekul üle Palmse lugejate ringkonna raamatukogu, ühtlasi eraldas Seltsi peakoosolek eestikeelsete raamatute ostmiseks 40 rubla, tingimusel, et sellest kulutatakse *„25 rub. enam vähem teaduslikude tööde ja 15 rub. ilukirjanduse peale“*. Raamatute ostmiseks moodustati 10-liikmeline komisjon ning kogu otsustati paigutada Võhma koolimajja. Selts võttis enda peale jõudumööda toetada vaesematest peredest õpilasi, ostes neile õpikuid ja vihikuid, tasudes nende eest kooli maksu jne. Selts korraldas ka posti toomist vallamajast Võhmasse. Posti järel käidi kolmel päeval nädalas: esmaspäev, kolmapäev ja reede. Postimees lahkus Võhmast pärast kella kaheksat hommikul ning pidi tagasi olema enne kella kahte pärastlõunal. 1. oktoobrist kuni 15. aprillini toodi post koolimajja, 16. aprillist kuni 30 septembrini Tarvitajate Ühisuse kauplusse. 1908. aastal vedas posti Marie Väärik ja sai selle eest 32 rubla aastas, 1909. aastast läks postivedu Jakob Wenbergi kätte.[912]

Foto 16. Võhma segakoor 1915. aastal, esireas keskel koorijuht köster Jaan Viikmann (Sirp ja Vasar, 1980, nr 5.)

Tavapärast Esimese maailmasõja eelset pidu kirjeldas oma mälestustes Juss Sõster:

> Selleaegne pidu algaski lauludega laulukoori esituses (tavaliselt 3–5 laulu). Mõnikord esitati veel paar elavat pilti, kus oli lavale üles seatud mingi liikumatutest tegelastest pildi motiiv, mida valgustati punase bengaalivalgusega. Siis tuli näidend ja lõpuks tants. Tantsuks mängisid viiul ja klaver.
>
> Peod olid rihitud enamikus suurtele pühadele: jõulu, lihavõtte ja nelipühi teisele pühale (pühade laupäeval ja esimesel pühal selleaegsed võimud peoluba ei andnud), siis veel jaanipäev, uus aasta ja ka kolmekuninga päev. Kuulutused olid alati trükitud (Rakveres) ja värvilisele paberile. Kuulutusel olid ära märgitud kõik pisiasjadki. Nii siis algas kuulutus: Missugune selts korraldab, kus ja millal (suurelt) pidu õhtu. Kavas: laulud, elavad pildid,

[912] RM 2672 Ar_1 1216: 1–16.

näidend (autori nimi ja näidendi pealkiri, draama või komöödia ja mitmes vaatuses). (Kui näidendi liigitust ei olnud antud, siis lihtsalt näidend) Lõpuks tants. Konfetid. Serpentiinid. Lilled (suvel). Amori post. Einelaud.
Piletite hinnad:

Kaks esimest rida (kõige kallim)

I plats (odavam)

II plats (veel odavam)

III plats (seisuplats) (kõige odavam)

Tantsuks:

Meestele (kallim)

Naistele (odavam)

Kahes esimeses reas istusid jõukamad ja uhkemad mehed oma kaasadega. I ja II platsil olulist vahet ei olnud. Lihtsalt oli odavam ja istusid lavast kaugemal. III ehk seisuplats oli enamvähem lastele. Või kui I ja II plats oli läbi müüdud, siis seisis ka vanemaid inimesi. Kui eeskava oli läbi, hõigati lavalt: Poole tunni pärast algab tants!“ Läks aega, mis läks, aga nii hõigati alati. Saal tehti tühjaks, uksed suleti, algas ju saali ettevalmistamine tantsuks. Rahvas aga ruttas ostma tantsupileteid. [...] Kui saali uksed jälle avati, valgus rahvas saali ja algas tants. Nüüd noored näitsikud panid kiiresti igale nööpnõelaga paberilipaku rinda, kuhu oli kirjutatud number. Saali paremas nurgas lava ääres oli laud, seal müüdi postkaarte. Samas olid ka pliiatsid, millega sai kirjutada kaardile sõnumi, aadressiks numbri, tagasiaadressiks oma numbri, kui vastust sooviti (aga ega alati soovitudki) ja kaart lasti postkasti. Siis tantsu vaheaegadel näitsikud hõikasid numbreid, kellele oli kogunenud posti, ja nii terve õhtu jooksul. Amoripostist võeti elavalt osa ja numbrite hõikamist oli näitsikutel pidevalt. Number pandi rinda tasuta, aga kui suvel asetati veel rinda lillekimp, siis nende eest tuli eraldi tasuda. Samalt laualt, kust postkaarte, müüdi ka konfette ja serpentiine. Paberisadu oli üsna rikkalik. Kui amoripost ei toonud mulle midagi peale nööpnõela, siis paberisajust sain minagi osa ja just tantsude vaheajal.
Tantsude vaheajad olid võrdlemisi pikad ja siis jalutati saalis. Võeti üksteisel käest kinni nagu ringmängus ja nii tekkisid pikad rivid – nii umbes 5–10 inimest kõrvuti, vanad ja noored, täiskasvanud ja lapsed segamini, ja nii tõmmati mindki rivisse. Istuma pinkidele jäid harva mõned üksikud ja enamasti ei kedagi. Paariviisi ei jalutatud – vist häbeneti liigset intiimsust. Ka jalutamise ajal puistati konfette, kuid siiski enam tantsu ajal. Kui pillid hakkasid mängima, vajusid jalutajad vaikselt istuma pinkidele ja algas tants.
Sel ajal oli kombeks anda tegelastele süüa. Kord viis isa mind ka ühes tegelaste tuppa sööma. Isa oli haridusseltsi liige ja ka juhatuse liige ning mängis peaaegu kõigis haridusseltsi näidendites kaasa. Tegelaste toas oli pikk laud, valge lina peal, ja laual aurav tee, võileivad ja saiaviilud teevorsti või kanamuna rattad peal. Ka võileivad heeringaga.
Kui pillimehed läksid sööma tekkis pikem vahe, siis algasid ringmängud. Neist mäletan: „Üks jahimees läks metsa“, „Siidi lipp ja hõbe purjed“, „Metsa läksid sa ja metsa läksin ma“, „Mäe otsas kalju lossis“, „Vändra metsas Pärnumaal“ ja „Isamaa hiilgava pinnala paistab“. – ja nende vahele käisid tantsulaulud. Meid, lapsi tõmmati mingipärast kaasa ringmängu. Muidu oli hästi, aga kui tuli „Isamaa hiilgava pinnala paistab“, kus on vahepeal kätlemine, siis selle ajasime segamini. Meid abistasid ka mitmed vanad.
Ringmängus hoiti üksteisel käest kinni, kõnniti ringis möödapäeva ja lauldi. Väike osa oli ringi sees ja need jalutasid vabalt ringi sees tavaliselt vastupäeva. Kui tuli vahelaul, valisid nad partneri ja tantsisid ringi sees. Kui tantsulaul lõppes, astusid enne ringi sees olijad tagasi ringi ja tantsule valitud jäid ringi sisse. jne. [...] Ja

minul on mulje sellest ajast, et pidudel raha ei hoitud. Oli elav amoriposti kirjavahetus, lendlesid serpentiinid ja pärast pidu olid teede ääred kompvekipaberitest kirjud (selleaegne komme ja uhkus oli kompvekipabereid kahele poole teed pilduda). […] Selle aja tantsudest oli aukohal valss, siis polka, reinlender, krakovjak, padespann (pas d'Espagne), padekaater (pas de Quatre), hoira polka, babiljoni polka, vingerka. Paar kolm korda õhtu jooksul hõigati „valss daamidele" (daamide valik). [...] Puhvetit pidas teemajapidaja.[913] Lauad olid jalutusruumi paremas ääres eraldamata muust osast ja puhveti ees lett, kust osteti.[914]

Palmse Kaubatarvitajate Ühisus

Palmse Kaubatarvitajate Ühisus, mis asutati Võhmas 1907. aastal, pood oli esialgu Rünga talu aidas, kust nö kodusel teel jagas kaupa talupidaja J. Weber ning Jära hiljem talu kambris ärijuht Johannes Hirschfeldi juhtimisel. 1908. aastal asus pood aga vana magasiaida hoonesse, kuhu jäigi. 1909. aastal ehitati aida otsa kaupmehe eluruumid. Kuna hoone omanik oli vald, maksis ühisus vallale aastarenti 50 rubla. Ühisuse asutamisest kirjutas selle 25. aastapäeval lähemalt ajaleht Wirumaa Teataja:

Ühingu asutamise algatajateks olid rannaelanikud Jakob Noor ja Jüri Kruuswall. Esimene koosolek peetigi J. Kruuswalli juures 21. jaanuaril 1907. a. Järgmisel pühapäewal. s. o. 28. jaanuaril 1907. a. organiseerisid ühingu asutamise mõtte algatajad järgmise koosoleku juba Wõhma külas Magnus Sollmanni juures, kus registreeriti liikmeks astuda soowijaid ja kus waliti ära ka esimene juhatus: esimees – Jakob Noor, kassapidaja – Artur Adler. kirjatoimetaja – Jakob Weber ia liikmed – Hans Seemann ia August Uustalu. Tolleaegse kombe järele otsustati algluba paluda „mõisahärralt" ja hiljem kubernerilt. Esitajaks selles asjas oli Jüri Kruuswall. Paruni-härra pole esialgul lubanud. Mõtlemise järele annud aga siiski mõista, et wõib palwega esineda ametlikkudele wõimudele. Palwekiri seatigi kokku ja J. Kruuswall läks sellega isiklikult kuberneri juurde, wõttes kaasa ka esimese põhikirja, mis kokku seati Wihula samasuguse ühingu põhikirja eeskujul. Saades kuberneri jutule, oli ka weerand tunni pärast Kruuswallil wõimalus põhikiri kinnitatult tasku panna ja kodu poole hakata minema. See oli 20. weebruar 1907. a., mis on ametlik Palmse tarwitajateühingu algus. Kohe asuti liikmete wastuwõtmisele ja osarahade sissenõudmisele. Taheti ju kewadpühadeks kaup müügile lasta. Kaup toodi Wõhmale J. Weberi aita, kus hakati jagama kaupa esialgul ainult liikmetele. Nii said liikmed oma pühadekauba oma poest. Esimesel ametlikult protokolleeritud koosolekul 29. aprillil oli juba 34 liiget.[915]

Esimesed 15 aastat läks ühingu tegevus ülesmäge, kuid siis *„tekkis kauplusesse ärijuhtide sagedase wahetuse ja juhatuse loiduse tõttu hulk seiswat kaupa, mis neelas suure osa puhastulust. Sellel ja muil põhjusil tuli 1930. a. bilansi puhastamiseks kustutada seni kogutud omakapital peaaegu tervena"*. Pärast seda taastus ühisuse edukas tegevus uue ärijuhi Jaan Musta eestvõttel, kaubamüük kasvas 50%, omakapitalid kasvasid ning ühisuse majanduslik seisund paranes.[916]

---

[913] Köster Jaan Viikmann.
[914] ERM KV 373:4. Juss Sõster 1982. Mälestusi pidudest enne Esimest maailmasõda Rakvere rajoonis Võhma seltsimajas, 18–24, 26–27.
[915] Palmse tarwitajate ühisus 25-aastane. Wirumaa Teataja, 1932, nr 50.
[916] Palmse tarwitajate ühisus 30-aastane. – Wirumaa Teataja, 1938, nr 37; ERM EAp 541 EA 141:1. Jüri Linnus 1975. Lahemaa maakülade olustikust, 68.

Võsupere ajalooline õiend

Võsupere on ainus kunagise Palmse mõisa küladest, mille ulatumist muinasaega pole võimalik ka arheoloogilistele uuringutele tuginedes kinnitada, kuid siiski oli see ilmselt olemas juba hiljemalt 14. sajandil. Kindlamad ja katkematud andmed küla ajaloost saavad alguse 1711. aastast. Võsupere on jagatav kaheks: esiteks küla, kus 18. sajandil elasid pooladrikutest adratalupojad ning 19. sajandil, kuni Võsupere küla mõisastamiseni, karjamõisa moodustamiseni ja talude lammutamiseni 1867 aastal, kuue-päevapered; teiseks väiksemad hajatalud, kus elasid mitmesugused mõisa ametimehed. Need kohad jäid alles ka pärast küla mõisastamist. Uued talukohad endise küla ja karjamõisa asemele rajati asundustalude näol taas pärast Eesti Vabariigi Asutava Kogu poolt 1919. aastal vastu võetud maareformiseaduse kehtima hakkamist ja mõisate natsionaliseerimist, 1920. aastate alguses.

Võsupere muinasaja lõpul ja keskajal

Mingeid muistiseid Võsuperel registreeritud pole, üksnes J. Jungi teadetes mainitakse maa-alust kalmistut. Kui siin ka muinasajal asustust oli, on kõik võimalikud jäljed sellest juba mõisaaegse maaparanduse käigus hävitatud. Jaan Jung mainitud kalme Võsupere küla juures, *„kus üks wäike männik on, mida Kalmemännikuks hüütakse, kus surnute luid sees on“*, osutus fiktsiooniks ning juba Märt Lepik, kes 1922. aastal sealkandis muistiseid inspekteeris, võttis selle kui mitte olemasoleva muististe nimekirjast välja.[917]

Kirjalikesse allikatesse ilmus Võsupere (*Wosenperre*) esmakordselt 28. juunil 1414, mil Helmhold Lode loovutas selle Harju meeskohtu ees Tallinna Püha Mihkli tsistertslaste kloostrile.[918] Seega oli küla usutavasti olemas vähemalt 14. sajandist, kuid muististe puudumise tõttu, pole võimalik teada saada, kas see oli asustatud juba muinasajal või hiljem.

1510. aastal vahetas tsistertslaste Püha Mihkli kloostri abtiss Elisabeth Brincke Palmse mõisa Bertram Jungega Nabala mõisa vastu, millega ka Võsupere läks viimase valdusse.[919] 1522. aasta Mardipäeval andis ta selle aga Virumaa meeskohtu ees üle oma väimehele Dyrick Metzenstakenile.[920]

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil esitasid Palmse omandipaberid Marcus Metztackeni pojad Arendt ja Dietrich, kes olid Rootsi kuninga teenistusse Mõisa suuruseks oli 21 adramaad ning selle koosseisu kuulus ka Võsupere talukoht

[917] Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 150; Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 35, 271.
[918] Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. V. Herausgeben von dr. Friedrich Georg von Bunge. Riga 1867, S. 4, nr 2365.
[919] EAA 854, 2, 393: 1
[920] EAA 1690, 1, 2: 1; EAA 858, 2, 590: pagineerimata.

(*Gesinde Wesempe*).[921] Engel Hartmann nimetab Võsuperet külaks (*Woseperre by*), mille suuruseks oli 1583. aastal kaks adramaad.[922]

Võsupere pered 18. sajandil

Järjepidevad kirjalikud andmed Võsupere ja tema elanike kohta algavad 1711. aastast, alates Palmse mõisa katkunimekirjast. Selle kohaselt elas Võsuperel neli peret, milles oli enne katku kokku 29 inimest. pärast katku oli neid alles vaid kaheksa, neli meest ja neli naist. Võsupere oli üks Palmse mõisa suurima suremusega küladest, tõenäoliselt seetõttu, et see jäi Tallinna−Narva maanteele kõige lähemale ning katk tabas seda kanti esimesena:

> Kalme männik on Võsapära küla juures, paar versta Palmse mõisast Viitna kõrtsi poole paremat kätt kiriku ja külateede vahel. Sinna on katkuajal s.o. 1710. aastal surnuid maetud. Umbes 30 aasta eest on sealt (liivakünkast karduhvlikoopaid kaevates) mitmed terved inimese kondid välja tulnud.
>
> Aastal 1710, kui Tallinnamaal suur katk olnud, surnud Võsupära Külaotsa talus seitse inimest ära katku kätte. Andrekse peresse ei ole katk läinud – seal olnud must kass ja kukk.
>
> Mitu aega peale katku leitud Külaotsa karjalauda seina seest seitse raudnaela, mis surnud inimeste mälestuseks sinna olla löödud, sest keegi pole kirjutada oskanud.[923]

Katkunimekirja järgi suri seitse inimest Kotlasse Clausi peres, kus ellu jäi ainult üks naisterahvas, Kotlaße Clausi abikaasa Ewa ning ainus Võsupere pere, mis jäi katkust puutumata, oli Hanso Tönno pere, kus jäid ellu kõik kolm pereliiget (tabel 1).

Tabel 1. Võsupere küla katku surnud ja ellu jäänud perede kaupa Palmse mõisa katkunimekirjas 1711. aastal[924]

Jrk nr	Külade ja talupoegade nimed	Elavad		Surnud		Ellu-jäänuid (%)	Kokku	
		Mehed	Naised	Mehed	Naised		Elavaid	Surnuid
1	Ustallo Jahn	1	1	3	2	28,57	2	5
2	Kotlasse Claus		1	3	4	12,50	1	7
3	Otza Thomas	1	1	4	5	18,18	2	9
4	Hanso Tönno	2	1			100,00	3	0
Kokku		**4**	**4**	**10**	**11**	**27,59**	**8**	**21**

Ustallo Jahn ja Tyo

Uustallo Jahni peres jäi katkuepideemia lõpuks elama üks mees ja üks naine. Usutavasti olid need 1711–1712. aastal kirikuraamatuis esile kerkivad Ustallo Jahn ja tema abikaasa Tyo. 1723. aasta

[921] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 46–47.
[922] AM 92, 1, 25: 225p.
[923] E 46216/7 <Haljala khk., Palmse v. – A. Seemann, vt kogumikus: Hiiemäe, R. Eesti katkupärimus. – Monumenta Estoniae Antiquae. II. Tartu, 1997, lk 224.
[924] EAA 3, 1, 445: 23p–24.

vakuraamatus Jahni ei nimetata ning 1726. aasta vakuraamatus on Ustallo Jahn vabadik, kelle peres on kaks üle 60-aastast vanainimest.[925]

Matzo Jürri ja Ewa

Kotlasse (Kotlaße) Clausi peres ellujäänud naine oli tema lesk Ewa, kes 21. mail 1711 abiellus Matzo (Matze, Matso) Jürriga Võsult. Mõlemad olid katkuepideemia tulemusel lesestunud ning jäänud oma perest ainsana ellu. Palmse 1723. aasta vakuraamatus neid ei nimetatud ning 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli Matzo Jürri Võsupere vabadike nimekirjas. Jürri sündis 1665. aasta paiku ning maeti 14. märtsil 1731. Ewa sündis 1686. aastal ning maeti 17. detsembril 1721. Ta abiellus Kotlaße Clausiga 1705. aasta paiku ning sai temaga viie abieluaastat jooksul kaks last. Pärast mehe ja laste surma abiellus ta Matzo Jürriga ning sünnitas talle kümne abieluaasta jooksul poja ja kolm tütart. Meetrikaraamatus Ewa surmateadet üles tähendades nimetas pastor Georg Handtwig, et Jürril ja Ewal olid kaks poega ja kaks tütart, kuid sealkohal pastor eksis. Lastest surid üheaastasena 1712. aastal sündinud tütar May ja kaheksa-aastasena 1716. aastal sündinud tütar Ewa ning jäid ellu 1713. aastal sündinud poeg Mart ja 1712. aastal sündinud tütar Madli. Ewa oli enne surma seitse nädalat haige.[926]

Thoma Jahni Jürri

1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus järgi oli Matzo Jürri pooladrik. Kuna eelmise adramaarevisjoni aegne vabadik Matzo Jürri suri 1731. aastal, oli tegemist uue peremehega. Tegemist oli Thoma Jahni Jürriga, kes peres pärast Matzo Jürri surma peremeheks oli saanud. Jürri isa Thoma Jahn sündis 1678. aastal ja maeti 19. juunil 1726. Ta elas oma abikaasa Marriga koos alates 1701. aastast ning nad said poeg Jürri ja viis tütart, kellest kaks surid isa eluajal. Ainsana on tema tütardest on teada Ann, kes sündis 1714. aastal. Kuna Jahni ei nimetatud katkunimekirjas ega vakuraamatuis kuulus ta ilmselt sulasrahva hulka.

Thoma Jahni poeg Jürri (Jürg) ilmus kirikuraamatuisse 1725. aastal. Ajavahemikus 1726–1728 pidi ta olema saanud peremeheks, sest 1728. aastal mainiti kirikuraamatus tema sulast Ado. 1729. aastal abiellus ta Viru-Vatku (Watküll) mölder Jaagu tüdruk Mayga, kellega neil 1730. aastal sündis poeg Jahn ja 1732. aastal tütar Madle. Jahni ristivanemate hulka kuulusid Palmse mõisa endise valitseja Arend Palmquisti naisevend Johan Friedrich Schlott ja Palmse mõisa vaba saksa soost toatüdruk Christina Elisabeth Heil.[927] Kuna Kadrina kihelkonna kirikuraamatud pärast 1734. aastat säilinud ei ole, pole võimalik saada andmeid ka Jürri ja May hilisemate laste kohta.[928]

---

[925] EAA 1227, 3, 1: 67p, 100, 201p; EAA 3, 1, 460: 77p–78.
[926] EAA 1227, 3, 1: 3p, 381, 419; EAA 3, 1, 445: 23p–24; EAA 3, 1, 460: 77p–78.
[927] EAA 1227, 3, 1: 283.
[928] EAA 1227, 3, 1: 30p, 111p–112, 231p, 242p, 248, 255, 264, 283, 301p, 397; EAA 3, 1, 475: 3–4p, 11p–12.

Hanso Tönno

Hanso Tönno peres jäid ellu kõik pereliikmed: mõlemad mehed ja naine. Kaks neist olid Tönno ise ja tema abikaasa May, kolmas pole teada, kuid see võis olla Hanso Tönno Maddi, kellest allpool pikemalt juttu tuleb. Hanso Tönnol oli ka kasutütar May, kes 1712. aastal abiellus Mikko Thoma Adoga. Samal aastal teenis peres ka sulane Jahn, 1722. aastal teenis peres tüdruk Kay ja 1724. aastal sulane Ado. Aastail 1713–1718 sündisid Tönnol ja Mayl neli tütart ja poeg. Päris kindlasti oli Tönno poeg ka esmakordselt kirikuraamatus 1720. aastal mainitud Hanso Tönno poeg Andres, kes 1723. aastal abiellus Sammelselja Marti tütar Kayga ning aastail 1724–1732 sündisid peresse kolm poega ja tütar. Pooladrik Hanso Tönno esines nii mõisa 1723. aasta vakuraamatus kui ka 1726., 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatuis.[929]

Hanso Maddis (Hanso Maddiß, Maddi)

Hanso Maddist nimetati kirikuraamatuis esmakordselt 1711. aastal. Aasta hiljem abiellus ta Micko Matzi tütre Kaddriga Oiaweskelt ning aastail 1713–1729 sündis nende peresse neli poega ja kolm tütart. Nende 1721. aastal sündinud poeg Hansul oli väga põnev ristivanemate galerii, mis ulatus mõisa sotsiaalse redeli ülemisest pulgast alumiseni välja: maanõunik parun Gustav Christian von der Pahlen, Johann Sonnenberg, mõisa karjanaine Soffie, preili Märta Catharina Güldner, Hanso Tönno Andres ja Hanso Maddise sulane Thomas. Viimane teenis peres ka 1724. aastal. Pooladrik Hanso Maddis esines nii mõisa 1723. aasta vakuraamatus kui ka 1726., 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatuis.[930]

Otza (Otsa) Tönno

1711. aasta katkunimekirja järgi jäi Otza Thomase peres seal enne katku elanud 11 inimesest ellu ainult kaks, üks mees ja üks naine. Järgnevalt kerkib Otza lisanimega pere – õigemini küll kaks peret – esile alles 1723. aasta mõisa vakuraamatus, kus esinevad veerandadrikud Otza Ado ja Otza Tönno. Samuti esinevad mõlemad Otza pered 1726. aasta vakuraamatus. 1732. ja 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatuis seevastu esineb ainult Otza Ado pere. 1739. aasta adramaarevisjoni materjalides on märge, mille kohaselt asustati Otza Tönno kogu oma perega ümber Haljala kihelkonda Aaspere (*Kattentack*) mõisa. Ka Kadrina koguduse 1711–1734. aasta kirikuraamatust ei leia perede kohta kuigi palju lisamaterjali. On vaid teada, et 1725. aastal sündis

[929] EAA 1227, 3, 1: 7p, 22–22p, 67, 84, 85p, 159, 178p, 220, 232, 239, 255, 298p, 365, 369, 374; DSHI 190, Estland 245: 7p; EAA 3, 1, 460: 77p; EAA 3, 1, 469: 5p; EAA 3, 1, 475: 11p.
[930] EAA 1227, 3, 1: 4p; 6, 67, 92, 98, 130, 160, 189p, 221, 231p, 268; DSHI 190, Estland 245: 7p; EAA 3, 1, 460: 77p; EAA 3, 1, 469: 5p; EAA 3, 1, 475: 11p.

Otsa Thoma Tönno ja tema abikaasa Trino tütar May Võsuperelt ning 1726. aastal nimetati Otsa Ado. Rohkem perede kohta andmeid pole.[931]

Mikko Thomas (Võsupere)

Mikko Thomas sündis 1647. aasta paiku ning maeti 5. septembril 1725. Ta abiellus 1668. aasta paiku Madliga, kellega sai 49 abieluaasta jooksul seitse poega ja kolm tütart, kellest kaks poega olid isa surma ajal veel elus. Madli maeti 28. veebruaril 1717 ning Thomas elas oma elu viimased kaheksa aastat lesepõlves. 1712. aastal surnud Mikko Marti abikaasa Ann Võsuperelt võis olla Mikko Thoma vennanaine. Üks Mikko Thoma poegadest oli Mikko Thoma Ado, kes 1712. aastal abiellus Hanso Tönno kasutütar Mayga Võsuperelt. Aastail 1713–1729 said nad viis poega ja kaks tütart. Kuna peret ei nimetatud 1711. aasta katkunimekirjas ega mõisa 1723. aasta vakuraamatus, pidi tegemist olema kas sulasrahva või vabadike hulka kuulunud perega.[932]

Tabel 2. Võsupere küla adratalude perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[933]

Hanso Maddis	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		2	2			**6**
1732	1				2	2	1	1	**7**
1739	1			2	1		1	1	**6**
Hanso Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1	2	2				**7**
1732	1	1	1		4	2	1	1	**11**
1739	1		1		4	2	1	2	**11**
Otza Ado	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		5				**7**
1732	1	2			4	1		1	**9**
1739	1	3	1		3	2		1	**11**

[931] EAA 1227, 3, 1: 228, 234p, 244; EAA 3, 1, 475: 2.
[932] EAA 1227, 3, 1: 7p , 97p, 147, 167p, 178p, 207p, 232p, 275p, 363p, 371, 393p.
[933] EAA 3, 1, 460; 80p–81; EAA 3, 1, 469: 6p; EAA 3, 1, 475: 12p.

Matzo Jürri	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1732	1	1	1	1	1	2		1	**8**
1739	1	2	1	1	2	1		1	**9**
Otza Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1			1			**3**
Reino Jahn	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1		1	4			**8**

Tabel 3. Elanikke Võsupere külas adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1739[934]

Aasta	**Tööealisi (16-60 aastat)**		**Alaealisi (0-16 aastat)**		**Vanu (üle 60 aasta)**		**Kokku**		**Kokku**
	Mehi	**Naisi**	**Mehi**	**Naisi**	**Mehi**	**Naisi**	**Mehi**	**Naisi**	
1726	7	7	10	7	0	0	**17**	**14**	**31**
1732	8	3	11	7	2	4	**21**	**14**	**35**
1739	9	6	10	5	2	5	**21**	**16**	**37**

Tabel 4. Loomi Võsupere perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739.[935]

Hanso Maddis	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		2	2	
1739	1	1	3	2	2
Hanso Tönno	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		3	3	2
1739	1	1	4	3	2
Otza Ado	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	3	1	2
1739	1	1	4	2	2
Matzo Jürri	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	3	1	3	3	3
1739	1	1	4	3	4
Võsupere	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	**7**	**2**	**11**	**9**	**7**
1739	**4**	**4**	**15**	**10**	**10**

[934] EAA 3, 1, 460; 81p–82; EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p.
[935] EAA 3, 1, 469: 6p, 7p; EAA 3, 1, 475: 5p–6.

Tabel 5. Võsupere perede talude suurus adramaades 1723–1739[936]

1723		1726		1732		1739	
Hanßo Madde	½	Hanso Maddis	¼	Hanso Maddis	½	Hanso Maddis	½
Hanßo Tönno	½	Hanso Tönno	½	Hanso Tönno	½	Hanso Tönno	½
Otza Ado	¼	Otza Ado	¼	Otza Ado	½	Otza Ado	½
Otza Tönno	¼	Otza Tönno	¼				
		Reino Jahn	½				
				Matzo Jürry	½	Matzo Jürry	½
Alte Kubjas	½						
Kokku	**2**	**Kokku**	**1¾**	**Kokku**	**2**	**Kokku**	**2**

Võsupere perede koormised

1723. aasta vakuraamatu järgi maksid pooladrikud mõisale kolm tündrit rukist, kolm tündrit otri, ühe tündri kaeru, kolm koormat küttepuid, ühe koorma heinu, kolm naela lõnga, ühe lamba, kolm kana, 30 muna, kolm lehmaohelikku, 24 leisikat (196,56 kg) õlgi ja kaheksa valget rootsi rundstükki, veerandadrikud vastavalt kaks korda vähem. Kokku maksid Võsupere pered mõisale 12 tündrit rukist, 12 tündrit otri, neli tündrit kaeru, 12 koormat küttepuid, neli koormat heinu, 12 naela lõnga (u 4,9 kg), neli lammast, 12 kana, 120 muna, 12 lehmaohelikku 96 leisikat (786,24 kg) õlgi ja 32 valget rootsi rundstükki ehk üks hõbetaaler.[937] 1732. aastal olid maksud jäänud sisuliselt samaks, kuid rahas tuli maksta kaheksa kopikat ning adramaarevisjoni vakuraamatus ei kajastunud küttepuude, lehmaohelike ja õlgede andmine. 1739. aastal oli rahamaks kadunud, kuid selle asemel tuli anda üks tünder kaeru rohkem, üks koorem küttepuid vähem ning lisaks üks kott. Teotöö oli kogu aeg sama – rakmetegu aasta ringi kolm päeva nädalas ning jalategu vaimude ajal kolm päeva nädalas. 1723. aasta vakuraamat andis teada, et Otza Tönnole oli lubatud sama aasta Jüripäevani teha tegu veerand adramaa eest, kuid sealt alates pidi ta hakkama teopäevi tegema poole adramaa eest nagu varemgi.[938]

Mõisa ametimehed Võsuperel (1711–1739)

Võsuperel elasid ja omasid väiksemaid kohti mõisa ametimehed, kellest mõningate kohta saab adramaarevisjoni vakuraamatute ja 1711.–1734. Kadrina koguduse kirikuraamatu järgi ka üht teist teada. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli Võsupere küla alla kirja pandud 14 vabadikuperet. Neist oli eespool seoses katkunimekirjaga juttu Ustallo Jahnist ja Matzo Jürrist. Järgnevalt vaadeldakse Sooääre, Ojaääre, Reooja ja Poisma peresid, aga ka näiteks mõisa koka Jahni peret, mis on küll Võsupere vabadike nimekirjas, kuid pole selge, kus see asus.

[936] DSHI 190, Estland 245: 7p; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 469: 5p–6; EAA 3, 1, 475: 11p–12.
[937] DSHI 190, Estland 245: 7p.
[938] DSHI 190, Estland 245: 7p; EAA, 3, 1, 469: 5p–6; EAA 3, 1, 475: 11p–12.

Sooääre

Üks, kelle pere kohta kirikuraamatus infot leiab oli Sooääre vabadikukohal elav mõisa metsavaht ja jääger Küt Johann (*Schüt* Jahn, *Soärdse, Soäre, Soh Ere*), kes sündis 1673. aasta paiku, suri 10. novembril ja maeti 17. novembril 1723. Ta võttis naise 1697. aastal ning sai oma abikaasa Mayga 26 abieluaasta jooksul kaks poega ja viis tütart, kellest tema surma ajal oli elus neli tütart. Pastor Georg Handtwigi jaoks oli oluline märkida, et Johann käis viimati armulaual suvel enne oma surma. Kirikuraamatute järgi õnnestus tema tütardest tuvastada kaks, 1717. aastal sündinud May ja 1720. aastal sündinud Madli. *„Kütta Jahni lesk May"* abiellus 1724. aastal Jära Ado Thomasega ning 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli viimane kirjas kui Soh Ere Thomas. Vakuraamatu järgi olid peres Thomas ja May ning kolm alaealist tüdrukut. Kaks neist olid ilmselt eespool nimetatud May ja Madli ning kolmas võis olla *„Kütta Thomase võõrastütar"* Leno, kes 1728. aastal abiellus Korwi Jürriga Kihleverest (*Kihlefer*). Ilmselt sai Thomas ühes abikaasaga endale kaasavaraks ka tema esimese abikaasa ameti. 1739. aasta adramaarevisjoni kaaskirjas on märge, mille kohaselt asustati Sooäre Thomas kogu oma perega ümber Haljala kihelkonda Aaspere (*Kattentack*) mõisa. Ilmselt toimus see enne 1732. aastat, sest pere puudus juba sealsest adramaarevisjoni vakuraamatust.[939]

Samaaegselt elas Sooäärsel veel teinegi vabadikupere, mida pidasid Soärdse Hindrich ja tema abikaasa Kaddri. Aastail 1718–1729 sündis nende perre kolm poega ja tütar. Arvatavasti ei jäänud kõik neist aga elama, sest 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Soh Ere Hinrichi pere juurde kirja pandud ainult kaks poega. Sarnaselt Soärdse Thomase perega asustati Aasperesse ka Soärdse Hindrichi pere.[940]

Reooja

1715. aastal ilmus esmakordselt kirikukirjadesse Reooja (*Reoa, Reoia, Reoja, Rehoja*) Mick, kes 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli mõisa metsavaht. Tema peres oli abikaasa Kay ja kaks poega. Üks neist oli 1722. aastal sündinud Jahn, teise kohta andmed puuduvad. 1732. aastal oli peres juba neli poega ning 1739. aastal üks poeg ja neli tütart. Ilmselt olid osa poegadest täiskasvanuks saanud ja kodust lahkunud. Arvatavasti oli Mick pärit Porgastelt ning Kadrina koguduse surmameetrikas nimetatud Porkaste Miku ema Madli, kes suri Reoojal oli tema ema. Madli sündis 1660. aasta paiku ning suri 24. märtsil 1730. Ta oli abielus ainult üks kord ning jäi

[939] EAA 1227, 3, 1: 24p, 29p, 147p, 175, 188, 387; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 475: 2.
[940] EAA 1227, 3, 1: 159p, 188, 242p, 245p, 276; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 475: 2.

leseks 1709. aastal. Abielu jooksul sünnitas ta kaks poega ja kaks tütart, kellest ema surma ajal olid elus kõik, peale ühe poja.[941]

Ojaääre

1711. aastal tuli Kadrina koguduse sünnimeetrikas esmakordselt ette Ojaäärse (Oiaärdse, Oaärdse, Oja Ere) Rüttli lesk Wappo (Wolber), kes samal aastal abiellus Koka Jürri Gustaviga.
1712. aastal sündis paari esiklaps Madli, 1717. aastal poeg Johann, 1719. aastal poeg Gustav ja 1722. aastal tütar Leno. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Gustavil ja Wappol kaks poega ja kolm tütart. Sarnaselt Sooäärse peredega asustati Aasperesse ka Ojaäärse Gustavi pere. Kirikuraamatus esines pere viimati 1729. aastal, mis Gustavi tütar Madli oli Soärdse Hinrichi ja Kaddri poja Gustavi ristiemaks.[942]

Poisma

1711. aastal nimetati sünnimeetrikas Poisma Kubja Jacku (Jaac), kelle kasvandik Kaddri oli mõisa Aednik Maddise poja Jacobi ristiemaks. Jack suri hiljemalt 1718. aastal ning tema abikaasa Kay jäi leseks. Järgnevalt esinevad meetrikas Poisma Jaack ja Poisma Jürri. 1721. aastal sündis viimase tütrel Kertil vallastütar Madli, kelle isa oli sadulsepasell Johan Druska. 1728. aastal sündis Poisma Jaakul poeg Johann. Poisi ema kirikuraamatuis ei nimetatud, kuid neist selgus, et Jackul oli ka õde Kay. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi ei olnud Poisma Jaku peres ei peremeest ega perenaist, küll aga kaks täiskasvanud poega või sulast ja üks täiskasvanud tütar ning üks vana naine. 1732. aastal oli peremeheks nimetatud Posma Jürry ning peres oli peale tema ja ta abikaasa ka üks täiskasvanud mees ja üks poiss. Vakuraamatu järgi oli Jürry mõisa sepp. 1732. aastal oli perel hobune ja varss, kaks härga ja üks lehm. 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus peret ei nimetatud, kui see pidi siiski olemas olema, sest 1782. aasta hingeloendis oli Poisma pere hingekirjas Jürri lesk Ello, kes oli sündinud 1715. aasta paiku ning suri millalgi pärast 1795. aasta ningeloendust.[943]

Koka Jahn ja Brita Siffersdottir

1718. aastal ilmus Kadrina kirikukirjadesse mõisa kokk Jahn, kes 1720. aastal abiellus mõisa toatüdruku Brita Siffersdottiriga. 1721. aastal sündis Palmses nende esimene laps, tütar Brita. Pere teine laps, poeg Gustav Christian sündis Huljal ning ristiti 10. mail 1723. Poisi ristivanemate hulgas oli ka parun Arend Dietrich von der Pahlen, kellele see oli esimene kord oma mõisa laste

[941] EAA 1227, 3, 1: 127p, 200, 264, 276, 415–415p; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 469: 10p–11; EAA 3, 1, 475: 15p–16.
[942] EAA 1227, 3, 1: 4p, 69p, 84, 143p, 164, 197, 276; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 475: 2.
[943] EAA 1227, 3, 1: 67p, 84, 158, 194, 262, 266p, 392; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 469: 10p–11; EAA 3, 1, 475: 15p–16; EAA 1864, 2, IV-4: 365p; EAA 1864, 2, V-48: 453p.

ristivanemana üles astuda. Kuna Hulja mõis kuulus toona von der Pahlenitele, siis tundub, et Jahn täitis vajadusel koka kohuseid nii Palmses kui ka Huljas. Nii väitis 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamat, et Kocka Jahni peres on ainult perenaine ning poiss ja tüdruk. Ilmselt ei viibinud ta vakuraamatu koostamise ajal Palmses. Ometi on teda Palmse mõisaga seostatud veel ka 1730. aastal, kuid hiljem enam mitte ning 1731. aastal nimetati uut Palmse kokka Johannest koos abikaasa Greta ja tütar Agnetaga.[944]

Kõrve kõrts

1713. aastal sünnimeetrikas nimetatud Matzo Jürri ja Ewa poja Mardi ristiisa Körtzi Jahnn on tõenäoliselt sama Körwe Körtsi Jahniga, kes selle nime all ilmus meetrikasse alles 1717. aastal. 1715. aastal esines sünnimeetrikas ka Körwe Körtzi Ado, kuid järgnevalt enam mitte. Jahn oli abielus Mayga, kellega neil 1718. aastal sündis poeg Jacob. Samal ajal olid peres ka täiskasvanud lapsed, kellest 1722. aastal nimetati Jaku. 1724. aastal läks Jahni tütar Elß mehele Petri Jaaku Tönnole Vatkult ning poeg Jaak võttis naiseks Reoia Abrahami tütre May. 1725. aastal sündis Jaaku ja May esiklaps, poeg Gustav. 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi olid Körwekörtzi Jahni peres kaks täiskasvanud poega, perenaine, üks alaealine poeg ja kaks vanainimest. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus Kõrve kõrtsi ei nimetatud ning 1739. aasta revisjoni juures oleva seletuskirja järgi on Kerwekortzo Jaak Aaspere mõisa ümber asustatud. Samas esineb pere ka 1739. aasta revisjoni vakuraamatus. Selle järgi elasid kõrtsis peremees Jaak, tema abikaasa May ja nende poeg. Ilmselt oli paari 1728. aastal sündinud tütar Ann selleks ajaks juba kodust lahkunud. Pere käsutuses olid üks hobune, härg ja lehm.[945]

Võsupere pered 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi I poolel

Mäe Jakob

1782. aasta hingeloendi järgi oli Mäe Jakobi peres peremeheks Tenno Maddi (u 1744–†enne 1795), kes oli abielus Lisoga. Tema järglaseks peremeheametis sai tema noorem vend Tenno Juhan (u 1749–1806), kes oli abielus Kayga. Peres elas ka mõisa kilter Juhan (u 1747–1817), ühes oma abikaasa Madli ja lastega, kes pärast Juhani surma sai peremeheks. 1835. aastal sai tema surma järel peremeheks saanud vanem poeg Jürri (u 1785–1845) ühes tema abikaasa Kai ja lastega perekonnanimeks Treywerk (Treuwerk). Jacob ja May Treuwerk oli pererahvas ka 1858. aasta hingeloenduse ajal.[946]

---

[944] EAA 1227, 3, 1: 19, 157p, 187, 210, 288; EAA 3, 1, 460: 78p–79.
[945] EAA 1227, 3, 1: 24, 98, 123p, 144, 160, 199, 226p, 234p, 247, 275p, 263p; EAA 3, 1, 460: 77p–78; EAA 3, 1, 475: 2, 15p–16.
[946] EAA 1864, 2, IV-4: 363p–364; EAA 1864, 2, V-48: 448p–448p; EAA 1864, 2, VI-54: 163p; EAA 1864, 2, VII-106: 390p–391; EAA 1864, 2, VIII-129: 490p–491; EAA 1864, 2, VIII-130: 261p–262; EAA 1864, 2, IX-96: 526p–527; EAA 1864, 2, X-202: 570p–571.

Helmi Rohtla teadmise järele *„üks Dreiwerkide soost tütarlaps olnud Aleks. Pahleni armsam. Nende tütar Elisabeth (1869–1950) sai hea hariduse paruni kulul. Oli abielus Joh. Muikmanniga (Võsu kaupmees, suur elumees). Betsi oli kaua aega Tallinnas keskkooliõpetaja, kohapeal väga tuntud ja lugupeetud isik“*.[947] Kirikuraamatu järgi sündis Elisabeth Treiwerk, Maddis Treiwerki ja Anna Jägermanni tütar 5. juunil 1869 ja läbis leeri väga heade tulemustega 4. augustil 1885 Ilumäel. Alexander von der Pahleni väidetav armsam A. Jägermann sündis 6. augustil 1832 Ilumäel Vanapere talust pärit Josep Jägermanni perekonnas ning abiellus M. Treiwerkiga 9. detsembril 1862. aastal. Ta suri 25. märtsil 1884. Kirikuraamatu järgi poos ta enda üles.[948] Tema petetud abikaasa M. Treiwerk sündis 13. veebruaril 1819 ning suri 24. veebruaril 1900. Ta oli mõnda aega ka Ilumäe kabeli laulumees.[949]

1805.–1806. aastal toimus Palmse mõisas sulaste väljaastumine, kes keeldusid öisest rehepeksust, kuna Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus seda otseselt ei reguleerinud. Üheks neist, kes polnud nõus öösel reht peksma isegi siis, kui mõisa majutati sõjaväeosa oli Madis, Võsult Koljako Mardi perest Some Davidi tütre May poeg, kes oli Tenno Juhhani peres sulane. 26. novembril 1806 määras Viru-Järva meeskohus talle selle eest karistuseks 20 paari vitsu ning mõisa toonane omanik Hans von der Pahlen andis ta samal aastal nekrutiks.[950]

Jürri Josep

1782. aasta hingeloendi järgi oli Jürri Josepi peres peremees Jürri Jahn (1730–†enne 1795), kes oli Thoma Jahni Jürri ja May poeg. 1782. aastal elas peres ka Thoma Jahni Jürri 70-aastane lesk Ann – tõenäoliselt tema teine abikaasa. Jürri Jahnil oli abielust Truutuga (Truto) kaks poega ja tütar. Peres elas ka Jahni noorem vend Jürri Jürri (u 1737–1806) oma abikaasa May ja lastega. Pärast venna surma sai ta peremeheks. Kuna Jürri vanim poeg Jonas ja kolmas poeg Dietrich surid noorelt ja teine poeg Hans jooksis 1799. aastal mõisast ära, läks peremeheamet pärast Jürri surma Jahni vanema poja Gusto (Gustav, u 1765–1834) kätte. Millalgi enne 1834. aastat andis ta ameti üle enda ja oma abikaasa Mai vanemale pojale Jakobile (1795–1857), kes 1835. aastal sai ühes abikaasa Liso ja lastega perekonnanimeks Jürisberg. 1858. aasta hingeloenduse ajal oli peremeheks Jürri Jürri kõige noorem poeg Joseph Jürisberg.[951]

---

[947] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 166.
[948] EAA 1227, 2, 49: 58.
[949] EAA 1227, 1, 132: 106.
[950] EAA 1864, 2, IV-4: 370; EAA 1864, 2, V-42: 194, 221p, 241p–242; EAA 1864, 2, VI-54: 163p; Konks, J. Eestimaa feodaalne-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Vihik 96. Tartu 1960, lk 247–248.
[951] EAA 1864, 2, IV-4: 364; EAA 1864, 2, V-48: 448p–449; EAA 1864, 2, VI-54: 163p; EAA 1864, 2, VII-106: 391p–392; EAA 1864, 2, VIII-129: 490p–491; EAA 1864, 2, VIII-130: 261p–262; EAA 1864, 2, IX-96: 526p–528; EAA 1864, 2, X-202: 571p–572.

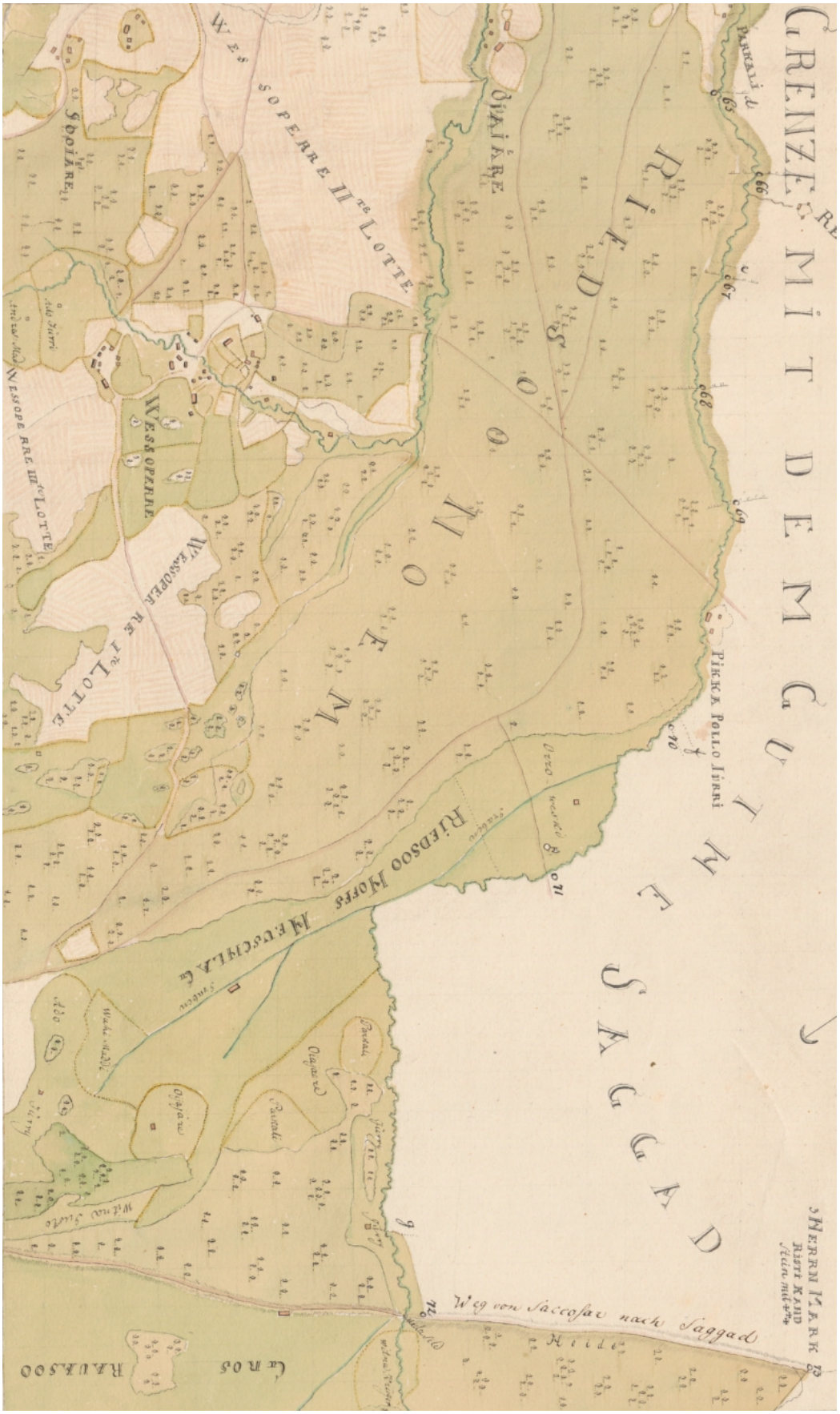

Foto 1. Väljavõte Carl Magnus von der Pahleni 1795. aastal koostatud ja koloreeritud Palmse ja Sagadi mõisate piirikaardist, kus olid kujutatud Võsupere küla ning Sooääre, Ojaääre ja Parkali talud (EAA 1690, 1, 64: 1)

Külaotsa

1782. aasta hingeloendi järgi oli Külaotsa (Küllaotsa) peremees Jürri Ado (u 1743–1800), kes oli abielus Madliga. Ado ei telnud ilmselt talu pidamisega toime, sest 1795. aasta hingeloend teatas, et ta oli peremeheametist tagandatud ja teenis sulasena uue peremehe, oma noorema venna Jürri Tenno (u 1745–1832) käe all, kes elas oma perega talus ka 1782. aastal. Samal ajal elasid peres ka nende nooremad vennad Jürri Jürri, kes enne 1795. aastat oli saanud peremeheks Andrese Jacobi vabadikuperes ja kurttumm Jürri Juhan, kes oli 1795. aastaks juba surnud. Jürri Tenno andis peremeheohjad hiljemalt 1825. aastaks oma vanemale pojale Jürri Tenno Jakobile (u 1778–1843), kellelt need 1834. aastaks omakorda olid üle läinud tema nooremale vennale Josephile. 1835. aastal said Jakob ühes oma abikaasa Sophie ja Joseph ühes oma abikaasa Lenoga perekonnanimeks Seemann. J. ja L. Seemann olid pererahvas ka 1858. aasta hingeloenduse ajal.[952] Sarnaselt Some Davidi May Madisega ja samal põhjusel, andis H. von der Pahlen 1806. aasta lõpus nekrutiks Jürri Tenno ja tema abikaasa Anni teise poja Jürri, kes oli sulaseks oma isa peres. Tallegi määras Viru-Järva meeskohus 26. novembril 1806 karistuseks 20 paari vitsu.[953]

Andrese

Andrese peremeheks oli 1782. aastal Andresse Hans (u 1724–1802), kes oli abielus endast poole noorema Annoga, kes oli tõenäoliselt tema teine abikaasa. Peres elas ka tema noorem vend Andrese Mart (u 1747–1810) ühes oma abikaasa Anniga. Pärast venna taandumist oli Mart 1795. aastal hingekirjas peremehena. Pärast Mardi surma, sai peremeheks tema vanem poeg Juhhan (u 1775–1822), kelle surma järel omakorda tema vanem poeg Hans (1796–1852). 1835. aastal anti talle ja tema abikaasa Madlile perekonnanimeks Ollef. Pärast H. Ollefi surma sai peremeheks tema vend Maddis Ollef.[954]

Andrese vabadikukoht

Andrese vabadikukoha peremeheks oli 1782. aastal pime Andrese Jacob (u 1750–†enne 1795). Peres elasid ka Sojere Jahni lesk Madli ja Karia Jahni lesk Kay. 1795. aastaks olid surnud kõik peale Jacobi abikaasa Leno ja tütre Kay, kes oli tüdrukuks Andrese peres. 1795. aastal oli koha peremeheks Külaotsa peremehe Jürri Ado noorem vend Jürri Jürri (u 1752–1811), ühes oma

[952] EAA 1864, 2, IV-4: 364–364p; EAA 1864, 2, V-48: 449–450; EAA 1864, 2, VI-54: 163p–164; EAA 1864, 2, VII-106: 392p–393; EAA 1864, 2, VIII-129: 490p–491; EAA 1864, 2, VIII-130: 261p–262; EAA 1864, 2, IX-96: 527p–528; EAA 1864, 2, X-202: 571p–572; EAA 876, 1, 112: 10.
[953] EAA 1864, 2, V-42: 222p–223; EAA 1864, 2, VI-54: 163p–164; Konks, J. Eestimaa feodaalne-pärisorjuslik põllumajandus... lk 248.
[954] EAA 1864, 2, IV-4: 364p; EAA 1864, 2, V-48: 450–451; EAA 1864, 2, VI-54: 164; EAA 1864, 2, VII-106: 394p–395; EAA 1864, 2, VIII-129: 491p–492; EAA 1864, 2, VIII-130: 262p–263; EAA 1864, 2, IX-96: 528p–529; EAA 1864, 2, X-202: 572p–573.

abikaasa Elsiga. Jürri surma järel sai peremeheks Sojere Hans (u 1755–1820), kelle surma järel koht hääbus.[955]

Kuue-päeva pered 19. sajandi alguses

S. S. Severin Dobermanni poolt 19. sajandi algul koostatud kirjelduse järgi asus küla tasasel maal ning selle põldudel oli mustmullapinnas, mis paiguti oli osaliselt segatud kivide ja liivaga, kuid küla heinamaad olid head. Põlluharimisest ja veisekasvatusest elatuvad pered olid heal järjel. S. S. Dobermann seletas seda nende kasutuses olevate maade headuse ja raske tööga. Mõisale tegid nad teotööd ega pidanud tasuma rahamaksu.[956]

Vastavalt mõisa 1805. aasta vakuraamatule pidid kuue-päeva pered tegema aastas 300 rakmepäeva, millest 132 päeva tehti suvel ja 168 talvel ning 300 jalapäeva, millest vaimud ehk jalateolised tegid suvel 228 ning talvel 72 päeva. Vastavalt 1804. aasta talurahvaseadusele, pidi kuue-päeva perel olema kasutada kuus tööjõulist inimest, kellest kaks anti kuueks päevaks nädalas mõisa tööle. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[957]

Kuue-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema 18 päeva heinamaal tööd ilma rakendita, millest 12 päeva kompenseeriti sõnnikuveo ajal mõisale teise rakendi (hobune vankri ja riistadega) ja kolmanda teolise andmisega ning kuus päeva hobuse ja äkke andmisega vaimule samaks ajaks. Heinajal pidi kuue-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 24 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks kaks lisateolist kokku 48 päevaks.

Lisaks teopäevadele maksid kuue-päeva pered mõisale kümniseks kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri, kaks tündrit kaeru ja 30 leisikat (ühe koorma ehk kolm sadu) heinu ning andma naturaalandamina mõisa ühe täiskasvanud lamba, kolm kana, 30 muna, kolm naela lõnga, ühe kolmevakase koti, kolm kütket, kaks käsisülda kuue jalaseid halupuid (neli koormat) ja neli piimapütti. Seaduse alusel rukkiks ümberarvestatuna oli nimetatud kohustuste hinnaks kaks vakka, üks külimit ja $11^{1}/_{10}$ toopi rukkeid. Mõisakoormistele kõrval tasusid pered riigile ka pearahamaksu ning andsid postijaamade varustamiseks postimoona. Kuue-päeva perede pearahamaks oli 9 rubla 54 kopikat aastas. Postimoonaks pidid kuue-päeva pere maksma ühe vaka ja kaks külimittu kaeru ning kuus leisikat heina.

---

[955] EAA 1864, 2, IV-4: 364p; EAA 1864, 2, V-48: 451; EAA 1864, 2, VI-54: 164; EAA 1864, 2, VII-106: 394p–395; EAA 1864, 2, VIII-129: 491p–492.
[956] EAM 70, 1, 3: 48p, 49p.
[957] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.

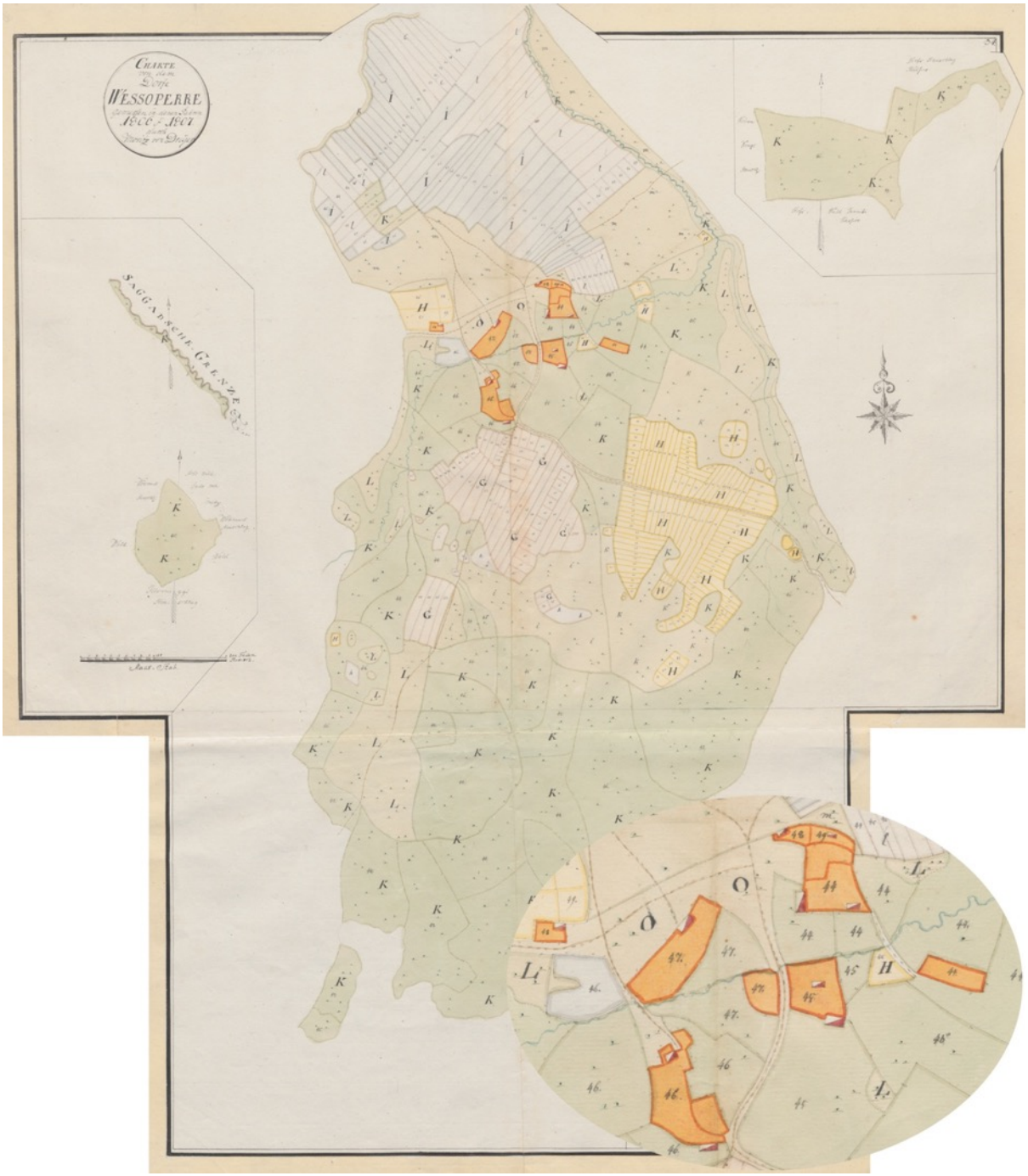

Foto 2. Võsupere perede kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. Suurendatult on esile toodud Võsupere talude hoonete alune maa: Mäe Jakobi nr 44, Jürri Josepi nr 45, Külaotsa nr 46 ja Andrese nr 47, vabadikukohad nr 48–49 (EAA 1690, 1, 33: 32)

Kuna Palmse mõisa ja valla rahvas kuulusid Ilumäe kabeli kogudusse, ei osalenud nad Kadrina kiriku hoonete korrastamises ja köstri ülevalpidamises, küll aga tasusid nad maksu Ilumäe kabeli köstri ja laulumehe heaks ning Kadrina kirikuõpetaja hoonete korrashoiuks ning tegid kirikõpetaja kasuks ette nähtud teopäevi. Kõik rahamaksud Ilumäe kabeli, köstri, laulumehe ja kihelkonna kirikõpetajale tasus mõis, kuid talupered vedasid oma ajast vajalikud ehitusmaterjalid kabeli ning kirikõpetaja hoonete remontimiseks või ehitamiseks ning tegid samuti kõik sellega seotud tööd.

Ilumäe kabeli remondi ja ehitamisega seotud kulud kaeti võrdselt teiste kogudusse kuuluvate valdade peredega. Ühtlasi kandsid valla pered kirikuõpetaja heaks muid seadusest tulenevaid kohustusi.[958]

Vakuraamatu järgi maksis iga pere alalisele sulasele aastapalgaks ühe tündri rukist ja teise otri, andis ühel aastal kuue, teisel lambanahkse kasuka, igal aastal kolm takuriidest särki, kaks paari uusi ja ühe paari jätkatud villased sukad, kaks paari takuriidest pükse, ühe paari uusi villaseid kindaid ja ühe paari uusi nahkkindaid, pool naela villast lõnga riiete nõelumiseks, kuus paari pastlaid ning iga kahe aasta tagant ühe paari uusi vatmanriidest pükse. Kuue kohta nimetas Haljala kihelkonnast Salatse külast pärit Hermann Länts, et kui see *„põrandal ise püsti ei ole seisand“*, ei ole seda vastu võetud. *„Nii keerd ja karm pidi lõng olema, et kuub püsti seisas“*. Alaliselt peres töötavale tüdrukule maksti igal aastal palgaks kaks särki, kaks paari linaseid käiseid, kaks takuriidest seelikut, kaks naela villu sukkade jaoks, viis paari pastlaid, iga kolme aasta sees üks villane seelik, uus vatmanriidest kuub ja uus kasukas.[959]

Tabel 6. Võsupere perede kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[960]

Pered	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Võsupere	**2,71**	**2,96**	**15,71**	**17,16**	**74,79**	**81,71**	**144,25**	**157,59**	**18,38**	**20,07**	**39,38**	**43,02**	**295,21**	**322,52**
Tonno Johann	0,79	0,86	4,17	4,55	18,70	20,43	36,06	39,40	4,59	5,02	9,84	10,75	74,16	81,02
Jürri Jürri	0,46	0,50	0,00	0,00	18,70	20,43	36,06	39,40	4,59	5,02	9,84	10,75	69,66	76,10
Jürri Tonno	0,71	0,77	9,17	10,01	18,70	20,43	36,06	39,40	4,59	5,02	9,84	10,75	79,07	86,39
Andresse Mart	0,75	0,82	2,38	2,59	18,70	20,43	36,06	39,40	4,59	5,02	9,84	10,75	72,32	79,01

Vakuraamatus sätestati ka perede kohustusliku raudvara suurus. Raudvara all mõeldi sellist varandust, mis oli mõisa omanduses ning kuulus talukoha juurde. Juhul kui pere mingil põhjusel lahkus talust, ei tohtinud ta raudvara hulka kuuluvat endaga kaasa viia, vaid see jäi talusse uuele perele kasutamiseks. Võsupere kuue-päeva perel pidi olema kaks hobust, neli künnihärga, kaks lehma ja neli lammast, suvivilja seemneks neli tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, kaks atra, kaks äket, kaks vankrit, kaks rege, kolm kirvest, neli vikatit ja neli sirpi.[961]

Aastail 1806–1807 M. von Dreyeri koostatud Palmse mõisa atlase lisa järgi olid Võsupere küla põllud liivase ja kruusase põhjaga, millel peal oli 6–9 tolli paksuse mustja ja liivaseguse hallika

[958] EKLA 38, 7: 206p–207, 215–215p.
[959] EKLA 38, 7: 216; EKM ERA II 198: 185.
[960] EAA 1690, 1, 33: 57p.
[961] EKLA 38, 7: 216.

mulla kiht. Tema hinnangul kuulus pool sellest 2. ja pool 3. viljakusklassi.[962] Küla kuue-päeva perede valduses olev põllumaa oli jagatud nende võrdselt nii, et iga pere sai keskmise headusega põllumaale ümber arvestatult ühepalju maad. Kuna M. von Dreyer ei näidanud heina-, karja-, metsa- ja kõlbmatute maade jagunemist talu täpsusega, siis on needki jagatud talude vahel võrdselt, mistõttu ei näita tabel peredele kuulunud kõlvikute suurust päris täpselt, kuid suurusjärgud peaksid olema enam-vähem õiged (vt tabel 6).

Küla koplites kasvas pooles ulatuses hea pajuhein ning pooles ulatuses tumeroheline aruhein, heinamaadel aga täies ulatuses tumeroheline aruhein. Heinamaadel leidus leht- ja mõningal määral ka okaspuuvõsa. 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidid küla pered tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 705 saadu ehk 235 koormat aruheina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine (81,9 kg) ja iga tuust leisikane, seega saadi küla heinamaadelt umbes 57 810 kg aruheina.[963]

Talurahvaseaduse arvestuse järgi pidi kuue-päeva perel olema nii palju põllumaad, et ta saaks külvata aastas ühele väljale kuus tündrit talivilja ning teisele väljale kaheksa tündrit suvivilja (otra ja kaera) ning lõikas sellelt – keskmise saagikuse juures 5½ seemet – 77 tündrit vilja, millest 14 tündrit läks seemneviljaks, 31½ tündrit kulus üheksaliikmelise pere (kolm meest, kolm naist, kolm last) toiduks, kuus tündrit mõisakoormiste tasumiseks ning 15 tündrit mitmesuguste muude vajaduste (eluhoonete remont, kala, soola ja raua ostmine, kiriku- jm maksude tasumine) rahuldamiseks. Pärast kõigi maha arvamiste tegemist pidi seaduse järgi jääma perele 10½ tündrit vilja kasumiks. Nagu viljasaagist, nii pidi ka heintest (30 koormat) kuue-päeva perele jääma kuuendik, ehk viis koormat kasumiks, kuna ülejäänud 25 koormat kulusid loomadele söödaks ning mõisakoormiste tasumiseks. Kui perele piisavalt põllumaad anda polnud võimalik, võis seda kompenseerida suurema heinamaaga.[964]

Võsupere perede rendilepingud

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, mil algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele, viis kihelkonnakohus peredes läbi raudvara inventuuri ning koostas sellekohase aruande. Kadrina kihelkonnas toimus see 1819. aastal. Aruandest nähtus, et varasemaga võrreldes nõuti kuue-päeva peredelt vaid üht hobust ja kahte härga, muus osas olid nõudmised samad. Aruandes ei kajastanud lehmade ja lammaste olemasolu ning tundub, et seda peredelt enam ka ei

[962] EAA 1690, 1, 33: 66p.
[963] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; DSHI 190, Estland 253: 5; EAA 1690, 1, 33: 31, 57p.
[964] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 30.

nõutud.[965] Rukkiseemet ei nõutud raudvara hulgas seetõttu, et rukis kui talivili külvati maha juba sügisel, mistõttu ei pidanud seemet üle talve hoidma.

Tabel 7. Kadrina kihelkonnakohtu koostatud Võsupere küla perede raudvara aruanne 1819. aastal[966]

Peremehe nimi	**Mitme päeva pere**	**Hobused**	**Härjad**	**Odra seemet**	**Kaera seemet**	**Adrad**	**Äkked**	**Vankrid**	**Reed**	**Kirved**	**Vikatid**	**Sirbid**
				tünder								
Tönno Juhhani Jürri	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Jürri Kusto	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Jürri Tönno Jakob	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4
Andrese Juhhan	6	1	2	4	2	2	2	2	2	3	4	4

Esimesed teadaolevad Võsupere perede rendilepingud mõisaga *„nende perrekohtade pärrast, mis enne nende käes olnud prukida ja mis nemmad nüüd rendipäle wõtwad“*, pärinevad 1823. aastast Tönno Jürri, 1825. aastast Jurri Tenno Jakobi ning 1826. aastast Jürri Gusto ja Andrese Hansuga. Kolmeks aastaks sõlmitud rendilepingu järgi – selle kehtivus algas 23. aprillil – said rentnikud *„need tallud mis siitsadik igga rendiwõtja käes olnud prukida, ja keik põllud, heina- ja karjamaad, ellomaia ja muud honed, mis nende järrel on, jälle nende kätte prugitawaks, ja igga rendiwõtja wõttab neid jälle rendi pealle, ja teeb ja tassub nende peält, nende kui tännini“*. Sisuliselt pidid rentnikud tegema sama tegu ja tasuma makse, mis neile olid ette nähtud 1805. aasta vakuraamatus *„ja paneb moisareielissed wälja ja kedrab mõisa kedrust nenda kui ennegi“*. Seega ei pidanud Palmse mõisa suhtes paika üldiselt levinud arvamus, mille kohaselt pärisorjuse kaotamise järel ning üleminekul mõisa ja perede vahelistele rendilepingutele, muutusid teo- ja muud koormised talupoegade jaoks varasemast oluliselt karmimaks. Rendileping kordas üle hoolsa maaharimise, talude korrashoidmise, riigi- ning kirikumaksude tasumise ja magasivilja andmise jms kohta seni kehtinud põhimõtted. Tähelepanu pöörati ka keskkonnakaitsele. Nii ei tohtinud pered ilma mõisa loata põllu- ega heinamaad juurde teha ning kütist põletada, kuna see oli metsa raiskamine. Mõisa metsadest ei tohtinud metsa raiuda muidu, kui ainult mõisa loaga. Perede tarbeks antud metsadest tohtisid nad raiuda ainult oma tarvituseks ega tohtinud puitu kellelegi müüa. Pered lubasid rendilepinguga *“keige metsa raiskamisse eest kowaste hoida”* ja igal aastal metsakasutusõiguse eest kiviaeda *“ni paljo kui nende joud annab, jure teha”*. Rendile andjale jäi õigus juhul *„kui*

[965] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.
[966] EAA 876, 1, 20: 35–36p, 58–59.

rendiwõtjad sandid maiapiddajad on, egga pea omma tallud honed, aiad ja raudwarrandust korras", rendilepingu ennetähtaegselt üles öelda ja kahjutasu nõuda.[967]

1860. aastate alguses sõlmiti Palmse mõisas rendilepinguid, millega pered viidi teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. Lepingud sõlmiti igal aastal uuesti ning on säilinud ainult osaliselt ja mitte kõigi perede kohta. Võsupere perede lepinguist on teada 1862. aastal sõlmitud rendileping Jürri Josepi talu üle Joseph Jürrisbergiga ja 1863. aastal sõlmitud lepingud Jacob Treuwerk (Mäe Jacobi) ja Hans Ohlewiga (Andrekse). Lepingud deklareerisid: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, näddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla"*. Talu eest pidi pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 84 hõberubla aastas, rehepeksu asemel andma aga aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest küttepuid.[968]

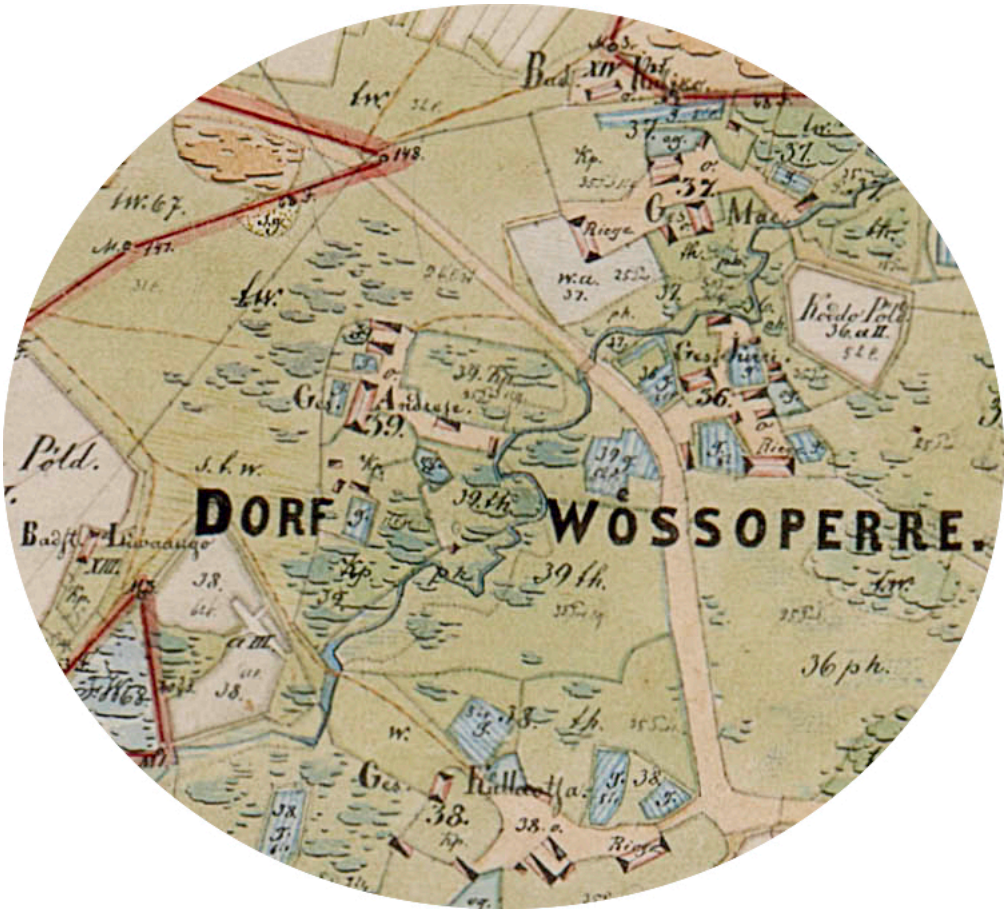

Foto 3. Väljavõte vannutatud maamõõtja Carl August Jürgensi aastail 1859–1864 joonestatud ja koloreeritud Palmse mõisa kaardist, millel on kujutatud Võsupere pered (RM 7045 Ar$_{I}$ 2099:1)

[967] EAA 876, 1, 112: 3–4, 9–12.
[968] EAA 876, 1, 113: 16–16p.

Võsupere karjamõis

Võsupere karjamõis rajati 1867 aastal, mis puhul likvideeriti Võsupere küla neli talu – Andrekse, Mae, Külaotsa ja Jürirahva – ning nende põllud ja heinamaad mõisastati. Peremehed asustati ümber mõisa sees ning päris kuuse alla ei aetud kedagi. Helmi Rohtla teadetel toimus perede likvideerimine järgmiselt:

> Külaotsa Seemann saadeti Võhma Volbri tallu (peremees Jakob Wolmar) „aplaagrisse" kolmeks aastaks, kuni äsjaasutatud Joandu külast endale uue eluaseme sai, kuuepäevakoha rendi peale ilma abiteota. Hiljem ostis ta 2700 rbl. eest talu päriseks. [...] Teise talu – Jürirahva – peremees Juhan Joosepi p. Jürisberg sai mõisalt osta pärisomandiks väikese rannaäärse talu, ühe esimese ostutaludest, Aneloksu. [...] „Andrese" peremees Olevi Hans sai mõisa lähedalt väikese kahepäeva koha. Hiljem ostis ta Võhma „Väljarahva" (endine peremees Juhan Wäli). [...] Neljas talu „Maerahva" kuulus tol ajal Hans Dreiwerkile, kes jäeti esialgu kohale elama, maad võttis mõis aga ära. Hiljem anti kogu küla maad tema kätte pooletera peale, nähtavasti ei jõutud moonakaid nii ruttu kohale võtta, maad aga nõudsid harijat peremeest. Mõis andnud Dreiwerkile (rahvapärimuse järgi) veel viljaseemne, 20 lehma, 2 paari härgi ja 2 hobust. Järsku hea põlve peale jõudnud, hakanud mees jooma – see tõi talle hiljem paksu pahandust.[969]

Kuna 1868. aastast keelustati lõplikult teorent, pidid mõisad oma tööde tegemiseks palkama töölised, keda nimetati moonakateks, kuna suur osa töötasust maksti neile välja toidumoonaga. Nende jaoks ehitati Võsuperele neli pikka ühetoaliste korteritega moonamaja, milles igale moonakaperele kuulus üks korter. Lisaks anti neile mõisa poolt kartulimaa ja võimaldati pidada lehma, siga, kanu ja lambaid. Kui mehed käisid mõisas tööl igapäevaselt, siis naisi ja suuremaid lapsi kasutati mõisas hooajatöödel.[970] 1895. aastal oli Võsupere karjamõisas põllumaad 65,62 dessatiini (71,7 ha).[971]

Mõisa ametimehed Võsuperel

18. sajandi lõpuks oli välja kujunenud, et Sooäärel paiknesid mõisa koka ja kangru talud, Reoojal oli mõisa parkali talu ehk Parkale, Ojaäärsel elas mõisa õllepruul, Poismal mõisa sepp, Vahil mõisa vahimees, Kaasikul ja Nugisel metsavahid jne. 1805. aasta vakuraamatu järgi asusid Ojaääre, Poisma, mõlemad Sooääre, Nugise, Kõrve kõrtsi ja Parkali kohad *„keik moisa made peal, ni kaua kui nemmad keik omma Moisa teggo ia makso ausaste tassuwad, ia truiste teewad mis nende kohhus on. Kui nemmad sedda ei te, wottab Mois need maad taggasi, ehk panneb teisi innimessi nende peale elama"*.[972]

[969] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 166.
[970] ERM KV 373:4. Helmi Rohtla 1981. Üht-teist Võhma küla ajaloost, 166.
[971] EAA 854, 5, 668: 2, 4.
[972] EKLA 38, 7: 216p.

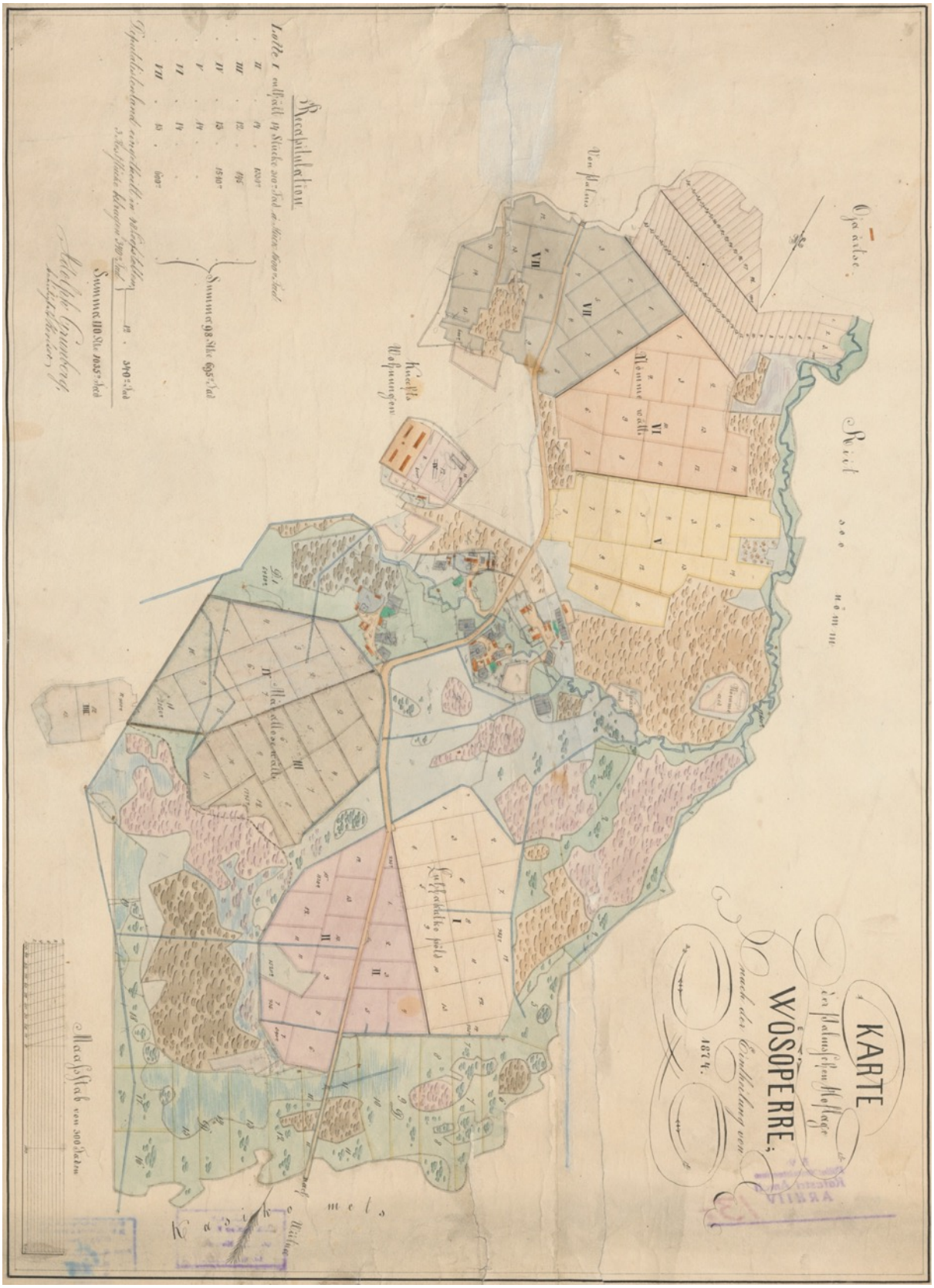

Foto 4. Maamõõtja Adolph Grunbergi 1874. aastal koostatud Võsupere karjamõisa kaart (EAA 3724, 4, 1686: 1)

Sooääre kangru

1782. aastal oli üheks mõisa kangruks Sojere Juhan (u 1746–1813), kes oli abielus Mayga. Pärast isa surma sai peremeheks tema noorem poeg Jürri (u 1789–1840). 1835. aastal anti talle, tema abikaasa Lisole, poegadele Jakobile ja Magnusele (Mangnus) ning tütar Maile perekonnanimi Soweer (Sower). Pärast Jürri surma sai peremeheks tema noorem poeg Magnus ning oli ühes oma abikaasa Anniga pererahvas ka 1858. aastal.[973]

Foto 5. Väljavõte Carl Magnus von der Pahleni 1795. aastal koostatud ja koloreeritud Palmse ja Sagadi mõisate piirikaardist, kus olid kujutatud Poisma, Sooääre kangru ja koka talud (EAA 1690, 1, 64: 1)

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Sooääre kangru pere kolme-päevapere, mis pidi tegema mõisale aastas 150 rakmepäeva, millest 66 tehti suvel ja 84 talvel ning 179 jalapäeva, millest vaimud tegid suvisel vaimudeajal (Jüripäevast kuni kolm nädalat pärast Mihklipäeva) 130⅙ ning

[973] EAA 1864, 2, IV-4: 364p–365; EAA 1864, 2, V-48: 451p; EAA 1864, 2, VI-54: 164p; EAA 1864, 2, VII-106: 394p–395; EAA 1864, 2, VIII-129: 491p–492; EAA 1864, 2, VIII-130: 262p–263; EAA 1864, 2, IX-96: 529p–530; EAA 1864, 2, X-202: 572p–573.

talvel 48⅚ päeva. Selleks pidi peres pidevalt olemas olema kolm tööjõulist inimest. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[974]

Kolme-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema kuus päeva mõisa heinamaal tööd ilma rakendida, mistõttu pidi pere sõnnikuveo ajal andma vaimule teise hobuse vankri ja riistadega kahel nädalal kolmeks päevaks nädalas sõnnikut vedama, kusjuures vaim tegi need päevad lisaks tavapärastele teopäevadele. Külviajal pidi pere andma vaimule kolmeks päevaks teise hobuse ühes äkkega, kusjuures teise hobuse tööpäevad loeti võrdseks kolme jalapäevaga. Heinajal pidi kolme-päeva pere lisaks andma ka kolmanda jalateolise 12 päevaks ning viljalõikuse ja muude põllusaaduste koristamise ajaks lisateolise 24 päevaks.

Maksudena pidi pere andma mõisale lisaks 15 leisikat heinu (1,5 saadu = 122,85 kg). Riigile pidi pere tasuma neli rubla ja 77 kopikat pearahamaksu, andma valla magasini aastas ühe vaka ja ühe külimitu rukkeid ning viis toopi otri ja postimoonaks kaks külimitu ja neli toopi kaeru ning kolm leisikat heinu.[975]

Sooääre koka

1782. aastal oli mõisa kokaks Kokka Juhan (1734–1797), kes oli abielus Kayga. Isa surma järgi sai kokaks Kokka Jürri (u 1764–1832) ja pärast teda poeg Daniel (1799–1840). 1835. aastal anti Danielile ja tema abikaasa Anile perekonnanimeks Lang. 1858. aastal oli koka ametis Danieli poeg Johann Lang (1830–1891). Kokka Jürri poeg Juhan sai ajavahemikus 1811–1826 mõisa eesratsutajaks (*Vorreiter*).[976]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Sooääre koka pere samuti kolme-päevapere, mille kohustused olid samasugused nagu Sooääre kangru perelgi.

1806.–1807. aastal, mil toimus eespool mainitud Palmse mõisa maade hindamine, hinnati mõlema Sooääre pere maid üheskoos. Perede põllud asusid osaliselt savisel, valdavalt aga punaka või valkja liivaga aluspõhjal, millel asus 6–9 tolli paksune savi- või liivasegune, kivise halli mulla kiht, millest ⅔ hinnati 2. viljakusklassi ja ⅓ hinnati 3. viljakusklassi.[977]

[974] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 6.
[975] EKLA 38, 7: 207p–208, 212–213p.
[976] EAA 1864, 2, IV-4: 365; EAA 1864, 2, V-48: 451p–452; EAA 1864, 2, VI-54: 164p; EAA 1864, 2, VII-106: 394p–395; EAA 1864, 2, VIII-129: 491p–492; EAA 1864, 2, VIII-130: 262p–263; EAA 1864, 2, IX-96: 529p–530; EAA 1864, 2, X-202: 572p–573.
[977] EAA 1690, 1, 33: 67p.

Sooääre perede koplites ja heinamaadel, millel leidus küllaltki palju lehtpuuvõsa, kasvas ⅓ ulatuses hea pajuhein ja ⅔ ulatuses tumeroheline aruhein, mis andis keskmisel aastal välja 53 koormat ehk 159 saadu (13 022 kg) heina.[978]

Ojaääre

1782. aastal oli Ojaäärse peremeheks üsna eakas Oiajere Jürri (u 1713–†enne 1795), kes oli abielus Kayga. Pärast Jürri surma sai peremeheks tema poeg Jacob (u 1746–1814), kelle kohta mõisa 1805. aasta vakuraamat ütles, et ta on *„Moisa Pruel“*. Õllepruuli ülesandeks oli linnaste ettevalmistamine linnaserehis ja õlleköögis õlle pruulimine mõisa oma tarbeks ja kõrtsides müümiseks. Õllepruul Jacob oli abielus Mayga, kellega neil oli kaks poega ja kaks tütart. Pärast 1814. aastat sai peremeheks Jacobi ja May vanem poeg Hans (u 1784–1820), kuna tema noorem vend, 23-aastane Arend anti 1812. aastal nekrutiks. Arend oli 1,56 m pikk, tõmmu jumega ja vistrikuline, siniste silmade ja suure ninaga, tema suus puudus nii ülemises kui ka alumises hambareas üks hammas ning ta oskas eesti keeles lugeda.[979]

Pärast abikaasa surma lasi Hansu lesk Leno 6. veebruaril 1820 arvele võtta temast mahajäänud varanduse: kümme tündrit leivarukist, viis tündrit seemnerukist, kuus tündrit suvirukki seemet, kolm tündrit kaeraseemet, üks hobune, kaks härga, kolm lehma üks aastane vasikas, kolm lammast, kaks siga, üks hani, üks puuvanker, üks ader, kaks kirvest, kaks vikatit, neli sirpi, üks äke, kolm oherdit, kaks köit, 2½ hõberubla ja kolm vasklühtrit.[980]

Nagu järgnevalt selgub, sai aastail 1806–1811 mõisa õllepruuliks Parkalile ümber asustatud Kasiko Juhhan, mistõttu on usutav, et Oiajere Hans oli järgnevail aastail tavaline taluperemees. Hansu enneaegse surma järel läks talu pere pikemaaegse sulase Rätsep Maddi Jakobi (u 1793–1841) kätte, kes 1835. aastal sai ühes abikaasa Sophie ja lastega perekonnanime Schönberg. J. Schönbergi surma järel sai peremeheks tema poeg Maddis, kes oli abielus Mayga. M. Schönbergi ajal 1855. aastal valmisid Ojaäärse talu uus elumaja ja muud taluhooned.[981]

Jakob Grass, kelle ema Catharine oli Maddise ja May tütar, kirjeldas oma vanavanemaid kui usklikke ja vagasid inimesi. Algselt elasid nad Kõnnul, kuid siis jäänud Maddis salakaubaveoga vahele ning *„siis nõnda kehvaks jäänud, et vana valge hobusega ja tühise kolu-kaludega*

[978] DSHI 190, Estland 253: 5p; EAA 1690, 1, 33: 59p.
[979] EAA 1864, 2, V-42: 225; EAA 1864, 2, VI-54: 164p; EAA 1864, 2, VII-106: 395p; EAA 178, 1, 3666: 12p–13.
[980] EAA 876, 1, 25: 36.
[981] EAA 1864, 2, IV-4: 365; EAA 1864, 2, V-48: 452; EAA 1864, 2, VI-54: 164p; EAA 1864, 2, VII-106: 395p–396; EAA 1864, 2, VIII-129: 491p–492; EAA 1864, 2, VIII-130: 262p–263; EAA 1864, 2, IX-96: 529p–530; EAA 1864, 2, X-202: 572p–573; ERM EAp 560 EA 145:1. Elle Allkivi, Sirje Kõrgnurm, Sirje Promet 1976. Palmse kandi mõisa- ja küla rahva elust-olust, 56.

Ojaäärsele tulnud". Ojaäärse olnud vaene liivase põllumaaga koht, kuid *„nii oma hoole ning usinuse kui ka Jumala õnnistuse läbi"* olla pere seal halja oksa peale saanud.[982]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Ojaääre pere samuti kolme-päevapere ning pidi tegema sama palju teotööd ja kandma sama palju koormisi nagu Sooääre peredki, va hein, mida Ojaääre perelt nõuti 20 leisikat, ehk kaks saadu (164 kg).[983]

Ojaääre pere rukki ja odrapõld asusid punakal ja valkjal liivapõhjal, millel asus 5–8 tolli paksune halli liivaseguse mulla kiht, millest pool hinnati 2. ja pool 3. viljakusklassi. Pere kesapõld asus liiva ja kruusapõhjal, millel asus 7–9 tolli paksune musta mulla kiht.[984]

Foto 6. Väljavõte Carl Magnus von der Pahleni 1795. aastal koostatud ja koloreeritud Palmse ja Sagadi mõisate piirikaardist, kus olid kujutatud Vahi, Parkali ja Ojaääre talud (EAA 1690, 1, 64: 1)

Ojaääre pere koplis ja heinamaal, millel leidus mõningal määral leht- ja okaspuuvõsa, kasvas pooles ulatuses hea pajuhein ja pooles ulatusas tumeroheline aruhein, mis andis keskmisel aastal välja 30–31 koormat ehk 90–93 saadu (7371–7616 kg) heina.[985]

[982] Grass, J. Vanaisa ajaraamat. Ühe eesti mehe elulugu. Tartu, 2012, lk 21.
[983] EKLA 38, 7: 207p–208.
[984] EAA 1690, 1, 33: 66p.
[985] DSHI 190, Estland 253: 5p; EAA 1690, 1, 33: 59p.

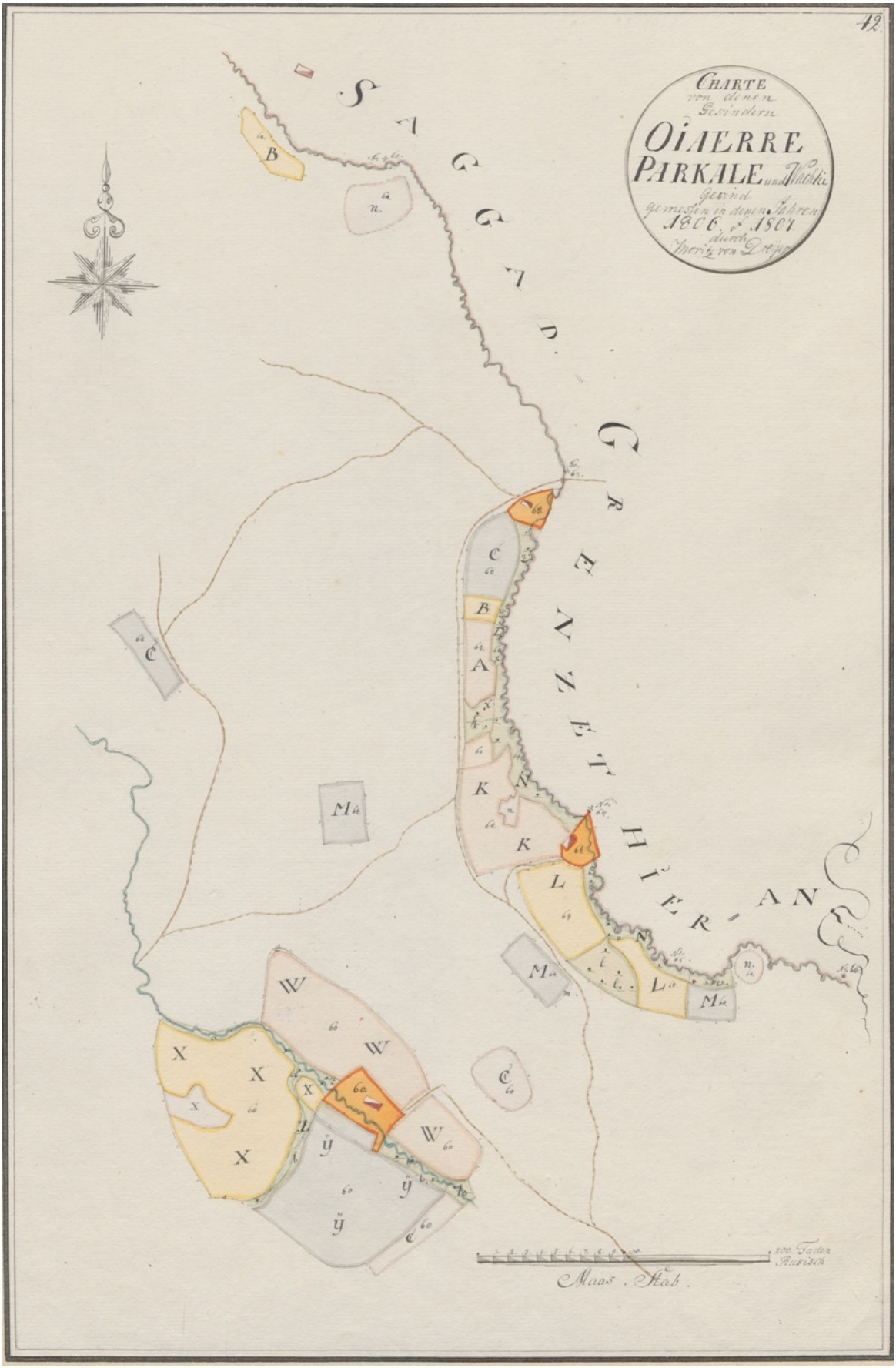

Foto 7. Ojaäärse nr 60, Parkali nr 64 ja Vahi nr 68 perede kõlvikud Moritz von Dreyeri 1806.–1807. aasta atlase kaardilehel (EAA 1690, 1, 33: 40)

1860. aastate alguses sõlmiti Palmse mõisas rendilepinguid, millega pered viidi teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. 1862. aasta Jüripäevast andis mõis Ojaääre koha üheks aastaks rendile Maddis Schönbergile. Leping deklareeris: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, näddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla“*. Talu eest pidi pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 42 rubla hõberaha aastas ning rehepeksu asemel andma aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest küttepuid.[986] Uue rendilepingu sõlmimisel aasta hiljem olid raharent tõusnud 60 rublani ja muudki renditingimused karmimaks läinud ning teotöö viljalõikuse, kartulivõtu ja sõnnikuveo juures osaliselt taastunud. Töö eest maksti küll rahapalka, kuid see oli võrdlemisi väike.[987]

Vahi

1782. aasta hingeloendi järgi oli Vahi talu peremees Wahi Gusto (1742–1795), kes oli abielus Marriga, kellega neil oli poeg ja kolm tütart. Kuna Wahi Gusto poeg Gusto ei kõlvanud mingil põhjusel peremeheks – 1807. aastal anti ta hoopis maamiilitsaks – sai uueks peremeheks Sojere Jahni poeg Jahn (1765–1829), kes oli abielus Mariga. Kuna Jahnil polnud poegi, vaid ainult tütred, sai tema asemel mõisa vahiks tema sulane Hans (1788–1871). 1835. aastal sai ta ühes oma abikaasa Mai, poegade Jakobi ja Gustavi ning tütarde Ani ja Mariega perekonnanimeks Roopa. H. Roopa oli mõisa vahimees ka 1858. aastal.[988]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi ei maksnud vahimees oma talu eest midagi, vastupidi, vald pidi talle palka maksma:

> Moisa Wahhimehhe palk, mis Wald temmale peab andma, on Aastas:
> Kue päewa Perre pealt 9 Topi Rukkid, 9 Topi Odre, 1 Passel. Sellesamma arro iärrel peawad ka need muud wähhemad Perred Moisa Wahhimehhele Aasta palka maksma igga Perre omma näddala Päewateo iärrel. Ranna Neliapäwa Perre maksab temmale 300 Silko Aastas ia weikemad Perred seddamöda wähhema Silgo makso.[989]

Vahi pere vähese põllumaa hindas M. von Dreier 3. viljakusklassi.[990] Vahi pere heinamaa, millel leidus leht- ja mõningal määral ka okaspuuvõsa, kasvatas tumerohelist aruheina, mis andis keskmisel aastal välja natuke üle 14 koorma ehk 42–43 saadu (3440–3522 kg) heina.[991]

[986] EAA 876, 1, 113: 19–19p.
[987] EAA 876, 1, 113: 30–30p.
[988] EAA 1864, 2, IV-4: 365; EAA 1864, 2, V-48: 452–452p; EAA 1864, 2, VI-54: 165; EAA 1864, 2, VII-106: 395p–396; EAA 1864, 2, VIII-129: 492p–493; EAA 1864, 2, VIII-130: 263p–264; EAA 1864, 2, IX-96: 530p–531; EAA 1864, 2, X-202: 573p–574; EAA 1227, 2, 49: 46.
[989] EKLA 38, 7: 215p.
[990] EAA 1690, 1, 33: 59p.
[991] DSHI 190, Estland 253: 5p; EAA 1690, 1, 33: 59p.

1976. aastal Lahemaal ajaloolist pärimust kogunud ajalooteaduskonna üliõpilastele jutustas Vahi talu kohta Richard Leemet:

> Üle oja Palmse mõisa valdustes asus 6 päeva talu, mida nimetati Vahi taluks. Selles elas Vahi Ants, kes oli mõisa vahimees. Tema ülesandeks oli vedada vett ja puid ning lüüa suurt perekella. Perekell asus aida ühe nurga kohal... [...] Vahipidamisega Ants ei tegelenud, sest sel ajal enam piiritülisid ei esinenud. Silda üle Palmse mõisa pargis asuva oja nimetati Vahi Antsu sillaks. Ants kasutas alati seda otseteel mõis.[992]

Kõrve kõrts

1782. aastal oli Kõrve kõrtsis kõrtsmikuks Kerwe Kortzi Jürri (u 1713–†enne 1795). Tema abikaasa oli surnud, kuid peres elasid tema tütar May ühes oma abikaasa Jahni (u 1743–1824) ja poeg Gustaviga, tütar Liso ja kohe-kohe täiskasvanuikka jõudev kasulaps Jacob. 1795. aastal oli kõrtsmikuks Jürri koduväi Jahn, kes oli hingeloenduste vaheajal saanud Mayga veel kolm poega ja kaks tütart. Peres elas edasi ka vanatüdrukuks jäänud Liso, kuid pere kasupoeg Jacob oli hingeloenduste vahepeal mõisast ära jooksnud. Enne 1811. aastat oli Jahni vanem poeg Gustav võetud mõisa kokaks ning kolmas poeg Jakob läinud Nugise perre kangur Danieli peresse sulaseks ning pere kõige noorem poeg Juhan anti 1813. aastal nekrutiks. Kuna ainus peresse jäänud poeg Jürri suri paar aastat pärast isa, läks kõrtsmikuamet edasi tema lesele Lisole, kelle kolm risti olid 1827. aastal mõisaga sõlmitud rendilepingu all. 1835. aastal sai Liso perekonnanimeks Loop.

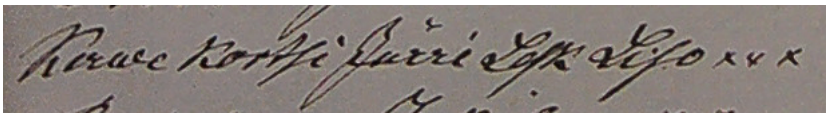

Foto 8. Kerwe Kortsi Jürri lese Liso allkiri 1827. aastal mõisaga sõlmitud rendilepingul (EAA 876, 1, 112: 16)

Ajavahemikus 1835–1850 sai uueks kõrtsmikuks Joseph Reinholm (1813–1852) Võhmast, kes asus kohale ühes oma abikaasa May (1811–1894) ning poegade Gustavi ja Johannesega. 1858. aasta hingerevisjonist jääb mulje, et pärast abikaasa surma pidas kohta ja kõrtsi edasi tema abikaasa May, keda abistasid temaga ühevanune tüdruk Ann Pilberg ja nooruke tüdruk Kay Jürrisberg.[993]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Kõrve kõrtsi pere kahe-päevapere, mille peremees Kerwe Körtsi Jain (Jahn) pidi tegema mõisale aastas 100 rakmepäeva, millest suvel 44 ja talvel 56 päeva ning 100 jalapäeva suvisel vaimudeajal (Jüripäevast kuni kolm nädalat pärast Mihklipäeva), millest oli korralist jalategu 46 ning erakorralist suvel 23 ja talvel 31 päeva. Selleks pidi peres pidevalt olemas olema kaks tööjõulist meest ja üks naine. Tööjõulisteks loeti nii mehi kui ka naisi

[992] ERM EAp 560 EA 145:1. Elle Allkivi, Sirje Kõrgnurm, Sirje Promet 1976. Palmse kandi mõisa- ja küla rahva elust-olust, 65.
[993] EAA 1864, 2, IV-4: 365–365p; EAA 1864, 2, V-48: 452p; EAA 1864, 2, VI-54: 165; EAA 1864, 2, VII-106: 348p, 396p–397; EAA 1864, 2, VIII-129: 492p–493; EAA 1864, 2, VIII-130: 263p–264; EAA 1864, 2, IX-96: 530p–531; EAA 1864, 2, X-202: 573p–574; EAA 1227, 2, 48: 58; EAA 1227, 1, 132: 84; EAA 876, 1, 112: 16.

vanuses 15-60 eluaastat, kuid tööjõu puudusel tohtis kasutada ka 14-aastaseid noorukeid. Sageli kasutati suviste, palju tööjõudu vajavate tööde juures ka oluliselt nooremate laste tööjõudu.[994]

Foto 9. Väljavõte Carl Magnus von der Pahleni 1795. aastal koostatud ja koloreeritud Sakusaare karjamõisa kaardist, kus olid kujutatud Kõrve kõrts teel Viitnalt Võsuperele ja Kaasiku metsavahikoht (EAA 1690, 1, 40: 1)

Kahe-päeva pere rakmeteoline pidi heinaajal tegema heinamaal kaheksa päeva tööd ilma rakendita, kuid mõisal oli õigus nõuda selle kompenseerimiseks kaheksaks päevaks lisarakendit mõnel muul talle sobival ajal. Lõikuse ajal pidi pere täiendavalt tavapärasele kahele rakme- ja jalapäevale tegema veel 16 lõikuse päeva. Kui osa rakmepäevi kevadise ja sügisese teedelagunemise ajal tegemata jäid, oli mõisal õigus need talle sobival ajal sisse nõuda.

Maksudena pidi pere andma mõisale 25 leisikat heina (2,5 saadu = 205 kg) ja ühe piimapüti, mis ümberarvestatuna rukkile tegi kaks toopi rukist aastas. Riigile pidi pere tasuma 3 rubla ja 18 kopikat pearahamaksu, andma magasini aastas ühe vaka rukkeid ja neli toopi otri ning postimoonaks ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kaks leisikat (16,38 kg) heinu.[995]

Kõrve kõrtsi põllud asusid valkjal ja punakal liivapõhjal, millel asus 2–6 tolli paksune hallika liivaseguse mulla kiht, mis hinnati 3. viljakusklassi.[996] Kõrve kõrtsi pere koplis ja heinamaal, millel leidus leht- ja okaspuuvõsa, kasvas tumeroheline aruhein, mis andis keskmisel aastal välja 25 koormat ehk 75 saadu (6143 kg) heina.[997]

[994] EKLA 38, 7: 209p–215; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 16.
[995] EKLA 38, 7: 207p–208, 213p–214p.
[996] EAA 1690, 1, 33: 66p.
[997] DSHI 190, Estland 253: 5p; EAA 1690, 1, 33: 59p.

Foto 10. Kõrve kõrts, väljavõte Moritz von Dreyeri 1806.–1807. aasta atlase kaardilehel (EAA 1690, 1, 33: 48)

Parkali (Reooja)

1782. aasta hingeloendi järgi oli Parkali peremeheks Parkale Andres (u 1709–†enne 1795), kuid kuna ta oli juba üsna eakas, tegeles talupidamise ja parkali tööga ilmselt valdavalt tema poeg Abram (u 1751–†enne 1795). Mõlemad olid aga 1795. aasta hingeloenduse ajaks surnud ning kuna senise pere liikmed olid kõik talust lahkunud asustati sinna Võhmast Reo Juhani perest Reo Josep, keda hingeloendi koostamise ajal kutsuti juba Parkale Josepiks. Ta oli abielus Anniga, kellega neil oli 1795. aastal kaks poega, Hans ja Jonas. Ajavahemikus 1806–1811. pöördus pere aga Võhmasse tagasi ning Josep sai seal Mäallose peremeheks. Tema asemel tuli Parkalile Kaasikult Kasiko Juhhan (u 1768–1845) ühes oma abikaasa Kaddri ja lastega. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Pruul. Isa koha võttis üle tema poeg Hans Pruul (1796–1864), kes oli kohal ka

1858. aastal.[998] Arvatavasti oli Josep Parkalil viimane parkal, sest päras Josepi lahkumist oli Parkali üle 50 aasta mõisa õllepruuli elukoht. Nagu selgus Hans Pruuli päevaraamatutest oli tema isa, hakanud oma isa Hans Pruuli juures ametit õppima 14-aastaselt ning olnud ametis 12 aastat, enne kui ta 1866. aastal Palmsest ära läks ja Metsiku mõisas talu ostis. Enne seda olnud aga tema isa Hans Pruul mõisa õllepruuliks juba 42 aastat. Ilmselt õppis ta ametit oma isalt Juhanilt, kes oli samuti olnud mõisa õllepruul.[999]

Perekonnalegendi järgi asunud nende esivanem Eestisse 17. sajandi alguses Rootsist:

> Palmse mõisa tuli 1601 Üks perekond Rootslasi. Neil Rootslaste oli küll pri õigus Rootsi kuninga Karl IX poolt. Aga mis aitas ühel prii mehel metsa Huntide ulkas kus kuningas kaugel on. Palmse selle aegne parun andis neile kül ühe weike rendi koha aga siiski pidawad teu oriust tegema. Sel aial oli mõisas üks tige kubjas kes waesi orjasi pool surnuks peksis. Selle rootsi mehe liig nimi oli Joosep Karolus.
>
> Nad tulid laewaga Talina sadamasa temal oli naine ja üks poeg aga naad ei teadnud kust helu aset saada. Üks rootsi ülem Talinas Kes Karoluse sõber oli neil Rootsi maale kirjutanud et Talinas üks kiriutaja koht saada olewad aga see oli juba ära sest et nemad üks päew hiljaks olid jäänud. Nende sõber tegi mis wõimalik aga kõik hasjata ning siis juhtus weel teine õnetus nende sõber piti Tallinast ära minema.
>
> Nüüd oliwad nemad üksi wõeras linnas wõera rahwa seas tagasi minemiseks ei olnud raha. Aga siis juhtus hometi et Palmse mõisas olla orie tarwis ja Palmse mõisa opman ja kubias Talinas olid orie ostmas ja petmas üks puhas kuda sai. Kubjas sai teada et tema kohta otsis ja tuli tema juure ning üttles et Palmse mõisas ola üks aitamehe koht saada. Karolus rooemustas wäga selle üle et ometi üks koht saada oli ja tuli Palmsesse. Siis weedi teda pereka puhas härra hette aga oh seda ehmatust kui härra neile ütles et teie olede oriad. Selle peale ütles Karolus aga meie tulime joo haidamehe koha peale seal karjatas härra waid oriad mis haidamehe koha peal teie olete oriad ja peade tööd tegema. Teie nimi ei ole enam Karolus waid olete oriad mõistate oitke kui teie kellekile ütlete et teie paris oriad ei ole mina anan teile weikese koha waid.[1000]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Parkali samuti kahe-päevapere nagu Kõrve kõrtsi peregi ning pidi tegema sama palju teotööd ja kandma sama palju koormisi, va hein, mida Palkalilt nõuti vaid 10 leisikat, ehk üks saad (82 kg).[1001]

Parkali pere põllud asusid punakal ja kollakal liivapõhjal, millel asus 2–6 tolli paksuse liiva kiht, mis hinnati 3. viljakusklassi.[1002] Parkali pere koplis ja heinamaal, millel leidus leht- ja okaspuuvõsa, kasvas tumeroheline aruhein, mis andis keskmisel aastal välja pisut üle 16 koorma ehk 48 saadu (3931 kg) heina.[1003]

---

[998] EAA 1864, 2, IV-4: 365p; EAA 1864, 2, V-48: 453p–454; EAA 1864, 2, VI-54: 166; EAA 1864, 2, VII-106: 397p–398; EAA 1864, 2, VIII-129: 492p–493; EAA 1864, 2, VIII-130: 263p–264; EAA 1864, 2, IX-96: 518p–519; 531p–532; EAA 1864, 2, X-202: 574p–575.
[999] RR 36, 1772. Hans Pruuli päevaraamat 1888–1891, 84, 92.
[1000] RR 36, 1772. Hans Pruuli päevaraamat 1888–1891, 27–28.
[1001] EKLA 38, 7: 207p–208, 213p–214p.
[1002] EAA 1690, 1, 33: 66p.
[1003] DSHI 190, Estland 253: 5p; EAA 1690, 1, 33: 59.

20. sajandi alguses elas Parkalil mõisa jääger. Tema ülesandeks oli jälgida jahieeskirjast kinnipidamist, ta hoolitses mõisa jahikoerte eest ja pidi ette valmistama ning osalema kõigil mõisa jahikäikudel. Ta pidi söötma, jootma ja magama panema paruni jahiseltskonna. Samauti pidi ta vajadusel laskma mõisa tarbeks loomi. Samas pidi ta ka metsa metskitsedele söögisõimi ehitama ja neid talvel toitma. *„Temaga seoses mäletatakse, et tal oli elamu kõrval puuris olnud karu, keda käis väga palju rahvast uudistamas. Kord oli perenaine andnud karule pesuvett juua ja viimane suri“.*[1004]

Kuna jääger asus mujale enne I maailmasõda, kinkis Katharina Marie Natalie von der Pahlen sõja ajal Parkali talu Palmse mõisa metsaülema (metsaisanda) Gustav Ilvese perekonnale, kuna ta oli Ilveste neljanda poja ristiema. *„Talu asus kenas kohas paisjärve kaldal. Eluhooneks oli rehielamu, kõrvalhooneteks ait, laut ja saun. Ka pais koos järvega kuulus talule. Selle tagant läks Sagadi ja Palmse mõisa piir. [...] Talu kinkimine toimus aga I Maailmasõja ajal, kinkelepingule polnud alla pandud templit. Seetõttu Eesti Kodanlik Valitsus seda lepingut ei tunnustanud. A. Ilvese isal tuli käia 12 aastat kohut, enne kui tal õnnestus seada oma õigus jalule“.*[1005]

Poisma

1782. aastal elas Poismal mõisa sepp Poisma Gustaw (Gusto, u 1738–1819), kes oli usutavasti Poisma Jürri ja Ello poeg. Gustaw oli abielus endast 10-aastat noorema Lisoga, kellega neil oli viis poega. Peres elas oma abikaasa Ani ja lastega ka Gustawi vend Arend ning nende isa Jürri lesk Ello. Ajavahemikus 1795–1811. aastat sai Gustawi pojast Jakobist mõisa kokk ning Gustawist Võhmas Venetoa peremees. Kuna pere kõige vanem poeg Dietrich oli surnud juba 1808. aastal, sai isa järel peremeheks tema ainus peresse jäänud poeg Jürri (u 1780–1833) ning seejärel tema ja Leno vanim poeg Gusto, kes 1835. aastal sai ühes ema ning vendade ja õdedega perekonnanimeks Pesberg. 1850. aastal saadeti ta kogukonna nõudmisel Siberisse.[1006] G. Beesbergi Siberisse saatmise põhjustest kirjutas lähemalt J. Grass oma mälestustes:

> Kord palaval päeval kiirel heinaajal ei ole viitsinud üks selle valla vaimutüdruk oma väljamõõdetud heinamaatükki ära niita. Seesugused laisad pandud ikka üksipäini oma tükile. Sidunud siis kubjas söömaajaks – trahviks tegemata töö eest – tüdruku juukseletti pidi küüni väravate külge kinni. Nõnda pidi ta siis teise heinatüki ilma söömata ära tegema ja karistusest õppust võtma. Kes seda ei taha uskuda, sellele võin ma mõne vana inimese juhatada, kes seda ise oma silmaga on näinud ja kelle suust seda lugu selgemini võib kuulda.

[1004] ERM EAp 560 EA 145:1. Elle Allkivi, Sirje Kõrgnurm, Sirje Promet 1976. Palmse kandi mõisa- ja küla rahva elust-olust, 57; ERM KV 500:6. Arnold Ilves, 1975. Palmse mõisa metsadest ja metsavahtidest 20. saj. algul, 248.
[1005] ERM EAp 560 EA 145:1. Elle Allkivi, Sirje Kõrgnurm, Sirje Promet 1976. Palmse kandi mõisa- ja küla rahva elust-olust, 56–57.
[1006] EAA 1864, 2, IV-4: 365p; EAA 1864, 2, V-48: 453p; EAA 1864, 2, VI-54: 165p–166; EAA.1864.2.VII-106: 397p–398; EAA 1864, 2, VIII-129: 492p–493; EAA 1864, 2, VIII-130: 263p–264; EAA 1864, 2, IX-96: 531p–532;

> Juhtus sel ajal ka seesuguseid kange peaga mehi olema, kes omal selleks küllalt ihurammu arvasid olevat, et seesuguseid rahva vereimejaid, kes lossiurgastes pesitsesid, enese jalge alla tallata. Ja võib-olla arvasid jõudvat nende pesadki ära lahutada. Seal vallas elanud ka üks seesugune suur ja rammu poolest tugev mees. Tema nimi oli sepa Kusta. Selle teo eest oli ta oma pühas vihas jalaga mõisa opmani majaukse maha löönud. Ja võib-olla olekski ta oma haruldase rammuga imet teinud, aga ta oma sõbrad – neid oli tal palju – pidasid ta selle teo peal kinni. Ja armuline härra kinkinud talle selle julgustüki eest Siberis prii leiva.[1007]

Samal aastal anti nekrutiks ka G. Beesbergi kõige noorem vend Jakob. Ta oli 24-aastane, 1,73 m pikk, rõõsa jume ja puhta näo, täidlase lõua, keskmise suu, suure nina, hallide silmade, pruunide juuste ja kulmudega ning oskas eesti keeles lugeda. Uueks pererahvaks pärast Gusto sunnitud lahkumist said 1847. aastal abiellunud Karl (Carl, Kaarel, 1821–1896) ja Kay Beesberg (1823–1890).[1008]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Poisma pere samuti kolme-päevapere ning pidi tegema sama palju teotööd ja kandma sama palju koormisi nagu Sooääre peredki, va hein, mida Poisma perelt nõuti 25 leisikat, ehk kaks ja pool saadu (205 kg).[1009]

Poisma pere põllud asusid osalt savisel, suuremalt osalt aga liivasel põhjal, millel asus 5–8 tolli paksune hallika kivise ja savi ning liivaseguse mulla kiht.[1010] Pere koppel ja heinamaad, millel leidus leht- ja okaspuuvõsa, asusid madalatel maadel ning kasvatasid tumerohelist aruheina ning sellega võrdselt head rabaheina, mis andis keskmisel aastal välja pisut üle 40 koorma ehk 121 saadu (9910 kg) heina.[1011]

Poisma pere esimene rendileping mõisaga pärast raharendile üleminekut on teada 1863. aastast. Selle kohaselt pidi pere maksma mõisale renti 60 hõberubla aastas kahe osamaksena ette ning pidi viljalõikuse ajal lõikama kuus vakamaad suvi- ja kuus vakamaad talivilja, iga vakamaa suurusega 400 ruutsülda ehk kokku kaks hektarit ning tegema kartulipaneku või -võtmise ehk muude sügiseste tööde juures mõisale 20 päeva 20 kopikase päevapalga eest. Kartulit võis võtta ka tükitööna, võttes kaks vakamaad ja seejärel tegema veel viis päeva, mille eest arvestati rendist maha kolm hõberubla ja 50 kopikat. Mõisa nõudmisel pidi perest käidama fikseeritud hindadega vooris: kaks korda Tallinnasse või kolm korda Kundasse, saades esimesel juhul palgaks hõbedas kaks rubla ja 50 kopikat voorilt ning teisel juhul ühe rubla ja 75 kopikat voorilt; tegema kolm päeva sõnnikuveo ajal ja kolm päeva heinateo ajal, saades 50 kopikat päevas ning saatma kevadel

[1007] Grass, J. Vanaisa ajaraamat. Ühe eesti mehe elulugu. Tartu, 2012, lk 22–23.
[1008] EAA 1864, 2, IX-96: 531p–532; EAA 1864, 2, X-202: 574p–575; EAA 1227, 1, 132: 72; EAA 178, 1, 3727: 50p–51.
[1009] EKLA 38, 7: 207p–208.
[1010] EAA 1690, 1, 33: 67p–68.
[1011] DSHI 190, Estland 253: 5p; EAA 1690, 1, 33: 58p.

kuueks päevaks mõisa poisi või tüdruku 20 kopika eest päevas ning tegema küttepuid, mille tegemise ja veo eest maksti vastavalt puude pikkusele.[1012]

Gustav Bösberg

Võsupere külast Poisma perest pärines Bösbergide (*Peesberg, Beesberg, Boesberg*) perekond, millest võrsus tuntud Eesti sportlane ja seltsielu tegelane raskejõustiklane Gustav Bösberg, Georg Lurichi, Aleksander Abergi ja Georg Hackenschmidti õpetaja, keda tema surma puhul 1922. aastal avaldatud nekroloogides kutsuti „Eesti spordi isaks“.

Foto 11. Gustav Bösberg (1867–1922) Nikolajevis 1897. aastal (ESM F 965:3/B11135)

Tema isa Gustav Bösberg (Boesberg) sündis 9. oktoobril 1841 Võsuperes Poismal, käis 1859. aastal Kadrina kirikus leeris ning abiellus 1866. aastal oma toonase leeriõe, temast kaks aastat vanema Mai Piskestiga. Pere kolis 1874. aastal Rakverre, kaasas Gustavi ja Mai kolm väikest poega. Neist vanim oli 7. juunil 1867 sündinud Kustas (Gustav), kellest hiljem sai tuntud raskejõustiklane. Seltsielupisiku sai ta ilmselt oma nimekaimust isalt, sest parkal G. Bösberg oli 1876. aastal üks Viru Eesti Seltsi „Kalevipoeg“ asutajaid ja selle tegevuse kahel esimesel aastal ka seltsi president. 1880. aastal kolis Bösbergide pere Rakverest ära Tallinnasse, kus algas perepoeg Gustavi sportlase- ja seltsielu tegelase tee. G. Bösbergi tegevusest kirjutas 1929. aastal lähemalt ajaleht Eesti Spordileht:

> Gustav Bösberg sündis Virumaal Palmse vallas, Võsupära külas, Päisma peres 1867 a. 7. jaanuarikuu päeval. Tema isa oli talukoha rentnik, ameti poolest nahaparkal. Kui esimene poeg Gustav oli kolme-aastane, asusid vanemad Karula valda vesiveski rentnikkudeks. Seal olid nad kolm aastat, mille järele kolisid Rakvere linna. Seal avas isa nahaparkimise töökoja ja hiljem ka lihakaupluse. Viimaks koliti Tallinna, kus Gustav pandi linnakooli.
>
> Kooli lõpetades hakkas ta Õppima maaldriametit meister Johansoni juures, kellega koos sõitis Tauria kubermangu. 1888. a. tuli Bösberg sealt Tallinna liisku võtma. Väeteenistusse ei võetud teda aga kui esimest

[1012] EAA 876, 1, 113: 57–57p.

poega. Bösberg ei pöördunud enam Venemaale tagasi, vaid hakkas Tallinnas rahukohtuniku juures kirjutajaks. Siin algasidki ta raskustõstete harjutused, alguses üksinda, pärast mitmekesi.

Foto 12. Raskejõustiklased Johannes Kalla ja Gustav Boesberg (paremal) 1897. aastal (ESM F 20:83/A 395)

1895. a. jättis Bösberg siiski Tallinna jumalaga ja sõitis Peterburi, andes oma raskejõustiklaste koonduse, mis nüüd töötas Tallinna jõustiku klubi nime all, Andruschkievitschi hooleks. Peterburis hakkas Bösberg ühes Lurichiga esinema elukutselise jõumehena. Bösbergi varjunimi oli Kägardi (kägard), Lurichi varjunimi – Logardi (logard). Hiljem hakkas Bösberg ühes Kallaga sõitma mööda Venemaa tsirkusi vennaste Slobinite nime all. Oma tõstenumbritega teenisid nad suurt kiitust, kuni Bösberg oli sunnitud haiguse tõttu loobuma jõumehekutsest. Ta astus Singer ja Ko ärisse usaldusmehena ametisse, teenides seal kümmekond aastat. 1899. a., kui Peterburis tärkas ellu esimene Eesti jõustikuühing, millele 1900. a. pandi nimeks Kalev, asus ka Bösberg seal tegevusse noorte juhatajana. Ta oli nii seltsi juhatuse kui harjutustoimkonna liige, samuti oli ta ka Peterburi Eesti noorsoo-ühingu spordiosakonna liige, tõste- ja maadlusõpetaja.

Peterburist lahkus ta 1919. a. 1. mail ühes mitme teise Eesti tegelasega ja oma abikaasaga. Ta põgenes üle soode ja rabade Soome. Teel külmetas ta ja jäi põdema. Jõudes Eestisse, asus ta alul raudteele raamatupidaja abilisena ametisse, hiljem oli ta riigikassa kontrolöriks, mis kohale jäi kuni surmani. G. Bösberg võttis ka Tallinnas veel spordiliikumisest osa ja avaldas E. Spordilehes artikleid „Vana“ varjunime all, mis olid eriti tuumakad filosoofilise värvinguga. G. Bösberg suri Tallinnas 5. juunil 1922. a. Ta leinarong oli pikk ja haual räägiti südamlikke sõnu.

> Pealuu tugevust, paksust, ei peeta harilikult intelligentsi tunnuseks, kuid Bösberg, kes oli võrdlemisi haruldaste vaimuannetega inimene, omas pealuu, millele tugevuse poolest ei saa ükski neeger vastu. Ka arstiilmas oli ta selle omadusega äratanud tähelepanu.
>
> Noormehena laeval töötades Mustal merel kukkunud talle laevaruumis õnnetul kombel tõstevinna mõne puuda raskune hakk pähe. Iga teise pea oleks olnud silmapilkselt löma, kuid Bösberg oli ainult vähe aega uimane ja jätkas siis jälle tööd. Tallinnas olevat ta kihlveol joosnud mõnedeki toauksed peaga puruks. Kord sattunud ta Kaukasuses röövlite küüsi. Need kukkunud Bösbergi peksma kaigastega pähe, kuid nähes, et see ei tee selle peale tigedat nägu – malgad aina murdunud nagu pilpad – sülitanud mehed ja jooksnud risti ette lüües minema.[1013]

Nugise kangru

1782. aasta hingeloendis oli kangur Tomas Nuggis (u 1747–1797) ja tema pere üles võetud mõisarahva hulka, kuid 1795. aasta hingeloendis oli pere kantud Võsupere küla hingekirja. Tomase sai oma esimese abikaasa Hedwigiga kaks poega ja viis tütart. 1782. aastal oli peres ka kasvandik Jürri, kellest sai mõisa kangur. 1795. aastal oli Tomas abielus oma teise abikaasa, Uusküla peremehe Prassi Jahni tütre Lisoga. Pärast isa surma sai Nuggise peremeheks ja kangruks tema vanem poeg Daniel (u 1776–1838). 1835. aastal sai Daniel ühes lastega – tema abikaasa Mai oli seks ajaks juba surnud – perekonnanimeks Weper. Isa surma järel sai uueks kangruks Gusto Weper, kes oli kohal ka 1858. aastal.[1014]

Maamõõtja Solomon Severin Dobermanni teatel tegutses mõisas 18. ja 19. sajandi vahetusel kangakudumise töökoda, kus valmistati vatmanit ja linast riiet.[1015] 19. sajandi keskel kudus mõisa kangur Jüri Weper (Weber) – G. Weperi vend – ka pikitriibulist seelikukangast. Ühe sellise kudus ta näiteks ajavahemikus 1844–1854 Minna Roosi mõisateenijast emale.[1016]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi oli Nuggise kangru pere samuti kolme-päevapere ning pidi tegema sama palju teotööd ja kandma sama palju koormisi nagu Sooääre peredki, va hein, mida Nuggise perelt nõuti 25 leisikat, ehk kaks ja pool saadu (205 kg).[1017]

Nuggise perede – kangru ja metsavahi – põllu ja heinamaade hindamine 1806.–1807. aastal toimus üheskoos, vaid heinamaalt saadavate heina koguste kohta on andmed mõlemast perest eraldi. Osa Nugise perede põldudest asusid Sakusaare karjamõisa alal, kuid valdavalt siiski Palmse mõisa alal. Perede Palmse mõisa alal olevad põllud oli kruusasel põhjal, millel asus 3–6 tolli paksune mustja

---

[1013] Viedemann T. Eesti raskejõustiku algaegadelt. – Eesti Spordileht, 1929, nr 4.
[1014] EAA 1864, 2, IV-4: 354; EAA 1864, 2, V-48: 454; EAA 1864, 2, VI-54: 166; EAA 1864, 2, VII-106: 398p–399; EAA 1864, 2, VIII-129: 493p–494; EAA 1864, 2, VIII-130: 263p–264; EAA 1864, 2, IX-96: 532p–533; EAA 1864, 2, X-202: 574p–575.
[1015] Vatman – harilikult värvimata (nn lambavärvi), paks ja tugevasti vanutatud täisvillane riie pealisrõivaste valmistamiseks. AM 70, 1, 3: 49p.
[1016] Loitme K. Virumaa seelikud. Tallinn, 2013, lk 62.
[1017] EKLA 38, 7: 207p–208.

kiviseguse mulla kiht, millest pool hinnati 2. ja pool 3. viljakusklassi. Sakusaare karjamõisa ala asuvad põllud asusid savisel põhjal, mille paiknes 5–9 tolli paksune hallika saviseguse mulla kiht, mis hinnati 2. viljakusklassi.[1018]

Nuggise kangru pere heinamaad, millel kasvas natuke lehtpuuvõsa, kasvatasid ⅓ ulatuses head pajuheina ja ⅔ ulatuses tumerohelist aruheina, mis andsid keskmisel aastal üle 41 koorma ehk 123–124 saadu (u 10 074–10 155 kg) heina.[1019] Nuggise metsavahi koppel ja heinamaad, millel kasvas nii leht- kui ka okaspuuvõsa, andsid 14 koormat ehk 42 saadu (3440 kg) aruheina.[1020]

1860. aastate alguses sõlmiti Palmse mõisas rendilepinguid, millega pered viidi teotöölt ja naturaalmaksudelt üle raharendile. 1861. aasta jüripäevast andis mõis Nugise kangru koha kuueks aastaks rendile Manus Schönbergile. Leping deklareeris: *„1, temmal kümnist ei olle maksta 2, näddalissi teopäiwi egga waimopäiwi aasta ümber ei olle teha 3, Moisa rehhepeksmissest ei olle tarwis tulla“*. Talu eest pidi pere tasuma raharenti kahe võrdse osamaksena kokku 30 rubla *„selged hõbbe rahha aastas“* ning rehepeksu asemel andma aasta lõpus tündri rukist ning käima talvel üheksal päeval vooris ning tegema mõisale tasu eest küttepuid. Raha asemel võis rentnik anda mõisale ka kartuleid, kuid mitte rohkem kui 25 tündrit aastas. Kartulite hind arvestati viina hinna järgi: *„kümme tündred kartuhwled sawad ühe wadi wiina wäärt arwatud, ja igga aastaga wiina hinna järrele kartuhwle hind pandud, wiina hinnaks agga arwatakse keskmine hind sest mis kubbermango tseitungide järel wiin sab 18st Rojakuu pääwast sadik senni kui 1e Paastukuu pääwani müdud“*.[1021]

Viina hind kõikus aga üsna suures ulatuses. 1860. aasta aprilli lõpus maksis vaat 50% viina ainult 7¾–8 hõberubla, oktoobris 9½ rubla, 1861. aasta veebruaris 12 rubla ja oktoobri alguses 16 rubla. 1862. aasta veebruari lõpuks oli see langenud 12½ rublani ning oli oktoobris 13 rubla. 1863. aasta novembriks oli viina hind langenud taas 8 rublani vaadilt.[1022] Seega teenis rentnik kartulite müümisega halval aastal kuni ⅔ rendirahast, heal aastal aga oluliselt rohkem.

1866. aastal müüs mõis Nuggise koha suurusega 98,53 dessatiini (107,64 ha) 3500 hõberubla eest Kristjan Sillaotsale. Viimane omakorda rentis koha 1870. aastal kaheksaks aastaks *„keik nenda kudas see koht praegu on, täieste likuwa ja likumatta maja warrandusega“* 150 rubla eest aastas, edasi oma pojale Karl Sillaotsale.[1023]

[1018] EAA 1690, 1 33: 67.
[1019] DSHI 190, Estland 253: 5p; EAA 1690, 1, 33: 59p.
[1020] EAA 1690, 1, 33: 60.
[1021] Roojakuu – oktoober; paastukuu – märts. EAA 876, 1, 113: 9–9p.
[1022] Getreide Preise. – Эстляндские губернские ведомости/Estländische Gouvernements-Zeitung/Eestimaa Kubermangu Teataja, 1860, nr 35, 79; 1861, nr 17, 80; 1862, nr 79; 1863, nr 90; Getreide Preise. – Revalsche Zeitung, 1862, nr 45.
[1023] EAA 876, 1, 114: 51; EAA 876, 1, 28: 79.

Nugise metsavahi

1782. aasta hingeloendis oli mõisarahva hingekirjas heinamaavaht (*Heuschlagwächter*) Nuggise Jürri (u 1729–†enne 1795) ühes abikaasa Madliga. Võsupere küla hingekirja ilmus Nuggise metsavaht esmakordselt 1795. aastal, mil seda ametit pidas Tõugult Jürirahva perest pärit Nuggise Gusto (u 1759–1823), kes oli abielus Lisoga, kellega neil oli poeg ja tütar. Peres elas ka müürsepp Mart koos abikaasa Madliga ja Nuggise Jürri lesk Madli. Kuna Gusto esimene poeg asus 1829. aastal Kavastusse ning teine poeg Jacob anti 1814. aastal nekrutiks, oli 1834. aastal Nuggise metsavahiks Uuskülast Prassi Abrami poeg Hans (1769–1838). 1835. aastal sai ta ühes abikaasa Malle ja tütre Maiga perekonnanime Prassi. Pärast H. Prassi surma sai kohale Arend Mühlmann, kes pidas kohta ühes oma abikaasa Anniga ka 1858. aastal.[1024]

1805. aasta vakuraamat Nuggise metsavahi peret ei nimeta, kuid ilmselt kuulus see maaga vabadike hulka, kes tegi mõisale aastas 49 päeva rakmetegu ja 58 päeva jalategu. Rakmeteost 23 päeva tehti suvel ja 26 talvel ning jalateost 50 suvel ja kaheksa talvel.[1025]

Kaasiku

1782. aastal oli Kaasiku metsavahiks Kasiko Hans (u 1713–†enne 1795), kel abielust Anniga oli tütar Kaddri. 1795. aastal oli Kaddri abielus Juhaniga, kellest oli saanud äia ametijärglane. Arvatavasti olid nad abiellunud kahe-kolme aasta eest, kuna nende tütar Sophia oli ainult aastane. 1811. aasta hingeloendi ajaks olid aga pere Kaasikult ümber asustatud Parkalile ning metsavahiks oli saanud tema nimekaim, Ilumäelt Tenno Jaagu perest tulnud Juhhan (u 1752–1814). Isa surma järel läks koht edasi tema pojale Maddisele, kes oli värskelt abiellunud Lenoga, sest hingeloenduse ajal neil lapsi veel ei olnud. Paistab, et ta ei saanud oma ametiga hakkama, sest oli viidud Uusküla Nano peresse sulaseks ning tema asemel sai metsavahiks Võhmast Mäallose Daniel, kes 1835. aastal sai ühes abikaasa Liso ja lastega perekonnanimeks Meikar. Ajavahemikus 1835–1850 asustati D. ja L. Meikar ümber Tõugu külla Uustalusse, kus nad said pererahvaks ning uueks metsavahiks sai Abram Nellis Erust, kes pidas kohta ka 1858. aastal.[1026]

[1024] EAA 1864, 2, IV-4: 354; EAA 1864, 2, V-48: 454–454p; EAA 1864, 2, VI-54: 166p; EAA 1864, 2, VII-106: 399p–400; EAA 1864, 2, VIII-129: 493p–494; EAA 1864, 2, VIII-130: 264p–265; EAA 1864, 2, IX-96: 533p–534; EAA 1864, 2, X-202: 575p–576.
[1025] EKLA 38, 7: 207p–208, 214p.
[1026] EAA 1864, 2, IV-4: 365p; EAA 1864, 2, V-48: 452p–453; EAA 1864, 2, VI-54: 165–165p; EAA 1864, 2, VII-106: 396p–397; EAA 1864, 2, VIII-129: 479p, 492p–493; EAA 1864, 2, VIII-130: 263p–264; EAA 1864, 2, IX-96: 518p–519; 530p–532; EAA 1864, 2, X-202: 573p–574.

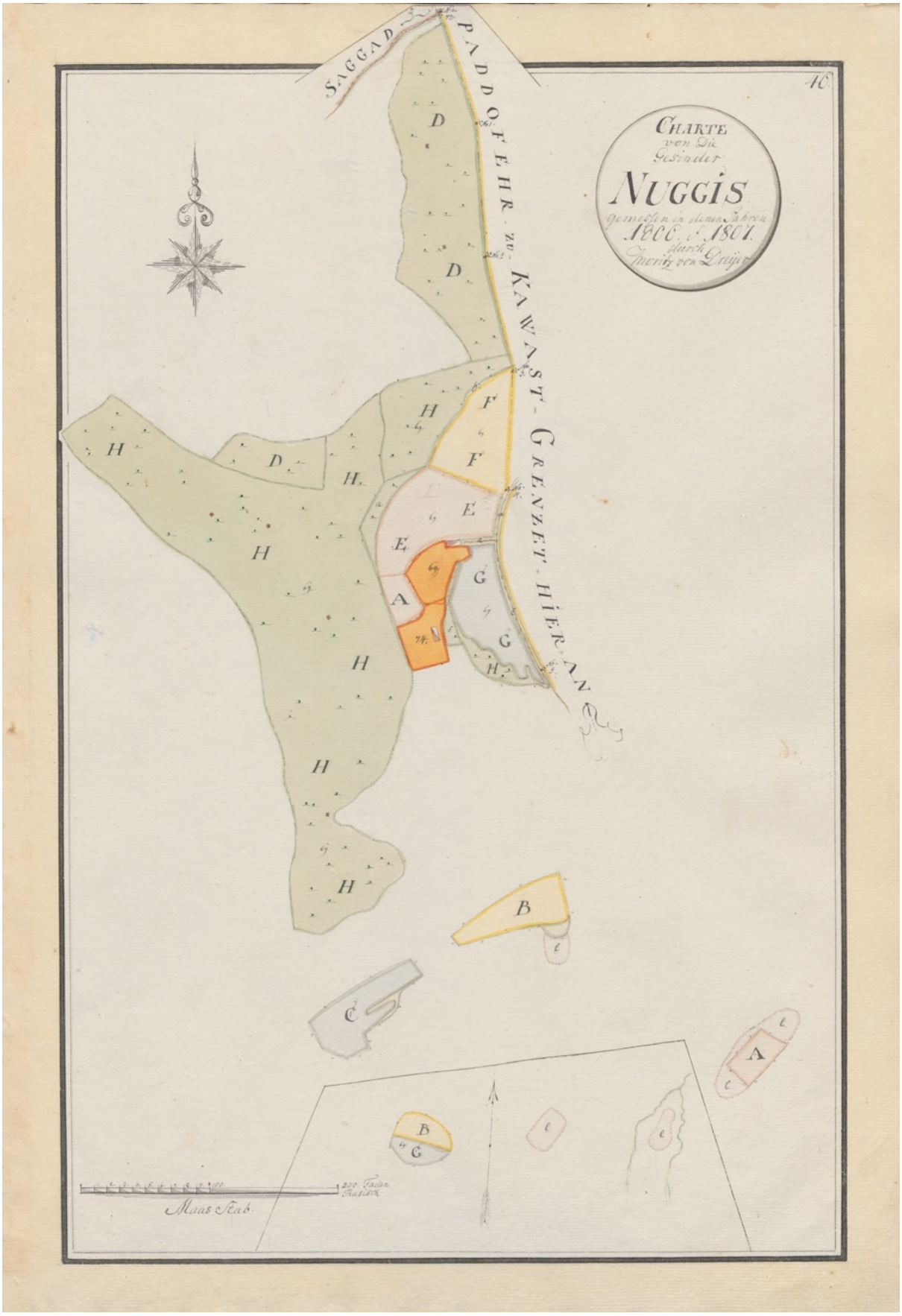

Foto 13. Nugise perede – Nugise kangru nr 69, Nugise metsavaht nr 74 – kõlvikud 1806.–1807. aasta Moritz von Dreyeri atlase kaardilehel. (EAA 1690, 1, 33: 40)

Mõisa 1805. aasta vakuraamatus peret ei nimetatud, seega pole ka teada, kas pere kuulus maaga või maata vabadike hulka, sest põllumaad oli sel alla ühe dessatiini, mis hinnati 3. viljakusklassi. Mõnevõrra rohkem oli perel heinamaad, millel sai kokku 14 koormat ehk 42 saadu (3440 kg) aruheina.[1027]

Tabel 8. Hajaperede kõlvikud 1806.–1807. aastal maamõõtja titulaarnõunik Moritz von Dreyeri atlase järgi[1028]

Pered	Aiamaa		Põllumaa		Koppel		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Oja erre Jacob	**0,58**	**0,64**	**11,00**	**12,02**	**0,21**	**0,23**	**14,02**	**15,32**	**0,00**	**0,00**	**0,25**	**0,27**	**26,06**	**28,47**
Rukkipõld			3,29	3,60										
Odrapõld			3,83	4,19										
Kesapõld			3,29	3,60										
Hajali			0,58	0,64										
Poisma Gustav	**2,17**	**2,37**	**8,29**	**9,06**	**1,25**	**1,37**	**23,04**	**25,17**	**0,00**	**0,00**	**1,96**	**2,14**	**36,71**	**40,10**
Rukkipõld			2,21	2,41										
Odrapõld			3,04	3,32										
Kesapõld			3,04	3,32										
Sojere Kokka Jürri	**0,25**	**0,27**	**6,77**	**7,40**	**0,29**	**0,32**	**13,08**	**14,29**	**5,54**	**6,05**	**0,33**	**0,36**	**26,27**	**28,70**
Rukkipõld			2,67	2,91										
Odrapõld			2,31	2,53										
Kesapõld			1,79	1,96										
Sojerre Johann	**0,38**	**0,41**	**6,77**	**7,40**	**0,38**	**0,41**	**13,08**	**14,29**	**5,54**	**6,05**	**0,33**	**0,36**	**26,48**	**28,93**
Rukkipõld			2,67	2,91										
Odrapõld			2,31	2,53										
Kesapõld			1,79	1,96										
Ree oja e Parkale Josep	**0,25**	**0,27**	**4,92**	**5,37**	**0,33**	**0,36**	**9,33**	**10,20**	**0,00**	**0,00**	**0,96**	**1,05**	**15,79**	**17,25**
Rukkipõld			1,71	1,87										
Odrapõld			1,58	1,73										
Kesapõld			1,38	1,50										
Hajali			0,25	0,27										
Wahhi Jain	**0,25**	**0,27**	**1,83**	**2,00**	**0,00**	**0,00**	**8,92**	**9,74**	**0,00**	**0,00**	**0,21**	**0,23**	**11,21**	**12,25**
Nuggise Daniel	**0,54**	**0,59**	**5,38**	**5,87**	**0,00**	**0,00**	**20,88**	**22,81**	**0,00**	**0,00**	**0,17**	**0,18**	**26,96**	**29,45**
Rukkipõld			2,04	2,23										
Odrapõld			1,58	1,73										
Kesapõld			1,75	1,91										
Körwe Körtzi Jain	**0,38**	**0,41**	**3,83**	**4,19**	**2,63**	**2,87**	**12,58**	**13,75**	**0,00**	**0,00**	**0,00**	**0,00**	**19,42**	**21,21**
Rukkipõld			1,83	2,00										
Odrapõld			0,63	0,68										

[1027] DSHI 190, Estland 253: 6; EAA 1690, 1, 33: 60.
[1028] EAA 1690, 1, 33: 58p–60.

Pered	Aiamaa		Põllumaa		Koppel		Heinamaa		Mets ja karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Kesapõld			1,38	1,50										
Nuggise Gusto	**0,63**	**0,68**	**4,79**	**5,23**	**0,13**	**0,14**	**7,17**	**7,83**	**0,00**	**0,00**	**0,00**	**0,00**	**12,71**	**13,88**
Rukkipõld			0,83	0,91										
Odrapõld			1,54	1,68										
Kesapõld			1,29	1,41										
Hajali			1,13	1,23										
Kassiko Johann	**0,17**	**0,18**	**0,79**	**0,86**	**0,75**	**0,82**	**7,75**	**8,47**	**0,00**	**0,00**	**0,00**	**0,00**	**9,46**	**10,33**
Rukkipõld			0,08	0,09										
Odrapõld			0,58	0,64										
Kesapõld			0,13	0,14										

Võsupere 1919–1940

10. oktoobril 1919 vastuvõetud maaseadusega sundvõõrandati kõik Eesti mõisad, mis jagati välja maata või vähese maaga talupoegadele. 1920. aastal anti Võsupere karjamõis, mis oli veel planeerimata, üheks aastaks rendile.[1029] 1922. aasta kevadeks olid ka Võsuperel krundid planeeritud ning need anti 1922. aasta kevadel Virumaa riigimaade XII ringkonna valitseja poolt sõlmitud rendilepingute alusel rendile. Talude suurus varieerus 20,48 hektarist kuni 37,04 hektarini, kuid talu keskmine suurus oli 24,9 hektarit. (tabel 10).[1030]

Tabel 9. 24. septembril 1922 kirjutasid Virumaa riigimaade XII ringkonna valitseja ja Võsupere karjamõisa rentnikud alla kuueaastastele rendilepingutele, mis hakkasid kehtima 1. maist 1922[1031]

Rentnik	Talu	Põld	Heina-maa	Karja-maa	Mets	Muu maa	Kokku	Rent (rukki kg)
Eduard Valtsiner	Areda	4,95	8,30	4,32		4,97	22,54	190,00
Aleksander Puusepp	Sillaotsa	6,53	10,18	1,31	4,44	0,81	23,27	216,00
Aleksander Krausberg	Männipõllu	6,83	10,58	0,87	3,26	0,05	21,59	219,00
Jakob Kristelstein	Ojaäärse	13,09	10,66	5,66	7,08	0,55	37,04	524,00
Johannes Eru	Ero	7,63	9,40	1,72	6,61	0,62	25,97	289,00
Jakob Grass	Kuusiko	6,03	9,72	6,87		0,78	23,40	
Eduard Mikiva	Mäe	2,69	4,98	3,06		1,27	12,00	
Voldemar Hansen	Paalipõllu	6,83	10,05	4,60	4,81	0,33	26,61	400,00
Julius Meigas	Luhapõllu	6,94	9,23	0,00	3,77	0,55	20,48	349,00
Jakob Veinberg	Luhakatku	7,32	10,46	5,44	5,03		28,24	378,00
Voldemar Apraksin	Mäealuse	5,77	8,32	2,00	5,62		21,71	228,00
Joosep Naan	Rodinge	5,63	10,75	3,28	2,91		22,67	242,00
Jakob Prass	Külaotsa	5,10	11,62	4,89	1,66	0,29	23,58	536,00

Rendilepingutest nähtus, et hooned – elumaja, saun, laut ja kelder – olid olemas ainult Jakob Kristelsteinile välja antud talul, teised rentnikud kohustusid vajalikud hooned ehitama ja oma krundile elama asuma viie aasta jooksul. Kuna Eesti marga väärtus langes1920. aastate alguses

[1029] Maakorraldus Wirumaal. – Tallinna Teataja, 1920, nr 255.
[1030] ERA 62, 1, 789: pagineerimata.
[1031] ERA 62, 1, 789: pagineerimata; ERA 63, 23, 2605: pagineerimata.

inflatsiooni tõttu üsna kiiresti, arvutati rendi hind välja rukkikilogrammi hinna järgi. Rent maksti küll rahas, kuid arvutati välja vastavalt iga aasta 1. novembriks valitsuse poolt kindlaks määratud rukkikilogrammi hinna alusel. Nii näiteks määras valitsus 1924. aastal rukkikilogrammi hinnaks 15 marka. Seega oli Jakob Prassi aastarent 8040 marka (80 krooni 40 senti) ja Eduard Valtsineril 2850 marka (28 krooni 50 senti). Täisrendi maksmine algas kolmandast rendiaastast, esimesel aastal maksti natuke üle 50% aastamaksust ning teisel aastal natuke üle 75% aastamaksust.[1032]

[1032] ERA 62, 1, 789: pagineerimata; Riigi Teataja, 1925, nr 63–64.

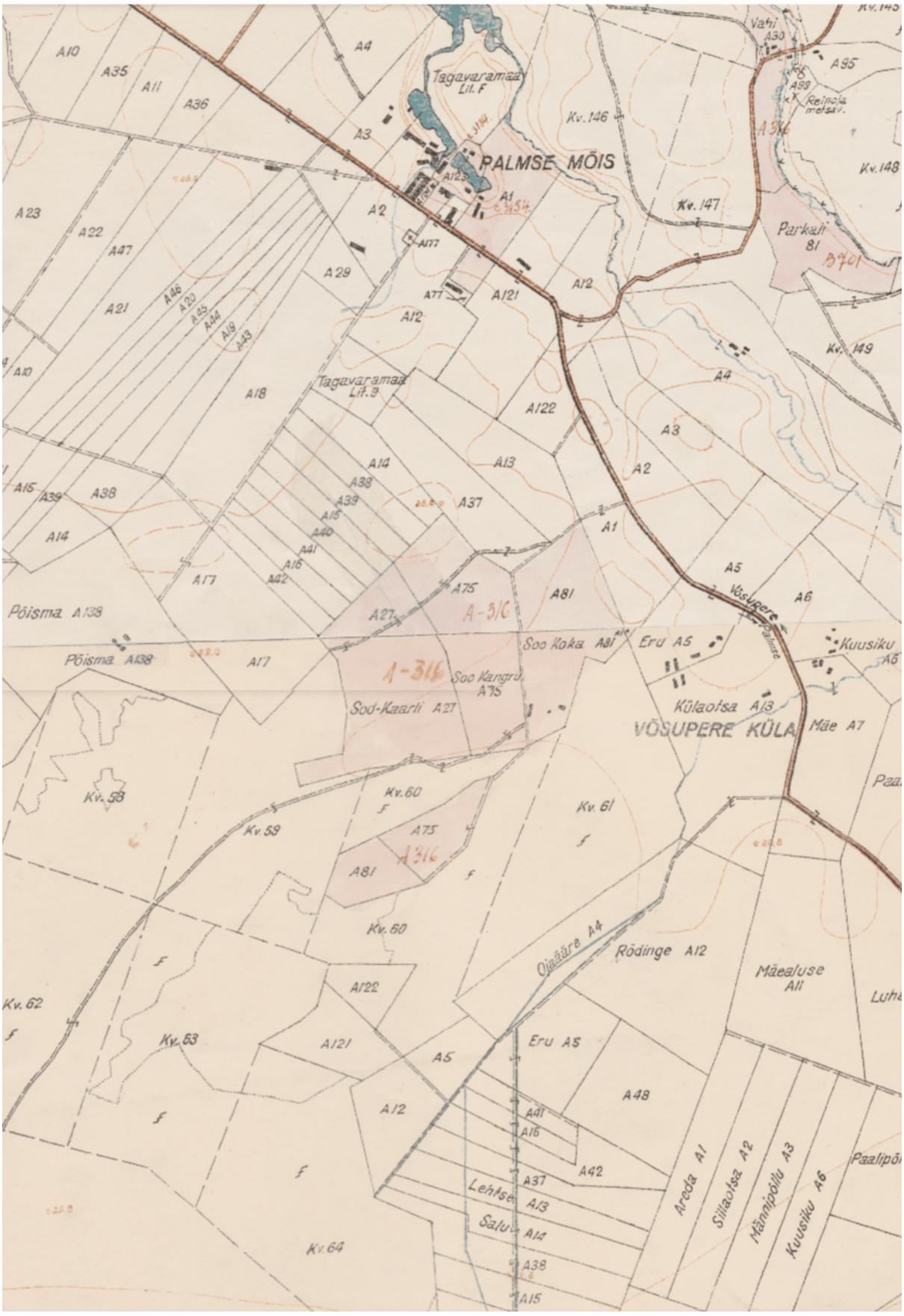

Foto 14. Võsupere karjamõisa alale rajatud asundustalud 1930.–1944. aasta katastrikaardil (Maa-amet)

II. Sagadi mõis

Sagadi mõis 1679 (EAA 858, 2, 2509: 1)

Lauli ajalooline õiend

Lauli küla paikneb suurtest teedest mõnevõrra eemal ning on ümbritsetud metsadega, moodustades omaette keskkonna. Lahemaa idaosa küladele omaselt on tegu väikese külaga, kus oli kolm-neli peret. Küla läbiv tee saab alguse Sagadi ja Vihula mõisa vahelisest teest ning viib Oandule.

Lauli muinas-, kesk- ja Rootsi ajal

Taani hindamisraamatus Laulit, nagu ka teisi Haljala kihelkonna loodeosasse jäävaid külasid ei nimetata, kuid Enn Tarveli arvates oli Lauli siiski juba olemas, kuna seal on leitud kalmeid, millest vähemalt kaks on kivikirstkalmed, milliseid aga arheoloogiliselt pole uuritud. Kalmed avastas arheoloog Vello Lõugas Vihula-Vergi teeristist u 1,5 kilomeetrit Sagadi poole minna, endise Uhe talu kohal, mahajäetud kruusaaugu serval. Üks kalme oli kruusavõtmise käigus tugevalt kannatada saanud. Valter Langi arvates on osa kalmeid kruusavõtmisega täielikult hävitatud. Kalmete lähikonnast kalda alt avastati ka kaks lohukivi. V. Lang käsitleb Lauli kalmeid hilispronksiaja ja eelrooma rauaaja kontekstis (1100. aastat eKr–50. aastat pKr).[1033] mälestisi ega kultuurkihti, mis seoks omavahel muinas- ja keskaja pole piirkonnast seni leitud.

Lauli esmamainimine kirjalikus allikas toimus 21. märtsil 1469, mil Helmeit Risebiter pärandas oma vennale Ottole Sagadi mõisa ühes küladega Sagadi (*Saccadi*), Lauli (*Lanby*) ja Kakuvälja (*Kacko*), Kosta (*Kasti*) veski ja selle juurde kuuluva talu, külad Natturi (*Nattwe*) ja Pedassaare (*Pettenienzar*).[1034]

8. märtsil 1517 müüs Hans Risebyter (*Rissbetter*) Sagadi mõisa ühes küladega Sagadi, Lauli (*Lauell*), *Weikesz* ning Kosta ja Oandu vesiveskite ja nende juures olevate taludega 1800 Riia Marga eest Marcus von dem Bergele (*Marcusz von der Bergh*).[1035] Seni teadaolevalt pole Laulist enne Liivi sõda rohkem kirjalikke jälgi maha jäänud. Samuti pole midagi teada Liivi sõja ajast.

Pärast seda, kui Rakvere linnus ja Virumaa läänepoolne osa Rootsi võimu alla langesid, andis väepealik Pontus de la Gardie oma sekretärile Nicolaus Hansonile korralduse ette võtta 1581. aastal rootslaste võimu alla langenud mõisate revisjon. Selle järgi oli mõisa sõjaeelne omanik Otto von dem Berge (*Berch*) surnud ning tema pärija Jürgen von dem Berge (*Jurgen Berch*) elas Rootsis.[1036] Ka Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil kuulus mõis talle, kuna ta näitas ette omandiõigust kinnitavad dokumendid. 23 adramaa

[1033] Tarvel, E. lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 14–15; Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 195 268.
[1034] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 174, nr 276.
[1035] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, 454, nr 841.
[1036] Taube M. v. Beiträge zur Baltischen Familiengeschichte. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1909 und 1910. Mitau, 1913, S. 136.

suurusele mõisale kuulusid kaks vesiveskit ja külad, millest nimeliselt nimetati ainult Salatset (Sallivall).[1037] Engel Hartmanni järgi oli Lauli küla (*Laulsby*) suuruseks 1583. aastal kuus adramaad.[1038]

Foto x. Leping 8. märtsist 1517, millega Hans Risebyter müüs Sagadi mõisa ühes küladega, mille hulgas oli ka Lauli (Lauell) 1800 Riia marga eest Marcus von dem Bergele (AM 115, 1, 44: 1)

1657. aastal toimunud Sagadi ja Vihula piiritüli toimikus on Sagadi mõisa omaniku Jacob Mack Duwalli kiri, milles ta nimetab, et Lauli oli vanasti aadlimõisa ase (*eine Adeliche Hoflage*). Sama protsessi ajal esinesid tunnistajatena Laulis Lauli talus elavad kolm venda, Laule Jürgen, Heick ja Bertel, kes olid pärit Soomest, kuid juba umbes 30 aastat Laulis elanud. Jürgen ja Heick olid umbes

[1037] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 30.
[1038] AM 92, 1, 25: 215, 316.

50-aastased, kuid Bertel oli üle 30-aastane. Umbes sama vana oli ka Heicki poeg, isa juures elav Anders, kes samuti protsessil tunnistusi andis.[1039]

17. sajandi suured katkuepideemiad – 1602.–1603., 1624. ja 1657. aastal – laastasid Haljala kihelkonda ja sealhulgas Sagadi mõisa üsna karmilt. Nii jäänud Sagadi mõisa maaküladesse pärast 1624. aasta katku alles ainult viis peret. Kuna mõisas oli vaba maad palju saadaval, asus sinna ümber üsna palju Soomlasi, küllap siis nende seas ka nimetatud vennad. Laule Jürgen andis tunnistuse ka 1671. aastal järjekordse Palmse ja Sagadi piiritüli ajal. Ta oli sõdur ja osales 1621. aastal Riia piiramisel ning asus aasta hiljem Lauli elama. Ta elanud üle üheksa katku ja üheksa abikaasat, kuid tunnistuse andmise ajal olnud ta üsna vana ja tõbine ning kohtunikud käisid teda kodus haigevoodil üle kuulamas. Ta olnud juba üsna nõder ning tema jutustki ei saadud enam hästi aru.[1040]

Lauli 18. sajandil

Sagadi mõisa külasid Põhjasõja sündmused esialgu otseselt ei puudutanud, kuid Alutaguselt pärit talupojad põgenenud Vihula, Karula ja Sagadi metsadesse, end seal ära peites.[1041] Tagasi pöördusid nad alles pärast rootslastele võidukat Narva lahingut.

1703. aasta augusti lõpus – septembri alguses rüüstas Boris Šeremetjevi ratsavägi põhjalikult Alutagusel, Virumaal, Järvamaal ja mujalgi, püüdes hävitada rootslaste võimalikke toidumoona varusid. Ch. Kelchi sõnutsi nad: *„põletasid maha kõik, mis neile ette sattus – aadlimõisad, kirikumõisad, külad, veskid ja mis tahes muu –, ning ajasid inimesed ja lojused, kelle nad välja nuuskisid, takistamatult minema või lõid surnuks”*.[1042] 6. septembril jäid venelased Rakvere juurde laagrisse ning korraldasid nelja päeva jooksul ümbruskonda rüüsteretki. Kas mõni neist tabas ka Laulit pole teada, kuid on tõenäoline, et see võis juhtuda.

Ch. Kelchi järgi põletasid venelased pärast 16. augustil 1708 toimunud võidukat Vinni lahingut taas mitme päeva jooksul palju külasid, sh ka Haljala kihelkonnas, tapsid ja piinasid hirmsal kombel inimesi. Rüüsteretked häirisid saagikoristuse ja sügiskünni ning talirukki külvamise kulgu. Tõenäoliselt jäi osa suviviljast lõikamata ning osa taliviljast külvamata. Samuti sadanud 1708. aastal kohe pärast mihklipäeva, mis uue kalendri järgi (ukj) oli 10. oktoobril, maha nii paks lumi, et ulatus lõpuks poole mehe kõrgusse. Lumesaju tõttu jäi Virumaal lõikamata palju ilusat otra, *„sest me ei jõudnud pidevas vaenlase hirmus lõikusega algust teha”*.[1043]

[1039] EAA 858, 2, 2198: pagineerimata.
[1040] Tarvel, E. Lahemaa ajalugu... lk 143–144.
[1041] Winkler, R. König Karls XII. Zug nach Narva im Jahre 1700. – Deutsche Monatschrift für Rußland, der Baltischen Monatschrift. Riga 1914, S. 684.
[1042] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 247.
[1043] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 404–405.

Sissekanne naabermõisa Palmse 18. sajandi lõpupoole koostatud kroonikas kirjeldab 1708. aasta sügisel ja seejärel toimunut, leides, et *„midagi ei külvatud ega olnud ka midagi lõigata ja oli nälg ja katk ja vaenlase jõugud saalisid ringi“*.[1044]

Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli kroonika järgi oli ka 1709. aastal erakordselt tugev talvekülm ning väga sügav lumi: külm võtnud ära viljapuud, lume sulamine aga põhjustanud kevadel suuri üleujutusi.[1045] Lumerohkest talvest põhjustatud kevadised üleujutused ei lasknud kevadtöödega õigel ajal alustada ning halb ilmastik põhjustas ikalduse.[1046] Sellel lisaks oli aastaist 1708–1709 teateid ka Eestimaa kubermangus levivast loomataudist ja loomade lõppemisest.[1047] Pikemaajalisest alatoitumisest ja näljast nõrgestatud organismiga inimesed olid nakkushaigustele vastuvõtlikud ning kui 1710. aasta sügisel jõudis Eestimaale katkuepideemia surid paljud inimesed katku.

Tabel 1. Sagadi mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokolli alusel[1048]

Adramaade arv	**Elavad inimesed**								**Katku surnud**	**Hobused ja veised**		
	Peremehed	**Perenaised**	**Pojad**	**Tütred**	**Sulased**	**Tüdrukud**	**Sulasrahva lapsed**	**Kokku**		**Hobused**	**Härjad**	**Lehmad**
6	21	16	6		1	1	2	**47**	**312**	15	42	42

Nagu näha tabelist, suri Sagadis katku 86,9% kõikidest mõisas varem elanud talupoegadest ning ellu jäi vaid 13,1%. Milline olukord valitses Lauli külas, pole teada.

1710. aastal surnud Gideon von Focki pärija Hans Heinrich von Fock sai ainsa Põhjasõjas ellu jäänud pojana endale kõik Fockidele kuulunud mõisad sh ka Sagadi, kuid kohustus maksma oma õdedele nende pärandiosa katteks 10 000 riigitaalrit. Seniks, kuni pärandiosa tasutud jäi Sagadi mõis, sh ka Lauli Gertrude Margarethe von Focki abikaasa Fabian Ernst Stael von Holsteini kätte pandiks.[1049]

Esimesed andmed Lauli küla (*Lauli, Laulli*) peredest pärinevad alles 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatust. Selle järgi elas Laulis kolm peret: kaks veerandadrikut, Lauli Herm ja Johann ning vabadik Pulli Ado. Neljas Lauli nimekirjas olev pere, veerandadrik Owande Peter oli tegelikult

[1044] DSHI 190, Estland 261: 24.
[1045] Vanamölder, K. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitlusvõimalustest. Magistritöö. Tartu 2007, lk 44.
[1046] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Tallinn 1960, lk 98–99, nr 62.
[1047] Samas, lk 97, nr 61; Seppel, M. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu 2008, lk 44.
[1048] EAA 3, 1, 448: 38p–39.
[1049] Hein, A. Sagadi mõis. Tallinn 2011, lk 53

Oandu vesiveski mölder. Kuna Oandu jääb Lauli küla piiridest välja, jäävad Oandu pered siinkohal käsitlemata.

Lauli Herm (Herma)

Lauli Hermi peres olid peremees ja perenaine mõlemad terved ja tööjõulised inimesed, kellel oli kaks alaealist poega ja kaks tütart. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Herm mõnda aega enne revisjoni läbiviimist pimedaks jäänud ning tema eest tegi teopäevi pere täiskasvanud tütar või peres teeniv tüdruk. Herm ja tema abikaasa olid enne revisjoni saanud ka üle 60 aasta vanaks, kuid peres oli ka üks tööjõuline mees. Ilmselt oli see Herma Maddi, kes oli peremehena kirjas 1739. ja 1744. aasta adramaarevisjoni vakuraamatuis.[1050]

Johann

Veerandadrik Johanni peres oli 1726. aastal kaks täiskasvanud naist ja kaks last – poiss ja tüdruk. Lisaks elas peres sulasena Soomest sisse rännanud mees. Tundub, et Johann sai peremeheks verinoorelt ega olnud siis veel isegi 16-aastaseks saanud, ilmselt just seetõttu oli ta ka ainus Lauli peremees, kes seisis oma pere eesotsas neljal adramaarevisjonil järjest. Pere noorust ja elujõudu näitas ehk ka asjaolu, et pärast Johani abiellumist millalgi enne 1732. aasta revisjoni ning esimeste laste saamist, hakkas tema pere jõudsalt kasvama.[1051]

Pulli Ado

Ka Pulli Ado ei olnud Sagadi päristalupoeg, vaid oli sündinud Kandle mõisas ning pärast Narva lahingut (19.11.1700) Sagadisse tulnud, tema juures elas ka üks soomlane oma naise ja lastega. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli juurde tulnud ka Pulli nimeline vabadikupere, milles võisid elada varem Pulli Ado peres arvele võetud soomlased ja nende lapsed. Vakuraamatu järgi oli peremees Pulli Jörri surnud ning pere oli kirjas perenaise järgi. Pulli Jörri abikaasa oli ühes loendis teiste vabadikega, kelle kohta teatati, et nad peavad tegema mõisale tööd ühe jalapäeva nädalas, kui nad pole just vanad ja töövõimetud ning neil ei ole maad, mille eest neil tuleks mingeid kohustusi kanda. Kuna aga vakuraamatust ei selgu, kas nad elasid Laulil jääb pere edasise vaatluse alt kõrvale. 1732. aastal on Pulli peremeheks Ado, kuid 1739. aastaks on ta ilmselt juba surnud, sest vanu inimesi peres pole ning 1739. ja 1744. aastal esineb peremehena Pulli Tenni (*Pully Tenny*).[1052]

[1050] EAA 3, 1, 460; 167p–168; EAA 3, 1, 469: 305p–306; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.
[1051] EAA 3, 1, 460; 168p–169; EAA 3, 1, 469: 305p–306; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.
[1052] EAA 3, 1, 460; 168p–169; EAA 3, 1, 469: 307p–308; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.

Hinno Mick

Pooladrik Hinno Mick ilmub Lauli vakuraamatusse esmakordselt 1732. aasta adramaarevisjoni ajal pooladrikuna ning on seda ka 1739. ja 1744. aasta adramaarevisjoni vakuraamatuis.

Lauli perede koormised (1732 – 1744)

1732. aastal olid kõik Lauli pered pooladrikute staatuses, kuid nii Lauli Hermil kui ka Johannil oli üles haritud vaid veerand adramaad ning veerand seisis tühjana. Ometi maksid kõik pered maksusid ühtemoodi ½ adramaa eest, tehes aasta ringi kolm päeva nädalas rakmetegu ja suvisel vaimuajal (*Waimenzeit*), Jüripäevast Mihklipäevani ühe päeva jalategu nädalas, maksid 4 kopikat rahas, andsid kaks tündrit rukist, kaks tündrit otri ja ühe tündri kaeru, ühe lamba, kaks kana, kümme muna, ühe naela lõnga ja ühe koorma heinu. 1739. aastal oli neile kohustustele lisandunud kaks jalapäeva nädalas vaimudeajal, kuus kopikat raha ja pool viljakotti. 1744. aastal olid maksud üldiselt samad, vaid poole koti asemel pidi nüüd andma ühe koti.[1053]

Tabel 2. Lauli küla perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1744[1054]

Lauli Herm	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		2	2			**6**
1732		1		1	1	1	1	1	**6**
1739	1	1		2	1			1	**6**
1744	1	1	1	1	1	1		1	**7**
Johann	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		1	1	1	1	1			**5**
1732	1		1		1	2			**5**
1739	1	1	1	1	1	3			**8**
1744	1	1	1	2	2	4			**11**
Pulli Ado Pulli Tenni	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1	1	7				**11**
1732	1	1	1		1	2		1	**7**

[1053] EAA 3, 1, 460: 168p; EAA 3, 1, 469: 305p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p.
[1054] EAA 3, 1, 460; 167p–169; EAA 3, 1, 469: 305p–306; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.

1739	1	1	1	2	1	1			**7**
1744	1	1	1	2	3	1			**9**
Micko Hinno Mick	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1732	1	1	1		4	2			**9**
1739	1	2	1		3	2			**9**
1744	1	2	1	1	3	1			**9**

Tabel 3. Elanikke Laulis adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1744. 1726. aasta alaealiste ning meeste ja naiste arvestusest on väljas Pulli Ado peres elanud seitse soota last, kuid nad on arvestatud kogusummas[1055]

Aasta	**Tööealisi (16-60 aastat)**		**Alaealisi (0-16 aastat)**		**Vanu (üle 60 aasta)**		**Kokku**		**Kokku**
	Mehi	**Naisi**	**Mehi**	**Naisi**	**Mehi**	**Naisi**	**Mehi**	**Naisi**	
1726	4	5	3	3	0	0	**7**	**8**	**22**
1732	6	4	7	7	1	2	**14**	**13**	**27**
1739	9	8	6	6	0	1	**15**	**15**	**30**
1744	9	10	9	7	0	1	**18**	**18**	**36**

Tabel 4. Loomi Lauli perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1744. Lehmade ja vasikate suur hulk viitas karjakasvatuse osatähtsuse perede majanduselus[1056]

Lauli Herm Herma Maddi	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		2	4	2
1739	1	1	4	3	2
1744	1		2	2	4
Johann Lauli Juhan	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	4	4	2
1739	1	1	4	3	2
1744	1	1	4	4	1
Pulli Ado Pulli Tenni	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	3	1	4	3	
1739	2		4	3	2
1744			2	3	2
Micko Hinno Mick	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	2	2	1
1739		1	4	3	2
1744			2	3	4
Lauli	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	**7**	**3**	**12**	**13**	**5**

[1055] EAA 3, 1, 460; 167p–169; EAA 3, 1, 469: 305p–306; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.
[1056] EAA 3, 1, 460; 167p–169; EAA 3, 1, 469: 305p–306; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.

1739	**4**	**3**	**16**	**12**	**8**
1744	**2**	**1**	**10**	**12**	**11**

Tabel 5. Lauli talude suurus adramaades[1057]

Pere	**1726**	**1732**		**1739**	**1744**
		kasutusel	**tühi**		
Lauli Herm/Herma Maddi	¼	¼	¼	½	½
Lauli Johann (Juhan)	¼	¼	¼	½	½
Pulli Ado/Pulli Tenni	-	½		½	½
Hinno Mick (Micko)		½		½	½
Lauli	**½**	**2**		**2**	**2**

Lauli 18. sajandi II ja 19. sajandi I poolel

Kuna Sagadi mõis saavutas 1744. aastal oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal enam adramaarevisjone läbi ei viidud, mistõttu pole 18. sajandi II poolest ka andmeid mõisa talude ja nende kohustuste kohta. Andmed Lauli inimeste kohta ilmuvad taas 1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. Nende järgi oli 1782. aastal külas neli põlistalu: Härma (Herma), Peetri (Petri), Madi (Maddi) ja Uustalu (Ustallo) ning kolm väiksemat mõisa ametimeeste talu: Kangru (Kangro), Nurga ja Hinno. Kahjuks pole selge, kuidas need pered seostuvad adramaarevisjonis ette tulnud peredega, va ehk ainult Herma ja Peetri.

Härma

1782. aasta hingeloendi järgi oli Härma peremeheks Herma Hansu Abram (u 1747–1800), kes oli abielus Lenoga, kellega neil oli kaks poega ja tütar. Peres elas ka Abrami vanem vend Juhan oma abikaasa May ja lastega ning veel kaks Abrami nooremat venda ja kaks õde. 1795. aastaks oli peresse sündinud veel kaks poega ja üks tütar. Pere maal olevas saunas elas saunik Kosta Jürri Toma Hans. Pärast Hansu surma sai peremeheks tema 15-aastane poeg Juhann (u 1785–1851), kuna pere vanim poeg Hans oli võetud mõisa kutsariks. Arvatavasti oli ta 1806. aasta paiku abiellunud Mayga, kellega neil oli 1834. aasta revisjoniks neli poega ja kolm tütart. Neist kõige vanem poeg Hans oli isalt millalgi enne revisjoni peremeheameti üle võtnud. 1835. aastal anti perele perekonnanimeks Hermann. 1850. aastaks oli Hans andnud peremeheameti üle oma nooremale vennale Jacobile (1825–1867), kes oli peremees ka 1858. aastal. 1853. aastal abiellus ta Marri Petermanniga.[1058]

Peetri

Peetri peremeheks oli 1782. aastal Juhani Thomas (u 1735–1807), kes nime ja vanuse järgi võis olla Lauli Johanni poeg. 1795. aastal oli ta – ilmselt vanuse tõttu – peremeheametist vabaks saanud

[1057] EAA 3, 1, 460; 167p–169; EAA 3, 1, 469: 305p–306; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.
[1058] EAA 1864, 2, IV-4: 56p; EAA 1864, 2, V-41: 188p–189p; EAA 1864, 2, VI-53: 63–63p; EAA 1864, 2, VII-105: 156p–157; EAA 1864 2, VIII-127: 142p–143; EAA 1864, 2, VIII-128: 86p–87; EAA 1864, 2, IX-94; 183p–184; EAA 1864, 2, X-197; 203p–204; EAA, 1224, 1, 237: 52.

ning elas ühes oma abikaasa Annoga saunikuna Maddi Josepi talu saunas. Kuna tema pojad ja tütred olid talust lahkunud, sai seal peremeheks Kosta külast tulnud Petri Tomas (u 1746–1799), kellel oli kaasas abikaasa Kay ning poeg Michel ja kuus tütart. Isa surma järel sai Michel (1776–1841) talus peremeheks. Ta oli abielus Kayga, kellega neil oli viis poega ja kaks tütart. 1834. aastaks oli ta peremeheameti üle andnud oma vanemale pojale Jahnile, kes oli seda veel ka 1858. aastal. 1835. aastal anti neile perekonnanimi Petermann (Peeterman).[1059]

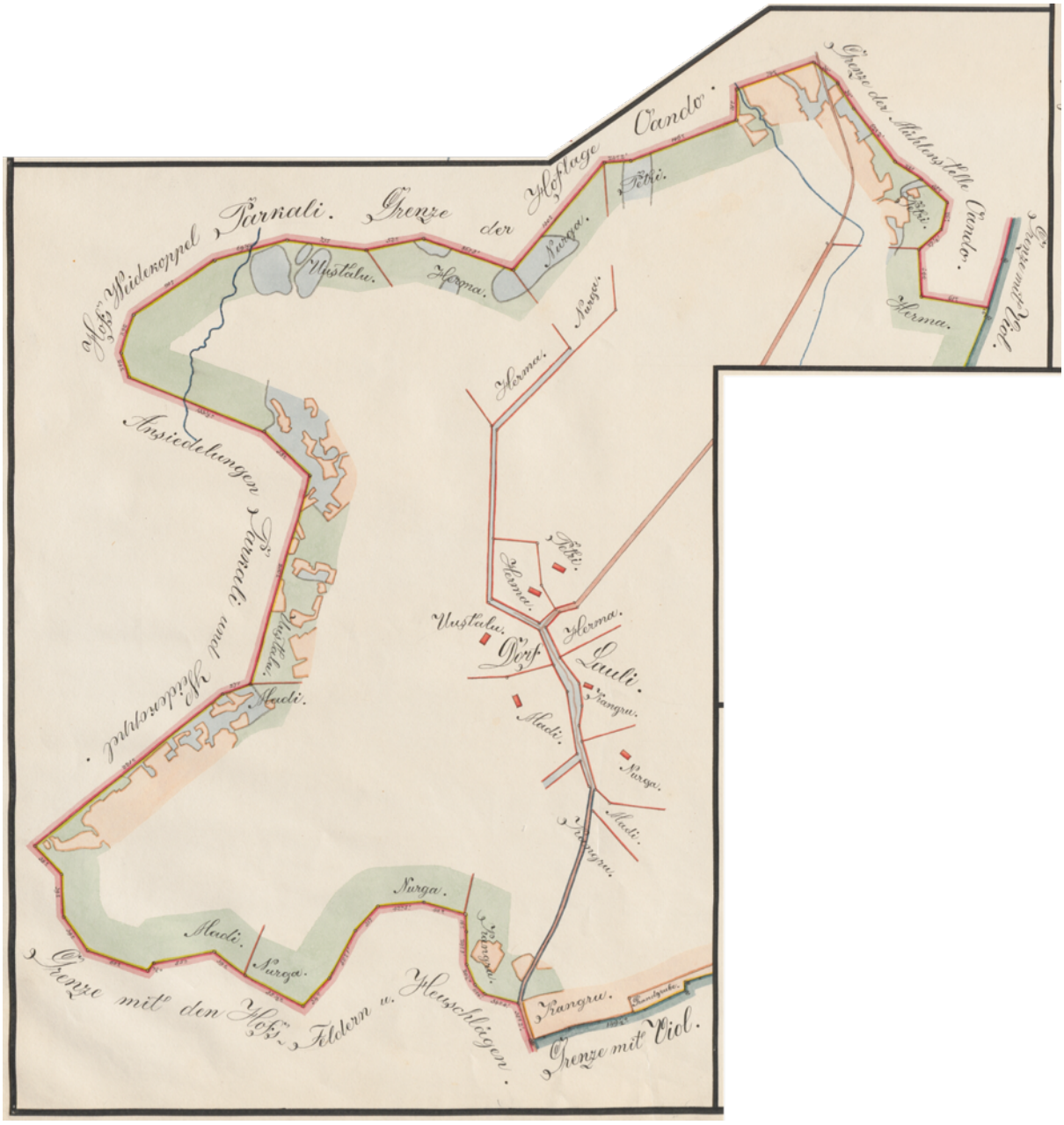

Foto 2. Väljavõte vannutatud maamõõtja W. von Eichhorni 1881. aastal koostatud kaardist, millel on kujutatud Lauli pered (EAA 854, 4, 286: 1)

[1059] EAA 1864, 2, IV-4: 56p; EAA 1864, 2, V-41: 189p–190; EAA 1864, 2, VI-53: 63p–64; EAA 1864, 2, VII-105: 156p–157; EAA 1864 2, VIII-127: 142p–143; EAA 1864, 2, VIII-128: 86p–87; EAA 1864, 2, IX-94; 183p–184; EAA 1864, 2, X-197; 203p–205.

Madi

1782. aastal oli Madi peremeheks 1761. aasta paiku sündinud Maddi Joseph, kes oli abielus Kayga. Lapsi neil veel ei olnud, kuid peres elasid Josephi õed ja vennad, kellest 15-aastane Rein oli täiesti pime ning 12-aastane May oli peaaegu pime. 1795. aastaks oli Reinust saanud kirikukerjus, kel oli kerjamiseks oma koht kirikuukse juures. Kuna tema esimene abikaasa oli pärast revisjoni surnud, võttis Joseph naiseks Kaddri. Ilmselt ei tulnud Joseph talu pidamisega toime, sest 1811. aastal on ta mõisa sepa Seppa Juhanni juures sulaseks ning Madil on peremeheks saanud endine Petri pere sulane Juhani Toma Jaan ehk Maddi Jaan (u 1771–1829). Ta oli abielus Elloga, kellega neil oli kolm poega ja tütar. Jaani surma järel sai peremeheks Teppelwelja Josephi pere sulane Johann (1802–1841). 1835. aastal anti talle ühes abikaasa Mai ja lastega perekonnanimeks Matthiesen. 1850. aastal oli peremeheks tema poeg, 17-aastane Hans, kes oli isa surres ainult kuue-seitsme aastane. H. Matthiesen oli peremeheks ka 1858. aastal. Ta oli abiellunud Mayga ning saanud temaga kaks poega.[1060]

Uustalu

1782. aastal oli uustalu peremeheks Ustallo Michel (u 1750–1814), kes oli abielus Elloga, kellega tal oli neli poega ja neli tütart. Kuna vanemad vennad olid isa surma ajaks perest lahkunud sai peremeheks Miheli kolmas poeg Uustallo Thomas (u 1778–1854). 1834. aastaks oli ta peremehekoha üle andnud oma vanemale pojale Johannile. 1835. aastal sai Thomas ühes oma abikaasa Lieso, poeg Johanni (u 1806–1855) ja tema abikaasa Mai ning teiste laste ja lapselastega perekonnanimeks Teinbass. 1858. aasta hingeloenduse järgi oli talu peremeheks 12-aastane Thomas Teinbass. Ilmselt aitas tal talu pidada isa noorem vend Michel.[1061]

Kangru

Millal Kangru asutati pole teada, kuid seal on kogu aeg, vähemalt kuni 19. sajandi lõpuni elanud mõisa kangrud. Nagu nähtub tabelist 6, oli tegemist pooltaluga. 1782. aasta hingeloendi järgi elas Kangrul ühest jalast vigane kangur Kangru Juhan (u 1730–1796) oma abikaasa Marry, poeg Gustavi ja tütardega. Gustav (u 1772–1832), kes enne 1795. aasta hingeloendust oli abiellunud Marriga, võttis pärast isa surma tema ameti üle ning temalt omakorda poeg Johannes, kes abiellus

[1060] EAA 1864, 2, IV-4: 56p–57; EAA 1864, 2, V-41: 190p–191; EAA 1864, 2, VI-53: 64; EAA 1864, 2, VII-105: 157p–158; EAA 1864 2, VIII-127: 142p–143; EAA 1864, 2, VIII-128: 86p–87; EAA 1864, 2, IX-94; 184p–185; EAA 1864, 2, X-197; 204p–205.
[1061] EAA 1864, 2, IV-4: 57; EAA 1864, 2, V-41: 191–191p; EAA 1864, 2, VI-53: 64p; EAA 1864, 2, VII-105: 157p–158; EAA 1864 2, VIII-127: 143p–144; EAA 1864, 2, VIII-128: 86p–87; EAA 1864, 2, IX-94; 184p–185; EAA 1864, 2, X-197; 205p–206.

Eltsiga ja sai temaga viis poega ja tütre, kellele 1835. aastal anti perekonnanimeks Gustavsohn (Gustavson). J. Gustavson oli kangru peremees ka 1858. aastal.[1062]

Nurga

Sarnaselt Kangruga asutati ka Nurga ilmselt millalgi ajavahemikus 1744–1782 ning seal on elanud mõisa ametimehed. 1782. aastal elas seal mõisa õllepruul Madi Jürri ühes oma abikaasa Madly, poja Juhani ning tütarde Anno ja Lenoga. Millalgi, ajavahemikus 1787–1795, aga pigem vahetult enne hingeloendust, asustati pere ümber Gideon Ernst von Focki poolt 1787. aastal omandatud Tapa mõisa ning pärast hingeloendust asus sinna elama Ustallo Michli Jürri (u 1775–1830) ühes oma abikaasa Liso, poja Abrami, nelja tütre ja õega. Isa surma järel sai peremeheks Nurga Abram, kes 1835. aastal sai ühes oma abikaasa Marri ja lastega perekonnanimeks Teinbass. Ajavahemikus 1835–1850 viidi Abram Teinbass oma perega üle Salatse külla Herma peresse, kus tema vanemast pojast Jürrist sai peremees ning Nurgale asus Kangru perest J. Gustavsoni vanem poeg Hans. Ka 1858. aastal elas mõisa kangur (*Hofs weber*) H. Gustavson Nurgal, ühes oma abikaasa Anni ja kolme pojaga. Sarnaselt Kangrule oli ka Nurga pooltalu (tabel 6).[1063]

Hinno

Hinno pere loeti algselt vabadikuperede hulka, kuid 1855. aastal oli ta samasugune pooltalu, nagu Kangru ja Nurga (tabel 6). 1782. aasta hingeloendi järgi näib tegemist olevat perega, kuhu olid koondatud ümbruskonna vigased inimesed. Peremees Hinno Jacob (u 1753–1809) nägi halvasti, tema ema Kay oli vigane ja töövõimetu, pere 19-aastane tüdruk Ello oli samuti sant, kelle olid vigased mõlemad käed. Pärast Hinno Jacobi surma sai peremeheks Tepelwelja Jürri perest pärit Michel (u 1777–1805), kes suri samuti juba viie aasta pärast ning peremeheks sai Hinno Jürri. 1834. aastal oli Jürri kohalt lahkunud ning peremeheks oli saanud Hinno Jacobi Johann, kes pidas seda oma vanaema Marri ja õde Marri abiga. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Herrmann. 1837. aastal lahkus J. Herrmann Sagadi mõisast Karulasse ning kohale sai mõisa öövaht Joseph Weidenberk ühes oma abikaasa Liesoga ning olid kohal ka 1858. aastal.[1064]

[1062] EAA 1864, 2, IV-4: 57; EAA 1864, 2, V-41: 191p–192; EAA 1864, 2, VI-53: 64p–65; EAA 1864, 2, VII-105: 158p–159; EAA 1864 2, VIII-127: 143p–144; EAA 1864, 2, VIII-128: 87p–88; EAA 1864, 2, IX-94; 185p–186; EAA 1864, 2, X-197; 205p–206.
[1063] EAA 1864, 2, IV-4: 57p; EAA 1864, 2, V-41: 192p; EAA 1864, 2, VI-53: 65; EAA 1864, 2, VII-105: 158p–159; EAA 1864 2, VIII-127: 143p–144; EAA 1864, 2, VIII-128: 87p–88; EAA 1864, 2, IX-94; 185p–186, 192p; EAA 1864, 2, X-197; 206p–207.
[1064] EAA 1864, 2, IV-4: 57p; EAA 1864, 2, V-41: 192p; EAA 1864, 2, VI-53: 65; EAA 1864, 2, VII-105: 159p–160; EAA 1864 2, VIII-127: 144p–145; EAA 1864, 2, VIII-128: 87p–88; EAA 1864, 2, IX-94; 185p–186; EAA 1864, 2, X-197; 206p–207.

Lauli vabadikud

Lisaks eelnevatele oli ajavahemikus 1782–1858 Laulil veel mitmeid vabadikuperesid mis eksisteerisid lühiajaliselt. 1782. aastal Laulil näiteks Kärneri Juhan ühes oma abikaasa Anno, kahe poja ja kolme tütrega. 1795. aastal peret Laulil enam polnud, sest Juhan oli ühes kogu oma perega müüdud Imastusse (Mennikorb, Kadrina khk) krahv Gustav Diedrich von Rehbinderile.[1065] 1782. aastal elas Laulil ka Pulli Jürri vabadikupere ning nende juures ka mõisa kutsar Hansühes oma abikaasa Kayga. 1795. aastaks oli Pulli Jürri mõisast ära jooksnud, võtnud kaasa oma poja, kuid jätnud maha endast 10 aastat vanema abikaasa Kay. Koha peremeheks sai Kutsar Hans, kelle pere aga 1798. aastal Tapale ümber asustati. 1795. aastal oli Lauli vabadike kirjas ka mõisa karjane Jahn (u 1745–1797) ühes oma abikaasa Marriga, kelle vahetas välja samuti karjane Jahn. Enne 1816. aastat oli ta oma kohalt lahti saanud ning kohal oli karjane Josephi Hans ühes oma abikaasa Liso ja poeg Josephiga. 1834. aasta hingeloendis peret enam ei ole.

Enne 1795. aasta hingeloendust asustati Laulile vabadikuna ühes oma perega ka mõisa kangur Tomas, kes enne seda oli olnud Salatsel sulane. 1811. aasta hingeloenduse ajaks oli pere taas Salatsele asustatud.[1066]

Tabel 6. Lauli perede käsutuses olevad kõlvikud 1855. aastal[1067]

Pere	Õueala		Aed		Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa ja mets		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Herma	0,23	0,25	0,32	0,35	11,85	12,94	26,57	29,02	0,54	0,59			39,50	43,15
Petri	0,11	0,12	0,43	0,46	11,29	12,34	26,37	28,81	0,64	0,70			38,84	42,43
Maddi	0,16	0,17	0,37	0,40	10,31	11,26	25,03	27,35	1,58	1,73			37,44	40,91
Ustallo	0,27	0,29	0,38	0,41	10,80	11,80	22,30	24,37	0,38	0,41			34,13	37,28
Kangro	0,08	0,08	0,32	0,35	2,47	2,70	13,12	14,33	0,45	0,49			16,43	17,95
Nurga	0,15	0,16	0,32	0,35	2,89	3,15	15,35	16,77	0,43	0,47			19,14	20,91
Hinno	0,06	0,07	0,21	0,23	3,42	3,73	14,68	16,04	1,65	1,80			20,02	21,88
Härjakoppel									7,76	8,47	17,88	19,53	25,63	28,00
Kokku	**1,05**	**1,15**	**2,34**	**2,55**	**53,02**	**57,93**	**143,43**	**156,69**	**13,43**	**14,67**	**17,88**	**19,53**	**231,14**	**252,52**

Tabel 7. Lauli perede käsutuses olevad hooned 1855. aastal[1068]

Pere	Elumaja	Ait	Tall	Saun	Köök	Küün
Herma	1	2	1	1	1	12
Petri	1	2	1	1	1	6
Maddi	1	2	1	1	1	5
Ustallo	1	1	1	1	1	5
Kangro	1	2	2	1	1	2

[1065] ERA 1864, 2, IV-4: 57; ERA 1864, 2, V-41: 191p.
[1066] EAA 1864, 2, IV-4: 57p; EAA 1864, 2, V-41: 192p–193p; EAA 1864, 2, VI-53: 65p; EAA 1864, 2, VII-105: 159p–160.
[1067] AM 41, 2, 11: 16p–17.
[1068] AM 41, 2, 11: 25.

Nurga	1	1	1		1	1
Hinno	1	1	1			2
Kokku	**7**	**11**	**8**	**5**	**6**	**34**

Rendilepingud ja talude päriseksostmine

Kui paljudes teistes mõisates nt Palmses mindi 1860. aastatel üle valdavalt raharendile ja teotöö vähenes peaaegu olematuks ning naturaalandamite maksmine lõpetati samuti peaaegu täielikult, siis Sagadi mõisas seda ei tehtud ning Lauli talude rentnikud maksid 1870. aastatel oma talude eest nii raha , naturaalandamite kui ka teopäevadega. Nii maksis Härma pere 50 rubla, andis 3 setverti rukist (u 630 l) ning sama palju otri ja kaeru, ühe lamba, ühe hane ja 30 muna, tegi kaks nädalat korrategu suvel ja kaks nädalat talvel, 12 päeva heinaajal, vedas ja laotas sõnniku 6400 ruutsülla suurusele põllualale (u 2,9 ha), koristas tali- ja suvivilja 4000 ruutsülla suuruselt põllualalt kumbagi (kokku 3,6 ha) ning 1600 ruutsülla suuruselt alalt kartulit (0,7 ha), tegi ja vedas metsast välja 17 raudsülda halupuid. Rahasse arvestatult tegi see kokku 154 hõberubla ja 7 kopikat. Peetri pere maksis rahasse arvestatult 142 rubla ja 39 kopikat, Madi pere 103 rubla ja 63 kopikat, Uustalu pere 129 rubla ja 71 kopikat, Kangru 58 rubla ja 10 kopikat, Nurga 65 rubla ja 1 kopika ning Hinno 72 rubla ja 75 kopikat.[1069]

Madi talu rentis 1860. aastatel endiselt Hans Matthiesen, kuid 1870. aastatel oli talu läinud Johan Weidenbergile ning 1880. aastate alguses Jahn Walterile. Härmat rentis 1870. aastatel Jacob Aunmann ja 1880. aastate alguses Jürri Teinbass, Peetrit rentis Hans Petermann, Uustalu 1870. aastatel Joseph Teppe ja 1880. aastate alguses Joseph Tomann, Kangrut Daniel Gustavson, Nurgat Hans Sandberg ja 1880. aastate alguses Joseph Teinmann ning Hinnot Maddis Lallmann.[1070]

Lauli talude päriseksostmist kirjeldas 1983. aastal 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Laulist oma mälestused kirjutanud Paul Tenimäe:

> Peale 1880. aastat olewad Sagadi mõisa omanik won Fock hakanud Lauli küla talusid müüma talupidajatele päris omanduseks (täpset aastat ei tea). Sõlmiti mõisniku ja talupidaja wahel ostumüügi leping mille alusel talupidajast sai ostukoha omanik ja täielik peremees, kas jõudis ta siis talu korraga wälja maksta wõi jäi osa mõisnikule wõlgu järelmaksu peale. Siis tuli jällegi wõlaprotsente tasuda tööga. Sellele operatsioonile oliwad aga ostutalu omanikele wastu tulnud nende palwetele Rakwere kreisi mingisugune pank wõi nagu seda siin wanasti nimetati Rakwere „Rentei“ ja teinud iga peremehe maa peale hüpoteeklaenu kui ta mõisale wõlgu jäi, saadud siis mõisa wõlg tasutud ja end mõisast täielikult lahti raputatud ise oma ostutalu täielikuks peremeheks. Pangale tasuti määratud aja jooksul wõlg ja ka protsendid rahas. Lauli küla talupojad wõi nüüd juba ostutalu omanikud olewad endid üsna lühikese aja jooksul wõlakoormatest wabastanud.[1071]

[1069] AM 41, 1, 178: 4p–5, 23p–24.
[1070] AM 41, 1, 178: 4p, 13p, 14p, 30p, 31p.
[1071] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 280–281.

Esialgsest kuuest ostutalust jagati aga kolm pooleks. Juba ostmise ajal tehti pooleks Härma talu, mille ühe poole ostis senine Härma peremees Kristjan Weidenberg, teise poole aga Johannes Teppe, kes ehitas oma Kraavi talule ka uued eluhooned. Uustalu Joosep Tooman ja Peetri talu Hans Petermann jagasid oma talud poegade vahel pooleks. Uustalust eraldati Kingu talu ja Peetri talust Oanduoja talu.[1072]

Lauli pered 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi I poolel

P. Tenimäe piiritles 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse – ilmselt kehtis see aga ka oluliselt varasemate aegade kohta – Laulit järgmiselt: *„Lauli piirnes lõuna poolt Sagadi ja Vihula mõisa vahelise tee ja Lauli mäega, põhja poolt Oandu paisjärv ühes Oandu Sagadi teega, läänepool olid Sagadi mõisa maad ning ida poolt Vihula mõisa Söaugu küla ühes Vihula mõisaga“*.[1073]

Peamised elatusalad

Ka järgnev ülevaade küla peredest toetub P. Tenimäe mälestustele. Lauli perede põhitegevustest – põlluharimine ja karjakasvatus – oli olulisem lüpsikarja kasvatus ning lehmi peeti nii palju, kui talu maad suutsid ülal pidada. Paljud pered kasvatasid müügiks veohobuseid, kuid peamine sissetulek tuli ikkagi koduvõi müügist. Esialgu valmistati hapukoorevõid, mis pakendati võipüttidesse ja viidi turule, hiljem hakati võid pakendama ka paberisse. Mõned aastad enne I maailmasõda hangiti koorelahutajad ja hakati valmistama rõõsakoorevõid. 1923. aastal aga, mil asutati Sagadi mõisa Annikvere piimaühingu koorejaam, veeti kahe-kolme talu piim korraga sinna. Piimavedu käis sel juhul küll iga päev, aga peredel päeva või kahe tagant. Lõss (läbiaetud piim) anti peredele tagasi. Kodune võitegu lõppes tänu sellele peaaegu täielikult, sest ka oma kodus vajaminev või osteti edaspidi piimaühingult.[1074]

Küla põllumaad olid küll kivised, kuid kandsid hästi vilja ega kartnud põuda ja vett. Ka heinamaad olid kivised ja künklikud, kuid hein kasvas hästi ja *„oli hea peenikene hiirenäki segane hein mis loomi hästi toitis“*. Ka karjamaadel kasvas hea ja loomadele hästi söödav rohi. Kasuks tuli seegi, et talud olid kõik ühes tükis ning kõik põllud, heina- ja karjamaad olid kodu läheda. Karjamaal käisid loomad seni kuni hein oli tehtud ja ädal suureks kasvanud, siis lasti kari ädalasse. Tulu saadi ka kartulikasvatusest. Kartulid müüdi ülesostjatele, kes need siis Soome viisid. Osa kartulist müüdi sügisel, kuid osa hoiti kuhjades ületalve ja müüdi kevadel, mil kartul oli kallim.[1075]

[1072] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 281.
[1073] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 278.
[1074] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 296–299.
[1075] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 281–282.

Härma

Härma talu pidas enne ostmist rentnikuna Kristjan Weidenberg, kuid talu ostis ta pooleks kahe peale Johannes Teppega, kes oma poolest rajas Kraavi talu. Kr. Weidenberg pidas Härma talu kuni oma surmani 1922. aastal, mil peremeheks sai tema poeg Johannes. Viimane oli aga oma tervise jätnud I maailmasõja rinnetele ning suri samuti üsna varsti, juba 1925. aastal. Kuna perepojad olid isa surres alaealised, hakkas talu pidama tema abikaasa Alla, kes kasutas selleks sulase ja tüdruku abi. 1940. aastal tasuri ning talu hakkas pidama vanem perepoeg Arvet Weidenberg (eestist Vaino), kes lahkus talust 1946. aastal ja hakkas Tallinnas tisleriks. Elukutse oli ta pärinud isalt ja vanaisalt, kes olid mõlemad Laulis tuntud voki- ja mööblimeistrid.[1076]

Foto 3. Vana naine Lauli külast (Foto: 1914–1915; RMF 995:1)

Kraavi

Kraavi talu, mille omandas J. Teppe oli samuti ilma hooneteta, mis tuli rajada. TAlusse ehitati tolle aja kohta moodne elumaja, karjalaut, ait, saun ja rehetuba ühes rehealusega. Mõned aastad

[1076] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 315–316.

pärast talu ostmist J. Tepe suri ning peremeheks sai tema poeg Magnus, kes olnud usin põllumees ja viinud talu õitsvale järjele. M. Tepe pidas talu kuni II maailmasõja lõpuni, mil andis talupidamise oma poja Arnoldi kätte. Enne sõda pidasid nad pojaga talu mõned aastad kahekesi, kuna abikaasa oli surnud ning tütar kodust lahkunud. *„Külanaised rääkisid ikka et isa on peremees ja poeg perenaine, töölised puuduwad aga majas on nii ilus ja puhas kord et annab otsida talu kus sarnast leidub. Wiimati olewat sarnane olukord wana Magnuse ära tüüdanud ja öelnud siis pojale et kui sa mitte naist weel ei wõtta siis lähen ja toon teenijatüdruku majasse.“* Kraavi olnud üks küla hästi korrastatumaid talusid. Seal oli hästi korras hoitud rohuaed ja köögiviljaaed, kus oli kaks kasvuhoonet, millest üks oli ka köetav. Seal kasvatatud tomateid ja värskeid kurke viidi Võsu turule.[1077]

Peetri

Peetri talu päriseks ostnud Hans Petermann pidas talu enne ostmist pikalt ka rentnikuna. Hiljem jagas ta talu poegade vahel, noorem poeg Kristjan sai Peetri talu. Teine poeg Johannes nimetas enda poole Oanduoja taluks. Kr. Petermann hakkas pärast isa surma peremeheks saanuna talu põldusid kividest puhastama ning pani madalamatele maadele kuhu vesi koguneda tavatses drenaaži. Ta oli esimene Lauli peremees, kes ostis heinaniidumasina. Tema plaan olnud teha Peetrist näidis talu, kuid selle tõmbas kriipsu peale tema surm 1926. aastal. Abikaasa Ida, kes jäi maha ühes kolme alaealise pojaga, pidas talu sulase abil, kuni tema keskmine poeg Arvo Petermann (eestist Pajusaar) 1934. aastal peremeheameti enda peale võttis. Ta jätkas isa ettevõtmisi, kuid Nõukogude okupatsioon ja II maailmasõda tõmbasid temagi plaanidele kriipsu peale.[1078]

Oanduoja

Oanduoja oli samuti ilma hooneteta, kuid see eest oli sellel talupoolel metsa, millest sai hoonete ehitamiseks palke lõigata ning jäi veel järgigi. J. Petermann (eestist Parwel) abiellus Julie Teinfeldiga Sagadi külast, kellega neil oli kaks poega, Johannes ja Ain ning tütar Hilda. Poegadest talupidajaid ei saanud, Johannes õppis tisleriks ning põgenes 1944. aastal Rootsi, Ain õppis aurulaevamehhaanikuks, kuid jäi sõja algul Eestisse ja aitas õel kohta pidada.[1079]

Madi

Madi talu ostis Sagadi küla Hansu talu peremees Juhan Walter, kes pärandas selle oma väimehele Gustav Õunmannile, kes oli ka Hansu peremees. Talu viimane omanik oli G. Õunmanni tütar Olga

[1077] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 318–319.
[1078] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 316–317.
[1079] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 319–320.

Kolk, kelle abikaas Johannes Kolk oli laevakapten. Talu oli kogu aeg välja renditud. Esimene rentnik pärast talu väljaostmist oli Tanel Walter, kes aga ostis endale hiljem Sagadi külasse Weikeri talu ja kolis sinna. Uueks rentnikuks sai endine Vihula Loisu metskonna metsavaht Kaarel Uukwolber oma perega. Paari aasta pärast sai rentnikuks tema vanem poeg Gustav Uukwolber, kes ostis oma noorema venna, laevakapten Johannes Uukwolbri abiga küla esimese göpelajamiga hobujõul liikuva rehepeksugarnituuri ja tuulamismasina. Kuna G. Uukwolberi abikaasa Juli suri ära ning vanem tütar abiellus ja lahkus kodust Tepelvälja Kiviku tallu, aga noorem tütar Aliide töötas Oandul Sagadi metskonnas raamatupidajana, ei jäänud tal muud üle kui 1926. aastal talupidamisest loobuda. Uueks rentnikuks oli kuni 1934. aastani Johannes Tiideberg ning tema lahkumise järel Jaan Herman (eestist Heinsaar), kelle surma järel rentis kohta kuni 1946. aastani tema poeg Evald.[1080]

Uustalu

Uustalu ostis selle varasem rentnik Joosep Tooman, kes jagas hiljem oma talu poegade vahel pooleks. Vanem poeg Johannes Tooman (eestist Toomla) sai Uustalu peremeheks ning oli seda kuni sunnitud kolhoosi minekuni 1949. aastal. Talu perepoeg Arnold Toomla oli ühe aasta Lauli kolhoosi „Rahva tahe“ esimees ning seejärel pärast väikeste kolhooside liitmist veel aasta Sagadi ühendkolhoosi „Punalipp“ esimees. Hiljem lahkus ta kolhoosist ja asus elama Palmse. J. Toomla ja tema abikaasa Juli elasid oma elupäevade lõpuni talu saunas, kuna kolhoos tegi nende rehealusest ja rehetoast lüpsikarja lauda.[1081]

Kingu

Kingu talu, mille sai endale J. Toomani noorem poeg Anton Tooman (eestist Toomla) oli ilma hooneteta, seepärast ehitas ta endale 1908. aastal elumaja ning kõrvalhoonetena rehetoa ühes rehealusega, karjalauda, aida ja sauna. 1909. aastal abiellus ta Julie Teppega Eskust, kellega nad said viis last ning pidasid Kingu talu kuni kolhoosi sundimiseni 1949. aastal.[1082]

Kangru ja, Nurga

Kangru talu ostis peremees Tanel Gustavson. Tema järglaseks sai ta noorem poeg Johannes Gustavson (eestist Kaarmets), kes pidas talu üle 50 aasta. Kuna ta oli vanapoiss ja pidas talu oma vanatüdrukust õe Liisa abil, siis võttis ta 1923. aastal endale kasvandikuks viieaastase vennapoja Leopoldi, kes langes 1941. aastal metsavendade kuuli läbi.[1083]

[1080] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 313–314.
[1081] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 314.
[1082] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 315.
[1083] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 312.

Nurga talu küla lõunapoolses otsas ostis Johannes Teinmann, kelle järglaseks sai tema väimees Aleksander Talumaa.[1084]

Foto 4. Nurga talu rohuaias, fotol teiste seas kujutatud Vassili S., Johannes Valter, Johannes Teinmann, Katti Uuktõverist, Liidi Teinmann, Elli Teinmann (Foto: E. Walter, 1914; RMF 1169:5)

Kiviküla

Lauli küla juurde kuulus ka Kiviküla, mis asus külast läänes, küla ja Sagadi mõisa maa piiril. Mõis lasi sinna ehitada kolme korteriga elumaja mõisamoonakatele. Mõne aja pärast tekkisid sinna ka kolm sauna. mis asusid Uusküla talu krundil. Küla sai oma nime sellest, et seal oli palju kive ning moonamaja ehitati kivivarele. 1923. aastal sai Kivikülas asunikutalu – Marjametsa – Anton Kuutmaa, kes selle riigilt 1937. aastal välja ostis.[1085]

Lõpuks tasub mainida veel ka Lauli külaseppa Tanel Eemanni (Wana Sepa Tanel, 1882–1947), kes tegi vajadusel ise ja ka parandas kõiki külas kasutatavaid põllutööriistu terve oma elu aja kuni surmani. *„Ta oli ka wäga hea hobuse rautaja, tegi ise raua lattist hobuse raua walmis ja pani alla, alati oli ta sepikoja juures hobuseid järjekorras hootamas“*.[1086] Kuni 1920. aastate alguseni valmistas ta ka atrasid, tehes ise ka kõik puuosad, rautas vankreid ja regesid, valmistas kirveid, sirpe ja nuge. Töö eest maksti sepale tavaliselt vilja või rahaga. Maad ei olnud tal rohkem, kui väike õuemaa. Lisaks pidas ta lehma, kes käis külakarjas.[1087]

[1084] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 311.
[1085] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 279, 281.
[1086] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 300.
[1087] ERM EAp 561 EA 145:2. Eva Kaidla, Priit Raudkivi 1976. Sagadi mõisa ja külarahva elust-olust, 136.

Metsanurga ajalooline õiend

Metsanurga küla on kunstlikult moodustatud endise Sagadi mõisa Sagadi küla ja Reuoja vahele jäävate vanade hajatalude – Kone, Kone-Posti, Põhjakalda, Reoja, Seljaku, Regala, Marjapõllu ja Pikapõllu – baasil. Seljaku, Kone ja Kone-Posti paiknesid Palmsest Sagadisse viiva tee ääres, teised Põhjakaldast kuni Pikapõlluni Reuoja lähistel. Palmse-Sagadi teele jääv sild üle Reuoja asus Reoja talu juures. Kone ja Kone-Posti talude juurest voolas mööda Altja oja.

Metsanurga keskajal ja Rootsi ajal

Esimese Metsanurga alal asunud taluna mainiti kirjalikes allikates esmakordselt Kone (*Konnade*) hajatalu Reuoja (*Reffoiia*) lähedal, mille Marcus von dem Berge ostis 1523. aastal Wolmar von Alenilt ühes Uusküla mõisa, küla ja Lope rannaga ning liitis Sagadi mõisaga.[1088]

Foto 1. Uusküla mõisa müügileping Wolmar von Aleni ja Marcus von der Berge vahel (AM 115, 1, 47: 1)

[1088] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 481, nr 897; AM 115, 1, 47: 1.

Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni materjalides Kone talu ei nimetatud, kuid seda (*Gesinde Konnede*) kujutati 1657. aastal Sigismundt von Stadeni koostatud Sagadi-Palmse piirikaardil.[1089]

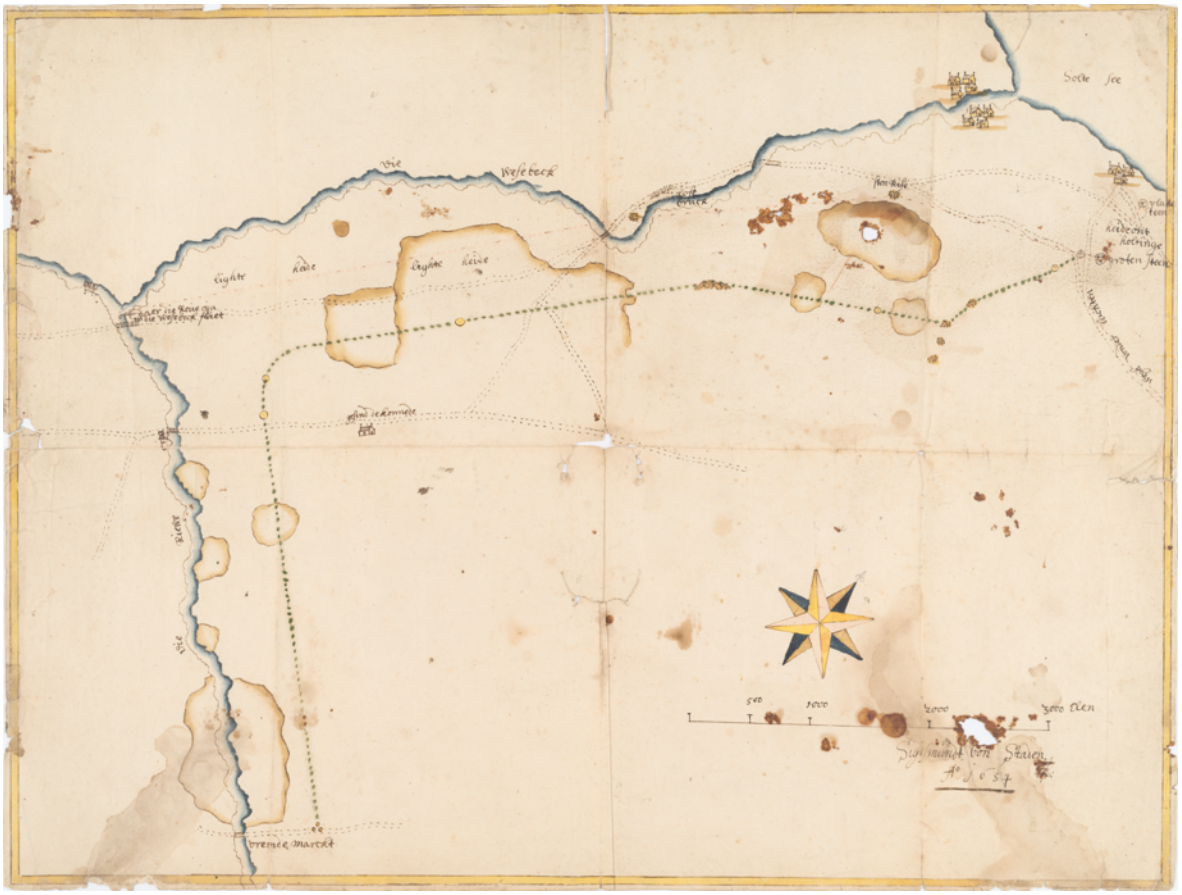

Foto 2. Kone talu (*Gesinde Konnede*) Sigismundt von Stadeni koostatud Sagadi-Palmse piirikaardil, kujutatud on ka Reuoja (*Riewe oya, Reue oya*) ja Võsu jõgi (*Wesebeck*; DSHI 190, Estland 247: 1)

Järjekordse Sagadi-Palmse piiritüli lahendamisel 1671. aastal andis tunnistusi Kone (*Konnada*) talust pärit 34-aastane Konne Hanß, kes viimased 10 aastat oma elust oli siiski elanud Sagadi külas.[1090]

Metsanurga pered 18. sajandil

Sagadi mõisa peresid Põhjasõja algusaasta sündmused esialgu otseselt ei puudutanud, kuid Alutaguselt pärit talupojad põgenenud Vihula, Karula, Sagadi mõisate metsadesse, end seal ära peites.[1091] Tagasi pöördusid nad alles pärast rootslastele võidukat Narva lahingut. Kuivõrd puudutasid piirkonda venelaste rüüsteretke 1703. ja 1708. aastal pole teada, nagu seegi, kuidas mõjutas piirkonda 1709–1710. aasta näljahäda ja 1710–1711. aasta katkuepideemia.

[1089] DSHI 190, Estland 247: 1.
[1090] AM 41, 1, 55: 18.
[1091] Winkler, R. König Karls XII. Zug nach Narva im Jahre 1700. – Deutsche Monatschrift für Rußland, der Baltischen Monatschrift. Riga 1914, S. 684.

Sagadi mõisa kohta pole alles 1711. aastal koostatud katkunimekirju, seega pole midagi teada Põhjasõja aegsetest Metsanurga peredest. Samuti pole säilinud 1716. aasta inkvisitsiooni andmeid ning 1712. aasta inkvisitsiooni andmed pole kuigi ülevaatlikud. Tabelist 1 selgus ainult surnute ja ellujäänute suhtarv ning ellu jäänud inimeste sooline ja vanuseline koosseis.

Tabel 1. Sagadi mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokolli alusel[1092]

Adramaade arv	Elavad inimesed								Katku surnud	Hobused ja veised		
	Peremehed	Perenaised	Pojad	Tütred	Sulased	Tüdrukud	Sulasrahva lapsed	Kokku		Hobused	Härjad	Lehmad
12$^{1}/_{12}$	47	44	18	5	22	15	29	**180**	**229**	46	87	73

Esimesed andmed Metsanurga alal paiknenud hajataludest pärinevadki alles Haljala kihelkonna kirikuraamatuist, mille varasemad sissekanded on pärit 1728. aastast ning adramaarevisjonide vakuraamatuist, millest varasem on pärit 1726. aastast.

Kone

1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli hajaperede nimekirjas veerandadrik Kone (*Köna, Könne, Konna, Konne*) Tönno (1686–1736), kes oli abielus Kaiga. Peres oli üks vana naine, kolm alaealist poega ja tütar. Nende lastest on teada kasutütar Marri, kes 1730. aastal läks mehele Lauri Tönnisele Lihulõppelt (*Leolep*). Kolm aastat hiljem abiellus nende tütar Kai sama küla mehe Madti Jaani Mardiga. 1731. aasta lõpus sündis Tönnole ja Kaile poeg Samel ja septembris 1733 poeg Mihkel, kuid Kai suri pärast sünnitust oktoobris ning juba 1734. aastal abiellus Konne Tönno oma teise abikaasa Madti Marti lese Marriga. Peres elas ka Tönno ema Leno (u 1652–1735), kes suri 83-aastaselt. Tönno ise suri 1736. aasta alguses 50-aastaselt.[1093]

1734. aastal ilmus meetrikaraamatuisse ristivanemana Kone Tönno Thomas (u 1712–† enne 1790), kes 1739. ja 1744. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus järgi oli pooladrik Sagadi küla perede hulgas. Thomas oli abielus Kaiga (u 1710–† enne 1790), kellega neil 1740. aastal sündis tütar Ann ja 1747. aastal tütar Mai. 1739. ja 1744. aasta adramaarevisjonide andmeil (tabel 2) oli peres neli poega ning 1744. aastal lisaks veel ka kaks tütart. 1740. aastatel esinesid meetrikaraamatuis ka Kone Sammel oma abikaasa Maiga, Abraham oma abikaasa Marriga ja Ado oma abikaasa Marriga. Ilmselt oli tegemist Thomase vendadega.[1094]

[1092] EAA 3, 1, 448: 38p–39.
[1093] EAA, 3, 1, 460: 168p–169; EAA 1224, 3, 3: 45, 51, 53, 54, 76p, 136, 137p, 138p.
[1094] EAA 1224, 3, 1: 75, 78p, 80p, 83; EAA 1224, 3, 2: 408; EAA 1224, 3, 3: 90, 129–129p.

1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Kone Tönno pooladrik, kel pool tema käsutuses olevast maast oli üles haritud, pool seisis tühjana. Vaatamata sellele maksis ta mõisale makse nagu pooladrik, tehes aastaringselt mõisale tegu kolm rakmepäeva nädalas ja ühe jalapäeva suvisel vaimudeajal (*Waimenzeit*) Jüripäevast Mihklipäevani, maksis neli kopikat rahas ja andis kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri ja tündri kaeru, ühe lamba, kaks kana, kümme muna ühe naela lõnga ning ühe koorma heinu.[1095] Pooladrikuna olid Kone Thomase kohustused 1739. aastal veidi kasvanud. Ta pidi tegema vaimudeajal ühe asemel kolm jalapäeva ja maksma 10 kopikat rahas ning andma koorma küttepuid ja kahe aasta peale ühe viljakoti. 1744. aastal olid kõik kohustused samad, anda tuli vaid üks viljakott aastas.[1096] 1757. aastaks oli pere teokohustus kasvanud – vaimudeajal pidi tegema kuus jalapäeva nädalas. Samas oli kadunud rahamaks ning vähenenud viljaandam, rukist ja otri pidi andma kumbagi 1⅔ tündrit, kaeru varasemast rohkem, kaks tündrit. Endise kahe kana asemel pidi andma kolm ning ühe koorma küttepuude asemel kaks.[1097]

Reggala pered

1726. aasta adramaarevisjonis esines üle 60-aastaste hulka üles võetud Reggala (*Regale*) Siem, kel oli temast noorem abikaasa ning üks alaealine poeg ja kaks tütart. Kahepeale samuti elatanud Hobas Jürriga pidasid nad ¼ adramaa suurust talu.[1098]

1726. ja 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus esines veerandadrik Reggala (*Regal*) Thomas, kes 1739. ja 1744. aastal oli pooladrik. Ta kuulus algselt leitnant Hellerile, kuid vahetati Sagadisse Kosta Jürri vastu.[1099] Meetrikaraamatusse ilmus Reggala Thomas 1739. aastal. 1740. aastal sündis Thoma ja tema abikaasa Marri perekonda tütar May ning samal aastal läks tema tütar Marri mehele Puppase Mikko Jaanile Salatselt. Lisaks tütardele oli Reggala (*Rägala*) Toomal vähemalt kolm poega, Reggala Thoma Ado, kes 1744. aastal võttis naiseks Kõrwe Jürri Mikko tütre Anni ja Reggala Thoma Maddi (u 1714–1758), kes ilmus meetrikaraamatutesse 1740. aastatel ning oli hiljemalt 1750. aastast abielus Madliga. Teistest vanem oli Reggala (*Raggala*) Mick (Micko, Mieck), kelle abikaasa Kai 1741. aastal sünnitas Liso ja 1744. aastal poeg Jaani.[1100] Reggala Thomase pere kohustused mõisa ees olid samasugused, nagu eespool kirjeldatud Kone pere kohustused.[1101] Regala Thomase pere kadus allikatest pärast 1744. aasta adramaarevisjoni.

[1095] EAA, 3, 1, 469: 305p–306.
[1096] EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.
[1097] AM 41, 1, 138: 5p–6.
[1098] EAA, 3, 1, 460: 169p–170.
[1099] EAA 3, 1, 460: 167p; EAA 3, 1, 469: 304p; EAA 3, 1, 475: 319p, 324p; EAA 3, 1, 481: 592p.
[1100] EAA 1224, 3, 1: 62, 75, 80–80p, 83, 193p; EAA 1224, 3, 2: 427; EAA 1224, 3, 3: 109p, 114p, 117, 129, 188p.
[1101] EAA, 3, 1, 469: 304p–305; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.

Võib-olla oli järgnevalt nimetatav vabadik Reggala Mick samane eespool nimetatud Reggala Mickuga, kuid selgusetuks jääb, kuidas pooladrikuperest korraga vabadikupere sai.

1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus esinesid vabadikud Reggala Tönno (*Regal Tenno*) ja Reggala (*Regal*) Thomas.[1102] 1739. aasta vakuraamatus neid ei nimetata, kuid 1744. aastal on vabadike seas üles võetud kuuendikadrikud Reggala Tönno ja Reggala Abraham. Meetrikaraamatute järgi oli Reggala (*Räggala*) Tönno 1745. aastal abielus Kaiga, kellega neile sündis tütar Mai.[1103] Kuna 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu Reggala Tönno ja tema abikaasa olid üle 60-aastased vanainimesed, siis olid 1744. aasta Reggala Tönno ja Kai asustatud peresse pärast esialgse paari surma.

Sagadi mõisa talupoegade maksude raamatus (1753–1782) esines 1753. aastal hajatalude nimekirjas kolm Reggala peret: Reggala Mick, Reggala Tönno ja Reggala Abram. Viimane ilmus meetrikaraamatusse esmakordselt 1745. aastal. Kolm Reggala peret esinesid mõisa maksunimekirjades kuni 1760. aastani. Alates 1761. aastast ei esinenud neis enam Reggala Tönno peret, mis ilmselt suri välja. 1777. aastal kadus nimekirjast Reggala Mick ning tema asemele ilmus Reggala Jürry. 1780. aastast ilmus Reggala Abrahami asemele Reggala Mart.[1104]

Kõik viimati kirjeldatud Reggala pered olid vabadikupered, kelle kohta 1732. aasta vakuraamat teatas, et nad on vabadikud, kes elavad oma elumajades metsas, kus neil on kasutada ka natuke põllu- ja heinamaad, kuna see aga neid ei toida, töötavad nad teiste juures palga eest ning teevad mõisale aasta ringi tegu kaks rakmepäeva nädalas. Reggala Tönno oli teotööst vabastatud, kuna ta polnud suuteline seda tegema. 1744. aastal tegid Reggala Tenno ja Reggala Abraham aasta läbi ühe rakmepäeva nädalas ning vaimude ajal ühe jalapäeva nädalas.[1105] 1757. aastal tegid Reggala Mick ja Reggala Abraham (*Abram*) rakmetegu aastaringselt pool päeva nädalas ning jalategu vaimude ajal samuti pool päeva nädalas. Regala Tönno pidi tegema aasta läbi ühe rakmepäeva nädalas ning vaimude ajal ühe jalapäeva nädalas. Muude kohustuste täitmist neilt ei nõutud.[1106]

Reooja

Reoja kõrtsi mainiti 18. sajandil kirjalikes allikates esmakordselt 1718. aastal Kadrina kihelkonna meetrikaraamatus, kuna Reoia kõrtsmik Ado (u 1666–1751) ja tema abikaasa May (u 1669–1755) lasid oma tütre Kay ristida Kadrina pastor Georg Handtwigil. Hilisemail aastail on Mai olnud

[1102] EAA 3, 1, 469: 304p; EAA 3, 1, 481: 592p.
[1103] EAA 1224, 3, 1: 78p, 83,188p.
[1104] EAA 1324, 1, 1: 2, 28, 40, 43; EAA 1224, 3, 1: 78p.
[1105] EAA 3, 1, 469: 306p–307; EAA 3, 1, 481: 594p–595.
[1106] AM 41, 1, 138: 5p–6.

mitut puhku Kadrina pastori ristitud laste ristivanemaks. Reoja Adot nimetati Haljala meetrikaraamatuis ristivanemana viimati 1746. aastal.[1107]

Ilmselt oli Reoja Ado samane 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus nimetatud veerandadrik Rebo Adoga ning 1732., 1739. ja 1744. aasta adramaarevisjoni vakuraamatuis esinev Körtsi (*Cortze*) Adoga. Ilmselt Ado 1744. aastal kõrtsmik siiski enam ei olnud, sest oli juba 1739. aastal koos abikaasa Mayga kirjas üle 60-aastaste vanainimeste nimekirjas. Samuti nimetati juba 1740. aastal Haljala kihelkonna kirikuraamatus kõrtsmik Reoja (*Rebbaoia, Reo oia*) Tönnot (*Reokörtso Tönno*). Viimane oli Reoja Ado kasvandik ning abiellunud 1738. aastal Kruskoppi Matso tütre Ewaga Liiguselt. Tönnot, Ewat ja nende kasvandikku Adot mainiti Haljala kihelkonna meetrikaraamatutes 1740. ja 1750. aastatel.[1108]

Sagadi mõisa talupoegade maksude raamatus esines Körtsi Tönno (*Kortzi Tenno*) veel 1758. aastal, kuid 1759. aastal oli kõrtsmikuks juba Körtzi Michel, kes oli oli Reoja Tönno kasvandik. Ta abiellus 1757. aastal Pulli Tenni (*Polli Tönisse*) tütar Lenoga Laulist. 1760. aastal sündis neil poeg Jaan, kes aga suri juba 1762. aastal.[1109]

1732. aastal pidi Körtsi Ado erinevalt teistest vabadikest tegema mõisale aasta läbi tegu kolm rakmepäeva nädalas ja andma kaks tündrit rukkeid. 1739. aastal pidi pere maksma makse võrdselt teiste veerandadrikutega ning tegema aasta ringi poolteist rakmepäeva nädalas ja vaimude ajal samuti poolteist jalapäeva nädalas, maksma viis kopikat rahas ja andma ühe tündri rukist, ühe tündri otri, pool tündrit kaeru, pool lammast, ühe kana, viis muna, pool koormat heinu ja pool koormat küttepuid ning ühe viljakoti nelja aasta kohta. 1744. aastal olid maksud mõnevõrra tõusnud ning maksta tuli poolteist tündrit rukist ja poolteist tündrit otri ning anda ühe viljakoti kahe aasta kohta.[1110] 1757. aastal tegi Körtsi Tönno mõisale aasta ringi poolteist rakmepäeva nädalas ja vaimude ajal kolm jalapäeva nädalas, rahamaksu ta enam tasuma ei pidanud ning tema viljaandam oli vähenenud ning ta andis ⅝ tündrit rukist ⅝ tündrit otri ja ühe tündri kaeru. Ühe kana asemel pidi ta andma poolteist, viie muna asemel viisteist ja poole koorma küttepuude asemel terve koorma.[1111]

[1107] EAA 1224, 3, 2: 408; EAA 1224, 3, 3: 89p, 169p; 199p; EAA 1227, 3, 1: 159p,169, 229.
[1108] EAA 3, 1, 460; 169p–170; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p, 306p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p; EAA 1224, 3, 1: 60, 78p–79, 81; EAA 1224, 3, 3: 113, 114p.
[1109] EAA 1224, 3, 2: 49, 259, 447.
[1110] EAA 3, 1, 469: 306p–307; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.
[1111] AM 41, 1, 138: 5p–6.

Tabel 2. Metsanurga küla perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1757[1112]

Kone Tönno Konne Thomas	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		3	1		1	**7**
1732	1	1	1	1	4				**8**
1739	1	2	1	1	4				**9**
1744	1	1	1	1	4	2			**10**
1757	1	3	1		3	4			**12**
Reggala Siem Reggala Thomas Reggala Mick	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726			1		1	2	1		**5**
1732	1		1		4	1			**7**
1739		3		1			1	1	**6**
1744		3	1	1		1	1	1	**8**
1757	1		1		1	1			
Reoja (*Rebo*, *Körtsi*, *Cortze*) Ado	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1				**3**
1732	1	1							**2**
1739		1		1			1	1	**4**
1744		1		1	1		1	1	**5**
1757		1		2	1		1	1	**6**
Regal (Regala) Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1732							1	1	**2**
1744	1		1		1				**3**
1757	1		1		1	1			**4**

[1112] EAA 3, 1, 460; 168p–170; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p, 306p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p, 594p; AM 41, 1, 138: 5p–6.

Reggala Thomas Reggala Abraham	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1732	1				1	2		1	**5**
1744	1							1	**2**
1757	1		1		1	1		1	**5**

Tabel 3. Elanikke Metsanurgas adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1744[1113]

Aasta	Tööealisi (16-60 aastat)		Alaealisi (0-16 aastat)		Vanu (üle 60 aasta)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	2	3	5	3	1	1	**8**	**7**	**15**
1732	6	3	9	3	1	2	**16**	**8**	**24**
1739	7	4	4	0	2	2	**13**	**6**	**19**
1744	8	6	6	3	2	3	**16**	**12**	**28**
1757	8	6	7	7	1	2	**16**	**15**	**31**

Tabel 4. Loomi Metsanurga perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1744[1114]

Kone Tönno Konne Thomas	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	2	1	3	4	3
1739			3	3	2
1744	1		3	3	3
1757	2		4	3	2
Reggala Siem Reggala Thomas Reggala Mick	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		1	2	1
1739	1	1	4	3	3
1744	2		4	3	1
1757			2	2	
Reoja (*Rebo*, *Körtsi*, *Cortze*) Ado	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	2	2	2
1739	1		3	2	3
1744	1		3	3	2
1757	2		3	3	4
Reggala Tönno	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		1	1	1
1744					
1757			2	2	1

[1113] EAA 3, 1, 460; 168p–170; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p, 306p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p, 594p; AM 41, 1, 138: 5p–6.
[1114] EAA 3, 1, 460; 168p–170; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p, 306p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p, 594p; AM 41, 1, 138: 5p–6.

Reggala Thomas Reggala Abraham	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732			2	2	
1744			1	1	1
1757			1	1	1
Metsanurga	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	**5**	**2**	**9**	**11**	**7**
1739	**2**	**1**	**10**	**8**	**8**
1744	**4**		**11**	**10**	**7**
1757	**4**		**12**	**11**	**8**

Metsanurga pered 18. sajandi lõpul, 19. sajandi I poolel

18. sajandi lõpus lisandusid eespool kirjeldatud Kone, mõlemale Reggala ja Reoja perele veel ka Kone-Posti, Põhjakalda, Pikapõllu ja Seljaku pered.

Kone

1782. aasta hingeloenduse ajal oli talus peremeheks endiselt Kone Tomas. Peres elasid ka tema ning Kay pojad Tenno ja Joseph, tütar Kay, Tomase ja Kay minia Ann oma poegade Tomase ja Jacobi ning tütar Marriga. 1795. aasta hingeloendi järgi oli Tomase vanem poeg Tenno surnud ning Joseph vigane, mistõttu pere uueks peremeheks oli saanud Sagadi küla peremehe Weike Jürri Maddi vend Kone Samel (u 1744–1804). Ta oli abielus Anniga, kellega neil olid pojad Jürri ja Kusto ning tütar Madli. Peres elas ka Sameli vend Jahn ühes oma perega. Sameli surma järel sai peremeheks Jürry (u 1777–01.12.1832), kes oli abielus Kayga, kellega neil oli viis poega. Uueks pererahvaks toodi Konele Reoja (*Rewooija*) Joseph (u 1783–1835) ühes oma abikaasa Anniga. 1834. aastaks oli ta aga peremeheameti üle andnud oma pojale Abramile. 1835. aastal said nad perekonnanime Lemet. Abram abiellus 1849. aastal Annaga, kellega neil oli 1858. aastal kaks poega ja tütar. 1853. aasta Jüripäevast läks koht üle tema venna Thomase perele. Thomas oli abielus Mayga, kellega tal 1858. aastal oli kolm poega ja tütar.[1115]

Moritz von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Kone Sameli pere käsutuses oleva talu suurus 49,46 ha, millest 12,56 ha oli põllumaad (tabel 5). Kone põllumaa kuulus kolmandasse viljakusklassi ehk oli alla keskmise viljakusega. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas 135 saadu ehk 45 koormat. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad kümne tuustine (81,9 kg) ja iga tuust leisikane (8,19 kg) Kokku sai pere heina seega 11 056 kg.[1116]

[1115] EAA 1864, 2, IV-4: 60; EAA 1864, 2, V-41: 202–202p; EAA 1864, 2, VI-53: 70p–71; EAA 1864, 2, VII-105: 166p–167; EAA 1864, 2, VIII-127: 150p–151; EAA 1864, 2, VIII-128: 91p–92; EAA 1864, 2, IX-94: 193p–194; EAA 1864, 2, X-197: 216p–217; EAA 1324, 1, 9: 42; AM 41, 1, 151: 49p–50.

[1116] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 19p–20.

Foto 3. Väljavõte Eestimaa kubermangu maamõõtja G. G. Horchi 1849. aastal valmistatud Sagadi mõisa kaardist, kus on kujutatud Palmsest Sagadisse viiva tee ääres paiknevad Kone (51) ja Kone-Posti (52) pered (EAA 1324, 1, 589: 1)

1765. aasta andmeil pani pere maha 4½ tündrit rukkeid, 2½ tündrit otri ja 1⅓ tündrit kaeru. 1804. aasta Eestimaa talurahva seaduse arvutuskäigu kohaselt pidi kolmanda viljakusklassi põllumaa andma välja *„nelli semet, peäle seemne“* ehk viis seemet iga mahakülitud seemne kohta. Laias laastus teeks see välja keskmiselt 22½ tündrit rukist, 12½ tündrit otri ja 6⅔ tündrit kaeru. Heal aastal võis saak olla parem, halval aastal halvem. Kui arvestada mõisa talupoegade maksude raamatu järgsete kohustustega 1765. aastal ning arvata maha seemnevili ja pere sulase palk – 1782. aastal oli peres üks sulane – tünder rukist ja tünder otri, jäi perele kätte 15⅓ tündrit rukist, 7⅓ tündrit otri ja 1⅓ tündrit kaeru. Lisaks läks riigile postimoonaks natuke rohkem kui ⅓ tündrit kaeru ning pere osa mitmesuguste väiksemate kohustuste täitmiseks, nt mõisa vahimehele palga maksmiseks jne.[1117]

[1117] Eestima Tallorahwa Seädus... lk. 12; EAA 1324, 1, 1: 25, AM 41, 1, 140: 5; AM 41, 1, 144: 9p.

Reggala

1782. aasta hingeloendis oli Reggala peremeheks Reggala Micku ja Kai poeg Jürry (u 1747–1826), kes oli abielus Marryga, kellega neil oli kolm poega ja tütar. Peres elas ka Jürry ema Kai. 1811. aastaks oli Jürist saanud mõisa mesinik ning ta oli üles võetud mõisarahva hulka. Reggala peremeheks oli saanud Kone Sameli vend Jaan. Pikalt ta siiski peresse ei jäänud, sest 1813. aastal viidi ta ühes oma abikaasa Anoga üle Paduri karjamõisa karjuseks ning Padurilt toodi Reggalale tema asemel peremeheks Thomas (u 1775–1827) ühes oma abikaasa May ja poegadega. Thomase surres oli tema vanem poeg Tanel alles 12-aastane, mistõttu sai kokkuleppel mõisaga peremeheks tema ema May, kes pidas talu kuni oma surmani 1835. aastal. 1835. aastal said May ja tema poeg Tanel perekonnanimeks Länz. Ema surma järel sai ta peremeheks. 22. aprillil 1836 laenas ta mõisast uue hobuse ostmiseks 30 rubla ning maksis selle järgmise aasta Mihklipäevaks tagasi. 1837. aastal ehitas ta endale uue sauna, 1839. aastal ehitas osaliselt ümber pere elumaja ning 1840.–1841. aastal uue talli. 1848. aastal edutati Tanel Sagadi külasse Weike Jurri peresse peremeheks ning tema asemel sai peremeheks mõisa endine kutsar Joseph Aunmann. Viimane asustati omakorda ümber 1850. aastal ning peresse asus Pikapõllu metsavahiperest pärit mõisa müürsepp Johan Länz.[1118]

M. von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Reggala Jürry pere käsutuses oleva talu suurus 27,61 ha, millest 8,01 ha oli põllumaad (tabel 5). Reggala põllumaa kuulus kolmandasse viljakusklassi ehk oli alla keskmise viljakusega. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas ligi 77 saadu ehk 25½ koormat. Kokku sai pere heina keskmiselt 6265 kg.[1119]

[1118] EAA 1864, 2, IV-4: 60p; EAA 1864, 2, V-41: 203–203p; EAA 1864, 2, VI-53: 71–71p; EAA 1864, 2, VII-105: 166p–168, 176p–177; EAA 1864, 2, VIII-127: 150p–151; EAA 1864, 2, VIII-128: 91p–92; EAA 1864, 2, IX-94: 194p–195; EAA 1864, 2, X-197: 194p–195, 217p–218; EAA 1324, 1, 9: 48p; AM 41, 1, 151: 50p–51.

[1119] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 19p–20.

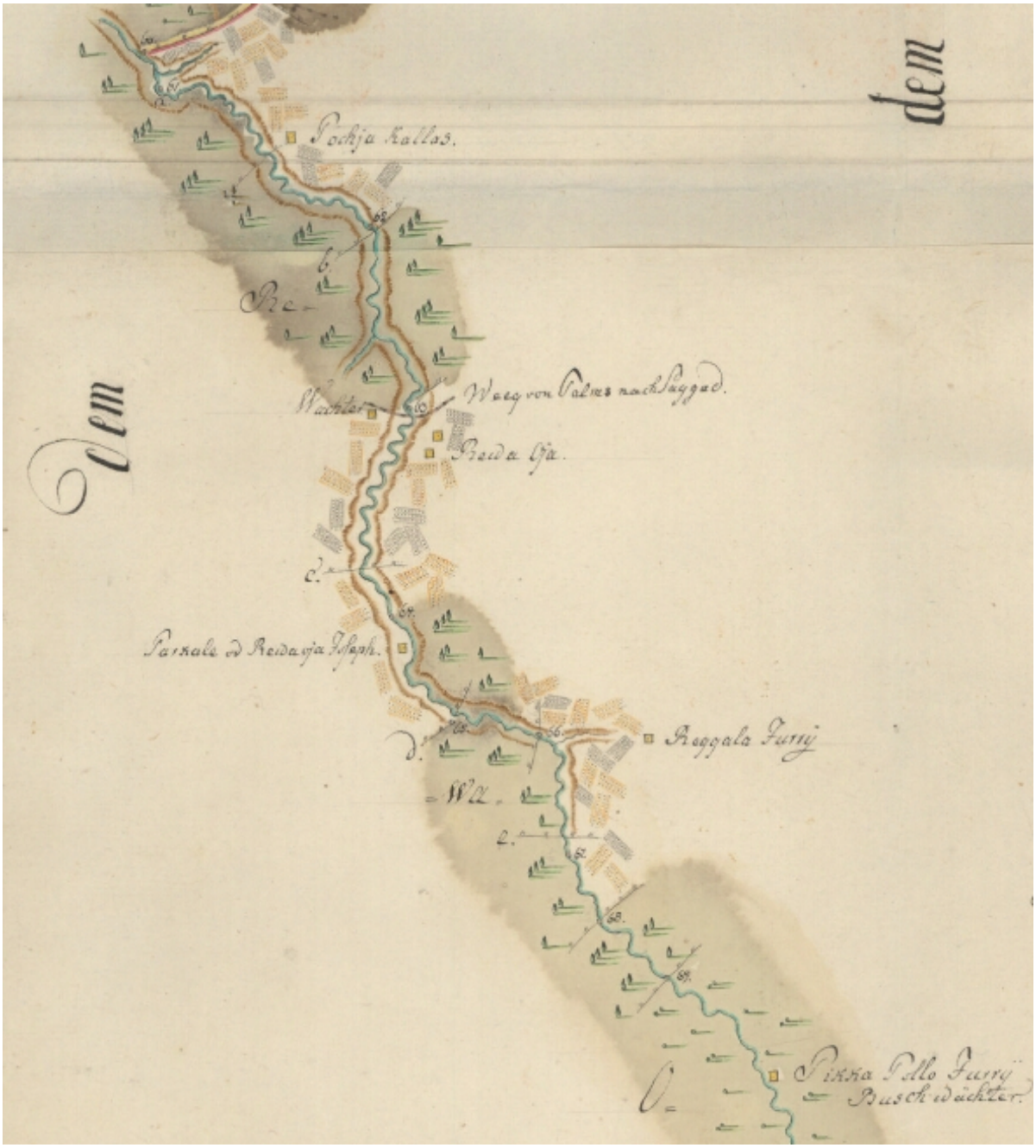

Foto 4. Väljavõte 1789. aastal maamõõtja Johann Frey valmistatud Palmse ja Sagadi mõisate piirikaardist. Sagadi poolel on kujutatud Põhjakalda (*Pochja Kallas*), Reuoja (*Rewe Oja*) ja Reggala pered ning Pikkapõllu (*Pikka Pollo*) metsavahikoht (EAA 46, 2, 173: 1)

Marjapõllu

1782. aasta hingeloendi järgi oli 36-aastane Reggala Mart abielus Marryga ja neil oli poeg Hans. 1795. aastaks oli ta Imastu mõisa (*Mennikorb*) maha müüdud ning uueks peremeheks oli Teppelvälja Josepi perest pärit Reggala Jacob, kes asus talusse koos abikaasa Leno ning poja ja tütrega. 1809. aastal edutati Jakob Sagadisse peremeheks ning pere sai mõisa kokk Tomasele (u 1775–1833), kes ise oli küll mõisarahva nimekirjas, kuid peres elas tema sulane, Pertli Maddi Joseph, kes enne oli olnud mõisa vahimees. 1834. aastal oli peremeheks Altjalt tulnud

mõisateenija Gustav Borgmann (u 1803–1853), kes pidas talu ühes oma abikaasa Annaga. 1835. aastal ehitas mõis perele uue elumaja. 1858. aastal oli peremeheks tema poeg Gustav.[1120]

M. von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Reggala Jacobi pere käsutuses oleva talu suurus 17,39 ha, millest 3,78 ha oli põllumaad (tabel 5). Reggala põllumaa kuulus kolmandasse viljakusklassi ehk oli alla keskmise viljakusega. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas umbes 57 saadu ehk 19 koormat. Kokku sai pere heina keskmiselt 4668 kg.[1121]

Reoja

1782. aasta hingeloenduse ajal oli Reoja peremeheks eespool nimetatud Reoja (*Rewaoja*) Michel (u 1728–† enne 1790), kes pidas kohta koos oma abikaasa Lenoga (u 1737–1791). Kodus elasid ka pere kolm poega – Jahn, Gusto ja Jürri ning tütar Liso. Mõisa 1785. aasta vakuraamatus oli peremeheks märgitud Rewuoja Jahn. 1795. aastaks olid Michel ja Leno surnud, poeg Gusto läinud sulaseks Kone peresse ja Jürri sulaseks Laulile Uustallo Micheli perre. Pere vanim poeg Jahn oli ühes abikaasa Anni ning lastega maha müüdud ning Reoja peremeheks oli saanud Kavastu mõisas (*Kawast*) vabadik Paduri Maddise peres sündinud Ado. Ado oli abielus Anniga, kellega neil oli kolm poega ja tütar. Adost peremehena ilmselt siiski asja ei saanud ning 1805. aastal anti ta hoopis 37-aastasena nekrutiks, tema perekond asustati ümber Tapa mõisa (*Taps*) ning 1805. aastal oli peremehena ametis Reooja Johann. Ka temal polnud peres pikka pidu, sest 1811. aasta hingeloenduse järgi oli kohale asustatud Sagadi külast pärit vabadik Tönnis (u 1751–1814) ühes oma abikaasa Marry, kasupoja Aho Mardi Josephi ja poeg Kustaviga. Pärast seda kui Tönnis 1814. aastal suri ja Kustav samal aastal nekrutiks anti, sai Reojal peremeheks Rewoja Joseph, kes oli abielus Anoga. Ilmselt sai Joseph oma tegemistega hästi hakkama, sest millalgi ajavahemikus 1826–1830. aastat edutati ta Kone peremeheks ning Reoja peremeheks sai Maddis, kellele anti 1835. aastal ühes abikaasa Maddli ja lastega perekonnanimi Reinberg. Vaatamata sellele, et ta polnud veel kuigi vana, oli ta peremeheohjad 1850. aastaks üle andnud oma pojale Jahnile, kes koos oma abikaasa Marriga oli pererahvas ka 1858. aastal.[1122] Ilmselt suleti Reoja kõrts 18. sajandi

[1120] EAA 1864, 2, IV-4: 60p; EAA 1864, 2, V-41: 203p–204; EAA 1864, 2, VI-53: 71p; EAA 1864, 2, VII-105: 167p–168; EAA 1864, 2, VIII-127: 150p–151; EAA 1864, 2, VIII-128: 92p–93; EAA 1864, 2, IX-94: 194p–195; EAA 1864, 2, X-197: 217p–218; AM 41, 1, 151: 51p–52.

[1121] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 19p–20.

[1122] EAA 1864, 2, IV-4: 61; EAA 1864, 2, V-41: 204–204p; EAA 1864, 2, VI-53: 71p–72; EAA 1864, 2, VII-105: 167p–168; EAA 1864, 2, VIII-127: 151p–152; EAA 1864, 2, VIII-128: 92p–93; EAA 1864, 2, IX-94: 194p–195; EAA 1864, 2, X-197: 218p–219; EAA 1324, 1, 9: 2p; AM 41, 1, 143: 2p; AM 41, 1, 151: 51p.

lõpus või 19. sajandi alguses, igatahes 1857. aastal seda enam Sagadi kõrtside hulgas ei nimetatud.[1123]

Paul Ernst von Focki märkmeist selgus, et aastail 1845–1846 ehitati mõisa abiga perele uus elumaja, millel oli kivist rehealune ja uus ahi ning aastail 1847–1848 uus loomalaut.[1124] M. von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Reoja (*Reooja*) Johanni pere käsutuses oleva talu suurus 32,59 ha, millest 9,5 ha oli põllumaad (tabel 5). Pool põllumaast kuulus kolmandasse ja pool neljandasse viljakusklassi ehk oli alla keskmise viljakusega või üsna halb. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas 100 saadu ehk pisut üle 33 koorma. Kokku sai pere heina keskmiselt 8190 kg.[1125]

Foto 5. Väljavõte Eestimaa kubermangu maamõõtja G. G. Horchi 1849. aastal valmistatud Sagadi mõisa kaardist, kus on kujutatud Palmsest Sagadisse viiva tee ääres Reuoja silla juures asuvad Reoja (55) ja Reoja metsavahi (56) pered (EAA 1324, 1, 589: 1)

[1123] EAA 854, 1, 383: 3.
[1124] EAA 1324, 1, 9: 49.
[1125] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 18p–19.

Reoja metsavaht

Reooja (*Rewuoya*) metsavaht Jahn esines kirjalikes allikates esmakordselt 1779. aastal, mil peres oli üks mees ja kaks naist. Need olid Jahn (u 1737–† enne 1795), tema abikaasa Kadry ja ämm Ann. 1795. aastal olid Jahn ja Ann surnud ning Kaddryst saanud Kone Sameli pere saunik. Metsavahiks oli Salatselt pärit Tenno Tomas (u 1753–1799), kes pidas kohta koos oma abikaasa Mayga, kellega neil oli poeg ja viis tütart. Poeg Tenno jooksis aasta enne isa surma mõisast ära ning uueks metsavahiks sai Jahni Hans, kes oli seda veel 1805. aastal. Samal aastal sai metsavahiks Sagadi külast pärit vabadik Juhann (*Rewooja Johann*; u 1755–1813). 1816. aastal oli metsavahiks Jahn, kes oli abielus Mayga. Hiljemalt 1826. aastaks olid nad üle viidud Reoja Maddi peresse ning metsavahiks oli saanud Madi Samele Jahn. 1834. aastaks oli ta üle viidud Reoja kõrtsmiku Maddise peresse vabadikuks ning metsavahikoha täitis 1826. aastal Tapa mõisast (*Taps*) Sagadisse ümber asunud Abrami Jacob, kes oli abielus Annoga. 1835. aastal said nad ühes oma kahe poja ja tütrega perekonnanimeks Kaldemann. Pärast Maddis Trambergi surma 1845. aastal asustati perekond ümber Põhjakaldale ning Reoja metsavahiks sai Hans Kangamann, kes asus kohale ühes oma abikaasa Anno, kahe poja ja kahe tütrega. 1858. aastal oli Reoja metsavahiks Tenis Teinmann, kes pidas kohta ühes abikaasa Lisoga.[1126]

M. von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Reoja metsavahi Jani Hansu pere käsutuses oleva talu suurus 6,35 ha, millest 1,14 ha oli põllumaad (tabel 5). Põhjakalda põllumaa kuulus neljandasse viljakusklassi ehk oli üsna halb. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas 23 saadu ehk 7⅔ koormat. Kokku sai pere heina keskmiselt ligi 1884 kg.[1127]

Kone Posti

Posti pere mainiti esmakordselt Sagadi mõisa talupoegade maksude raamatus 1781. aastal. Nagu 1782. aasta hingeloendis oli ka seal peremeheks märgitud Posti Jürri (u 1746–1814), kes oli abielus Mayga. Neil oli kolm poega ja kaks tütart, kellest vanem poeg Tomas oli 1795. aastal kirjas mõisarahva hulgas kokana. Isa surma järel pidas kohta Jürri noorim poeg Josep (u 1783–1853) ühes oma abikaasa Mayga. 1830. aastal ehitati perele mõisa poolt uus elumaja. 1835. aastal said Josep ja May ühes oma viie poja ja tütrega perekonnanimeks Weinmann. 1858. aastal oli

[1126] EAA 1864, 2, IV-4: 61; EAA 1864, 2, V-41: 204p–205; EAA 1864, 2, VI-53: 72; EAA 1864, 2, VII-105: 168p–169; EAA 1864, 2, VIII-127: 151p–152; EAA 1864, 2, VIII-128: 92p–93; EAA 1864, 2, IX-94: 195p–196; EAA 1864, 2, X-197: 218p–219; AM 41, 1, 142: 2; AM 41, 1, 143: 3p; AM 41, 1, 151: 52p–53.

[1127] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 18p–19.

Kone-Posti peremeheks Josepi kõige noorem poeg Jacob. Kone-Posti peremehe lisaülesandeks oli mõisa posti vedu.[1128]

M. von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Posti Jürri pere käsutuses oleva talu suurus 15,59 ha, millest 4,46 ha oli põllumaad (tabel 5). Kone-Posti põllumaa kuulus kolmandasse viljakusklassi ehk oli alla keskmise viljakusega. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas 45 saadu ehk 15 koormat. Kokku sai pere heina keskmiselt 3686 kg.[1129]

Kool Kone Postil

Aastail 1840–1845 tegutses Kone Posti talus Sagadi külakool, kus õpetajaks oli Josep Weinmanni poeg Juhan (06.08.1816–12.08.1883). Kooli asutas Sagadi mõisnik Paul Eduard von Fock, kes selleks, et saada õpetajat oma mõisast, koolitas J. Weinmanni kolm aastat (1837–1840) Järvamaal Peetri kihelkonnas Ataste seminaris, kus õpilastele õpetati põllumajandust, lugemist ja kirjutamist, matemaatikat ning laulmist.

Kool avati 1840. aasta sügisel ning tegutses tavaliselt Mihklipäevast Jüripäevani. Esimesel kolmel aastal oli tegemist järeleaitamiskooliga, kus anti lisaõpetust neile lastele, kes kodus või leeris lugemist selgeks ei saanud. Õppetöö toimus neljal päeval nädalas Kone Posti elumaja tagakambris. Tavaliselt käis koolis 12–14 last. Kuna need aga korraga tuppa ei mahtunud, käisid esmaspäeval ja teisipäeval koolis pool ning kolmapäeval ja neljapäeval teine pool lastest.

1843. aasta sügisest muudeti kool tavaliseks külakooliks, kus õpetati eesti keeles lugemist, kirjutamist, arvutamist, kirikulaulu ja usuõpetust. 1845. aastal viidi kool üle Eskule.[1130]

Põhjakallas

Põhjakalda pere ilmus kirjalikes allikates esmakordselt 1765. aastal, mil Sagadi mõisa vakuraamatus esines Põhjakalda (*Poihjakalla, Pochiakalda*) Hans, kelle peres oli üks üle 60-aastane mees, ilmselt Hans ise, üks noorem naine ja kaks alla 16-aastast last, poiss ja tüdruk. Kuna ta oli väga vähese maaga vabadik, polnud tal muid kohustusi, kui teha mõisale aasta ringi üks rakmepäev nädalas. Rakendi sai ta selleks aga ilmselt mõisast, sest härgi perel polnud, vaid ainult kaks vasikat.[1131] Hans oli Põhjakalda peremees veel ka 1785. aastal, kuid asustati millalgi pärast

[1128] EAA 1864, 2, IV-4: 60–61p; EAA 1864, 2, V-41: 202p–203; EAA 1864, 2, VI-53: 71; EAA 1864, 2, VII-105: 166p–167; EAA 1864, 2, VIII-127: 150p–151; EAA 1864, 2, VIII-128: 91p–92; EAA 1864, 2, IX-94: 193p–194; EAA 1864, 2, X-197: 217p–218; AM 41, 1, 143; 3; AM 41, 1, 151: 50p–51; EAA 1342, 1, 1: 44; EAA 1324, 1, 9: 64.

[1129] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 19p–20.

[1130] EAA 1224, 1, 237: 102 - 103; EAA 1224, 1, 238: 359; RM 6173 Ar|k 1310 2, lk 1–1p; EKLA, 199, 57, 213/7 (III.7) < Haljala khk. – Helmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1535 (31.05.2020)

[1131] AM 41, 1, 139: 3.

seda ümber. Kuna tema ainus poeg Jahn oli enne 1795. aastat mujale müüdud, sai uueks peremeheks Salatse küla peremehe Jahni Josepi vend Juhan (u 1745–1798), kes asus peresse oma abikaasa Kay ja kolme tütrega. Pärast Juhani varajast surma sai Põhjakalda peremeheks Tönno, kes oli samuti pärit Salatselt. 1816. aastaks oli Tönno asustatud ümber Eskule ning Põhjakaldal oli peremeheks saanud senine mõisa tisler Mardi Josep. Ta oli abielus Mayga, kellega neil oli kaks poega ja kaks tütart. 1822. aastal asustati nad ümber Kaugemetsale, kus Joseph sai peremeheks. 1822. aasta Jüripäevast said uueks pererahvaks Maddis (u 1974–1845) ühes oma abikaasa Lenoga. 1835. aastal said nad ühes oma kolme poja ja kahe tütrega perekonnanimeks Tramberg. 1829. aastal sai pere endale uue elumaja ning 1831. aastast oli Maddis mõisa metsavaht. 1842. aasta Jüripäevast sai Põhjakalda uueks peremeheks endine Reoja metsavaht Jacob Kaldamann. Alates 1846. aastast tegutses ta mõisas müürsepana, millele viitas ka 1858. aasta hingeloend. Jacobil ja tema abikaasal Annol oli neli poega ja kaks tütart.[1132]

M. von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Põhjakalda Tönno pere käsutuses oleva talu suurus 21,49 ha, millest 4,87 ha oli põllumaad (tabel 5). Põhjakalda põllumaa kuulus neljandasse viljakusklassi ehk oli üsna halb. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas 52 saadu ehk 17⅓ koormat. Kokku sai pere heina keskmiselt 4259 kg.[1133]

[1132] EAA 1864, 2, IV-4: 61; EAA 1864, 2, V-41: 205p–206; EAA 1864, 2, VI-53: 72; EAA 1864, 2, VII-105: 141p, 168p; EAA 1864, 2, VIII-127: 151p–152; EAA 1864, 2, VIII-128: 92p–93; EAA 1864, 2, IX-94: 195p–196; EAA 1864, 2, X-197: 219p–220; EAA 1324, 1, 9: 65; AM 41, 1, 151: 53p–54.

[1133] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 18p–19.

Foto 6. Väljavõte Carl Magnus von der Pahleni 1795. aastal koostatud ja koloreeritud Palmse ja Sagadi mõisate piirikaardist, kus olid kujutatud Sagadi mõisa Põhjakalda (*Pochakallas*) talu ja Reoja (*Rewaoia*) kõrtsikoht (EAA 1690, 1, 64: 1)

Pikkapõllu metsavaht

Pikkapõllu (*Pittkapöllo*) metsavahikoht ilmus esmakordselt allikatesse 1795. aasta hingeloendis, mil sealseks metsavahiks oli Sagadi külast pärit Michli ehk Pikkapõllu Jürri, kes oli abielus Lisoga. 1811. aastaks oli ta ümber asustatud, tema vanem poeg Michel 1801. aastal mõisast pagenud ning noorem poeg Joseph antud nekrutiks. Pikkapõllu metsavahiks oli 1809. aastal saanud Sagadi külast pärit Jurry (u 1780–1831), kes oli abielus Lenoga. Jurry surma järel sai 1832. aastast peremeheks Gustav, kes oli ametilt müürsepp ning tegi vaimude ajal (Jüripäevast Mihklipäevani) neli päeva nädalas mõisas müürsepatööd. Talvel pidi ta käima igal laupäeval mõisa viinaköögis abiks koristamisel. 1835. aastal said Gustav, tema abikaasa Kai ja nende lapsed

perekonnanime Martensohn. 1837. aastal lahkus Gustav oma perega Kavastu mõisa (*Kawast*) ning Pikapõllule asus Jahn Länz (u 1803–1855) oma abikaasa Elsi, poja ja tütrega. Algul võeti Jaan nagu Gustavgi tööle müürsepana, kuna ta aga selle tööga toime ei saanud, siis sai temast alates 1840. aastast metsavaht. 1850. aastal asustati peresse peremeheks Joseph Aunmann, kes aga varsti Reggala peremeheks üle viidi. Temaga läks kaasa ka Jahn Läntzi poeg Johann, kes oli kirjas müürsepana. 1858. aastal oli Pikapõllu peremees Abram Paumann, kes elas seal ühes oma abikaasa Mai ja poeg Magnusega.[1134]

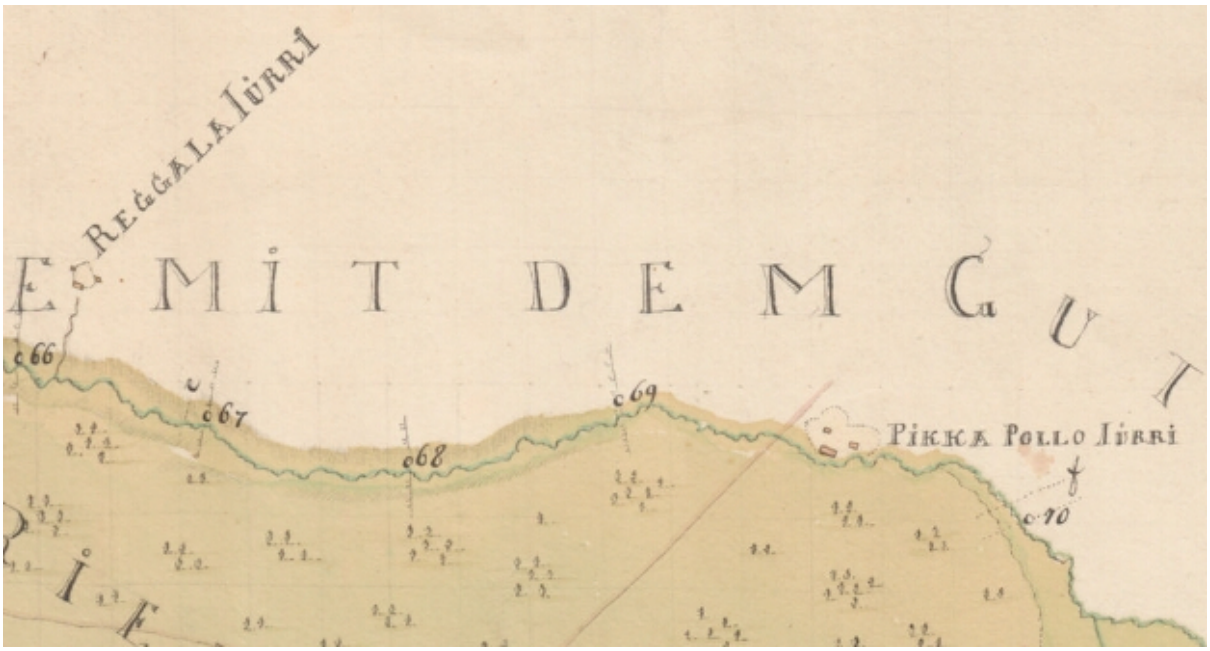

Foto 7. Väljavõte Carl Magnus von der Pahleni 1795. aastal koostatud ja koloreeritud Palmse ja Sagadi mõisate piirikaardist, kus olid kujutatud Sagadi mõisa Reggala talu ja Pikkapõllu (Pikka Pollo) metsavahikoht (EAA 1690, 1, 64: 1)

Moritz von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Pikapõllu pere käsutuses oleva talu suurus 4,42 ha, millest 1,23 ha oli põllumaad (tabel 5). Põhjakalda põllumaa kuulus neljandasse viljakusklassi ehk oli üsna halb. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas 15 saadu ehk 5 koormat. Kokku sai pere heina keskmiselt 1229 kg.[1135]

Seljaku

Seljaku nime all esines pere esmakordselt 1805. aastal M. von Dreyeri koostatud mõisa kõlvikute kirjelduses, siis oli selle peremehena nimetatud Seljako Herm. Hingeloenditest ei õnnestunud

[1134] EAA 1864, 2, V-41: 215–216p; EAA 1864, 2, VI-53: 77p; EAA 1864, 2, VII-105: 176p, 177; EAA 1864, 2, VIII-127: 157p–158; EAA 1864, 2, VIII-128: 97p–98; EAA 1864, 2, IX-94: 203p–204; EAA 1864, 2, X-197: 217p, 230p–231; EAA 1324, 1, 9: 77.
[1135] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 19p–20.

sellenimelist isikut tuvastada, mistõttu peab arvama, et tegemist võis olla M. von Dreyeri poolse eksitusega. Seljakul elasid kirjeldatud perioodil mõisa müürsepad, kellest esimesena ilmus kirjalikesse allikatesse Muri Pertel 1774. aastal. Tema hüüdnimi viitas tegevusele müürsepana. 1782. aasta hingeloenduse ajal elasid peres Pertel (u 1726–† enne 1795) oma abikaasa Mayga ja nende pojad Hans, Jürry, Tenno ja Joseph. 1785. aasta vakuraamatu järgi oli Mühri Pertel vabadik. Tema neljast pojast isa töö jätkajaid ei saanud ning Pertli surma järel sai peremeheks Mühri Pertli Jahn (u 1757–1837), kes oli 1782. aastal olnud Kone peres sulane. 1816. aastal oli Jahn abielus Mayga. 1826. aastal oli Jahn peremeheks ilmselt juba liiga vana, sest selleks oli saanud mõisa senine tisler Carell (1791–1845), kes oli abielus Madlenaga. Vanus ei takistanud tal aga 1829. aasta paiku teist korda abiellumast ning 1834. aasta hingeloendi järgi oli ta abielus Tioga, kellega neil oli 4½-aastane tütar Marri. Carl Rommil ja Madlenal lapsi ei olnud, kuid peres kasvas kasulaps Gustav. Jahni pere sai 1835. aastal perekonnanimeks Länz. Pärast C. Rommi surma sai Seljaku peremeheks endine Kaugemetsa pere sulane Hans Sang, kes kohustus töötama suvel 24 nädalat mõisas müürsepana. 1850. aastal ilmus esmakordselt hingeloendisse ka talu nimi Seljaku. H. Sang oli 1850. aastal abielus oma esimese abikaasa Maddliga, kellega neil oli kaks poega ja kolm tütart. 1858. aastal oli ta abielus oma teise abikaasaga, kellega neil oli üks tütar.[1136]

M. von Dreyeri poolt aastail 1805–1808 koostatud kirjelduse kohaselt oli Seljaku Hermi pere käsutuses oleva talu suurus 6,21 ha, millest 2,19 ha oli põllumaad (tabel 5). Seljaku põllumaast pool kuulus kolmandasse ja pool neljandasse viljakusklassi ehk oli alla keskmise viljakusega või üsna halb. Pere koplis ja heinamaal kasvas aruhein, mida 1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt saadi aastas 18 saadu ehk 6 koormat. Kokku sai pere heina keskmiselt 1474 kg.[1137]

[1136] EAA 1864, 2, IV-4: 61; EAA 1864, 2, V-41: 205–205p; EAA 1864, 2, VI-53: 72; EAA 1864, 2, VII-105: 168p–169; EAA 1864, 2, VIII-127: 151p–152; EAA 1864, 2, VIII-128: 92p–93; EAA 1864, 2, IX-94: 195p–196; EAA 1864, 2, X-197: 219p–220; EAA 1324, 1, 9: 74; AM 41, 1, 142: 2; AM 41, 1, 143: 4p; AM 41, 1, 151: 52p–53.

[1137] Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 12; EAA 1324, 1, 8: 19p–20.

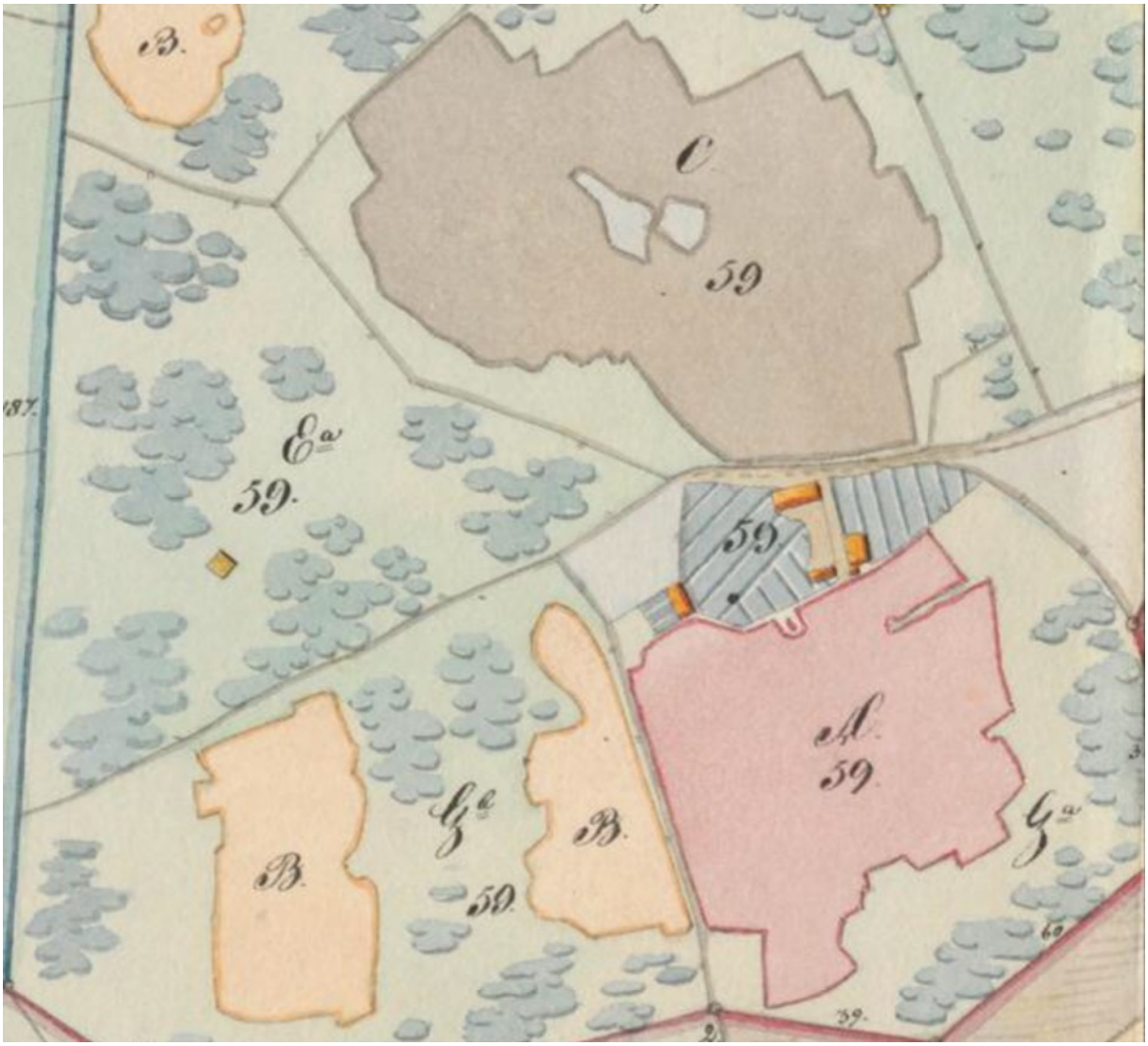

Foto 8. Väljavõte Eestimaa kubermangu maamõõtja G. G. Horchi 1849. aastal valmistatud Sagadi mõisa kaardist, kus on kujutatud Seljaku (59) pere (EAA 1324, 1, 589: 1)

Perede kohustused mõisa ees 19. sajandil ja 20. sajandi alguses

1805. aasta vakuraamatu järgi oli Kone kuuepäeva-pere ning pidi tegema mõisale rakmetegu 300 päeva aastas, millest suvel tehti 126 päeva ja talvel 174 päeva ning jalategu samuti 300 päeva, millest tehti Jüripäevast kuni Mihklipäevani 231 päeva ja talvel 69 päeva. Reggala ja Reoja olid kolmepäeva-pered, mis pidid tegema aastaringselt 150 rakmepäeva ja 170 jalapäeva. Kone-Posti, Marjapõllu, Pikapõllu ja Põhjakalda olid kahepäevapered ning tegid mõisale aastas 100 rakmepäeva ning 95 päeva jalategu.

Lisaks pidi kuuepäeva-pere andma 1⅓ tündrit rukist, 1⅔ tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, 45 leisikat (368,55 kg) heinu, ühe vana lamba, kaks hane, kolm kana, 30 muna, kaks naela lõnga, 30 leisikat (245,7 kg) õlgi, kaks naela humalaid, kolm piimapütti, neli veisekütket ja ühe kolmevakase viljakoti. Magasiviljaks pidi pere andma ⅔ tündrit rukist ja ⅔ vakka otri, maksma riigile pearahamaksu 9 rubla 50 kopikat ning postimoonaks kaks vakka, ühe külimitu ja kaheksa toopi

kaeru ning kümme leisikat (81,9 kg) heinu. Kolmepäeva-pered pidid andma ⅔ tündrit kaeru, 22½ leisikat (184,275 kg) heinu, ühe lamba, ühe hane, kaks kana, kaks veisekütket ja ühe kolmevakase viljakoti. Magasiviljaks pidid pered andma ühe vaka rukist ja ühe külimitu otri, maksma riigile pearahamaksu 4 rubla 75 kopikat ning postimoonaks ühe vakka, ja kümme toopi kaeru ning viis leisikat (40,95 kg) heinu. Kahepäeva-pered pidid andma mõisale 15 leisikat (122,85 kg) heinu ja ühe kana. Magasiviljaks pidid pered andma kaks külimittu rukkeid ja kaheksa toopi otri, maksma riigile pearahamaksu 3 rubla 16 kopikat ning kaks külimittu kaeru ja kolm leisikat (24,57 kg) heinu. Seljaku peremees Mühri Pertli Jahn (Muri Jahn) ja Reoja metsavaht Johan pidid tegema aastas 58 päeva rakmetegu ja 58 päeva jalategu ning maksma riigile 2 rubla pearahamaksu, muid kohustusi neil vakuraamatu järgi ei olnud.[1138]

Tabel 5.Metsanurga perede käsutuses olevad kõlvikud 1805. aastal[1139]

Pere	Peremees	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
		dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Kone	Kone Samel	0,71	0,77	1,02	1,12	11,50	12,56	27,00	29,50	5,04	5,51	**45,27**	**49,46**
Reggala	Reggala Jürry	0,92	1,00	0,40	0,43	7,33	8,01	15,08	16,48	1,54	1,68	**25,27**	**27,61**
Reoja	Reoja Johann	0,75	0,82	0,13	0,14	6,88	7,51	19,58	21,39	2,50	2,73	**29,83**	**32,59**
Reoja metsav	Jani Hans	0,10	0,11			1,04	1,14	4,67	5,10			**5,81**	**6,35**
Kone-Posti	Kone Jürri	0,31	0,34	0,13	0,14	4,08	4,46	8,88	9,70	0,88	0,96	**14,27**	**15,59**
Põhjakalda	Põhjakalda Tönno	0,42	0,46	0,13	0,14	4,46	4,87	10,42	11,38	4,25	4,64	**19,67**	**21,49**
Marjapõllu	Kokk Thomas	0,33	0,36			3,46	3,78	11,50	12,56	0,63	0,68	**15,92**	**17,39**
Pikkapõllu	Pikapõllu Jürry	1,00	1,09			1,13	1,23	1,92	2,09			**4,04**	**4,42**
Seljaku	Seljako Herm	0,19	0,20			2,00	2,19	3,50	3,82			**5,69**	**6,21**
	Kokku	**4,73**	**5,17**	**1,79**	**1,96**	**41,88**	**45,75**	**102,54**	**112,03**	**14,83**	**16,21**	**165,77**	**181,10**

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele. 1826. aastal sõlmiti lepingud üheaastaseks tähtajaks *„seda wisi et mõisa need tallud mis sietsadik meie kaes olnud prukida, ia keik põllud, heina ia kariamaad, mis nende iärrel on, meie kette prukitawaks iättab, ning et meie nende pealt, Selle 1804mal Aastal kochto polest kinnitud ia meie kette antud Wakkoramato ierrele omma Moissa töggo ia maksud, nenda kui tennine, teme ia tassume, ia moissa Reied peksame ia moissa kedrus keddrame“*. Peremehed ei tohtinud ilma mõisa loata põldu ja heinamaad juurde teha ega metsast kütist teha, *„mis agga on metsa raisuks“*. Peremehed pidid saatma mõisa teolised härgadega vastavalt mõisa nõudmisele ning tasuma kõik kehtivad ja tulevikus kehtestada võidavad riigimaksud, maksud ja teopäevad kirikuõpetajale ja köstrile, tegema päevad kiriku ja muude kogudusele kuuluvate hoonete ehitamiseks ja kirikuteede parandamiseks, ehitama ja pidama üleval kooli. Peremehed kohustusid pidama üleval vajaliku tööjõu ning hoidma korras talu hooned ning neid vajadusel parandama, talu raudvara omama ja korras hoidma, magasiaidale oma osa tasuma, metsa hoidma ning

[1138] AM 41, 1, 144: 2p–4.
[1139] EAA 1324, 1, 8: 18p–20.

kasutama ja puid raiuma ainult mõisa loal ja oma tarviduseks. Metsa kasutamise eest kohustusid peremehed vastavalt oma jõudu mööda kiviaeda teha. Halvale peremehele võis mõis enne renditähtaja lõppu lepingu üles öelda ning tema asemele talusse uue pere asustada.[1140]

Tabel 6. Metsanurga perede käsutuses olevad kõlvikud 1855. aastal[1141]

Pere	Õueala		Aed		Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa ja mets		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Kone	0,23	0,25	0,25	0,27	11,60	12,67	23,16	25,30		0,00	1,58	1,72	36,81	40,22
Reggala	0,17	0,18	0,21	0,23	5,70	6,22	16,98	18,55	6,16	6,73		0,00	29,22	31,92
Reoja	0,12	0,13	0,29	0,32	7,00	7,65	19,25	21,03	3,15	3,45		0,00	29,82	32,58
Reoja metsav	0,04	0,05	0,09	0,10	1,85	2,03	4,18	4,57	0,53	0,58		0,00	6,70	7,32
Kone-Posti	0,09	0,10	0,19	0,20	3,59	3,92	10,80	11,80		0,00	0,74	0,81	15,40	16,83
Põhjakalda	0,09	0,10	0,27	0,30	3,65	3,98	11,18	12,21	3,41	3,72	0,47	0,51	19,06	20,83
Marjapõllu	0,06	0,07	0,03	0,03	4,03	4,40	12,22	13,35	1,38	1,51	0,26	0,28	17,98	19,64
Pikkapõllu	0,32	0,35	0,18	0,19	1,07	1,17	5,98	6,54	0,93	1,02		0,00	8,48	9,26
Seljaku	0,11	0,12	0,13	0,14	1,56	1,70	4,26	4,65	0,85	0,93		0,00	6,90	7,54
Kokku	**1,23**	**1,35**	**1,64**	**1,79**	**40,05**	**43,75**	**108,01**	**118,01**	**16,41**	**17,93**	**3,05**	**3,33**	**170,37**	**186,13**

1859. aastal koostatud üldiste renditingimuste kohaselt kohustusid peremehed talude piirimärgid korras ja puutumata hoidma ning vajadusel uusi piirimärke paigaldama, et *„nabrudega kuidagi tülli ei sünni“* ning korras hoidma talu piires olevad teed ning võtsid oma kohustuseks sillutada kaks versta ja 268 sülda maanteed (1638,6 m). Ta pidi pidama nii palju loomi, et saada põldude väetamiseks piisavalt sõnnikut, hoidma talu hooneid korras, kuid ei tohtinud neid omavoliliselt ilma mõisa loata remontida või uusi hooneid juurde ehitada. Juhul kui ta seda tegi, ei olnud mõisal kohustust tehtu eest tasumiseks. Pered olid kohutatud korras hoidma talu aiad ning igal aastal uut aega juurde ehitama, *„mis on 4 jalga kõrge, 3 jalga alt ja 2 jalga pealt lai, heaste laotud, kilotud ja kännaste ehitatud, seitsmejala süllades, 6 päwa peremees 20 sülda, 3 ja 4 päwa peremees 15 sülda, ja wähhemat päwa mehed 10 sülda“*. Kohalt lahkumisel ei tohtinud aedu lõhkuda ega kaasa viia ning iga aasta Jaanipäeval käisid külakupjad ja kohtumehed kõik pered läbi ning kontrollisid ja mõõtsid kiviaiad üle. Peremees pidi hooldama talu piiride sees olevaid kraave ning hoolitsema viljapuude ja marjapõõsaste eest. Metsa raiumine ilma mõisa loata oli keelatud, samuti puude koorimine, mahla- ja vaigulaskmine. Vanade hoonete parandamiseks või uute ehitamiseks vajaminevad palgid andis mõis perele tasuta. Ka küttepuud olid mõisa poolt tasuta ning pere tohtis teha hagu heinamaadel kasvavast võsast. Kui peremees mõisast laudu sai, pidi ta saepakud ettenäidatud kohast ise üles töötama, saeveskile vedama ja oma tööjõuga (kolm tugevat meest) laudadeks saagima ning veski rataste määrimiseks rasva ise kaasa võtma. Küttepuude ja palkide

[1140] EAA 1324, 1, 627: pagineerimata.
[1141] AM 41, 2, 11: 16p–17.

vajadusest pidi mõisa informeerima enne Jaanipäeva ning need üles töötama sealt, kus anti. Ehituspalgid pidid olema kasutatud enne Jaanipäeva ning katused uuendatud enne Mihklipäeva. Jahi pidamine loomadele ja lindudele oli lubatud ainult mõisa loal, koobaste ja kartuliaukude ehitamine ning kruusa- ja liivaaukude rajamine metsa oli keelatud.

Igal perel pidi olemas olema talu suurusele vastav tali- ja suvivilja- ja kartuliseemne tagavara. Kuna värske, äsjalõigatud talivili seemneks ei kõlvanud, pidi talivilja seeme olema ületalve hoitud. Põldu, heina- ja karjamaad tohtis kasutada ainult otstarbekohaselt ega tohtinud ilma mõisa loata nende otstarvet muuta. Põllud pidid olema kolmes väljas, rukkipõld, suviviljapõld ning kartulipõld ja kesa – viimane pidi igal aastal saama korralikult sõnnikuga väetatud. Perede põllutööriistad pidid olema hästi hoitud ja korras peetud. Heina- ja karjamaid pidid pered rookima, et nad umbe ei kasvaks, kuid tähele pidi panema, et neid ka täiesti lagedaks ei raiutaks.

Naturaalmaksud pidi pere tasuma järgmiselt: *„Lammas, kott, pimapüttid ja kütked Jahni kuus; Aaned kui suwwewilli on polla pealt arra weatud; humalad ja kaerad Michkli kuus; heinad essimese regge teega, ja wähhe awalt, nende kui mõisast welja tellita et öhhe korraga ei jöua keik wasta wotta; lõnga ja kannad Nääri kuus; munnad sedda mööda kuddas mõisast tellita. Wahhi mehhe maks Michkli kuus; Rukkide ja ottrade kümnus moisawannemad on seia sadik kiwwi aja ehk walli tööga lasknund arra tasuda. Need ajad ehk wallid sawad süggise ette moedetud ja peawad kewade enne risti päwa walmis katte annetud sama. Olgid sawad kewwade talloperremehhede hoone kattuksedelle kätte annetud“*. Viljalõikuseks – tükid olid peredele kätte mõõdetud – pidid pered saatma *„tuggewad leikujad“*, kuuepäeva-perest neli inimest ning teistest kolm, kes juhul kui ilmad lubavad, järjest tööd teevad, kuni vili on lõigatud. Talivilja pidid pere teolised lõikama viis ja suvevilja kaheksa päeva ning kartulit võtma kaks päeva. Igal kolmandal aastal saadeti peredest teolised mõisa lammaste niitmiseks, kolmeks päevaks kevadel ja kolmeks päevaks sügisel.

Pered pidid leidma endale igal aastal töölised – sulased ja tüdrukud –, kellega nad sõlmisid lepingud, pidasid neid toidul ja maksid palka. Rohkem inimesi, kui tal tööks vaja oli ei tohtinud peremees peale oma abikaasa, laste, isa ja ema majasse võtta muidu, kui ainult mõisa loal.[1142]

Kui paljudes teistes mõisates nt Palmses mindi 1860. aastatel üle valdavalt raharendile ja teotöö vähenes peaaegu olematuks ning naturaalandamite maksmine lõpetati samuti peaaegu täielikult, siis Sagadi mõisas seda ei tehtud ning Metsanurga talude rentnikud maksid 1860. aastatel ja hiljemgi oma talude eest nii raha , naturaalandamite kui ka teopäevadega. Näiteks andis Kone rentnik Thomas Lemet 60 leisikat (491,4 kg) heina, 40 muna, kaheksa piimapütti, saatis nii suvel

[1142] AM 41, 1, 146: 13–17.

kui ka talvel teomehe viieks jalapäevaks nädalas ning vaimu suvel viieks ja talvel kolmeks päevaks, tegi lisaks 12 päeva abitegu heinaajal, vedas ja laotas sõnniku 6400 ruutsülla suurusele põllualale (u 2,9 ha), koristas tali- ja suvivilja 4800 ruutsülla suuruselt põllualalt kumbagi (kokku 4,4 ha) ning 1600 ruutsülla suuruselt alalt kartulit (0,7 ha), tegi ja vedas metsast välja 25 raudsülda halupuid, murdis ja vedas kohale 2 raudsülda ehituspaasi. Raharenti perel polnud, kuid mõisa arvestuse järgi oli pere poolt tehtud teopäevade, tööde ja naturaalandamite väärtus hõberahas kokku 166 rubla ja 56 kopikat. Raharenti ei maksnud ka Kone Posti rentnik Jacob Weinmann, Marjapõllu rentnik Gustav Borgmann, Pikapõllu rentnik Abram Paumann, Seljaku rentnik Daniel Emann, Põhjakalda rentnik Johann Walter ja Reoja metsavaht Tennis Teinmann. Regala rentnik Johann Länz maksis renti 84 hõberubla ja pidi lisaks andma ainult 24 kanamuna, Reoja rentnik Johann Hermann maksis 84 hõberubla, andis 40 leisikat (327,6 kg) heina, ühe lamba, ühe hane, 24 kanamuna, andis talvel teomehe kaheks jalapäevaks nädalas ja suvel vaimu kolmeks päevaks nädalas ja heinaajal abiteolise 12 päevaks, vedas ja laotas sõnniku 3200 ruutsülla suurusele põllualale (u 2,2 ha), koristas tali- ja suvivilja 3200 ruutsülla suuruselt põllualalt kumbagi (kokku 4,4 ha), tegi ja vedas metsast välja 16 raudsülda halupuid, murdis ja vedas kohale 1 raudsülda ehituspaasi.[1143]

Metsanurga külas olevaid talusid Sagadi mõis päriseks ei müünud ning need jäid rendikohtadeks kuni maareformiseaduse vastu võtmiseni 1919. aastal.

Metsanurga renditalude planeerimine

Pärast maaseaduse kehtima hakkamist, muutusid senised mõisarentnikud riigirentnikeks. 1931. aastal otsustas Planeerimise Peakomisjon oma avalikul koosolekul vastu võtta Metsanurga talude planeerimiskava, millega osaliselt korraldati ümber ja vahetati talude kõlvikuid, eelkõige heinamaid. Nii võeti Kone talu rentnikult Hans Leemetilt ära 3,25 ha suurene lahus heinamaatükk, mis asus Kone Posti heinamaade vahel ning liideti viimasega, selle elujõu tõstmiseks. Enne seda oli Kone talu suurus 46,63 ha, pärast 43, 33 ha (tabel 7).[1144]

Reoja talu rentnikult Johannes Leemetilt võeti ära 1,74 ha suurune lahus heinamaatükk, mis piirnes Kone Posti talu maaga ning liideti viimasega. Enne planeerimist oli talu suuruseks 23,53 ha, pärast planeerimist 21,79 ha (tabel 7).[1145]

Kone Posti, mille suuruseks enne planeerimist oli 11,47 ha sai juurde Kone talust lahutatud 3,25 ha suuruse heinamaa, Reoja talust lahutatud 1,74 ha suuruse heinamaa, mis piirnes Kone Posti

[1143] AM 41, 1, 178: 5p–6; 25p–26.
[1144] ERA 3817, 1, 14: 28–29, 33–34p; ERA 1356, 2, 9352: 9–9p.
[1145] ERA 3817, 1, 14: 28–28p, 33–34p; ERA 1356, 2, 9353: 9–9p.

maadega ning metsaala, mis asus Sagadi-Palmse teest paremal ja lahutas talu maad kahte ossa. Pärast planeerimist oli talu suurus 17,08 ha (tabel 7).[1146]

Põhjakalda metsavahikohalt võeti ära selle senised kaks lahus heinamaatükki, mis liideti riigimetsaga ning anti juurde 1,25 ha suurune heinamaa Reoja äärest. Pärast planeerimist oli talu suurus 17,64 ha (tabel 7).

Kuna Kone ja Reoja põllupind oli liivane ja paene, said mõlemad pered oma peamise sissetuleku karjakasvatusest. H. Leemet pidas hobust ja 14 veist, J. Leemet hobust ja 5 veist. Sestap kaebasid mõlemad Riigimaade Planeerimise Komisjoni otsuse peale, väites, et neilt võeti ära nende parimad heinamaad, mistõttu nad kaotavad pere sissetulekutes, sest peavad loomade arvu vähendama. Kuna Riigimaade Planeerimise Komisjon H. ja J. Leemeti kaebusi äralõigete tegemise tühistamise kohta ei rahuldanud, kaebasid nad Riigikohtusse, kuid ka seal jäeti nende kaebused tagajärjetuks.[1147]

Talude parema krunti ajamise huvides vahetati maid ka Seljaku, Marjapõllu ja Rägala talude vahel. Reoja metsavahilt võeti ära tema endine heinamaa, mis pidi minema tagavaramaaks Võsupere küla korraldamisel ning ta sai palgamaaks kolm hektarit oma hoonete juurde ning mitmeid tükke riigimetsas, millega moodustus 15,1 ha suurune koht.[1148]

Tabel 7. Metsanurga talud pärast korraldamist hektarites[1149]

Talu	Rentnik	Aia- ja põllumaa	Heinamaa	Karjamaa	Kõlbmatu maa	Kokku
Kone	Hans Leemet	12,27	16,28	13,02	1,76	43,33
Kone Posti	Joosep Teinfeldi pärijad	3,62	9,93	2,97	0,56	17,08
Seljaku	Jakob Toomanni pärijad	4,44	22,10	4,89	0,51	31,94
Marjapõllu	Daniel Eemann	6,07	18,80	7,74	0,41	33,02
Rägala	Magnus Leemet	2,68	3,68	4,26	0,45	11,07
Reoja	Joh. Leemet	5,92	13,18	2,48	0,21	21,79
Põhjakalda	Anton Einbass	3,96	9,05	3,43	1,20	17,64
Reoja metsav		2,00	12,87		0,23	15,10
	Kokku	**40,96**	**105,89**	**38,79**	**5,33**	**190,97**

[1146] ERA 3817, 1, 14: 28–28p, 33–34p; ERA 1356, 2, 9352: 9p; ERA 1356, 2, 9353: 9p.
[1147] Samas.
[1148] ERA 3817, 1, 14: 28–28p.
[1149] Samas: 28p–29.

Oandu ajalooline õiend

Oandu asus olulisel Sagadi mõisa sisesel teede ristumiskohal. Sealt viis tee Sagadi mõisa, Altja ja Mustoja rannakülade poole, Lauli külla ja sealt edasi Vihulasse ning lääne poole praeguse Koljaku suunas. Oandult voolas läbi Altja jõgi (Altja oja, Käpsejõgi, Oandu jõgi), mida loetakse Põhja-Eesti suurima langusega jõgede hulka, mis lõi head tingimused jõe paisutamiseks ja vesiveski rajamiseks. Veskid – eriti vesiveskid – olid aga juba keskajal olulised mõisatööstuse ettevõtted

Oandu keskajal ja Rootsi ajal

Oandu vesiveskit Altja jõel mainiti kirjalikes allikates esmakordselt 8. märtsil 1517, mil Hans Risebyter müüs Sagadi mõisa ühes Sagadi, Lauli ja *Weikesz* küladega ning Kosta ja Oandu (*Owan*) vesiveskite ja nende juurde kuuluvate taludega 1800 Riia marga eest Marcus von dem Bergele.[1150]

Foto 1. Leping 8. märtsist 1517, millega Hans Risebyter müüs Sagadi mõisa ühes külade ja vesiveskitega, mille hulgas oli ka Oandu (*Owan*) 1800 Riia marga eest Marcus von dem Bergele (AM 115, 1, 44: 1)

Järgnevalt on Oandut nimetatud alles Liivi sõjale järgnevatel aastatel. Pärast seda, kui Rakvere linnus ja Virumaa läänepoolne osa Rootsi võimu alla langesid, andis väepealik Pontus de la Gardie

[1150] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, 454, nr 841.

oma sekretärile Nicolaus Hansonile korralduse ette võtta 1581. aastal rootslaste võimu alla langenud mõisate revisjon. Selle järgi oli mõisa sõjaeelne omanik Otto von dem Berge (*Berch*) surnud ning tema pärija Jürgen von dem Berge (*Jurgen Berch*) elas Rootsis.[1151] Ka Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil kuulus mõis talle, kuna ta näitas ette omandiõigust kinnitavad dokumendid. 23 adramaa suurusele mõisale kuulus muude valduste hulgas ka Oandu (*Ofan*) vesiveski mererannal (*Seestranden*) ühes selle juurde kuuluva veskitaluga.[1152]

Engel Hartmann, kes koondas 18. sajandil väga põhjaliku andmekogu Eestimaa mõisate kohta 16. sajandi II poolel ja 17. sajandil nimetab Oandut seoses 1586. aasta revisjoniga, kuid erinevalt enamusest teistest mõisatest ei esita ta seoses Sagadiga 1583. aasta mõisate revisjoni andmeid.[1153] Kuna Sagadi oli pärusmõis ehk allood juba orduajast alates, ei kuulunud see ka mõisate reduktsiooni alla ning jäi perekonna valdusse edasi, mistõttu puudub selle kohta reduktsiooni ajal omanikelt ära võetud mõisaid puudutav rikkalik dokumentatsioon.

Foto 2. Väljavõte Johann Holmbergi 1699. aastast koostatud kaardist, mille järgi asus Oandus (*Ufandes*) kolm peret. Kahjuks on toonastest teedest kaardile märgitud ainult Sagadi mõisa viiv tee, millest ida pool, tee ja jõe vahelisel ala asusid Oandu perede põllud (*åcker*; EAA 1, 2, C-IV-121: 1)

[1151] Taube M. v. Beiträge zur Baltischen Familiengeschichte. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1909 und 1910. Mitau, 1913, S. 136.
[1152] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 30.
[1153] AM 92, 1, 25: 215, 316p.

Oandu 18. sajandi I poolel

Sagadi mõisa külasid Põhjasõja sündmused esialgu otseselt ei puudutanud, kuid Alutaguselt pärit talupojad põgenenud Vihula, Karula ja Sagadi metsadesse, end seal ära peites.[1154] Tagasi pöördusid nad alles pärast rootslastele võidukat Narva lahingut.

1703. aasta augusti lõpus – septembri alguses rüüstas Boris Šeremetjevi ratsavägi põhjalikult Alutagusel, Virumaal, Järvamaal ja mujalgi, püüdes hävitada rootslaste võimalikke toidumoona varusid. Ch. Kelchi sõnutsi nad: *„põletasid maha kõik, mis neile ette sattus – aadlimõisad, kirikumõisad, külad, veskid ja mis tahes muu –, ning ajasid inimesed ja lojused, kelle nad välja nuuskisid, takistamatult minema või lõid surnuks"*.[1155] 6. septembril jäid venelased Rakvere juurde laagrisse ning korraldasid nelja päeva jooksul ümbruskonda rüüsteretki. Kas mõni neist tabas ka Oandut pole teada, kuid on tõenäoline, et see võis juhtuda.

Ch. Kelchi järgi põletasid venelased pärast 16. augustil 1708 toimunud võidukat Vinni lahingut taas mitme päeva jooksul palju külasid, sh ka Haljala kihelkonnas, tapsid ja piinasid hirmsal kombel inimesi. Rüüsteretked häirisid saagikoristuse ja sügiskünni ning talirukki külvamise kulgu. Tõenäoliselt jäi osa suviviljast lõikamata ning osa taliviljast külvamata. Samuti sadanud 1708. aastal kohe pärast mihklipäeva, mis uue kalendri järgi (ukj) oli 10. oktoobril, maha nii paks lumi, et ulatus lõpuks poole mehe kõrgusse. Lumesaju tõttu jäi Virumaal lõikamata palju ilusat otra, *„sest me ei jõudnud pidevas vaenlase hirmus lõikusega algust teha"*.[1156]

Sissekanne naabermõisa Palmse 18. sajandi lõpupoole koostatud kroonikas kirjeldab 1708. aasta sügisel ja seejärel toimunut, leides, et *„midagi ei külvatud ega olnud ka midagi lõigata ja oli nälg ja katk ja vaenlase jõugud saalisid ringi"*.[1157]

Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli kroonika järgi oli ka 1709. aastal erakordselt tugev talvekülm ning väga sügav lumi: külm võtnud ära viljapuud, lume sulamine aga põhjustanud kevadel suuri üleujutusi.[1158] Lumerohkest talvest põhjustatud kevadised üleujutused ei lasknud kevadtöödega õigel ajal alustada ning halb ilmastik põhjustas ikalduse.[1159] Sellel lisaks oli aastaist 1708–1709 teateid ka Eestimaa kubermangus levivast loomataudist ja loomade lõppemisest.[1160] Pikemaajalisest alatoitumisest ja näljast nõrgestatud organismiga inimesed olid nakkushaigustele

[1154] Winkler, R. König Karls XII. Zug nach Narva im Jahre 1700. – Deutsche Monatschrift für Rußland, der Baltischen Monatschrift. Riga 1914, S. 684.
[1155] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 247.
[1156] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 404–405.
[1157] DSHI 190, Estland 261: 24.
[1158] Vanamölder, K. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitlusvõimalustest. Magistritöö. Tartu 2007, lk 44.
[1159] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Tallinn 1960, lk 98–99, nr 62.
[1160] Samas, lk 97, nr 61; Seppel, M. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu 2008, lk 44.

vastuvõtlikud ning kui 1710. aasta sügisel jõudis Eestimaale katkuepideemia surid paljud inimesed katku.

Tabel 1. Sagadi mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokolli alusel[1161]

Adramaade arv	Elavad inimesed								Katku surnud	Hobused ja veised		
	Peremehed	Perenaised	Pojad	Tütred	Sulased	Tüdrukud	Sulasrahva lapsed	Kokku		Hobused	Härjad	Lehmad
6	21	16	6		1	1	2	**47**	**312**	15	42	42

Nagu näha tabelist, suri Sagadis katku 86,9% kõikidest mõisas varem elanud talupoegadest ning ellu jäi vaid 13,1%. Milline olukord valitses Oandu külas, pole tead, sest esimesed andmed küla peredest pärinevad alles 1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatust. Selle kohaselt oli Lauli nimekirjas üles võetud ainult üks Oanduga seotud, veerandadrik Owande Peteri pere, milles elasid peremees, perenaine ja kuus last – kolm poissi ja kolm tüdrukut. Peter esineb oma perega ka 1732., 1739 ja 1744. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus. 1739. aastal nimetatakse teda endiselt Lauli küla nimekirjas, kuid tema nimeks on kirjutatud Teffni Peter. 1744. aastal on Tefni Pehter oma perega aga Kosta perede nimekirjas. Kui 1726. aastal oli Peter veerandadrik, siis 1732. aastal oli tema nime juurde kirjutatud veel veerand adramaad, mis oli aga tühi. 1739. ja 1744. aastal on Peter pooladrik. Ta ise oli küll juba 1739. aastal kirjas üle 60-aastaste hulgas, kuid oli ilmselt veel täies elujõus, sest täitis ise peremeheülesandeid. 1739. aastaks oli kaks tema kolmest pojast saanud täiskasvanuks ning üks ilmselt isegi abiellunud, sest perre oli lapsi juurde tulnud. Usutavasti oli see Uando Petri Samel, kes oli abielus Mayga. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi pidi Owande Peteri pere vaatamata sellele, et nende käsutuses olevast poolest adramaast seisis veerand tühjana, tegema nagu teisedki pooladrikud aasta ringi kolm päeva nädalas rakmetegu ja suvisel vaimuajal (*Waimenzeit*), Jüripäevast Mihklipäevani ühe päeva jalategu nädalas, maksis 4 kopikat rahas, andis kaks tündrit rukist, kaks tündrit otri ja ühe tündri kaeru, ühe lamba, kaks kana, kümme muna, ühe naela lõnga ja ühe koorma heinu. 1739. aastal oli tema kohustustele lisandunud kaks jalapäeva nädalas vaimudeajal, kuus kopikat raha ja pool viljakotti. 1744. aastal olid maksud üldiselt samad, vaid poole koti asemel pidi nüüd andma ühe koti.[1162]

1732. aasta kevadel asus Oandule veel teinegi – Owande Jürri – pere, kus lisaks peremehele ja perenaisele oli kolm poega ja tütar. Ilmselt olid lapsed kohale asudes veel üsna väikesed, sest olid alaealised veel 1739. aastalgi. Kuna pere oli äsja kohale asunud oli ta ilmselt – nagu tollal tavaks

[1161] EAA 3, 1, 448: 38p–39.
[1162] EAA 3, 1, 460: 168p; EAA 3, 1, 469: 305p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p; EAA 1224, 3, 3: 123.

– kolme aasta jooksul kõigist mõisakohustustest vaba. 1739. aastal tegi Läne Marti Jürri aga nagu pooladrikutele tavapärane, aasta ringi kolm päeva nädalas rakmetegu ja suvisel vaimuajal kolm päeva jalategu nädalas, maksis 10 kopikat rahas, andis kaks tündrit rukist, kaks tündrit otri ja ühe tündri kaeru, ühe lamba, kaks kana, kümme muna, ühe naela lõnga, ühe koorma heinu ja pool viljakotti. 1744. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli veerandadrik Lene Marddi Jürry oma perega hoopis Salatse küla perede nimekirjas. Enne Oandule asumist 1726. aastal oli veerandadrik Lehne Marti Jürri oma abikaasa, kahe alaealise poja ja tütrega kirjas hajatalude perede hulgas.[1163] Üldiselt jääb mulje, nagu oleks pere 1744. aastaks Oandult lahkunud, mis võis olla tingitud sinna karjamõisa rajamisest. 1745. aastal ilmuski Haljala kihelkonna sünnimeetrikasse esmakordselt Oandu Karjane Hans (u 1717–1757), kelle abikaasa Kirstil sündis poeg Mart. Karjatse Taigna Hans oli Oandul karjane kuni oma surmani. Et Lene Marddi Jürry oli 1744. aastal oma uuel kohal juba maksualune, siis võib arvata, et tema ümberasustamine võis toimuda 1740. aasta paiku.[1164] Mõisa 1757. aasta vakuraamatu järgi võeti karjamõisale talude arvelt 1⅙ adramaad.[1165] Kuna Owande Peter oli usutavasti Oandu vesiveski mölder, tema peret ümber ei asustatud. Owande Peter oli abielus Leenoga.[1166]

Tabel 2. Oandu perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1744[1167]

Owande Peter Teffni Peter	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		3	3			**8**
1732	1		1	1	3	3			**9**
1739		2		2	2	1	1	1	**9**
1744		1		1	2		1	1	**6**
Owande Jürri Lane Marti Jürri	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1732	1		1		3	1			**6**
1739	1		1		3	1			

Tabel 3. Elanikke Oandul adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1744[1168]

[1163] EAA 3, 1, 460: 169p–170; EAA 3, 1, 469: 305p–306; EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 593p–594.
[1164] EAA 1224, 3, 2: 411, 422; EAA 1224, 3, 11: 5; Vt ka: Tarvel, E. Lahemaa ajalugu. Tallinn 1983, lk 45.
[1165] AM 41, 1, 137: 4p; AM 41, 1, 138: 6.
[1166] EAA 1224, 3, 3: 112p.
[1167] EAA 3, 1, 460: 168p–169; EAA 3, 1, 469: 305p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p.
[1168] EAA 3, 1, 460: 168p–169; EAA 3, 1, 469: 305p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p.

Aasta	Tööealisi (16-60 aastat)		Alaealisi (0-16 aastat)		Vanu (üle 60 aasta)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	1	1	3	3			**4**	**4**	**8**
1732	2	3	6	4			**8**	**7**	**15**
1739	3	3	5	2	1	1	**9**	**6**	**15**
1744		1	2		1	1	**3**	**2**	**5**

Tabel 4. Loomi Oandu perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1744. Lehmade ja vasikate suur hulk viitas karjakasvatuse osatähtsuse perede majanduselus[1169]

Owande Peter Teffni Peter	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	3		4	3	
1739	2		4	3	2
1744	1		3	3	2
Owande Jürri Lane Marti Jürri	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		1	3	1
1739	1		2	3	2

Oandu 18. sajandi II ja 19. sajandi I poolel

Oandu karjamõis

Maamõõtja Salomon Severin Dobermanni kirjelduse järgi 18. sajandi lõpust, 19. sajandi algusest asus Oandu karjamõis (*Owando*) Altja jõe vasakul kaldal kõrgemal kohal ja seal olid puust laudatööliste elamu, ait, laut ja rehi ning samuti kivist vesiveski kahe kivipaariga.[1170] Kivist noorkarjalautade läänepoolne tiib valmis 1830. aastal ning idapoolne tiib 1849. aastal. Ilmselt ehitati just siis ka kaht laudahoonet ühendavad pae- ja raudkivimüürid.[1171]

Pärast teoorjuse lõppemist 1860. aastatel ehitas mõis Lauli külast lääne poole, küla ja Sagadi mõisa maa piirile, kolme korteriga elumaja mõisamoonakatele, mida hakati kutsuma Kivikülaks, sest seal oli palju kive ning moonamaja ehitatudki kivivarele.[1172]

Tabel 5. Oandu karjamõisa kõlvikud 1855. aastal[1173]

Õueala		Aed		Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa ja mets		Kasutuskõlbmatu maa		Kokku	
dess	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**
0,20	0,22	0,19	0,21	38,86	42,45	37,49	40,96	6,28	6,86	4,48	4,89	87,50	95,59

[1169] EAA 3, 1, 460: 168p–169; EAA 3, 1, 469: 305p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 592p.
[1170] EAM 70, 1, 3: 30p.
[1171] Neljandik, T. Pärandkultuur metsas. Oandu. Tallinn 2007, lk . https://www.digar.ee/arhiiv/et/download/99559 (28.06.2020)
[1172] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 279.
[1173] AM 41, 2, 11: 2p–3.

1874. aastal oli Oandu karjamõisa suuruseks 90,3 dessatiini (98,65 ha), millest põldu oli 40,6 (44,36 ha), heinamaad 37,9 (41,4 ha), metsa 4,3 (4,7 ha) ja kasutamiskõlbmatut maad 7,5 (8,2 ha) dessatiini.[1174]

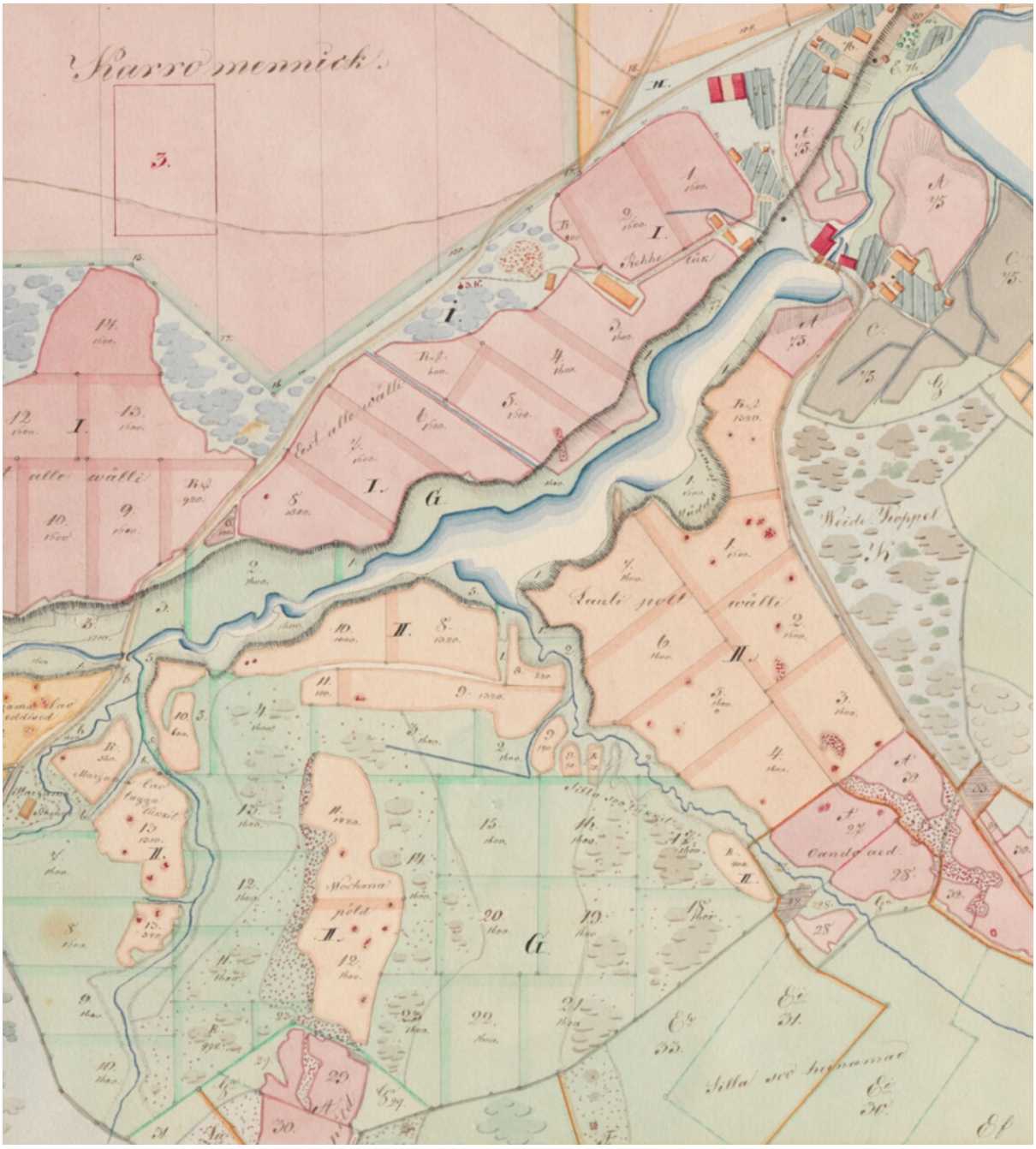

Foto 3. Väljavõte maamõõtja G. G. Horschi Sagadi mõisa kaardist, millel on kujutatud Oandu karjamõis ühes vesiveski, paisjärve ja perekohtadega: Owando Müürsep nr 75, Owando Mölder nr 76 ja Owando Karjatse nr 77 (EAA 1324, 1, 589: 2)

Kuna Sagadi mõis saavutas 1744. aastal oma Rootsiaegse adramaade suuruse, siis seal enam adramaarevisjone ei toimunud, mistõttu ilmusid andmed Oandul elavate inimeste kohta taas alles

[1174] Tarvel, E, Lahemaa ajalugu... lk

1782. aastast, mil hakati koostama hingeloendeid. Hingeloendite järgi elas ajavahemikus 1782–1858 Oandul kolm peret: Oandu mölder, Oandu karjus ja Oandu müürsepp. Meetrikaraamatuist selgus siiski, et 1756. aastal suri Oandus üks 18. sajandi Haljala kihelkonna vanimaid inimesi, 105-aastane Wabiani Jürri.[1175]

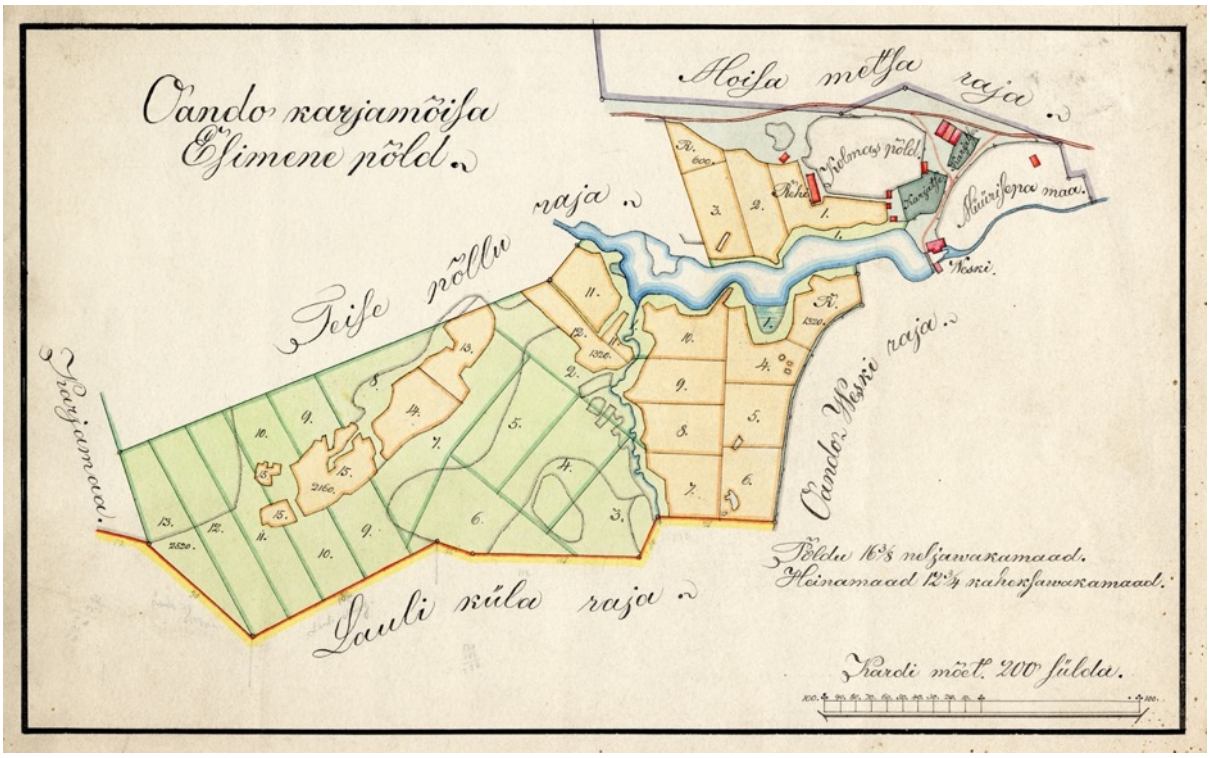

Foto 4. Oandu karjamõisa esimene põld, 19. sajandi II pool (EAA 1324, 1, 624: 1)

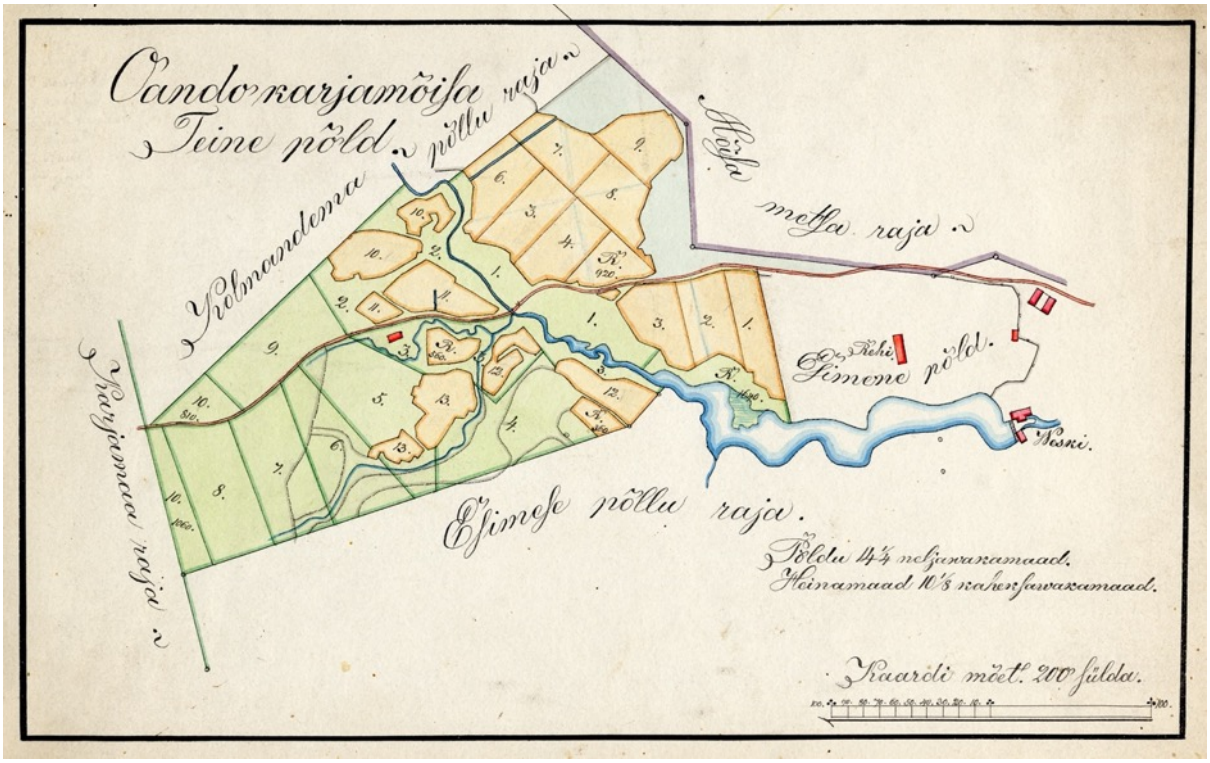

[1175] EAA 1224, 3, 2: 412.

Foto 5. Oandu karjamõisa teine põld, 19. sajandi II pool (EAA 1324, 1, 624: 2)

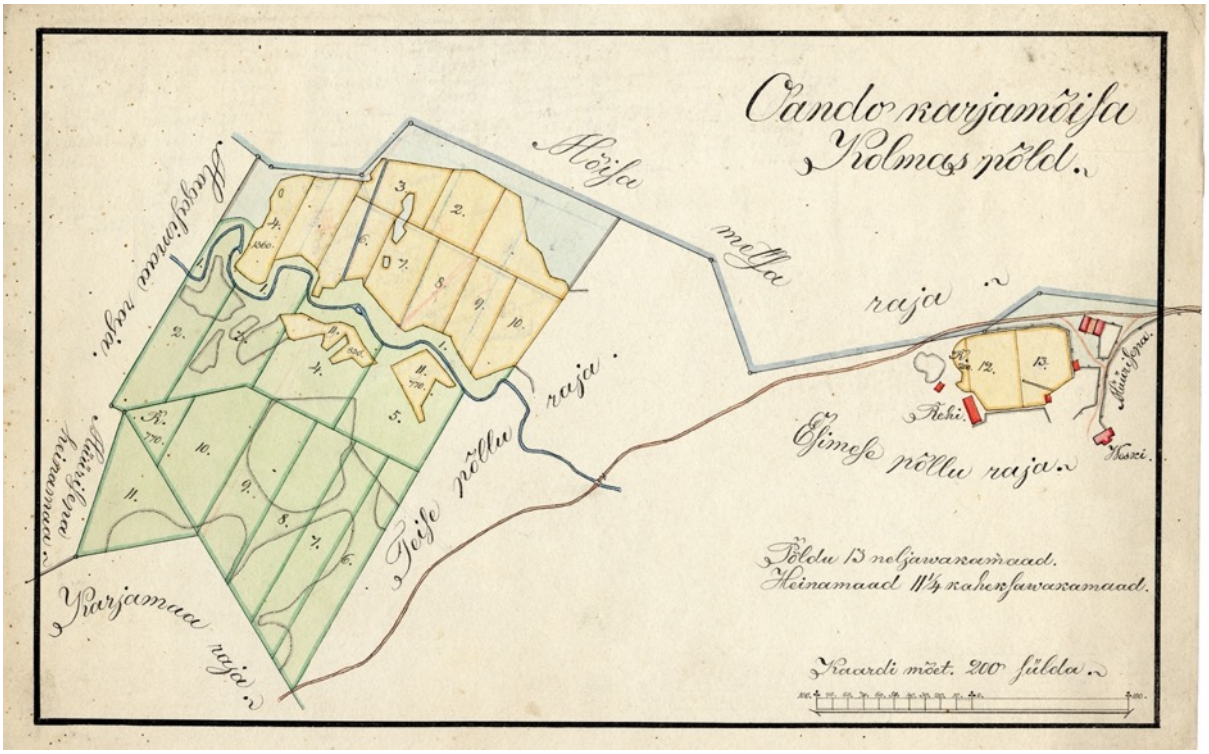

Foto 6. Oandu karjamõisa esimene põld, 19. sajandi II pool (EAA 1324, 1, 624: 3)

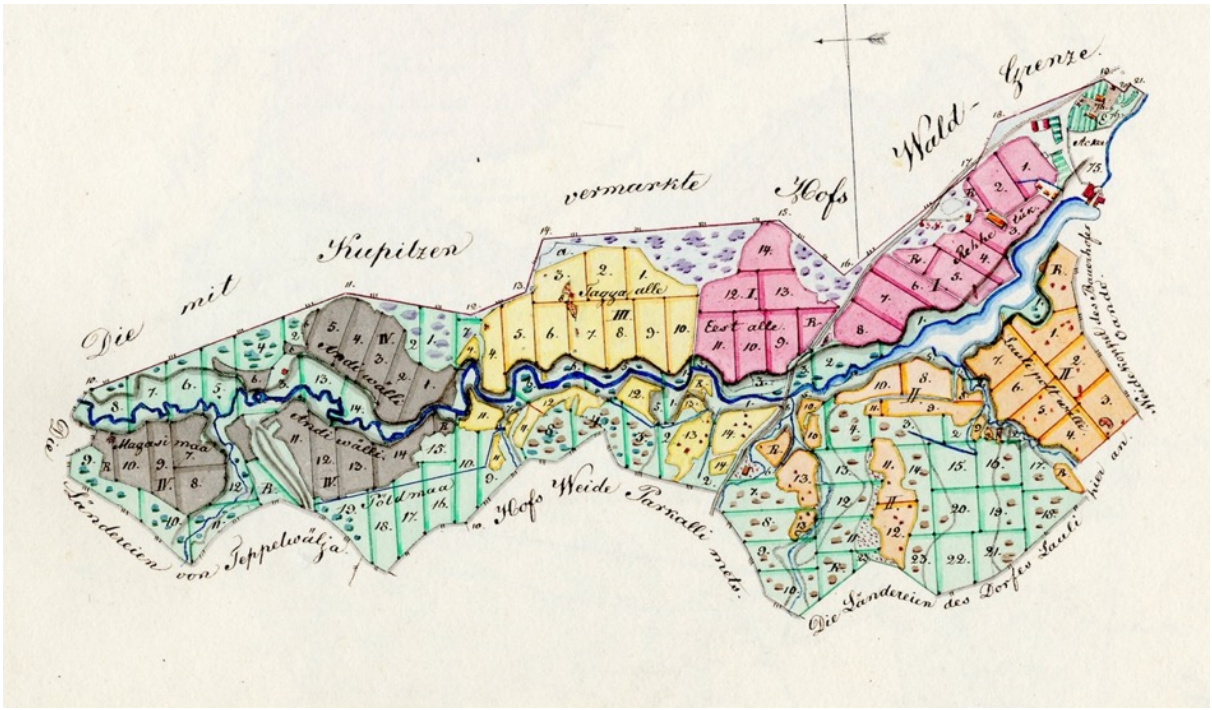

Foto 7. Oandu karjamõis ja selle väljad – kaardileht Palmse mõisa 1856. aasta atlasest (EAA 1324, 1, 590: 9)

Oandu mölder

1782. aasta hingeloendi järgi oli Oandu möldriks Owando Mölri Michel (u 1724–1791), kes esines meetrikaraamatuis möldrina juba 1760. aastate II poolel. Ta oli abielus Trinoga, kellega neil oli kolm täiskasvanud poega ja tütar nooruke tütar. 1795. aasta hingeloendis on Michli nimi

eksikombel muudetud Jürriks. Isa surma järel sai möldriks pere vanem poeg Madis (u 1757–1811). Pere kõige noorem poeg, 1765. aasta paiku sündinud Hans oli võetud mõisa kutsariks. Kuna Madis suri vanapoisina, läks möldriamet tema samuti vanapoisist venna Thomase (u 1761–1818) kätte. Kuna talus oli puudus nii mees- kui ka naistööjõust, võeti veskile tööle sulased Josephi Thomas ja Johannes. Et viimane oli abielus, täitis tema abikaasa Ano ilmselt ka nende kolme tütre kaasabil perenaisekohustusi. Pärast Thomase surma võtiski Johannes (u 1780–1841) 1819. aastal möldriameti üle. Kuna Johannesel ja Anol poegi ei olnud, võtsid nad peresse ametit õppima koduväi – nende vanem tütar Leno abiellus 1820. aastate alguses Willa Josepi Thomasega –, kes asus veskiperesse elama. 1835. aastal said Johannes ja Ano endale perekonnanimeks Jürgens, Thomas ja Leno ühes lastega aga Bachmann (Pahkmann). 1835. aasta Jüripäevast loobus Johannes möldriametist ning asus elama talu maale sauna. Kuna Thomas Bachmann oli surnud juba enne oma äia, sai uueks möldriks tema vanem poeg Maddis (1823–1857). Pärast M. Bachmanni surma sai uueks möldriks senine Oandu müürsepp J. Saamann. 1860. aastatel oli Oandu veski rentnikuks Jürri Teinmann.[1176]

Oandu karjase

1782. aastal oli Oandu karjamõisa karjaseks Owando Karja Jürri (u 1724–†enne 1795), kes oli abielus Mayga, kellega neil oli poeg Jahn ja tütar Marri. 1795. aasta hingeloenduse ajaks olid Jürri, Marri ja Jahn surnud ning Marri abiellunud Läne Andrese Adamiga ning asunud Salatsele ning uueks Oandu karjamõisa karjaseks oli saanud varem Sagadi külas Talli Andrese peres teeninud sulane Jahn (u 1756–1808), kes asus kohale ühes oma abikaasa Marri, kuue poja ja kahe tütrega. Oandul perekonna siiski kõige paremini ei läinud. Jaani ja Marri kõige noorem poeg suri 1799. aastal, kaks vanemat poega 1805. aastal. Pere kolm ellu jäänud poega asustati enne 1811. aastat ümber Kavastule. Uus Oandu karjane Michel (u 1767–1816) tuli Kostalt, kuid ei elanud 50-aastasekski. Teda asendas Adam (u 1783–1817), kes oli abielus Elsiga. Paaril oli aastane poeg ning pere juures elas eaks vabadikunaine Jürry Ano. Aasta pärast oli aga Adamgi siit ilmast lahkunud ning tema kohustused võttis üle Johann, ühes oma abikaasa Marriga, kellele 1835. aastal anti perekonnanimeks Kaldenberk. Millalgi ajavahemikus 1834–1850, on aga Kaldenberkid mujale ümber asustatud ning karjaseks oli saanud eakas Gustav Wiilmann (u 1789–1855). 1858. oli karjaseks Hindrik Werner.[1177]

[1176] EAA 1864, 2, IV-4: 62p; EAA 1864, 2, V-41: 212; EAA 1864, 2, VI-53: 75p; EAA 1864, 2, VII-105: 173p–174; EAA 1864, 2, VIII-127: 155p–156; EAA 1864, 2, VIII-128: 95p–96; EAA 1864, 2, IX-94: 202p–203; EAA 1864, 2, X-197; 227p–229; EAA 1224, 3, 2: 385; EAA 1224, 3, 4: 429; EAA 1324, 1, 9: 66; AM 41, 1, 178: 12.
[1177] EAA 1864, 2, IV-4: 62p; EAA 1864, 2, V-41: 212p; EAA 1864, 2, VI-53: 75p; EAA 1864, 2, VII-105: 174p–175; EAA 1864, 2, VIII-127: 156p–157; EAA 1864, 2, VIII-128: 96p–97; EAA 1864, 2, IX-94: 202p–203; EAA 1864, 2, X-197; 228p–229.

Oandu müürsepp

Kolmandas Oandu peres elas 1782. aastal Owando Joseph (u 1744–†enne 1795) ühes oma abikaasa Tio, kahe poja ja kahe tütrega. Peres teenis ka sulane Karel. Pärast Josephi surma lahkus kogu pere koos sulasega Sagadi külla Ustallo Jürri peresse ning Oandusse tulid nende asemele Salatselt Josep (u 1765–1806) ja tema abikaasa, Josepist 12 aastat vanem Liso. Josepi lahkumise järel sai peremeheks Jahn (1771–1824), kes oli abielus Lenoga. Ta oli peremees kuni 1817. aastani, mil peremeheks sai Tannel (u 1790–1834), kelle abikaasa Lenale ja lastele anti 1835. aastal perekonnanimeks Walter. Pärast pereisa lahkus tema pere talust ning nende asemele asustati Jahn Saamann ühes abikaasa Marri ja väikeste lastega. J. Saamann oli ametis kuni 1857. aastani, kuni asus M. Bachmanni surma järel ametisse Oandu möldrina. Ilmselt on Oandu karjamõisa kivist karjalaudad just tema ehitatud. Tema asemel sai müürsepaks endine Esku talu sulane Joseph Seebash, kes oli abielus Elsiga. J. Seebash oli müürsepp ka 1870. aastatel.[1178]

Tabel 6. Oandu perede käsutuses olevad kõlvikud 1855. aastal[1179]

Pere	Õueala		Aed		Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa ja mets		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Oandu veski	0,12	0,13	0,21	0,23	5,36	5,86	12,62	13,79	5,52	6,03	23,83	26,03
Oandu müürsepp	0,23	0,25	0,28	0,31	1,14	1,25	9,07	9,91	1,68	1,84	12,41	13,56
Oandu karjane					0,23	0,25	2,70	2,94	0,07	0,08	3,00	3,27
Kokku	**0,35**	**0,38**	**0,49**	**0,54**	**6,73**	**7,36**	**24,38**	**26,64**	**7,27**	**7,95**	**39,23**	**42,86**

Oandu 19 sajandi II ja 20 sajandi I poolel

Sagadi metskond

1860. aastal valmis Oandul mõisa metsaülemale suur kahekorruseline puidust elu ja kontorihoone. Pärast mõisate riigistamist 10. oktoobril 1919 vastu võetud maaseadusega langesid riigi valdusse ka metsad, mille valitsemiseks moodustati metskonnad. Sagadi metskonda, mis võeti üle 15. aprillil 1920, kuulusid Loobu, Arbavere, Palmse, Vihula, Karula, Kandle, Annikvere, Vanamõisa, Kavastu, Metsiku, Idavere, Vatku ja Aaspere metsad. Esimeseks Sagadi riigimetskonna metsaülemaks sai Saksamaal hariduse omandanud Sigfried Blossfeldt.[1180]

Paul Tenimäe mälestuste järgi kasutasid kohalikud noored 1919. aastal ja 1920. aastal peokohana varasema Sagadi metsaülema Wireni elamut ehk nn „Wireeni lossis“ Oandul, mis oli pärast tema lahkumist tühjaks jäänud, vaid maja teises otsas olid elukorterid, kus elasid elanikud. Maja tühjas

[1178] EAA 1864, 2, IV-4: 62p; EAA 1864, 2, V-41: 211p–212; EAA 1864, 2, VI-53: 75p; EAA 1864, 2, VII-105: 173p–174; EAA 1864, 2, VIII-127: 155p–156; EAA 1864, 2, VIII-128: 95p–96; EAA 1864, 2, IX-94: 201p–202; EAA 1864, 2, X-197; 227p–228; EAA 1324, 1, 9: 51p; AM 41, 1, 178: 12.
[1179] AM 41, 2, 11: 16p–17.
[1180] Neljandik, T. Pärandkultuur metsas. Oandu. Tallinn 2007, lk 11–12. https://www.digar.ee/arhiiv/et/download/99559 (28.06.2020).

pooles oli endine metskonna kantselei ja peoõhtuteks sobiv suur saal. Esimene pidu peeti seal 1919. aasta lihavõttepühade ajal:

> Sobis see saal hästi ka olid kõrwal ruumid kuhu sai talwel riideid paigutada. Ahjud olid korras ja talwiseks ahjukütte muretsemiseks tehti korjandus. Kütja ammetid pidasid teise otsa elanikud.
>
> Niimoodi kees see noorte elu seal Oandu Wireeni lossis pea iga pühapäewa õhtul nii talwel kui ka suwel rahwast käis üsna laialt koos, pillimeestest ei olnud kunagi puudus sest harmoonika mängijaid leidus ju alati. Oli kindel mees kes oma pilli kaasa tõi selle eest sai ta ka tasu, müts käis saalis ringi ja teinekord oli korjandus üsna tulus. Maja hoiti alati puhas ja korras.
>
> Eestis oli tollel ajal müügil tšeki wiin, sai teda piiratud arwul, kuid mõned ihnsamad mehed kes ise ei raatsinud ära juua oma wiina tõid ta senna ja tegid seal rahaks muidugi kallima raha eest, see oli 90º piiritus ja maja teise otsa elanikelt sai alati kas tulist teed wõi kohvi punši tegemiseks ühes suhkruga ja midagi ka peale hammustamiseks.

Peoõhtud kestsid kuni 1921. aasta Mihklipäevani, mil piduõhtul puhkes suur kaklus ranna- ja maakülade noormeeste vahel. Kaklust üritasid lahutada mõned Vergi kordoni piirivalvurid, kes kaklejate lahutamiseks õhku tulistasid, kuid seepeale puhkes tantsusaalis paanika ning lõpptulemusena purustati sealt välja trügides aknaid ja uksi. Ametivõimude korraldusel keelati edasised peod hoones, aknad löödi laudadega kinni ja uksed suleti. 1922. aasta kevadel tehti hoones põhjalik remont ning sinna asusid elama Sagadi metsaülem ja seati sisse metskonna kontor.[1181]

Möldri talu

Paul Tenimäe sõnul asus möldri talu Oandu paisjärve ääres ja seal elas vesiveski mölder:

> Möldri talu permees oli ka mõisa wõimu aegu Sagadi mõisa wesiweski mölder, wesiweski asub ka samas Oandu jõe kaldas paisjärwe paisu all, ühel pool jõge „Oandu saeweski“ ja teisel pool jõge „Oandu jahuveski“. Mõlemad töötasid ühisel wee turbiinil. Kodanliku Eesti walitsuse aegu oli weel saeweskis alumise korra peal saeweski ja ülewal tisleri töökoda, põles 1936. aastal maha ehitati uuesti ülesse ja töötas kuni 1949 aastani millal likwiteeriti. [...] Samal ajal töötas jahuweski ruumides sama peremehe Theodor Jõesaare lukusepa töökoda, ka see hoone on praegu lagunemas, mõlemad hooned olid ehitatud paekiwist müüridega. Möldri talu, mida pidas kauemad aega Kaarel Murakas kes oli ka jahuweskis möldriks ei olnud mitte mõisa kuuendiku koht, waid möldri koht ja nii temal ei tulnud käia oma rendi tööpäiwi tegemas mõisa põllul waid tegi need ära weskis. Peale Wana Kaarli surma 1931. aastal oli peremeheks tema tütar Aliide Kauküla kes seda ise ei pidanud waid andis weel omakorda rendile, elades ise Rakveres. Talu elumaja ühes rehetoa ja rehealusega häwitas tuli wiiekümnendate aastate paiku...[1182]

P. Tenimäe mälestustes esinev Carl Murrakas oli Oandus möldriks juba enne 1893. aastat.[1183]

[1181] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 290–293.
[1182] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 322–323.
[1183] Estländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94. Riga 1893, S. 113.

Oandu saeveski

Oandu saeveski tegutseski juba hiljemalt1893. aastal.[1184] Veski oli kahe saeraamiga ning seal saeti aastas tavaliselt 2000–2500 palki, töölisi oli üldjuhul 15–20 ning toodang läks Tallinna, metsamaterjalide edasimüüjatele.[1185] Enne I maailmasõda oli saeveski juhatajaks Karl Kraus.[1186] Ühes mõisate võõrandamisega võeti Ernst von Fockilt ära ka saeveski kui põllumajandusliku iseloomuga ettevõte. 1923. aastal Kaebas ta selle otsuse Riigikohtusse edasi ning kuna tal õnnestus tõestada, et tegemist oli siiski tööstusettevõttega, mis ei tootnud vaid oma tarbeks, aga ka müügiks ning kuulus oma suuruse tõttu Ärimaksu seaduse alla, otsustas kohus, et Põllumajandusministeerium on kohustatud oma otsuse ümber vaatama ning saeveski tagastati E. von Fockile. Nagu nähtus kaebusest, ei olnud Eesti Vabariik ettevõttele hea omanik, sest *„et veski sisseseade halvasti peetakse“*.[1187] Ilmselt aga ei suutnud ka E. von Fock ise ettevõtet korralikult tööle saada, sest 1933. aastal mil ta selle Theodor Hübschermannile (eestist Jõesaar) 1800 krooni eest maha müüs oli veski lagunenud ja kehvas seisukorras, mistõttu Th. Hübschermann seal põhjalikke ümberkorraldusi läbi viis. Veski alumisel korrusel paiknes jahuveski, teisel korrusel saeveski ja kolmandal, mansardkorrusel elukorterid. 14. veebruaril 1937 toimus hoones mansardkorruselt alguse saanud tulekahju, milles kogu jahu- ja saeveski sisseseade hävines ning välja jõuti tuua ainult väiksemaid asju. Kuna hoone ja sisseseade oli kindlustamata, langes kahju – 8000 krooni – omaniku kanda.[1188]

Müüa
nafta-mootor
„Skandia“ 10 h. j., vähetarvitatud, täiesti töökorras. Hind kokkuleppel. Samas ostan höövlimasina voodrilaudade jaoks. Teatada Võsu, Oandu veski, Th. Hübschermann.

Foto 8. Theodor Hübschermann oma saeveskile sisseseadet muretsemas (Wirumaa Teataja, 1939, nr 9)

Soone talu (end Oandu Müürsep)

Oandule jäi veskitalu kõrval alles ka endine Müürsepa ehk nagu teda 20. sajandi alguses rahva hulgas nimetati, Soone talu, mis oli Sagadi mõisa mõisamaal asuv nn kuuendikukoht, mida mõis ära ei müünud vaid rentis. Kuni 1914. aasta kevadeni oli Soone rentnikuks Jaan Mäeberg, kes

[1184] Estländisches Verkehrs- und Adressbuch für 1893/94. Riga 1893, S. 113.
[1185] ERA 1356, 2, 5709: 26.
[1186] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 286.
[1187] ERA 1356, 2, 5709: 2, 26–28p.
[1188] Wesiweskisse puusärgi töökoda. – Tapa Sõnumed, 1933, nr 134; Tule häwitustöö palwepäewal Wirumaal. – Uus Eesti, 1937, nr 49.

andis siis koha käest ja ehitas endale Lauli Peetri talu maale väikese maja, kus, elas koos poja perega ning tegeles puutööga, valmistades regesid ja vankreid ning tegi ka ehitustööd. 1914. aastast kuni kolhoosi sundimiseni välja, rentis Soonet endine Sagadi mõisa metsavaht Juhan Einmann (eestist Liivik) oma perega. Soone talu põllud olid kehvemad ja liivasema pinnaga kui lähedalasuva Lauli taludes ning saagikus väiksem, mistõttu oli pere ka kehvem ja jäi oma jõukuselt teistest maha.[1189]

[1189] ERM KV 423:5. Paul Tenimäe 1983. Palmse valla Lauli küla eluolu, 321–322.

Sagadi ajalooline õiend

Sagadi küla paikneb Sagadi mõisast läänes Sagadi-Palmse maantee ääres. Küla talud olid laias laastus jagatud kolme gruppi: üks sumbjas kogumik teede ristumiskohas Sagadi-Palmse teest lõuna pool, teine Sagadi-Palmse teest veidi põhja poole jääv ridamisi asetatud taluõuedega, mis moodustasid Palmse Suurküla ning kolmas, mis jäi veel pisut läände ja Sagadi-Palmse teest samuti põhja poole – Sagadi Väikeküla.

Sagadi küla kesk- ja Rootsi ajal

Taani hindamisraamatu Suures Eestimaa nimistus, mille koostasid tõenäoliselt aastail 1219–1220 Virumaal ristimist toimetanud Taani preestrid ja mida redigeeriti 1240. aastate alguses, Sagadit, sarnaselt naabruses asuvate Palmse mõisa küladega ei nimetata. Ometi, ei tähendanud see seda, et neid külasid poleks eksisteerinud. Kuna Palmse piirkonnas toimusid 1990. aastatel arheoloog Valter Langi juhatusel laiaulatuslikud arheoloogilised uuringud, leidis tõendamist sealsete külade olemasolu juba vähemalt muinasaja lõpul. Ilmselt võib sama kehtida ka Sagadi küla puhul, kuid seal pole võrdväärseid uuringuid teostatud, mistõttu tõsikindlalt seda väita ei saa.[1190]

Ilmselt oli juba 15. sajandil praeguse Sagadi mõisa kohal kaks mõisa, millistest Sagadit nimetati esmakordselt 21. märtsil 1469, mil Helmeit Risebiter pärandas oma vennale Ottole Sagadi mõisa ühes küladega Sagadi (Saccadi), Lanby (Lauli) ja Kacko, Kasti (Kosta) veski ja selle juurde kuuluva talu, külad Nattwe ja Pettenienzar.[1191] 8. märtsil 1517 müüs Hans Risebyter Sagadi mõisa ühes küladega Suur-Sagadi (Gross-Saggad), Lauli, Wewer ning Kosta ja Oandu (Hofandes) veskitega Marcus von dem Bergele.[1192] Teist, Uusküla mõisa, mis jäi Sagadist edelasse ning hõlmas hilisema Sagadi väikeküla nimetati 1523. aastal, mil Marcus von dem Berge ostis Wolmar von Alenilt Uusküla mõisa ja küla, hajatalu Konnade Reuoja lähedal ning Lope ranna ja liitis need Sagadi mõisaga.[1193] Enn Tarvel vahendas teadet, mille kohaselt olnud Uusküla mõis Sagadi Väikekülas *„Madini talu põhi“*. Hermann Läntsi sõnul: *„Wanaste old Sagadi mõis Weikeküla Pärtli pere kohal, kus weel 1835 wiinaköök old. Mõisat kutsutud Maakepaju (teiste järele Tiigipaju) mõisaks“*.[1194]

22. jaanuaril 1558 algas Liivi sõda vene vägede sissetungiga Tartu piiskopi valdustesse tatari vürsti Šig-Alei juhtimisel. Rüüstanud Tartumaal, liikus venelastest ja tatarlastest koosnev vägi üle Emajõe Laiusele ja Kärknasse ning jõudis veebruari esimese dekaadi lõpus Järvamaa kaudu

[1190] Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000.
[1191] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 174, nr 276.
[1192] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 454, nr 841.
[1193] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 481, nr 897; AM 115, 1, 47: 1.
[1194] Tarvel, Mõisate kujunemisest Lahemaal. – Lahemaa uurimused. II. Tallinn 1985, lk 22; E. ERA II, 198: 101.

Virumaale, kus riisus ümbruskonnas ning põletas maha 20 aadlimõisa. 10. veebruaril toimus vene- ja orduväe kokkupõrge Rakvere juures, mille tulemusel linn jäi terveks, kuid venelased rüüstasid Virumaa ühes kirikutega, välja arvatud Kadrina ja Haljala. Ilmselt piirduski rüüstamine Rakverest lõuna ja ida suunas jäävate aladega ega puudutanud Sagadi alasid.[1195]

Pärast Tartu kapituleerumist venelastele 18. juulil 1558, haaras maad paanika ja sellest tulenev lüüasaamismeeleolu. Augusti alguses langesid nii Rakvere kui ka Toolse linnused ning Virumaa langes venelaste võimu alla. Piir Vene ja Liivi ordu – alates 1560. aastast Rootsi – valduste vahel stabiliseerus Valgejõel. Tõenäoliselt ei ulatunud piiril tavaliselt ette tulevad tülid vastastikkused rüüsteretked Sagadini.[1196]

Pärast vallutust asus Vene riigivõim kohe tsaari nimel sõjaväeteenistuses viibivatele teenistusmõisnikele Virumaal maavaldusi jagama. Usutavasti toimus sama ka Sagadi mõisaga. Mingit informatsiooni mõisa omanud Vene teenismõisnike kohta kahjuks teada pole.[1197]

1574. aasta algul, mil rootslased peaaegu kolme kuu jooksu Rakvere linnust piirasid, rüüstasid nad toidumoona otsides maakonda üsna põhjalikult, ilmselt tabas see rüüstamislaine ka Sagadi mõisa külasid.[1198]

Taas ilmus Sagadi kirjalikesse allikatesse 1581. aastal, mil Rootsi väed Pontus de la Gardie juhtimisel Rakvere linnuse vallutasid. P. de la Gardie käsul tema sekretäri Nicolaus Hansoni poolt koostatud 1581. aastal rootslaste võimu alla langenud mõisate nimekirjas sisaldunud andmete kohaselt kuulus mõis Otto Berchile, kes oli aga surnud ning mõisa omandiõigus oli üle läinud tema pojale Jurgen Berchile kes asus Rootsis.[1199] Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil kuulusid talle Sagadi mõis ja Uusküla, küla *Wyckes* ja Kusa (Kosta) veski, mis ühes nende juurde kuuluvate hajataludega oli 24 adramaa suurune, lisaks veel Oandu veski ühes selle juurde kuuluvate taludega.[1200]

1602–1603. aastal, 1624. ja 1657. tabas piirkonda katk. Eriti hullusti tabas Sagadi talupoegi 1602–1603. aasta katk, millele eelnes ka ränk näljahäda. Pärast 1624. aasta katku jäi Sagadi mõisa maaküladesse alles ainult viis peret.[1201]

[1195] Renner, J. Liivimaa ajalugu 1558–1561. Tallinn, 1995, lk 32–33.
[1196] Trumm, U. Rakvere linnus ja maakond Liivi sõja ajal. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2015, Rakvere 2015, lk 23, 36.
[1197] Trumm, U. Rakvere linnus ja maakond... lk 35–36.
[1198] Russow, B. Liivimaa kroonika. Stockholm, 1967, lk 225–226.
[1199] Taube M. v. Beiträge zur Baltischen Familiengeschichte. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1909 und 1910. Mitau, 1913, S. 136.
[1200] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 30.
[1201] Tarvel, E. põhijooni Haljala kihelkonna ajaloost. - Vana kannel. VI:1. Haljala regilaulud. Tallinn 1989, lk 93.

Foto 1. Sagadi ja Palmse mõisa piirikaardil aastast 1679 on kujutatud nii Sagadi Suurküla kui ka Väikeküla (Uhßküll; EAA 858, 2, 2509: 1)

Sagadi 18. sajandi algul

Sagadi mõisa külasid Põhjasõja alguse sündmused esialgu otseselt ei puudutanud, kuid Alutaguselt pärit talupojad põgenenud Vihula, Karula ja Sagadi metsadesse, end seal ära peites.[1202] Tagasi pöördusid nad alles pärast rootslastele võidukat Narva lahingut.

1703. aasta augusti lõpus – septembri alguses rüüstas Boris Šeremetjevi ratsavägi põhjalikult Alutagusel, Virumaal, Järvamaal ja mujalgi, püüdes hävitada rootslaste võimalikke toidumoona varusid. Ch. Kelchi sõnutsi nad: *„põletasid maha kõik, mis neile ette sattus – aadlimõisad, kirikumõisad, külad, veskid ja mis tahes muu –, ning ajasid inimesed ja lojused, kelle nad välja nuuskisid, takistamatult minema või lõid surnuks"*.[1203] 6. septembril jäid venelased Rakvere juurde laagrisse ning korraldasid nelja päeva jooksul ümbruskonda rüüsteretki. Kas mõni neist tabas ka Sagadit pole teada, kuid on tõenäoline, et see võis juhtuda.

Ch. Kelchi järgi põletasid venelased pärast 16. augustil 1708 toimunud võidukat Vinni lahingut mitme päeva jooksul taas palju külasid, sh ka Haljala kihelkonnas, tapsid ja piinasid hirmsal kombel inimesi. Rüüsteretked häirisid saagikoristuse ja sügiskünni ning talirukki külvamise kulgu. Tõenäoliselt jäi osa suviviljast lõikamata ning osa taliviljast külvamata. Samuti sadanud 1708. aastal kohe pärast mihklipäeva, mis uue kalendri järgi (ukj) oli 10. oktoobril, maha nii paks lumi, et ulatus lõpuks poole mehe kõrgusse. Lumesaju tõttu jäi Virumaal lõikamata palju ilusat otra, *„sest me ei jõudnud pidevas vaenlase hirmus lõikusega algust teha"*.[1204] Sissekanne Palmse mõisa kroonikas kirjeldab 1708. aasta sügisel ja seejärel toimunut, leides, et *„midagi ei külvatud ega olnud ka midagi lõigata ja oli nälg ja katk ja vaenlase jõugud saalisid ringi"*.[1205]

Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli kroonika järgi oli ka 1709. aastal erakordselt tugev talvekülm ning väga sügav lumi, mis võtnud ära viljapuud, kevadel aga põhjustanud suuri üleujutusi.[1206] Lumerohkust põhjustatud üleujutused ei lasknud kevadtöödega õigel ajal alustada ning halb ilmastik põhjustas ikalduse.[1207] Sellel lisaks oli aastaist 1708–1709 teateid ka Eestimaa kubermangus levivast loomataudist ja loomade lõppemisest.[1208] Pikemaajalisest alatoitumisest ja näljast nõrgestatud organismiga inimesed olid nakkushaigustele vastuvõtlikud ning kui 1710. aasta sügisel jõudis Eestimaale katkuepideemia surid paljud inimesed katku.

[1202] Winkler, R. König Karls XII. Zug nach Narva im Jahre 1700. – Deutsche Monatschrift für Rußland, der Baltischen Monatschrift. Riga 1914, S. 684.
[1203] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 247.
[1204] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 404–405.
[1205] DSHI 190, Estland 261: 24.
[1206] Vanamölder, K. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitlusvõimalustest. Magistritöö. Tartu 2007, lk 44.
[1207] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Tallinn 1960, lk 98–99, nr 62.
[1208] Samas, lk 97, nr 61; Seppel, M. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu 2008, lk 44.

Tabel 3. Sagadi mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokolli alusel[1209]

Adramaade arv	Elavad inimesed								Katku surnud	Hobused ja veised		
	Peremehed	Perenaised	Pojad	Tütred	Sulased	Tüdrukud	Sulasrahva lapsed	Kokku		Hobused	Härjad	Lehmad
12 1/12	47	44	18	5	22	15	29	**180**	**229**	46	87	73

Sagadi pered 18. sajandil

Esimesed andmed Põhjasõjale järgnenud ajal Sagadi külas elavate perede kohta pärinevad 1726. aasta adramaarevisjonist. Selle kohaselt elas külas 17 peret adratalupoegi, aga kui arvestada nende hulgast maha Kansi Jürri, kes elas tõenäoliselt Tepelväljal ja Regala Thomas, kes elas tõenäoliselt Reggala hajatalus praeguse Metsanurga küla alal, jäi järgi 15 peret. Neist neli elasid igal juhul Väikekülas ning üksteist Suurkülas Enamus neist olid veerandadrikud, vaid Taigna Ado oli pooladrik. Kokku oli Suurküla perede käsutuses 3,5 adramaad üles haritud maad ning Väikekülas üks adramaa. 1732. aastal oli Suurkülas juba neli pooladrikut ja Väikekülas üks ning 1739. aastast olid pooladrikud kõik Suur- ja Väikeküla pered, Samast aastast stabiliseerus ka küla adramaade arv, mis jäi Suurkülas püsima seitsme adramaa ja Väikekülas alates 1750. aastast kolme adramaa peale. Ka adratalunike perede arv püsis enam-vähem stabiilsena alates 1739. aastast Suurkülas ja 1750. aastast Väikekülas.[1210]

Tabel 2. Adramaade arvu muutumine Sagadi Suur- ja Väikekülas aastail 1726–1765[1211]

Küla	1726	1732	1732	1739	1744	1750	1757	1765
		Haritud	Tühi					
Suurküla	3	4,5	2,25	7	7	7	7	7,5
Väikeküla	1	1,25	1,25	2,5	2,5	3	3	3
Kokku	**4**	**5,75**	**3,5**	**9,5**	**9,5**	**10**	**10**	**10,5**

Tabel 3. Perede arvu muutumine Sagadi Suur- ja Väikekülas 1726–1779. Perede suur hulk 1779. aastal tuleb sellest, et arvesse oli võetud nii adratalunike kui ka vabadike ja saunikute pered[1212]

	1726	1732	1739	1744	1750	1757	1765	1779
Suurküla	11	13	14	14	14	14	15	29
Väikeküla	4	5	5	5	6	6	6	7
Kokku	15	18	19	19	20	20	21	36

[1209] EAA 3, 1, 448: 38p–39.
[1210] EAA 3, 1, 460: 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p; EAA 3, 1, 475: 318p, 319p; EAA 3, 1, 481: 591p, 592p; AM 41, 1, 137: 1p, 2p; AM 41, 1, 140: 1p, 2p; AM 41, 1, 142: 2.
[1211] EAA 3, 1, 460: 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p; EAA 3, 1, 475: 318p; EAA 3, 1, 481: 591p; AM 41, 1, 137: 1p; AM 41, 1, 140: 1p; AM 41, 1, 142: 2.
[1212] EAA 3, 1, 460: 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p; EAA 3, 1, 475: 318p, 319p; EAA 3, 1, 481: 591p, 592p; AM 41, 1, 137: 1p, 2p; AM 41, 1, 140: 1p, 2p; AM 41, 1, 142: 2.

Tabel 4. Sagadi Suurküla rahvaarvu muutused aastail 1726–1779. Järsk tõus 1779. aastal on tingitus sellest, et arvesse läksid ka vabadikud, keda varasemates adramaarevisjonides polnud võimalik eraldi välja selgitada[1213]

Aasta	Täiskasvanud		Alaealisi (0-16 aastat)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	15	17	25	18	**40**	**35**	**75**
1732	28	23	27	24	**55**	**47**	**102**
1739	38	24	27	22	**65**	**46**	**111**
1744	39	32	21	17	**60**	**49**	**109**
1750	44	36	25	19	**69**	**55**	**124**
1765	51	51	34	29	**85**	**80**	**165**
1774	66	65	41	33	**107**	**98**	**205**

Tabel 5. Sagadi Väikeküla rahvaarvu muutused aastail 1726–1779[1214]

Aasta	Täiskasvanud		Alaealisi (0-16 aastat)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	5	5	9	10	**14**	**15**	**29**
1732	11	7	8	9	**19**	**16**	**35**
1739	11	14	10	5	**21**	**19**	**40**
1744	13	16	5	4	**18**	**20**	**38**
1750	16	21	11	6	**27**	**27**	**54**
1765	16	21	19	13	**35**	**34**	**69**
1774	24	20	12	11	**36**	**31**	**67**

Tabel 6. Loomi Sagadi Suurküla perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1765[1215]

Aasta	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	15	7	33	29	19
1739	15	0	44	36	33
1744	13	9	41	41	35
1750	22	13	50	43	25
1765	19	12	49	56	44

Tabel 7 Loomi Sagadi Väikeküla perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1765[1216]

Aasta	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732	8	2	11	11	3
1739	4	1	14	11	8
1744	6	3	15	10	16
1750	8	7	23	17	7

[1213] EAA 3, 1, 460: 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p; EAA 3, 1, 475: 318p; EAA 3, 1, 481: 591p; AM 41, 1, 137: 1p; AM 41, 1, 140: 1p; AM 41, 1, 142: 2.
[1214] EAA 3, 1, 460: 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p; EAA 3, 1, 475: 318p, 319p; EAA 3, 1, 481: 591p, 592p; AM 41, 1, 137: 1p, 2p; AM 41, 1, 140: 1p, 2p; AM 41, 1, 142: 2.
[1215] EAA 3, 1, 460: 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p; EAA 3, 1, 475: 318p; EAA 3, 1, 481: 591p; AM 41, 1, 137: 1p; AM 41, 1, 140: 1p; AM 41, 1, 142: 2.
[1216] EAA 3, 1, 460: 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p; EAA 3, 1, 475: 318p, 319p; EAA 3, 1, 481: 591p, 592p; AM 41, 1, 137: 1p, 2p; AM 41, 1, 140: 1p, 2p; AM 41, 1, 142: 2.

1765	10	7	23	22	18

1732. aastal olid Suurküla peremehed Cubjas Hans, Andres Jan, Cesper ja Jaco Mart pooladrikud, kel kogu nenede käsutuses olev maa oli üles haritud ning teised veerandadrikud, kel maad oli käsutada poole adramaa eest, kuid pool sellest oli tühi ja üles harimata, va Taigna Ado Jürri, kel seisis kogu maa tühjana. Väikeküla peremeestest oli pooladrik Maddi Jahn ning teised samuti veerandi ülesharitud adramaaga pooladrikud. Vaatamata sellele maksid kõik mõisale makse nagu pooladrikud. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi pidi pooladrik tegema mõisale aastaringselt rakmetegu kolm päeva nädalas ja ühe jalapäeva suvisel vaimudeajal (*Waimenzeit*) Jüripäevast Mihklipäevani, maksis neli kopikat rahas ning andis kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri ja tündri kaeru, ühe lamba, kaks kana, kümme värsket muna ühe naela lõnga ning ühe koorma heinu.[1217] 1739. aastal olid pooladrikute kohustused veidi kasvanud, nad pidi tegema vaimudeajal ühe asemel kolm jalapäeva ja maksma 10 kopikat rahas ning andma lisaks muule koorma küttepuid ja kahe aasta peale ühe viljakoti. 1744. aastal olid kõik kohustused samad, kuid anda tuli vaid üks viljakott aastas.[1218] 1757. aastaks oli pere teokohustus kasvanud – vaimudeajal pidi tegema kuus jalapäeva nädalas. Samas oli kadunud rahamaks ning vähenenud viljaandam, rukist ja otri pidi andma kumbagi 1⅔ tündrit, kaeru varasemast rohkem, kaks tündrit. Endise kahe kana asemel pidi andma kolm ning ühe koorma küttepuude asemel kaks.[1219]

1765. aasta andmeil panid pooladrikute pered maha viis tündrit rukkeid, kaks tündrit otri ja ühe tündri kaeru. 1804. aasta Eestimaa talurahva seaduse arvutuskäigu kohaselt pidi kolmanda viljakusklassi põllumaa andma välja *„nelli semet, peäle seemne“* ehk viis seemet iga mahakülitud seemne kohta ja teise klassi põllumaa *„wiis semet, peäle seemne“* ehk kuus seemet. Kuna Sagadi külade põldudest hinnati 19. saj alguses pool teise ja pool kolmanda klassi (u 5,5 seemet), võib arvestada, et tavalisel vilja-aastal sai iga peremees saaki keskmiselt vähemalt 27½ tündrit rukist, 11 tündrit otri ja 5½ tündrit kaeru. Heal aastal võis saak olla parem, halval aastal halvem.

Kui arvestada mõisa talupoegade maksude raamatu järgsete kohustustega 1765. aastal ning arvata maha seemnevili ja pere sulase palk – üks tünder rukist ja üks tünder otri aastas – jäi perele kätte 19⅚ tündrit rukist, 6⅓ tündrit otri ja 2½ tündrit kaeru. Lisaks läks riigile postimoonaks natuke rohkem kui ⅓ tündrit kaeru ning pere osa mitmesuguste väiksemate kohustuste täitmiseks, nt mõisa vahimehele palga maksmiseks jne.[1220]

[1217] EAA, 3, 1, 469: 305p–306.
[1218] EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593.
[1219] EAA 3, 1, 469: 304p–305; EAA 3, 1, 475: 318p–319; EAA 3, 1, 481: 591p–592; AM 41, 1, 137: 1p–2; AM 41, 1, 138: 2p–3.
[1220] Eestima Tallorahwa Seädus... lk. 11–12; EAA 1324, 1, 1: 23; EAA 1324, 1, 8: 8p–9: AM 41, 1, 138: 3; AM 41, 1, 140: 1p; AM 41, 1, 144: 9p.

Perede kohustused mõisa ees 19. sajandil ja 20. sajandi alguses

Maamõõtja Salomon Severin Dobermani hinnangul olid Sagadi küla põllud 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi alguses osaliselt savise, osaliselt kivise ja liivaseguse mullaga ja keskmise kvaliteediga. Temaga nõustus aastail 1805–1808 Sagadi küla maid kirjeldanud maamõõtja Morits von Dreyer, kelle hinnangul kuulus selle põllumaast üle poole teise ja pisut alla poole kolmandasse viljakusklassi. 1804. aasta talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidi teise klassi põlumaalt saama iga maha külvatud seemne eest saaki keskmiselt kuus seemet ning iga kolmanda klassi maale külvatud seemne eest viis seemet. Küla heinamaad olid S. S. Dobermanni hinnangul head, kuid M. von Dreyeri hinnangul pigem keskmised, kasvatades valdavalt aruheina ning ainult õige vähe keskmisest paremat pajuheina.[1221]

Tabel x. Sagadi perede viljapõldude kogupindala (võrdle tabel x)

Põld	Pindala (dess)	Pindala (ha)
Rukkipõld	68,96	75,34
Odrapõld	43,33	47,34
Kesapõld	61,90	67,62
Eraldi asetsevad põllulapid	7,38	8,06
Kokku	**181,56**	**198,36**

Talurahvaseaduse arvestuse järgi pidi kuue-päeva perel olema nii palju põllumaad, et ta saaks külvata aastas ühele väljale kuus tündrit talivilja ning teisele väljale kaheksa tündrit suvivilja (otra ja kaera) ning lõikas sellelt – keskmise saagikuse juures 5½ seemet – 77 tündrit vilja, millest 14 tündrit läks seemneviljaks, 31½ tündrit kulus üheksaliikmelise pere (kolm meest, kolm naist, kolm last) toiduks, kuus tündrit mõisakoormiste tasumiseks ning 15 tündrit mitmesuguste muude vajaduste (eluhoonete remont, kala, soola ja raua ostmine, kiriku- jm maksude tasumine) rahuldamiseks. Pärast kõigi maha arvamiste tegemist pidi seaduse järgi jääma perele 10½ tündrit vilja kasumiks. Nagu viljasaagist, nii pidi ka heintest (30 koormat) kuue-päeva perele jääma kuuendik, ehk viis koormat kasumiks, kuna ülejäänud 25 koormat kulusid loomadele söödaks ning mõisakoormiste tasumiseks. Kui perele piisavalt põllumaad anda polnud võimalik, võis seda kompenseerida suurema heinamaaga.[1222]

1804. aasta Eestimaa talurahvaseaduse arvutuskäigu kohaselt pidid küla pered tavalisel heina-aastal saama oma heinamaadelt 3018 saadu ehk 1006 koormat heina, millest 2892 saadu ehk 964 koormat oli aruheina ja 126 saadu ehk 42 koormat pajuheina. Seaduse arvestuse järgi oli iga saad

[1221] EAM 70, 1, 3: 30p; EAA 1324, 1, 8: 8p–9; Eestima Tallorahwa Seädus, Moisawannemattest noutud ja meie Sure armolisse Keisri Herrast kinnitud 1805 aasta sees. Tallinn 1805, lk. 11–12.
[1222] Eestima Tallorahwa Seädus… lk. 30.

kümne tuustine (81,9 kg) ja iga tuust leisikane, seega saadi aruheina umbes 236 855 kg ja pajuheina umbes 10 319 kg, kokku umbes 247 174 kg.[1223]

Kahjuks ei selgu M. von Dreyeri maade kirjeldusest Sagadi perede põldude ja heinamaade tegelik suurus, vaid need on ümber arvestatud nn keskmisele põllumaale ja keskmisele heinakogusele.[1224]

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi olid kõik Sagadi pered kuuepäeva-pered, st nad pidid tegema mõisale rakmetegu aasta ringi kuuel päeval nädalas. See tegi kokku 300 päeva aastas, millest suvel tehti 126 ja talvel 174 päeva ning jalategu samuti 300 päeva, millest vaimudeajal tehti 231 päeva ja talvel 69 päeva. Lisaks pidid kuuepäeva-pered andma 1⅔ tündrit rukist, 1⅔ tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, 45 leisikat (368,55 kg) heinu, ühe vana lamba, kaks hane, kolm kana, 30 muna, kaks naela lõnga, 30 leisikat (245,7 kg) õlgi, kaks naela humalaid, kolm piimapütti, neli veisekütket ja ühe kolmevakase viljakoti. Magasiviljaks pidi pere andma ⅔ tündrit rukist ja ⅔ vakka otri, maksma riigile pearahamaksu 9 rubla 50 kopikat ning postimoonaks kaks vakka, ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kümme leisikat (81,9 kg) heinu.[1225]

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele. 1826. aastal sõlmiti lepingud üheaastaseks tähtajaks *„seda wisi et mõisa need tallud mis sietsadik meie kaes olnud prukida, ia keik põllud, heina ia kariamaad, mis nende iärrel on, meie kette prukitawaks iättab, ning et meie nende pealt, Selle 1804mal Aastal kochto polest kinnitud ia meie kette antud Wakkoramato ierrele omma Moissa töggo ia maksud, nenda kui tennine, teme ia tassume, ia moissa Reied peksame ia moissa kedrus keddrame“*. Peremehed ei tohtinud ilma mõisa loata põldu ja heinamaad juurde teha ega metsast kütist teha, *„mis agga on metsa raisuks“*. Peremehed pidid saatma mõisa teolised härgadega vastavalt mõisa nõudmisele ning tasuma kõik kehtivad ja tulevikus kehtestada võidavad riigimaksud, maksud ja teopäevad kirikuõpetajale ja köstrile, tegema päevad kiriku ja muude kogudusele kuuluvate hoonete ehitamiseks ja kirikuteede parandamiseks, ehitama ja pidama üleval kooli. Peremehed kohustusid pidama üleval vajaliku tööjõu ning hoidma korras talu hooned ning neid vajadusel parandama, talu raudvara omama ja korras hoidma, magasiaidale oma osa tasuma, metsa hoidma ning kasutama ja puid raiuma ainult mõisa loal ja oma tarviduseks. Metsa kasutamise eest kohustusid peremehed jõudu mööda kiviaeda tegema. Halvale peremehele võis mõis enne renditähtaja lõppu lepingu üles öelda ning tema asemele talusse uue pere asustada.[1226]

[1223] Ühe dessatiini (1,0925 ha) suurune heinamaa pidi heina andma järgmiselt: jõeäärne aasa- ehk rannaheinamaa kümme saadu, pajuheinamaa kaheksa saadu, aruheinamaa viis saadu ja sooheinamaa neli saadu. EAA 1324, 1, 8: 8p–10; Eestima Tallorahwa Seädus... lk. 12.
[1224] EAA 1324, 1, 8: 9p–11.
[1225] AM 41, 1, 144: 2p–5.
[1226] EAA 1324, 1, 627: pagineerimata.

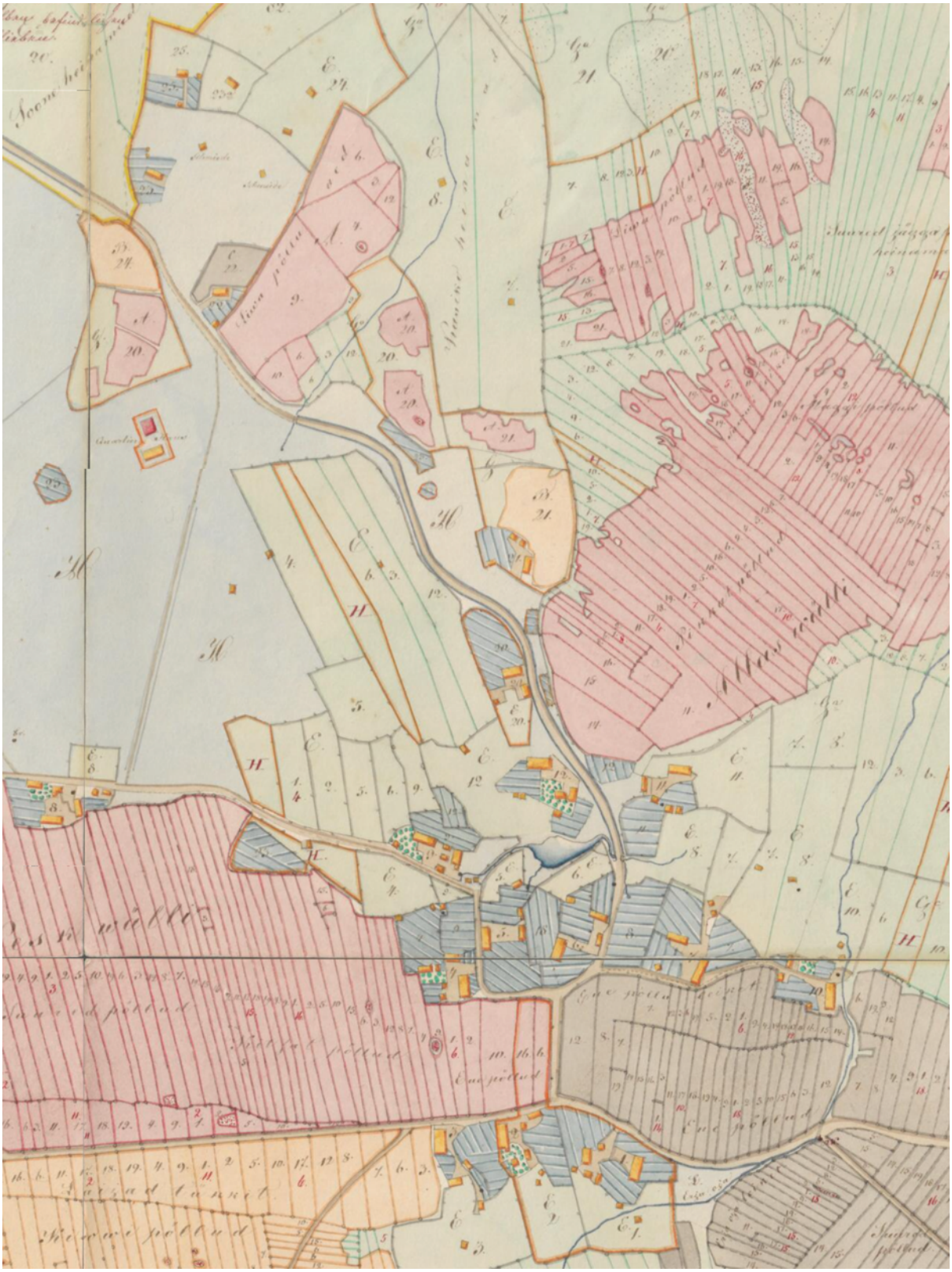

Foto x Sagadi Suurküla pered, väljavõte Eestimaa kubermangumaamõõtja Georg Gustav Storchi 1849. aastal koostatud Sagadi mõisa kaardilt: Wannakubja nr 1, Sameli nr 2, Mardi nr 3, Obase nr 4, Weike Jürri nr 5, Üllewalt Pertli nr 6, Andrekse nr 7, Käspri nr 8, Tidriko nr 9, Suure Külla Hanso nr 10, Alt Pertli nr 11, Mättliko nr 12, Kakkowälja nr 13, Sepa nr 20, Otsa, nr 21, Kiltri nr 22, Kasikko Tubba nr 23, Sepp Daniel nr 24, Sepp Gustav nr 25 (ERA 1324, 1, 589: 1)

Tabel 10. Sagadi küla perede käsutuses olevad kõlvikud 1855. aastal. Lisaks kuulus külale 29,58 dessatiini ehk 32,32 hektarit kasutuskõlbmatut maad ning 0,11 ruutsülda ehk 0,12 hektarit veekogusid. Külavainu oli perede ühiskarjamaa[1227]

Pere	Õueala		Aed		Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa ja mets		Kokku	
	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha	dess	ha
Vanakubja	0,13	0,14	0,41	0,45	9,49	10,37	35,94	39,27	0,49	0,54	**46,46**	**50,76**
Sameli	0,11	0,12	0,24	0,26	9,01	9,85	38,74	42,32	0,78	0,86	**48,89**	**53,41**
Mardi Thoma	0,12	0,13	0,24	0,26	7,61	8,31	26,32	28,75	0,36	0,39	**34,65**	**37,85**
Obase	0,13	0,14	0,29	0,31	8,14	8,90	30,90	33,75	0,71	0,77	**40,16**	**43,88**
Väike Jüri	0,08	0,09	0,34	0,37	8,89	9,71	30,00	32,77	2,57	2,81	**41,87**	**45,74**
Ülevalt-Pertli	0,09	0,10	0,28	0,30	9,39	10,26	23,06	25,19	0,14	0,15	**32,96**	**36,01**
Andrekse	0,14	0,15	0,47	0,51	8,79	9,60	27,52	30,07	0,71	0,78	**37,64**	**41,12**
Käspri	0,20	0,22	0,43	0,47	9,34	10,21	25,34	27,69	0,07	0,07	**35,39**	**38,66**
Tidriko	0,25	0,27	0,33	0,36	8,81	9,63	29,53	32,26	0,40	0,44	**39,32**	**42,96**
Suureküla Hansu	0,13	0,15	0,13	0,14	8,84	9,66	28,53	31,17	0,67	0,73	**38,29**	**41,83**
Alt-Pertli	0,10	0,11	0,24	0,26	8,25	9,02	29,51	32,24	1,62	1,77	**39,72**	**43,40**
Mätliku	0,12	0,13	0,36	0,40	8,21	8,96	28,36	30,98	0,48	0,52	**37,52**	**40,99**
Kakkuvälja	0,11	0,12	0,34	0,37	8,45	9,23	26,72	29,19	0,94	1,03	**36,55**	**39,94**
Herma Tooma	0,19	0,21	0,45	0,49	7,48	8,18	28,93	31,61	1,00	1,09	**38,05**	**41,57**
Peetri Andrekse	0,14	0,15	0,36	0,39	9,07	9,90	20,38	22,27	2,09	2,29	**32,04**	**35,00**
Miku	0,19	0,20	0,28	0,30	7,87	8,60	28,61	31,26	1,88	2,05	**38,83**	**42,42**
Tenni	0,13	0,14	0,28	0,31	9,65	10,55	32,46	35,46	1,76	1,92	**44,28**	**48,37**
Madine	0,13	0,15	0,44	0,48	8,10	8,85	29,58	32,31	1,49	1,63	**39,75**	**43,42**
Väikeküla Hansu	0,23	0,25	0,21	0,23	8,63	9,42	26,46	28,91	1,75	1,91	**37,27**	**40,72**
Külavainu									53,04	57,95	**53,04**	**57,95**
Kokku	**2,71**	**2,96**	**6,11**	**6,68**	**164,03**	**179,20**	**546,88**	**597,46**	**72,95**	**79,70**	**792,67**	**865,99**

1859. aastal koostatud üldiste renditingimuste kohaselt kohustusid peremehed talude piirimärgid korras ja puutumata hoidma ning vajadusel uusi piirimärke paigaldama, et *„nabrudega kuidagi tülli ei sünni“* ning korras hoidma talu piires olevad teed ning võtsid oma kohustuseks sillutada kaks versta ja 268 sülda maanteed (1638,6 m). Ta pidi pidama nii palju loomi, et saada põldude väetamiseks piisavalt sõnnikut, hoidma talu hooneid korras, kuid ei tohtinud neid omavoliliselt ilma mõisa loata remontida või uusi hooneid juurde ehitada. Juhul kui ta seda tegi, ei olnud mõisal kohustust tehtu eest tasumiseks. Pered olid kohutatud korras hoidma talu aiad ning igal aastal uut aega juurde ehitama, *„mis on 4 jalga kõrge, 3 jalga alt ja 2 jalga pealt lai, heaste laotud, kilotud ja kännaste ehitatud, seitsmejala süllades, 6 päwa peremees 20 sülda, 3 ja 4 päwa peremees 15 sülda, ja wähhemat päwa mehed 10 sülda“*. Kohalt lahkumisel ei tohtinud aedu lõhkuda ega kaasa

[1227] AM 41, 2, 11: 23p–24.

viia ning iga aasta Jaanipäeval käisid külakupjad ja kohtumehed kõik pered läbi ning kontrollisid ja mõõtsid kiviaiad üle. Peremees pidi hooldama talu piiride sees olevaid kraave ning hoolitsema viljapuude ja marjapõõsaste eest. Metsa raiumine ilma mõisa loata oli keelatud, samuti puude koorimine, mahla- ja vaigulaskmine. Vanade hoonete parandamiseks või uute ehitamiseks vajaminevad palgid andis mõis perele tasuta. Ka küttepuud olid mõisa poolt tasuta ning pere tohtis teha hagu heinamaadel kasvavast võsast. Kui peremees mõisast laudu sai, pidi ta saepakud ettenäidatud kohast ise üles töötama, saeveskile vedama ja oma tööjõuga (kolm tugevat meest) laudadeks saagima ning veski rataste määrimiseks rasva ise kaasa võtma. Küttepuude ja palkide vajadusest pidi mõisa informeerima enne Jaanipäeva ning need üles töötama sealt, kus anti. Ehituspalgid pidid olema kasutatud enne Jaanipäeva ning katused uuendatud enne Mihklipäeva. Jahi pidamine loomadele ja lindudele oli lubatud ainult mõisa loal, koobaste ja kartuliaukude ehitamine ning kruusa- ja liivaaukude rajamine metsa oli keelatud.

Foto x Sagadi Väikeküla pered, väljavõte Eestimaa kubermangumaamõõtja Georg Gustav Storchi 1849. aastal koostatud Sagadi mõisa kaardilt: Herma Thoma nr 14, Petri Andrekse nr 15, Mikko nr 16, Weike Külla Pertli nr 17, Maddike nr 18, Weike Külla Hanso nr 19 (ERA 1324, 1, 589: 1)

Igal perel pidi olemas olema talu suurusele vastav tali- ja suvivilja- ja kartuliseemne tagavara. Kuna värske, äsjalõigatud talivili seemneks ei kõlvanud, pidi talivilja seeme olema ületalve hoitud. Põldu, heina- ja karjamaad tohtis kasutada ainult otstarbekohaselt ega tohtinud ilma mõisa loata nende otstarvet muuta. Põllud pidid olema kolmes väljas, rukkipõld, suviviljapõld ning kartulipõld ja kesa – viimane pidi igal aastal saama korralikult sõnnikuga väetatud. Perede põllutööriistad pidid olema hästi hoitud ja korras peetud. Heina- ja karjamaid pidid pered rookima, et nad umbe ei kasvaks, kuid tähele pidi panema, et neid ka täiesti lagedaks ei raiutaks.

Naturaalmaksud pidi pere tasuma järgmiselt: *„Lammas, kott, pimapüttid ja kütked Jahni kuus; Aaned kui suwwewilli on polla pealt arra weatud; humalad ja kaerad Michkli kuus; heinad*

essimese regge teega, ja wähhe awalt, nende kui mõisast welja tellita et öhhe korraga ei jöua keik wasta wotta; lõnga ja kannad Nääri kuus; munnad sedda mööda kuddas mõisast tellita. Wahhi mehhe maks Michkli kuus; Rukkide ja ottrade kümnus moisawannemad on seia sadik kiwwi aja ehk walli tööga lasknund arra tasuda. Need ajad ehk wallid sawad süggise ette moedetud ja peawad kewade enne risti päwa walmis katte annetud sama. Olgid sawad kewwade talloperremehhede hoone kattuksedelle kätte annetud". Viljalõikuseks – tükid olid peredele kätte mõõdetud – pidid pered saatma *„tuggewad leikujad"*, kuuepäeva-perest neli inimest ning teistest kolm, kes juhul kui ilmad lubavad, järjest tööd teevad, kuni vili on lõigatud. Talivilja pidid pere teolised lõikama viis ja suvevilja kaheksa päeva ning kartulit võtma kaks päeva. Igal kolmandal aastal saadeti peredest teolised mõisa lammaste niitmiseks, kolmeks päevaks kevadel ja kolmeks päevaks sügisel.

Pered pidid leidma endale igal aastal töölised – sulased ja tüdrukud –, kellega nad sõlmisid lepingud, pidasid neid toidul ja maksid palka. Rohkem inimesi, kui tal tööks vaja oli ei tohtinud peremees peale oma abikaasa, laste, isa ja ema majasse võtta muidu, kui ainult mõisa loal.[1228]

Kui paljudes teistes mõisates nt Palmses mindi 1860. aastatel üle valdavalt raharendile ja teotöö vähenes peaaegu olematuks ning naturaalandamite maksmine lõpetati samuti peaaegu täielikult, siis Sagadi mõisas seda ei tehtud ning Sagadi küla talude rentnikud maksid 1860. aastatel ja hiljemgi oma talude eest nii raha, naturaalandamite kui ka teopäevadega.

1860–1870. aastatel jagunes Sagadi küla kuuepäeva perede – muid külas ei olnud – rentnike poolt makstav rent talude eest laias laastus kolmeks: ⅓ maksti rahas, mis sõltuvalt talu maa suurusest oli vahemikus 45–60 hõberubla, ⅓ ehk 51 hõberubla 95 kopikat maksti naturaalandamitena andes kolm setverti rukkeid, kolm setverti otri, kolm setverti kaeru, ühe vana lamba, ühe hane ja 30 muna ning ⅓ ehk 39 hõberubla 10 kopikat kuni 43 hõberubla 72 kopikat maksti teotööga, tehes nii suvel kui talvel kummalgi kaks nädalat korrategu, heinaajal abitegu 12 päeva, laotades sõnnikut, koristades tali- ja suvivilja, võttes kartulit ning tehes ja vedades metsast välja vedades küttepuid. Sõnniku laotamisel, viljakoristusel ja kartulivõtmisel anti igale talule kindel põlluala, millega nad pidid tegelema, kuid see varieerus vastavalt talu suurusele. Kõik rentnikud pidid tegema 12 raudsülda halupuid, iga halg 18 tolli (0,46 m) pikk ja iga süld seitse jalga (2,13 m) pikk ja kaheksa jalga (2,44 m) kõrge ning vedama need puud Sagadi randa, sinna, kuhu tellitakse.[1229]

[1228] AM 41, 1, 146: 13–17.
[1229] AM 41, 1, 178: 22p–23; ERA 1324, 1, 64: 11.

Foto x. Sagadi Vanakubja talu peremees Johannes Walter (1830–1909) koos oma tütre Tiinaga (RMF 528:2)

Talude päriseksostmine

Talude päriseksmüümine algas Sagadi mõisas 1876–1877. aastal mil müüdi Salatse küla talud. 1887. aastal müüdi ka Kosta küla talud. Mõlemaid külasid ühendas asjaolu, et nad asusid teiste mõisate maade vahel ning Sagadist kaugel. Teiste mõisa külade müümisega vananev Paul Alexander Eduard von Fock viivitas, kuna ei soovinud kiireid ja pöördelisi muudatusi. Ka mõisa järgmine ja ülejärgmine omanik Alexander Gideon von Fock ja Eduard Ferdinand Axel von Fock ei kiirustanud talude müümisega. Kuna Sagadi oli fideikomiss, polnud talude müümine ka kõide lihtsam ettevõtmine, mistõttu müüdi Sagadi küla talukohad alles 1908. aastal.[1230] Nagu tavaliselt tekitas talude müümine ajakirjanduses kohe negatiivset vastukaja, nii leiti ajalehtes Koit:

> Kesknädalal 23. juulil anti Palmse wallamajas kõigile müümise alla minewate talude peremeestele müügi tingimised, trükitud lehtedel kätte. Hinnad on soolased ka muud tingimised on rasked. Peremeeste meeleolu näib kurb olema: igal pool, kus nad kokku juhtuwad, on jutt kohtade ostmisest. Keegi ei näi teadma, kas osta wõi mitte. Esiti arwati, et nende tingimistega ostjaid ei leidugi. Kuid walitseja ütelus: „Iga koha jaoks on mul ostja walmis; kui nüüdsed peremehed ei osta, siis müün võõrastele," paneb mehed muresse. Kui palju selles

[1230] EKLA, 199, 57, 213/7 (III.7) < Haljala khk. – Helmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1535 (31.05.2020)

üteluses tõtt leidub, on teadmata. Igatahes on aga kindel, et inimesi leidub, kes oma warandust walmis on ka kõige halwematel tingimistel kõige närusemate kohtade sisse pistma, kus ta seda – müüja kasuks – kaotab. – Nii ei jää muud, kui osta ehk keera otsad Siberi poole.[1231]

Hinnad on nii kõrgele aetud, et kehwa mees ei wõi ostmise peale mõteldagi. Näituseks 35 tiinu koht suur — 5000 rubla. Oleks seegi 35 tiinu korralik maa olema. Heinamaad on soo augud, põllud on nõgud ja wihmase ajaga koguni wee all. Metsa pole sugugi. 500 rubla nõutakse sissemaksu, aga kust wõtab see nüüd korraga 500 rubla, kes ei jõua tawalist renti – umbes 200 rubla ümber – ära maksta?[1232]

Neile kirjutistele vastas keegi A. K—berg:

Sagadi põllumeeste seisukorra kohta ilmus „Päewalehes“ ja „Ajas“ kellegi „at“ poolt sõnum, millega paljud meie peremehed rahul ei taha olla. Selles heidetakse tumedat warju siinsete uute kohaomanikkude peale, nagu oleksiwad nad kõige kehwemal elujärjel. Olgugi et nende 14 hulgast (üks koht on müümata) wast paar meest siin oma majapidamist wiletsalt peale wõisiwad hakata, aga siis jääb ometi terve tosin kohaomanikka üle, kelle kohta mitte ei või öelda, et nad enda karjasid koha ostmise pärast wähendama ehk raha wõtma oleksiwad pidanud. Ja kuigi ka mõnel oma raha teisal kinni oli, nii et seda kohaostu-maksuks ei saadud tarwitada, siis oleks „at“ otsus suure hulga kohta ka selles tükis ometi ülekohtune.[1233]

Sagadi 1918–1944

Kui naabermõis Palmse maid hakati rentnikele välja andma juba 1920 – 1921. aastal, siis Sagadis jõuti niikaugele alles 1923. aastal ning siiski sünnitas maade väljaandmine alguses paksu pahandust:

Sagadi mõisa planeerimise ja kohtade wäljaandmisega jõuti wiimaks ometi, pika ootamise peale, tänatvu kewadel lõpule. Wallanõukogu määras kandidaatideks planeeritud kohtadele pooled oma walla ja pooled wäjastpoolt maasaamiseks eesõigustatud isikud. Üllatusena tuli aga kohtade wäljaandmise eel põllutöömmisteerimnist teade, et tema poolt juba maasaajad ära määratud. Need olid kõik wäljastpoolt kokku korjatud. Kohalikud eesõigustatud maasaajad, nagu sõdurid ja langenud sõdurite perekaonnad jäid jällegi aiataha.

Asi ei oleks ju nii palju meelehärma sünnitanud, kui need uued „asunikud“ oleksid ise maad harima hakanud. Waewalt said kohad ja inwentaari käite, kui mitmed kohad rendile ja inwentaar suuremalt osalt maha müüdi, ning ise kadusid. Mõnel olla isegi ostetud kohad kodus... Kohalised eesõigustatud maasaajad – harijad – ei suuda sahkerdajatele kõrget renti maksta ja maa läheb peremeeste kätte, kellel seda juba küllalt.[1234]

Tabel 11. Põllutööministeeriumi Statistika büroo andmed Sagadi mõisast planeeritud asundustalude kohta 1923. aastal[1235]

Nimi	Kokku	Põld	Heina-maa	Karja-maa ja mets	Muu	Märkused
Gustav Lutter	**7,00**	3,97	2,39		0,64	Tuuleveski mölder

[1231] Koit, 1908, nr 62.
[1232] Koit, 1908, nr 63.
[1233] Koit, 1908, nr 102.
[1234] –h–. Sagadi asundus. – Waba Maa, 1923, nr 139.
[1235] ERA 58, 3, 946: 1–62p.

Nimi	Kokku	Põld	Heina-maa	Karja-maa ja mets	Muu	Märkused
Ernst von Fock	**8,88**	4,81	3,44		0,63	Viljapuuaed
Viru Maavalitsus	**28,21**	6,90	13,74	6,95	0,62	Postitalu pidas E. von Fock
Viru Maavalitsus	**23,20**	7,52	13,72		1,96	Postijaam
Palmse vald	**21,13**	4,79	8,99	4,38	2,97	Kooli koht
Viru Maavalitsus	**11,15**	4,48	6,01		0,66	Loomaarsti koht
Anton Soopan	**17,06**	1,75	5,84	9,35	0,12	Endine rendikoht
Karl Murakas	**23,50**	5,35	12,64	4,76	0,75	Endine rendikoht
Johan Einmann	**33,45**	8,45	13,09	10,54	1,37	Endine rendikoht
Johannes Peenmann	**16,70**	0,70	6,37	8,75	0,88	Endine rendikoht Innu
Metsavalitsus	**6,30**	0,74	3,62	0,81	1,13	
Aleksander Wiitmann	**9,23**	2,48	5,35	0,88	0,52	Endine mõisatööline
Madis Õunmann	**9,15**	2,59	5,13	1,19	0,24	
Johannes Weinmann	**4,44**		2,85	1,55	0,04	Käsitöölise koht
Metsavalitsus	**22,70**	1,79	15,76	4,40	0,75	Metsavahi koht
August Kostfeldt	**10,96**	1,34	4,24	5,25	0,13	Endine mõisatööline
Otto Mühlberg	**9,96**	1,33	3,24	5,25	0,14	Endine mõisatööline
Ernst von Fock	**18,00**	7,12	10,56		0,32	Vabadussõja vabatahtlik
Johannes Pontus	**8,26**	2,70	4,04	1,44	0,08	Endine mõisatööline
Anton Gutmann	**17,31**	0,57	6,22	10,11	0,41	Endine popsikoht
Aleksander Mäeberg	**12,12**	4,21	4,83	3,02	0,06	Endine sõdur, käsitööline
Ida Lõbu	**3,32**	0,50	2,78		0,04	Endine mõisatööline
Julius Poormann	**3,32**	0,50	2,78		0,04	Endine mõisatööline
Gustav Altrov	**9,95**	1,33	3,24	5,25	0,13	Endine mõisatööline
Madis Jahkmann	**9,15**	1,75	4,38	2,95	0,07	Endine mõisatööline
Jakob Matiesen	**0,87**	0,83			0,04	
Mihkel Teller	**7,42**	2,36	3,99	0,87	0,20	Endine mõisatööline, kutsar
Politseivalitsus	**5,80**	2,20	3,24		0,36	Konstaabli maa
Gustav Mägi	**8,22**	2,48	4,35	0,88	0,51	Endine mõisatööline
Jaan Leppik	**6,95**	2,79	4,01		0,15	Endine mõisatööline
Johannes Leppik	**6,94**	2,78	4,01		0,15	
Paul Õunmann	**9,96**	2,79	7,02		0,15	Endine mõisatööline
Jüri Filippov	**5,11**	0,34	2,47	2,19	0,11	Endine mõisatööline
Maali Kingsepp	**5,11**	0,33	2,47	2,19	0,12	Endine mõisatööline
Liisa Kangermann	**17,55**	0,88	6,62	9,80	0,25	Endine popsikoht
Karl Piip	**7,26**	2,70	3,05	1,44	0,07	Endine mõisatööline
Metsavalitsus	**55,43**	13,69	20,97	17,70	3,07	Metsavalitsuse ametniku palgamaa
Johannes Reinik	**8,43**	2,36	5,00	0,87	0,20	Endine mõisatööline
Aleksander Piilmann	**8,43**	2,36	4,99	0,88	0,20	Endine mõisatööline, aednik

Nimi	Kokku	Põld	Heina-maa	Karja-maa ja mets	Muu	Märkused
Hans Heik	**4,51**	0,62	2,56	1,02	0,31	Endine mõisatööline, sepp
Jaan Läntsmann	**8,26**	2,70	4,05	1,43	0,08	Endine mõisatööline
Karl Kraus	**4,32**	1,5	2,78		0,04	Endine mõisatööline saeveskis
Alma Wilander	**7,81**	1,05	4,20	2,56		Endine mõisatööline
Johannes Arnik	**5,11**	0,33	2,47	2,19	0,12	Endine mõisatööline
Joosep Wanda	**8,80**	1,05	5,19	2,56		Endine mõisatööline
Karl Hiitmann	**7,23**	2,48	3,35	0,88	0,52	Endine mõisatööline
Anton Weinmann	**6,16**	2,59	2,13	1,20	0,24	Endine mõisatööline
Hans Walter	**2,50**	0,50	1,00	1,00		Endine mõisatööline
Johannes Peetermann	**21,30**	6,24	11,39	2,95	0,72	Endine mõisatööline, ametnik
Jakob Feldt	**8,81**	1,05	5,20	2,56		Endine mõisatööline
Karl Õunmann	**8,82**	4,26	3,13	1,19	0,24	Endine mõisatööline
Jakob Grenholm	**20,98**	9,14	11,70		0,14	Maaseaduse alusel
Paul Raus	**15,10**	5,30	9,67		0,13	Sõjaväelane
Johannes Rookmann	**23,00**	7,63	15,24		0,13	Maaseaduse alusel
Eduard Siirak	**8,15**	1,76	3,38	2,95	0,06	Endine mõisatööline
August Lieholm	**11,25**	3,39	4,84	3,01	0,01	Maaseaduse alusel
Viljo Kokkari	**12,46**	5,48	6,91		0,07	Sõjaväelane
Theodor Podschebakin	**26,97**	8,32	18,41	0,03	0,21	Maaseaduse alusel
	26,97	8,32	18,41	0,03	0,21	
	20,98	9,14	11,70		0,14	
Kokku	**757,42**	**199,41**	**385,15**	**143,19**	**23,51**	

1932. aasta sügisel toimus juurdelõidete planeerimine Sagadi asundustaludele, kuna need olid perede elatamiseks liiga väikesed. Talude elujõulisuse tõstmiseks planeeriti neile kahe kuni viie hektari suurusi juurdelõikeid raiesmikelt ja kännustikest, mille suuruseks hinnati 130 ha. Planeeringu valmimisel tekitas asunike hulgas nurinat asjaolu, et maad jagati kõigile võrdselt, keskmiselt kolm hektarit, vaatamata nende käsutuses varem olnud maa suurusele. Tulemusena kasvasid suuremad kohad 16–17 hektari suuruseks, samas kui väiksemad jäid alla kümne hektari.[1236]

1934. aastal kirjutas Sagadi headest ja halbadest külgedest pikema loo keegi P. B.:

> Kuigi wäljas maailmas on suured tuuled, siis Sagadisse neid ulatub harwa, sest waatamata üldisele laastamisele on jäänud püsima metsade roheline rõngas, mis isoleerib muust maailmast Sagadi, s. o. Palmse walla idaosa, endise Sagadi walla. Nii elu on jooksnud siin alati liigsete wapustusteta ja suurte laineteta. Kõik läheb nagu määritult. Pole liigrikkaid inimesi ega ka kommuniste, wargaid, walerahategijaid wõi muud kahtlast elementi.

[1236] Sagadi tööliskohad elujõuliseks. – Wirumaa Teataja, 1932, nr 125; Sagadis lõppesid maakorraldustööd. – Wirumaa Teataja, 1932, nr 138.

Poliitilistel motiiwidel üksteist pekstud ei ole ega ole seda wiimasel ajal teinud keegi ka õnnetust armastusest. Pussid ka kipuwad roostetama ja wäga kergesti wõib juhtuda, et noorsugu kaswab üles õppimata tundma pussi õiget otstarwet ning see wiiaksegi muuseumi muinsusesemena. [...] On wäike külakene — Sagadi Naatsaret, kust ep wõi tulla midagi head — mitme salakõrtsiga ning kui siis siia wahel juhtub mõni rahadega mees, on teenistuswõimalused suured. Mehed müüwad wiina, naised mune sakusmendiks, poiskesed kutsuwad „rahamehele“ daame seltsiliseks ja saawad ilusa tasu, daamid tulewad ja loomulikult saawad jälle ilusa tasu. Peale selle mõned mehed, kel kodus pole kõrtsi, moodustawad „suure härra“ saatjaskonna, aidates tal häwitada wiina ja toimetada kohale uut. Kõigel eelpoolmainitul on aga praegu wäike paus. Oöd on wäga ebameeldiwalt walged ja päewad täis kiiret tööd, nii et kõrtsid on kuiwad õige tihti ja ei leidu „klientegi“. Igaüks nokitseb omaette, siputab seemet mulda, weab sõnnikut wõi, kui põllutöös wahet, treib rehapulki ja elu on jäänud weelgi waiksemaks tawalisest. Rukis ootab õitsemist, suwiwiljad pistawad nina mullast ja warsti on heinategu käes. Töörahmeldusse upuwad kõik üle pea... [1237]

Hoopis tõsisema olukirjelduse avaldas aga ajaleht Maa Hääl 1937. aastal:

Metsakolka „sõimunime" Sagadi siiski ei talu, sest esmaklassi maantee wiib laia maailma ja moodne buss peab ühendust maakonnalinna Rakwerega iga päew, suwel isegi kaks korda päewas. Kui siis weel lisada, et Wõsu suwituskohta on paras jalutuskäigumaa, peaks olema selge igal, et elu siin peaks pulseerima lausa suurmaailmlikus rütmis.

Ei, rütm siiski on jäänud aeglaseks. Ja see rütm nagu olekski Sagadi peamine omapära. Sagadi inimene nagu oleks see õige ja tüüpiline eestlane, kes kaua arutleb, enne kui hakkab teotsema. Hoogu ja huwi nagu oleks, paigalseismist ei ole, ent ruttu ei ole. Kõik "moekarjed" jõuawad siia, kuid poole- kuni paariaastase hilinemisega. Ainult moodsaid tantse ei lasta sisse, lihtsalt ei lasta. „Tantsuprofessorid“ lahkuwad pikkade ninadega ja Sagadi noored wihuwad edasi suurima naudinguga oma „krakowjakki“, „padispaani“, ja mis nad kõik ongi. Täitsa maatõugu rahwas nagu näit. soomlased.

Mis puutub majandusellu, siis siingi ilmneb sama „tasa-ja-targu-tendents". Erilisi uuendusi silm ei märka, raadio-antenne on püsti wähe ja elamudki pole alati häärberitaolised, ent weksleid ja oksjoneid ka pole. Sagadi põllumees saab mannapudru ja rukkileiwagi lauale ainult raske wõitlusega. Peab heitlema lausa rinnutsi kiwikarjaga põllul, liigweega, mätastega ja pajuwõsaga, kõigi nende Põhja-Eesti põllumehe põliswaenlastega. Põllumaad ei ole liialt, kuid juuretegeminegi ei tasu kuidagi. Heinamaa tihti on selline, et hobuse ja adragagi ei pääse ligi ja mehed muigawad mõeldes, mis teeks küll traktor siin, kus maa on risti-rästi täis puujuuri ning igas pealtnäha pehmes ja ahwatlewas mättas irwitab wastu salakawal hall kiwi.

Suured hallid raudkiwimürakad, segi oma wähemate sugulastega, see on Sagadi maastiku omapära. Kündes neid paljastub mullast aina uusi, nagu ei kaswatakski maa muud. Aukartust tekitawad endisile mõisapõldudele koikkkuhjatud wared, milliseist mõned wõtawab endi alla kuni nelja Tallinna wakamaa suuruse maalahmaka. Mõisa hooned on raudkiwist, rohuaeda piirab mitme meetri kõrgune „hiina müür“ ja laialised põllud, metsad ja heinamaad on piiratud kiwiaedadega, kuid mõisapõldudelgi ei puudu kiwid. Igal suwel, kewadel ja sügisel, igal wabal momendil üldse kostawad wäljadel paugud.

Kiwikarjale on kuulutatud igawene sõda, mis ei waibu praeguse põlwe kadudes. Pojad kindlasti jatkawad isade alustatud wõitlust. Ilus komme on wiimasel ajal wälja kujunenud sellest wõitlusest. Ööl wastu esimest jaanuari,

[1237] P. B. Sagadi enne suwipööripäewa. – Wirumaa Teataja, 1934, nr 65.

uue-aasta saabumisel, kajawad jälle põldudelt „ilmkärakad“ iga peremees laseb seal lõhki mõne kiwi ja sellise „töömuusikaga“ astutakse uude aastasse. Nii elatakse. Puudust ei tunne, küllust ka ei ole. Põllu wähesuse tõttu peetakse rohkem karja metsaheina waral ja wiljadest on eelistatud kartul. See lepib siinsete kergete maadega, kuna kõrswiljad kuiwal suwel täiesti äparduwad. Põllumajandussaaduste realiseerimisel on takistawaks teguriks asjaolu, et turg on kaugel. Lähemasse linna Rakwerre on pea 30 km., pealinna oma 100 km., ainuke müügikoht lähemal on suwel Wõsu, kuid sealne suwitajasperegi ei jõua süüa nii palju, kui tagamaa talud pakuwad.[1238]

Foto x. Leerilaps Johannes Petermann Sagadist 1925. aastal (RMF 995:2)

[1238] Sagadi wõidab põllukiwe. – Maa Hääl, 1937, nr 17.

Tabel 10. Sagadi küla pered ja nende talude suurus 1939. aasta põllumajandusloenduse ajal[1239]

Pere	Talu suurus (ha)	Pere	Talu suurus (ha)
Suureküla Hansu	50,29	Härma Tooma	35,46
Andrekse	40,42	Väikeküla Hansu	42,76
Ülevalt-Pertli	20,58	Madine	48,16
Ülevalt-Pertli	20,58	Miku	17,78
Mägimaa	15,43	Uustalu	17,21
Vanakubja	16,65	Peetri Andrekse	41,49
Alt-Pertli	36,79	Sameli	45,1
Mätliku	42,39	Kiltri	11,01
Otsa	14,36	Liivaku	5,75
Sepa	19,29	Vasara	7,84
Mardi Tooma	49,6	Sepahansu	10,58
Obase	48,62	Nõmme	15,98
Tidriku	43,63	Karjatse	7,66
Käspri	41,93	**Kokku**	**767,34**

Tepelvälja ajalooline õiend

Tepelvälja küla on kunstlikult moodustatud ning koosneb kolmest osast: Esku kabel koos kalmistu ja lähikonnas olevate, Altja jõe kaldal hajali paiknevate talukohtadega, Tepelvälja talud, mis paiknes Sagadisse viiva tee ääres ning Soopõhja talud, mis jäid teest eemale metsa.

Tepelvälja kesk- ja Rootsi ajal

Praeguse Tepelvälja alaga seostatakse 1543. aastal Marcus von dem Berge testamendis nimetatud heinamaad ja põldu, mida kutsuti *Allewomes*. Kohanimi viitab, et tegemist võis olla uudismaaga, mis hariti algselt üles ja võeti kasutusele aletamise teel.[1240] Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni materjalides piirkonda ei nimetatud, kuid 1699. aasta Johan Holmbergi koostatud Sagadi ja tema naabermõisade rannakülasid kujutaval kaardil on Sagadi mõisa ja Oandu vahelise tee ääres tingmärgid, mis märgistavad tõenäoliselt Tepelvälja taludegruppi. Paraku rohkem andmeid sellest perioodist ei ole.

[1239] ERA 1831, 1, 1429: 24p–25.
[1240] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 680, nr 1222; Westrén-Doll, A. von. Beiträge zur estnischen Ortsnamen- und Sprachforschung. – Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912 - 1920. Dorpat 1921, S. 156; Baltisches historisches Ortslexikon. Teil I. Estland (einschliesslich Nordlivland). Köln-Wien 1985, S. 70.

Tepelvälja pered 18. sajandi alguses

Sagadi mõisa peresid Põhjasõja algusaasta sündmused esialgu otseselt ei puudutanud, kuid Alutaguselt pärit talupojad põgenenud Vihula, Karula, Sagadi mõisate metsadesse, end seal ära peites.[1241] Tagasi pöördusid nad alles pärast rootslastele võidukat Narva lahingut. Kuivõrd puudutasid piirkonda venelaste rüüsteretke 1703. ja 1708. aastal pole teada, nagu seegi, kuidas mõjutas piirkonda 1709–1710. aasta näljahäda ja 1710–1711. aasta katkuepideemia.

Sagadi mõisa kohta pole alles 1711. aastal koostatud katkunimekirju, mistõttu pole Põhjasõja aegsetest Tepelvälja peredest midagi teada. Ka pole säilinud 1716. aasta inkvisitsiooni andmeid ning 1712. aasta inkvisitsiooni andmed pole kuigi ülevaatlikud. Sellest selgus ainult surnute ja ellujäänute suhtarv ning ellu jäänud inimeste sooline ja vanuseline koosseis (tabel 1).

Esimesed andmed Tepelvälja alal paiknenud hajataludest pärinevadki alles Sagadi mõisa adramaarevisjonide vakuraamatuist, millest varasem on pärit 1726. aastast ning Haljala kihelkonna kirikuraamatuist, mille varasemad sissekanded on pärit aastast 1728. See-eest on Sagadi mõisa kohta adramaarevisjoni vakuraamatud säilinud aastaist 1726–1785, mis võimaldab jälgida talude arengut katkematult ning siduda nende andmed hingeloenduste andmetega.

Tabel 1. Sagadi mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokolli alusel[1242]

Adramaade arv	Elavad inimesed								Katku surnud	Hobused ja veised		
	Peremehed	Perenaised	Pojad	Tütred	Sulased	Tüdrukud	Sulasrahva lapsed	Kokku		Hobused	Härjad	Lehmad
12 1/12	47	44	18	5	22	15	29	**180**	**229**	46	87	73

Tepelvälja pered 18. sajandil ja 19. sajandi I poolel

Tepelvälja perede Sagadile asumisest kirjeldas Hermann Länts (1867–1917) pereliikmete sõnade järgi:

> Mina olen küll Eestlane. Enne weel kui Sakslased seie maale tulid olime Eesti wanemad wai mis. Kui Sakslased seie tulid, olid nad Wenemaale eest ära lähend. Kui sääl orja põli õige kibedaks lähend, tulned seie tagasi ja hakand Tepelwäljale tuba tegema. Sääl old sell ajal suur mets. Ei ole muidu saand kui seljas kandanud palgid metsast tua juure. Need olid esteks pisikesed old. Siis olid hakand labidatega omale maad tõstma teine omale, teine omale. Wiimaks saand kaks peret.

[1241] Winkler, R. König Karls XII. Zug nach Narva im Jahre 1700. – Deutsche Monatschrift für Rußland, der Baltischen Monatschrift. Riga 1914, S. 684.
[1242] EAA 3, 1, 448: 38p–39.

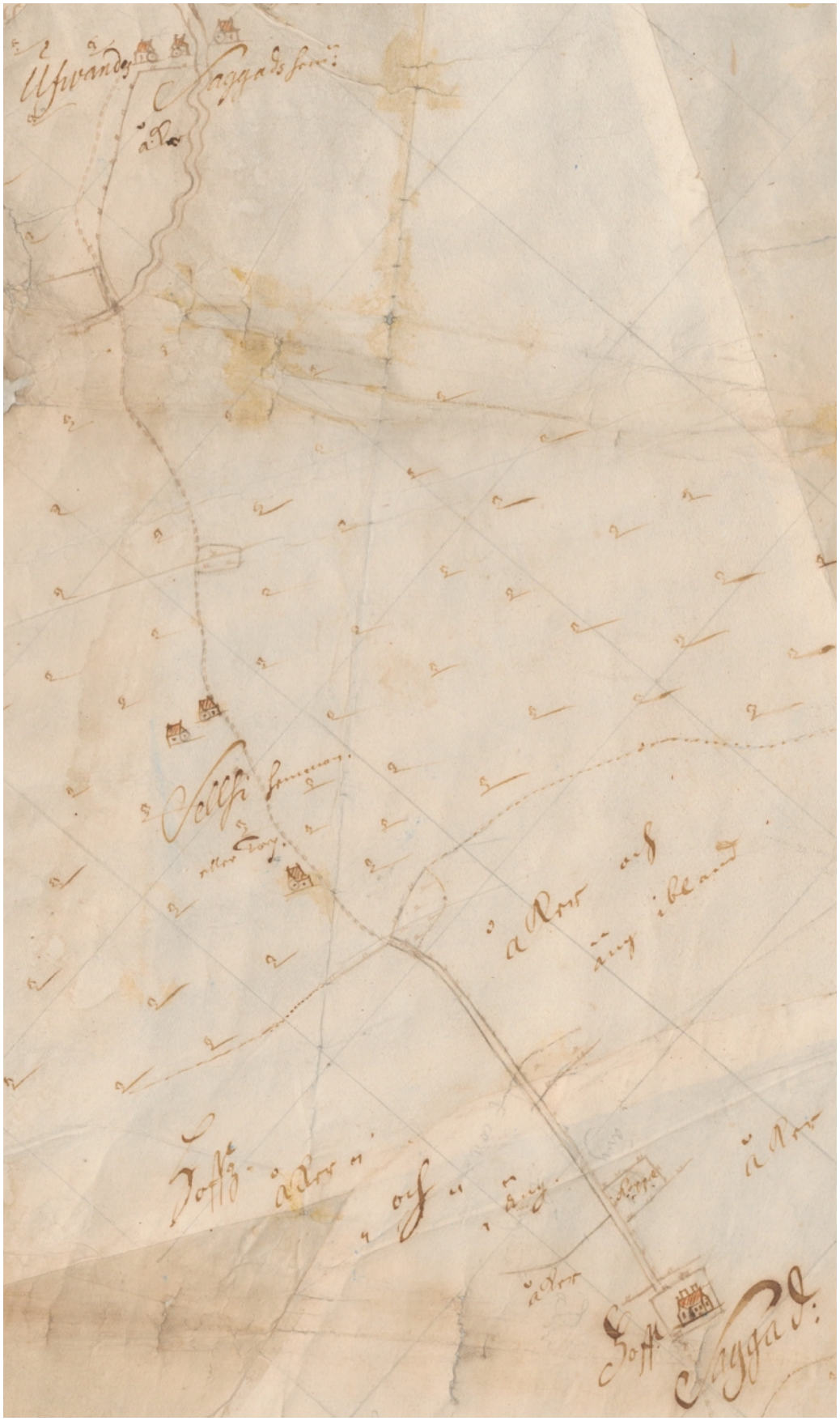

Foto 1. Väljavõte Johan Holmbergi koostatud Sagadi mõisa ja ranna-ala kaardilt, kus Oandu (*Ufwandes*) ja Sagadi (*Saggad*) mõisa vahelisel alal on ilmselt Tepelvälja taludegrupp (EAA 1, 2, C-IV-121: 1)

> Nad olid kolme wennakse old, aga sellest kolmandemast wennast, sellest ei räägita midagi, tea kuhu see siis sai. Tepelwäljal on aga kaks peret.
> Wenemaalt olime omale nimegi saand. Tepe – Степь ja meie järele akati peresid Tepelwäljaks hüüdma.
> Tea kuda nad Tepelwäljal mõisaga wänka lähend. 1843 oli meid sunni wiisil Kostale Jürirahwale toodud. Jüri rahwal olid enne Jürmannid.[1243]

Teisal lisas H. Länts veel, et *„Teped Sagadisse tulnud sellega 1800 aasta ümber (jõukad)“*.[1244] Selles polnud tal küll õigus, sest nagu selgub järgnevalt, oli üks Tepelvälja peredest – Hansu (Hanso) – jälgitav juba 1726. aastast ning teine – Jaani – alates 1739. aastast.

Vana-Tepelvälja (Hansu)

Usutavasti oli esimese Tepelvälja perena 1726. aastal adramaarevisjoni vakuraamatusse võetud Cansi Jürri pere. Jürri ja tema abikaasa olid ilmselt üle 60-aastased, kuid peres oli üks täiskasvanud mees ning kaks alaealist poissi ja tüdruk. Täiskasvanud mees oli ilmselt 1732. aastal vakuraamatus esinev Cansi Tönno (Tenno; u 1705–† enne 1790) ning peresse lisandunud naine tema abikaasa, kelle nimi ei selgunud kahjuks isegi mitte kirikuraamatutest. Peres elanud vana naine oli Kansi (Kantsi) Tönno ema, Cansi Jürri lesk Kai (u 1674–1754). 1742. aastal kutsuti Tönnot meetrikaraamatus Tepelvälja Kantsi Tönnoks ja Tepelvälja Tönnoks. Sagadi mõisa talupoegade maksude raamatus aastaist 1753–1782 nimetati Kansi Tönnot viimati 1762. aastal ning sest saadik esines kuni 1778. aastani Tepelvälja Tönno ning alates 1779. aastast Tepelvälja Jürri (u 1742–1820), kes oli peremeheks ka 1782. aasta hingeloenduse ajal. Ta oli abielus Kayga (u 1744–1794), kellega neil oli kaks poega ja kaks tütart. 1795. aastal oli ta teises abielus Lenoga, kellega neil oli üks ühine tütar ning Lenol veel kaks tütart. Pere saunas elas saunik, endine mõisa õllepruul 69-aastane Prual Thomas oma kümmekond aastat noorema abikaasa Kaddriga. 1797. aastal asustati peresse Kavastu mõisast (*Kawast*) Joseph (u 1765–1838) ühes oma perega ning Jürry asustati ümber oma venna Tepelvälja Reinu vabadikukohale. 1816. aastal oli Josephil ja tema abikaasal Anol kolm poega ja kolm tütart. 7. maist 1819 tegutses ta valla kohtumehena kuni 1830. aastate alguseni välja. Ajavahemikus 1826–1834 sai peremeheks Josephi noorem poeg Hans. 1835. aastal anti neile perekonnanimeks Teppe. H. Teppe oli abielus Marriga, kellega neil oli 1858. aastal kolm poega ja kolm tütart.

J. ja H. Teppe ajal toimus talus hoogne ehitustegevus, 1829. aastal ehitati uus tall, 1930. aastal pandi uus katus pere elumajale, 1835. aastal aidale. 1838. aastal sai pere mõisalt 50 tellist uue ahju ehitamiseks, 1839. aastal ehitati elumajale tuulekoda ja uuendati lattaedu, 1839–1840 aastal andis mõis perele ühe palgi kangastelgede valmistamiseks ja kaks palki küüni

[1243] ERA II, 153: 43. Sama loo lihtsamat teisendit vaata: ERA II 198: 108.
[1244] ERA II 153: 471.

parandamiseks. Pärast tulekahju 1840. aastal, mil talu maha põles, ehitati sinna aastail 1840–1841 uued laut, elumaja ja ait, 1841–1842. aastal anti taas üks palk tulle jäänud kangastelgede asendamiseks, 1842–1843. aastal anti veel üheksa palki talli ehitamiseks, 1843–1844. aastal ehitati uus väliköök, 1845–1846. aastal uued kaevurakmed. 14. märtsil 1847 põles pere elumaja taas maha ning tulle jäid neli härga, hobune, neli koormat heinu, õlgi ja kogu majakraam. Elumaja ehitati 1847. aasta kevadel taas üles ning mõis andis ahju jaoks 300 tellist ning taas palgi kangastelgede valmistamiseks.[1245]

Tepelvälja Seppa vabadikukoht

Tepelvälja vabadikukoht asutati ilmselt ajavahemikus 1757–1765, mil seal elas Tepelvälja Thomas oma abikaasa ja kolme tütrega. 1779. aastal elas kohal Tepelvälja Rein (u 1732–1807) ühes oma abikaasa Anni ja lastega. Hiljemalt 1805. aastal sai koha peremeheks Reinu poeg, mõisa sepp Karel (Carell, Karl), kes oli abielus Trutoga. Ajavahemikus 1826–1834 asustati leseks jäänud Karel ümber Laheküla ning pere hääbus ja koht liideti Tepelvälja Jaani taluga.[1246]

Tabel 2. Tepelvälja küla Tepelvälja perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1765[1247]

Cansi Jürri Teppelvälja (Kansi) Tönno	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		1			2	1	1	1	**6**
1732	1	1	1	1	1			1	**6**
1739	1		1		1	2		1	**6**
1744	1		1		2	2		1	**7**
1750	1		1	1	3	1		1	**8**
1757	1		1	1	3	1		1	**8**
1765		3		1	1	1	1	1	**8**
Tepelvälja Michel Teppelvälja Maddi	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1739	1	1	1		1	1		1	**6**

[1245] EAA 3, 1, 460; 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 583p; EAA 1864, 2, IV-4: 62p; EAA 1864, 2, V-41: 213; EAA 1864, 2, VI-53: 76; EAA 1864, 2, VII-105: 174p–175; EAA 1864, 2, VIII-127: 156p–157; EAA 1864, 2, VIII-128: 96p–97; EAA 1864, 2, IX-94: 202p–203; EAA 1864, 2, X-197: 228p–230; EAA 1224, 3, 3: 148p, 182; EAA 1224, 3, 4: 443; ERA 1324, 1, 1: 19, 20, 41, 42; ERA 1324, 1, 9: 44; AM 41, 1, 137: 4p; AM 41, 1, 138: 4p; AM 41, 1, 140: 4p; AM 41, 1, 151: 51p.
[1246] EAA 1864, 2, IV-4: 62p–63; EAA 1864, 2, V-41: 213; EAA 1864, 2, VI-53: 76–76p; EAA 1864, 2, VII-105: 174p–176; EAA 1864, 2, VIII-127: 156p–157, 164p–165; AM 41, 1, 140: 4p; AM 41, 1, 142: 2; AM 41, 1, 150: 60p–61; AM 41, 1, 151: 60p–61.
[1247] EAA 3, 1, 460; 167p–168; EAA 3, 1, 469: 304p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 583p; AM 41, 1, 137: 4p; AM 41, 1, 138: 4p; AM 41, 1, 140: 4p.

1744	1		1		2	1			**5**
1750	1		1	1	4	2			**9**
1757	1		1	1	4	2			**9**
1765		2		2	4		1	1	**10**

Tabel 3. Loomi Tepelvälja perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1765[1248]

Cansi Jürri Teppelvälja (Kansi) Tönno	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	2		1	2	1
1739			2	2	1
1744			1	3	2
1750	1	1	2	2	2
1757	1	1	2	2	2
1765	1		2	3	4
Tepelvälja Michel Teppelvälja Maddi	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1739	1		2	2	1
1744	1		2	3	1
1750	1	1	2	2	3
1757	1	1	2	2	3
1765	1		2	3	1

Uue-Tepelvälja (Jaani või Josepi)

Esimene Tepelvälja (*Teppelwälja, Teppelwelja*) nimeline pere ilmus adramaarevisjoni vakuraamatusse juba 1739. aastal, mil seal nimetati Sagadi küla perede seas veerandadrik Tepelvälja Michelit. 1744. aasta hingeloendis teda enam ei esine, kuid on Tepelvälja Maddi, keda Sagadi mõisa talupoegade maksude raamatus nimetati viimati 1777. aastal. Kirikuraamatute järgi oli Maddil abielus Mayga. 1778. aastal nimetati Tepelvälja peremeheks Josepit (u 1737–† enne 1790), kellel oli 1782. aasta hingeloendi andmeil abielust Lenoga viis poega ja kaks tütart. Peres elasid ka Josepi vennad Jaack ja Michel. 1795. aastal oli pere kõige noorem poeg Juhan mõisarahva hingekirjas kangruna ning noorem tütar Anno teenijana. Pärast isa surma sai peremeheks tema teine poeg Jahn (u 1768–1834), kes oli abielus Kayga. 7. maist 1819 tegutses ta samuti valla kohtumehena kuni 1830. aastate alguseni välja. 1826. aastaks oli Jaan andnud peremeheohjad oma poja Josephi kätte. 1835. aastal said Joseph, tema abikaasa Lieso ja nende lapsed perekonnanimeks Samann. Pärast Josepi surma 1844. aastal sai peremeheks Josep Einbass, kes ühes oma abikaasa Liesoga olid pererahvas ka 1858. aastal.[1249]

[1248] EAA 3, 1, 469: 304p; EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 583p; AM 41, 1, 137: 4p; AM 41, 1, 138: 4p; AM 41, 1, 140: 4p.

[1249] EAA 3, 1, 475: 319p; EAA 3, 1, 481: 583p; EAA 1224, 3, 3: 123p; EAA 1324, 1, 1: 40, 41; EAA 1864, 2, IV-4: 63; EAA 1864, 2, V-41: 213p–214; EAA 1864, 2, VI-53: 76p; EAA 1864, 2, VII-105: 175p–176; EAA 1864, 2, VIII-127: 156p–157; EAA 1864, 2, VIII-128: 96p–97; EAA 1864, 2, IX-94: 203p–204; EAA 1864, 2, X-197: 229p–230;

Tepelvälja Kangru (Kiwiko Kangur)

Teppelvälja Kangru on väike koht, mis on olnud mitmesuguste mõisa ametimeeste elukohaks. Teadaolevalt võis esimene neist olla mõisa kilter Schilter Ado, kelle peres oli 1779. aastal üks mees, kolm naist ja kaks tüdrukut. 1782. aasta hingeloendi järgi elas peres Ado lesk Kiltri Ado An oma vastsündinud poja Adami ja nelja tütrega. 1795. aastaks oli Ann ühes väikeste lastega kolinud Sagadi külla Käspri Juhani pere sauna. 1795. aastal elas talus Teppelvälja Jaani perest pärit Tepelvälja Josephi venna Jaacku poeg, mõisa talurahvarätsep Michel (u 1759–1802) ühes oma abikaasa Ello ja kolme tütrega. Pärast Micheli surma asus talusse õllepruul Jaan ühes perega, kuid ta asustati juba enne 1816. aastat mujale ning sinna asus kangur Loritz ühes oma abikaasa Kayga. 1726. aastal asus Loritza pere ümber Sõmeru mõisa (*Neu-Sommerhusen*, Rakvere khk) ning nende asemele asus kangur Jacob ühes oma abikaasa Liesoga. 1835. aastal anti neile perekonnanimi Gustavsohn (u 1801–1849). Pärast Jacobi surma jätkas tema tegevust kangruna poeg Gustav ühes oma abikaasa Annega. 1834. aastal oli talul kolm 1780–1790. aastatel ehitatud heinaküüni, 1835. aastal ehitati aidale uus laudkatus, 1837. aastal ehitati uus lehmalaut, 1840–1841. aastal remonditi talu elumaja.[1250]

Foto x. Tepelvälja pered, väljavõte Eestimaa kubermangumaamõõtja Georg Gustav Storchi 1849. aastal koostatud Sagadi mõisa kaardilt: Teppelvälja Hansu nr 78, Teppelvälja Jaani nr 79 ja Teppelvälja Kangru nr 80 (EAA 1324, 1, 589: 2)

EAA 1324, 1, 9: 45; AM 41, 1, 137: 4p; AM 41, 1, 138: 4p; AM 41, 1, 140: 4p; AM 41, 1, 142: 2; AM 41, 1, 151: 60p–62.

[1250] EAA 1864, 2, IV-4: 63; EAA 1864, 2, V-41: 214–214p; EAA 1864, 2, VI-53: 77; EAA 1864, 2, VII-105: 175p–176; EAA 1864, 2, VIII-127: 157p–158; EAA 1864, 2, VIII-128: 96p–97; EAA 1864, 2, IX-94: 203p–204; EAA 1864, 2, X-197: 230p–231; EAA 1324, 1, 8: 18p; EAA 1324, 1, 9: 76; AM 41, 1, 142: 2; AM 41, 1, 151: 61p–62.

Soopõhja pered 18. sajandil ja 19. sajandi I poolel

1726. aasta vakuraamatu järgi elas Soopõhjal (*Sophia, Sophoia, Sopohja, Sopoihja, Sohpoihja, Sopoija*) pooladrik Soopõhja Jürri pere. 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Soopõhjal kaks vabadikuperet Soopõhja Jahn ja Soopõhja Lesk (*Wittibe*). 1739. aastal oli seal ainult üks pere – Soopõhja Maddi, kes oli abielus Marriga. Sagadi mõisa talupoegade maksude raamatus esines Maddi viimati 1768. aastal ning järgmisel aastal oli tema asemel Soopõhja peremeheks saanud Mieck. 1775. aastal ilmus sinna teinegi Soopõhja peremees Michel.[1251]

Tabel 4. Tepelvälja küla Soopõhja perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1779[1252]

Sophia Jürri Sophoia Lesk	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1	1	1	2			**6**
1732	1		1	2				1	**5**
Sophoia Jahn	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1732	1	1	1	1		3			**7**
Sophoia Maddi Sopochja Mick	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1739	1		1		1	1		1	**5**
1744	1		1		3	1			**6**
1750	1	1	1		3	1			**7**
1757	1	1	1		3	1			**7**
1765	1	1	1		2				**5**
1779	1	1	1	1	1	2			**7**
Sopochja Michel	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1779	1		1	1	1	1			**5**

[1251] EAA 3, 1, 460; 169p–170; EAA 3, 1, 469: 306p–307; EAA 3, 1, 475: 313p; EAA 3, 1, 481: 585p; EAA 1224, 3, 3: 123; EAA 1324, 1, 1: 30p, 32, 38; AM 41, 1, 137: 3p; AM 41, 1, 138: 5p; AM 41, 1, 142: 2.
[1252] EAA 3, 1, 460; 169p–170; EAA 3, 1, 469: 304p, 305p, 306p; EAA 3, 1, 475: 313p; EAA 3, 1, 481: 585p; AM 41, 1, 137: 3p; AM 41, 1, 138: 5p; AM 41, 1, 140: 4p; AM 41, 1, 142: 2.

Tabel 5. Loomi Soopõhja perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1765[1253]

Sophoia Lesk	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732			2	2	1
Sophoia Jahn	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		2	2	1
Sophoia Maddi Sopochja Mick	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1739			2	1	1
1744	1		1	3	3
1750	1	1	2	2	1
1757	1	1	2	2	1

Soopõhja Kubja

1782. aasta hingeloendi järgi oli Soopõhja (Soopochia) Michel (u 1850–1808) abielus Mayga, kellega neil 1795. aastal oli neli poega ja neli tütart. Peres elas ka Micheli ema Kay, kes 1795. aastaks oli surnud. 1795. aastal elas talu maal ka kaks saunikuperet: endine mõisa kangur Hindrik Juhan oma abikaasa Mayga ja endine mõisa karjus Wahi Jaan oma abikaasa Anni ja nelja tütrega. 1797. aastal asustati kaks Micheli poegadest Tapale, kolmas Kostale vabadikuks ja neljas suri 1809. aastal. Soopõhja uueks peremeheks sai 1808. aastal Kostalt pärit Abram (u 1782–1827), kes oli abielus Marryga. Soopõhja Abram suri 1827. aastal, kuid juba enne seda oli ta Sagadisse ümber asustatud ning tema asemel oli peremeheks saanud Soopõhja Johann Sagadist, kes 1830. aastatel oli mõisa kubjas. 1835. aastal sai ta koos abikaasa Maria ja lastega perekonnanimeks Tramberg. 1845. aasta Jüripäevast asustas mõis ta Willa Madi peresse, kus tema poeg Johann oli 1850. aastal peremeheks ning tema asemel sai Soopõhjale Petri Jürri Petermann Laulist. J. Trambergi peremeheks oleku ajal viidi talu hooned heasse korda ja ehitati uusi. 1828. aastal ehitati uus küün, 1831 aastal remonditi ait, 1832. aastal talu juures olev *„Toa ees“* küün ja 1833. aastal Esko juures Soone heinamaal asuv küün. 1837. aastal ehitati uus küün Paistema heinamaale, 1838. aastal parandati korralikult lehmalautu ning Soopõhja talude vahel ojal asetsev sild. Kuna Johanni poeg Hans õppis sepaks, siis ehitas mõis 1841–1842. aastal talle sepapaja. Seega sai J. Petermann, kellest aasta hiljem samuti mõisa kubjas sai, enda käsutusse heas korras hoonetega koha. Kui ta Jüripäevast peresse asus, oli talirukis korralikult maha külvatud ning raudvarana olemas üks tünder odra- ja teine tünder kaeraseemet, üks härg, üks hobune, üks lehm, kaks vana lammast ja üks tall, vanker, regi, kirves, kaks vikatit ja kaks sirpi, üks äke. 1854. aasta Jüripäevast asustati

[1253] EAA 3, 1, 469: 306p; EAA 3, 1, 475: 321p; EAA 3, 1, 481: 594p; AM 41, 1, 137: 3p; AM 41, 1, 138: 5p.

peresse mõisa uus kubjas Johann Thomann ühes oma abikaasa Elsi ja nelja lapsega, kes asus seal ka 1858. aastal.[1254]

Soopõhja Joonakse

1782. aasta hingeloendi järgi oli Soopõhja (Soopochia) Mick (u 1842–1806) abielus Trinoga, kellega neil 1795. aastal oli kolm poega ja kolm tütart. Peres elas ka nende vanima tütre Ewa abikaasa Lobbi Kusto Jürri. Aastail 1805–1808 oli peremeheks Micku vanim poeg Jahn, kes aga enne 1811. aastat oli ümber asustatud Sagadisse ning peremeheks oli Kostalt ümber asustatud Soopõhja Johan (Juhann; u 1777–1829), kellele oli abielust Mayga sündinud kolm poega ja kolm tütart. Johani surma järel sai peremeheks tema abikaasa May, kelle surma järel läks talu 1833. aasta oktoobris üle nende vanimale pojale Jonasele. 1835. aastal sai viimane ühes oma abikaasa Leno ja lastega perekonnanimeks Soopan. Mai ja Jonase ajal ehitati ja parandati pea igal aastal talu hooneid. 1830. aastal remonditi talu ait, 1833. aastal *„aja pool“* heinaküün. Lisaks oli perel veel kaks heinaküüni, üks *„raimikkus“* ja teine *„mõisa tee aares“*. 1836. aastal ehitati veel üks küün, 1838. aastal parandati aita ning saadi mõisalt kümme aiaposti ja 80 latti aia parandamiseks, 1840–1041. aastal ehitati ümber laut, 1842–1843. aastal parandati sauna ja 1845–1846. aastal taas Soopõhja perede vahelisel ojal olevat silda. 1850. aastaks oli Jonas jäänud leseks, kuid 1858, aastal oli ta abielus Anniga.[1255]

Foto x. Soopõhja pered, väljavõte Eestimaa kubermangumaamõõtja Georg Gustav Storchi 1849. aastal koostatud Sagadi mõisa kaardilt: Soopõhja Kubja nr 70, Soopõhja Joonakse nr 71 (EAA 1324, 1, 589: 2)

[1254] EAA 1864, 2, IV-4: 62; EAA 1864, 2, V-41: 209p–210; EAA 1864, 2, VI-53: 74–74p; EAA 1864, 2, VII-105: 172p–173; EAA 1864, 2, VIII-127: 154p–155; EAA 1864, 2, VIII-128: 94p–95; EAA 1864, 2, IX-94: 197p, 199p–201; EAA 1864, 2, X-197: 224p–226; EAA 1324, 1, 9: 5p , 50p; AM 41, 1, 151: 56p–58.
[1255] EAA 1864, 2, IV-4: 62; EAA 1864, 2, V-41: 210p–211; EAA 1864, 2, VI-53: 74p; EAA 1864, 2, VII-105: 172p–173; EAA 1864, 2, VIII-127: 154p–155; EAA 1864, 2, VIII-128: 94p–95; EAA 1864, 2, IX-94: 200p–201; EAA 1864, 2, X-197: 225p–226; EAA 1324, 1, 8: 17p; EAA 1324, 1, 9: 5p , 51; AM 41, 1, 144: 3p–4; AM 41, 1, 151: 57p–58 .

Esko pered 18. sajandil ja 19. sajandi I poolel

Sagadi mõisa adramaarevisjonide vakuraamatutes enne 1744. aasta revisjoni Esko nimelist peret ei esinenud, kuid Haljala koguduse meetrikaraamatutes esines 1730. aastate keskel vilksamisi Esko Jürri (u 1686–1736) ning tema poeg Tönno, kes aasta pärast isa surma abiellus Puki Ado tütre Tioga.[1256]

Aastail 1744–1757 esines mõisa adramaarevisjoni vakuraamatus esmakordselt kuuendikadrik Esko Maddi, kelle ainsaks kohustuseks mõisa ees oli teha üks rakmepäeva nädalas aasta läbi ja üks jalapäev suvisel vaimudeajal (Jüripäevast Mihklipäevani).[1257]

Tabel 6. Esko Maddi pere liikmed adramaarevisjoni vakuraamatuis 1744–1757[1258]

Esko Maddi	Peremees	Pojad ja sulased	Perenaine	Tütred ja tüdrukud	Pojad	Tütred	Vanad mehed	Vanad naised	Kokku
1744	1		1		3	1			**6**
1750	1		1		2	3			**7**
1757	1		1		2	3			**7**

Tabel 7. Loomi Esko pere käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1744–1757[1259]

Esko Maddi	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1744			2	1	3
1750	1		2	1	2
1757	1		2	1	2

Esko Sepa (Puusepa)

1779. aastal nimetati esmakordselt Esko seppa Seppa Michelit (u 1754–1816), kelle peres oli kaks meest, kaks naist, poiss ja kaks tüdrukut. 1782. aasta hingeloendi järgi oli ta abielus Kayga, kellega neil oli kaks tütart. Peres elasid veel tema vend Sepa Tomas, õde Ello ja Kay ema May. 1795. aastaks oli peresse sündinud veel kolm poega ja kaks tütart. Pärast Micheli surma sai peremeheks tema poegadest vanim Johann (u 1785–1839). 1835. aastal sai ta ühes abikaasa Lieso ja lastega perekonnanime Jerland. 1835. aastal ehitati kohale uus sepapada ning 1837. aastal vana sepapaja asemele heinaküün. 1838. aasta Jüripäevast pidas kohta J. Jerlandi kõige noorem poeg Juhann, kes kohustus vaimude ajal tegutsema mõisas puu- ja müürsepana, kuid 1845. aastal asustati peresse Pikkapõllu Jürri poeg, mõisa puusepp Jahn Plomann oma abikaasa Leno ja lastega ning ta pidas kohta veel ka 1858. aastal. Ka tema pidi vaimude ajal tegelema mõisas puu- ja müürsepatööga.

[1256] EAA 1224, 3, 3: 59, 139p.
[1257] EAA 3, 1, 481: 594p; AM 41, 1, 137: 3p; AM 41, 1, 138: 5p.
[1258] EAA 3, 1, 481: 594p; AM 41, 1, 137: 3p; AM 41, 1, 138: 5p.
[1259] EAA 3, 1, 481: 594p; AM 41, 1, 137: 3p; AM 41, 1, 138: 5p.

Sepa/puusepa pere eluase asus algselt ilmselt samas kus Esko perelgi, mistõttu nad esinesid ka hingeloendites kuni 1816. aastani koos, ühe perena, kuid 1846. aastal ehitas mõis sepa/puusepa perele uude asukohta Altja jõe kaldale uue elumaja ja lauda.[1260]

Foto x. Esko pered, väljavõte Eestimaa kubermangumaamõõtja Georg Gustav Storchi 1849. aastal koostatud Sagadi mõisa kaardilt: Esko Sepa nr 66, Esko nr 67, Esko metsavaht nr 68, Laulumees nr 69. Esko Sepa pere elas juba uues asukohas ning metsavahi ja sepa korterid olid ühes majas, kus peeti ka kooli (EAA 1324, 1, 589: 2)

Esko pere

Kuni 18. sajandi lõpuni olid nii Esko sepa kui ka Esko perekoht ilmselt Seppa Micheli käsutuses, kuid 1805. aasta vakuraamatus ja Moritz von Dreyeri 1805–1808. aastal koostatud Sagadi mõisa maade kirjelduses olid pered löödud lahku ning neis esines peremehena Esko Thomas. 1811. aasta hingeloendi järgi oli Eskol peremeheks Sagadi külast pärit mõisa kubjas Esko Joseph. 1816. aastaks oli Josephi pere Sagadisse tagasi viidud ning Eskol oli peremeheks Tenno (u 1765–1822), kes oli abielus Ewaga. Pärast abikaasa surma sai peremeheks Ewa, keda abistas tema abikaasa õemees, Kavastust Sagadisse ümber asustatud Josephe Jacob. Ewa suri 1831. aasta jaanuaris ning peremeheks sai tema ja Tenno vanem poeg Jacob, kes 1835. aastal sai perekonnanimeks Rosenberk. Esialgu tundus Tennol talupidamine hästi minevat, 1831. aastal remonditi mõisast

[1260] EAA 1864, 2, IV-4: 61p–62; EAA 1864, 2, V-41: 209–209p; EAA 1864, 2, VI-53: 74; EAA 1864, 2, VII-105: 171p–172; EAA 1864, 2, VIII-127: 154p–155; EAA 1864, 2, VIII-128: 94p–95; EAA 1864, 2, IX-94: 198p–199; EAA 1864, 2, X-197: 223p–224; EAA 1324, 1, 9: 75; AM, 41, 1, 142: 2; AM 41, 1, 151: 55p–57.

antud palkidega pere heinaküün, 1833. aastal ehitati uus elumaja, 1838. aastal parandati korralikult saun, 1839. aastal loomalaut, kuid 1839. aastal laenas Jacob mõisast kahe aasta peale 30 rubla uue hobuse ostmiseks ega suutnud seda tagasi maksta, mistõttu ta kaotas 1843. aastal oma peremehekoha ning anti sulaseks. Uueks peremeheks sai Wanakubja Hans Walter, kes oli ühes oma abikaasa Maiga pererahvas ka 1858. aastal.[1261]

Esko (Silla) metsavaht

Hilisemal Esko metsavahikohal elas 1782. aasta hingeloendi andmeil mõisa õllepruul Prual Thomas. Kuna ta oli üle 56 aasta vana, siis võis ta olla ka oma õllepruuli ameti maha pannud ning metsavahina tegutseda. Eskul elas ta oma abikaasa Kaddri ja kolme tütrega. 1795. aastal oli temast saanud Hansu pere saunik. Ilmselt toimus see üsna vahetult enne hingeloendust, sest selle ajal oli pere tühi. 1811. aastal elas peres metsavaht Jago Jürry Hans (u 1771–1830) ühes oma abikaas Trino ja lastega. Hansu surma järel sai metsavahiks Silla Josep ühes oma abikaasa Lenoga. 1835. aastal anti neile ühes lastega perekonnanimeks Kostfeld. 1844. aastal asustati perekond ümber ühte Willa peredest, kus Josep sai peremeheks ning metsavahiks saiVana Pertli Jahn Jachmann, kes oli aga kohal ainult 1850. aastani, mil metsavahiks sai Gustav Weissmann Kavastust, kes oli ühes abikaasa Lieso ja poegadega kohal ka 1858. aastal. 1845. aastal mil Eskule ehitati maja köstri-õpetaja ja kooli jaoks valmis sinna ka korter Esko metsavahile. Alles 1877. aastal, mil kool vajas laiendamist ning metsavahi korter anti õpetajale, ehitas Palmse vald, kuhu Sagadi mõisa ala toona kuulus, metsavahile valla kulul uue maja.[1262]

Esko Laulumees (Laulomees)

Kui 1845. aastal lasi Sagadi mõisnik Sagadi mõisnik Paul Eduard von Fock Eskule kabeli ja köstri (laulumehe) maja ehitada, koliti ka kool Eskule üle ning Juhan Weinmann hakkas lisaks õpetajaametile pidama ka köstriametit. Õppetöö toimus õpetaja korteris, kus elasid ka kaugemalt tulnud õpilased. Koolis õppis keskmiselt 18–20 õpilast koolis ja õppetöö toimus neljal päeval nädalas – vabad päevad olid kolmapäev ja laupäev. Õpiti suure ühise laua taga, need, kes sinna ei mahtunud, kükitasid maas. Õpetaja palgaks oli 6 vakka rukist, 6 vakka otri.

Kuna 1870. aastate keskpaigaks oli õpilaste arv kasvanud nii suureks, et õpilased ei mahtunud enam ära, laiendati kooli ruume. Kooliga ühe katuse all olevast korterist koliti välja metsavaht

[1261] EAA 1864, 2, VI-53: 74; EAA 1864, 2, VII-105: 171p–172; EAA 1864, 2, VIII-127: 154p–155; EAA 1864, 2, VIII-128: 94p–95; EAA 1864, 2, IX-94: 199p–200; EAA 1864, 2, X-197: 223p–224; EAA 1324, 1, 9: 50; AM 41, 1, 151: 56p–57.

[1262] EAA 1864, 2, IV-4: 62; EAA 1864, 2, V-41: 209p; EAA 1864, 2, VI-53: 74; EAA 1864, 2, VII-105: 172p–173; EAA 1864, 2, VIII-127: 154p–155; EAA 1864, 2, VIII-128: 94p–95; EAA 1864, 2, IX-94: 199p–200; EAA 1864, 2, X-197: 224p–225; ERA 1324, 1, 9: 75p; AM 41, 1, 151: 56p–57; RM 6173 Ar|k 1310 2, lk 1–1p; EKLA, 199, 57, 213/7 (III.7) < Haljala khk. – Helmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area =Haljala&id=1535 (31.05.2020)

ning tema eluruumid ja õpetaja eluruumid ühendati, millega saadi õpetajale uus korter ja 5,3 m x 8,5 m põrandapinnaga klassiruum, millel oli telliskivipõrand, ruumi avardamiseks lõhuti sealt välja leivaahi. Õpetaja sahver ja sama katuse all olev lehmalaut ühendati ning sellest ehitati lastele korter ja söögituba, kus olid ka pliit ja ahi. Korteris magasid poisid ja tüdrukud ühes toas, kus tüdrukutele olid polutid ning poisid magasid polutite all põrandal. Toitu keetsid lapsed endale ise pliidil. Sellega seoses kirjeldas õpetaja J. Weinmann toonast tavalist koolikiusamist, mis ilmselt samal moel väljendus muiski asjus: *„Kui mõni väiksem jõudis enne suuremaid oma poti pliidile panna, siis tõstis tugevam selle lihtsalt maha ja pani enda oma asemele“*.

Vastutasuks pidi vald ehitama mõisale uue metsavahimaja. Suurendatud ja uuendatud ruumes töötati aastail 1877–1889, õpilaste arv oli keskmiselt 40–50 õpilast aastas. 1889. aastal ehitas mõis Eskule kooli ja köstri tarvis uue maja, kuid kooli pidamiseks pidid lapsevanemad igal sügisel mõisniku käest kooli jaoks kirjalikult ruume küsima. Kuna suurem osa õpilasi koolis olid rannalapsed – Lobilt, Lahelt ja Koolimäelt, 7–10 kilomeetri kauguselt, siis tõsteti juba enne I maailmasõda üles küsimus, et viia kool lähemale. 1919. aastal viidigi kool Eskult tema praegusele asukohale Koolimäele.

Kuna ta ei osanud vene keelt ega ka eesti keelt uue kirjaviisi järgi kirjutada ning oli eakas ja haiglane lahkus J. Weinmann 1883. aastal koolist ning õpetajaametisse asus tema ja ta abikaasa Lieso poeg Gustav Weinmann.[1263]

Perede kohustused mõisa ees 18. sajandil

Perede kohustused mõisa ees olid üles võetud 1732–1757. aasta vakuraamatutesse. Nende kohaselt oli Cansi Tönno 1732. aastal pooladrik, kuid järgnevate adramaarevisjonide vakuraamatuis vaid veerandadrik. Samamoodi oli veerandadrik ka Tepelvälja Maddi. Soopõhja pered oli 1732. ja 1739. aastal vabadikud, kuid järgnevalt üles võetud kuuendikadrikute hulka.

Pooladrikuna tegi Cansi Tenno 1732. aastal mõisale kolm rakmepäeva tegu nädalas aasta ringi ja ühe jalapäeva suvisel vaimudeajal (*Waimenzeit*) Jüripäevast Mihklipäevani, maksis neli kopikat rahas, andis kaks tündrit rukkeid, kaks tündrit otri ja tündri kaeru, ühe lamba, kaks kana, kümme muna, ühe naela lõnga ning ühe koorma heinu.[1264]

Veerandadrikud pidid 1739. aastal tegema aasta ringi poolteist rakmepäeva nädalas ja vaimude ajal poolteist jalapäeva nädalas, maksma viis kopikat rahas ja andma ühe tündri rukist, ühe tündri otri, pool tündrit kaeru, pool lammast, ühe kana, viis muna, pool koormat heinu ja pool koormat

[1263] EAA 1864, 2, IX-94: 199p–200; EAA 1864, 2, X-197: 224p–225; RM 6173 Ar$_1$k 1310 2, lk 1–1p; EKLA, 199, 57, 213/7 (III.7) < Haljala khk. – Helmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id =1535 (31.05.2020)

[1264] EAA, 3, 1, 469: 304p–305.

küttepuid ning ühe viljakoti nelja aasta kohta. 1744. aastal olid maksud mõnevõrra tõusnud ning maksma pidi poolteist tündrit rukist ja poolteist tündrit otri ning andma ühe viljakoti kahe aasta kohta. 1757. aastal tegi veerandadrik mõisale aasta ringi poolteist rakmepäeva nädalas ja vaimude ajal kolm jalapäeva nädalas tegu, rahamaksu ta enam tasuma ei pidanud ja tema viljaandam oli vähenenud ning ta andis ⅚ tündrit rukist ⅚ tündrit otri ja ühe tündri kaeru. Ühe kana asemel pidi ta andma poolteist, viie muna asemel 15 ja poole koorma küttepuude asemel terve koorma ning ühe viljakoti kahe aasta peale.[1265]

Vabadike kohta teatas 1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamat, et nad elasid oma elumajades metsas, kus neil oli kasutada ka natuke põllu- ja heinamaad, kuna see aga neid ei toitnud, töötasid nad teiste juures palga eest ning tegid mõisale aasta ringi tegu kaks rakmepäeva nädalas. Järgnevatel aastatel on teokohustus vähenenud, nii tegid kuuendikadrikud aasta ringi vaid ühe rakmepäeva nädalas ning vaimude ajal ühe jalapäeva nädalas.[1266]

Tabel 8. Tepelvälja ja Soopõhja perede põldudele külvatud seemnevili 1765. aastal. 1804. aasta Eestimaa talurahva seaduse arvutuskäigu kohaselt pidi kolmanda viljakusklassi põllumaa andma välja *„nelli semet, peäle seemne“* ehk viis seemet iga mahakülitud seemne kohta, mistõttu võiks eeldatav saak olla külvatud viljakogusest umbes viis korda suurem[1267]

Pere	Rukis		Oder		Kaer	
	tünder	vakk	tünder	vakk	tünder	vakk
Tepelvälja Tönno	2		1	1½	1	
Tepelvälja Maddi	2		1	1½	1	
Soopõhja Maddi	2			2	1	

Perede kohustused mõisa ees 19. sajandil ja 20. sajandi alguses

Mõisa 1805. aasta vakuraamatu järgi olid mõlemad Tepelvälja pered kuuepäeva-pered, st nad pidid tegema mõisale rakmetegu aasta ringi kuuel päeval nädalas. See tegi kokku 300 päeva aastas, millest suvel tehti 126 ja talvel 174 päeva ning jalategu samuti 300 päeva, millest vaimudeajal tehti 231 päeva ja talvel 69 päeva. Mõlemad Soopõhja pered ja Esko Thomase pere olid kolmepäeva-pered, mis pidid tegema aastaringselt 150 rakmepäeva ja 170 jalapäeva.

Teised praeguse Tepelvälja küla alal elavad pered kuulusid kategooriasse maaga vabadikud, kelle ainsaks kohustuseks mõisa ees oli teha 58 päeva aastas rakmetegu, millest 23 päeva tehti suvel ja 35 päeva talvel ning 58 päeva aastas jalategu, millest 50 päeva tehti suvel ja kaheksa päeva talvel.

[1265] EAA 3, 1, 475: 319p–320; EAA 3, 1, 481: 592p–593, AM 41, 1, 137: 4p; AM 41, 1, 138: 4p.
[1266] EAA 3, 1, 469: 306p–307; EAA 3, 1, 475: 321p–322; EAA 3, 1, 481: 594p–595, AM 41, 1, 137: 3p–4; AM 41, 1, 138: 5p–6.
[1267] AM 41, 1, 140: 4p–5.

Lisaks pidi kuuepäeva-pere andma 1⅔ tündrit rukist, 1⅔ tündrit otri ja kaks tündrit kaeru, 45 leisikat (368,55 kg) heinu, ühe vana lamba, kaks hane, kolm kana, 30 muna, kaks naela lõnga, 30 leisikat (245,7 kg) õlgi, kaks naela humalaid, kolm piimapütti, neli veisekütket ja ühe kolmevakase viljakoti. Magasiviljaks pidi pere andma ⅔ tündrit rukist ja ⅔ vakka otri, maksma riigile pearahamaksu 9 rubla 50 kopikat ning postimoonaks kaks vakka, ühe külimitu ja kaheksa toopi kaeru ning kümme leisikat (81,9 kg) heinu. Kolmepäeva-pered pidid andma ⅔ tündrit kaeru, 22½ leisikat (184,275 kg) heinu, ühe lamba, ühe hane, kaks kana, kaks veisekütket ja ühe kolmevakase viljakoti. Magasiviljaks pidid pered andma ühe vaka rukist ja ühe külimitu otri, maksma riigile pearahamaksu 4 rubla 75 kopikat ning postimoonaks ühe vakka, ja kümme toopi kaeru ning viis leisikat (40,95 kg) heinu. Vähese maaga vabadikud, nt Tepelvälja Karel, pidid maksma riigile pearahamaksu 2 rubla.[1268]

Tabel 9. Tepelvälja perede käsutuses olevad kõlvikud 1805. aastal[1269]

Pere	Aiamaa		Koppel		Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa		Kõlbmatu maa		Kokku	
	dess	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**
Tepelvälja Jürry	0,73	0,80	0,29	0,32	19,81	21,64	28,10	30,70	6,73	7,35	7,77	8,49	**63,43**	**69,29**
Tepelvälja Joseph														
Tepelvälja Sepa Carell	0,17	0,18		0,00	0,38	0,41	1,38	1,50		0,00	0,46	0,50	**2,38**	**2,59**
Tepelvälja Prual Jaan	0,31	0,34		0,00	1,50	1,64	3,81	4,17		0,00	0,15	0,16	**5,77**	**6,30**
Soopõhja Abram	0,54	0,59		0,00	4,17	4,55	8,88	9,70	0,13	0,14	4,67	5,10	**18,38**	**20,07**
Soopõhja Jacobi Jain	0,38	0,41	0,29	0,32	4,11	4,50	19,63	21,44	0,21	0,23	5,83	6,37	**30,45**	**33,26**
Esko Thomas	0,29	0,32		0,00	4,13	4,51	10,42	11,38	4,88	5,33	1,92	2,09	**21,63**	**23,63**
Esko Sepa Thomas	0,10	0,11		0,00	1,58	1,73	6,67	7,28		0,00	1,38	1,50	**9,73**	**10,63**
Kokku	**2,52**	**2,75**	**0,58**	**0,64**	**35,67**	**38,97**	**78,87**	**86,16**	**11,94**	**13,04**	**22,17**	**24,22**	**151,75**	**165,79**

Pärisorjuse kaotamise järel 1816. aastal, algasid ettevalmistused perede üleviimiseks rendilepingutele. 1826. aastal sõlmiti lepingud üheaastaseks tähtajaks *„seda wisi et mõisa need tallud mis sietsadik meie kaes olnud prukida, ia keik põllud, heina ia kariamaad, mis nende iärrel on, meie kette prukitawaks iättab, ning et meie nende pealt, Selle 1804mal Aastal kochto polest kinnitud ia meie kette antud Wakkoramato ierrele omma Moissa töggo ia maksud, nenda kui tennine, teme ia tassume, ia moissa Reied peksame ia moissa kedrus keddrame“*. Peremehed ei tohtinud ilma mõisa loata põldu ja heinamaad juurde teha ega metsast kütist teha, *„mis agga on metsa raisuks“*. Peremehed pidid saatma mõisa teolised härgadega vastavalt mõisa nõudmisele ning tasuma kõik kehtivad ja tulevikus kehtestada võidavad riigimaksud, maksud ja teopäevad kirikuõpetajale ja köstrile, tegema päevad kiriku ja muude kogudusele kuuluvate hoonete

[1268] AM 41, 1, 144: 2p–5.
[1269] EAA 1324, 1, 8: 18p–20.

ehitamiseks ja kirikuteede parandamiseks, ehitama ja pidama üleval kooli. Peremehed kohustusid pidama üleval vajaliku tööjõu ning hoidma korras talu hooned ning neid vajadusel parandama, talu raudvara omama ja korras hoidma, magasiaidale oma osa tasuma, metsa hoidma ning kasutama ja puid raiuma ainult mõisa loal ja oma tarviduseks. Metsa kasutamise eest kohustusid peremehed jõudu mööda kiviaeda tegema. Halvale peremehele võis mõis enne renditähtaja lõppu lepingu üles öelda ning tema asemele talusse uue pere asustada.[1270]

Tabel 10. Tepelvälja perede käsutuses olevad kõlvikud 1855. aastal[1271]

Pere	Õueala		Aed		Põllumaa		Heinamaa		Karjamaa ja mets		Kokku	
	dess	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**	**dess**	**ha**
Tepelvälja Hans	0,11	0,12	0,27	0,29	12,01	13,12	15,60	17,04	0,55	0,60	**28,54**	**31,18**
Tepelvälja Josep	0,27	0,30	0,34	0,37	10,87	11,87	16,33	17,84	1,20	1,32	**29,01**	**31,69**
Tepelvälja Kangur	0,20	0,22	0,15	0,17	1,41	1,54	5,18	5,66	0,20	0,22	**7,15**	**7,81**
Soopõhja Johann	0,18	0,19	0,17	0,19	4,35	4,75	15,54	16,97	4,55	4,97	**24,78**	**27,07**
Soopõhja Jonas	0,28	0,30	0,27	0,30	5,02	5,49	17,76	19,40	6,72	7,34	**30,05**	**32,83**
Esko Hans	0,33	0,36	0,24	0,26	4,58	5,00	13,67	14,93	3,57	3,90	**22,38**	**24,45**
Esko Puusepp	0,15	0,16	0,27	0,29	2,09	2,28	4,54	4,96	0,51	0,56	**7,56**	**8,26**
Esko metsavaht			0,22	0,24	1,06	1,16	4,49	4,90	0,32	0,35	**6,09**	**6,66**
Esko laulumees	0,04	0,04	0,40	0,44		0,00	0,13	0,14	0,18	0,20	**0,75**	**0,82**
Esko kabel											**0,51**	**0,56**
Kokku	**1,55**	**1,70**	**2,33**	**2,55**	**41,39**	**45,22**	**93,22**	**101,84**	**17,81**	**19,46**	**156,30**	**170,76**

1859. aastal koostatud üldiste renditingimuste kohaselt kohustusid peremehed talude piirimärgid korras ja puutumata hoidma ning vajadusel uusi piirimärke paigaldama, et *„nabrudega kuidagi tülli ei sünni“* ning korras hoidma talu piires olevad teed ning võtsid oma kohustuseks sillutada kaks versta ja 268 sülda maanteed (1638,6 m). Ta pidi pidama nii palju loomi, et saada põldude väetamiseks piisavalt sõnnikut, hoidma talu hooneid korras, kuid ei tohtinud neid omavoliliselt ilma mõisa loata remontida või uusi hooneid juurde ehitada. Juhul kui ta seda tegi, ei olnud mõisal kohustust tehtu eest tasumiseks. Pered olid kohutatud korras hoidma talu aiad ning igal aastal uut aega juurde ehitama, *„mis on 4 jalga kõrge, 3 jalga alt ja 2 jalga pealt lai, heaste laotud, kilotud ja kännaste ehitatud, seitsmejala süllades, 6 päwa peremees 20 sülda, 3 ja 4 päwa peremees 15 sülda, ja wähhemat päwa mehed 10 sülda“*. Kohalt lahkumisel ei tohtinud aedu lõhkuda ega kaasa viia ning iga aasta Jaanipäeval käisid külakupjad ja kohtumehed kõik pered läbi ning kontrollisid ja mõõtsid kiviaiad üle. Peremees pidi hooldama talu piiride sees olevaid kraave ning hoolitsema viljapuude ja marjapõõsaste eest. Metsa raiumine ilma mõisa loata oli keelatud, samuti puude

[1270] EAA 1324, 1, 627: pagineerimata.
[1271] AM 41, 2, 11: 16p–18.

koorimine, mahla- ja vaigulaskmine. Vanade hoonete parandamiseks või uute ehitamiseks vajaminevad palgid andis mõis perele tasuta. Ka küttepuud olid mõisa poolt tasuta ning pere tohtis teha hagu heinamaadel kasvavast võsast. Kui peremees mõisast laudu sai, pidi ta saepakud ettenäidatud kohast ise üles töötama, saeveskile vedama ja oma tööjõuga (kolm tugevat meest) laudadeks saagima ning veski rataste määrimiseks rasva ise kaasa võtma. Küttepuude ja palkide vajadusest pidi mõisa informeerima enne Jaanipäeva ning need üles töötama sealt, kus anti. Ehituspalgid pidid olema kasutatud enne Jaanipäeva ning katused uuendatud enne Mihklipäeva. Jahi pidamine loomadele ja lindudele oli lubatud ainult mõisa loal, koobaste ja kartuliaukude ehitamine ning kruusa- ja liivaaukude rajamine metsa oli keelatud.

Igal perel pidi olemas olema talu suurusele vastav tali- ja suvivilja- ja kartuliseemne tagavara. Kuna värske, äsjalõigatud talivili seemneks ei kõlvanud, pidi talivilja seeme olema ületalve hoitud. Põldu, heina- ja karjamaad tohtis kasutada ainult otstarbekohaselt ega tohtinud ilma mõisa loata nende otstarvet muuta. Põllud pidid olema kolmes väljas, rukkipõld, suviviljapõld ning kartulipõld ja kesa – viimane pidi igal aastal saama korralikult sõnnikuga väetatud. Perede põllutööriistad pidid olema hästi hoitud ja korras peetud. Heina- ja karjamaid pidid pered rookima, et nad umbe ei kasvaks, kuid tähele pidi panema, et neid ka täiesti lagedaks ei raiutaks.

Naturaalmaksud pidi pere tasuma järgmiselt: *„Lammas, kott, pimapüttid ja kütked Jahni kuus; Aaned kui suwwewilli on polla pealt arra weatud; humalad ja kaerad Michkli kuus; heinad essimese regge teega, ja wähhe awalt, nende kui mõisast welja tellita et öhhe korraga ei jöua keik wasta wotta; lõnga ja kannad Nääri kuus; munnad sedda mööda kuddas mõisast tellita. Wahhi mehhe maks Michkli kuus; Rukkide ja ottrade kümnus moisawannemad on seia sadik kiwwi aja ehk walli tööga lasknund arra tasuda. Need ajad ehk wallid sawad süggise ette moedetud ja peawad kewade enne risti päwa walmis katte annetud sama. Olgid sawad kewwade talloperremehhede hoone kattuksedelle kätte annetud“*. Viljalõikuseks – tükid olid peredele kätte mõõdetud – pidid pered saatma *„tuggewad leikujad“*, kuuepäeva-perest neli inimest ning teistest kolm, kes juhul kui ilmad lubavad, järjest tööd teevad, kuni vili on lõigatud. Talivilja pidid pere teolised lõikama viis ja suvevilja kaheksa päeva ning kartulit võtma kaks päeva. Igal kolmandal aastal saadeti peredest teolised mõisa lammaste niitmiseks, kolmeks päevaks kevadel ja kolmeks päevaks sügisel.

Pered pidid leidma endale igal aastal töölised – sulased ja tüdrukud –, kellega nad sõlmisid lepingud, pidasid neid toidul ja maksid palka. Rohkem inimesi, kui tal tööks vaja oli ei tohtinud peremees peale oma abikaasa, laste, isa ja ema majasse võtta muidu, kui ainult mõisa loal.[1272]

[1272] AM 41, 1, 146: 13–17.

Kui paljudes teistes mõisates nt Palmses mindi 1860. aastatel üle valdavalt raharendile ja teotöö vähenes peaaegu olematuks ning naturaalandamite maksmine lõpetati samuti peaaegu täielikult, siis Sagadi mõisas seda ei tehtud ning Tepelvälja küla talude rentnikud maksid 1860. aastatel ja hiljemgi oma talude eest nii raha, naturaalandamite kui ka teopäevadega.

Kõige lihtsam oli Soopõhja Kubja rentnikul Mick Knausbergil, kes pidi 1860–1870. aastatel maksma raharenti 60 hõberubla ning töötama üles ja vedama metsast välja kuus raudsülda (14,27 m^3) halupuid, iga halg 18 tolli (0,46 m) pikk ja iga süld seitse jalga (2,13 m) pikk ja kaheksa jalga (2,44 m) kõrge ning vedama need puud Sagadi randa, sinna, kuhu tellitakse. Rahas väljendatult maksis ta kokku 67 hõberubla ja 20 kopikat. Soopõhja Joonakse rentnik Jahn Soopan raharenti ei tasunud, kuid andis 1 6/7 vakka kaeru, 30 leisikat (245,7 kg) heinu, viis naela (2,05 kg) humalaid, ühe vana lamba, ühe hane, 15 muna ja kaheksa piimapütti, tegi suvel kuus vaimupäeva nädalas, heinaajal abitegu kümme päeva, vedas ja laotas sõnniku 3200 ruutsülla suurusele põllualale (u 1,5 ha), koristas tali- ja suvivilja 3200 ruutsülla suuruselt põllualalt kumbagi (kokku 3 ha), võttis kartulit 800 ruutsülla (0,36 ha) suuruselt põllualalt, tegi ja vedas metsast välja 28 raudsülda halupuid ning murdis ja vedas kohale 1 raudsülla ehituspaasi. Rahas tegi see kokku 114 hõberubla ja 75 kopikat.[1273]

Tepelvälja Hansu rentnik Johann Wagert maksis raharenti 100 hõberubla, andis ühe lamba, ühe hane, 30 muna, tegi talvel ja suvel kummalgi kaks nädalat korrategu, heinateol 12 päeva abitegu, laotas sõnniku 6400 ruutsülla suurusele põllualale (u 2,9 ha), koristas tali- ja suvivilja 4000 ruutsülla suuruselt põllualalt kumbagi (kokku 3,6 ha), võttis kartulit 800 ruutsülla (0,36 ha) suuruselt põllualalt, tegi ja vedas metsast välja 12 raudsülda halupuid, kõik kokku 147 hõberubla ja 67 kopika eest. Tepelvälja Josepi rentnik Gustav Einbassi kogurent oli 145 hõberubla 67 kopikat. Taema naturaalmaksud ja tegu oli sama, mis Tepelvälja Hansu perel, kuid rahas maksis ta ainult 50 hõberubla, tasudes ülejäänu teraviljas. Tepelvälja kangur Gustav Gustavson andis 10 muna, tegi 41 pesupäeva, 20 vooripäeva, heinateol kümme päeva abitegu, koristas tali- ja suvivilja 1600 ruutsülla suuruselt põllualalt kumbagi (kokku 1,5 ha), võttis kartulit 800 ruutsülla (0,36 ha) suuruselt põllualalt, kõik kokku 41 hõberubla ja 41 kopika eest.

Esko pere rentnik Daniel Weismann maksis mõisale rahas 50 hõberubla, andis ühe vana lamba, ühe hane, 20 muna, tegi ühe nädala korrategu suvel ja teise talvel, heinaajal kümme päeva abitegu, laotas sõnniku 3200 ruutsülla suurusele põllualale (u 1,5 ha), koristas tali- ja suvivilja 2400 ruutsülla suuruselt põllualalt kumbagi (kokku 2,2 ha), tegi ja vedas metsast välja kuus raudsülda halupuid, kõik kokku 78 hõberubla ja 24 kopika eest. Esko puusepp Jacob Plomann ei pidanud

[1273] AM 41, 1, 178: 26p; ERA 1324, 1, 64: 11.

rohkem maksma kui tegema suvel 22 nädala jooksul 131 päeva jalategu, st tegutsema nagu tema isagi puu- ja müürsepana mõisa ehitustel ning saatma talvel nädalaks mõisa korrateolise. Esko metsavaht ei pidanud midagi tegema ning sai oma palga mõisalt, õpetaja ja laulumees õpilaste vanematelt ja koguduselt.[1274]

Tepelvälja külas olevaid talusid Sagadi mõis päriseks ei müünud ning need jäid rendikohtadeks kuni maareformiseaduse vastu võtmiseni 1919. aastal. Gustav Veinmanni sõnul:

> Kuuendikukohti Sagadis üldse ei müüdud. Nii Esku külas, mis kuulub Sagadi mõisa alla ja mis koosneb ainult viiest talust, olnud kõik mõisa kuuendikukohad. (Päris Eskul on kaks talu ja Teppelväljal kolm talu.) Need kohad teinud juba teoorjuse ajal mõisale viis teopäeva ja ainult kuuendal nädalapäeval võinud nad omi põlde harida, milleks mõis hobusegi andnud, juhul kui talul hobune puudunud. Ajal kui talud rendile läksid (umbes 35 aastat tagasi) ja mõis endale moonamehi võttis, jäänd need teomeeste kohad endiselt teorendile, kuid siis nad ei olevat enam iga päev väljas käinud; nad teinud vähendatud tegu oma maalapi kasutamise eest. Osa teomehi läinud siis ka mõisa moonakaiks (neid olnud Sagadi mõisal üle kahekümne), kuid siiski eelistatud jääda kohapidajaiks, kuna tuntud end teotegijana olevat vabamas olukorras kui mõisa moonamehena. Oma põllutöö ja mõisateo kõrvalt teeniti metsaveoga raha.[1275]

Tepelvälja renditalude planeerimine

Pärast maaseaduse kehtima hakkamist, muutusid senised mõisarentnikud riigirentnikeks. 1931. aastal otsustas Planeerimise Peakomisjon oma avalikul koosolekul vastu võtta Tepelvälja talude planeerimiskava, millega osaliselt korraldati ümber ja ka vahetati talude kõlvikuid. Selle kohaselt jäid endistesse piiridesse Tepelvälja Hansu, Soopõhja Joonakse, Soopõhja Kubja, Esku, Esku Männiku ja Tedrepesa asundustalu. Esku Puusepa talu külge liideti talu piiri õgvendamiseks 0,25 ha suurune metsatükk. Heinamaid vahetati Kiviku (Tepelvälja Kangru) ja Tepelvälja Josepi talude vahel. Esimeselt võeti ära kaks lahus heinamaatükki ning anti juurde teisele kuuluvat heinamaad talu juurde. Tepelvälja Josepi rentnik vaidlustas vahetuse, kuna tema rajatud kuivenduskraavid jäid Kiviku talule antavale maale ning tal õnnestus vahetus osaliselt tühistada.[1276]

1939. aasta põllumajandusloenduse ajaks oli üheksale vanale talule juurde tulnud kaheks asunikutalu.

Tabel 10. Tepelvälja pered ja nende talude suurus 1939. aasta põllumajandusloenduse ajal[1277]

Pere	Talu suurus (ha)
Tedrepesa	19,66
Kivivälja	30,81

[1274] AM 41, 1, 178: 19, 26p–27p.
[1275] EKLA 199, 57, 149/75 (III.4.c) < Haljala khk. – H elmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1528 (21.05.2020)
[1276] ERA 3817, 1, 140: 26–30.
[1277] ERA 1831, 1, 1429: 26–26p.

Pere	Talu suurus (ha)
Hansu	31,25
Soopõhja Kubja	32,79
Soopõhja Joonakse	30,16
Puusepa	24,30
Esko	22,94
Männiku	6,66
Metsavaht	16,87
Toominga	11,57
Aasumetsa	22,62
Loigu	18,22
Andimetsa	13,57
Vahe	13,32
Kiviku	31,33
Kuusiku	17,31
Kopliotsa	14,60
Kokku	**357,98**

III. Vihula mõis

Vihula mõis 1703 (EAA 1, 2, C-IV-122: 1)

Haili ajalooline õiend

Haili oli Haljala kihelkonnas Vihula mõisale kuulunud rannaküla. Küla läbivad Mustoja ning Vihula mõisast randa viiv tee. Küla pered paiknevad hõreda põhja-lõuna suunalise reana Mustoja kallastel, jälgides kaldajoont, kuid jäävad jõest pisut kaugemale kõrgemale pinnale. Küla kohal on jõe kaldad madalad ning üle jõe pääseb purrete abil. Selle põhjapoolses otsas asusid metsavahikoht ja mõisa suvila, mida kutsutakse küla vana nimetuse järgi Kagamann.

Haili inkvisitsioonides adramaarevisjonides (1711–1774)

Hailit nimetati esmakordselt tõenäoliselt Rootsi aja alguses. Engel Hartmann vahendab, et 1583. aastal kuulus Vihulale rannaküla *Kirckipall* (*Kirkipall*), kus elas kaks üksjalaperet.[1278] Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil kuulus Gödert Weckbrodti Vihula mõisale muuhulgas Haili (*Kirkepallu*) küla. Kuna hilisematel aegadel elas Hailis ka mõisa kalamees, võis külaga olla seotud ka revisjonis märgitud lõhepüügiõigus.[1279]

Vihula mõisa 1711. aasta märtsis koostatud katkunimekirjas olid Hailis (*Kirkopol*) nimetatud kaks peret: Haili Michelli ja Haili Hansu pered. Neist esimeses oli elavana märgitud ainult peremees, teises aga peremees, perenaine ja peremehe õde. Ühtekokku jäi katkunimekirja järgi Vihula mõisas elama 33 inimest. Surnuid oli kogu mõisa peale kokku 185, neist töövõimelisi (15–60-aastased) inimesi 130 ja lapsi 55. 1712. aasta inkvisitsiooni andmeil (tabel 1) oli mõisas ellujäänuid 25 ja surnuid 230. Millest tulenes selline vahe surnute vahel – 45 inimest – pole olemasolevate andmete abil võimalik välja selgitada.[1280] Millised olid Haili Michelli ja Hansu Soome sidemed, ei õnnestunud olemasolevate allikate põhjal välja selgitada, kuid sõna 'haili' tähendus on soome keeles 'räim'.

Tabel 1. Vihula mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokolli alusel[1281]

Adramaade arv	**Elavad inimesed**								**Katku surnud**	**Hobused ja veised**		
	Peremehed	**Perenaised**	**Pojad**	**Tütred**	**Sulased**	**Tüdrukud**	**Sulasrahva lapsed**	**Kokku**		**Hobused**	**Härjad**	**Lehmad**
1¾	7	6			3	2	7	**25**	**230**	5	10	11

[1278] AM 92, 1, 25: 316.
[1279] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 32.
[1280] EAA 3, 1, 445: 41–41p; EAA 3, 1, 448: 38p–39.
[1281] EAA 3, 1, 448: 38p–39.

1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus on Haili saanud uue nime – *Kaggamann* (*Kangamann*) ning selle nime all esineb küla kuni 1774. aasta adramaarevisjonini. 1782. aasta hingeloendis ilmub kasutusele nimi Haili, mis on kasutusel ka järgnevatel aastatel.[1282]

Vihula mõisa 1726. aasta revisjoni vakuraamat on üsnagi segane ning Haili perede hulka on arvatud vähemalt viis peret, mis hiljem olid kõik Vihula küla nimekirjas. Järgnevate adramaarevisjonide vakuraamatutes ja ka hingeloendites on Hailis eristatavad viis peret.

Tabel 2. Haili küla perede liikmed adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1774[1283]

Summa Maddis	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1	1	1			3			**6**
1732	1		1			5		1	**8**
1739	1	1	1	1	3	4			**11**
1744	1		1	1	3	1			**7**
1750	1	1	1	2	3				**8**
1765		2	1	1	2	1	1		**8**
1774	1	1	1		3	2			**8**
Ustallo Thomas Mardi Toma Mart Seppa Mart	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726		1							**1**
1732									
1739	1		1		1	1			**4**
1744									
1750	1		1			1			**3**
1765	1		1	1	1	1			**5**
1774		1		1		2	1	1	**6**
Korge Maddis Korge Jürri	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1	2			**5**
1732	1		1	1	2	1		1	**7**
1739		1			1	1	1	1	**5**

[1282] EAA 3, 1, 460: 199p–200; EAA 3, 1, 505: 376p–377; EAA 1864, 2, IV-4: 103.

[1283] EAA 3, 1, 460: 198p–200; EAA 3, 1, 469: 294p, 296p–297; EAA 3, 1, 475: 306p–307; EAA 3, 1, 481: 174p–175; EAA 3, 1, 489: 301p–302; EAA 3, 1, 498: 423p–424; EAA 3, 1, 505: 376p–377.

1744	1	1	1		1	1			**5**
1750	1	1	1		2	2	1		**8**
1765	1	1	1	1	1	1			**6**
1774		1		1			1	1	**4**
Haile Michell Haili Jost	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726			1	1	3	1	1		**7**
1732	1	1	1		2	1	1		**7**
1739		1		1	4	1	1	1	**9**
1744		1			3		1	1	**6**
1750		2			1		1	1	**5**
1765	1		1		2	2			**6**
1774	1	1	1	1	2	2			**8**
Korge Thomas Korgge Mart Körge Tönnis	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1		1		1	1			**4**
1732	1		1		3	1			**6**
1739	1	1	1		3	1			**7**
1744	1	1	1	1	1	2		1	**8**
1750	1	1	1	1	2	3			**9**
1765	1	1	1	1		3			**7**
1774		1		3				2	**6**
Haile Hans Haily Jack Tingaste Jurry	**Peremees**	**Pojad ja sulased**	**Perenaine**	**Tütred ja tüdrukud**	**Pojad**	**Tütred**	**Vanad mehed**	**Vanad naised**	**Kokku**
1726	1					1		1	**3**
1732	1		1	1			1	1	**5**
1739									
1744	1		1			2			**4**
1750									
1765	1		1						
1774	1		1			1			**3**

Tabel 3. Elanikke Hailis adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1726–1744[1284]

Aasta	Tööealisi (16-60 aastat)		Alaealisi (0-16 aastat)		Vanu (üle 60 aasta)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1726	6	5	5	8	1	1	**12**	**14**	**26**
1732	6	7	7	8	2	3	**15**	**18**	**33**
1739	7	5	12	8	2	2	**21**	**15**	**36**
1744	7	6	8	6	1	2	**16**	**14**	**30**
1750	9	7	8	6	2	1	**19**	**14**	**33**
1765	9	10	6	8	1	0	**16**	**18**	**34**
1774	8	9	5	7	2	4	**15**	**20**	**35**

Tabel 4. Loomi Lauli perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1739[1285]

Summa Maddis	Hobused	Varsad	Härjad	Lehmad	Vasikad
1732			1	2	1
1739			2	1	
1744				1	
1750			1	2	2
1765	1		2	2	1
1774	1			1	2
Ustallo Thomas Mardi Toma Mart Seppa Mart	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732					
1739			1	2	1
1744					
1750				1	1
1765	1			2	2
1774	2	1		1	1
Korge Maddis Korge Jürri	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732				1	
1739			2	2	
1744				1	1
1750			1	2	1
1765			1	1	1
1774					
Haile Michell Haili Jost	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1	1	2	2	1
1739	1		1	1	1
1744	1			1	1
1750	1				

[1284] EAA 3, 1, 460: 198p–200; EAA 3, 1, 469: 294p, 296p–297; EAA 3, 1, 475: 306p–307; EAA 3, 1, 481: 174p–175; EAA 3, 1, 489: 301p–302; EAA 3, 1, 498: 423p–424; EAA 3, 1, 505: 376p–377.
[1285] EAA 3, 1, 469: 294p, 296p–297; EAA 3, 1, 475: 306p–307; EAA 3, 1, 481: 174p–175; EAA 3, 1, 489: 301p–302; EAA 3, 1, 498: 423p–424; EAA 3, 1, 505: 376p–377.

1765	1		2	2	2
1774					
Korge Thomas Korgge Mart Körge Tönnis	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732				1	1
1739			1	1	1
1744				1	1
1750			1	1	
1765			2	1	1
1774					
Haile Hans Haily Jack Tingaste Jurry	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	1		2	1	1
1739					
1744				1	
1750					
1765					1
1774					
Haili	**Hobused**	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	**2**	**1**	**5**	**7**	**4**
1739	**1**		**7**	**7**	**3**
1744	**1**			**5**	**3**
1750	**1**		**3**	**6**	**4**
1765	**3**		**7**	**8**	**8**
1774	**3**	**1**		**2**	**3**

1726. aasta revisjoni vakuraamatu järgi olid Haili pered rannatalupojad, kellel polnud kuigi palju maad. Ainsana erines teistest küla kõige lõunapoolsemas otsas elav Summa Maddis, kes oli vakuraamatu järgi suisa pooladrik. Vakuraamatu järgi oli ta pärit mujalt, kuid Vihula päristalupoegade hulka võetud, sest ta sattus mõisa vahetuse teel. Paistab, aga et Maddise pooladriku staatus ei olnud pikk, sest 1732. aastal näidatakse kogu küla (viis peret) maa suuruseks kokku ½ adramaad ning Summa Maddis on kirjas hoopis metsavahina. Vakuraamatu järgi oli küla perede kasutada olev maa liivane ja väheviljakas, mistõttu pered pidasid end üleval kalapüügist, maksid mõisale maa eest kaladega ning tegid heinateo ja viljalõikuse ajal mõisale jalapäevi. Teisal anti teada, et rannaperede kohustuseks oli teha kaks jalapäeva nädalas vaimudeajal (Waimenzeit) Jüripäevast kuni Mihklipäevani ja üks jalapäev nädalas talvel. 1739. aasta vakuraamatu järgi olid kõik Haili pered kuuendikadrikud – külas oli kokku ⅚ adramaad – ja pidi tegema aasta läbi ühe rakme- ja ühe jalapäeva nädalas teotööd, kuid nähtavasti see ei töötanud hästi, sest järgnevate revisjonide vakuraamatute järgi ei pidanud nad üldse teopäevi tegema. Sellest, kuidas asi tegelikult toimis teadustas 1739. aasta vakuraamatusse lisatud märkus, mille kohaselt maksid kõik rannapered mõisale aastas 40 kopikat raha, andsid kala, mis hilisemate vakuraamatute täpsustuse

järgi oli hooajal 1000 värsket silku pere pealt püügihooajal. Talvel pidid nad teopäevade arvel puid tegema ning suvel neid paatidega Tallinna vedama. Selleks oli mõisal 18. sajandi lõpus, aga usutavasti juba palju varemgi, viis suurt paati, mis mahutasid kokku seitse lasti. 1744. aastal rahamaksu enam ei küsitud ning kuni 1774. aastani, aga usutavasti kauemgi, jäid rannaperede maksud muutumatuks. Vaid 1774. aastal mainiti, et juhul kui võimalik, teevad rannapered jalapäevi ka heinateo ja viljalõikuse ajal.[1286]

Kui mõis hindas Haili põllud halvaks ja väheviljakaks, siis maamõõtja Salomon Severin Dobermanni hinnangul, kes kirjeldas Vihula mõisa kas 18. sajandi lõpus või 19. sajandi alguses, olid küla liivaseguse mullaga põllud keskmise viljakusega, kuid heinamaad seevastu hoopis head. Lisaks räimedele, mida püüti Soome rannikul, sai Mustojast oma/mõisa tarbeks ka ahvenat, haugi ja vähki ning jõesuust lõhet.[1287]

Haili hingeloendites

1782. aasta hingeloendi järgi elas Haili rannakülas endiselt viis peret kuuendikadrikuid ja saeveski möldri Tingaste Jürri pere. 1795. hingeloendis oli märge, et seoses Vergi rannaküla lisandumisega Vihula mõisale, kvalifitseeriti Haili rannakülast ümber maakülaks, seda enam, et sealsed pered valdasid maad võrdselt kahe-päeva maaperedega. Ilmselt tähendas see seda, et pered pidid hakkama tegema aastaringselt mõisale kaks rakme- ja kaks jalapäeva tegu nädalas, nagu teisedki maapered, ei pidanud andma enam kala ega paatidega küttepuid Tallinna vedama, vaid tasuma naturaalandameid võrdselt teiste maakülade kahepäevaperedega, andma rukist, otra ja kaera, heinu ja küttepuid, lambaid, kanu ning mune jne.

Summa

18. sajandi I poolel ja keskel adramaarevisjonide vakuraamatuis esinev Summa ehk nagu kirikuraamat teda nimetas, Haile Madti (1727–enne 1790) oli abielus Marriga, kellega neil 1733. aastal sündis poeg Madti, kes Summa Maddi nime all esines ka 1782. ja 1795. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus. Pärast 1782. aastat viidi ta ühes perega Vihulasse Wando ehk Remeta peresse, kus temast sai peremees. Pikalt ta seda ametit siiski ei pidanud, sest suri juba enne 1790. aastat. Maddi asemel sai Summal peremeheks Mustojalt Hailisse ümber asustatud Summa David (u 1733–1807), ühes oma abikaasa Anno, poegade Thomase, Davidi ja Jahni ning tütarde Ewa ja Marriga. Pärast Davidi surma sai uueks peremeheks endine mõisa kokapoiss Gustaw (u 1777–1827). Ta oli abielus Mayga, kellega neil oli neli tütart ja poeg Carl. Kuna Carl suri noorelt, sai talu peremeheks Vihulast kohale asustatud Axel (u 1792–1836). 1835. aastal anti

[1286] EAA 3, 1, 460: 198p–200; EAA 3, 1, 469: 294p, 296p–297; EAA 3, 1, 475: 306p–307; EAA 3, 1, 481: 174p–175; EAA 3, 1, 489: 301p–302; EAA 3, 1, 498: 423p–424; EAA 3, 1, 505: 376p–377; AM 70, 1, 30: 28.
[1287] AM 70, 1, 30: 27p, 28.

talle ja tema abikaasale Annile ning nende lastele perekonnanimeks Summa. Isa surma järel sai uueks peremeheks Axeli vanem poeg Gusto, kes oli abielus Anniga. Nad olid pererahvaks ka 1858. aastal. 1870. aastal sõlmis Gusto Summa mõisaga uue rendilepingu kuue aasta peale.[1288] 1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel selgus, et pere toonane elamu, kuur ja laut ehitati 19. sajandi lõpul mõisa poolt.[1289]

Foto 1. Summa pere elumaja 1975. aastal (Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 996: 1)

Kannu

Mardi Toma Mardi pere ilmus esmakordselt 1750. aasta adramaarevisjoni vakuraamatusse. 1765. aastal kutsuti teda juba Seppa Mardiks (1714/1720–1790). 1774. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi olid Seppa Mart ja tema abikaasa juba üle 60-aastaste nimekirjas ning 1782. aasta hingeloendi järgi oli peremeheks saanud tema tütre Anni mees, sepp Seppa Adam. 1795. aasta hingeloenduse ajaks oli pere ümber asustatud Sipa kõrtsi ning nende asemele oli asunud Summa Davidi poeg David (u 1772–1806) oma perega – abikaasa Leno ja poeg Jahniga. Kuna

[1288] EAA 1864, 2, IV-4: 103; EAA 1864, 2, V-41: 268; EAA 1864, 2, VI-53: 121p; EAA, 1864, 2, VII-105: 304p–305; EAA 1864, 2, VIII-127: 185p–186; EAA 1864, 2, VIII-128: 119p–120; EAA 1864, 2, IX-94: 249p–250; EAA 1864, 2, X-197: 270p–271; EAA 1224, 3, 3: 83; EAA 1224, 3, 4: 421; EAA 3888, 1, 4: 74.
[1289] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 996: 1.

David suri noorelt, sai tema asemel peremeheks tema tollal veel teismeliseeas poeg Jaan (1793–1833). 1835. aastal said tema lesk Marri, nende lapsed ja Jaani vennad perekonnanimeks Summadawedi. Jaani surma järel sai peremeheks tõenäoliselt tema vend Gusto, kuid pärast tema ja tema pere ümberasumist Vaeküla (*Waykull*) 1845. aastal, sai peremeheks Jahni teine poeg Gusto, kes pidas talu ühes oma abikaasa Lenoga ka 1858. aastal.[1290]

1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel selgus, et pere toonane elamu ehitati umbes 1900. aastal mõisa poolt ning pere vana rehielamut, mis pärines 19. sajandi algusest hakati kasutama lauda ja aidana. 1925. aastal ehitati lisaks saun ja 1928. aastal kuur.[1291]

Puusepa

Korgge Jürry (u 1715–†enne 1790) ilmus adramaarevisjoni vakuraamatusse esmakordselt 1744. aastal, mil peres oli peremees, perenaine ja kaks last – poiss ja tüdruk – ning veel üks täiskasvanud mees, ilmselt sulane. 1750. aastal oli peres juba kas alaealist poissi ja kaks tüdrukut, kes 1774. aastaks olid kõik juba täiskasvanud. Juba 1774. aastal olid Jürri ja tema abikaasa Kaddri üles võetud üle 60-aastaste ja töövõimetute inimeste hulka ning 1782. aasta hingeloendi järgi oli Jürri kirikukerjus. Peres elasid ka mõlemad perepojad Thomas ja Johann (u 1751–1809), kellest esimene oli 1795. aastaks surnud ning teine abiellunud Ewaga ja saanud peremeheks. Neile oli sündinud kaks poega ja kaks tütart. Johanni surma järel sai peremeheks Johanni vanem poeg Jacob, keda 1811. aastal nimetati Puusepa Johani Jakobiks. 1835. aastal said Jakob, tema abikaasa Ewa ja nende kaheks last (neli poega ja neli tütart) perekonnanimeks Bergström. 24. juunil 1842. aastal hukkus J. Bergström Soomest salakauba sisse vedamise katsel, tabatuna piirivalvuri kuulist. Isa hukkumise järel sai peremeheks tema poeg Johann Bergström ühes oma abikaasa Elziga. 1870. aastal sõlmis tema vanem poeg Jacob mõisaga rendilepingu kuue aasta peale.[1292]

1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel selgus, et pere toonane rehielamu ning kõrvalhooned – saun ja ait – ehitati 19. sajandi lõpus mõisa poolt.[1293]

[1290] EAA 3, 1, 489: 302p–303; EAA 3, 1, 498: 423p–424; EAA 3, 1, 505: 376p–377; EAA 1864, 2, IV-4: 103; EAA 1864, 2, V-41: 268p; EAA 1864, 2, VI-53: 121p; EAA, 1864, 2, VII-105: 304p–305; EAA 1864, 2, VIII-127: 185p–186; EAA 1864, 2, VIII-128: 119p–120; EAA 1864, 2, IX-94: 250p–251; EAA 1864, 2, X-197: 271p–272; EAA 1224, 3, 4: 421.

[1291] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 991: 1.

[1292] EAA 3, 1, 481: 578p–579; EAA 3, 1, 489: 302p–303; EAA 3, 1, 498: 423p–424; EAA 3, 1, 505: 376p–377; EAA 1864, 2, IV-4: 103; EAA 1864, 2, V-41: 268p–269; EAA 1864, 2, VI-53: 121p–122; EAA, 1864, 2, VII-105: 304p–305; EAA 1864, 2, VIII-127: 185p–186; EAA 1864, 2, VIII-128: 119p–120; EAA 1864, 2, IX-94: 250p–251; EAA 1864, 2, X-197: 271p–272; EAA 29, 1, 6667: 1jj; EAA 1224, 1, 35: 357p–358; EAA 3888, 1, 4: 74.

[1293] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 997: 1.

Raami

Haily Jost (u 1724–1807) ja tema abikaasa Marri esinesid esmakordselt 1765. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus. Abielus olid nad selleks ajaks olnud ilmselt juba mõnda aega, sest neil oli neli alla 16-astast last – kaks poissi ja kaks tüdrukut. 1774. aastaks olid üks poeg ja üks tütar saanud täiskasvanuks ning üks poeg ja üks tütar omakorda juurde sündinud. 1782. aastal elasid kodus perepojad Niggolas, Jahn ja Abraham ning tütardest May. 1795. aastal nimetati Josti mõisa kalameheks. Marri oli surnud, kuid Jost oli abiellunud 1790. aastal surnud saeveski möldri Tingaste Jürri lese Lenoga. Tema poeg Niggolas (u 1753–1829) oli saanud isatalus peremeheks, Jaan saeveski möldriks ning Abraham surnud. Niggolas oli 1785. aasta paiku abiellunud Karulast pärit Ewaga ning saanud temaga kolm poega ja tütre. Vaatamata sellele sai senine Haylyde sugu talus temaga lõpu, sest tema vanemad pojad Joseph ja Jaan jooksid mõisast ära, esimene 1813. ja teine 1812. aastal ning noorem poeg Gusto anti 1814. aastal 34-aastasena nekrutiks. Pole võimatu, et ta vanemad vennad põgenesid sama asja eest. 1834. aastaks oli talusse asustatud Kiwitoa Abrahami lesk Mall, ühes tema nelja poja ja kahe tütrega, kes 1835. aastal said perekonnanimeks Uhkkiwi. 1850. ja 1858. aastal elasid seal koos kolm venda Uhkiwisid oma abikaasadega. Peremeheks oli kõige vanem vend Johann ühes oma abikaasa Lisoga, sulastena teenisid peres vennad Christian ühes abikaasa Marri ja Abraham ühes abikaasa Lisoga. Pärast Johannest sai peremeheks tema poeg Kusto Uhkiwi, kes 1870. aastal sõlmis ta mõisaga uue rendilepingu kuue aasta peale.[1294]

1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel selgus, et pere toonane rehielamu, ait, saun ja kelder ehitati 19. sajandi lõpul mõisa poolt.[1295]

Kalda

Kõrge Tönnis (u 1756–1806), ilmus allikaisse esmakordselt 1774. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus, kuna 1765. aasta revisjoni vakuraamatu järgne peremees Kõrge Mart oli 1773. aasta suvel Soome põgenenud ning polnud teada, kus ta viibis. 1782. aastal oli ta abielus Anniga ning 1795. aastal oli nende peres kolm poega. Vaatamata sellele oli pere 1811. aastaks välja surnud, pere noorim poeg Juhann suri juba 1796. aastal, teine poeg Abram 1800. aastal ning kõige vanem poeg anti 1805. aastal nekrutiks. Pärast Tönnise surma asustati peresse Vihulast Wanda Michelli vend Gustaw (u 1766–1815) ühes oma abikaasa Madle ja kuue lapsega. Neist sai isa järel peremeheks tema vanem poeg Thomas (u 1797–1849), kes 1835. aastal sai ühes oma abikaasa

[1294] EAA 3, 1, 489: 302p–303; EAA 3, 1, 498: 423p–424; EAA 3, 1, 505: 376p–377; EAA 1864, 2, IV-4: 103; EAA 1864, 2, V-41: 268p–269; EAA 1864, 2, VI-53: 121p–122; EAA, 1864, 2, VII-105: 305p–306; EAA 1864, 2, VIII-127: 186p–187; EAA 1864, 2, VIII-128: 120p–121; EAA 1864, 2, IX-94: 250p–251; EAA 1864, 2, X-197: 271p–272; EAA 3888, 1, 4: 74.

[1295] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 995: 1.

Marryga perekonnanime Haily. Thomase surma järel sai peremeheks tema noorem vend Josep Haili, kes oli abielus Anniga (1816–1853). Joosep oli peremees ka 1858. aastal, kuid abielus oma teise abikaasa Marriga. 26. septembril 1869 anti Josep Haili ühes teiste võlgnikest rentnikega vallakohtusse, kuna ta võlgnes mõisale viis rubla rendimaksu. 1870. aastal sõlmis ta mõisaga uue rendilepingu kuue aasta peale.[1296]

1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel selgus, et pere toonane elurehi ühes rehealusega ning kõik kõrvalhooned – ait, laut ja kelder – ehitati mõisa poolt 19. sajandi lõpul.[1297]

Saeveski

1765. aastal esines adramaarevisjoni vakuraamatus Saewesky Jurry, kes oli ühes abikaasa ja alaealise pojaga 1761. aastal põgenenud mõisa kalamehe paadiga Soome. Veski võttis ilmselt üle Haili küla nimekirja kuulunud Tingaste Jürri (u 1719–1790) ühes oma abikaasaga. 1774. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus nimetati teda Saeweski Jürriks. 1782. aasta adramaarevisjoni ajal oli ta abielus Lenoga, kellega neil oli tütar Kaddri. Viimane oli märgitud juba ka 1774. aasta adramaarevisjoni vakuraamatusse. Hingeloendi järgi polnud saeveski möldril Jurril sugugi maad ning mõis maksis talle töö eest palka. Jurri surma järel abiellus tema abikaasa Leno samuti lesestunud Hayly Jostiga ning 1792. aasta paiku sündis neile tütar Marry. Hingekirja järgi oli Jost siis umbes 68 ja Leno 60-aastane (*sic!*). Uueks saeveski möldriks sai Hayly Josti poeg Jahn (u 1762–1833), kes oli abielus Summa Davidi tütre Maryga (Marri). Neil oli kolm poega – Joseph, Abraham ja Jacob – ning tütar Magdlena. Joseph anti 1796. aastal 8-aastasena nekrutiks, tõenäoliselt sai ta teenistuskoha sõjalaevale jungaks, Abraham jooksis mõisast enne 1811. aastat ära ning Jacob anti 1814. aastal samuti nekrutiks.[1298]

1782. aastal elas saeveskis vaba sakslane, sepp Adam Johann Hermann ühes perega. Maad tal polnud ning ta toitis oma abikaasa Catharina Elisabethi ning nende kaht poega ja kolme tütart sepatööga, makstes mõisale renti viis rubla aastas. 1795. aastaks oli ta sealt lahkunud.[1299]

[1296] EAA 3, 1, 498: 423p–424; EAA 3, 1, 505: 376p–378; EAA 1864, 2, IV-4: 103; EAA 1864, 2, V-41: 269p–270; EAA 1864, 2, VI-53: 122; EAA, 1864, 2, VII-105: 305p–306; EAA 1864, 2, VIII-127: 186p–187; EAA 1864, 2, VIII-128: 120p–121; EAA 1864, 2, IX-94: 251p–252; EAA 1864, 2, X-197: 271p–272; EAA 3888, 1, 4: 45, 74.
[1297] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 990: 1.
[1298] EAA 3, 1, 498: 423p–424p; EAA 3, 1, 505: 376p–377; EAA 1864, 2, IV-4: 103p; EAA 1864, 2, V-41: 269p; EAA 1864, 2, VI-53: 122; EAA, 1864, 2, VII-105: 305p–306; EAA 1864, 2, VIII-127: 186p; EAA 1224, 3, 4: 426.
[1299] EAA 1864, 2, IV-4: 105p; EAA 1864, 2, V-41: 274p.

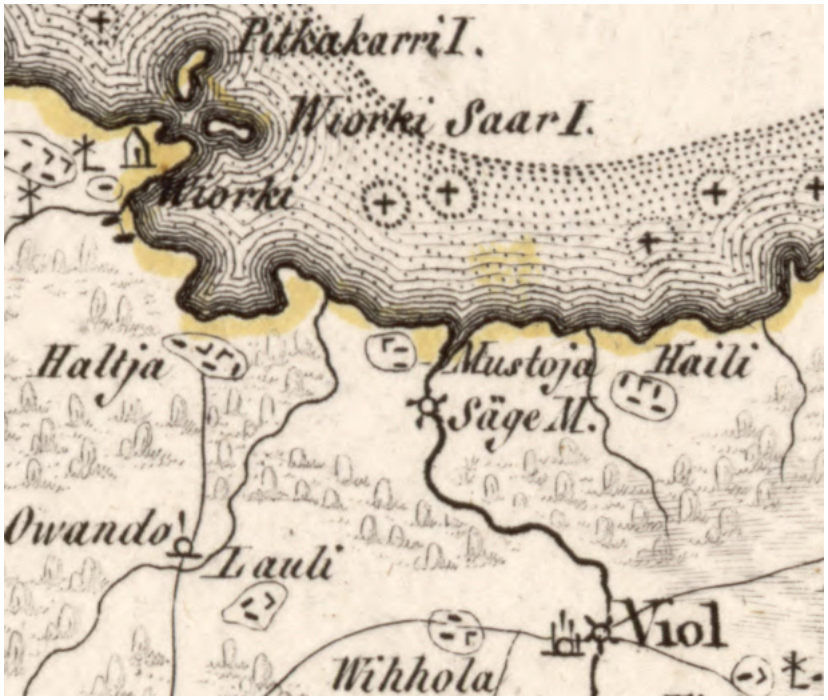

Foto 2. Väljavõte krahv Ludwig August Mellini atlase Rakvere kreisi kujutavalt kaardilehelt, kus on kujutatud nii Vihula mõisa Haili saeveski kui ka Haili küla, kuid viimane siiski täiesti vales kohas (Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernementern u. Herzogthymern Lief- und Ehstland und der Provinz Oesel. Riga-Leipzig, 1798)

Foto 3. Haili saeveski 1910. aasta paiku (ERA T-76, 1, 12485: 8)

Saeveski asus Haili lähistel Mustojal, hilisema mõisa suvila kohal ning asutati usutavasti adramaarevisjonide vahelisel ajal, ajavahemikus 1750–1761. Maamõõtja S. S. Dobermanni teatel asus see 18. ja 19. sajandi vahetusel puithoones ning töötas ühe raamiga, saagides päevas 10 kolme

sülla pikkust (u 6 m) saepakku laudadeks ja plankudeks, mida kasutati valdavalt oma ehituste tarbeks.[1300]

Naareti metsavaht

Esimene teade metsavahist Haili külas pärineb 1795. aasta hingeloendist. Siis täitis seda ametikohta Muhulaise Jaack (u 1758–1823), kes 1782. aastal oli olnud Veltsis (*Weltz*) Pinna Jahni peres sulaseks. Jaack oli abielus temast 14 aastat vanema Anniga, kellega neil oli poeg Michel. Hingeloendis on märge, et metsavahi pere kuulus selliste hulka, kel ei olnud kasutada oma talukohta. Pärast 1811. aasta hingeloendust põgenes Jaack mõisast Liivimaale, kus ka suri.[1301] Kahjuks ei ole pärast seda enam infot Hailis elava metsavahi kohta teada, kuid metsavaht oli seal kindlasti olemas. 1920. aastal koostatud akti andmeil oli 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses Hailis kaks metsavahikohta Kagamanni ja Naareti. 1918. aastal elas Kagamannil mõisa metsnik Willem (Wilhelm) Hallert ja Naaretil metsavaht Aleksander Seene.[1302] Ella ja August Auki mälestuste järgi *„metsavaht Seene oli väga õel nende suhtes, keda ta tabas mõisa metsast marju või seeni korjamast; ta andis need mõisaprouale üles ning see karistas neid“*.[1303] Akti järgi puudus Naareti metsavahil sootuks põllumaa, kuid heinamaad oli 3⅓ dessatiini (3,6 ha) ja karjamaad 3⅔ dessatiini (4 ha). Nagu näha anti metsavahile pärast mõisate võõrandamist kaheksa hektari suurune juurdelõige. Kagamanni metsavahikohal, mis asus mõisa suvemaja Kagamanni juures, oli ⅓ dessatiini (0,36 ha) põllumaad, 4⅔ dessatiini (5,1 ha) heinamaad ja 2⅔ dessatiini (2,9 ha) karjamaad.[1304]

1920. aastate alguses, mil moodustati Sagadi riigimetskond, liideti sellega ka Vihula mõisa metsa alad ning järele jäi ainult üks metsavaht. 1926. aastal asus Vihulasse 15. novembril 1901. aastal sündinud Oskar Eduard Tammist, kes tegutses algul metsapraakerina, kuid sai alates 1928. aastast Naareti vahtkonna metsavahiks ning elas Kagamanni metsavahikohal. 1932. aastal abiellus ta Raami perest pärit Selma Werkmanniga.[1305] Pärast 12. märtsi 1934 riigipööret süüdistas põllumeeste, asunike ja väikemaapidajate häälekandja ajaleht Viru Hääl toimetus teda vabadussõjalaste liikumises osalemises, metsatööde väljaandmises vaid *„„omawaatelistele“ meestele“*, presidendikandidaat Andres Larkale viina eest toetusallkirjade ostmises jne, nõudis

[1300] AM 70, 1, 30: 28–28p.
[1301] EAA 1864, 2, IV-4: 106; EAA 1864, 2, V-41: 270; EAA 1864, 2, VI-53: 122; EAA 1864, 2, VII-105: 305p; EAA 1864, 2, VIII-127: 191p.
[1302] ERA 3138, 7, 45: pagineerimata.
[1303] ERM EAp 562 EA 145:3. Lemmi Heinla, Eve Lepmaa, Helgi Reidla, 1976. Vihula ja Karula mõisa ning külarahva elust-olust, 283.
[1304] ERA 63, 26, 2025: 39.
[1305] ERA 1995, 1, 114a: 279p–280; Rakvere perekonnaseisuameti teateid. – Wirumaa Teataja, 1932, nr 61.

tema kohalt tagandamist ning teatas, et selleks kogutavat kohalike seas suisa allkirju.[1306] O. E. Tammistit siiski kohalt lahti ei lastud ning 1935. aastal sai ta hoopis ergutusraha salaküttide hoolsa jälgimise eest ning võeti vastu ja arvati 18. märtsist 1936 Kaitseliidu Vihula kompanii liikmeks.[1307] 1. aprillist 1940 paigutati ta Naaretist ümber Kunda metskonda Tigapõllu vahtkonna metsavahiks.[1308]

Metsavahile maksti 1940. aastal palgaks 22 krooni kuus, anti tasuta vormiriietus, korter, küte ja palgamaa, mis Naareti metsavahil oli ainult pisut vähem kui 15 ha. Metsavahil pidi olema metsanduslik eriharidus, ta pidi esitama tõendid oma tervisliku seisundi kohta, perekonnaseisu, ja kohtuliku karistamatuse kohta ning sõjaväeteenistuskirja ärakirja.[1309]

1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel selgus, et Naareti elamu ehitati 19. sajandi lõpul mõisa poolt, kõrvalhooned – ait, kuur ja laut – ehitati 1927. aastal.[1310]

Nagu selgus eespool nimetatud aktist olid Tauli ja Kannu 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses metsatööliste kohad. Taulil oli 2 dessatiini (2,2 ha) põldu, 5⅔ dessatiini (6,2 ha) heinamaad ja 4⅔ dessatiini (5,1 ha) karjamaad. Kannul oli 2⅓ dessatiini (2,6 ha) põldu, 5⅓ dessatiini (5,8 ha) heinamaad ja 5⅔ dessatiini (6,2 ha) karjamaad.[1311]

Mõisa suvila Kagamann

Vihula mõisa puust suvemaja Hailis kutsuti küla vana nime järgi Kagamanniks, see asus küla põhjapoolses otsas nn Naareti rannas. 19. sajandi lõpust pärineval Vene üheverstasel kaardil leiab aga samalt kohalt suvila nimega Villa Alexandria, mille lasknud pärast 1840. aastat ehitada mõisa tollane omanik Alexander Berend von Schubert.[1312] 1975. aastal toimunud Lahemaa talude arhitektuur-ajaloolise inventeerimisel selgus, et selle toonane elamu oli ehitatud mõisa poolt 19.–20. sajandi vahetusel, tõllakuur ja küün 19. sajandil.[1313]

[1306] Sagadi metskonna metsaülem metsavahtidele politilist survet avaldamas. – Wiru Maaleht, 1934, nr 36; Sagadi metskonna metsaülem pole wabs. – Wiru Maaleht, 1934, nr 39; Sagadi metskonnas leidub vabse. – Wiru Maaleht, 1934, nr 43.
[1307] Sagadi osakonnast. – Eesti Mets, 1935, nr 7, lk 255; Käsukiri Viru Malevale Nr. 18. – K. L. Viru Malevlane, 1936, nr 10, lk 5.
[1308] Muudatusi riigimetsateenijate koosseisus. – Eesti Mets, 1940. nr 8, lk 324.
[1309] Uus Eesti, 1940, nr 141.
[1310] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 993: 1.
[1311] ERA 63, 26, 2025: 39p.
[1312] ERM EAp, 562, EA 145:3 Lemmi Heinla, Eve Lepmaa, Helgi Reidla, 1976.Vihula ja Karula mõisa- ja külarahva elust-olust, 240; ERA T-76, 1, 12484: 20.
[1313] Lahemaa Rahvuspargi arhiiv. Külade (talude) arhitektuur-ajalooline inventeerimine, nimistu 2, säilik 989: 1.

Foto 4. Villa Alexandria 1910. aasta paiku (ERA T-76, 1, 12485: 14)

Haili 1918–1944

1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal korraldasid okupatsioonivõimud üleriigilise inventuuri, mille käigus võeti arvele kogu maa, inimesed, toidutagavarad, veoabinõud, koduloomad jms. Selle järgi oli Hailis kaheksa kohta, millest kuus olid talukohad ja kaks metsavahikohta. Talukohtadest suurim oli Summa, millel oli põllumaad neli dessatiini (4,37 ha) ning väikseim Tauli, millel oli põldu 1⅔ dessatiini (1,82 ha), teiste talundite maavaldus ulatus kolme dessatiinini või oli alla selle (tabel 5). Kõigis talukohtades, va Tauli, kasvatati ka mõningal määral – 0,04 dessatiinil (0,05 ha) – lina, mille saagiks arvestati veerand puuda linaseemneid ja poolteist puuda varsi. Silma torkab veiste suur osakaal mõnedes peredes (tabel 6), mis viitab, nende heina- ja karjamaade headusele ja saagikusele. Kuna statistika koostati kevadel, märtsi lõpus, mil kari valmistus juba kuu aja pärast välja minema, on tabelis 7 kajastatud loomasööda kogused üsna väikesed. Igas peres oli ka üks täiskasvanud hobune ning vajalikud veoriistad – suveks vanker ja talveks regi. Kaks veovankrit oli Taulil, Puusepal ja raamil ning kaks rege Kannul, Naaretil ja Puusepal.[1314]

Inventuuri eesmärgiks oli tagada, et pered täidaks neile määratud toiduainete andmise normid ning toiduained ei jõuaks mustale turule ega läheks salakaubana välismaale:

[1314] ERA 3138, 7. 45: pagineerimata.

Tapetud loomadest, võist, munadest, viljast – kõigest tulnud suurem osa ära anda ja kes keeldunud nõutavat normi andmast, sellele pandud püss kurgu alla. Sellest aitasid inimesed end aga üle peitmistega ja nii tuldud omaga siiski läbi. (Anton Eskel, Ann Kolberg, Taniel Uukad)

Igast loomatapmisest tulnud toitlusülemale teatada, samuti olid registreeritud kõik teada olevad teised toiduainete tagavarad. Teatama minnes aga anti üles ikka võimalikult väike looma kaal. Iga siga, kes tapeti, oli niiviisi 2 puuda raske ja iga lammas 20 naela. Sakslased ise naernud, kui kergeks on läinud kõik sead, kuid lisasid, et on ka arusaadav, sest kas tsekinormiga saavad elatud need, kes teevad rasket tööd.[1315]

Tabel 5. Haili perede elanike arv ja nende käsutuses oleva külvipinna suurus märtsis 1918[1316]

Pere	Peremees	Inimesi			Külvipinda (ha)				
		Mehi	Naisi	Kokku	Rukis	Oder	Kaer	Kartul	Kokku
Summa	Willem Armipaik	1	4	5	1,64	0,55	0,55	1,64	**4,37**
Puusepa	Anton Usk	2	3	5	1,09	0,55	0,55	0,55	**2,73**
Kalda	Joosep Leuska	4	2	6	0,73	0,73	0,73	0,73	**2,91**
Raami	Eduard Werkmann	5	5	10	1,09	0,55	0,55	1,09	**3,28**
Kannu	Joosep Weit	3	2	5	1,09	0,55	0,55	1,09	**3,28**
Tauli	Johannes Martinson	2	4	6	0,36	0,36	0,36	0,73	**1,82**
Naareti	Aleksander Seene	3	4	7					**0,00**
Kagamann	Willem Hallert	1	3	4				0,36	**0,36**
Kokku		**21**	**27**	**48**	**6,01**	**3,28**	**3,28**	**6,19**	**18,75**

Tabel 6. Haili perede koduloomad ja -linnud märtsis 1918[1317]

Pere	Hobused	Sälud	Lehmad	Mullikad	Vasikad	Sead	Põrsad	Lambad	Talled	Kanad
Summa	1	1	3	1	2	2	2	6	3	3
Puusepa	1		4	2	2		3	8	10	7
Kalda	1		2	2	1	2		4	6	8
Raami	1		5	1	1	2		5	6	10
Kannu	1		2	3			1	2	3	10
Tauli	1		1	1			2	4	3	10
Naareti	1		1	1		1	1	3	2	3
Kagamann	1		2					3	5	8
Kokku	**8**	**1**	**20**	**11**	**6**	**7**	**9**	**35**	**38**	**59**

[1315] EKLA, f 199, m 57, 334/6 (III.12) < Haljala khk. – Helmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1562 (30.06.2020)
[1316] ERA 3138, 7. 45: pagineerimata.
[1317] ERA 3138, 7. 45: pagineerimata.

Tabel 7. Haili perede käsutuses olnud toiduained ja loomatoit märtsis 1918, kogus puudades (1 puud = 16,3811 kg)[1318]

Pere	Liha	Silgud	Rukis	Kaer	Oder	Kartulid	Hein	Talivilja-põhk	Suvivilja-põhk
Summa			10	2	12	150	95	20	
Puusepa	1	1	15	3	3	180	150	5	
Kalda	1		10	4	4	250	150	25	
Raami	3	2½	20	8	6	180	160	30	10
Kannu	1	1	15	3	3	180	50	5	
Tauli	⅝	1/10	12	5	5	158	50		
Naareti	1	1					100		
Kagamann	2	1		5		120	70		
Kokku	**9⅝**	**6⅗**	**82**	**30**	**33**	**1218**	**825**	**85**	**10**

1920. ja 1930. aastate alguses sattusid Haili elanikud sagedasti kriminaalkroonikasse seosas salapiirituseveos osalemisega. Nii näiteks jäid ööl vastu 8. augustit 1925 salapiirituse sisseveol Vergi kordoni piirivalvuritele Mustoja küla lähistel vahele külas elavad vennad Uukinid, kes teatasid ülekuulamisel, et samal ajal, mil piirivalvurid nendega tegelesid, veeti Mustoja teiselt kaldalt koorem piiritust Haili külasse.[1319] Siiski tundub, et Haili salakaubavedajad ajasid oma äri piisavalt ettevaatlikult, sest kinni neid ei saadud, ei sel ega järgnevail aastail.

Kuna Vihula mõis oli fideikomiss, oli selle talude müümine raskendatud, mistõttu müüdi mõisa esimesed talud alles 1910. aastal. Haili talud selles ringis müüki ei läinud ning jäid mõisa renditaludeks edasi. Mõisate riigistamise järel 1919. aastal läksid Haili talud riigi omandisse ning olid renditalud ka 1920.–1930. aastatel. 1934.–1935. aastal toimetasid Viru maavalitsuse maakorraldus-maamõõdu komisjoni maamõõtjad Haili külas sealsete riigimaade korraldamiseks maamõõdistamise töid ning järgnevatel aastatel hakati korrastatud talusid ka välja andma ja päriseks müüma.[1320]

Müüa talu,

täiesti korras ühes metsaga. Suurus 24 ha. Teateid saab Vihula p.-ag., Haili külas. P. Leuska.

Foto 5. P. Leoska müüs Hailis riigilt välja ostetud renditalu (Wirumaa Teataja, 1939, nr 30)

[1318] ERA 3138, 7. 45: pagineerimata.
[1319] Suurejooneline piiritusewedamine Mustoja rannas. – Päewaleht, 1925, nr 1925.
[1320] Maakorraldustööd eeloleval suvel. – Wirumaa Teataja, 1934, nr 49; Maakorralduse wälistööd algamas. – Wirumaa Teataja, 1935, nr 54; Wirumaa Teataja, 1936, nr 18; nr 63.

Tabel 8. Riigi Statistika Keskbüroo 1939. aasta maaüksuste loenduse nimekirja järgi peeti kõiki Hailis nimekirja võetud maaüksusi talunditena[1321]

Talund	Talundi suurus (ha)
Tauli	22,61
Kalda	22,63
Raami	22,46
Puusepa	21,15
Kannu	23,98
Summa	23,86
Naareti matsavaht	14,98
Kagamanni	0,56

Foto 5. Haili küla 1920.–1930. aastatel (Maa-amet)

[1321] ERA 1831, 1, 1442: 12–12p.

Vihula ajalooline õiend

Vihula küla paikneb Sagadi-Vihula tee ääres, küla keskus jääb teeristile, kust üks teeharu suundub Altja ning teine Potsu-Haljala suunas. Talud asusid nimetatud teede ääres või nende lähikonnas, ulatudes Sagadile mõisale kuulunud Lauli külast kuni Vihula mõisasüdameni. Läbi Vihula maade voolab Vihula jõgi, mida tema alamjooksul kutsutakse Mustojaks. Ainsa Lahemaa Virumaa-osas paikneva maakülana on Vihula nimetamist leidnud ka Taani hindamisraamatu suures Eestimaa nimistus.

Vihula piirkonnast muinasajal

Vihula piirkonna muistised on uurimata, samuti pole seal toimunud kaasaegsel tasemel inspekteerimist, mistõttu on piirkonnas kinnismuistisi usutavasti rohkem kui seni teada. Üks tarandkalme paikneb Vihula mõisa sissesõiduteest u pool kilomeetrit põhja pool, klindiastangu serval.[1322] Jaan Jungi järgi olnud veel üks kalme Vihula mõisa *„Areda kõrtsi juurest 300 sammu eemal, kus kaunis kõrge ümmargune küngas on. Sealt urgitsenud karjapoisid sagedaste inimeste käe-, jala- ja sõrmeluid wälja. Ka sõrmuseid ja wanu rahasid leitud sealt“*.[1323] 19. sajandi lõpuaastail veetud aga muld sealt ühe silla täitmiseks ning kalme – juhul kui ikka oli tegemist kalmega – hävitati. Kolm kivikalmet asetsevad Palmse-Karula tee ja Vihula-Altja teeristi ümbruses. Kalmetest põhja poole, Vihula külast umbes 1 km kaugusele jääb linnamägi, mis J. Jungi järgi oli *„üks kaunis kõrge küngas“*, mida ümberkaudne rahvas Linnamäeks kutsus. *„Sealt läheb suur tee Haldja külasse, kelle Rootsi vägi otse mererannast mõõkadega Linnamäe peale läbi raiunud“*.[1324] Evald Tõnissoni kirjelduse järgi asub linnamägi Linnamäe talu maal Vihula-Altja teest u 80 m lääne pool, mattunud rannavallist põhja suunas esileulatuval paeneemikul, mille nõlvade kõrgus on läänekülje ja põhjaotsal u 10 m ning laugjamal idaküljel u 6 m. Lõunaosas liitub neemik sujuvalt tasase põllumaaga, kuna nii vall kui ka kraav puuduvad. Viimaste hävimine võis olla tingitud põlluharimisest. Neemiku pikkus põhjaotsast kuni ida ja lääne suunas pöörduva rannavalli servani on 60 m ning laius lõunaotsas 40 m. Linnamäe põhjapoolne ots kitseneb tõmbi kolmnurga kujuliselt 15 m laiuseks. Kaitseehitiste ja kultuurkihi jälgede puudumise tõttu kahtles ta tõelise linnuse olemasolus, kuigi nentis, et kultuurkihi puudumine on Virumaa linnustel üsna harilik nähtus.[1325] Samas märgiti juba 1541. aastal seoses Annikvere mõisa omaniku Reinhold Wrangelli ja Vihula mõisa omaniku Johann Wekebrodi

[1322] Lang, V. Ülevaade Lahemaa rahvuspargi esiajaloolistest väärtustest. Tallinn 2002, lk 13.
[1323] Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Tallinn 1910, lk 165.
[1324] Jung, J. Muinasajateadus eestlaste maalt. III... lk 166–167.
[1325] Tõnisson, E. Eesti muinaslinnad. Tartu–Tallinn 2008, lk 212; Lang, V. Keskusest ääremaaks. Tallinn 2000, lk 272.

piiritüliga, Vihula ja Annikvere piires asuvat metsaala, mida kutsuti *Lynna-Mecky* (*Linna-Mecky*).[1326] Kahjuks pole dokumendi järgi küll võimalik kindlaks teha, kas selles on mõeldud sama kohta, millest eespool juttu, kuid linnamäele viitava toponüümi olemasolu juba 16. sajandi I poolel osutab sellele, et linnamäe olemasolu Vihula juures on siiski pigem tõenäoline.

Foto 1. Vaade Vihula linnamäele põhjast (Foto: Uno Trumm, 2020)

Arvatavasti pärines linnamäe lähistelt ka 125 mündist koosnev aare.[1327]

Ajaliselt määratlemata muistiseks oli Vihula Hiieniit. Hiiepuid seal ei olnud, kuid kohta austati ning sinna toodi ka ohvriande ka 19. sajandi II poolel. 1870. aastate alguses leidis T. Lepp-Viikmann vanalt hiiekohalt kanamuna, sealiha-tüki, leivatüki, terve looma südame ja looma kopsu, rist peale lõigatud; kõik alles värskelt sinna viidud. Seda tunnistasid ka leiu järele ärakeedetud munad.[1328]

[1326] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 651–652, nr 1186.
[1327] Tõnisson E. Eesti aardeleiud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn 1962, lk 192, 242.
[1328] Eisen, M. J. Pühad puud. – Eesti kirjandus, 1917, nr XII, lk 296.

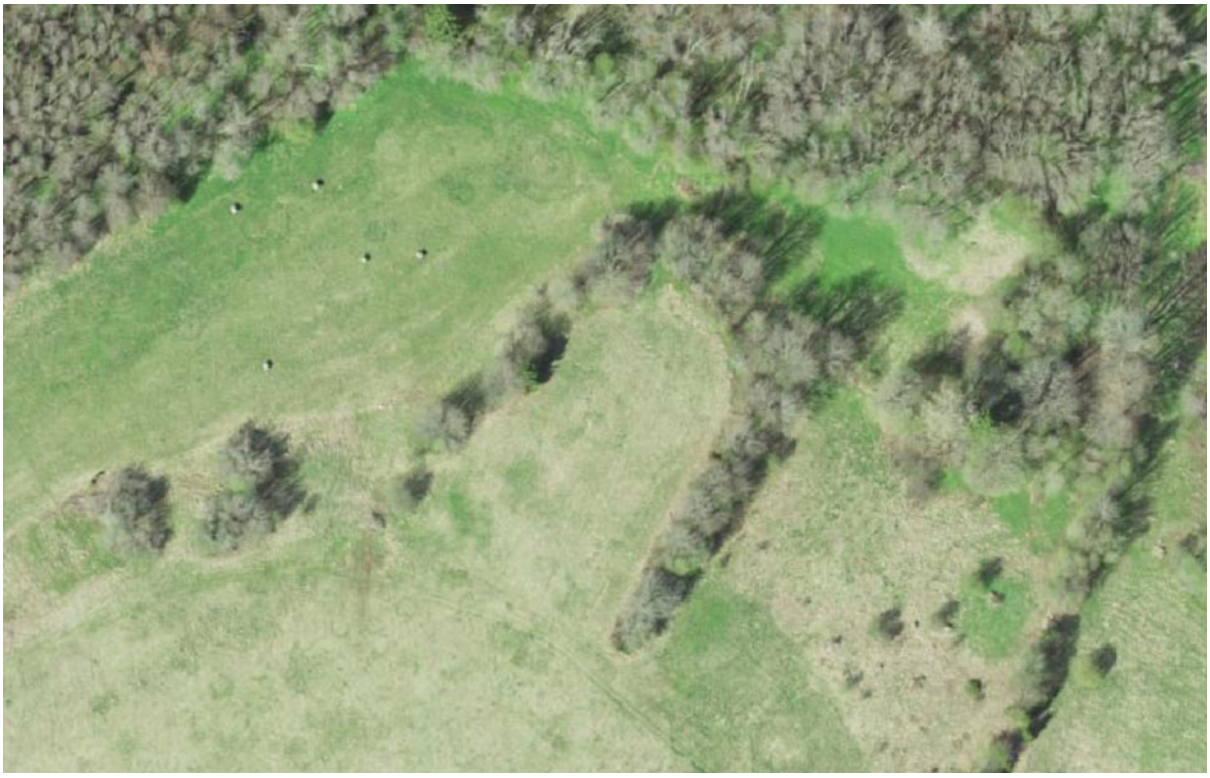

Foto 2. Vihula linnamägi aerofotol (Maa-amet)

Vihula keskajal ja Rootsi ajal

Vihulat (*Viol*) nimetati kirjalikes allikates esmakordselt Taani hindamisraamatu Suures Eestimaa nimistus, mille koostasid tõenäoliselt aastail 1219–1220 Virumaal ristimist toimetanud Taani preestrid. 1241. aastal redigeeris seda Tallinna piiskop Thorkill, kes ühtlasi viis nimekirja alusel läbi Taani kuningale Põhja-Eestis kuuluvate ja vasallidele läänistatud maavalduste omandiõiguste revisjoni. Vihula ja nimistusse kantud ühes Karula ja Kandlega: *Kandalæ xxiiii cum Carola et Viola*.[1329] Kolmes külas oli kokku 24 adramaad ja need kuulusid vasall Eilardusele, keda Taani hindamisraamatus põhjaliku monograafia kirjutanud Paul Johansen pidas Wrangellide perekonna esivanemaks. Külade hilisemale suurusele tuginedes arvas ta, et Vihula võis olla nimetatuist kõige väiksem, umbes viie adramaa suurune.[1330]

Nagu selgus Rakvere foogti Hartmann Ulneri ning vendade Bertold ja Wolmar Wrangeli vahelisest kokkuleppest, millega lahendati tüli raieõiguse üle Varangu, Kandle ja Karula vahele jäävas metsas, kuulus Vihula (*Vyol*) Wrangellidele ka 1402. aastal. Samuti säilis Vihula küla peredel kokkuleppe alusel raieõigus nimetatud metsas.[1331] Taas mainiti Vihula küla (*Vygoll*) kirjalikes allikates 15. mail 1464 seoses Annikvere omaniku Helmhold von Risbiteri ja Vihula

[1329] C 8 Kong Valdemars Jordebog, 50
[1330] Johansen, P. Die Estlandsliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval 1933, S. 401, 666–667, 777, 926–927.
[1331] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 71, nr 93.

omaniku Bartholomäus Virkesi vahelise piirikokkuleppe saavutamisega, millega muuhulgas kinnitati, et Vihula ja Annikvere külade vaheline vaidlusalune heinamaa jääb Helmhold von Risbieterile ning Bartholomäus Virks ja tema pärijad ning nende inimesed ei tohi sellele heinamaale nõudeid esitada.[1332]

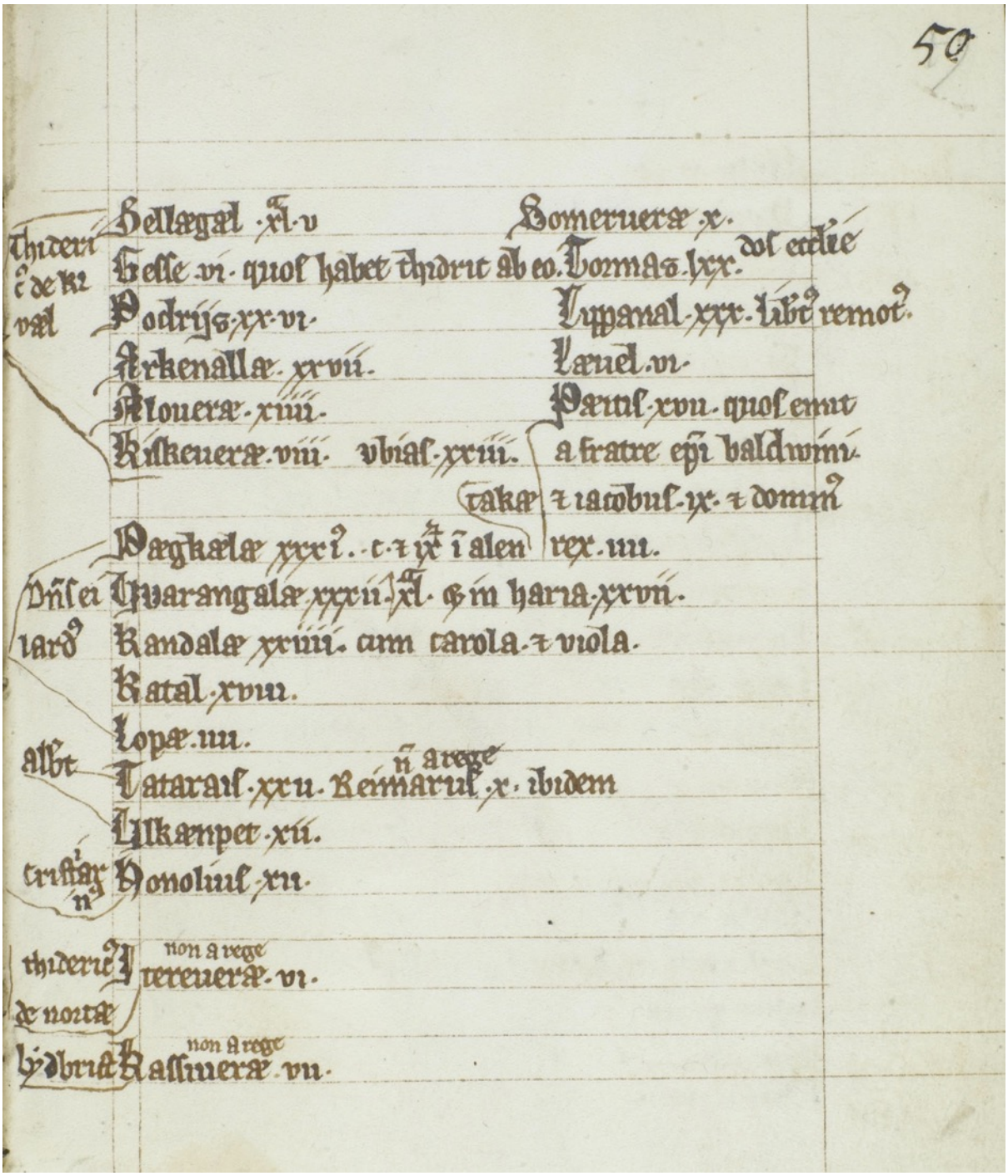

Foto 3. Taani hindamisraamatu lehekülg, kus nimetati Vihulat, mis kuulus vasall Eilardusele: *Kandalæ xxiiii cum Carola et Viola* (C 8 Kong Valdemars Jordebog, 50)

[1332] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 160, nr 249.

1501. aastal lahendasid Hans Lode Vihulast ja Hans Wrangell Karulast omavahelise tüliküsimuse metsaraieõiguse üle *Konnakay* ja *Sometz*'a metsas ning sõlmisid vastava kokkuleppe, milles esmakordselt nimetati Vihula mõisa.[1333] Enn Tarveli arvates oli mõis olemas juba 15. sajandil ning ilmselt varasemast ajast kui sajandi lõpp. Aastail 1541–1542 toimus kohtuprotsess, millel süüdistati toonast Vihula (*Fyoll*) mõisaomanikku Johann Wekebrodi katses laiendada mõisa maad Vihula, Salatse ja Annikvere külade ühise sarase arvelt. Mõisa laiendamine suuremas osas tõkestati, kuid sellega seoses nimetati mõnd vaidlusalusel alal asuvaid, ka Vihulaga seotud kohanimesid. Juba eespool oli nimetatud *Lynna-Mecky*, aga nimetatud olid veel ka *Harmischo* ja *Karlopso* mets, *Kassisko* (*Kassikes*) heinamaa, *Harme* koppel (*Koppel zu Harme*), põld *Punnapoll*, talusid *Reymete* ja *Harme*.[1334]

Foto 4. Pärgamentürik 1501. aastast, milles Hans Lode Vihulast ja Hans Wrangell Karulast leppisid kokku metsaraieõiguses Konnakay ja Sometz'a metsas. Ürikus mainiti esmakordselt Vihula mõisa (EAA 854, 2, 136: 1)

[1333] EAA 854, 2, 136: 1.
[1334] Est- und Livländische Brieflade. Th. 1. Bd. I. Reval 1856, S. 160, nr 249; S. 650–653, nr 1186; S. 670–671, nr 1207.

22. jaanuaril 1558 algas Liivi sõda vene vägede sissetungiga Tartu piiskopi valdustesse tatari vürsti Šig-Alei (Šahh-Ali) juhtimisel. Rüüstanud Tartumaal, liikus venelastest ja tatarlastest koosnev vägi üle Emajõe Laiusele ja Kärknasse ning jõudis sealt veebruari esimese dekaadi lõpus Järvamaa kaudu Virumaale. Venelased riisunud ümbruskonnas ning põletanud maha 20 aadlimõisa.[1335] 10. veebruaril toimus venelaste ja orduväe vahel kokkupõrge Rakvere linna juures, mille tulemusel linn jäi terveks, kuid venelased rüüstasid kogu Virumaa ühes kirikutega, välja arvatud Kadrina ja Haljala. Tõenäoliselt piirduski rüüstamine Rakverest lõuna ja ida suunas jäävate aladega ning ei puudutanud ka Vihula mõisa alasid.[1336]

Pärast Tartu kapituleerumist venelastele 18. juulil 1558, haaras maad paanika ja sellest tulenev lüüasaamismeeleolu. Augusti alguses langesid nii Rakvere kui ka Toolse linnused ning Virumaa langes venelaste võimu alla. Piir Vene ja Liivi ordu – alates 1560. aastast Rootsi – valduste vahel stabiliseerus Valgejõel. Tõenäoliselt ei ulatunud piiril tavaliselt ette tulevad tülid vastastikkused rüüsteretked Vihulani.[1337]

Pärast vallutust asus Vene riigivõim kohe tsaari nimel sõjaväeteenistuses viibivatele teenistusmõisnikele Virumaal maavaldusi jagama. Usutavasti toimus sama ka Vihula mõisaga. Mingit informatsiooni mõisa omanud Vene teenismõisnike kohta kahjuks teada pole.[1338]

Taas ilmus Vihula kirjalikesse allikatesse 1581. aastal, mil Rootsi väed Pontus de la Gardie juhtimisel Rakvere linnuse vallutasid ning venelased lahkuma sundisid. P. de la Gardie käsul tema sekretäri Nicolaus Hansoni poolt koostatud 1581. aastal rootslaste võimu alla langenud mõisate nimekirjas sisaldunud andmete kohaselt kuulus mõis Gothart Weckebrodtile, kes oli seni viibinud Saaremaal ning alles äsja Rootsi kuninga teenistusse astunud.[1339] Rootsi võimude poolt 1586. aastal läbi viidud suure omandisuhete revisjoni andmeil kuulus Gödert Weckbrodti Vihula mõisale muuhulgas Vihula (*Vyoll*) küla 10 adramaaga ja Vihula (vesi?)veski.[1340] Engel Hartmanni järgi oli 1583. aastal Vihula küla (*Fiolby*) suuruseks kaheksa adramaad ning lisaks oli külas kaks peret üksjalgasid (*Einfötling*), Harmi (*Harmby*) oli kahe adramaa suurene.[1341] Üksjalgadeks nimetati tollal talupoegi, kes rajasid endale uudismaatalu ning olid mõnda aega kõigist või suuremast osast mõisakoormistest ja kohustustest vabastatud.

[1335] Renner, J. Liivimaa... lk 32–33.
[1336] Samas, lk 33.
[1337] Trumm, U. Rakvere linnus ja maakond Liivi sõja ajal. – SA Virumaa Muuseumid Toimetised 2015, Rakvere 2015, lk 23, 36.
[1338] Trumm, U. Rakvere linnus ja maakond... lk 35–36.
[1339] Taube M. v. Beiträge zur Baltischen Familiengeschichte. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1909 und 1910. Mitau, 1913, S. 136.
[1340] Ungern Sternberg P. von. Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. – Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. H. 1–2 . Reval, 1915, S. 32–33.
[1341] AM 92, 1, 25: 216, 316.

1657. aastal toimunud Sagadi ja Vihula piiritüli lahendamise protokollis esinesid kuus Vihula talupoega, kes andsid tunnistusi vaidlusaluse piiri kohta. Neist olid 30-aastased Orro Martti Jürgen ja Eßkull Marten, 40-aastane Vana (Alte) Josti Jürgen Vihula mõisa päristalupojad, 50-aastased Matzo Thomas ja Vana (*Alte*) Orro Jürgen olid sündinud mujal, kuid juba ammu Vihulasse asunud ning 60-aastane Vana (*Alte*) Tinge Matz oli sündinud Soomes ning samuti juba ammu Vihulasse asunud.[1342]

Vihula 18. sajandil

Vihula mõisa külasid Põhjasõja algusaasta sündmused esialgu otseselt ei puudutanud, kuid Alutaguselt pärit talupojad põgenenud Vihula, Karula ja Sagadi metsadesse, end seal ära peites.[1343] Tagasi pöördusid nad alles pärast rootslastele võidukat Narva lahingut.

1703. aasta augusti lõpus – septembri alguses rüüstas Boris Šeremetjevi ratsavägi põhjalikult Alutagusel, Virumaal, Järvamaal ja mujalgi, püüdes hävitada rootslaste võimalikke toidumoona varusid. Ch. Kelchi sõnutsi nad: *„põletasid maha kõik, mis neile ette sattus – aadlimõisad, kirikumõisad, külad, veskid ja mis tahes muu –, ning ajasid inimesed ja lojused, kelle nad välja nuuskisid, takistamatult minema või lõid surnuks”*.[1344] 6. septembril jäid venelased Rakvere juurde laagrisse ning korraldasid nelja päeva jooksul ümbruskonda rüüsteretki. Kas mõni neist tabas ka Vihulat pole teada, kuid on tõenäoline, et see võis juhtuda.

Ch. Kelchi järgi põletasid venelased pärast 16. augustil 1708 toimunud võidukat Vinni lahingut taas mitme päeva jooksul palju külasid, sh ka Haljala kihelkonnas, tapsid ja piinasid hirmsal kombel inimesi. Rüüsteretked häirisid saagikoristuse ja sügiskünni ning talirukki külvamise kulgu. Tõenäoliselt jäi osa suviviljast lõikamata ning osa taliviljast külvamata. Samuti sadanud 1708. aastal kohe pärast mihklipäeva, mis uue kalendri järgi (ukj) oli 10. oktoobril, maha nii paks lumi, et ulatus lõpuks poole mehe kõrgusse. Lumesaju tõttu jäi Virumaal lõikamata palju ilusat otra, *„sest me ei jõudnud pidevas vaenlase hirmus lõikusega algust teha”*.[1345]

Sissekanne Palmse mõisa 18. sajandi lõpupoole koostatud kroonikas kirjeldab 1708. aasta sügisel ja seejärel toimunut, leides, et *„midagi ei külvatud ega olnud ka midagi lõigata ja oli nälg ja katk ja vaenlase jõugud saalisid ringi“*.[1346] Küllap kehtis sama hinnang ka Vihula mõisa külade kohta. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli kroonika järgi oli 1709. aastal ka erakordselt tugev talvekülm ning väga sügav lumi: külm võtnud ära viljapuud, lume sulamine aga põhjustanud

[1342] EAA 858, 2, 2198: pagineerimata.
[1343] Winkler, R. König Karls XII. Zug nach Narva im Jahre 1700. – Deutsche Monatschrift für Rußland, der Baltischen Monatschrift. Riga 1914, S. 684.
[1344] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 247.
[1345] Kelch, Ch. Liivimaa kroonika järg. Tartu 2009, lk 404–405.
[1346] DSHI 190, Estland 261: 24.

kevadel suuri üleujutusi.[1347] Lumerohkest talvest põhjustatud kevadised üleujutused ei lasknud kevadtöödega õigel ajal alustada ning halb ilmastik põhjustas ikalduse.[1348] Lisaks oli aastaist 1708–1709 teateid ka Eestimaa kubermangus levivast loomataudist ja nende lõppemisest.[1349] Pikemaajalisest alatoitumisest ja näljast nõrgestatud organismiga inimesed olid nakkushaigustele vastuvõtlikud ning kui 1710. aasta sügisel jõudis Eestimaale katkuepideemia surid paljud inimesed katku. Surnud ja ellu jäänud inimestest Vihula mõisas andsid teateid 1711. aasta märtsis koostatud katkunimekiri ja 1712. aastal koostatud inkvisitsioon.

Tabel 1. Väljavõte Vihula mõisa katkunimekirjast 1711. aastast[1350]

Pere	Peremees	Perenaine	Peremehe vennad	Peremehe õed	Pojad	Tütred	Sulased	Tüdrukud	Kokku
Vihula küla									
Alte Josty Jurgen	1							1	**2**
Marty Rein					2				**2**
Satler Jak	1	1							**2**
Letty Jak	1	1							**2**
Junge Josty Jurgen	1	1							**2**
Ustallo Tenno	1								**1**
Ustallo Hans						1			**1**
Herma Jacku lesk		1					1	1	**3**
Kokku	**6**	**5**			**2**	**1**	**1**	**2**	**17**

Lisaks tabelis 1 nimetatud ellu jäänutele, jäid mõisas ellu veel 13 inimest rannaküladest ja kolm saunikut, kokku 33 inimest. Surnuid oli mõisa peale kokku 185, kellest 55 olid lapsed. 1712. aasta andmeil (tabel 2) oli mõisas ellujäänuid 25 ja surnuid 230, millest tulenes selline vahe surnute vahel – 45 inimest – pole olemasolevate andmete abil võimalik välja selgitada.[1351] Nagu selgus 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatust, jooksid mõned inimesed katku ajal mõisast ära. Nii olid katku ajal ära läinud Tawete Maddi pojad Hans ja Tawet ning kohe pärast katku Reino Jus ja Kerdo Jurri. Kui esimestest polnud midagi teada, siis viimane elas Johan Christopher Haeni Haabneeme mõisas.[1352]

[1347] Vanamölder, K. Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitlusvõimalustest. Magistritöö. Tartu 2007, lk 44.
[1348] Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721. Tallinn 1960, lk 98–99, nr 62.
[1349] Samas, lk 97, nr 61; Seppel, M. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu 2008, lk 44.
[1350] EAA 3, 1, 445: 41–41p.
[1351] EAA 3, 1, 445: 41–41p; EAA 3, 1, 448: 38p–39.
[1352] EAA 3, 1, 475: 302p–303.

Tabel 2. Vihula mõisa talurahvas ja nende loomad 1712. aasta inkvisitsiooniprotokolli alusel[1353]

Adramaade arv	Elavad inimesed								Katku surnud	Hobused ja veised		
	Peremehed	Perenaised	Pojad	Tütred	Sulased	Tüdrukud	Sulasrahva lapsed	Kokku		Hobused	Härjad	Lehmad
1¾	7	6			3	2	7	**25**	**230**	5	10	11

1716. aasta inkvisitsiooniprotokollis Vihula (*Fiiohl*) mõisa talupoegade kohta muid andmeid pole, kui ainult mõningate mõisa ametimeeste nimed. Mõisa kubjas oli Wingare Mardt, karjus Mardt, tallipoiss Johan ja (metsa?)vaht Ero Jahn.[1354]

1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi oli Vihula külas kaheksa peret adratalupoegi ja kaks peret vabadikke. Järgnevates adramaarevisjonides on Vihula küla nimekirja paigutatud veel viis peret, kes 1726. aastal on esitatud Haili (Kagamann) nimekirjas. Neist Leuska Thomas, Tingatze Jahn ja Ustallo Wolmer olid vabadikud, kuid Köhhi Jahn ja Uho Jahn veerandadrikud. Kahe viimase kohta teatas vakuraamat, et nad olid pärit mujalt, kuid Vihula päristalupoegade hulka võetud, sest nad sattusid mõisa vahetuse teel. Kokku elas 1726. aastal Vihula külas vähemalt 15 peret. 1732. aastal oli küla nimekirjas 16 peret adratalupoegi, kusjuures ka senised vabadikud olid märgitud adratalupoegadena. Ka hiljem kõikus adratalupoegade perede arv 16–17 ümber, tõustes 1774. aastaks 19-ni.

Tabel 3. Elanikke Vihula külas aastail 1711–1739[1355]

Aasta	Tööealisi (16-60 aastat)		Alaealisi (0-16 aastat)		Vanu (üle 60 aasta)		Kokku		Kokku
	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	Mehi	Naisi	
1711	7	7	2	1			**9**	**8**	**17**
1726	12	13	26	23	4	4	**42**	**40**	**82**
1732	20	19	25	23	8	9	**53**	**51**	**104**
1739	21	23	26	22	10	7	**57**	**52**	**109**
1744	24	28	20	25	7	9	**51**	**62**	**113**
1750	31	32	24	26	6	8	**61**	**66**	**127**
1765	34	47	29	21	6	6	**69**	**74**	**143**
1774	37	42	16	21	4	4	**57**	**67**	**124**

Kuna aastail 1765–1774 oli mõisast põgenenud vaid kuus meest, siis põhjustasid rahvaarvu vähenemise 1774. aasta revisjoniks ilmselt mitmesugused haigused, millesse paljud surid. 1766.,

[1353] EAA 3, 1, 448: 38p–39.
[1354] EAA 3, 1, 451: 6.
[1355] EAA 3, 1, 445: 41–41p; EAA 3, 1, 460: 198p, 199p; EAA 3, 1, 469: 295p; EAA 3, 1, 475: 304p; EAA 3, 1, 481: 577p; EAA 3, 1, 489: 295p, 296p; EAA 3, 1, 498: 421p, 422p; EAA 3, 1, 505: 374p.

1767. ja 1769. aastal esinesid Eestimaal kõhutüüfus, düsenteeria, kurgu- ja „rinnahaigused“ ning lastel rõuged.[1356] Kahjuks puudub aastaid 1770–1774 hõlmav Haljala kihelkonna surmameetrika, mistõttu pole suremuse andmeid adramaarevisjoni eelsest ajast võimalik kontrollida. Loomade arvukuse järsk langus enne 1744. aasta revisjoni tulenes karmidest ilmastikuoludest ja haigustest. Nii oli 1739/1740. aasta talv äärmiselt karm ja külm, mistõttu kogu Läänemeri kinni külmus ning palju loomi suri külma tõttu, kuigi söödapuudust polnud. Väga külm ja pikaajaline oli ka 1747/1748. aasta talv, mistõttu suri kevadel palju loomi loomatoidu puudusest nälga. 1748. aastal levis Eestimaale ka loomataud, ilmselt Siberi katk, mis omakorda põhjustas loomade suremust. 1774. aasta revisjoniks (tabel 4) tulenes ilmselt suuremast loomade lõppemisest ilmastikuolude ja haiguste tulemusel 1772. aasta kevadel.[1357]

Tabel 4. Loomi Vihula perede käsutuses adramaarevisjoni vakuraamatute järgi 1732–1774

	Hobused	**Varsad**	**Härjad**	**Lehmad**	**Vasikad**
1732	11	9	17	26	38
1739	9	5	30	27	36
1744	5	3	28	21	14
1750	15	6	36	25	20
1765	12	9	46	30	27
1774	19	7	11	8	16

1726. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi kuulus Vihula adratalupoegadele 2¾ adramaad üles haritud maad, 1733. aastal aga 5¾ adramaad, millest 3⅛ oli üles haritud ja 2⅝ harimata. Külas oli kolm kolmandikadrikut, kellel oli kogu neile kuuluv põllumaa haritud ning viis pooladrikut, kellel oli pool neile kuuluvast maast üles harimata. Täiesti tühi oli 1733. aastal Tingatse Jaani ½ adramaad. 1739. aasta revisjoni ajal pooladrikuid enam ei olnud, jäänud olid vaid kolmandikadrikud, kellest kolmel oli pool põldudest üles harimata. Sama seis oli ka 1744. aastal, kuid perede arv, kus pool maast jõude seisis oli kasvanud ning Reino Maddisest oli saanud ⅔-adrik. Järgneva revisjonide ajal oli ta aga taas kolmandikadrik, kelleks ta ka edaspidi jäi. Ka järgmiste revisjonide (1750–1774) ajal olid Vihula külas valdavad kolmandikadrikute pered. 1739. ja 1744. aasta revisjonide ajal oli peredel põllumaad kokku 6½ adramaad, kuid 1739. aastal oli sellest harimata 1⅔ ning 1744. aastal 2 adramaad, hilisemail aastail oli harimata maa osakaal oluliselt väiksem, samal ajal kui põllumaa suurus jäi enam vähem samaks (tabel 5). Enne 1750. aastast revisjoni asustati Vihulasse ka karjamõisaks muudetud Harmi küla alla kuulunud Harmi Hansu pere.[1358]

[1356] Vahtre, S. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. A.) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. – Eesti NSV ajaloo küsimusi. VI. Tartu 1970, lk 65–67.
[1357] Vahtre, S. Ilmastikuoludest Eestis... lk 68.
[1358] EAA 3, 1, 460: 198p, 199p; EAA 3, 1, 469: 295p; EAA 3, 1, 475: 304p; EAA 3, 1, 481: 577p; EAA 3, 1, 489: 295p, 296p; EAA 3, 1, 498: 421p, 422p; EAA 3, 1, 505: 374p.

Tabel 5. Vihula küla perede talude suurus adramaades 1726–1774[1359]

1726		1732			1739			1744			1750			1765		1774		
haritud		haritud	harimata		haritud	harimata		haritud	harimata		haritud	harimata		haritud		haritud	harimata	
¼	Saddulseppa Michell	⅓		Sattler Michel	⅓		Saddulseppa Michel	⅓		Sadulseppa Tönnis	⅓		Sadulseppa Tönnis	⅓	Saddulsoppa Jann	⅓		Saddulseppa Jaan
½	Körgepa Jahn	⅓		Körgepe Jaan	⅓		Korgepa Jahn	⅓		Korkepa Jahn	⅓		Korgepa Jaan	⅓	Korgepae Tomas	⅓		Kõrgepa Tomalesk
¼	Niggola Graff	⅙		Nigolas Graff	⅓		Niegolas Graff	⅙	⅙	Nicolas Graff	⅓		Niggolas Graff	⅓	Berend Graff			
-	Leuska Thomas	⅙		Leuska Michkel	⅓		Leuska Mairt	⅓		Leuska Michel	⅓		Leuska Mairt	-	Leuska Mairt			
¼	Plickusse Laur	⅓		Plickusse Laur	⅓		Plieckuse Laur	⅓		Plikuse Juhan	⅓		Plickuse Juhan	⅓	Plickkuse Juchku			
-	Saddulseppa Jak	⅙		Sattler Jack	⅓		Saddulseppa Jack	⅙	⅙	Sikka Jahn	⅙	⅙	Sikka Jaan	⅓	Sikka Jann	⅓		Sikka Hans
-	Plickusse Mick	¼	¼	Plickusse Mick	⅙	⅙	Plieckuse Jack	⅙	⅙	Plikuse Jack	-	-	Plickuse Jack	-	Pikkuse Jack			
-	Tingatze Jahn		½	Tingatse Jaan	⅓		Tawie Jahn	⅙	⅙	Tawi Jahn	⅙	⅙	Tawi Jaan	⅓	Tawi Jann	⅓		Tawi Maddi
¼	Reino Maddis	¼	¼	Reino Maddis	⅓		Reino Madies	⅔		Reino Maddis	⅓		Reino Maddis	⅓	Sikka Hindrich			
¼	Ustallo Tönno	¼	¼	Ustallo Tenno	⅓		Ustalo Tenno	⅓		Ustalo Tenno	⅙		Ustallo Tenno	⅙	Ustallo Hans	⅙		Uustallo Hans
¼	Sicka Adam	¼	¼	Sicca Ado	⅓		Siecca Ado	⅙	⅙	Sikka Jack	⅓		Sikka Jack	⅓	Sikka Jack	⅓		Sikka Maddis
-	Ustallo Wolmer	⅛	⅛	Ustallo Wolmer	⅙	⅙	Ustalo Wolmer	⅙	⅙	Ustalo Wolmer	⅓		Ustallo Tomas	⅓	Ustallo Tomas	⅓		Ustallo Jaan
¼	Ustallo Gustav	¼	¼	Ustallo Kusto	⅓		Ustalo Gustav	⅓		Ustalo Gustav	⅓		Ustallo Gustav	⅓	Ustallo Maddi	⅓		Ustallo Maddi
¼	Köhhi Jahn	¼		Köhie Jahn	⅓		Kehie Jahnn	⅓		Kahi Maddi	⅓		Kehi Maddi	⅓	Maddise Tenno	⅓		Maddise Tönno
¼	Uho Jahn		¼	Uho Jahn	⅙	⅙	Uhu Jahn	⅙	⅙	Uhu Jack	⅓		Uhe Jack	⅓	Uhu Jack	⅓		Uhho Jaak
			¼	Seppa Johan	⅓		Seppa Juhan	⅓		Seppa Juhan	⅓		Sep Juhan	½	Seppa Juhann	⅓		Seppa Mihkel

[1359] EAA 3, 1, 460: 198p, 199p; EAA 3, 1, 469: 295p; EAA 3, 1, 475: 304p; EAA 3, 1, 481: 577p; EAA 3, 1, 489: 295p, 296p; EAA 3, 1, 498: 421p, 422p; EAA 3, 1, 505: 374p.

																⅓		Seppa Tönno
							Cubjas Hans		⅓	Cubias Hans	⅙	⅙	Kubjas Hans		Kubjas Jack	⅙	⅙	Wingari Jaak
			¼	Üles harimata		1⅙	Üles harimata				⅓		Maddise Maddi	⅓	Maddise Maddis	⅓		Maddise Maddi
											⅓		Ustallo Peter	⅓	Ustallo Peter	⅓		Ustallo Peter
											⅔		Harmi Hans	½	Harmi Hans	⅓		Harmi Jaak
																⅓		Remeta Jakob
		3⅛	**2⅝**		**4⅚**	**1⅓**		**4½**	**2**		**6**	**½**				**6**	**⅙**	**4½**
2¾		**5¾**			**6½**			**6½**			**6½**			**6⅙**		**6⅙**		

Vihula külas nimekirja võeti adramaarevisjoni vakuraamatute järgi ka mitmed mõisa ametimehed. 1732. aastal oli mõisa kubjas pooladrik Plickusse Mick, kelle maast oli pool üles haritud ja pool üles harimata. Adramaarevisjoni vakuraamatu järgi sai ta lisaks mõisast palka. 1739., 1744. ja 1750. aastal oli kupjaks Cubjas (Cubias, Kubjas) Hans, kel mõisa palgalisena oma maad ei olnud. Samamoodi sai mõisalt palka ka tema järglane Kubjas Jack, kes 1774. aasta vakuraamatus oli kirjas ilmselt Wingari Jaaku nime all. Ka siis sai ta mõisast palka ja oli seal kostil, kuid ühtlasi oli tal 1/6 adramaad haritud ning teist samapalju harimata maad. Revisjonist selgus, et tal puudusid põllutööks vajalikud loomad.

Eespool mainitud Uho (Uhho) Jaan, kes sattus Vihulasse vahetuse teel oli adramaarevisjoni vakuraamatu järgi mõisas teenijaks, kuid 1732. aastal oli talle eraldatud ¼ adramaad harimata maad, millest ta kasutas ühe vakamaa suurust põldu ning sai ülalpidamise ja palga mõisast. 1739. aastaks oli tema kasutuses olev maa suurenenud ⅓ adramaani, millest pool oli haritud ning pool harimata. Siis oli ta kirjas mõisa aedniku ja õllepruulina. Samadel tingimustel kasutas 1744. aastal oma maad ka Uhu Jack, kuid vakuraamatust ei selgunud, mis oli tema maksuvabastuse põhjus. 1750. aastast oli ta tavaline adratalupoeg ning täitis oma ⅓ adramaa eest samu kohustusi, mis teisedki.

1732. aastal elas Vihulas mõisa karjus Tingatse Jahn, kes sai oma palga ja toidumoona mõisast. Tema ½ adramaa suurusest talust oli üles haritud üks vakamaa. 1739. ja 1744. aastal oli mõisa karjuseks Plieckuse Jack, kelle ⅓ adramaa suurusest talust oli pool üles haritud ja pool üles harimata. Jack oli mõisa karjus ka 1750. aastal, kuid siis oli ta üles võetud vabadike hulka.

Mõisa metsavahiks oli 1726. aastal Lauska Ero Jahn ning 1732. aastal Leuska Michel. Metsavahina ei pidanud talvel mõisale teopäevi – kaks rakmepäeva nädalas – tegema. Paistab, et säärane asjakorraldus teda ei rahuldanud ning ta jooksis 1739. aasta novembri alguses linnalt (ilmselt Tallinnast) ära ühes härrale kuuluva hobusega ning tema asukoht oli revisjoni toimumise ajal teadmata. 1744. aasta revisjoniks oli ta jälle mõisas tagasi.[1360]

1732. aasta adramaarevisjoni vakuraamatus oli Vihula küla nimekirja võetud sakslasest kangur Michel Luther, kel maad ei olnud.

Alates 1729. aastast elas Vihula külas sepp Seppa Juhan, kes 1739. aasta adramaarevisjoni vakuraamatu järgi tasus mõisale oma ⅓ adramaa suuruse talu eest sepatööga. Ta oli pärit Hamina (Friedrikshamn) lähistelt Elimäki kihelkonnast ning asunud Eestisse 1720. aastal.

[1360] EAA 3, 1, 475: 302p–303.

1765. aasta adramaarevisjoni vakuraamat nimetas Vihula külas elavat mõisa tislerit Plickkusse Juchkut, kes ei pidanud tegema oma ⅓ adramaa suuruse talu eest tegema teotööd, kuid pidi tasuma teistega võrdselt kõiki naturaalandameid.[1361]

Tabel 6. Vihula perede teotöö ja koormised 1732–1774

Talu suurus	Rakmetegu (päevi nädalas)	Jalapäevi suvel (päevi nädalas)	Rahamaks (kopikat)	Naturaalmaksud									
				Rukis (tündrites)	Oder (tündrites)	Kaer (tündrites)	Lambad	Kanad	Munad	Lõng (naela)	Hein (koorem)	Puud (koorem)	Kotid
1732													
⅛	1	1											
⅙	2	2					1	3	30	3		1	
¼	2	2					1	3	30	3		1	
⅓	3	3					1	3	30	3		1	
1739													
⅙	1	1				1⅔	½	3	20	3		3	1
⅓	3	3				2	1	3	20	3		3	1
1744													
⅙	2	2		1	⅔	⅓	1	3	30	3		3	1
⅓	3	3		2	1⅓	⅔	1	3	30	3		3	1
⅔	5	5		4	2⅔	1⅓	1	3	30	3		3	1
1750													
⅙	2	2					1	2	20	2		3	1
⅓	3	3					1	3	30	3		3	1
⅔	4	4					1	3	30	3		3	1
1765													
⅙	1½			⅓	⅓		1	2	20	2		2	½
⅓	3	3		⅔	⅔		1	3	30	3		4	1
½	4	4		⅔	⅔		1	3	30	3		4	1
1774													
⅙	2	2		⅓	⅓		1	2	20	2		3	1
⅓	3	3		⅔	⅔		1	3	30	3		4½	1
				⅔	⅔		1	3	30	3		4½	1

Vihula mõisa adramaarevisjoni protokollidest jääb mulje (tabel 6), nagu poleks sealsetelt talupoegadelt pikka aega viljaandami tasumist nõutud. Selle normid olid esitatud 1744. aasta revisjoni vakuraamatus, kuid nende juurde oli lisatud, et halbade aastate tõttu pole talupojad oma kohustuslikke makse tasunud. Vakuraamatute järgi hakkasid talupojad mõisale regulaarselt vilja andma alles pärast 1750. aasta adramaarevisjoni.[1362]

[1361] EAA 3, 1, 469: 295p–296; EAA 3, 1, 475: 299p–300, 304p–305; EAA 3, 1, 481: 572p–573, 577p–578; EAA 3, 1, 489: 295p–297, 296p; EAA 3, 1, 498: 421p, 422p; EAA 3, 1, 505: 374p.

[1362]

Vihula küla 18. sajandi lõpul ja 19. sajandil

Nagu viimaste adramaarevisjonide, nii oli ka esimeste hingeloendite järgi Vihula külas 19 peret, kuid 19. sajandi I poolel nende arv kasvas, ulatudes 28-ni 1834. aastal, 1850. aastal oli peresid 26 ja 1858. aastal 27 (tabel 7). Kõik neist polnud aga täistalude pered, sest neid oli Vihulas endiselt 19.

Tabel 7. Vihula küla perede rahvaarv aastail 1782–1858

Aasta	Peresid	Mehi	Naisi	Kokku
1782	19	77	78	155
1795	19	85	95	180
1816	26	123	123	246
1834	28	162	186	348
1850	26	149	169	318
1858	27	159	166	325

Maamõõtja Salomon Severin Dobermanni hinnangul koosnesid Vihula küla põllud osaliselt mustast, osaliselt kruusaga segatud mullapinnast ning olid head, heinamaad aga keskmised ning talupojad elasid keskmiselt jõukal järjel.[1363]

1931. aastal Haljala vallas pärimust kogumas käinud Helmi Aspelile kirjeldasid Vihula mõisa renditingimusi oma läbielatu põhjal Taniel Uukado (Ukado) ja Abram Uukivi (Ukivi):

> Vihula mõisale kuuluvad talud läinud otsekohe peale sellekohase (uue) seaduse maksmahakkamise rendile. Alul muidugi segarendile (kus tuli pool tasuda rahas ja pool teos), mis kestnud õige kaua, ligikaudu 1892. aastani. (Taniel Uukado)
>
> Aja jooksul tõusnud rendi hind ja kui alguses olnud 26-tiinulise maa rendihinnaks 60 rubla, siis tõusnud ta vähehaaval 80 rubla peale. Renti tõstetud sedamööda, kuidas kasvanud talumeeste jõukus. Niipea, kui nähtud, et paremini elad, tõstetud renti ja 1884–1890 aasta rendilepingust näeme, et sama 26-tiinulise maa rent on juba 147 rubla. Sellest tuli tegu teha järgmiselt: 1,5 vaiavahet rukkilõikust – 8 rubla.; 1,5 vaiavahet suvivilja lõikust – 10 rubla.; 15 heinapäeva – 11 rubla., kokku 29 rubla. (Taniel Uukdo rendileping)
>
> Peale selle oli kirikõpetajale ette nähtud oma osa: 10 Œ toopi rukist; 10 Œ toopi otra ja 10 Œ toopi kaeru, 1 nael linu, 34 naela heinu, 2 jalga puid, 1 kana, 1 kubu peergu, 1 jalapäev ja 1 1/3 hobuse tööpäeva. Siis oli ette nähtud veel postimoona jaoks 5 tsetverti kaeru ja 235 naela heinu, mis tulnud ära viia Rakveresse ja lõppeks teede sillutamist 250 sülda. Nii tulnud talude segarendile minnes nende rentijail oma maa eest mõisale endiselt tegu teha; tuli teha oma ettekirjutatud heinapäevad (umbes 12), rehepeksmised kogu sügise vältel kuni varajase talveni, sõnnikuvedu ja laotamine (1 vaiavahe = 4 vakamaad), külvipäevad (2 põldu seemendati sügisel ja 2 põldu kevadel). (Taniel Uukado)
>
> Vihula mõisa kuuendikukohad olid nagu mujalgi kogu aeg segarendil. Kuuendikukoha eest, mille suurus olnud 42 tiinu, makstud 66 rubla rahas ja peale selle tehti 18 heinapäeva suvel ja 29 vooripäeva (talvel) jne, kuna taluteenija käinud 3 nädalat mõisas korranädalail ja suvel käinud talutüdruk karjas. (Abram Uukivi)

[1363] AM 70, 1, 30: 27p–28.

Puht raharendile läinud Vihulale kuuluvate külade talud Vihula mõisniku kindral Schuberti tulekuga umbes 1892. aastal. Raharendile minnes tasunud mõned talumehed oma rendi puude vedamisega; vahel teeniti sellega nii palju, et suveti kokkuvõtmisel saadud mõisast veel raha peale. (Taniel Uukado)[1364]

1884. aastal kirjeldati ajalehes Wirulane Vihula rentnike olukorda mõisahärra Carl Hans von Schuberti käe all üsnagi mustades toonides:

Paar aastat tagasi lahkus Wihula mõisa härra siit ilmast ära ja wald sai enesele uue härra. Õndsa härra pärija ja lähem sugulane, C. von Schubert tuli Poola maalt wäeteenistusest siia oma onu mõisat, Wihulat, wastu wõtma. Walla rahwas wõttis teda suure rõõmu-awalduse ja auustamisega, laulu ja ilusa auuwärawaga wastu, mõeldes: käsi peseb kätt – kudas meie härrale, nõnda härra meile. Aga see mõte oli eksitus. Nüid lauldakse wastuwõtmise Hoosianna asemel hoopis teist moodu, lauldakse nutu laulu, sest uue härra ajal on walla elu wäga wiletsaks läinud. Ennegi oli rent ja teo orjus küllalt juba kõrge ja koormaw, aga nüid on umbes pool ja osalt ka meel rohkem kui pool juure lisatud. Nii pea aga kui üks kas ise enese ehk härra poolise ütlemise läbi „lahti“ on, siis on uusi rentnikka kohe üheksa asemele tungimas, küsimata, kudas siin läbi saada? Eks see oleks seda kohta ehk wahest paremine wõinud pidada, kes siin juba ammu elas ja tema headusi tundis. Kui tema ei wõinud läbi saada, kudas siis minul see wõimalik on? Aga seda küsimist ega mõtet ei ole. Tungimine ja püidmine on aga walitsemas. Loodetakse: ehk saan ikka mõne aasta läbi – kust ma paremat saan; siit saan ommeti sedagi. – – Mõned oma walla peremehed on katsunud weel üheks aastaks paigale jääda, sest uut elupaika ei olnud kuskilt kohe saada ja lausa taewa alla ei wõinud jääda. Nõnda on lühidelt rentnikkude lugu. Weel waewalisem on saunikute wõi saunameeste elu, keda siin pool rohkeste on. Mõne aasta eest ehitasiwad nad enestele weikesed majakesed, oma kuluga ja oma materjalist, ainult seinapalgid andis mõisa. Sauna kõrwal oli ka lapike maad, kuhu paar tsetwerikut kartohwlit maha wõis panna ja peale selle weel äärele wõi ribaks heinamaad ka. Kõige selle eest käisiwad nad mõisas igal nädalal ühe päewa tööl ja katsusiwad ennast ja oma perekonda kõrwalise käsitööga toita Aga mis nüid niisuguse sauna rent ja tegu tuleb, see on koguni üle mõistuse. Iga saunamees peab aastas 350 sülda pikki poolteise arssina puid raijuma ja kaks kuud mõisas teol käima. Nõnda tuleb aasta läbi iga tööpäewa kohta juba üle ühe sülla puid, mõisa teopäewad weel peale selle. Enama jau nende puude raijumise eest lubatakse küll raha maksta, wistist 30 kop. sülla pealt; aga palju seegi aitab. Kaugelt üle inimese jõuu on see töö ikka. Aga kes seda enese peale ei julge wõtta, need peawad muidugi oma urtsikutest kohe wälja pugema ja ehituse eest ei makseta poolt kopikatki. Mitmed on oma wiimse kopika ehituse sisse pannud, aga nüid peawad nad nagu linnud taewa alla jääma, teadmata, mis peawad sööma, miska ennast ja oma lapsi katma ehk kust peawarju saama. Küll mõtlewad nad waesed Wenemaa poole, aga ühelgi ei ole jõuu raasukestki Wenemaale rännata ega sinna aset otsima minna.[1365]

Tõe huvides peab siiski ütlema, et artikli autor on olnud ilmselt pahatahtlik ja fakte natuke järele aidanud ning lasknud tõde pisut teistmoodi paista. Saunameestelt nõutav tegu oli siiski 35 sülda puid aastas ning nende teopäevade arv jäi tegelikkuses samaks.[1366] Kui saunikud tegid aasta läbi ühe teopäeva nädalas, siis tegi see kokku 52 päeva aastas. Kaks kuud tegu teeb välja 60–61 päeva,

[1364] EKLA 199, 57, 149/75 (III.4.c) < Haljala khk. – Helmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1528 (15.05.2020)
[1365] Wirulane, 1884, nr 10.
[1366] Tallinna Sõber, 1884, nr 11.

kuid neist päevadest tuleb maha lahutada kaheksa kuni üheksa pühapäeva, miska peab tõdema, et teopäevade arv aastas ei muutunud, vaid jäi täpselt samaks. Sellest, et Vihulas asjad päris korras ja rahulikud ei olnud, andis siiski tunnistust asjaolu, et seal ööl vastu 25. oktoobrit 1884 üks mõisa heinaküün *„sai kõige täiega põlema pistetud ja põles ära“*, kusjuures tulle jäi 3500 leisikat (28 665 kg) heinu.[1367]

1887. aastal toimunud Vihula talude takseerimise seletuskirjast selgus, et vegetatsiooniperiood algas mereäärses Vihulas natuke hiljem kui sisemaal, kuid kestis kauem. Mere läheduse tõttu ei kannatanud piirkond varajaste öökülmade tõttu, kuid võis kergesti saada kahjustatud põuast, kuna selle mullastiku aluspõhja moodustas paas, mida oli ka suurel hulgal ka ülemises pinnakihis. Küla põllumaa koosnes liiva- ja savisegusest mullast, mis asus savisel, kruusakal ja paesel aluspõhjal. Sarnase pinna ja aluspõhjaga olid ka küla heinamaad, millel kasvas vähesel arvul lehtpuid ja pajuvõsa. Niitudelt saadava heina kvaliteet oli hea ning selle kogused korralikud.

Vihula talud olid ehitatud valdavalt kivist, korstnatega ja tavapärasest paremini sisustatud. Ehitusmaterjalid – kivi, liiv ja savi – olid piirkonnas hõlpsasti kättesaadavad. Ajakirjanik Jaak Järv, kes kogus aastail 1887–1888 üle Eestimaa sanitaar-topograafilisi teateid täpsustas, et *„korstnaid hakati Wihulas umbes 40 aasta eest ehitama, mõisa käsu pääle ja walla poolt. Laudpõrandad tuliwad hiljem. Rehetoa põrandad on enamasti kiwist, aga kambritel lauast. Wihula wallas on enamasti kõik elumajad korstnaga; maapõrandaid ei olegi. Ilma aknata elumaja minu teada siin wallas ei ole ja muid loomi elumajades ka ei peeta kui kanasid, neidgi harwasti.“*[1368] Ilmselt oli kivist ja korstnaga rehetarede rajamine seotud mõisnik Alexander Berend von Schuberti tegevusega.

Tabel 8. Vihula küla rentnike kohustused 1880. aastate II poolel, 1890. aastate alguses[1369]

Pere	Rendileping		Rent	Teotöö maksumus	Kihelkonnamaks	Kirikumaks	Postimoon	Teede parandamise kohustus	Kokku
	Algus	Lõpp							
Liiwako	1884	1890	118,00	29,25	0,45	2,18	2,87	2,63	**155,38**
Linnamae	1887	1893	130,00	29,25	0,45	2,18	2,97	2,63	**167,48**
Kehi	1885	1891	111,00	29,25	0,45	2,00	2,87	2,63	**148,20**
Leuska	1885	1891	119,00	29,25	0,45	2,18	2,87	2,63	**156,38**
Wero	1885	1891	131,00	29,25	0,45	2,18	2,97	2,63	**168,48**

[1367] Ristirahwa Pühapäewaleht, 1884, nr 46; Tallinna Sõber, 1884, nr 46.
[1368] Järw, J. Pildid Eesti rahwa elust. – Postimees, 1892, nr 171, 183.
[1369] EAA 2486, 1, 3322: 1p–2, 4p.

Remeti	1884	1890	90,00	29,25	0,45	2,00	2,77	2,63	**127,10**
Uhhe	1884	1890	97,00	29,25	0,45	2,00	2,87	2,63	**134,20**
Lomsa	1885	1891	108,00	29,25	0,45	2,00	2,87	2,63	**145,20**
Kiwitoa	1885	1891	100,00	29,25	0,45	2,00	2,77	2,63	**137,10**
Otsa	1885	1891	126,00	29,25	0,45	2,18	2,87	2,63	**163,38**
Lauri	1885	1891	122,00	29,25	0,45	2,18	2,87	2,63	**159,38**
Wolbri	1885	1891	128,00	29,25	0,45	2,18	2,87	2,63	**165,38**
Warna	1885	1891	127,00	29,25	0,45	2,18	2,97	2,63	**164,48**
Pendri	1885	1891	136,00	29,25	0,45	2,18	2,97	2,63	**173,48**
Ojaotsa	1885	1891	122,00	29,25	0,45	2,18	2,87	2,63	**159,38**
Sikkani	1885	1891	159,00	29,25	0,45	2,18	2,97	2,63	**196,48**
Ausliko	1885	1891	141,00	29,25	0,45	2,18	2,97	2,63	**178,48**
Roda	1885	1891	137,00	29,25	0,45	2,18	2,97	2,63	**174,48**
Matta	1884	1890	107,00	29,25	0,45	2,00	2,87	2,63	**144,20**

Talude päriseksostmine

Kuna Vihula muudeti 1880. aastal fideikomissiks, muutus mõisa talude päriseksmüümine keerulisemaks ning selleni jõuti alles 1910. aastal, mil päriseks müüdi 19 Vihula küla talu. Talude müümisele eelnes tüli mõisa ja valla vahel, kuna vallavolikogu ei kinnitanud 1908. aasta aprillis mõisavalitsuse poolt soovitud mõisa- ja talumaade vahetust. Sellest oli siiski nii palju kasu, et mõis andis *„kohaostjatele eelkontrahid, milles iga koha pealt 500 rbl. hinna alandust lubatakse, kui ostjad kawatsetud wahetuse ära kinnitamiseks kõik abinõud käima panewad“*. Selle peale palusid kohaostjad volikogul mõisa ettepaneku uuesti üle vaadata, kuid volikogu lükkas selle uuesti tagasi, kuna leidis, et kohaostjad ainult oma lühiajalist isiklikku kasu silmas pidavat. Järgnevalt kaebasid kohaostjad volikogu otsuse Eestimaa kubermangu talurahva asjade komisjoni, mis vahetuse ära kinnitas.[1370] Kuna maade vahetus toimus, pidas mõis oma lubadust ning ostuhinnad olid 500.00 rubla odavamad.

Tabel 9. Vihula külas päriseks müüdud talud[1371]

	Talu	**Ostja**	**Suurus (ha)**	**Ostusumma (rbl)**	**Kinnistatud**
1.	Liivaku	Tanel Ukado	27,01	4500,00	11.01.1910
2.	Linnamäe	Tanel Seene	31,85	4600,00	04.01.1910
3.	Kähi	Hans Räämet	28,39	4100,00	04.01.1910
4.	Leuska	Johannes Summatawet	31,95	4400,00	04.01.1910
5.	Vero	Josep Armans	32,98	4900,00	11.01.1910
6.	Räämeti	Aleksander Ukado	30,98	3800,00	18.01.1910
7.	Uhe	Johannes Rusalep	29,60	3900,00	18.01.1910
8.	Lomsa	August Tingas	35,60	4150,00	25.01.1910
9.	Kivitoa	August Uktõwerist	29,63	3900,00	18.01.1910

[1370] Kodumaa, 1909, nr 76.
[1371] EAA 3888, 1, 1179: 2–2p; EAA 854, 8, 43: 5–5p; EAA 2486, 2, 2232: pagineerimata.

	Talu	Ostja	Suurus (ha)	Ostusumma (rbl)	Kinnistatud
10.	Otsa	Johannes Seebas	31,87	4650,00	25.01.1910
11.	Lauri	Johannes Ukado	30,06	4500,00	25.01.1910
12.	Volbri	Eduard Wolber	32,95	4800,00	25.01.1910
13.	Varna	Gustaw Tingas	33,00	4600,00	25.01.1910
14.	Pendri	Woldemar Romm	27,83	4900,00	31.08.1910
15.	Ojaotsa	Gustav Räämet	25,69	4650,00	25.01.1910
16.	Sikkane	Eduard Ukivi	41,45	6500,00	25.01.1910
17.	Ausliku	Anton Pollmann	36,98	4500,00	25.01.1910
18.	Rooda	Mihkel Tomband	41,31	5950,00	25.01.1910
19.	Mätta	Gustaw Letberg	33,05	3800,00	25.01.1910
		Kokku	**612,18**	**87 100,00**	

Talud osteti talurahva krediidipanga abiga, kelle antud laenult pidid ostjad tasuma 4,5% intresse. Lisaks võitsid ostjad veel 300.00 rubla, kuna müüja Sergei Carl Berend von Schubert soovis jätta endale jahiõiguse ka müüdavatele taludele kuuluvates metsades ning maksis vastava servituudi seadmise eest igale ostjale nimetatud summa. Talu ostjail oli keelatud viinaajamine, õllevabrikute asutamine ja kangete alkohoolsete jookide müük. Nad pidid hooldama oma krunti läbivaid teid ning andma vajadusel maad uute teede ja kuivenduskraavide ehitamiseks, mille juures neile kompenseeritaks tee või kraavi alla mineva maa hind: ühe dessatiini põllumaa eest 300.00 rubla, heinamaa eest 200 rubla ja muu maa eest 100 rubla. Ostja kohustus kindlustama oma hooned maksujõulises kindlustusseltsis ning nende hävimise puhul tulekahjus, ehitama asemele vähemalt samaväärsed hooned.[1372]

Talukohtasi
on müüa
Wihula mõisas. Lähemat teatust saab sealtsamast mõisawalitsusest ,26. ja 27. oktobril. 2 5441

Foto 5. Vihula küla talukohtade müügi kuulutus (Päewaleht, 1909, nr 234)

Mitu talu vahetasid üsna varsti pärast päriseksostmist omanikku. Uhe peremees Johannes Rusalepa surma järel kinnistati Uhe 9. oktoobril 1914 tema pärijatele, kes talu 1915. aastal 4760.00 rubla eest Johannes Emannile müüsid. Lauri talu müüs Gustav Ukado poeg Johannes 28. veebruaril 1917 Juhan Kostmannile 6500.00 rubla eest.[1373] Poole Kivitoast ostis 1923. aastal senise omaniku August Uktõweristi vend Anton.[1374]

[1372] EAA 3888, 1, 1179: 1–2.
[1373] EAA 2486, 2, 2232: pagineerimata.
[1374] EAA 3724, 1, 633: pagineerimata.

Vihula 1918–1944

Eesti Vabariigi väljakuulutamise järel algas maal Saksa okupatsioon, mida Vihula piirkonnas teostas Vihula mõisa omanik S. C. B. Schubert:

> Vihula mõisnik Schubert saanud Amtsvorsteheriks, kelle kaudu käinud kõik kihelkonna ametlik asjaajamine. (Valdek Treiberg) Schubert täitnud oma ametit inimlikult, kuid ta võtnud omale abiliseks endise valitseja Loiki ,[1375] kes olnud suur ilalakkuja ja hullem kui ükski sakslane (Valdek Treiberg). Ta [Loik] määranud vilja toomise normid, mis olnud suuremad, kui põld üldse suutis anda. Mõned jätnud siis hoopis viimata ja kuna Vihulas trehvanud olema õige mõistlikud saksa sõdurid, siis polevat ka sellest suurt kära tehtud. (Taniel Uukado)
>
> Sõdurid olnud muidugi igas külas sees. Mõnes talus olnud 8-10 meest. Suvel aidanud nad talurahval heinagi teha ja olnud abiks viljakottide peitmisel heinalabude alla. (Villem Altmann).[1376]

Märtsis korraldasid okupatsioonivõimud üleriigilise inventuuri, mille käigus võeti arvele kogu maa, inimesed, toidutagavarad, veoabinõud, koduloomad jms. Selle järgi oli Vihulas 28 kohta, millest kõik ei olnud täistalud. Neist suurim oli Sikkani, millel oli põllumaad 8,28 ha ning väikseim Müüriku, millel oli põldu 1,82 ha (tabel 10), talude keskmine suurus oli umbes viis hektarit. Lisaks tavalistele teraviljale – rukis, oder, kaer – kasvatati vähemalt paaris talus (Warna ja Sikkani) ka nisu ning pea kõigis taludes ka lina. Peredes oli üsna palju veiseid ja lambaid, mis viitab, nende heina- ja karjamaade headusele ja korralikule saagikusele (tabel 1). Kodulindudest peeti lisaks kanadele mõnes peres ka hanesid. Igas peres oli ka vähemalt üks täiskasvanud hobune ning vajalikud veoriistad – suveks vanker ja talveks regi.[1377]

Inventuuri eesmärgiks oli tagada, et pered täidaks neile määratud toiduainete andmise normid ning toiduained ei jõuaks mustale turule ega läheks salakaubana välismaale:

> Tapetud loomadest, võist, munadest, viljast – kõigest tulnud suurem osa ära anda ja kes keeldunud nõutavat normi andmast, sellele pandud püss kurgu alla. Sellest aitasid inimesed end aga üle peitmistega ja nii tuldud omaga siiski läbi. (Anton Eskel, Ann Kolberg, Taniel Uukado)
>
> Igast loomatapmisest tulnud toitlusülemale teatada, samuti olid registreeritud kõik teada olevad teised toiduainete tagavarad. Teatama minnes aga anti üles ikka võimalikult väike looma kaal. Iga siga, kes tapeti, oli niiviisi 2 puuda raske ja iga lammas 20 naela. Sakslased ise naernud, kui kergeks on läinud kõik sead, kuid lisasid, et on ka arusaadav, sest kas tsekinormiga saavad elatud need, kes teevad rasket tööd.[1378]

Tabel 10. Vihula perede elanike arv ja nende käsutuses oleva külvipinna suurus märtsis 1918[1379]

[1375] Mihkel Loy. ERA 3138, 7, 45: pagineerimata.
[1376] EKLA 199, 57, 149/75 (III.4.c) < Haljala khk. – Helmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1528 (15.05.2020)
[1377] ERA 3138, 7. 45: pagineerimata.
[1378] EKLA 199, 57, 149/75 (III.4.c) < Haljala khk. – Helmi Aspel (1931). http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1528 (15.05.2020)
[1379] ERA 3138, 7. 45: pagineerimata.

Pere	Peremees	Inimesi			Külvipinda (ha)					
		Mehi	Naisi	Kokku	Rukis	Nisu	Kaer	Oder ja segavili	Kartul	Kokku
Wolbri	Eduard Wolber	6	5	11	1,64		1,64	0,55	1,09	4,92
Pendri	Woldemar Romm	3	2	5	1,91		1,91	0,55	1,36	5,73
Warna	Gustaw Tingas	3	3	6	1,73	0,36	2,19	0,73	1,36	6,37
Lauri	Joh. Kostmann	5	2	7	1,91		1,91	0,55	1,36	5,73
Otsa	Johannes Seebas	1	3	4	1,91		1,09	0,91	1,91	5,82
Weru	Lena Armans	2	5	7	1,91		1,91	0,36	1,64	5,82
Leuska	Joh. Summatawet	3	6	9	1,91		1,91	0,55	1,36	5,73
Kähi	Hans Räämet	4	4	8	1,91		1,36	0,91	1,36	5,55
Linnamäe	Daniel Sene	1	5	6	2,19		2,19	0,73	0,36	5,46
Liiwaku	Daniel Ukado	2	2	4	2,19		3,28	0,18	1,09	6,74
Ohe	Johannes Emann	3	3	6	1,91		2,73	0,73	0,91	6,28
Longsa	August Tingas	3	4	7	1,91		1,91	0,18	1,73	5,73
Kiwido	August Uktowerist	1	1	2	0,91		0,91	0,18	0,73	2,73
Ojaotsa	Johannes Räämet	4	3	7	1,91		1,91	0,55	1,36	5,73
Rämeti	Anna Ukado	3	2	5	1,64		1,64	0,36	1,18	4,82
Sikani	Eduard Ukiwi	3	4	7	2,18	0,36	2,55	1,46	1,73	8,28
Mätta	Gustaw Letberg	4	3	7	1,09		1,09	1,09	1,09	4,37
Wanda	Jaan Awik	3	4	7	1,36		1,36	0,73	1,36	4,82
Areda	Josep Haug	6	5	11	1,09		1,09	1,09	1,09	4,37
Lepiku	Jaan Einberg	3	1	4	0,73		0,73	0,18	0,55	2,19
Müüriku	Josep Heinrikson	3	2	5			0,55	0,36	0,91	1,82
Kiltri	Anton Tomann									0,00
Lallo	Gotthard Armlaud	2	3	5	0,73		0,73	0,73	0,36	2,55
Toweristi	Gustaw Räämet	2	3	5	0,91		0,55	0,73	0,55	2,73
Roda	Gustaw Tomband	5	3	8	2,73		2,73	0,91	1,73	8,10
Wärawa	Josep Pruual	1	1	2	0,67		0,67	0,55	0,55	2,43
Ausligo	Anton Pollmann	5	5	10	1,91		1,91	0,91	1,09	5,82
Löitsa	Aleks. Rusalepp	2	1	3	0,91		1,18	0,55	0,91	3,55
	Kokku	**83**	**85**	**168**	**41,80**	**0,73**	**43,62**	**17,30**	**30,75**	**134,20**

Tabel 11. Vihula perede koduloomad ja -linnud märtsis 1918[1380]

Pere	Hobused	Sälud	Pullid	Lehmad	Mullikad	Vasikad	Sead	Põrsad	Lambad	Talled	Haned	Kanad

[1380] ERA 3138, 7. 45: pagineerimata.

Wolbri	2	1	2	4	0	1	2	2	6	7		8
Pendri	1	2	1	5	0	2	2	2	6	1		5
Warna	2	1	2	5	2	3	1	3	7	6		12
Lauri	2		1	4	1		3		6	6		6
Otsa	2		3	3	3	1	5		8	10		9
Weru	2	1	1	4	2	1	2		6	7	4	11
Leuska	2	1	1	4	2	2	3		7	8	3	7
Kähi	2	1	1	3	2		2	1	5	4	2	10
Linnamäe	2			4	1	2	2	2	4	7	2	6
Liiwaku	2		1	4	2	2	2	2	4	6	3	9
Ohe	2		1	4	3	2	3		7	4		5
Longsa	2		1	5	1	1	1	2	7	9		10
Kiwido	1			3		1	1	1	2	3		5
Ojaotsa	2		1	4	1	2	3		5			4
Rämeti	2	1	1	4		2	2		3	3		4
Sikani	2		1	4	2	3	2	2	7	5		9
Mätta	2	1	2	5	2	1	3		6	7		9
Wanda	2	1	2	4		2	2		4	8		14
Areda	2		1	4	1	2	2		6	5		9
Lepiku	2		1	3	2	1	1		2	2	4	12
Müüriku	1		1	3		1	2		4	4		5
Kiltri												
Lallo	1			3	1	2	1		4	5		5
Toweristi	1		2	3	1	2	1					6
Roda	2	2	1	6	2	2	1	2	6	5		7
Wärawa	1	1	1	2	2	1			5	4		6
Ausligo	2	1	2	6	3	2	2		7	6		14
Löitsa	1	1	1	5	2	1	2	3	3	3		10
Kokku	**47**	**15**	**32**	**108**	**38**	**42**	**53**	**22**	**137**	**135**	**18**	**217**

Tabel 12. Vihula perede käsutuses olnud toiduained ja loomatoit märtsis 1918, kogus puudades (1 puud = 16,3811 kg)[1381]

Pere	Peremees	Sealiha	Silgud	Rukis	Nisu	Kaer	Oder ja segavili	Kartulid	Hein	Talivilja-nõhk	Suvivilja-nõhk
Wolbri	Eduard Wolber	½	1	60		36	12	600	300	80	40
Pendri	Woldemar Romm		1	40		40	8	390	200	50	20
Warna	Gustaw Tingas	5		37		40	11	500	350	15	50
Lauri	Joh. Kostmann	1	¾	27	2	24	16	150	160	50	
Otsa	Johannes Seebas	¾	¼	30		12	12	360	150	30	
Weru	Lena Armans		1½	15		15	12	300	150	50	
Leuska	Joh. Summatawet	½	½	26		30	6	300	180	95	
Kähi	Hans Räämet			23		12	8	300	75	20	
Linnamäe	Daniel Sene			33		24	**7**	300	160	75	
Liiwaku	Daniel Ukado	1	1	30		45	6	440	220	40	20
Ohe	Johannes Emann	1		45		30	10	400	250	40	
Longsa	August Tingas		1	30		33	8	330	180	25	
Kiwido	Aug. Uktowerist	½	1	16		18	2	180	100	5	
Ojaotsa	Johannes Räämet	1		27		24		180	180		
Rämeti	Anna Ukado	½		27		24	4	300	160		
Sikani	Eduard Ukiwi	1½	¾	40	4	40	18	900	300	50	50
Mätta	Gustaw Letberg	1½	½	20		20	18	300	150	25	
Wanda	Jaan Awik	¼		27		15	12	270	175		
Areda	Josep Haug	¾		26		10	16	210	80	25	
Lepiku	Eduard Einberg	1	1	18		12	10	90	100	25	
Müüriku	Josep Heinrikson	1		5				60	150		
Kiltri	Anton Tomann										
Lallo	Gotthard Armlaud	1		17		7	9	120	200	25	
Toweristi	Gustaw Räämet	2	1	20		9	16	150	190	48	
Roda	Gustaw Tomband	½	1	27		30	18	300	300		40
Wärawa	Josep Pruual	4	½	7		7	6	72	100	7	
Ausligo	Anton Pollmann	4	1	45		27	20	420	240	50	
Löitsa	Aleks. Rusalepp	4	¼	20		9	11	180	150	25	
	Kokku	**33¼**	**14**	**738**	**6**	**593**	**276**	**8102**	**4950**	**855**	**220**

Maareform algas Vihula mõisas 1920. aastal. Esialgu soovis maakonna maakorralduse nõukogu mõisa endisele omanikule rendile jätta, kuid mõisa moonameeste nõudmisel otsustas valla

[1381] ERA 3138, 7. 45: pagineerimata.

volikogu mõisa tükeldamist nõuda. Aktiivselt astusid üles ka moonakad ise, kes lubasid alustada streiki ning enne tööle mitte minna, kui mõis jagatud.[1382] 1922. aastal jagatigi mõisa maavalused 36 asunikutaluks, mille hulgast kaks – Dora ja Viol, kokku 87,78 ha – läksid mõisa endisele omanikule S. C. B. von Schubertile, kellele jäid ka mõisa jahu- ja saeveski. Seitse kohta – üks käsitöökoht, neli umbes 20 ha suurust normaaltalu ja kaks poolnormaaltalu – läksid endistele sõduritele, 11 kohta läksid endistele mõisateenijatele, kaheksa kohta endistele mõisatöölistele ning viis juurdelõiget enda olemasolevatele kohtadele said popsid. Ühe koha – 8,52 ha – sai endale politsei Vihula rajooniülem (hiljem konstaabel) Rudolf Vitsut ning teise koha normaaltalu suuruses Viru Metsavalitsus oma ametnikule palgamaaks. Popsidele antud juurelõiked olid küllalt suured ning ilmselt said nad samuti oma varasemate valdustega kokku normaalsuuruses talud. Kõige väiksema mõisateenijale antud asunikukoha – 2,69 ha – sai Pauliine Truumann ning kõige suuremad – 11,31 ha – Juulius Leppviikman ja August Reinholdt. Endistest mõisatöölistest sai kõige väiksema koha – 3,18 ha – Marie Vasemägi ning kõige suurema – 9,01 ha – Peeter Peris, kes sai endale meieri koha (tabel 10).[1383]

Tabel 13. Põllutööministeeriumi Statistika büroo andmed Vihula mõisast planeeritud asundustalude kohta 1922. aastal[1384]

Nimi	Kokku	Põld	Heina-maa	Karja-maa	Muu	Märkused
Leena Uukareda	**9,83**	3,28	4,59	1,75	0,22	Juurdelõige popsikohale
Eduard Einberg	**15,13**	6,77	5,57	2,79	0,00	Juurdelõige popsikohale
Aleksander Ruusalepp	**16,50**	6,06	6,94	3,50	0,00	Juurdelõige popsikohale
Jakob Kuusmann	**5,86**	1,84	2,03	1,81	0,17	Endine mõisateenija
Voldemar Ruuslepp	**6,29**	1,81	2,62	1,75	0,11	Endine mõisatööline
Sergei Schubert	**87,78**	22,34	26,98	27,26	11,20	Endine mõisaomanik
Aleksander Pahverk	**3,28**	0,82	2,40	0,00	0,05	Endine sõdur, käsitöökoht
Hermann Kimm	**5,74**	1,69	1,86	2,19	0,00	Juurdelõige popsikohale
Vassili Ignatjev	**6,31**	1,84	2,62	1,75	0,11	Endine mõisateenija
Joosep Räämet	**6,45**	2,19	2,19	2,01	0,07	Endine mõisateenija
Peeter Peris	**9,01**	3,00	4,10	0,82	1,09	Endine mõisatööline, meieri koht
Gustav Tamper	**8,63**	1,37	3,82	2,46	0,98	Endine mõisatööline, käsitöökoht
Viru Metsavalitsus	**19,01**	6,34	4,10	7,87	0,71	Metsaametniku palgamaa
Anton Ruuslepp	**3,93**	2,51	1,42	0,00	0,00	Käsitöölisekoht
Anton Seene	**15,30**	0,82	7,59	6,83	0,05	Juurdelõige popsikohale
Albert Pollmann	**18,57**	3,82	10,93	3,55	0,27	Normaaltalu endisele sõdurile
Jakob Valter	**5,87**	1,81	2,04	1,82	0,19	Endine mõisatööline
Mihkel Tanpass	**10,78**	5,74	4,53	0,11	0,40	Poolnormaaltalu endisele sõdurile
Anton Kuusmann	**5,87**	1,81	2,04	1,82	0,19	Endine mõisatööline
Juulius Lillenberg	**10,79**	5,74	4,53	0,11	0,42	Poolnormaaltalu endisele sõdurile
August Aug	**3,23**	1,64	1,09	0,47	0,03	Endine mõisateenija
Aleksander Nael	**6,29**	1,81	2,62	1,75	0,11	Endine mõisateenija, käsitöökoht
Pauliine Tingas	**3,23**	0,55	1,64	1,01	0,04	Endine mõisateenija

[1382] A. Mõisate jaotamisest Wirumaal. – Tallinna Teataja, 1920, nr 87; Selgituseks Wihula mõisa asjus. – Tallinna Teataja, 1920, nr 95.
[1383] ERA 58, 3, 983: pagineerimata.
[1384] ERA 58, 3, 983: pagineerimata.

Nimi	Kokku	Põld	Heina-maa	Karja-maa	Muu	Märkused
Anna Kuusik	**3,21**	0,55	1,64	0,99	0,03	Endine mõisatööline
Pauliine Truumann	**2,69**	0,55	1,09	1,01	0,04	Endine mõisateenija
Rudolf Vitsut	**8,52**	2,46	4,21	1,75	0,11	Politseiniku koht
August Meisner	**22,29**	7,10	6,77	7,81	0,60	Normaaltalu endisele sõdurile
Marie Vasemägi	**3,18**	1,09	1,09	0,99	0,00	Endine mõisatööline
August Simson	**24,09**	7,10	9,94	6,88	0,16	Normaaltalu endisele sõdurile
Paul Kangermann	**6,45**	2,19	2,19	2,00	0,08	Endine mõisateenija
Hindrek Säädus	**3,21**	1,09	1,09	0,99	0,03	Endine mõisatööline
Johann Pelassaar	**22,40**	3,77	10,71	7,76	0,16	Normaaltalu endisele sõdurile
Juulius Leppviikman	**11,31**	4,53	3,71	2,92	0,14	Endine mõisateenija
August Reinholdt	**11,31**	4,53	3,71	2,93	0,13	Endine mõisateenija
Arthur Räämet	**6,37**	2,19	2,19	2,00	0,00	Endine mõisateenija
Kokku	**408,70**	**122,74**	**156,61**	**111,44**	**17,92**	

Elu-olu Vihula külas 1920. ja 1930. aastatel kirjeldasid ajalehed Wirumaa Teataja ja Wirulane:

Kui keerame Rakwere-Wõsu laudtasaselt maanteelt Wainopea teed mööda ranna poole, siis jõuame warsti, möödudes Annikwerest, Wihula külasse. Haljalast on siia peale 10 klm. maad. Kogu Wihula küla algab juba koolimaja juurest ja lookleb kahel poob teed mitme klm. pikkuselt ning lõpeb, kui oleme ka wallamajast jõudnud mööda Wihula mõisaga. Wihula pärisküla aga asub pahemat kätt teed, wallamajast 1 klm. põhjapool.

Wiimaste aastate jooksul on hakkanud Wihula elanikkude elu paremusele pöörama. Wihula mehe jõukus põhjeneb peamiselt just piimakarjale, sest teda soodustab hea rohumaa. Nüüd ongi Wihula mehed pea tähelpanu pööranud karjapidamisele ja selle eest eriliselt kantakse hoolt. Ka põllumaa on hea, kuid täis kiwe. Neid on siin nagu külitud, sadade wiisi. Kiwe on rohkesti kasutatud ehitusteks ja aedadeks. Peaaiamaterjaliks siin ongi kiwi, traat- ja puuaedu peaaegu polegi, Wihmaste aastate puhul ikaldawad Wihula põllud tihti, sest kannatawad wee all, millest ujutatud üle.

Wiljakasw polnud käesolewal aastat kuigi hea. Suwiwilja peale mõjub kewad-suwine põud. Rukkeid saadi keskmiselt. Ilusatena aga näiwad kartuli ja hästihoolitsetud loomatoidu juurikate põllud.

Töödega on wiimasel ajal saadud korda, wäljaarwatud mõned üksikud — kel tööd weel on ripakil. Peale osalist suwiwilja masindamist, kui kõik wili saadakse wedada põllult katuse alla, hakatakse kohe pihta kartuli wõtmisega, nende pealsed ongi juba kuiwanud wiimaste öökülmade mõjul.

Metsmarjadega warustab Wihulat suur, mereni ulataw Wihula ja Karula riigimets küllaldaselt. Rohkesti leidub siin suwel mustikaid ja pohle, kui aga hea „soone" pihta tabasid. Metsades leidub siin isegi metskitsi ja põtru. Talwel leiawad mehed metsatöödel head teenistust. Wihula küla põhjapoolsel weerel asub Wihula mõisa. Too mõis oli endisil aegul üks suurim ja rikkam Wirumaal. Teda walitses end. Balti aadli kuulsam perekond — Schubertid. Praegugi on weel üks nende järeltulijaist Wihula mõisas elamas—omandas endale mõisa südame. Ülejäänud osa mõisast on jagatud asundustaludesse. Wihula mõisa hooned on säilinud senini korralikkudena, kuna tehtakse ka wahel nende juures remonti. Loodusliselt on Wihula mõis asendatud ilusasse kohta.

Wihula haridust allikaks on 6-kl. algkoolimaja. Siin käiwad lapsed koolis üle terwe Wihula walla. Kes kaugemalt pärit, asuwad koolimajas korteris. Koolimaja on ilus kahekordne paekiwist ehitus.

Seltsidest on Wihulas tähtsamaid Tuletõrje ja Haridusseselts. Esimene asub Wihula mõisas, teine aga koolimaja juures.

Wihulas on kaubatarw. ühisus, kellel harukauplused Annikweres ja Wihula mõisas. Peale selle tegutseb Wihulas pank ja wastast. kinnitusselts.[1385]

***

Haruldaselt suur küla moodustab midagi alewitaolist, kuid alewi nime ta siiski täielikult ei õigusta. Ent siiski on midagi, mis teda alewi lähemale wiib. Iseäranis Wihula asunduse ümbrus. Hommikul sõidab Wihula peremees kotikoormaga weskile, sest sügisesest saagist on tarwis igaks otstarbeks jahu jahwatada. Tänawu oli ranna ääres nähtawasti niiske suwi, mis terad õige tuumakaks on paisutanud, nii et kipuwad wägisi üle kotiserwa wälja. Kuid sellest pole wiga. Paarkümmend sammu mäest üles minnes on koht, kus ülejäänud terade eest wõib kaunis „paraja pea“ teha. Wihula meestel näib wilja kaunis rohkesti olewat, sest wäheste põldude tõttu jääb siiski natuke wilja lume alla. Paar nädalat enne jõuluid wõib sageli mitmes kohas odra- ja kaerapõldusid lokkamas näha. Ka weskilt koju minemine näib siin isemoodi olewat. Peremees istub kotikoorma otsas, pealmise koti suu on lahti, kust walgeid pilweid üles keerutab ja ilusti wihma asemel jahusid „sajab“. On meestega lugu kuidas on, kuid naised on selle wastu wäga wirgad. Nädala wäsimust saadawad nemad mööda istudes käed ristis kuskil, nende oma üteluse järgi „kabarees“, ja arutawad nädala sündmusi pikalt ja laialt. Kui juhtub sündmustest puudu tulema, siis lisatakse oma käest juurde. Leidub ju inimestel, eriti aga naisperel, seda „luuleandi“. Wihula asunduses näib olewat ka üks „aadress-büroo“, kus sarnased kuulutused üles lüüakse: „Noor, abielus proua soowib abielluda jõukamate härradega. Soowitaw päewapilt ja lühike eluloo kirjeldus.“ Mõni, kes sellega ennast tülitada ei taha, saadab niisama terwiseid. Oma lahkust ei wäljendata mitte üksnes seega, et poissmeeste öörahu rikutakse, waid ka sellega, et ametnikke, kes ameti asjus pererahwaga tahab kokku saada, lastakse enne kolm korda ümber maja käia ja siis kästakse neljandal päewal jutule tulla. See on lühike ülewaade Wihula elustolust.[1386]

1939. aastal korraldas Riigi Statistika Keskbüroo maaüksuste loenduse, millesse kanti 23 maaüksust, millest 22 peeti talunditena.

Tabel 14. Riigi Statistika Keskbüroo 1939. aasta maaüksuste loenduse nimekiri Vihula külas[1387]

Talund	Talundi suurus (ha)
Sepa	11,14
Mäealuse	8,16
Loisu	14,81
Sooviku	5,92
Loisu metsavaht	14,12
Livako	29,41
Linnamäe	34,72
Kehi	30,98
Leuska	34,82
Vero	35,93
Rämeti	32,78
Uhe	32,27
Lamsa	38,84

[1385] Nii-nii. Sulewiskeid Wihulast. – Wirulane, 1930, nr 102.
[1386] Matkaja muljeid Wihulast. – Wirumaa Teataja, 1929, nr 127.
[1387] ERA 1831, 1, 1442: 13–13p.

Talund	Talundi suurus (ha)
Kivitoa	15,90
Lillearu	16,40
Otsa	34,74
Lauri	32,73
Volbri	35,90
Kimmi	1,81
Varna	35,95
Pendri	30,33
Ojaotsa	28,00
Sikani	45,24